

TESE DE DOUTORAMENTO

**REALISMO MÁXICO, CONFLITO NACIONAL E
METAFICCIÓN HISTORIOGRÁFICA DE
REFERENCIA GALEGA (1972-1987): MODELOS
DISCURSIVO-IDEOLÓXICOS NA NARRATIVA DE
G. TORRENTE BALLESTER, V. F. FREIXANES E X.
L. MÉNDEZ FERRÍN**

Pablo Pesado Rodríguez

ESCOLA DE DOUTORAMENTO INTERNACIONAL
DA UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA
PROGRAMA DE DOUTORAMENTO EN ESTUDOS
DA LITERATURA E DA CULTURA

SANTIAGO DE COMPOSTELA

2021

DECLARACIÓN DO AUTOR DA TESE

D. **Pablo Pesado Rodríguez**

Título da
tese: **Realismo máxico, conflito nacional e metaficción historiográfica de referencia galega (1972-1987): modelos discursivo-ideolóxicos na narrativa de G. Torrente Ballester, V. F. Freixanes e X. L. Méndez Ferrín**

Presento a miña tese, seguindo o procedemento axeitado ao Regulamento, e declaro que:

- 1) A tese abarca os resultados da elaboración do meu traballo.
- 2) De ser o caso, na tese faise referencia ás colaboracións que tivo este traballo.
- 3) Confirmo que a tese non incorre en ningún tipo de plaxio doutros autores nin de traballos presentados por min para a obtención doutros títulos.
- 4) A tese é a versión definitiva presentada para a súa defensa e coincide a versión impresa coa presentada en formato electrónico

E comprométome a presentar o Compromiso Documental de Supervisión no caso de que o orixinal non estea na Escola.

En **Ferrol, 06 de setembro de 2021.**

Sinatura electrónica

DECLARACIÓN DO DIRECTOR DA TESE

D./Dna. **Arturo Casas Vales**

En condición de: **Titor/a e director/a**

Título da
tese: **Realismo máxico, conflito nacional e metaficción historiográfica de referencia galega (1972-1987): modelos discursivo-ideolóxicos na narrativa de G. Torrente Ballester, V. F. Freixanes e X. L. Méndez Ferrín**

INFORMA:

Que a presente tese, correspóndese co traballo realizado por D/Dna Pablo Pesado Rodríguez, baixo a miña dirección/titorización, e autorizo a súa presentación, considerando que reúne os requisitos esixidos no Regulamento de Estudos de Doutoramento da USC, e que como director/titor desta non incorre nas causas de abstención establecidas na Lei 40/2015.

En **Santiago de Compostela, 14 de Xullo de 2021**

Sinatura electrónica

A meus pais,
eternos mecenas.

Para matar el provincialismo exagerado no hay medio como satisfacer las justas exigencias provinciales.

Emilio Castelar

Los que vivimos en las ciudades leemos, oímos y aprendemos; pero no lee ni oye esa gran masa que es el nervio de nuestra población, y a esos desheredados es a quienes hay que lustrar, es a quienes debemos hacer partícipes de nuestras convicciones.

Aureliano J. Pereira

La modernización ejecuta similares operaciones en lugares entre sí apartados del continente, pues con diversos grados, las culturas rurales golpeadas por las pautas civilizadoras urbanas comienzan a desintegrarse en todas partes y los intelectuales concurren a recoger las literaturas orales en trance de agostamiento. [...] En este sentido, la escritura de los letrados es una sepultura.

Ángel Rama

Agradecementos

Un dos non poucos motivos de alegría que me reportaron estes case cinco anos de pesquisa foi que o seu obxecto aparecese (case) por acaso. Cando no inicio contactei co profesor Arturo Casas para solicitarlle a dirección dunha futura tese o que tiña que ofrecer era pouco e vago; máis un interese global polas relacións entre intelectuais e procesos políticos do que algo verdadeiramente tanxíbel. Non era, como digo, moito por onde comezar e, supoño, tampouco unha gran carta de presentación. Iso é o primeiro que teño que agradecer ao profesor Arturo Casas: o apoio inicial, a supervisión atenta e constante e mesmo a paciencia neses momentos iniciais en que o proxecto precisou tempo para se definir. Teño, alén diso, unha rara fortuna, e é ter sido dirixido por unha das persoas por quen sinto a maior admiración intelectual e quen considereí, desde o meu tempo na facultade, como un referente. Non é pouca sorte. Son moi escasas as intuicións ou intereses desenvolvidos nesta tese cuxa orixe non poida rastrexar nas aulas de Socioloxía da Literatura e Análise Cultural impartidas por quen máis tarde foi o meu director. Isto é, sen exaxero ningún, un dos regalos máis valiosos que levo comigo deste período.

Estou inmensamente obrigado ao profesor Marco Paone por convidarme a facer unha estadia na Università degli Studi di Perugia. Marco foi, no despacho perugino do Centro di Studi galeghi, o primeiro lector do que aínda era un rascuño desta tese. Desas conversas, e dos seus criteriosos consellos, tirei moitos dos fíos con que despois tecería. Mais mentiría se dixese que non lle estou —no mínimo— igualmente obrigado por guiarme por Perugia —e mesmo alén Perugia— nuns meses que estiveron entre os máis felices destes últimos anos. E non podo estar máis agradecido aos profesores Carlo Pulsoni e Luigi Giuliani, inmemorable anfitrións, que me fixeron sentir na casa desde o mesmo momento de chegar.

Grazas ao convite da profesora María Xesús Lama López tiven a oportunidade de presentar no ciclo *Non só Rosalía de Castro* na Universitat de Barcelona o que na altura eran aínda hipóteses de traballo, sob o título “De aldeas sumergidas a cidades voladoras: políticas del ‘realismo mágico’ gallego”. Tanto as súas suxestións como as feitas pola profesora Helena González Fernández aquela mesma tarde servíronme para entender algúns dos aspectos chave da historia que estaba a tentar construír; nomeadamente, no que atinxe as relacións entre Ramón Piñeiro e Gonzalo Torrente Ballester nos anos de Albany.

Ao profesor Jose María Rodríguez García, da Duke University, estoulle en débeda desde hai demasiado tempo; desde que, aínda estando eu na carreira, comezamos a partillar cafés e conversas. Entre esas débedas debo destacar a de terme suxerido que podía ser profícuo introducir *O Triángulo inscrito na Circunferencia* entre os casos de estudo desta tese.

Non hai hipótese nas páxinas vindeiras que non fose previamente discutida un venres á tarde —á tarde-noite, no peor dos casos— con Alejandro Pérez López, o meu compañeiro de camiño durante estes últimos anos que se achegan perigosamente á década. Aínda por riba, vai ter que lela igual: é mal negocio ser mellor amigo. Quédolle obrigado polo que foi e polo que vén.

A Xarxa Quiroga sempre me imaxinei agradecéndolle ter feito que o tempo que durou esta investigación fose non só aturábel, mais feliz, nestes cinco anos en que convivimos como tesistas. Porén, agora que fecha esta etapa, e tendo o tempo preciso para recapitular, penso que sería ese pouco agradecemento, xa que o que me deu foi, en termos exactos, a vida toda.

Esta tese non existiría se non fose polo xeneroso e sostido apoio económico da miña familia, comprometida ao completo con tirar isto adiante. Penso especialmente nos meus tíos, que me apoiaron nesta empresa a pesar de todas as incertezas —ou das poucas garantías— que

traía para o futuro. Mais quero terminar agradecendo ás persoas sen as cales esta tese, simplemente, non existiría; isto é, a meus pais, que decidiron sufragar unha pesquisa de doutoramento e non, por exemplo, o que fose que lles apetecese a eles. Trátase dunha desas formas de xenerosidade que non poden ser devolvidas e, malia todo, espero que este luxuoso pisa-papeis —que pode servir tamén para apoiar outros libros de menor tamaño—, acompañado da promesa de todo tipo de libros excéntricos a ser escritos nos anos seguintes, sexa un comezo. Quérovos a rabiñar, pais.

Esta tese de doutoramento visa estudar a chegada do realismo máxico ao sistema literario galego. Partimos da hipótese de que este caso de transferencia de repertorios debe ser lido como unha parte fundamental da historia recente do conflito nacional galego-español. Para estudar este fenómeno proporemos unha interpretación alternativa do realismo máxico, considerado en boa parte da bibliografía existente como unha poética híbrida, mestiza e claramente antinacionalista. No entanto, defenderemos que o realismo máxico latinoamericano combinou unha marcante mensaxe antiimperialista con unha visión alterizadora das poboacións orixinarias do continente. Esta exotización foi a base para crear un nacionalismo literario atractivo para o público europeo e norteamericano.

Desde que Álvaro Cunqueiro foi galardoado co Premio Nadal en 1968 o sistema literario español —nomeadamente, as súas institucións e premios literarios— comezaron a incentivar unha lectura máxico-realista da literatura galega. O obxectivo era postular un realismo máxico galego-español capaz de competir coa forza do *boom* latinoamericano e atraer novos lectores. Alén disto, esta interpretación exótica de Galiza foi produtiva para rexionalizar un territorio cunha nova vaga de nacionalización autónoma. Este discurso de base antropolóxica resignificou un dos máis relevantes cadros de identidade nacional e literaria desenvolvidos en Galiza: a consideración do pobo galego como imaxinativo, supersticioso, metafísico ou non-racional.

O realismo máxico chegou a Galiza cando os sectores hexemónicos do sistema literario galego procuraban unha novela longa, épica de tema sobrenatural. Era un escenario moi favorábel, o que explica por que o modelo literario latinoamericano acabou condicionando os principais repertorios narrativos da década de 80. Esta escolla trouxo consecuencias negativas para o proceso de construción nacional en decurso. Para estudar este proceso empregaremos tres casos de estudo situados en distintos momentos: *La saga/fuga de J. B.* (1972) de Gonzalo Torrente Ballester, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* (1982) de Víctor F. Freixanes, e *Breña, Esmeraldina* (1987) de Xosé Luís Méndez Ferrín. As tres novelas comprometéronse con proxectos ideolóxicos diversos e, para alén, resultan representativas dos tres grandes polos de atracción cultural existentes en Galiza. Servirémonos deles, pois, para analizar a combinación entre modelos máxico-realistas, distintos discursos metahistóricos sobre o pasado galego e distintas finalidades políticas.

Palabras chave: realismo máxico, metaficción historiográfica, nacionalismo, Torrente Ballester, Freixanes, Méndez Ferrín

Abstract

This PhD thesis aims to study the arrival of magical realism in the Galizan literary system. We start from the hypothesis that this case of repertoire transfer must be considered an important part of the recent history of Galizan-Spanish national conflict. To study this phenomenon we will propose an alternative interpretation of magical realism, considered by most of the existing bibliography as hybrid, mestizo and clearly anti-nationalist. However, we will state that Latin American magical realism combined a strong anti-imperialist message with an alterising view of the continent original populations. This exotisation was the basis to create a form of literary nationalism attractive to the public of Europe and North America.

From 1968, when Álvaro Cunqueiro was awarded the Nadal Prize, the Spanish literary system —namely its institutions and literary awards— began to encourage a magical-realist reading of Galizan literature. The objective was to postulate a Spanish-Galizan exotic literary trend to compete with the strength of the Latin American ‘boom’ and attract new readers. Furthermore, this exotic interpretation of Galiza was useful to regionalise a territory with a new wave of autonomous nationalisation. This anthropological-based discourse re-signified one of the most relevant national and literary identity frames developed in Galiza: the consideration of Galizan people as imaginative, superstitious, metaphysical or non-rational.

Magical realism arrived in Galiza when the hegemonic sectors in the Galizan literary system were looking for a long, epic, fantasy novel. It was a specially favourable scenario, which explains why the Latin American literary model ended up conditioning the main narrative repertoires of the 80’s. This implied negative consequences to the nation-building process in course. In order to study this process we will use three case studies located at different moments: Gonzalo Torrente Ballester’s *La saga/fuga de J. B.* (1972), Víctor F. Freixanes’ *O Triángulo inscrito na Circunferencia* (1982), and Xosé Luís Méndez Ferrín’s *Bretaña, Esmeraldina* (1987). All three novels were engaged with distinct ideological aims and, moreover, they were representative of the three main contemporary poles of cultural attraction in Galiza. We will, thus, use them to seek for the combination between magical realist models, different Galizan past metahistorical discourses and different political projects.

Keywords: magical realism, historiographic metafiction, nationalism, Torrente Ballester, Freixanes, Méndez Ferrín.

Esta tesis doctoral pretende estudiar la llegada del realismo mágico al sistema literario gallego. Partimos de la hipótesis de este caso de transferencia de repertorios debe ser leído como una parte fundamental de la historia reciente del conflicto nacional gallego-español. Para estudiar este fenómeno propondremos una interpretación alternativa del realismo mágico, considerado en buena parte de la bibliografía existente como una poética híbrida, mestiza y claramente antinacionalista. No obstante, defenderemos que el realismo mágico latinoamericano combinó un fuerte mensaje antiimperialista con una visión alterizadora de las poblaciones originarias del continente. Esta exotización fue la base para crear un nacionalismo literario atractivo para el público europeo y norteamericano.

Desde que Álvaro Cunqueiro fue galardonado con el Premio Nadal en 1968 el sistema literario español —en particular, sus instituciones y premios literarios— comenzaron a incentivar una lectura mágico-realista de la literatura gallega. El objetivo era postular un realismo mágico gallego-español capaz de competir con la fuerza del *boom* latinoamericano y atraer nuevos lectores. Esta interpretación exótica de Galicia fue productiva, además, para regionalizar un territorio con una nueva ola de nacionalización autónoma. Este discurso de base antropológica resignificó uno de los marcos más relevantes de identidad nacional y literaria desarrollados en Galicia: la consideración del pueblo gallego como imaginativo, supersticioso, metafísico o no-racional.

El realismo mágico llegó a Galicia cuando los sectores hegemónicos del sistema literario gallego buscaban una novela larga y épica de tema sobrenatural. Era un escenario muy favorable, lo que explica por qué el modelo literario latinoamericano acabó condicionando los principales repertorios narrativos de la década de los 80. Esta elección trajo consecuencias negativas para el proceso de construcción nacional en curso. Para estudiar este proceso emplearemos tres casos de estudio situados en distintos momentos: *La saga/fuga de J. B.* (1972) de Gonzalo Torrente Ballester, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* (1982) de Víctor F. Freixanes, y *Breña, Esmeraldina* (1987) de Xosé Luís Méndez Ferrín. Las tres novelas se comprometieron con proyectos ideológicos diversos y, además, resultan representativas de los tres grandes polos de atracción cultural existentes en Galiza. Nos serviremos de ellos, pues, para analizar la combinación entre modelos mágico-realistas, distintos discursos metahistóricos sobre el pasado gallego y distintas finalidades políticas.

Palabras clave: realismo mágico, metaficción historiográfica, nacionalismo, Torrente Ballester, Freixanes, Méndez Ferrín.

ÍNDICE

1 INTRODUCCIÓN	23
2 RM E PROCESOS DE CONSTRUCCIÓN NACIONAL.....	33
2.1 RM: historia crítica da corrente e alicerces teóricos.....	33
2.1.1 Precedentes literarios e fundamentos teóricos do RML	35
2.1.2 A influencia do romanticismo e do idealismo alemán no RML	39
2.1.3 O “terceiro momento” do RM: difusión e canonización. Problemas historiográficos relacionados	44
2.1.4 “Antinomía irresolvida” e “elemento irreductíbel”: Características narratolóxicas e ontolóxicas do RM.....	49
2.1.5 A lectura poscolonial do RM.....	56
2.2 Focaxes procesuais e construtivistas para o estudo do nacionalismo e da súa relación coa novela moderna.....	65
2.2.1 Nacionalismo e nación.....	66
2.2.2 Procesos de construción nacional e procesos de modernización	74
2.2.3 Funcións nacionalizadoras dos textos narrativos.....	80
2.2.4 A función nacionalizadora da narrativa na contemporaneidade	88
2.3 Nacionalismo e conflito nacional no RM	96
2.3.1 A solución máxica-realista no seu entorno inmediato: modernidade, cosmopolitismo e latinoamericanismo	97
2.3.2 Presupostos antropolóxicos e políticos do RM: o <i>depósito de ancestralidade</i>	105
2.3.3 A plausibilidade e a vixencia no tempo do <i>depósito de ancestralidade</i>	116
2.3.4 O RM e os nacionalismos etnoculturais	119
3 NACIÓN, ESTADO, FANTASÍA, MODERNIDADE E SOCIEDADE TRADICIONAL NOS DISCURSOS HISTÓRICOS DE IDENTIDADE NACIONAL E REXIONAL GALEGA.....	131
3.1 O lugar do máxico nos primeiros discursos de identidade cultural galega.....	132
3.1.1 Maxia e referencia étnica no provincialismo	133
3.1.2 Outros camiños alternativos para o aparecemento do <i>máxico</i> no sistema cultural galego: da autoimaxe biográfica á heteroimaxe colonial	138
3.2 A reconfiguración da identidade nacional na primeira metade do século xx: o Círculo Nós.....	144
3.2.1 O modelo romántico	144
3.2.2 As aporías do novo suxeito político: un nacionalismo étnico nunha sociedade en modernización política.....	147
3.2.3 A cuestión do Estado e da nación política no nacionalismo galego de pre-guerra.....	155

3.2.4 A prefiguración dunha literatura nacional fantástica no Círculo Nós	160
3.3 Ramón Piñeiro e a evolución da identidade nacional e rexional despois de 1936	169
3.3.1 Apuntamentos imagolóxicos e socioeconómicos sobre o conflito nacional no após-guerra	170
3.3.2 A teoría da saudade e a transformación disciplinar dos discursos de identidade	178
3.3.3 Análise comparativa da teoría do fantástico de Ramón Piñeiro. O <i>idealismo lírico</i> como RM	183
3.4 Conclusións. Problemas derivados da coincidencia delongada entre autoimaxes e heteroimaxes.....	194
4 O RM NOS SISTEMAS LITERARIOS ESPAÑOL E GALEGO	201
4.1 O RM no sistema literario español	201
4.1.1 A chegada do RM ao sistema literario español. Contexto literario, causas e consecuencias	203
4.1.2 O papel de Álvaro Cunqueiro na aplicación a Galiza do <i>depósito de ancestralidade</i> . 216	
4.1.3 A exotización de Galiza nos anos 70: un novo etnotipo para unha nova estrutura de conflito.....	227
4.1.4 O <i>depósito de ancestralidade</i> e a <i>ilusión biográfica</i> de Gonzalo Torrente Ballester..	237
4.1.5 Gonzalo Torrente Ballester e <i>La saga/fuga de J. B.</i>	247
4.1.5.1. Ficcións e mitos de arquivo. Propostas para comprendermos a representación literaria da historia e do labor historiográfico.....	248
4.1.5.2 <i>La saga/fuga de J. B.</i> como “ficción de arquivo”	258
4.1.5.3 O concepto de desmitificación. Orixes e límites do relativismo historiográfico torrentino.....	264
4.1.5.4 Sátira e desmitificación da historiografía nacional galega	274
4.1.5.5 Variacións sobre o “elemento irredutíbel” e ontoloxía ficcional. Causas e consecuencias da importación parcial do RM. Repercusións ontolóxicas do relativismo historiográfico	281
4.1.5.6 Elementos para unha lectura emancipadora. Procesos de independencia, antagonismos políticos e referentes alegóricos e metonímicos	286
4.1.5.7 Verdade poética e imaxinación histórica contra desmitificación. A filosofía da historia como substitutivo político.....	291
4.1.5.8. Conclusións. Repercusións políticas de <i>La saga/fuga de J. B.</i> e características posíbeis do modelo de RMG	297
4.2 O RM no sistema literario galego: o polo da resiliencia	300
4.2.1 As consecuencias do RM torrentino no establecemento dun circuíto de xecultura exótica. O sistema de premios español como exemplo de exótico poscolonial	300

4.2.2 Fulcros estético-políticos dos sectores hexemónicos no sistema literario galego: <i>Normalización, anosamento, gran novela galega</i> . O impacto da canonización española do RMG no sistema literario galego	306
4.2.3 O RMG e a lexitimación do Estado das Autonomías. Propósitos e límites políticos da <i>normalización</i> como construción nacional imperfecta	316
4.2.4 Víctor F. Freixanes e <i>O Triángulo inscrito na Circunferencia</i>	331
4.2.4.1 Unha entrada ao horizonte referencial e alegórico d’ <i>O Triángulo inscrito na Circunferencia</i> : a idea de <i>decadencia</i>	335
4.2.4.2 Unha épica de referente nacional mixto. Despolemización do relato histórico, nacionalismos banais e hibridación entre referentes nacionais.....	341
4.2.4.3 Referentes de oposición non-polémicos para Vilanova de Alba. Hibridación propositada entre relatos nacionais: o caso do liberalismo español.....	352
4.2.4.4 <i>O Triángulo inscrito na Circunferencia</i> como ficción de arquivo: documentos, arquivos, historiadores e manuscritos incompletos.....	362
4.2.4.5 Relativismo historiográfico e crítica dos historiadores nacionais. As dificultades para unha metaficción historiográfica galega	371
4.2.4.6 <i>O Triángulo inscrito na Circunferencia</i> e o RM. A maxia como compensador identitario	379
4.2.4.7 Conclusións. A proposta e o funcionamento político d’ <i>O Triángulo inscrito na Circunferencia</i>	383
4.3 O RM no sistema literario galego: o polo da resistencia	386
4.3.1 Marxismo de liberación nacional e <i>depósito de ancestralidade</i> : parámetros políticos do polo da resistencia.....	387
4.3.2 Xosé Luís Méndez Ferrín e <i>Bretaña, Esmeraldina</i>	400
4.3.2.1 A inestabilidade do referente espacial e o internacionalismo trópico. Consecuencias semánticas e discursivas da conxunción de marxismo e nacionalismo etnocultural	404
4.3.2.2 <i>Bretaña, Esmeraldina</i> como “usurpación repertorial”. A recuperación do mito risquiano e a vixencia do depósito de ancestralidade	411
4.3.2.3 Unha metaficción historiográfica sen historia. Conflitos entre metahistorias marxistas e organicistas	420
4.3.2.4 <i>Bretaña, Esmeraldina</i> como epílogo do RM. Ontoloxía ficcional e “elemento irredutíbel”	425
4.3.2.5 Unha interpretación do discurso político de <i>Bretaña, Esmeraldina</i> . Unha novela independentista ou unha novela sobre o independentismo?	431
4.3.2.6 Conclusións.....	442
5 CONCLUSIONS	445
BIBLIOGRAFÍA.....	451

1 INTRODUCCIÓN

Esta tese de doutoramento pretende rastrexar a importación do realismo máxico latinoamericano (RML) ao campo literario galego e as súas consecuencias literarias, culturais e políticas. Esa poética narrativa, que surxiu na América Latina arredor do grupo formado por Arturo Usler Pietri, Miguel Ángel Asturias e Alejo Carpentier, fora inicialmente proposta como unha solución a unha dupla problemática: crear unha literatura percibida como marcadamente *autóctona* que, ao mesmo tempo, tivese unha gran capacidade de exportación nos enclaves con maior potencial canonizador na altura —Europa e os Estados Unidos. A mestura do realismo experimental do *modernism* con elementos tomados do sobrenatural popular combinaba de maneira eficaz os modelos literarios de maior capital simbólico cun exotismo que resultaba cadora máis atraente, e que distinguía a proposta das fórmulas narrativas competidoras. Un proxecto, este, só parcialmente efectivo na xeración de Carpentier, e que non obstante acabou encontrando o suceso na época do chamado *boom* da literatura latinoamericana —en particular, nunha das obras de canonización máis serodia desa vaga de popularidade: *Cien años de soledad* de Gabriel García Márquez.

Após o éxito do autor colombiano, o que acabou sendo internacionalmente coñecido como *realismo máxico* (RM) comezou a ser cultivado en sistemas literarios moi diversos e distantes entre eles, que aparentemente só tiñan en común o feito de teren sido periferizados como produtores de modelos literarios. Segundo a interpretación vigorante nos estudos sobre o RM como fenómeno internacional, a tendencia literaria foi sistematicamente adoptada polos Estados-nación procedentes de descolonizacións próximas no tempo, isto é, en contextos poscoloniais. En palabras de Homi Bhabha, quen se convertería no valedor máis recoñecido desta hipótese, o RM tornaba “the literary language of the emergent postcolonial world” (2000, 7). A conexión entre o RM e os Estados poscoloniais fíxose tan evidente que a partir da década de 80 a tendencia comezou a ser interpretada como unha forma de resistencia anticolonial e como unha vía posíbel para contestar o monoloxismo epistémico da modernidade europea. Un dos nosos puntos de partida nesta tese de doutoramento é que en paralelo a eses usos políticos emancipatorios o RM tivo desde o seu inicio unha polaridade contraria dirixida ao interior estatal: foi movimentado para alterar comunidades étnicas e nacionais dominadas por outros aparellos estatais e así suspender as posíbeis demandas políticas relacionadas co acceso a unha soberanía propia.

Desde a aparición do RML no horizonte de expectativas dos axentes integrados nos diversos sistemas literarios situados no Estado Español —quere dicir, a partir do inicio da canonización española de *Cien años de soledad* en 1967—, a etiqueta foi reiteradamente aplicada a escritores nados en Galiza. Comezou sendo empregada para equiparar a obra anterior de Álvaro Cunqueiro ás novelas do *boom* e, algúns anos máis tarde, para referir a narrativa de Gonzalo Torrente Ballester a partir de *La saga/fuga de J. B.* (1972). Mais coa pasaxe do tempo o máxico-realismo acabou sendo atribuído a obras e poéticas moi diversas, algunhas delas, con efecto, moi anteriores á *magnum opus* de Gabriel García Márquez. Unha nómina posíbel de autores lidos sob este carimbo podería incluír Ramón María del Valle-Inclán, Vicente Risco,

Wenceslao Fernández Flórez, Rafael Dieste, Ánxel Fole, Camilo José Cela, Xosé Luís Méndez Ferrín, José María Merino, Manuel Rivas ou Cristina Sánchez Andrade.

Unha das principais hipóteses que defenderemos nesta tese de doutoramento é que a existencia delongada no sistema cultural galego dun discurso de identidade nacional que vinculou a literatura galega á modalidade fantástica causou que autores tan dispares e temporalmente afastados puidesen ser lidos sob idénticos parámetros críticos: os dun posíbel realismo máxico galego (RMG). Para demostralo deberemos revisar a historia dalgúns conceptos centrais no pensamento galego desde as últimas décadas do século XIX: desde a idea, inicialmente formulada por autores vinculados ao provincialismo, dunha inclinación galega para o romanticismo literario, até a sistematización do fantástico galego executada por Ramón Piñeiro sob o carimbo de *idealismo lírico* na década de 50. Pensamos que foi este conxunto de conceptos, metáforas e discursos o que acabou servindo de medio de cultivo para a proliferación dunha relectura en chave máxico-realista. Adoptarmos este punto de vista implica substituírmos a hipótese da cocausalidade entre descolonización e RM por unha outra alternativa que, achamos, é máis produtiva para comprender o funcionamento internacional do fenómeno: o RM puido ser adoptado como modelo literario en Estados-nación ou territorios cun proceso de construción nacional activo que ou ben contiñan grandes masas de poboación rural ou ben eran imaxinados como eminentemente rurais.

Consideramos que a relectura máxico-realista da narrativa fantástica de produtores galegos —ao comezo, sobre todo, dos localizados no subsistema literario galego en castelán— gañou popularidade conforme decorreu a década de 70, e tivo o seu apoxeo nos primeiros cinco anos da década de 80. Dun punto de vista cuantitativo, a cantidade de obras galegas galardoadas no sistema español de premios literarios non ten comparación nin antes nin despois. Dun punto de vista cualitativo, o capital simbólico de que gozaron os escritores galegos considerados máxico-realistas atopa poucos precedentes desde comezos de século. Pensamos que este inadoito proceso de canonización de obras narrativas galegas con presenza de elementos fantásticos debe ser colocado en paralelo a varios fenómenos de incidencia política. En primeiro lugar, a partir de 1963 o proceso de construción nacional galega foi reiniciado coa fundación da Unión do Povo Galego (UPG), cuxos esforzos comezaron a dar froito na década de 70: o novo *movemento nacional* (Hroch 2015) aumentaba a súa implantación demográfica e territorial e conseguía condicionar a autoimaxe e os repertorios políticos galegos. Conforme se achegaba o final da ditadura o autodeterminismo ía converténdose nunha demanda hexemónica e transversal a todo o antifranquismo, un aglutinador ideolóxico que permitía a partidos e axentes de identidades nacionais distintas suspenderen o seu antagonismo para marcar un referente de oposición común. Porén, o consenso sobre o dereito de Galiza, Euskadi e Cataluña ao exercicio de autodeterminación rachou logo que a posibilidade dun novo rexime político se fixo efectiva coa morte do ditador.

Os discursos de identidade nacional española desenvolvidos polo franquismo foran eficaces para executar unha nacionalización autoritaria sobre toda a poboación do Estado, mais non podían continuar a ser empregados nun proxecto estatal que aspirase á homologación coas democracias europeas. Era precisa, en fin, unha renovación dos repertorios discursivos sobre a nación española, que atinxía, aliás, as ferramentas imagolóxicas con que foran representadas as nacións sen Estado. No período de 70 e 80 existían, para alén, elites intelectuais comprometidas con nacionalismos alternativos que estaban a desenvolver discursos de identidade modernizados e que tiñan unha crecente capacidade de difusión e mobilización; era un escenario en que a folclorización vertical executada pola ditadura perdía a súa vixencia —entre outros motivos, porque o Estado perdera a capacidade de control omnímodo sobre a esfera pública de que gozara no primeiro franquismo. Eran necesarias, pois, imaxes dos Outros

interiores que permitisen acomodar a súa diferenza no interior da nova imaxinación de España e que fosen apagando aos poucos a cuestión da autodeterminación. Tentaremos probar que os modelos de repertorio congregados arredor do RM serviron para crear unha das heteroimaxes de Galiza máis difundidas e politicamente desmobilizadoras desde a última década do franquismo: a imaxe dun pobo galego esencialmente máxico, incapaz de diferenciar o real do fantástico, e a do territorio galego como o reducto dunha cosmovisión primitiva e ancestral xa superada no resto do Estado.

No parágrafo anterior denominamos *heteroimaxe* a tópica sobre a maxicalidade galega, mais se as nosas hipóteses foren correctas, o certo é que esta acabou advindo tamén *autoimaxe* —converténdose, no proceso, nun dos alicerces da idea da galegitude fomentada desde a institucionalidade autonómica até a actualidade. Desde o final da ditadura iniciara en Galiza un debate arredor de cales debían ser os modelos narrativos a fomentar no novo contexto político. A configuración de Galiza como Comunidade Autónoma e a dotación dunha institucionalidade propia, o recoñecemento constitucional dunha relativa diferenza nacional, a oficialización do galego e a súa introdución no ensino e a aparición dunha industria cultural —e literaria— autóctona inauguraban un novo horizonte de expectativas que foi celebrado desde os sectores hexemónicos da cultura galega, que esperaban tamén un salto cuantitativo e cualitativo na produción literaria. Talvez o proxecto máis debatido e solicitado desde a crítica nesta primeira década do período autonómico fose o dunha *gran novela galega*; quere dicir, unha novela que tivese unha grande extensión, que representase de modo épico unha visión espiritualizada da nación e que estivese á altura das grandes obras canonizadas internacionalmente nos últimos vinte anos. Era un escenario especialmente proclive ao que Even-Zohar denominou *lei de proliferación* —“in order to operate and remain vital a system has to be always enhanced with a growing inventory of alternative options” (2010, 49)—, pois a acrecida capacidade produtiva do sistema e a posibilidade de chegar a unha masa de lectores até o momento innaccesíbel —quer por non estaren alfabetizados, quer por non teren acceso aos limitados circuitos editoriais da literatura galega no franquismo. Esta nova situación demandaba modelos que servisen para aumentar o total dos repertorios e para equiparalos aos doutros sistemas tomados por norma de funcionamento ideal —fundamentalmente, o español. Nese contexto, pensamos que o RM debeu de resultar especialmente atractivo, pois permitía modernizar algunhas das tendencias literarias anteriores —o propósito de autorrepresentación caracteriolóxica, o fantástico como modalidade narrativa predilecta— e combinalas cos novos propósitos —a épica, a énfase na dimensión histórica, o experimentalismo e a longa extensión.

Aínda que achamos que as consecuencias políticas da importación do RML ao sistema literario galego deben ser principalmente conferidas no plano imagolóxico, as particularidades do modelo contido en *Cien años de soledad* fan que debamos engadir un segundo plano de análise: o que concirne á representación literaria da historia e da historiografía e, máis en concreto, das relacións entre dous suxeitos históricos en pugna —Galiza e España. O formato literario de maior canonicidade na Galiza da década de 80 non só incluía unha notábel énfase no sobrenatural, senón que tamén procuraba estruturar segundo unhas poucas chaves metahistóricas séculos de historia galega —marcada, con efecto, por un duradoiro conflito nacional. Eran modulacions posíbeis do que denominaremos metaficcións historiográficas (Hutcheon 1995 e 2004) e *ficcións de arquivo* (González Echevarría 2011): novelas de tema histórico que, paradoxalmente, incluían un grao elevado de metarreflexión —cando non escepticismo— sobre a propia disciplina historiográfica, sobre a textualidade da historia e sobre a súa axencia política na modernidade. Deberemos analizar con detemento as distintas propostas efectuadas desde a literatura coeva centradas na historicidade en xeral e na historia

galega en particular, pois nun momento de grande indeterminación sociopolítica serviron como os novos cadros discursivos para simplificar un presente aberto a moi diversos futuros.

En síntese, as hipóteses de orde máis xeral que visamos comprobar con esta tese de doutoramento son as seguintes:

- a) O RML, entendido como un conxunto de distintas vagas históricas de modelos literarios, actuou como un medio nacionalizador de grupos étnicos distintos aos dominantes nos Estados-nación en que apareceu.
- b) En contra da tese máis difundida ao respecto, o RM non foi unha poética inherente aos sistemas literarios poscoloniais, mais un modelo adoptado en enclaves cunha marcada heteroimaxe rural e premoderna.
- c) O RML chegou a Galiza a través da mediación do sistema literario español, que fomentou o seu cultivo por parte de escritores galegos co obxectivo de alterar un espazo social en que estaba a se fortalecer unha construción nacional alternativa.
- d) O RML adiu sobre unha serie de discursos de identidade nacional/ rexional previos conceptualmente moi próximos ás teorizacións desenvolvidas polos intelectuais máximo-realistas latinoamericanos —de Alejo Carpentier a Gabriel García Márquez.
- e) Existiu un conxunto de obras narrativas producidas en Galiza —inicialmente escritas en castelán, despois en galego— semellantes ao modelo repertorial correspondente á vaga internacional de RM iniciado con *Cien años de soledad*. Focado dese punto de vista metodolóxico —e, ao noso parecer, apenas dese punto de vista metodolóxico— existiu un RMG.
- f) A paulatina consolidación do campo literario galego a partir da Transición implicou unha subordinación, non sempre evidente, ao campo literario español. Por tanto, esa consolidación non trouxo, nos termos de Torres Feijó (2000), unha verdadeira *soberanía sistémica*; ao contrario, o sistema literario español condicionou en gran medida os repertorios escollidos e canonizados na primeira década de narrativa galega —mesmo en maior medida do que en décadas previas.
- g) O RMG en xeral, e as novelas que tomamos como obxecto de análise en particular, transmitiron un novo discurso de identidade histórica en moitos casos contraproducente para o nacionalismo en posición dominada, que se caracterizou por hibridar e compatibilizar os dous referentes nacionais dispoñíbeis.

Para demostrarmos as hipóteses levantadas propomos un percurso analítico estruturado en tres capítulos. No primeiro —“RM e procesos de formación nacional”—, que funcionará como estado da cuestión, comezaremos propondo unha revisión histórica do RM, desde a primeira aparición do concepto nos debates europeos arredor da conciliación da relación suxeito-obxecto na arte coeva até as distintas relecturas críticas que foron sendo executadas desde a academia norteamericana sobre o fulcro teórico artellado por Alejo Carpentier. Centrarémonos na evolución do que despois etiquetaremos como *modelo de recepción* (Even-Zohar 2010) e *formación de lectura* (Bennett 1990): un conxunto de instrucións precisas para o decifrado de obras máximo-realistas enormemente marcado pola antroploxía de comezos do século XX. Após realizarmos esa revisión histórica e procurarmos unha definición acaída da tendencia, proporemos unha nova lectura política; con ese fin, acudiremos aos estudos contemporáneos sobre nacionalismo e procesos de construción nacional, cuxas achegas principais tentaremos sintetizar, aplicar ao ámbito especificamente narrativo e axustar, por último, ao noso caso de estudo. Finalizaremos este primeiro capítulo conectando ambos os inventarios bibliográficos —RM, estudos sobre o nacionalismo— para elaborarmos unha hipótese de lectura conxunta.

No segundo capítulo proposto, “*Nación, Estado, fantasía, modernidade e sociedade tradicional* nos discursos históricos de identidade nacional e rexional galega”, exploraremos a

evolución dos conceptos nomeados no título desde as súas primeiras aparicións no protonacionalismo galego do século XIX. A maior parte deste bloque irá dedicada, porén, a analizar dous momentos especialmente produtivos no que atinxe a creación de autoimaxes e a súa efectiva consolidación: por unha banda, a articulación dun nacionalismo etnocultural e a “prefiguración” (Sela-Sheffy 2002) dunha literatura nacional diferencialista por parte dos intelectuais asociados ao Círculo Nós; por outra, a reformulación efectuada polo Grupo Galaxia —nomeadamente, por Ramón Piñeiro— dese acervo teórico e estético. Faremos especial énfase nas relacións existentes entre a autodefinición nacional e literaria galega e a súa equivalente española, partíndomos do principio de que en contextos de dominación e conflito nacional tende a se establecer unha dinámica dialéctica entre as ferramentas mobilizadas polos nacionalismos para se definir e para definiren os seus Outros. Ao noso parecer, a proposta marcadamente diferencialista dos principais discursos de identidade nacional ou rexional galega, á cal cabe acrecentarmos un uso non sempre criterioso de inventarios políticos asociados ao romanticismo, tiveron un papel causal con respecto á escasa codificación política do nacionalismo galego e da súa constante —mais a miúdo inadvertida— hibridación co que denominaremos, seguindo Billig (1995), *nacionalismo banal español*. A clarificación do papel concedido ao fantástico e ao sobrenatural nas distintas prefiguracións literarias executadas no sistema cultural galego permitíranos defender unha das nosas hipóteses fundamentais en relación ao RMG: que a veloz implantación dunha lectura máxico-realista de escritores galegos a partir de 1970 tivo a ver coa centralidade da ficción sobrenatural nos cadros teóricos desenvolvidos desde Galaxia na década de 50.

O terceiro capítulo, o máis extenso, estará dedicado a analizar a incidencia do RML en dous sistemas literarios en situación de conflito: o galego e o español. Con ese intuito, estruturamos o bloque en tres grandes seccións: “O RM no sistema literario español”, “O RM no sistema literario galego: o polo da resiliencia” e “O RM no sistema literario galego: o polo da resistencia”. Esta división tripartita baséase na proposta de organización do sistema cultural galego elaborada por Samartim en volta de tres grandes “espazos de atracción político-cultural” (2010, 232): o polo da oficialidade, o polo da resiliencia e o polo da resistencia. Aínda que esa formulación foi pensada inicialmente para dar conta dun segmento temporal específico (1974-1978), achamos que é produtiva para estudarmos a atinxencia do RM no período que propomos (1972-1987), xa que o modelo literario foi empregado de maneira distinta —e con distintas finalidades— en cada un dos segmentos sociais atinxidos.

Na primeira das seccións nomeadas centrarémonos en estudar a chegada do *boom* latinoamericano e do RML ao sistema literario español, detallándonos os motivos que levaron á súa aplicación á produción literaria galega e os axentes que fixeron parte no proceso —moi en particular, Álvaro Cunqueiro, o primeiro e principal beneficiario da recapitalización simbólica do fantástico de base étnica en España. Proporemos como caso de estudo *La saga/fuga de J. B.*, a novela de Gonzalo Torrente Ballester que foi focada na altura como o equivalente galego-español de *Cien años de soledad* e que actuou como principal referente de emulación para a *gran novela galega* da década de 80. En concordancia coa formulación de Samartim, tomaremos *La saga/fuga de J. B.* como representante do uso do RM efectuado desde o polo do oficialismo.

Na segunda sección do último capítulo estudaremos o impacto do RM nos sectores hexemónicos na institución e na industria culturais da Galiza autonómica; quere dicir, no polo da resiliencia. Analizaremos como a poética latinoamericana foi mobilizada para satisfacer as demandas dunha novela épica, longa e alegórica que conferise un novo estado de cousas político percibido como o primeiro paso para a *normalización* da ‘cultura’ galega. Defenderemos que os repertorios cultivados e canonizados serviron para despolitizar a identidade nacional galega

e para hibridar o seu relato histórico co elaborado pola nación dominante, e que por ese mesmo motivo foron fomentados desde o sistema literario español até a década de 90. Empregaremos *O Triángulo inscrito na Circunferencia* como pedra de toque para testar as hipóteses anteriores, pois a novela de Freixanes foi considerada no seu momento de publicación a primeira obra en encarnar con suceso o que debía ser unha *gran novela galega*.

Na terceira e derradeira sección dedicaremos atención ao polo da resistencia, quere dicir, ao sector do sistema cultural galego articulado arredor dos distintos movementos nacionais de signo marxista surxidos a partir de 1963. Tentaremos postular unha conexión entre os discursos e imaxes de Galiza proxectados desde España na altura coa transformación identitaria desenvolvida por eses grupos políticos, que puña en primeiro plano unha serie de conceptos relativamente novidosos na historia conceptual galega —moi en particular, o de *colonia*. O derradeiro caso de estudo, tomado como representación posíbel das relacións entre RM e polo da resistencia, será *Bretaña, Esmeraldina*, de Xosé Luís Méndez Ferrín. Unha obra que, embora se insira con facilidade na traxectoria evolutiva do RMG, presenta suficientes diferenzas como para balizar o esgotamento do modelo. Por iso mesmo, serviranos como epílogo dos procesos estudados.

Elaborada, pois, a síntese dos contidos desenvolvidos nesta tese, cómpre xustificarmos dúas das nosas escollas de escopo: a das tres obras que lle serven como casos de estudo e, en consecuencia, a do segmento temporal abranxido, delimitado polas datas de publicación da primeira —*La saga/fuga de J. B.*— e da última —*Bretaña, Esmeraldina*— das novelas estudadas. Até onde sabemos, o primeiro autor en conectar as tres obras nunha serie diacrónica foi Anxo Angueira (2009), quen notou que varios modelos de repertorio disponibilizados por Torrente Ballester con *La saga/fuga de J. B.* foran empregados nas outras dúas obras mencionadas. O proceso de pesquisa que finalmente levou a elaboración deste estudo iniciou, con efecto, coa procura dos posíbeis motivos que explicasen as concomitancias detectadas por Angueira: tres obras longas de alento épico, abundantes en elementos fantásticos e dirixidas a presentar unha visión globalizadora da historia de Galiza e da súa relación con España. Eses paralelismos ultrapasaban, porén, o ámbito narrativo. De maneiras diversas e con compromisos ideolóxicos distintos, Torrente Ballester, Freixanes e Méndez Ferrín encaixan cun determinado ideal de escritor masculino que tenta sublimar no ámbito literario o ideal bélico e fortemente patriarcal do heroe nacional. Neste sentido específico, corresponden a un funcionamento social do literario —e, en concreto, da figura do home-escritor— que mesmo na altura focada se achaba en proceso de declinio. Este ámbito de cuestións non é alleo ás hipóteses pescudadas nesta tese: en paralelo á procura dunha gran novela galega era tamén esperado o advento dunha *gran figura* (González-Millán 1994b, 186), un escritor carismático que redimise no plano literario a dominación política. Ese duplo proxecto tivo tamén incidencia no relacionamento público entre ambos os sistemas, pois o situado en posición dominante seleccionou nas últimas décadas do século XX ‘grandes figuras’ das literaturas sen Estado para actuaren, en palabras de Martínez Tejero referidas a Cunqueiro, con “função de representante em Espanha da cultura galega” (2014, 308).

Existen, alén disto, varios motivos de peso que nos levaron a seleccionar as obras mencionadas como casos de estudo. A primeira, xa parcialmente explorada, corresponde á simetría existente entre as tres novelas fantástico-épicas cos tres grandes espazos de atracción ideolóxica da altura. A conxunción das tres obras servíanos, por tanto, para pescudarmos se as distintas afinidades políticas de cada axente e a súa localización en distintos nodos do sistema literario galego producían equivalencias na praxe literaria e, máis en concreto, na representación do decurso histórico. A diferenza temporal entre cada unha das tres novelas (1972, 1982, 1987), próxima á unidade da década, permitíanos levar a comparación a un plano diacrónico: a posta

en paralelo das obras non só mostraría os distintos proxectos políticos en decurso mais tamén a evolución do modelo literario estudado e a súa adaptación a novos contextos sociohistóricos. Por último, a cuestión definitoria para a nosa escolla foi a da canonicidade das obras anteriores. Tanto *La saga/fuga de J. B.* como *O Triángulo inscrito na Circunferencia* foron recibidas polo seu público inmediato como monumentos ao espírito galego e convertéronse en referencias culturais incluíbeis para as clases letradas coevas. Funcionaron, desde a súa mesma aparición, como patrimonio simbólico nacional —ou ‘rexional’— e marcaron decididamente a idea das elites político-culturais de referente galego sobre que debía ser Galiza e como debía ser comprendido o seu pasado remoto. A excepción a este fenómeno de patrimonialización literaria foi, con certeza, *Bretaña, Esmeraldina*, escasamente valorizada na altura (Angueira 2009, 11), talvez a consecuencia do esgotamento da popularidade do RM, do asentamento definitivo do Estado das Autonomías ou, moi sinaladamente, dos compromisos políticos —independentismo— e estéticos —experimentalismo— da obra, repertorios tradicionalmente rexeitados desde a institucionalidade galega. Esta diferenza na súa recepción é, con certeza, sintomática do equilibrio de poder da altura, e permitíranos empregar a obra de Méndez Ferrín para rastrexar os límites do politicamente pensábel e da estética oficial-institucional —a miúdo, no sistema literario galego, a única con perspectivas de canonización.

Para contrastarmos as hipóteses formuladas deberemos facer uso de cadros metodolóxicos diversos. En primeiro lugar, é preciso enfatizarmos a necesidade de empregar as ferramentas propias dos estudos literarios de base sistémica, por un lado, e a ollada supranacional propia da literatura comparada, por outro. Falamos de necesidade porque, ao noso parecer, a ausencia da primeira focaxe na tradición crítica sobre o RM ten conducido a innúmeros equívocos teóricos e a falta da segunda nos distintos contributos sobre un posíbel RMG —p. e. Villanueva (1996), Forcadela (2009) ou Píalorsi (2014)— levou a unha incorrecta detección do ámbito do fenómeno e da súa polaridade política. As entradas críticas que inauguraron o debate internacional sobre o RM alicerzábanse nunha concepción idealista e organicista do literario que presupuña, por unha banda, que os modelos literarios conforman arquetipos ideais e invariábeis e, por outra, que *debía* existir unha modalidade literaria especificamente latinoamericana. Problemas metodolóxicos, estes, que foron herdados pola posterior ollada estruturalista para o estudo do RM a partir da década de 70 —incoada por autoras como Mena (1975) e Chiampi (1980)— e, finalmente, pola escola poscolonial inaugurada por Slemon (1988). Por outras palabras, unha ampla maioría dos estudos máis relevantes sobre o RM até a actualidade foron dedicados a desvendar as características exactas que definirían un RM ideal, transtemporal e naturalmente diferenciado de todas as outras formas do fantástico existentes; ou, no seu caso, procuraron delimitar con clareza varias tendencias distintas —como un *realismo maravilloso* en contraste cun *realismo máxico*.

A focaxe sistémica permítenos resolver esas dificultades, pois conta co instrumental teórico preciso para distinguir que tipo de unidade teórica é o RM, en que escala debe ser colocada e como se estendeu polo espazo mundial. Concibiremos o RM como un *modelo*, quere dicir, como “the combination of elements + rules + the syntagmatic (‘temporal’) relations imposible on the product” (Even-Zohar 2010). Como todos os modelos e repertorios culturais, o do RM estivo suxeito a mudanzas e transformacións que responderon a necesidades específicas dos seus utentes —nomeadamente, as provocadas por distintos horizontes sociopolíticos e estruturas de oportunidade literaria. A existencia dun modelo no tempo non esixe a identidade absoluta entre os elementos que agrupa en cada segmento sincrónico. A tradicional dificultade presentada polo RM histórico para ser definido en chave formal é resultado, pois, do percurso diacrónico e da variación contextual lóxica dun modelo cuxa vixencia foi, para alén, inusitadamente duradoira. Pode exemplificar o apuntado a pasaxe dun fantástico baseado na fe

popular (Carpentier) a un fantástico plenamente naturalizado (García Márquez). Será esa última iteración do modelo, a disponibilizada nos sistemas culturais galego e español por *Cien años de soledad*, a que empregaremos como fulcro nesta tese; pois foi a popularizada e internacionalizada a partir da década de 70. A noción de *modelo*, por último, permitiranos corrixir sob unha nova perspectiva a tese de que os contextos poscoloniais xeraron *de seu e espontaneamente* expresións literarias que mesturaban o real e o sobrenatural.

Alén disto, a perspectiva sistémica resulta especialmente produtiva para focarmos un caso como o do RMG, imposible de comprender fóra das dinámicas de conflito e subordinación producidas entre un sistema A dominante —o español— e un sistema B dominado —o galego. A existencia dunha tradición continuada de aplicación e innovación de metodoloxías sistémicas ao sistema/campo galego —p. e. González-Millán (1994b, 1996 e 2000b), Figueroa (2001 e 2015), Casas (2004b, 2008b e 2012) e Lourido (2012, 2015)— implica, alén disto, un prolongado proceso de contrastación e adaptación do instrumental epistemolóxico ao caso focado. En particular, a actualización da *policronía dinámica* (Casas 2008b, 25) de Even-Zohar efectuada polo Grupo Galabra, liderado por Elías Torres Feijó, subministranos unha conceptualización e un cadro terminolóxico —*soberanía sistémica, norma sistémica, norma de repertorio, polo* [de atracción cultural], *subsistemización*, etc.— especialmente útiles para a tarefa aquí proposta. A combinación dos distintos aparellos metodolóxicos elaborados por Bourdieu e Even-Zohar, tamén característica da tradición sistémica galega (p. e. Samartim 2010, Casas 2012 ou Lourido 2015) permitiranos empregar as fortalezas de cada unha das devanditas escolas críticas: o nivel *intersistémico* e *repertorial* no caso de Even-Zohar e o *intrasistémico* —especialmente no atinente á pugna entre modelos e actores por alcanzaren posicións centrais— no caso de Bourdieu.

Algúns dos problemas previamente aducidos sobre a tradición crítica do RM están presentes nas non moi numerosas reflexións académicas sobre un posíbel RMG. Talvez por causa da relectura efectuada sobre a figura de Cunqueiro nos anos 70 como un *precursor* do RML, na bibliografía predomina á adhesión a teoría idealista-organicista do RM, e boa parte dos contributos críticos —especialmente os máis temperáns, como os de Van Bommel (1993) e Villanueva (1996)— centráronse en defender a existencia dun RM exclusivamente autóctono; un RM que *non* procedía da importación de repertorios latinoamericanos. Trataremos de analizar, chegado o momento, os motivos que explican a dominancia destes puntos de vista; sexa como for, achamos que o cadro conceptual —e nomeadamente espacial— propio da literatura comparada pode contribuír a situar mellor eses debates. A aparición dun RMG en Galiza fai parte dunha vaga de fantástico étnico mundial que afectou sistemas, subsistemas e intersistemas literarios moi distintos —indiano, canadense, irlandés, sardo, africano, serbio, norteamericano, etc. Embora o caso galego presente non poucas singularidades —a carencia dun aparello estatal ou a fraca institucionalización do sistema literario, por exemplo—, o certo é que as regularidades son predominantes. Estas últimas son o resultado que denominaremos un *círculo de xeocultura* (Wallerstein 1992) ou de *exotismo poscolonial* (Huggan 2001) en que Galiza foi, aliás, un dos primeiros sistemas literarios non-americanos en participar. Alén do máis, algunhas das ferramentas que nos serán máis produtivas para análise das novelas estudadas foron inicialmente propostas desde a literatura comparada para defrontar fenómenos eminentemente supranacionais —en concreto, as relacións entre narrativa moderna e nacionalización (Jameson 1986b, Aijaz 1987, Moretti 2003a)

Os estudos sobre nacionalismo e procesos de formación nacional non parecen ter tido un grande impacto no debate crítico sobre o RM, polo que a súa incorporación pode resultar unha novidade e contribuír a recolocar algúns dos cadros de discusión. Unha das consecuencias derivadas da natureza marcadamente construtivista do campo de estudo sobre o *nation-building*

—a nación como resultado do nacionalismo, e non ao envés— é que conminou a investigar os mecanismos a través dos cales a nación era e é socializada, incorporada e reproducida interxeracionalmente. É neste último plano onde achamos que debe ser analizada a direccionalidade política dos diversos RM mundiais; en particular nun escenario como o galego-español, marcado por un conflito nacional, isto é, por un confronto entre dous procesos de nacionalización por controlaren un mesmo territorio. Tanto o nacionalismo galego como o español son obxectos de estudo que contan cunha nutrida produción analítica (p. e. Beramendi 2007, Maiz 1997a e Núñez-Seixas 2019), atenta tamén ás relacións polémicas entre ambos, que nos proporciona unha base firme sobre a que ler o impacto dos fenómenos propostos. Fóra dos eixos principais mencionados, que xustifican a centralidade que esa ollada disciplinar ocupará na nosa tese, aquela serviranos para defrontar varias cuestións anexas que ocuparon durante décadas á crítica sobre o RM: a) as relacións entre o realismo máxico europeo (RME) e o RML, b) a polaridade política do RM na América Latina e c) a súa aparición simultánea en diversos contextos internacionais específicos a partir de 1980.

Por último, debemos facer mención a dúas disciplinas independentes que, non obstante, foron tradicionalmente mobilizadas en conexión con algunhas das xa mencionadas. Referímonos, en concreto, á imagoloxía e á historia dos conceptos [*Begriffsgeschichte*]. A primeira resulta indispensable para documentar a iteración do conflito nacional na Europa posterior á Segunda Guerra Mundial, en que a creación e difusión de heteroimaxes, que xa fora moi produtiva nos séculos previos, foi aínda máis potenciada para librar conflitos internos e externos sen recorrer ao confronto bélico directo. Se a este aumento xeral da etnotipia producido a partir de 1945 acrecentamos, con Leerssen (2016, 17), que os períodos de crise e indeterminación política adoitan coñecer un crecemento na produción de heteroimaxes, poderase comprender por que o período temporal focado nesta tese demanda dun instrumental desa natureza. Na última década o ámbito da imagoloxía parece estar a recibir un renovado interese no campo académico galego; en particular no referente ao que, seguindo a tradición poscolonial, Miguélez-Carballeira denomina “estereótipo colonial” (2014a, 16) —“instrumento ao servizo da suxeición colonial” e “espazo para a resistencia opositora [...] facilitada pola súa ambivalencia estrutural como tropo” (17). Con efecto, algunhas das ferramentas que nos últimos anos veñen mostando un maior potencial heurístico dentro dos estudos galegos proveñen dos estudos poscoloniais (p. e. Bhabha 2002) e decoloniais (p. e. Mignolo 2003). A pesar de discutirmos en varios lugares desta tese algúns dos presupostos metodolóxicos desas olladas críticas, debemos recoñecer que foron fundamentais para comprendermos o funcionamento político tanto do RML e do RMG e das súas relacións coa modernidade ilustrada como dispositivo de dominación. No entanto, algunhas das ferramentas que máis rendíbeis nos resultaron con ese obxecto son, aínda que próximas, anteriores á articulación dun pensamento decolonial na América Latina: referímonos á crítica literaria latinoamericana de base sociolóxica representada por autores como Rama, Cornejo Polar ou García Canclini.

A historia dos conceptos ou historia conceptual, na modulación proposta e desenvolvida por Reinhart Koselleck, resultou un complemento metodolóxico indispensable para rastrexarmos a aparición do RM en Galiza. A metodoloxía tomada da *Begriffsgeschichte* permitiunos reformular a que consideramos a hipótese máis produtiva sobre o RMG, a desenvolvida por Forcadela (2009) arredor do RMG como unha evolución do que denomina *modelo romántico*. A pesar das diferenzas metodolóxicas e das interpretacións políticas opostas a que conducen, moitas das hipóteses que desenvolve esta tese proceden dese contributo. Incluímos dentro do ámbito da historia dos conceptos o que Hans Blumenberg (2018a) chamara *metaforoloxía*, isto é, o estudo histórico das formas de pensamento non conceptual —en

concreto, todo o abano de figuras que a retórica clásica consideraba *tropos*— que, de maneira inadvertida, fundan e posibilitan toda operatividade conceptual.

A aplicación do cadro metodolóxico activado nesta tese para contrastar as hipóteses formuladas persecue, en primeiro lugar, o obxectivo fundamental de contribuír ao desenvolvemento do coñecemento sobre o funcionamento do sistema literario galego após 1975 e, moi en particular, das dinámicas de concorrencia e subordinación co sistema situado en posición dominante —o español. Alén disto, pretende estudar o impacto da narrativa contemporánea na esfera política en xeral —cada vez menor, segundo adoita ser dito, mais moi lonxe de ter desaparecido— e, en particular, en espazos sociais definidos pola súa ausencia de soberanía estatal e sistémico-cultural. Non lle é allea, tampouco, unha dimensión crítica, isto é, o convencemento de que un maior coñecemento das dinámicas mediante as que a dominación política é exercida—e mediante as que é aceptada e incorporada— poderá constituír máis un paso na dirección de a reverter.

2 RM E PROCESOS DE CONSTRUCCIÓN NACIONAL

2.1 RM: HISTORIA CRÍTICA DA CORRENTE E ALICERCES TEÓRICOS

Decorrido xa medio século do recoñecemento internacional do RM —un dos fenómenos literarios con maior suceso do século XX— a historia do seu nacemento e da súa canonización é hoxe bastante coñecida. Éo, con certeza, por ter sido contada en innúmeras ocasións; durante máis de cincuenta anos de produción crítica sobre a corrente latinoamericana as cadora máis abundantes monografías véñena recreando unha e outra vez, a miúdo sen excesivas variacións internas¹. Mais por moito que ben coñecida e moi estendida, debemos retomala máis unha vez. En primeiro lugar, porque é, ao cabo, o inicio ineludíbel dos procesos que nos propomos estudar nesta tese —a importación do RM a dous sistemas literarios en conflito, o galego e o español. Mais tamén porque fican aínda algunhas puntas soltas a que a produción crítica do RM non concedeu a relevancia necesaria, e que nos permitirán ler esa poética dun punto de vista comparativo e, sobre todo, propor para ela unha lectura política até agora non ensaiada —fundamental para comprendermos a súa chegada a Galiza a partir de 1970.

Tentaremos, por tanto, trazar agora unha breve panorámica que incida nas liñas xerais e nos eventos máis importantes da historia do RM. Faremos unha maior énfase nos problemas epistemolóxicos e historiográficos que presenta vista desde a actualidade, pois será sobre eles que construíamos a nosa interpretación alternativa. Tamén con ese intuïto prestaremos unha maior atención aos momentos do decurso que maiores repercusións tiveron para o noso obxecto principal de estudo: o seu nacemento no contexto europeo e latinoamericano; o desenvolvemento de focaxes formalistas para daren conta da súa suposta especificidade ficcional; a súa reapropiación posterior, por último, por parte da crítica literaria marxista e poscolonial. O percurso que propomos centrarase, sobre todo a partir de 1950, case exclusivamente na crítica do RM e non nas propias obras literarias que se foron integrando na corrente. O motivo para esta escolla responde, en primeiro lugar, a unha anomalía da propia historia do concepto. Este fora formulado na súa versión máis acabada nos anos 40, mais non foi até tres décadas despois que a etiquetaxe comezou a ser verdadeiramente rendíbel para describir a poética dalgúns dos integrantes do chamado “*boom*” da literatura latinoamericana. En consecuencia, o interese por definir o termo procedeu sobre todo de axentes externos, como a propia industria cultural, a crítica literaria na prensa e a pesquisa académica —que tivo de se enfrontar a un corpus en constante crecemento e con enorme suceso internacional. Segundo Huggan (2001) esta tendencia podería ter chegado a se inverter, de tal xeito que ao menos a partir dos anos 90 os novos escritores comezaron a producir obras seguindo as análises académicas, nomeadamente as de corte poscolonial, como se se tratase de preceptivas literarias.

Esta relación anómala entre produción e crítica —aínda máis: entre unha produción localizada en periferias mundiais e unha crítica asentada en enclaves centrais— é o resultado dunha estratexia de exportación cultivada polo RM desde as súas orixes. A tendencia poética caracterizouse por empregar a autoexotización como ferramenta para se internacionalizar e competir en igualdade de condicións co mercado literario mundializado da “produción restrita”

¹ Para unha escolma dos grandes marcos críticos até principios do século XXI, véxase Hart e Reeds (2005). Unha das análises máis lúcidas das luces e sombras da tradición crítica sobre o RM pódese atopar en Aldea (2011).

(Bourdieu 2002) —quere dicir, a que vai dirixida “de, e para, especialistas, avaliad[a] segundo criterios especificamente estéticos” (Wacquant 2005, 118). En palabras de Siskind (2014, 3), é unha corrente marcada polos seus “desejos do mundo”. Dado que boa parte do seu éxito se debeu ao desenvolvemento dun modelo de lectura capaz de atraer o receptor europeo e norteamericano, é comprensíbel que este receptor acabase acumulando unha capacidade de monitorización inaudita, ao punto de ser capaz de condicionar por antelación a produción literaria futura.

Os autores máxico-realistas non foron apenas os elaboradores dun modelo literario moi recoñecíbel; tamén desenvolveron unha prototeoría que conectaba literatura e nación, estética e antropoloxía, que foi central no seu suceso exterior e que é tan ou máis importante para o noso estudo do que a súa plasmación en obras concretas. Seguindo Even-Zohar, consideramos preciso facer agora unha distinción metodolóxica:

In the case of making, or producing, we can speak of an active operation of a repertoire, or, as an abbreviated term, an *active repertoire*. In the case of handling, or consuming, on the other hand, we can speak of a passive operation, or a *passive repertoire*. The terms suggested here are for convenience only; the repertoire is neither “active” nor “passive,” [sic] but can be used in different modes in two different circumstances, as described above, namely, in an event where a person produces something, in contradistinction to an event where a person “deciphers” what others produce. (2010, 17; *italicos nosos*)

For the potential consumer, the “model” is that pre-knowledge according to which the event is interpreted (“understood”). Perhaps it should be noted here that the models used for producing need not overlap —and as a rule do not— with the models required for understanding, or any other usage on the consumption end. (21)

A distinción entre operacións activas e pasivas dun repertorio é importante para comprendermos o funcionamento dos modelos literarios nados na América Latina da primeira metade de século e despois exportados a moi diversos enclaves en todo o globo. É importante porque nos permite facer referencia a un fenómeno inusual da recepción do RM, quere dicir, o feito das obras máxico-realistas teren sido lidas mediante unha serie de instrucións sensíbelmente diferentes ás empregadas para decifrar a maioría de textos literarios narrativos de gran canonicidade producidos no século XX —e que, até as analizarmos con detemento despois, podemos simplificar como unha forma complexa de exotismo sustentada nun elaborado cadro teórico. Estas “instrucións” foron fundamentalmente desenvolvidas por Arturo Usler Pietri, por Miguel Ángel Asturias e, moi en particular, por Alejo Carpentier. Conforme foron perdendo credibilidade epistemolóxica, as distintas vagas críticas sobre a corrente foron achegando focaxes actualizadas que serviron como os novos parámetros para comprender e situar os textos. Aínda que o concepto sistémico de *modelo* reúna as instrucións precisas tanto para a produción como para a recepción, o certo é que no caso que nos ocupa os axentes encargados de elaborar esas instrucións non sempre foron os mesmos². Non cabe falar aquí, insistimos, de dous

² Valla como exemplo un caso que despois estudaremos, o da recepción da figura e da obra de Álvaro Cunqueiro a partir de 1968. Nese período produciuse unha aplicación sistemática das operacións pasivas de repertorio a obras anteriores no tempo a que o propio modelo de repertorio estivese dispoñíbel: *Merlín en familia* adoptou ser lida a partir desa data como RM ou precursora do RM, con implicacións imaxolóxicas que despois estudaremos. Ao contrario, e seguindo con este mesmo exemplo, puidemos documentar os esforzos do autor mindoniense para evitar ser lido mediante eses modelos de recepción máxico-realistas a pesar de ter comezado a empregar o propio *modelo produtivo* para executar novas obras como *Xente de aquí e de acolá*. Aínda que un modelo inclúa, pois, as instrucións precisas para a súa recepción e para a súa produción, ambas as dimensións poden acabar entrando en conflito, en especial en sistemas literarios e culturais en que existe un confronto nacional —e, por tanto, unha disputa pola fixación de imaxes colectivas e dos seus significados.

modelos distintos; mais separarmos produción de recepción e propormos nomenclaturas concretas para referilas seranos útil para comprender a historia da corrente literaria e das consecuencias da súa importación a Galiza. Falaremos, pois, dun *modelo de produción* e dun *modelo de recepción*, expresións con que faremos referencia a un subconxunto de regras incluídas nun modelo máis amplo —o propio RM. Con estas matizacións, o uso que faremos da noción de *modelo de recepción* é próximo ao dado por Bennett ao concepto de *formación de lectura* [reading formation]³:

a set of discursive and inter-textual determinations which organise and animate the practice of reading, connecting text and readers in specific relations to one another in constituting readers as reading subjects of particular types and texts as objects-to-be-read in particular ways. This entails arguing that texts have and can have no existence indepently of such reading formations, that there is a no place independent of, anterior to or above the varying reading formations through which their historical life is variantly modulated, within which texts can be constituted as objects of knowledge. (1990, 70-71)

A historia do RM que a seguir proporemos céntrase, no fundamental, na evolución desa formación de lectura e nas súas repercusións sociopolíticas.

2.1.1 Precedentes literarios e fundamentos teóricos do RML

Adóitase conceder o papel precursor do RM a Franz Roh, teórico do expresionismo pictórico alemán, que introducira o termo en 1926 no seu coñecido artigo *Nach-Expressionismus: Magischer Realismus* (1995). Trátase dunha intervención que debemos situar no contexto das vangardas históricas, o que explica o seu duplo carácter prescriptivo e descritivo. Nela discutía, por unha banda, como debía ser unha pintura á altura do momento histórico e, por outra, procuraba eses trazos canónicos nunha serie de autores coevos⁴. É significativo que o artigo devandito comezase barallando a idoneidade doutras etiquetaxes posíbeis como *realismo ideal*, *verismo*, *neoclasicismo* ou *suprarrealismo*⁵. Todas lle parecían acaídas a Roh, mais incapaces de daren conta da totalidade do novo fenómeno (Roh 1995, 16); se finalmente optaba polo termo de “máxico” era para marcar a diferenza co expresionismo anterior. Para o autor, ambas as correntes tiñan en común a procura, a través da representación pictórica de obxectos tomados da realidade, dun “misterio” que se agocha nelas (16). O expresionismo engade o “fantástico” e o “exótico” aos obxectos da experiencia porque os acha carentes de espiritualidade, en si propios deficitarios⁶. O *realismo máxico*, pola contra, atopa o espírito, o “máxico” —por oposición ao “místico”— nas cousas mesmas. Mais trátase dunha espiritualidade profana. A pintura, ao retratar os obxectos na eternidade do instante presente, mostra a raridade de que fronte ao devir caótico do tempo as cousas manteñan as súas propiedades e a súa integridade obxectual. A arte é entendida como unha disciplina desautomatizadora que ten a tarefa de lle voltar ás cousas “the fundamental artistic feeling of

³ Proposto como ferramenta útil para os estudos da literatura e da cultura galegas por González-Millán (2000c).

⁴ Para García Sánchez (1991, 341) o RM pictórico caracterízase por tres trazos: “fusión (e non só combinación) do real co subxectivo ou imaxinario, distanciación obxectiva, estatismo da composición (que adoita asociarse co onírico), uso da técnica do enfoque ultranítido con erradicación dos sinais de factura”.

⁵ Como sinala Guenther (1995, 33) tampouco o *Magischer Realismus* callou como denominación e foi substituído na República de Weimar pola significativa etiquetaxe de “nova obxectividade” [*Neue Sachlichkeit*] de Gustav Hartlaub.

⁶ Os dous termos proceden da tradución inglesa de Roh: “fantastic” e “exoticism” (Roh 1995, 16); a escolla traductolóxica é relevante en si mesma, pois a centralidade deses dous conceptos no RM posteuropo foi absoluta.

existence for the first time” (19; itálicos no orixinal)⁷. Aínda que secundario con respecto á xínea intelectual que queremos trazar aquí, non deixa de ter interese para o confronto co RML que Roh insistise tanto en que o post-expresionismo debía mesurarse á hora de escoller temas e motivos; falaba de froita, de paisaxes campestres e urbanas, de retratos da vida cotiá e das distintas clases sociais.

Resulta difícil estimar cal foi o grao de incidencia da formulación de Roh no que máis tarde será o RML. O seu artigo chegou a Latinoamérica a través de *Revista de Occidente*, onde foi publicada unha versión traducida ao castelán. De aí tirouno Arturo Usler Pietri, en cuxo *Letras y hombres de Venezuela* (1948) aparece o primeiro uso coñecido do concepto de RM no continente⁸. Nesa formulación pioneira a pegada do crítico alemán é moi evidente; ora ben, as ideas alí desenvolvidas pouco tiñan a ver coas características que despois definirán a nova corrente. A pesar do importante papel de Usler Pietri nos debates teóricos do primeiro RM latinoamericano e da tentativa de encarnalo nunha determinada proposta literaria, o certo é que as súas achegas non deixaron herdeiros no longo prazo⁹. Na formulación que finalmente callou, a de Alejo Carpentier, as influencias máis evidentes son de procedencia francesa e non tanto alemá: nomeadamente, o surrealismo e o primitivismo (Birkenmaier 2006). Antes de analizarmos nunha perspectiva máis ampla a cuestión da pegada do pensamento de Roh —e, en xeral, da tradición alemá— en Carpentier cómpre revermos polo miúdo o papel xogado pola vangarda parisiense na constitución do novo movemento¹⁰.

A Alejo Carpentier correspóndelle o papel de fundador do moderno RM, polo menos no que atangue á súa formulación teórica fundamental. O “Prólogo” a *El reino de este mundo* é, máis do que unha simple introdución, todo un manifesto fundacional do alí denominou o “real maravilloso”¹¹. Neste texto podemos achar as características fundamentais que serviron como cerne teórico —de base antropolóxica— ao RM. Para o cubano os escritores latinoamericanos atópanse nunha posición ontoloxicamente privilexiada. Nos seus entornos nacionais conviven dúas visións do mundo irreconciliábeis na teoría mais mesturadas na práctica: cultura primitiva e cultura moderna, maxia e razón, mito e ciencia, selva e cidade, etc. Este suposto convivio fai emerxer unha cosmovisión mixta superior ás súas partes que se caracteriza por facer unha partilla do real e do imaxinario *distinta* ou mesmo *oposta* á europea.

O referente de oposición europeo non é accesorio, pois cumpre un papel nuclear na organización interna da teoría. A proposta debe ser acompañada dun contexto en que París, nas palabras de Pascale Casanova (2002, 116), actuaba como “meridiano de Greenwich da literatura”. Era así, en particular, para Latinoamérica, cuxa *intelligentsia* acudía masivamente á capital francesa na procura da canonización literaria; quer para voltar despois aos seus países

⁷ Bowers (2004, 13) apuntou tamén as concomitancias que a proposta de Roh presentaba co *estranhamento* do formalismo ruso. Poderíamos engadir, alén diso, que o *estranhamento* xa gozara de popularidade no propio romanticismo alemán que en gran medida estaba a continuar o RM orixinario: “Deberíamos intentar por una vez hacer que lo ordinario nos resultara extraño, y entonces nos admiraríamos de lo cercano que nos queda algún dato, algún regocijo que nosotros buscamos en una lejana y fatigosa lejanía. Con frecuencia tenemos la utopía maravillosa a punto de pisarla con los propios pies, pero miramos por encima de ella con nuestro telescopio” (Ludwig Tieck 1963, en *Werke I*; citado en Safranski 2018, 51). Nesa “lejana y fatigosa lejanía” ecoa, naturalmente, o propio descubrimento de América como paradigma da novidade e da marabilla. Para o papel que xogou a ampliación do mapa terrestre nas relacións entre modernidade e novidade radical, véxase Blumenberg (2018b).

⁸ Pietri coñecera en París Massimo Bontempelli, escritor italiano que adoptara o sintagma ‘realismo máxico’ para definir a súa propia poética. Posteriormente chegará a coñecer en profundidade os debates arredor do termo na vangarda italiana.

⁹ Outros autores próximos ás formulacións do RM de Roh e Pietri son, a dicir de González Echevarría (2004, 156-157 e 159), Jorge Luis Borges e José Antonio Portuondo.

¹⁰ Co obxecto de non centrar excesivamente esta panorámica do RM na teoría de Carpentier, postergaremos para a sección 2.3.2 unha discusión máis profunda sobre as súas compoñentes antropolóxicas.

¹¹ O “Prólogo” a *El reino de este mundo* apareceu inicialmente como “‘Lo real maravilloso de América’ en las páginas de *El Nacional* de Caracas, el 18 de abril del mismo año [1948]” (Müller Berg 2006, 491).

de orixe cun medrado capital simbólico, quer para ficar en París e tentar defender unha posición no campo francés. Este pano de fondo axuda a interpretar mellor un texto cuxas premisas teóricas foron aceptadas a miúdo sen unha análise previa das súas implicacións, dando por feito que se sustentaban en principios antropolóxicos rigorosamente fundamentados. Comprendermos, pois, a estrutura de oportunidade perante a que se achaba o autor cubano contribúe a esclarecermos por que a antropoloxía foi recuperada como fundamento estético xa case decorrida a primeira metade do século XX: servía, en fin, como elemento cultural diferenciador contra os produtores culturais dominantes.

Tamén Carpentier marchou para París, onde se aproximou ao surrealismo e chegou a coñecer en profundidade os seus problemas teóricos e as súas solucións poéticas. A partir de 1930, movido pola súa amizade con Robert Desnos, rompeu vínculos cos surrealistas e publicou varios escritos críticos con André Breton¹². É nese “Prólogo” a *El reino de este mundo* onde tanto a proximidade como o afastamento dos surrealistas se tornan máis produtivos. O autor acepta boa parte dos obxectivos dos surrealistas: conciliar razón e irrazón, inmanencia e transcendencia, realidade e marabilla. Ao cabo, “lo maravilloso” non é senón a tradución castelá de *le merveilleux* de André Breton —que, por outra banda, continuaba os lugares comúns coloniais dos *mirabilia* e da *aterra incognita* que Europa despregara sobre América Latina. No entanto, Carpentier rexeitaba os seus métodos radicalmente: “lo maravilloso invocado en el descreimiento —como lo hicieron los surrealistas durante tantos años— nunca fue sino una artimaña literaria, tan aburrida, al prolongarse, como [...] ciertos elogios de la locura, de los que estamos muy de vuelta” (Carpentier 2020, 8). Tal diagnóstico aplícase ao total da literatura europea coeva de corte maravilloso ou fantástico. De aí que, en contra das tentativas posteriores de ler Cunqueiro e a poética do Grupo Galaxia como un *realismo maravilloso* autóctono —en que nos deteremos despois¹³—, caiba lembrar que Carpentier xa recollía e denunciaba posibilidades semellantes con palabras que parecían premonitorias:

lo maravilloso, buscado a través de los viejos clisés de la selva de Brocelandia, de los caballeros de la Mesa Redonda, del encantador Merlín y del ciclo de Arturo. Lo maravilloso, pobremente sugerido por los oficios y deformidades de los personajes de feria. (2020, 5-6)

Os latinoamericanos, en troca, son capaces de acceder a un mundo distinto do real mais en igualdade de condicións ontolóxicas; están *naturalmente* predispostos —*natureza* en contraste co *artificio* europeo— a penetraren nas “inadvertidas riquezas de la realidad” (8). Haberemos voltar sobre o significado destes xuízos cando lidos no contexto dos procesos de *nation-building* da primeira metade do século XX e en comparación coa tradición galega. Abonda, de momento, con indicarmos que a pretensión fundamental do RM no seu inicio foi fornecer ás distintas literaturas nacionais do continente latinoamericano mellores mecanismos de canonización literaria. O medio para este fin consistiu en sinalar a imposibilidade das vangardas europeas para remataren os seus propios proxectos epistémico-literarios: a modernidade implica necesariamente un desencantamento do mundo weberiano e por tanto non hai en Europa un fóra da modernidade posíbel. A fantasía europea ten de ser artificiosa e finxida: “a fuerza de querer

¹² Para o papel do surrealismo como referente de oposición de Carpentier, así como o seu papel no primeiro RM, véxase por exemplo Wilson (2005), onde o autor leva a cabo unha análise pormenorizada do que chama “French Connection” (67) do RM, así como das razóns que levaron ao narrador cubano a romper as relacións cos surrealistas tras once anos de estadía na capital francesa. En resumo, a expulsión de Robert Desnos —surrealista de primeira hora, principal contacto con Latinoamérica e amigo persoal de Carpentier— do grupo levou ao autor cubano a se aliñar con el contra André Bretón.

¹³ Así, por exemplo, e desde focaxes moi diversas, Van Bommel (1993), Villanueva (1996), Forcadela (2009b), Pialorsi (2014) ou Tarrío (2014). Véxanse, para esta cuestión, as seccións 4.1.1, 4.1.2 e 4.2.2.

suscitar lo maravilloso a todo trance, los taumaturgos se hacen burócratas” (Carpentier 2020, 6). Só a cosmovisión dúplice da América Latina pode findar aquilo que o surrealismo comezou, xa que nese continente a convívio do real e o maravilloso é absoluto e previo ao acto de escritura ficcional.

Como sinalou González Echevarría (2004), subxace a este diagnóstico unha filosofía da historia debedora de Herder, Hegel e Spengler¹⁴: o Espírito tería abandonado unha Europa xa inmovilizada na súa totalización ou despoxada das súas culturas propias pola civilización urbana. Sería por tanto a hora de Latinoamérica tomar o relevo¹⁵. A pesar das semellanzas que poida suscitar a teoría de Carpentier co pensamento posterior sobre a *hibridación* ou a *transculturación* do Fernando Ortiz de *Contrapunteo cubano del tabaco y del azúcar* (1987) e os seus continuadores, hai diferenzas de vulto que cómpre subliñarmos. Estas teñen a ver, precisamente, co peso que a filosofía da historia alemá tiña nos primeiros máxico-realistas —Carpentier incluso. Cando este último fala explicitamente de “mestizaje” (2020, 11) non está a pensar en procesos de troco cultural, nin tan sequera de influencia ou empréstimo en sentido semiótico. Así o indica que referira por separado “los fecundos mestizajes que propició [a chegada dos españois]” e a “presencia fáustica del indio y del negro” (11), que pretenden ser dous factores causais distintos. O que fica como punto de partida teórico é unha concepción organicista das identidades nacionais: a nación é un todo que emerxe das súas partes, mais que tamén está presente nelas como o seu principio esencial. Por iso, a propia presenza das comunidades indíxenas nos Estados-nación latinoamericanos é ollada como un atributo nacional —na mesma medida que a presenza da selva ou da historia da conquista— fóra da incidencia directa que poida ter noutros sectores demográficos e noutros inventarios culturais. A pesar da aparencia, non son as culturas precolombinas as que deben ser herdadas para formular un novo tipo de cultura letrada mestiza. Abonda coa simple “presencia fáustica del indio” (Carpentier 2020, 11) como realidade anterior á modernidade para dar lugar a unha nación e unha literatura diverxentes ás europeas¹⁶:

As many critics have shown, Carpentier developed a natural surrealism, located in tropical excess, adopting an exotic view of his own culture. He called this the uniqueness of the Latin American experience. He could discount the surrealist marvellous because he linked urban with reason, and tropical nature with the unpredictable and “desmesura” (excess) so that whatever happened in Paris was based on will, on choice, on the emotional poverty of rationalism. (Wilson 2005, 70-71)

O RM sería, en resumo, a manifestación literaria lóxica e inevitábel desa esencia anterior aos seus constituíntes.

¹⁴ Este substrato filosófico é outro dos puntos en común entre os RM latinoamericanos e galego. Talvez sería preciso eliminar Hegel do paralelo pois, segundo Fernández (2000, 34), Risco vetara Hegel como posíbel referencia teórica do pensamento nacionalista galego, e esa ausencia permanecera nos seus herdeiros intelectuais do grupo Galaxia: “Kant e Hegel serán algúns dos inimigos de Risco dende que, na súa mocidade, se deixe influir [*sic*] por un confuso magma que mestura unha certa crítica cultural cun non menos confuso orientalismo”. É, a dicir do autor, a compoñente gnóstica da teosofía a que obrará esta separación: para Risco a materia ficará fóra do espírito como unha entidade independente de signo imperfecto e corrupto.

¹⁵ Matiza o autor que “La incierta coexistencia de Hegel, Marx y Spengler no debe ocultarnos sus afinidades fundamentales, particularmente en el esquema de caída y resurrección, apocalipsis y nuevo inicio, que articula su concepción de la historia” (González Echevarría 2004, 81)

¹⁶ Retomaremos máis tarde esa “presencia fáustica” e a súa importancia para Carpentier e para o posterior RM, así como a súa ligazón co nacionalismo, na sección 2.3.2.

2.1.2 A influencia do romanticismo e do idealismo alemán no RML

Até aquí fixemos un breve resumo da poética carpenteriana e das súas principais débedas poéticas e conceptuais. Voltaremos a ela en diversas ocasións ao longo deste capítulo, pois continuará a articular en maior ou menor medida todas as posturas do debate até finais de século. Debemos defrontar agora o debate postergado sobre a influencia de Franz Roh e a xínea do RM alemán. Un punto de acceso posíbel é o contraste entre as dúas teorías do máximo e os antagonistas contra os que foron enarboradas. Para Roh o RM tiña de ser un correctivo contra a inxección artificial de espiritualidade nos obxectos representados pola arte. Hai aquí, pois, un elemento de ligazón con Carpentier, porque o autor cubano quería corrixir a mesma fraqueza do seu opoñente; quere dicir, da literatura fantástica europea en xeral e do surrealismo en particular —comprendidas como partes dun mesmo conxunto. O diagnóstico partillado consiste en xulgaren o espiritual que había na arte europea de principios de século como un suplemento artificialmente engadido.

Mais a diferenza fundamental chega ao revermos cal é a realidade que cómpre restabelecer dese exceso de artificio. Para Roh a realidade empírica é unívoca, e non admite unha pluralidade de visións; a representación que a consciencia fenoménica fai do mundo empírico é idéntica a el, e nada lle pode fuxir. Non hai ningunha espiritualidade exterior que o suxeito non poida captar porque, simplemente, non existe. O máximo reside no redescubrimento da riqueza dese mundo empírico, que é inesgotábel, e na súa resistencia efémera no presente instantáneo á destrución inevitábel que lle acaba sobrevivendo a todas as cousas. Precisamente por isto suxire como posíbel sinónimo “realismo ideal”: porque aínda que é o obxecto o causante da marabilla, precisa dun suxeito que a aprehenda e que a represente.

A visión de Carpentier é diametralmente oposta ao post-expresionismo e, en principio, tamén ao expresionismo orixinario, a que tempo despois acabou adxudicando os mesmos defectos que Roh. A realidade que o RM quere representar é máis ampla do que a modernidade europea é capaz de ver. O autor nomea, por exemplo, a “revelación”, a “iluminación” e o “milagro” (Carpentier 2020, 7), parte integrante da realidade plena para os latinoamericanos grazas á mediación da súa fe. O “real maravilloso” quere ser unha forma de realismo en sentido propio, pois di representar a realidade latinoamericana sen adicións, que xa é máxica de seu. No seu inicio, a poética do RM tiña unha vontade explicitamente mimética, algo que desconcertará anos máis tarde as estudosas (Chanady 1995) e que levará ás distintas xeracións investigadoras a debateren cal é con exactitude o referente mimetizado.

Como afirmou González Echevarría (2004, 164-165), é difícil saber se o que Carpentier describe ten repercusións ontolóxicas ou se se trata, en troca, dunha fenomenoloxía¹⁷. É dicir, se eses aspectos que sobardan o concepto europeo de realidade teñen existencia plena ou se son producidos por un suxeito antropolóxico dado. Carpentier fai fincapé nas consecuencias performativas da fe en Latinoamérica: “[l]os que no creen en santos no pueden curarse con milagros de santos” (2020, 6), “hombres ansiosos de libertad creyeron en los poderes licantrópicos de Mackandal, a punto de que esa fe colectiva produjera un milagro el día de su ejecución” (9). O peso relativo que puidesen ter as dúas vertentes —ontolóxica,

¹⁷ González Echevarría (2004) propón a etiquetaxe de RM ontolóxico para Carpentier e fenomenolóxico para Roh e Usler Pietri. Mais a oposición, así aplicada, non parece coherente coas ambigüidades que caracterizan Carpentier. É certo que nos seus textos teóricos os obxectivos e parte das argumentacións parecen de fondo ontolóxico, mais o conxunto non o é. O noso punto de vista é, pola contra, que se establecido o debate en torno a eses dous termos, Carpentier segue a manter un punto de vista estritamente fenomenolóxico. Como nos seus predecesores, non contempla que o trascendente teña existencia actual e focaliza o debate arredor do suxeito e das súas facultades perceptivas. É así tamén na súa práctica literaria, en que a presenza do sobrenatural está sempre coutada pola crenza. O calificativo *ontolóxico*, que si serve para resaltar as diferenzas notábeis con respecto a Roh, fai difícil distinguir o modelo do *realismo maravilloso* do *realismo máximo* posterior, menos comprometido co mundo empírico.

fenomenolóxica— dentro da súa proposta non tivo maior transcendencia nos debates coevos, mais as relecturas que foron feitas nos anos posteriores concedéronlle á cuestión unha importancia capital. A interpretación poscolonial do RM enfatizará a vontade do RM de opor á visión de mundo da modernidade europea unha “epistemoloxía outra”¹⁸ con que rachar a súa pretensa universalidade. A postura fundamental de Carpentier no “Prólogo” a *El reino de este mundo* parece ser, non obstante, máis conservadora. As obras literarias en que tentou encarnar o *real maravilloso* caracterízanse por unha adopción moi cauta dos elementos fantásticos, que sempre se atopan atenuados pola mediación da fe colectiva ou pola experiencia persoal e íntima do transcendente. E cómpre recoñecer, aliás, que a formulación inicial é pouco sistemática e incluso contraditoria. González Echevarría (2004, 139) chegou a falar de “declaraciones en extremo confusas”, que serían características do texto mais tamén de toda a traxectoria ensaística do autor de *Concierto barroco*.

As aparentes consecuencias ontolóxicas do texto parecen deberse máis á retórica da altura do que a unha postura teórica decidida. A interpretación máis coherente co conxunto establece que un suxeito que conserva un principio de realidade anterior á modernidade é incapaz de diferenciar entre o real e o irreal, de tal xeito que o segundo acaba por ter repercusións prácticas no primeiro. O caso paradigmático é o da fe colectiva que acaba por producir acontecementos non *sobrenaturais*, mais si *extraordinarios*. Aínda que non medie a maxia nese proceso, o resultado final fará a aparencia contraria. Ao colocar a realidade dos efectos por encima da inexistencia das causas, Carpentier garántelle ao sobrenatural unha cuase-existencia. Mais, como defende Aldama (2003), a visión do mundo da modernidade permanece como a única capaz de decidir que é e que non é plenamente ontolóxico. Esa postura é coherente en termos narratolóxicos coa práctica do RM posterior e coa estrutura modal do fantástico clásico tal e como a analizou Doležel (1999). O mundo ficcional *necesario* en termos modais correspóndese á representación realista do real e ten a potestade de decidir cal é o estatuto ontolóxico dos outros mundos ficcionais presentes no texto (necesarios, posíbeis ou imposíbeis)¹⁹.

Se as diferenzas son, en consecuencia, tan notábeis e atinxen aspectos basais de ambas as teorías, onde é que se pode achar esa influencia máis ampla do RM alemán da que vimos falando? Non nas solucións concretas que cada actor mantivo a título individual, senón na fidelidade a un conxunto de problemas herdados que funcionan como condición de posibilidade do debate. Estes poderían sintetizarse na concepción de que cómpre atopar unha nova conciliación entre o empírico e o espiritual tras o proceso de “mundanización” (Blumenberg 2008, 13) do mundo e que as distintas artes están nunha posición privilexiada para executar esta tarefa. Seguimos aquí, no fundamental, a breve ‘historia conceptual do realismo máxico’ que Warnes propuxo (2009, 20). Para el, o RM como proxecto histórico fúndase na pescuda dunha forma literaria que poida mediar entre idealismo e realismo. Por un lado, para garantirlle ao suxeito a posibilidade dun mundo ontoloxicamente máis rico que o da mera empiria. Por outro lado, para asegurar unha definición do real sólida e non subxectivista que sexa coherente coa concepción materialista do mundo que establececeu a modernidade. O iniciador desta liña máxico-realista é, a dicir de Warnes, Novalis; que é, de feito, o primeiro autor coñecido en empregar a expresión *realismo máxico*:

¹⁸ Tomamos o termo de autores ligados ao pensamento decolonial como Mignolo (2003). Aínda que o concepto non ten demasiada tradición nos estudos poscoloniais do RM é o que mellor describe o tipo de compromiso político que se lle adoita adxudicar á corrente.

¹⁹ Véxase, para esta cuestión, a sección 2.1.4. O RM posterior diminuíu a importancia da tensión entre elementos necesarios, posíbeis e imposíbeis ao renunciar ao exercicio da capacidade do mundo real para autenticar ou desautenticar os elementos sobrenaturais. O resultado é notabelmente distinto na súa aparencia (cunha maior presenza de elementos de corte fantástico cuxo estatuto nunca se chega a dirimir) mais bastante próximo na súa estrutura modal.

Novalis insists on inwardness and intuition; consequently, he draws a distinction between natural truth—that which requires validity in terms of objective reality—and magical truth, a subjective, self-referential truth that depends on an inward-looking mystical intuition. (Warnes 2009, 21)

Para Novalis, esa verdade debía ser procurada por dous camiños proféticos opostos, un *realista máxico* e un *idealista máxico*; é a segunda vía a que el acabará por seguir, abandonando o primeiro sen chegar a desenvolve-lo nunca²⁰. Unha reconstrución polo miúdo do pensamento de Novalis implicaría abandonarmos o noso ámbito de intereses, mais hai varios trazos a destacar deste antecedente romántico ou idealista do RM. En primeiro lugar, e como se pode ver no fragmento anterior, a noción de *verdade* é a idea reitora que está tras o intento de unir realismo e idealismo. Desde este momento até Roh, pasando por outros utentes previos do termo como Massimo Bontempelli e Ernst Jünger²¹, o RM sempre foi un instrumento na procura dunha verdade misteriosa, sexa transcendente ou secular. Esta idea é, do substrato teórico romántico, a que menor incidencia directa parece ter tido no RML. Contrariamente, a unión entre suxeito ideal e obxecto real perdeu o seu fin especulativo para pasar a desempeñar un fin mimético: crear a representación literaria correcta con respecto á cultura latinoamericana²². Ese obxectivo non podía pasar polo desvelamento dun misterio profundo, porque para o RM a presenza do *marabilloso* no continente era evidente e sobre todo omnipresente na vida cotiá dos habitantes da América Latina²³. Mais si emerxe na tradición conceptual galega en que o RMG se asenta; aquela que Fernández (2000) estudou de Risco a Piñeiro como organizada arredor da noción de “espírito” e que Forcadela (2009) denominou “modelo romántico”. Tamén comparece na produción teórica do primeiro Torrente Ballester (1937), que chegaría a ela a través da influencia de Ernesto Giménez Caballero²⁴.

O segundo trazo do substrato conceptual do RM sobre o que queremos traer a atención é a relación directa entre a procura de novas formas de espiritualidade profana e o proceso de desacralización do mundo que opera na modernidade. A concepción da realidade como entidade mesurábel, matematizábel e rexida por leis naturais constantes que poden ser desvendadas mediante o exercicio metódico da razón deixou tras ela un baleiro que boa parte dos produtores

²⁰ Lembremos que Roh propuña xa *realismo ideal* como sinónimo imperfecto de *realismo máxico*.

²¹ Sobre o concepto de RM de Jünger véxase Herf (1998b).

²² No entanto, hai segmentos do “Prólogo” que patentizan a influencia desa idea de verdade: “lo maravilloso comienza a serlo de manera inequívoca cuando surge de una inesperada alteración de la realidad (el milagro), de una revelación privilegiada de la realidad, de una iluminación inhabitual o singularmente favorecedora de las inadvertidas riquezas de la realidad, de una ampliación de las escalas y categorías de la realidad, percibidas con particular intensidad en virtud de una exaltación del espíritu que lo conduce a un modo de ‘estado límite’” (Carpentier 2020, 7-8). Estes parámetros son claramente continuistas con respecto ao RME.

²³ De opinión contraria é Chiampi (1980, 34): “Não é difícil identificar nos meandros dessa definição [a do “Prólogo”] aquela ‘verdade esencial’ que os surrealistas faziam coincidir com o maravilhoso”.

²⁴ Giménez Caballero fora un gran coñecedor da literatura de vangarda italiana e axiu como un dos importadores principais das ideas estéticas e políticas do futurismo. Sabía da teoría do RM de Franz Roh, a cal discutira nalgúns dos seus textos máis coñecidos, como *Eoántropo* ou *Arte y Estado*. No primeiro parecía estar máis próximo da formulación orixinal, afirmando que “Lo esencialmente característico del arte prehistórico y del actual, lo que más les une, es su sublimación del objeto, su superstición por la realidad objetiva, a la que dotan de poderes tales de atención que la transforman en mágica. [...] Toda la teoría del arte moderno, del libro —ya muy difundido— de Franz Roh, descansa sobre ese postulado: realismo mágico” (Giménez Caballero 2005b, 173). Anos máis tarde, en *Arte y Estado*, manterá unha visión máis distante: “Se quiso [...] interpretar la *realidad* al modo platónico y académico. Tomando la parte por el todo. [...] Y creyendo que un *café* de París podía representar toda la *realidad universal*, se quiso hacer un arte *universo*, [...] de lo que era —una vez más en la historia— la petulante soberbia del ‘europeo’: esa de inventar la realidad a fuerza de desdoblamiento en el yo” (Giménez Caballero 2005a, 194). O importante papel que, como se pode ver nestes breves fragmentos, xogaban xa o primitivismo e o relativismo cultural non indica ningún tipo de relación co RM de Carpentier, case dúas décadas posterior. Aínda así, cremos que poden mostrar até que punto as discusións teóricas europeas permitían unha combinatoria dese tipo xa no seu inicio. Resulta rechamante que a bibliografía especializada destaque o uso do RM nos fascismos literarios italiano e alemán, mais non o papel que xogou no español.

culturais europeos ollaron con nostalgia. En palabras de Antón Risco, “o culto teimado da razón pura [...] esixe o seu correlato irracional, e xorden entón por tódalas partes magos, ocultistas, fantasmas, vampiros e unha literatura que se basea nese enfrontamento e nos seus efectos de terror” (1991a, 23). Non é casualidade que a literatura se postulase como unha das candidatas posíbeis para asumir ese fin reespiritualizador. A plasticidade ontolóxica da ficción revelábase útil para explorar as posibilidades que a realidade material xa non parecía ofrecer. É por iso que onde se deixa ver con maior clareza a función compensatoria que a ficción pasa a ocupar é na auxe da literatura fantástica.

Todorov (2005) referiuse a este aspecto como “*la función de lo fantástico en sí*” (131; itálicos no orixinal). Propuxo unha interpretación provocativa mais tamén suxestiva do fantástico decimonónico que complementa a visión que vimos defendendo aquí. Para el

Lejos de ser un elogio de lo imaginario, la literatura fantástica presenta la mayor parte del texto como perteneciente a lo real, o, con mayor exactitud, como provocada por él, tal como un nombre dado a la cosa preexistente. La literatura fantástica nos deja entre las manos dos nociones: la de la realidad y la de la literatura, tan insatisfactoria la una como la otra.

Es cierto que el siglo XIX vivía en una metafísica de lo real y de lo imaginario, y la literatura fantástica no es más que la conciencia intranquila de ese siglo XIX positivista. (133)

Nesta perspectiva, a narrativa fantástica pódese ollar mesmo como un axente difusor do novo principio de realidade moderno, pois cumpriu unha función social delimitadora, ensinando ás masas progresivamente alfabetizadas e urbanizadas a barreira precisa entre o necesario, o posíbel e o imposíbel. Tal proposta convida a ollar con cautela a fórmula inicial do RM, que podería ter cumprido un rol modernizador oposto ao que a súa propia teoría predicaba. Amaryll Chanady (1995) empregou ferramentas tomadas da socioloxía de Niklas Luhmann para profundar nesta interpretación²⁵. Segundo ela, o RM é un acontecemento derivado do fascínio polo fantástico experimentado a partir do século XIX, e correspóndese cunha sociedade funcionalmente diferenciada en que elementos como o imaxinario e o sobrenatural son progresivamente desbotados das distintas esferas en que se divide. A arte garántelles unha sobrevivencia profana a través do pacto ficcional e da finalidade exclusivamente estética e evasiva. Con independencia do grao de protagonismo que lle concedermos ao fantástico dentro da desacralización do mundo, parece existir consenso sobre o punto anterior²⁶: quer para

²⁵ “[T]he ‘functionally differentiated society’ [...] has liberated the imaginary [...] while relegating it to an autarkic institutionalized sphere of art. Such institutionalization limits its influence on other spheres (social, political) and condemns it to a compensatory function: despite the apparent liberation of the imaginary, the institutionalization of art since the end of the eighteenth century has effected a more devastating control than that exercised by decorum and reason. [...] Although this type of fantastic narrative [a característica do século XIX] is highly contradictory —affirming and challenging rational models— its main emphasis is on the rationalizing activity of a subject searching for cognitive mastery of the unknown and reconciliation with scientific paradigms” (Chanady 1995, 132).

²⁶ De opinión semellante son, por exemplo, Roas (2006) ou Risco (1991a), quen afirma que “Unha sociedade que se esforza en se asentar no mundo do poder e do diñeiro, da industria e do comercio, ten de ir ceibándose máis e máis da súa dimensión noitébrega [...]. E as disciplinas que se nutren fundamentalmente da imaxinación, a arte e maila literatura, aparecen logo como os catalizadores destas forzas agachadas. Son o derradeiro refuxio dun soño que a sociedade non pode destruír enteiramente pero que exorciza e banaliza ó convertelo en arte. Así, alivia ás xentes das súas saudades, sen pór en perigo a orde presente, posto que ficou confinado [...]. Nun universo fundamentalmente materialista [...] as artes encárganse de recoller os poderes agochados do home” (11-12). A pesar do consenso arredor desta lectura sociolóxica do fantástico, á que nos adherimos, existe tamén unha corrente interpretativa de signo contrario que atopa no exercicio da fantasía unha forma de subversión política contra a modernidade (p. e., Jackson 1981). A crítica académica do RM privilexiou esta última ollada. Sexa como for, cómpre anotar que ambas coinciden en outorgárenlle á modernización o papel causal fundamental na aparición do fantástico; a diferenza reside, por tanto, na avaliación da polaridade adoptada polo segundo en face da primeira. Para unha revisión xeral das lecturas políticas do fantástico, véxase Bould e Vint (2012).

defender a omnipotencia e autonomía da razón, quer para garantirlle á imaxinación unha vía de permanencia na nova organización social, a literatura fantástica adquiriu unha responsabilidade compensatoria. Non se trata de discutir aquí en profundidade as lecturas —en maior ou menor grao funcionalistas— que foron propostas para dar conta do fenómeno en cuestión, senón de patentizar a continuidade do RM con procesos moi anteriores.

O terceiro trazo a destacar, xa por último e en relación directa co anterior, consiste na ligazón de todas as formas de RM cos nacionalismos da primeira metade do século XX²⁷:

By the beginning of the new century, a search for the unity of nature was attracting more and more followers. In the German-speaking world (and to a lesser degree in some other areas), this meant a quest to associate the ideal and the physical, the cultural and the material, the spiritual realm with biology, and nature with society, so that the ultimate unity and hidden essence of “nature” might be revealed. Such tendencies strongly reinforced the conceptualization and appeal of nationalism, for they exalted biogroup identity and placed a new value on organic relations within societies and on nations as whole units. (Payne 1980, 40-41)

Non é casualidade que boa parte dos escritores que empregaron a categoría de RM no seu primordio tivesen relación directa coa Revolución Conservadora [*Konservative Revolution*] e presentasen o *pesimismo cultural* característico do pensamento reaccionario de principios de século. Como xa apuntamos, a influencia de Oswald Spengler foi decisiva no Carpentier mais novo, así como tamén en Jünger, Ortega y Gasset, Ernesto Giménez Caballero, Torrente Ballester e os membros do Grupo Nós. En todos os casos anteriores produciuse unha tentativa de conciliar pasado, tradición e espiritualidade perdidas con modernidade estética. O pasado que se contemplaba con saudade non era o dunha premodernidade abstracta. Contrariamente, os autores anteriores visaban restituír as formas de vida tradicionais que cada nación en proceso de construción defendía como propias do seu territorio; é dicir, a *Kultur* concreta²⁸. A pesar das diferenzas existentes entre as propostas particulares, no fondo do debate ficaba a asunción de que era posíbel planear unha arte xenuinamente nacional que traducise a espiritualidade do pasado aos novos tempos. Esta conexión é particularmente clara na teoría de Ernst Jünger sobre o *realismo máxico*:

Jünger published an essay entitled “Nationalismus und modernes Leben” (Nationalism and Modern Life), in which he developed the notion that was at the heart of his perceptions of technology: “magical realism.” [*sic*] He claimed that modern life, which at one point appeared to be heading toward utter chaos and formlessness, was instead witnessing the emergence of a new symbolic dimension. (Herf 1998b, 82)

Non é que a modernidade e o pasadismo —así como o europeísmo e un nacionalismo con notas de relativismo cultural— convivisen nestas propostas estéticas en harmonía ou, pola contra, nunha aporía inconciliábel. As ambigüidades e contradicións que caracterizaron o discurso de Carpentier están presentes tamén nos seus predecesores, que buscaron, non sen grandes doses de voluntarismo e de irracionalismo filosófico, formas imperfectas de convivio entre ambos os mundos (Payne 1980, 11). De todas elas, o RML foi sen dúbida a que gozou do percurso máis longo. Non é improbable que a vinculación co fascismo dos máis importantes utentes do RM

²⁷ Para un maior desenvolvemento desta débeda central do RM, véxase a sección 2.3.4.

²⁸ O concepto de *Kultur*, núcleo do nacionalismo romántico alemán de corte populista ou *völkisch*, refírese á cultura de base tradicional e campesiña como encarnación bruta do xenio nacional que as clases letradas deben transvasar á alta cultura e difundir por medio do Estado. Véxase, para esta cuestión, Elías (1989).

en Europa —Jünger, Bontempelli ou Giménez Caballero— minase a credibilidade posterior da proposta, como acontecería tamén cos filósofos ligados ao conservadorismo primosecular.

2.1.3 O “terceiro momento” do RM: difusión e canonización. Problemas historiográficos relacionados

Roberto González Echevarría (2004) formulou na altura dos anos 80 unha proposta de historización do RM que pretendía facer unha maior énfase nos momentos de ruptura do que na continuidade a través do tempo. A razón fundamental que deu para estudar a cuestión a partir deste principio metodolóxico é que os cortes evolutivos da traxectoria do RM se caracterizaron pola malinterpretación dos precedentes ou mesmo polo descoñecemento da tradición anterior en que se estaban a inserir. Íanse engadindo así novas camadas interpretativas que sobrescribían as previas, de tal forma que, cando en mediados dos anos 70 foi redescuberto o acervo textual da primeira metade de século —o RM de Uslar Pietri, Carpentier e Asturias—, extraer unha visión de conxunto revelábase en extremo difícil²⁹. Así acontecera tamén, como acabamos de ver, naqueles que González Echevarría chama os ‘dous primeiros momentos’ do RM; quere dicir, respectivamente, a chegada das teorías de Roh a Latinoamérica e o aparecemento da obra literaria e ensaística de Alejo Carpentier. O autor cubano escollera formular un *realismo maravilloso* que, a pesar do seu parentesco co *realismo máxico* postimpresionista, procuraba incoar unha corrente crítica de nova feitura que apagase da memoria todo o legado europeo máxico-realista anterior.

O “terceiro momento” que propón González Echevarría (2004, 159) caracterízase polo surximento dunha crítica especializada sobre o fenómeno e pola exportación do debate ao contexto académico norteamericano; exportación parcial en que se prolongou o esquecemento do herdo intelectual anterior³⁰. Para o autor a falta de conexión entre as distintas xeracións de máxico-realistas —referímonos neste caso quer a produtores literarios, quer a investigadores do fenómeno— é motivo suficiente para concluír que non existe tal cousa como o RM. Unha visión, esta, que xa defendera un tempo antes Emir Rodríguez Monegal no seu sonado contributo de 1975, “Realismo mágico versus literatura fantástica: Un diálogo de sordos”. Pese adherirmos ao cadro da proposta de González Echevarría, diverxeremos dela precisamente neste punto, isto é, na avaliación global do percurso da corrente. Aliás, englobaremos as evolucións inmediatamente posteriores do movemento baixo un cuarto momento. Este non está presente na súa proposta orixinal debido a ser máis ou menos coevo á publicación do seu libro (1977), mais darlle aquí continuación permitiranos manter a súa aposta metodolóxica —é dicir, ollar a discontinuidade como parte fundamental da historia do RM— e empregala para sintetizar as décadas posteriores á de 70.

En 1955 Ángel Flores impartiu unha conferencia no congreso anual da *Modern Language Association* sob o título “Magical Realism in Spanish America Fiction” (Flores 1995) que podemos considerar o comezo dos dous procesos que caracterizan o terceiro momento do RM: conversión en obxecto de discusión académica e paulatina introdución nos Estados Unidos. As características concretas da súa proposta son menos importantes do que as súas repercusións. Como xa indicamos, o autor descoñecía os achegamentos analíticos que surxiran en Latinoamérica unha década antes arredor dos termos *realismo máxico* e *real maravilloso*; do mesmo modo, non parecía ter en conta os usos previos do concepto nas vangardas europeas. A

²⁹ Bowers (2004, 12), apoiándose nesta lectura, chegou a falar de “same term, different concepts” para se referir ás diverxencias entre os RM da primeira e da segunda metade do século XX.

³⁰ “El tercer momento no está directamente vinculado con el segundo, ya que Flores evidentemente desconoce en 1955 los pronunciamientos de Carpentier, Uslar Pietri y Portuondo; ni con el primero, ya que Flores y sus seguidores hacen caso omiso a las teorías de Roh o tienen una relación muy lejana y de trasmano con ellas, y pasan por alto, o niegan sin mostrar gran familiaridad con él, al surrealismo” (González Echevarría 2004, 159).

nómina de autores que el englobaba dentro do RM era moi ampla e non se cinguía exclusivamente a quen cultivara o fantástico en sentido estrito. Como Carpentier, tentaba descubrir unha forma de realismo exclusiva das literaturas latinoamericanas, mais non partía de principios antropolóxicos senón fundamentalmente históricos e contextuais; aliás, tampouco concibía a presenza de elementos sobrenaturais como característica ou exclusiva. O *máxico* que postulaba estaba máis preto da noción freudiana de “estraño-familiar” [*Umheimlich*]³¹ ou do “estraño” de Todorov. Para el, Kafka e Proust eran as influencias fundamentais, alén dos seus exemplos paradigmáticos na outra banda do Atlántico. Estas diverxencias, de novo resultantes da falta de ligazón cos antecesores, continuarán a estar presentes no posterior acervo crítico que a conferencia de Flores deixa tras si (González Echevarría 2004, 159).

Non foi até unha década despois (1967) que Luís Leal recuperou Roh, Pietri e Carpentier e colocou as súas teorías no centro do debate nun artigo en que retrucaba a Flores explicitamente, “El realismo mágico en la literatura hispanoamericana” (Leal 1995). Nel, alén de lamentar a ausencia de resposta crítica á análise de Flores, tentaba ler os dous primeiros momentos do RM como internamente coherentes. O núcleo común pasaría pola procura desa verdade misteriosa xa descrita aquí: “the writer confronts reality and tries to untangle it, to discover what is mysterious in things, in life, in human acts” (Flores 1995, 121). É en volta dese principio idealista que o autor lía o texto seminal de Carpentier; mais, como argumentamos anteriormente, tal era precisamente o elemento da tradición anterior que o “Prólogo” deixara a un lado:

The magical realist does not try to copy the surrounding reality (as the realists did) or to wound it (as the Surrealists did) but to seize the mystery that breathes behind things. [...] the magical realist writer heightens his senses until he reaches an extreme state [*estado límite*]³² that allow him to intuit the imperceptible subtleties of the external world. (Leal 1995, 123; itálicos no orixinal)

Ao noso xuízo si hai unha continuidade entre estes tres momentos, e establécese en volta da idea de que á América Latina lle debe corresponder unha literatura *verdadeiramente* latinoamericana. Así o patentizaba o propio Leal: “The existence of the marvelous real is what started magical realist literature, which some critics claim is *the* truly American literature” (1995, 122; itálicos no orixinal). A aparente distancia en que se situaba o crítico, remitindo a outras voces autorizadas³³, pode deberse á institucionalización do obxecto de estudo, mais tamén a unha notoria mudanza de énfase³⁴. Para Carpentier, o carácter *marabilloso* inherente ao latinoamericano debía ser traído á primeira liña estética para facer unha literatura simultaneamente continental e nacional. A proposta non visaba crear tan só *unha* vangarda

³¹ Fredric Jameson (1986a, 302) foi o primeiro en introducir este concepto, desenvolvido por Freud e explorado por Lacan, para iluminar o funcionamento do fantástico no RM.

³² A expresión “estado límite” pertence ao “Prólogo” a *El reino de este mundo* (Carpentier 2020, 8). Os colchetes son do propio Leal.

³³ Está a falar, concretamente, de Pietri, Carpentier e Flores (Leal 1995, 124).

³⁴ Amaryll Chanady (1995) fala do RM como “what has frequently been considered during the past three decades as the authentic literary expression of Latin America”, é dicir, desde a década de 70 até a de 90. Destaca alí tres elementos fundamentais. En primeiro lugar, que a autoimaxe que proxecta o RM é inseparable da percepción alterizada do Novo Mundo que Europa difundira no século XIX. En segundo lugar, que esa imaxe exotista foi empregada nas distintas nacións latinoamericanas para executaren “strategies of identity-construction that emphasize regional specificities” (126). Por último, abráíase de que nun estilo caracterizado pola súa “innovative imagination” (126) predominase unha poética baseada na *mimesis* e non na *poiesis*. É dicir, fundamentada na idea de estaren a imitar unha realidade máis ampla do que a europea, mais realidade ao cabo. Ao noso xuízo, a razón última que explica o peso do mimético nos autores da corrente é que para Carpentier competir cos seus homólogos europeos tiña de formular a súa argumentación mediante a dicotomía natural/artificial. Destarte, os escritores latinoamericanos terían un capital previo e inalleábel con que competir. Unha vez que o *marabilloso* é naturalizado e integrado na realidade, a actitude do escritor só pode ser realista.

puntual —a pesar de empregar a retórica dos manifestos vangardistas—, senón afectar a calquera produción que se fixese no futuro nese espazo xeopolítico determinado. Nos termos da tradición romántica anterior, e nomeadamente de Herder, propuña a toda a literatura posterior un esforzo por captar un espírito nacional³⁵. En Flores ficaba, de certo, este propósito. Segundo el, a partir da obra de Borges a literatura latinoamericana tería descuberto a súa forma de expresión propia, o RM. Por iso mesmo a nómina que ofrecía era tan abranxente e agrupaba autores que hoxe ficarían fóra dela³⁶. Ao dar Flores por feito que tiña de existir unha literatura propia e xenuína, os trazos que a compuxesen deberían ser deducidos dunha produción literaria o máis larga posíbel. O método indutivo non debe agochar que os presupostos básicos eran de índole romántica e organicista, liña que Leal continuaba ao mesmo tempo que modernizaba. Tentaba definir unha corrente literaria que, sendo agora puntual e localizada no tempo, e en convivencia con outras tendencias posíbeis, representaba mellor *o latinoamericano* do que as outras. Este elemento que propomos como garantía da continuidade do RM foi fundamental nalgúns dos debates dos seguintes anos.

Na década posterior o interese polo RM creceu constantemente e alcanzou unha enorme relevancia crítica tanto no sur como no norte do continente americano³⁷. Tres anos despois de Leal manifestar a súa decepción pola falta de debate tras o artigo de Flores, Emir Rodríguez Monegal publicaba “Realismo mágico versus literatura fantástica: Un diálogo de sordos” e apostaba polo abandono definitivo da categoría. Estaba a colocar algúns dos problemas, moitos deles non menores, que a inconexa tradición do RM arrastraba. Entre eles, a dificultade para soste que o RM non era equivalente á literatura fantástica tradicional. Lucila Inés Mena replicaría pouco despois (1975), defendendo que a resistencia do RM a ser definido non se debía a unha falta de coherencia entre os obxectos que abranxía, senón a unha teorización insuficiente. Os intentos de sistematización previos representaban tan só os primeiros pasos dun traballo crítico que debía afinar o seu instrumental. Só así se podería realizar unha delimitación precisa de que obras tiñan cabida dentro da categoría. Daba así orixe a unha das principais tarefas executada pola corrente até os nosos días: a procura dunha definición exacta e unha sistematización conceptual rigorosa³⁸. Foi esta visión optimista do fenómeno a que finalmente triunfou e non a de Rodríguez Monegal. Para Mena,

Hay que tener presente que Leal cuenta con unos años más de perspectiva que Flores. Durante los doce años que separan la aparición de los dos artículos, los autores de la nueva narrativa han ido madurando y definiéndose más. También han aparecido novelas como *Pedro Páramo* y *Los pasos perdidos*, obras que, hasta cierto punto, concretan una tendencia determinada dentro de la narrativa contemporánea. (1975, 398)

³⁵ A invocación ao “latinoamericano”, que ten neste tipo de usos similitudes co uso da europeidade nas literaturas europeas da altura, non exclúe a nación como entidade soberana cultural e politicamente. Sucede, mais ben, o contrario: o latinoamericano é un principio reitor para as distintas literaturas nacionais acadaren o seu máximo desenvolvemento. Tentaremos defender esta postura e as súas implicacións en 2.3.1.

³⁶ Por exemplo, Vicente Huidobro, Ernesto Sábato ou Felisberto Hernández.

³⁷ A pesar da falta da discusión teórica sobre a cuestión, a etiquetaxe comezaba a circular con naturalidade, como lembraba Mena (1975, 399), en manuais de literatura latinoamericana e monografías, sendo adoptada por autores da relevancia de Enrique Anderson Imbert ou Fernando Alegría.

³⁸ Mena foi a primeira en colocar o debate nuns termos que nos resultarán rendíbeis para comprender o papel do RM no sistema literario galego. Defendeu ollar a cuestión da influencia europea en termos de “transplante” (1975, 400), é dicir, como unha forma de importación en que foi o tecido conceptual receptor o que transformou os contidos importados. Os axentes concretos e os seus proxectos individuais non foron, por tanto, a causa fundamental da transformación, senón o cadro discursivo basal — e político — que compartillaban. Non compartimos, porén, o papel que outorga á “mestizaxe” como axente causal da transformación.

A pesar de non ser esta unha afirmación con gran peso argumentativo, manifesta involuntariamente as que serán as principais debilidades epistemolóxicas da produción académica inmediatamente posterior: o presuposto de que existe necesariamente unha corrente literaria ideal anterior ás obras en que se encarna. O corolario é unha visión esencialista das correntes literarias en que unha substancia previa dáse a coñecer a través de distintas manifestacións a través do tempo, de tal forma que o labor do crítico sería facer uso da indución para chegar ao seu contido fundamental³⁹. Como afirmaron Hart e Reeds (2005, 282), “it would be naive to see the discourse around magical realism gradually coming, like a Medieval scholastic debate, to a more precise definition of the term”. Porén, esa é a tarefa a que foron dedicados boa parte dos máis sólidos contributos críticos desde os anos 80 até a actualidade⁴⁰.

Este problema epistemolóxico débese, ao noso ver, a tres razóns fundamentais. A primeira é o xa citado presuposto de que ten de existir unha literatura propiamente latinoamericana. Sen esa idea reitora non se pode explicar que o investigador tente agrupar como unha *escola* escritores separados por tres décadas e con escasa conexión entre si. Se é desbotada a posibilidade dunha tradición en sentido propio —que implique, por tanto, unha transmisión interxeracional e unha autopercepción de continuidade— faise necesario o auxilio dun certo grao de substancialismo ou esencialismo histórico, por moito que implícito, para servir como concreto narrativo. A forma en que se deixa ver esa substancia ou esencia é, precisamente, na reaparición constante do máxico.

A segunda razón que explica a fraqueza epistemolóxica da primeira crítica formal do RM é o carácter paradoxal inherente a tentar describir e conceptualizar un fenómeno histórico aínda en decurso. O pesquisador asume sen pretendelo un papel principal no propio fenómeno: crea discursos mediante os cales serán recibidas as novas camadas de autores, selecciona trazos como representativos das súas obras e contribúe á creación de criterios para a entrada no novo canon. É verdade que eses papeis son realizados por calquera forma de crítica que relea o pasado, mais a diferenza fundamental consiste en que a que agora nos ocupa estaba a crear o propio obxecto de estudo: a primeira camada de máxico-realistas non fora continuada por unha segunda que profundara nos presupostos iniciais ou que se definira através da etiquetaxe. É probábel que a recepción do RM como unha categoría desenvolvida polos propios autores no pasado, sobre todo a partir de Leal (1967), permitise esa confusión. A crítica da época herdou, debido á peculiar historia do RM, dúas tarefas intelectuais distintas que tivo de reunir: unha máis orientada cara ao polo preceptivo, que partía de Carpentier, e unha outra en que primaba o aspecto descritivo, iniciada por Flores. Tratábase de empregar categorizacións con medio século de antigüidade para explicar unha obra en despregue actual. Estas circunstancias explican a peculiar mestura entre substancialismo e construtivismo na análise historiográfica e formal que posteriormente predominou.

O terceiro motivo tras esta aporía metodolóxica do RM é de índole práctica: a enorme popularidade que a literatura latinoamericana comezara a experimentar a partir do chamado “boom”⁴¹. Nunca até ese momento os autores latinoamericanos coñeceran nos mercados europeo e norteamericano un recibimento crítico e un éxito de vendas comparábel: “No Latin American writer before García Márquez had been translated into the languages of international success with such momentum, so soon after the first local edition” (Siskind 2014, 93). A efectos prácticos, supuxo unha redefinición radical do equilibrio de forzas que viña caracterizando o

³⁹ Ao noso xuízo, embora este compromiso metodolóxico non fose explicitado é necesario para a operatividade da teoría. Era unha herdanza da pensamento anterior sobre unha posíbel modalidade literaria exclusivamente latinoamericana.

⁴⁰ Un contributo recente de grandes interese e solidez hermenéutica, mais tamén herdeiro das debilidades do proxecto anterior, é *Magical Realism and Deleuze. The Indiscernibility of Difference in Postcolonial Literature* (Aldea 2011).

⁴¹ Véxase Franco (2002) para unha ollada sobre as axencias e os debates que levaron ao suceso do *boom*, con especial interese polos motivos que levaron ao abandono do indixenismo e do nacionalismo literario.

campo literario internacional. Por primeira vez na súa historia, o espazo latinoamericano era capaz de adquirir a centralidade nos mercados internacionais da cultura. O lugar destacado que adquiriu Gabriel García Márquez nese proceso —e, nomeadamente, *Cien años de soledad*— repercutiu na popularidade da poética e na aparición de novas vagas de autores que cultivaron un estilo semellante. E, con efecto, os intentos de definición do RM posteriores tiveron o texto do autor colombiano como modelo paradigmático á hora de analizaren os dous aspectos centrais da tendencia: a súa característica estrutura ficcional e a súa interpretación política. En conclusión, se o RM continuou unha tarefa crítica que defrontaba non poucos problemas epistemolóxicos foi porque encontrou unha estrutura de oportunidade enormemente proficua.

Autores como Larson (1992) e Franco (2002) defenderon a necesidade de lermos o *boom* e a súa recepción en conexión coa batalla pola hexemonía cultural na Guerra Fría. A adopción dunha combinación entre os recursos formais do *modernism*⁴², tramas absorbentes e elementos máxicos tería contribuído ao modelo de “universalismo abstracto” (2002, 22) que o bloque capitalista postulaba como alternativa ao ‘particularismo’ soviético —centrado na clase proletaria como suxeito histórico e tamén narrativo— e ao “provincial” (22) que propuñan os distintos nacionalismos literarios dos países non aliñados. Con independencia do grao de plausibilidade da tese de Franco —a experimentación e o modernismo tiñan, como resulta evidente, unha moi longa traxectoria na América Latina, e xa se baseaban nunha idea clara de universalidade literaria—, debemos recoñecer que na altura de 1955 José Antonio Portuondo propuxera o RM como unha alternativa ao realismo socialista que conservara a súa polaridade política mais permitise un maior grao de creatividade e experimentación. Mais a recepción do *boom* tendeu a ocultar o compromiso político inicial de boa parte dos seus membros co marxismo e, nomeadamente, coa Revolución Cubana. É o caso de, por exemplo, Julio Cortázar —na altura, lido adoito como máxico-realista *stricto sensu*— e Gabriel García Márquez. A lectura poscolonial, como veremos, contribuíu a reler os contidos políticos iniciais —comunismo e nacionalismo de liberación nacional— conservando o seu carácter antiimperialista, mais desprazando as súas conexións coa praxe inmediata e facendo énfase en elementos de corte exclusivamente semiótico como a *hibridación* ou a *mestizaxe*. A seguinte anécdota pode ilustrar ben os intereses políticos que había tras do *boom*, mais tamén as súas contradicións e limitacións reais:

Mundo Nuevo had been founded expressly to counter Cuban influence. All the same, the journal did succeed in attracting writers —Carlos Fuentes, José Donoso [sic] Augusto Roa Bastos, Cabrera Infante, Octavio Paz, and younger writers such as the Mexican writer Gustavo Sainz. Some prominent writers —Vargas Llosa and Julio Cortázar— initially refused to collaborate, and others —García Márquez and Roa Bastos among them— came to regret their collaboration when the journal was shown to have received indirect funding from the CIA. (Franco 2002, 44)

Após a fortuna do *boom* o RM sufriu un momento de verdadeira internacionalización; non apenas na súa recepción, tamén na súa produción. Adóitase sinalar como pioneira deste proceso a literatura indiana e, nomeadamente, a xeración de escritores que encabeza (cronolóxica mais tamén simbolicamente) a figura de Salman Rushdie, cuxo *Midnight's Children* saíu do prelo en 1981 e acabou devindo unha das obras máis canónicas e glosadas pola crítica especializada do RM. Á versión indiana da corrente continuaron, canto menos, hipotéticas versións africanas (Cooper 1998), canadenses (Slemon 1995), inglesas (Hegerfeldt 2005), irlandesas (D’Haen

⁴² A partir de agora empregaremos *modernism* para referirmos tanto o movemento literario anglosaxón como a súa discusión teórica contemporánea e *modernismo* para os seus homólogos latinoamericanos e españois.

1993), además (Arnds 2009), serbias (Gvozden 2016) e, tal sería o noso caso, tamén galegas⁴³. *La saga/fuga de J. B.* é, de feito, bastante anterior á obra de Rushdie (1972); trátase por tanto dun produto que todo convidaría a ler dentro desta primeira vaga. Sexa como for, nunha ampla variedade de contextos surxiu unha narrativa en que o máximo aparecía naturalizado e fundamentado antropoloxicamente no convivio entre culturas modernas e premodernas⁴⁴. Non é doado establecer cal é a relación xenealóxica entre a inxente produción de textos que irá sendo agrupada baixo o RM e a matriz orixinaria; así como tampouco é posíbel saber se existía no inicio, por parte de autores como Rushdie, unha intención clara de faceren parte desa poética. Mais cando Stephen Slemon formulou en 1988 a hipótese da existencia dunha relación causal entre contexto colonial e RM e propuxo extrapolar a etiquetaxe a novos contextos, xa podía sinalar a existencia de varias tentativas previas nesa mesma liña⁴⁵.

Na opinión de Wendy Faris estamos perante “perhaps the most important contemporary trend in international fiction” (2004, I); até tal punto é así que Theo D’Haen (1995) chegou a considerar o RM como equivalente á *posmodernidade*, da que só se diferenciaria na súa distribución xeográfica⁴⁶. Este fenómeno non se explica tan só pola indiscutíbel calidade das obras que se agruparon baixo o RM nin polo atractivo do produto, capaz de concitar lectores con graos de formación cultural e biografías lectoras moi diversas. Como afirma Franco (2002, 41)⁴⁷, “artists who worked in the ‘international style’ were rewarded with fellowships, shows in New York and Paris, and booming prices”; quere dicir, é conveniente ollarmos a canonización dos autores do *boom* co pano de fondo dun convulso escenario xeopolítico e dun campo literario que experimentaba un proceso de mundialización asimétrica. Por unha banda, aumentaba o número de produtores recoñecidos simbolicamente como autorizados para disputaren o seu centro; por outra, a capacidade de canonización continuaba a estar restrinxida aos vellos centros do poder cultural —a cuxa nómina foron acrecentados, coa pasaxe do século, os Estados Unidos.

Esta internacionalización cuxo ámbito progredía incesantemente pode ser engadida ao inventario de causas que explican que a partir dos 70 fose común falar do RM xa non como unha corrente, senón como case un xénero literario en si propio. A expresión citada de D’Haen revélase acaída para retratar a partilla simbólica que caracterizou a autoimaxe proxectada polo campo internacional na altura: posmodernidade na metrópole occidental, RM nas antigas colonias.

2.1.4 “Antinomia irresolvida” e “elemento irredutíbel”: Características narratolóxicas e ontolóxicas do RM

Retomamos agora a evolución das tendencias investigadoras a partir do ano 1975, cando Mena proclamaba a necesidade dunha teorización profunda. Precisamente a partir deste punto, o inicio do que previamente denominamos “cuarto momento”, a bibliografía especializada multiplícase, polo que un itinerario por todas as súas mostras concretas excedería os nosos

⁴³ Os textos aos que remitimos aquí non representan necesariamente as primeiras entradas en cada debate, senón algúns exemplos que consideramos ilustrativos ou teoricamente sólidos.

⁴⁴ Preferimos colocar a énfase na importancia que xogan premodernidade e modernidade á lectura clásica en termos de cultura colonial e metropolitana. Defenderemos a nosa preferencia por esta formulación en 2.3.3.

⁴⁵ Refírese á súa aplicación por parte de Jean-Durix a *Midnight’s Children* e de Fredric Jameson á obra de Amos Tutuola —referente literario, aliás, de *Bretaña, Esmeraldina*—, así como o seu emprego puntual a partir de 1977 para describir algúns textos anglo-canadenses.

⁴⁶ Unha visión semellante mantiveron Linda Hutcheon (1989) e Aijaz Ahmad (1992), como lembra Aldea (2011, 9).

⁴⁷ Estase a referir aquí ao mercado da arte latinoamericana na altura dos anos 60-70, mais a análise serve para describir tamén os procesos de canonización literaria nos seguintes anos.

propósitos e limitacións⁴⁸. Para simplificarmos o final desta panorámica, dividiremos o percurso en dúas liñas principais. A primeira continuou a devandita proposta de Mena e procurou, a través do uso de ferramentas tomadas da narratoloxía e da lóxica modal, unha definición perfeccionada que lograra dar conta das características do RM. A segunda, que partiu principalmente de Slemon ([1988] 1995), desenvolveu as súas compoñentes etno-antropolóxicas e políticas sob a perspectiva dos emerxentes estudos poscoloniais. Ambas tendencias non son, na realidade, mutuamente excluíntes. A lectura poscolonial, algúns anos posterior, adoitou ter en conta ou cimentar as súas interpretacións nas conclusións deitadas pola narratolóxica; e esta, por súa vez, xa contemplaba a *hibridación* cultural como axente causal das estruturas que detectaba. A separación heurística permítenos mostrar a mudanza nas énfases experimentada no decorrer dos anos e anticipar os que serán os nosos dous principais eixos de análise cando abordemos as tres novelas propostas. Mencionaremos, por tanto, algúns dos principais presupostos, conclusións e limitacións de cada corrente; a comezarmos, nesta sección, pola primeira das dúas.

Algúns dos máis importantes contributos dos estudos narratolóxicos do RM foron formulados xa no propio inicio da súa traxectoria. Dous textos en particular, publicados en anos próximos, sentaron as bases do debate posterior: *O realismo maravilhoso: forma e ideologia no romance hispano-americano* e *Magical Realism and the Fantastic: Resolved versus Unresolved Antinomy*, publicados respectivamente por Irleamar Chiampi en 1980 e por Amaryll Chanady en 1985⁴⁹. Ambos os estudos procuraron unha solución aos problemas de delimitación xenérica do RM mediante o auxilio dos modelos estruturais formulados no ámbito académico francés das décadas anteriores. O reto que defrontaron era fundamentalmente tipolóxico, pois visaban delimitar con precisión as fronteiras co fantástico clásico e, no caso de Chiampi, tamén co RME. Aínda que estaban a activar ferramentas teóricas diversas, o referente fundamental para ambos era Tzvetan Todorov⁵⁰. Como este non tivera en conta o RM á hora de formular a súa teoría do fantástico, o seu modelo precisaba ser adaptado ao novo obxecto e aos discursos políticos e culturais que ían sendo construídos ao seu redor.

Todorov propuxera en 1970 un modelo ternario baseado na recepción para estudar a literatura fantástica moderna⁵¹. O criterio de discriminación entre os subtipos que agruparía o

⁴⁸ Hart e Reeds (2005, 281) sinalaban que, para a altura de 2004, existían xa 399 entradas ao respecto tan só na base de datos da Modern Language Association.

⁴⁹ A pesar de que consideraremos “Magic Realism as a Postcolonial Discourse” (1995) de Stephen Slemon como inicio da aplicación do pensamento poscolonial ao RM, moitas das chaves desa lectura xa estaban no texto de Chiampi. O interese deste último por desligar o valor político do RM da ideoloxía dos seus autores e do seu contexto político inmediato foi patentizado e positivamente valorado por Emir Rodríguez Monegal no “Prólogo” que precedía a obra. Non se trata dunha cuestión menor, dadas as coñecidas filiacións políticas de Monegal e o labor exercido pola revista *Mundo Nuevo* —parcialmente financiada pola CIA a través do Instituto Latinoamericano de Relaciones Internacionales— sob a súa dirección contra os nacionalismos e marxismos latinoamericanos. Véxase, a este respecto, Franco (2002, 43-50). A popularidade que logo adquiría na academia norteamericana o tipo de ollada que desenvolvera Chiampi, xunto ao uso frecuente dos conceptos chave da axenda cultural de Estados Unidos en Latinoamérica —como antinacionalismo ou cosmopolitismo—, aconsellan lermos a propia interpretación poscolonial como comprometida cunha moi determinada visión da xeopolítica coeva. Ora ben, cómpre tomar distancia cunha interpretación ‘conspiratoria’ (Sela-Sheffy 2002, 146), incluso en casos en que, como o que nos ocupa, é rastrexábel a intervención directa de axencias de intelixencia e propaganda. En ningún caso os procesos de canonización —e tampouco as funcións políticas das obras canonizadas— se esgotan nas axendas políticas que poidan defender os seus axentes.

⁵⁰ O funcionamento do fantástico de Todorov como fulcro da análise posterior explica que a pesar pola notábel presenza do pensamento postestruturalista se mantivese no tempo un labor de corte estrutural. A centralidade dos termos de Todorov non debe facernos esquecer que hai notábeis alternativas tipolóxicas, como a de Frye que recupera Warnes para o propio RM (2009, 30). Para Frye (1997) a presenza do sobrenatural non codifica xéneros máis que en moi determinadas condicións (a partir de Defoe, nomeadamente), senón que depende de factores máis amplos, como o tipo de mímese (no chamado mimético alto, conformado pola épica e a traxedia, a presenza de deuses e fantasmas é norma).

⁵¹ Empregamos aquí especificamente “recepción” nun sentido próximo a Wolfgang Iser ou Roman Ingarden fronte a outros usos tomados de Itamar Even-Zohar ou Hans Robert Jauss, que serán os empregados de regra nesta tese de doutoramento.

fantástico —extraño, maravilloso e fantástico puro— dependía da resolución que lector e personaxe adoptaren fronte á presenza do máxico ou sobrenatural no texto. Se chegado o final do relato o conxunto dos eventos acaecidos era explicábel mediante as mesmas regras da realidade cotiá, trataríase do ‘extraño’; se, pola contra, o universo do texto resultase ter máis regras do que a realidade empírica ou ben regras distintas, estaríamos perante o ‘maravilloso’. O fantástico puro existiría nun lugar intermedio en equilibrio precario, sendo capaz de manter a incerteza sobre a verdadeira natureza dos elementos sobrenaturais. Para o autor, os textos pertencentes aos dous primeiros subtipos sempre comezaban sendo fantásticos en sentido estrito, e só cando ofrecían unha explicación ou outra sobre os feitos acontecidos pasaban a se inserir nun deles en concreto. Por isto mesmo, o fantástico adoitaba presentarse, segundo Todorov, máis preto do maravilloso do que do extraño: porque mentres se der a posibilidade dunha interpretación en chave sobrenatural esta tendería a prevalecer fronte a racionalista.

Segundo Chanady, as insuficiencias que este modelo presentaba á hora de abordar as novas formas do fantástico propias do RM tiñan a ver co corpus co que Todorov traballara inicialmente, baseado na literatura fantástica do século XIX e de principios do XX. Estaba a pensar en modelos literarios que construían as súas tramas en base á subversión das expectativas do lector, sempre tematizando o aparentemente irreal e sementando dúbidas sobre o seu estatuto ontolóxico. Os textos que excederen ese modelo, e en que por tanto a explicación do sobrenatural non ocupar un lugar relevante, pasarían a formar parte do maravilloso. Mais este, tal e como era definido por Todorov, limitábase sobre todo á fábula e ao conto popular de tradición oral. O modelo, por tanto, non presentaba problemas para asignar ao RM un lugar na tipoloxía; mais a efectos prácticos facíao convivir con formas literarias intuitivamente moi diferentes⁵². As novas conceptualizacións suxiron para dar conta de elementos que sobardaban este modelo e que, por tanto, ameazaban a universalidade da súa aplicación. Como no fantástico puro, no RM non se adoitaba dar unha explicación sobre cal era a relación entre maxia e realidade, mais precisamente porque se procuraba naturalizar o seu convivio. Se, en principio, esta naturalización levaría para o ámbito do maravilloso, a representación da realidade cotiá tal e como se introduciu no realismo europeo e a presenza puntual e non constante do máxico dificultaban esa asignación.

Con efecto, como sinalaron por primeira vez Chiampi e Chanady, o RM desvinculou a resolución sobre a natureza dos elementos máxicos da resolución da trama; limitando, alén do máis, o segundo dos dous aspectos a un papel secundario —ou mesmo inexistente⁵³. En base a este feito Chanady conxecturou a existencia de dous modelos opostos a través da noción de

Todorov pensaba nunha recepción cuxa compoñente social é concretizada en lectores particulares mediante o exercicio da lectura individual en condicións consideradas como normais.

⁵² As diferenzas do RM con respecto a formatos como a fábula ou o romance —no sentido que ten o termo no contexto anglosaxón, é dicir, ficción cabaleiresca con presenza de elementos sobrenaturais— non son claras. O concepto de “alegoría nacional” de Fredric Jameson (1993), por exemplo, identifica o funcionamento alegórico característico da fábula en boa parte dos textos considerados como RM. Warnes defendeu recentemente a proximidade do RM ao romance que sería debedor dunha “deeply-felt nostalgia about the pre-industrial values and modes of life depicted in the chivalric romance itself” (2009, 19). De entre os casos que estudaremos nesta tese, *Bretaña, Esmeraldina* de Méndez Ferrín resulta un exemplo paradigmático do anterior.

⁵³ “What I argued in my study was that whereas fictitious characters in magic realism sometimes marvel at realistic events and objects [...], while they accept the supernatural as normal [...], the antinomy between the real and the unreal, or the natural and the supernatural, is not explicitly thematized as it is in the fantastic (in the restricted sense, which excludes fantasy fiction)” (Chanady 2003, 431). O texto orixinal de Chanady é, por desgraza, de moi difícil acceso, xa que a súa tiraxe foi pequena e non tivo reedicións; como a propia autora sinala, circulou a miúdo en edicións fotocopiadas (2003, 429). Empregamos como fonte a síntese e refutación dos contidos daquel traballo que a autora faría unha década despois (Chanady 2003), para alén doutras referencias secundarias como Aldea (2011).

“antinomía”⁵⁴: embora tanto o fantástico europeo como o RM partisen nun nivel semántico da incompatibilidade de dúas esferas ontolóxicas distintas (Aldea 2011, 11), o segundo empregaba mecanismos textuais para naturalizar o seu convivio. Trataríase, na súa terminoloxía, de “antinomías resolvidas” contra “antinomías irresolvidas”. A súa análise dos mecanismos narratolóxicos mediante os cales a nova poética conseguía deixar a “antinomía” en suspensión deitou resultados produtivos. En primeiro lugar, a autora identificaba o que denominou “unha reticencia autorial” (Aldea 2011, 11) á hora de lle outorgar ao lector elementos de xuízo con que se posicionar perante a aparición de feitos sobrenaturais. Este tipo de obras evitaban dar información concerninte ás regras que operaban nos seus mundos ficcionais. En segundo lugar, concedían o mesmo tratamento narrativo e descritivo aos eventos extraordinarios e aos cotiáns; o que a autora chamou “matter-of-fact narration” (Aldea 2011, 12). Por último, para se producir o efecto de indecibilidade que era característico do RM era necesaria unha sincronización entre as asuncións epistémicas do narrador e do focalizador. Con independencia de se algunha destas dúas funcións —ou ambas— fose delegada nunha personaxe concreta, unha diverxencia con respecto ao que é ou non sorprendente ou ao que precisa ou non dunha explicación faría ao lector posicionarse cara un dos dous lados da “antinomía”. Segundo ela narrador e focalizador debían partillar, por tanto, unha mesma “*Weltanschauung*” (Aldea 2011, 12). Non debemos facer coincidir esta *Weltanschauung*, apuntaba, coa visión do mundo dunha cultura indíxena en particular; xa que os elementos de corte fantástico non adoitaban proceder directamente de ningún sistema de crenzas concreto⁵⁵. Unha precaución que, no entanto, non sempre foi tida en conta nos anos posteriores.

Amaryll Chanady renunciaría un tempo despois non apenas ao seu propio modelo, senón a calquera outro que visase achar invariantes estruturais no RM; un proxecto que criticou por ‘formalista’, ‘idealista’ e impulsado por un ‘fervor taxinómico’ (2003, 428). Independentemente do grao de acerto desta autocrítica, o traballo de Chanady continúa a ser unha das tentativas máis sólidas de definir a tendencia; o que explica que os avances posteriores a tomasen como punto de partida. É así nos casos de, entre outros, Cooper (1998), Aldama (2003), Hegerfeldt (2005), Aldea (2011) ou Warnes (2014). Entre as diversas definicións que foron propostas desde 1985 —as cales, como dicimos, non formulan inventarios alternativos de trazos senón que manteñen o xorne da “antinomía”— ficaremos coa de Wendy Faris (2004), que propón cinco características:

First, the text contains an “irreducible element” of magic; second, the descriptions in magical realism detail a strong presence of the phenomenal world; third, the reader may experience some unsettling doubts in the effort to reconcile two contradictory understandings of events; fourth, the narrative merges different realms; and, finally, magical realism disturbs received ideas about time, space, and identity. (Faris 2004, 7)

En primeiro lugar, a definición resulta acaída porque, non renunciando á caracterización narratolóxico-ontolóxica, tenta combinala con elementos continxentes dun punto de vista formal que non obstante están presentes nos modelos canonizados de RM entre 1960 e 1980⁵⁶.

⁵⁴ Centrarémonos na formulación de Chanady por considerarmos a de Chiampi coherente coas posteriores formulacións poscoloniais e, por tanto, redundante na orde da nosa exposición. Alén do máis, a proposta de Chanady incorpora unha visión máis próxima á nosa a hora de interpretar a función sociopolítica dos elementos fantásticos.

⁵⁵ A proposta orixinal de Chanady destacou por primeira vez que a convivencia de ontoloxías que se lle adxudicaba ao RM tiña a mesma base material que a que dera orixe en Europa ao fenómeno do fantástico; é dicir, o convívio entre sociedade moderna e comunidades rurais en vías de modernización (Chanady 2003, 431).

⁵⁶ Estes dous marcos temporais que ofrecemos son aproximativos e sérvennos para separar unha primeira recepción do RM como fenómeno especificamente latinoamericano dunha segunda vaga internacionalizada que incorporou elementos

Unha menor consistencia no criterio de elección dos trazos principais permite focar unha poética que se define principalmente polas súas peculiares apostas ontolóxicas, mais tamén pola frecuencia con que aparecen certos motivos, temáticas ou tropos. Resulta, por tanto, un punto de partida operativo para configurarmos unha metodoloxía apropiada ao noso obxecto de estudo, que precisa de ser contrastado co modelo ideal dispoñíbel no repertorio na altura e non co total das obras concretas producidas ao abeiro do RM durante toda a súa historia.

Antes de explicar con máis detemento o por que da conveniencia da lectura de Faris, é necesario sinalarmos as partes da súa caracterización ás que non adheriremos. Así, por exemplo, o terceiro trazo proposto resulta o menos acaído do conxunto:

A third quality of magical realism is that before categorizing the irreducible element as irreducible, the reader may hesitate between two contradictory understandings of events, and hence experience some unsettling doubts. (Faris 2004, 17)

Se o aceptarmos, estaríamos perante unha encarnación do que Todorov denominaba fantástico puro. O feito de que para exemplificalo Faris acuda a Toni Morrison, Patrick Süskind, Franz Kafka e Salman Rushdie indica que está a pensar aquí nunha concepción máis ampla do que a baseada nas nocións de *modelo* e *repertorio* que propomos nós. Por tanto, non teremos en consideración ese terceiro trazo á hora de analizarmos o corpus. Tampouco o cuarto, que consideramos acertado mais redundante con respecto ao primeiro.

Non obstante, os outros tres conforman un inventario eficaz para describir o RM canonizado en volta de 1970. Fronte a denominacións alternativas inespecíficas —*presenza da maxia / do sobrenatural*— e específicas —*antinomía irresolvida*— o concepto de “elemento irredutíbel” consegue conservar o carácter puntual das primeiras e a énfase na reticencia narratorial da segunda. En primeiro lugar, esta proposta enfatiza o carácter discreto do máxico e a súa escasa frecuencia de aparición en termos relativos; fica sempre como “elemento” isolado fronte a presenza predominante do código do real. Outras definicións tenden a confundir a presenza de dous mundos posíbeis ou ficcionais —é dicir, dous códigos reguladores distintos para xulgarmos a modalidade dos acontecementos— con dous mundos en sentido amplo, quere dicir, dous grandes grupos de eventos con extensión e distribución semellantes.

En segundo lugar, o “elemento irredutíbel” concede tanta importancia ao “mundo fenoménico” —que fai equivaler ao polo ‘realista’ do RM— como ao “elemento irredutíbel”. Non é unha adición menor. Debido a unha recepción optimista e tendente a facer fincapé nas nocións de *orixinalidade*, *innovación* ou *modernidade*, o RM foi frecuentemente avaliado só como unha desviación con respecto ao realismo⁵⁷. Esta postura corre o perigo de outorgarlle ao realismo un estatus de posición natural ou grao cero da narrativa de longa extensión. Ao contrario, o RM debe entenderse como explícita e propositadamente realista; é dicir, como unha poética comprometida no mínimo con interpretacións moi determinadas do psicolóxico, do biográfico, do social e do histórico que rexen a causalidade dos acontecementos, así como as reaccións emocionais que visa producir no lector o desenvolvemento da trama⁵⁸.

discursivos da crítica poscolonial e desviacións con respecto ao modelo anterior como o cronotopo de macrourbes situadas na absoluta contemporaneidade. Esta segunda vaga non parece ter ningunha incidencia no noso corpus de traballo.

⁵⁷ Acompañamos nesta tese o indicado por Beltrán Almería (2019, 70) sobre a debilidade da noción de *realismo*: “La vacuidad del concepto de Realismo [...] ha permitido la aparición de auténticas bombas conceptuales: lo real maravilloso, el realismo mágico, el realismo figural o el realismo providencial [...]. Estos conceptos contradictorios muestran la plenitud imposible de la concepción estética hegemónica de la Modernidad. Se trata de legitimar la desviación —sea mágica, providencial, doctrinal...— en el marco de un sistema falaz: el realismo. Precisamente por el carácter débil de la noción Realismo es posible adjudicarle un adjetivo que introduce lo contrario de lo que el sustantivo predica”.

⁵⁸ Bowers (2004) é da mesma opinión, embora entenda o “realismo” do RM nun sentido creativo e non mimético inspirado en Henry James.

As perspectivas teóricas que abre o concepto de “elemento irreductíbel” poden ser complementadas e formalizadas a partir do cadro analítico proposto por Lubomir Doležal (1999). O seu paradigma de estudo para o fantástico combina unha teoría do ficcional de alcance universal, baseada na lóxica modal e no concepto de *mundo posíbel*, cunha comprensión do fantástico moderno como fenómeno historizábel e continxente. O fantástico é, segundo el, unha forma de relato alético, é dicir, aquel que narra accións explicitamente suxeitas ás modalidades de posibilidade, imposibilidade ou necesidade. En concreto, adoita presentar unha estrutura de “mundos aléticos duplos”, o “natural” e o “sobrenatural” (1999, 154). Un deles correspóndese á representación realista do “mundo real”, e caracterízase por partillar coa sociedade en que é producido a súa distribución epistémico-ontolóxica (que as entidades e estados de cousas son son reais e cales sobrenaturais). Trátase dun mundo que, do punto de vista modal, ten carácter *necesario*: o conxunto de acontecementos que abranxe son inmediatamente considerados como existentes mentres ningunha instancia capaz de *autenticar* ou *desautenticar* —quere dicir, asignar unha modalidade— afirme o contrario. O segundo mundo caracterízase pola súa *imposibilidade*. Trátase dunha serie organizada de eventos alleos á lóxica que codifica o mundo natural. O fantástico constrúese arredor da negociación sobre o carácter modal deses últimos eventos: se ficarán efectivamente como *imposíbeis* ou se pola contra adquirirán un estatuto *posíbel*. A asignación dese valor só pode ser executada por instancias provenientes do mundo ficcional *necesario*. A potestade autenticadora do mundo natural non ten carácter universal, senón que concirne unha distribución particular da novela moderna. O que é mais,

en los textos narrativos, [...] no es un procedimiento lógico, sino específicamente literario [...] en el que hay dos fuentes de asignación de valor de verdad: el narrador y los personajes. [...] Siempre que se produzca un desacuerdo entre el narrador clásico y un personaje en la asignación de valor de verdad, la afirmación del narrador es la que se toma como válida. (1999, 156)

Aínda que até este punto, e como reconece o propio autor (156), a proposta non diverxe substancialmente da de Todorov (2005), da que o afastan principios metodolóxicos e non conclusións, a flexibilidade do modelo engade unha serie de posibilidades alternativas e matices de enorme interese: a posibilidade de mundos intermedios entre o “natural” e o “sobrenatural”, a existencia de conflito entre instancias autenticadoras, ou —como é o caso do RM— a suspensión do exercicio da autenticación. Estes matices seranos de gran utilidade para analizarmos as particularidades dos nosos casos de estudo, que se valen de diversos mecanismos para atenuaren o elemento máxico propio do RM da altura.

Recuperemos, agora, a última característica das propostas por Faris; quere dicir, que “magical realism disturbs received ideas about time, space, and identity” (2004, 7). Efectivamente, o RM adoita colocar nun primeiro plano esas nocións —particularmente as dúas primeiras—, no canto de empregalas como un pano de fondo en que representar a acción das personaxes. É frecuente a creación de espazos imaxinarios, desde aldeas até países, que son enxergados diacronicamente; é dicir, submersos no interior de procesos históricos e políticos máis amplos. Poderíase acrecentar, alén do máis, que estes escenarios costuman manter relacións semanticamente complexas cos referentes xeopolíticos externos ao texto. Fronte a modelos previos como o da *utopía*, o RM non concede chaves alegóricas unívocas ao lector para que poida establecer un paralelo exacto con unidades territoriais ou procesos políticos en concreto. Os referentes son case sempre evidentes, mais os textos tenden a variar os seus réximes trópicos para dificultaren a identificación, variando entre alegoría, metonimia e metáfora e mesmo chegando a presentaren elementos de identificación imposíbel. O RM tamén foi proclive a rexeitar algunhas das ideas reitoras da concepción moderna da temporalidade,

tales como *progreso*, *linearidade*, ou *unicidade* —entendida esta última como a existencia dunha soa traxectoria temporal en que todas as comunidades humanas están inseridas. Como alternativas, manifestou na altura gran predilección pola noción de *apocalipse*; mais tamén pola imaxinación de comezos fundacionais, fosen míticos ou civís. É común encontrar nos textos estruturas metahistóricas que condicionan os acontecementos no longo percurso, entre as que sen dúbida destaca a preferencia por diversas formas de tempo cíclico⁵⁹. Consideraremos estas estruturas como formulacións esquemáticas de filosofías da historia, en tanto que non só propoñen posíbeis interpretacións da realidade externa en chave historiográfica, senón que imaxinan mundos en que existen de facto leis históricas incontrovertíbeis. Poderíase dicir, en conclusión, que espazo e tempo acostuman figurar nas obras máxico-realistas en función de principios históricos, metahistóricos (White 1992) e historiográficos⁶⁰.

En relación a este aspecto concreto do RM, sinalara Chanady (2003) as dificultades que encontraría calquera crítico para delimitar a corrente doutras pesquiasadas a partir dos anos 80, nomeadamente a de *metaficción historiográfica* defendida por Linda Hutcheon (1995 e 2004):

My subsequent interest in the postmodernism debate, and then postcolonialism, made me relinquish all attempts at arriving at a satisfactory definition of magic realism, since the same books and literary techniques were variously termed magic realist, metafictional, postmodern or even postcolonial —and each of these concepts was equally vague and controversial in itself. Most of Linda Hutcheon's observations in her various studies on the “poetics of postmodernism,” [*sic*] for example, would apply to narratives considered as magic realist. (Chanady 2003, 428).

Poderíanse engadir á etiquetaxe de Hutcheon as de *nova novela histórica* (p. e. Ainsa 1991) e *épica moderna* (Moretti 1996); alén doutras máis específicas como as de *alegoría nacional* (Jameson 1986b) e *ficcións* ou *mitos de arquivo* (González Echevarría 2011), elaboradas para daren conta dos contextos poscoloniais. Aínda que o debate sobre esta coincidencia metodolóxica será retomado posteriormente, debémonos deter nela momentaneamente, pois a chamada *metaficción historiográfica* tivp unha grande influencia nas novelas que empregaremos como casos de estudo: *La saga/fuga de J. B.*, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* e *Bretaña, Esmeraldina*. Con efecto, durante o treito temporal abranguido polas datas de publicación das tres obras (1972-1987) tivo lugar unha nova vaga de popularidade da novela histórica que tan atractiva resultara xa no século XIX. Esta narrativa de tema histórico, porén, diferenciábase da decimonónica por focalizar o propio acto historiográfico como motivo argumental. Eran obras, por tanto, que incluían o propio historiador como personaxe ou que discutían abertamente o relato oficial do pasado; e repárese, neste sentido, en que estamos no momento en que comezaba a se popularizar nos Estados Unidos o *relativismo historiográfico* de White, LaCapra ou Ankersmit. Esta énfase na natureza construtiva ou mesmo creativa da historia non ficou nun plano estritamente especulativo, senón que adoitou ir acompañada dun ton paródico, lido con frecuencia como sinal dun esforzo por desmontar as vellas mitoloxías nacionalistas dos Estados-nación —o que, na altura, foi denominado *desmitificación* ou *ollada desmitificadora*. Proba de que o RM non resultou alleo a esta corrente é que unha das etiquetaxes críticas máis rendíbeis para analizar o papel do histórico na produción máxico-realista do que chamamos “cuarto momento”, a de *ficcións de arquivo*, non estea excesivamente

⁵⁹ Véxanse, a este respecto, Slemon (1995) ou Jameson (1986a).

⁶⁰ Outras formas posíbeis en que son tematizados espazo e tempo pódense achar na propia Faris (2004). Dada a importancia concedida aquí ás solucións latinoamericanas iniciais, que son as que producen o modelo importado ao repertorio galego, nós situámonos próximos á proposta analítica de González Echevarría (2011), máis interesada pola historización dos discursos e formas de textualidade.

lonxe das propostas analíticas de Hutcheon. Posteriormente defenderemos que este interese mundializado por recuperar as historias nacionais —sequera desde unha perspectiva irónica— non só agochaba un propósito cívico e pluralista, senón que tamén serviu para reaproveitar o potencial da narrativa como instrumento nacionalizador da poboación lectora. Se se aceptar provisoriamente este punto de partida, resultará lóxico que sistemas literarios territorializados en Estados procedentes de independencias recentes ou en proceso de consolidación encontrasen atractiva a posibilidade de empregar a novela para socializar os marcos da historia propia, con maior ou menor distancia. Unha casuística que, salvando as distancias, servirános tamén para explicar a súa chegada ao campo literario galego.

Estes debates, como dicimos, serán retomados con posterioridade; o asunto prioritario neste momento argumentativo é delimitarmos as fronteiras entre o RM e a *metaficción historiográfica*. Tarefa, esta, que non pode ser resolvida desde unha focaxe simplemente estrutural e tipolóxica. A escolla previamente defendida do RM como un modelo de repertorio anula, no entanto, as dificultades sinaladas por Chanady en 2003. Con efecto, o RM, entendido como un clúster organizado de repertoremas, partillou algúns destes con outros modelos en andamento, entre os que destaca a nova novela histórica ou metaficción historiográfica. Isto non redunda en ningún problema metodolóxico se aceptamos que unha definición do RM non consiste na elaboración dun tipo ideal de aplicación universal, senón nunha agrupación de características que nunha determinada altura —no noso caso, a terceira vaga do RM e o suceso de *Cien años de soledad* a partir da súa publicación en 1967— eran percibidas como os seus trazos principais. Proba de que este era o caso para o horizonte de expectativas da época é que a maioría das compoñentes da definición anterior serán replicadas nos novos contextos internacionais a que se expanda a corrente nos anos 80 e 90; por outras palabras, identificaron un *modelo* concreto e que foi emprefado para producir novas obras. En conclusión, dunha perspectiva sistémica non resulta contraditorio considerar que RM fixo parte dunha corrente mundial de interese pola narrativa histórica e afirmar, ao mesmo tempo, que conformou unha poética propia e identificábel.

Para rematarmos de deliñar o que consideramos o modelo repertorial do RM a partir da década de 70 debemos facer alusión a algúns elementos que non comparecen nas tentativas previas de definición. O primeiro é a preferencia case exclusiva polo formato longo. A pesar de que poida parecer unha característica trivial ou secundaria, é difícil negarlle un papel relevante na historia do movemento. Por exemplo, o funcionamento das novelas máxico-realistas como alegorías nacionais é indesligábel da longa extensión, que desde o século XIX se revelou como o formato máis rendíbel para narrativizar a historia nacional e convertela nun todo abranxente en que incluír o lector. Aliás, o interese que o produto xerou nas industrias culturais e nos centros de canonización mundiais tivo a ver con un alto interese coevo polo formato longo. Este feito explica parcialmente por que foi seleccionado polos produtores galegos para elaborar a primeira vaga de narrativa no período autonómico, dado que o que procuraban era precisamente un dispositivo textual para elaboraren novelas de gran extensión —a chamada *gran novela galega*. Con independencia da alta popularidade do RM e doutros factores que desenvolveremos despois, o modelo non tería sido escollido se non contase con esta característica.

2.1.5 A lectura poscolonial do RM

No ano 2000, unha figura da relevancia intelectual de Homi Bhabha definía o RM como “the literary language of the emergent postcolonial world” (2000, 7). Non era, nesa altura, unha afirmación controversa, mais a expresión dun lugar común que non precisaba sequera de maior fundamentación. Unha ollada ás monografías especializadas publicadas entre o fin dos anos 80

e a actualidade confirma as palabras do teórico indiano e mesmo permite invertelas indo un paso máis aló: o pensamento poscolonial converteuse na interpretación estándar tanto do RML orixinario como das súas posteriores reelaboracións. Tal feito non deixa de resultar rechamante se ollamos atrás no tempo. En *The Empires Writes Back. Theory and Practice in Post-Colonial Literature* ([1989] 2002), a moi influente monografía que contribuíu a deliñar definitivamente os instrumentos da crítica literaria de xorne poscolonial, o RM era mencionado apenas unha vez no corpo do texto (27); dúas se contamos outra referencia isolada ao ‘realismo marabilloso’, que aparecía exclusivamente ligado ao contexto haitiano (147-148). O primeiro dos dous termos nin tan sequera figuraba no seu índice onomástico⁶¹.

É certo que na súa orixe a aplicación do pensamento poscolonial á literatura privilexiara como obxecto de estudo as obras producidas en ex-colonias con sectores demográficos anglófonos. Mais éo tamén que o título do devandito volume fora tomado do propio Salman Rushdie, xa na altura lido como máximo-realista *stricto sensu*⁶². As razóns que explican a serodia aplicación dos parámetros poscoloniais á literatura latinoamericana teñen a ver en gran medida con circunstancias de índole práctica. En primeiro lugar, a corrente interpretativa fora desenvolvida inicialmente por intelectuais procedentes de antigas colonias británicas asentados no contexto universitario norteamericano. O inglés funcionaba como lingua de expresión crítica, mais tamén como norma sistémica⁶³ de cara á elaboración dun canon de textos literarios a estudar. En segundo lugar, debemos ter en conta a existencia dunha nutrida produción teórica previa en Latinoamérica que focaba desde puntos de vista autóctonos cuestións semellantes ás atendidas pola poscolonialidade, tales como a *hibridación*, a *alteridade*, a *resistencia cultural* ou a *diferenza* como lugar de enunciación. O tipo de función social que visaba desempeñar o pensamento poscolonial achábase, por tanto, cuberto xa por outros axentes e discursos que contaban cos seus propios espazos de debate e difusión⁶⁴; o que, en última instancia, levaría ao aparecemento dun pensamento *decolonial* con ferramentas e axenda propias (p. e. Mignolo 2003).

Ora ben, estas consideracións de índole xeral non abundan para darnos conta das peculiaridades do caso concreto, polo que debemos acrecentar aínda algúns outros apuntamentos. Nas primeiras formulacións sucedidas do RM o carácter anticolonial tiña unha moi escasa incidencia, cando non directamente nula. Carpentier refería nos seus textos teóricos principais a importancia da colonización española como unha das razóns do carácter máximo da realidade latinoamericana; mais xusto por iso ollábaa positivamente. A chegada dos

⁶¹ O posterior *The Post-Colonial Reader*, coordinado polos mesmos autores, non contaba entre os seus contributos ningún que atendese con carácter específico o RM ou a súa importancia nos contextos poscoloniais.

⁶² A dicir de Slemmon (1995) a primeira aplicación do RM a Rushdie data do 1985, coa publicación de “Magic Realism in *Midnight’s Children*” de Jean-Pierre Durix.

⁶³ “[I]mposições cuja pertinência aceitam, dumha ou doutra maneira, todos os agentes implicados nos diferentes sistemas culturais, para si e para os outros (na medida em que a reciprocidade é a garantia de existência) e contribuem para o reconhecimento, equilíbrio e suficiência do próprio. As normas sistêmicas (materiais ou regras repertoriais da perspectiva analítica de Even-Zohar) som critérios delimitadores que actuam como princípios básicos que se activam nas práticas culturais dos espaços sociais, e de cuja interpretação e aceitação pela comunidade participante dependem as possibilidades e os modos de obter uso, posição e função nos sistemas culturais. As normas nom som, pois, um modo de identificação a posteriori, como tampouco umha simples marca do que é ou non é: determina em cada momento histórico o *operandum* de todos os macro-factores com que interactivam no espaço social em que vigora e som princípios básicos do manual de instruções” (Torres Feijó 2004, 430).

⁶⁴ “Los críticos latinoamericanos estamos acostumbrados a un rigor analítico y una exigencia teórica mucho más audaces. Sin ir más lejos, la crítica latinoamericana ha producido varias propuestas teóricas (y valdría mencionar aquí, sólo a modo de ejemplo, la noción de sistema literario elaborada por Antonio Candido, o la teoría de la transculturación, de Fernando Ortiz a Ángel Rama, o el análisis de la heterogeneidad cultural, de Antonio Cornejo Polar) que superan ampliamente tanto en audacia como en sofisticación a la ‘ley’ de Moretti [...]. Una vez más, la crítica latinoamericana ha producido modelos mucho más incisivos y refinados para una teoría del cambio y la reproducción cultural” (Trigo 2006, 92). A pesar de estar debatendo aquí con Franco Moretti e Fredric Jameson, o sentido global pódese aplicar tamén ao dito sobre a poscolonialidade.

continxentes españois ao continente supuña para el o momento de colisión entre os parámetros epistémicos europeos e a *realidade* latinoamericana, momento en que nacía ese sentimento de abraio e exceso que despois reivindicaría como característico do RM:

Lo real maravilloso se encuentra a cada paso en las vidas de hombres que inscribieron fechas en la historia del Continente y dejaron apellidos aún llevados: desde los buscadores de la Fuente de la Eterna Juventud, de la áurea ciudad de Manoa, hasta ciertos rebeldes de la primera hora o ciertos héroes modernos de nuestras guerras de independencia. (Carpentier 2020, 9-11)

Ese abraio, como se deixa ver aquí, non é identificado como un momento exotizador ou alterizador, propio da ollada colonial, senón como pregnante en termos identitarios. Este fio argumentativo non é exclusivo do “primeiro momento” do RM, senón que reaparece varias décadas despois en autores como Gabriel García Márquez. Este último, na súa conferencia “Fantasía y creación artística en América Latina y el Caribe”, en que tentaba reunir as principais causas da suposta tendencia para o maravilloso dos autores latinoamericanos, volvía apuntar para a conquista española como un dos factores fundamentais⁶⁵:

La leyenda del Dorado es sin duda la más bella, la más extraña y decisiva de nuestra historia. Buscando ese territorio fantástico, Gonzalo Jiménez de Quesada conquistó casi la mitad del territorio de lo que hoy es Colombia, y Francisco de Orellana descubrió el río Amazonas. Pero lo más fantástico es que lo descubrió al derecho —es decir, navegando de las cabeceras hasta la desembocadura—, que es el sentido contrario en que se descubren los ríos (García Márquez 1998)

O fragmento non só emprega a tónica de Carpentier, senón que reutiliza directamente o ‘Prólogo’ a *El Reino de Este Mundo*:

Siempre me ha parecido significativo el hecho de que, en 1780, unos cuerdos españoles, salidos de Angostura, se lanzaran todavía a la busca de El Dorado, y que, en días de la Revolución Francesa —¡vivan la Razón y el Ser Supremo!—, el compostelano Francisco Menéndez anduviera por tierras de Patagonia buscando la Ciudad Encantada de los Césares. (Carpentier 2020, 10)⁶⁶

Estes exemplos sucintos son representativos do papel que ocupaba a colonialidade nos distintos discursos congregados arredor do RM en Latinoamérica incluso en tempos da irrupción do *boom*. Como xa indicamos previamente, os referentes de oposición adoitaban ser Europa, Occidente ou a modernidade, as tres concebidas como fenómenos interrelacionados. Mais incluso esa oposición non se establecía frontalmente —tal e como indicaría o prefixo “anti-” en “anticolonial”— a modo dun fin último senón como un paso intermedio para adquirir soberanía estética no mercado literario mundial. O que estaba en xogo era, nas palabras de Ángel Rama —sobre as que deberemos voltar—, a creación dunha “arte nacional y popular” (1991). O RM só se volveu verdadeiramente anticolonial cando o imperio adversario pasou a ser América do Norte; a visión sobre o papel desempeñado polo imperialismo español foi, non

⁶⁵ Os outros serían, segundo o autor, a extravagancia da fauna local, a desmesura da paisaxe e o sincretismo relixioso ocasionado pola mestizaxe. Son todos, con posíbel excepción do primeiro, lugares comúns procedentes do establecido por Carpentier no “Prólogo” a *El reino de este mundo*.

⁶⁶ Non é casualidade que Freixanes recuperase este episodio histórico na novela *A Cidade dos Césares*. Por outra banda, o autor xa incluía n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* un epígrafe tomado de Carpentier.

obstante, bastante máis ambigua, pois ao cabo estaba a ser empregada como punto de inicio narrativo do suxeito histórico imaxinado.

The Empire Writes Back tiña en conta este tipo de casuística, aínda que como avanzamos, non incluía entre os seus exemplos o caso latinoamericano. Este tipo de contextos eran denominados “the settler colonies” (2002, 131), que caracterizaba por presentaren un proceso de “construción da indixeneidade” (134). Mediante este último as literaturas poscoloniais procurarían discursos para se afastaren da universalidade europea tomando metafísicas (136) previas á colonización e alterizando a propia identidade. Resulta rechamante o uso da palabra “constructing”, próxima aos estudos sobre o nacionalismo de corte construtivista, porque non levaba a establecer despois ningunha conexión entre a creación da figura do indíxena e os procesos de construción nacional de que facía parte. Aínda que afirmaba que a tensión entre poboadores orixinarios e colonos era un tema típico destes contextos suspendía unha cuestión central para a nosa análise: a do carácter nacionalizador do RM e outras fórmulas estéticas anexas e a do conseguinte velamento do dereito de autodeterminación que levaban a cabo. Sen estaren presentes estas consideracións é imposible dilucidar se a ‘indixeneidade construída’ tiña un correlato humano con dereito a soberanía sobre un determinado territorio. Con todo, o certo é que esta entrada bibliográfica do debate poscolonial focou con maior clareza a cuestión do que a maior parte dos posteriores desenvolvementos da crítica poscolonial especificamente aplicados ao RM.

O até aquí apuntado quere servir como un preámbulo ineludíbel antes de revermos algunhas das teses principais da que se converteu na interpretación política máis difundida da corrente estética estudada. Debemos indicar claramente, por tanto, cal é o noso punto de partida: a interpretación poscolonial foi rendíbel para ler o RML desde o contexto académico norteamericano e sempre partindo da asunción de que aquel facía parte dun movemento literario máis largo; isto é, o RM internacionalizado de despois da década de 80. Igual que noutros momentos da historia da tendencia xa tracexados, a evolución das súas características explícase por importantes lacunas na transmisión dos repertorios anteriores. Poderíamos falar mesmo dunha malinterpretación ou reappropriación política deliberada, dado que os conceptos anexos de *imperio* e *antiimperialista* activados por autores como García Márquez tiñan un horizonte marxista e nacionalista que a lectura poscolonial tendeu a diluír. Non se trata dunha cuestión secundaria, xa que o seminal *The Empire Writes Back* si recollía este tipo de estratexias de lexitimación dirixidas a formar literaturas nacionais propias, embora as considerase un substrato ou un paso previo, teoricamente fanado, ao verdadeiro momento poscolonial⁶⁷.

A atención que prestaremos a esta corrente hermenéutica é de distinta natureza que a concedida aos discursos concitados en volta do RM orixinario e, en particular, ao modelo de RM popularizado por García Márquez. Foi este último o comezou a ser cultivado no sistema literario galego da década de 80, antes de que as novas vagas de RM que incluían tomadas de posición explicitamente poscoloniais se popularizasen. A nosa revisión das focaxes estruturalistas sobre o RM servía tamén para describirmos o modelo de repertorio importado. Non acontece así coa crítica poscolonial; que a pesar diso será útil para o noso estudo. En primeiro lugar, porque esta ollada serviu para revelar aspectos de enorme interese nos textos estudados, moitos dos cales figuran tamén nas obras que etiquetamos como *gran novela galega*.

⁶⁷ “The development of national literatures and criticism is fundamental to the whole enterprise of post-colonial studies. Without such developments at the national level, and without the comparative studies between national traditions to which these lead, no discourse of the post-colonial could have emerged. [...] It is this sense of difference which constitutes each national literature’s mode of self-apprehension and its claim to be a self-constituting entity. However, nationalism, in which some partial truth or cliché is elevated to orthodoxy, is a danger implicit in such national conceptions of literary production. The impetus towards national self-realization in critical assessments of literature all too often fails to stop short of nationalist myth” (Ashcroft *et al.* 2003, 16).

En segundo lugar, porque as tres obras que estudaremos foron publicadas no período en que se estaba a teorizar en chave colonial sobre o conflito nacional galego-español; ás veces, até, a través de ferramentas que a poscolonialidade tamén soubo explorar —nomeadamente, a teoría da dependencia estrutural e a obra de Frantz Fanon (Lourido 2015, 170-71). E, por último, porque aínda que os textos estudados non poden incluír elementos de xorne poscolonial por non estaren presentes nos seus horizontes de expectativas, estes si estaban dispoñíbeis para boa parte da crítica que defrontou o ás veces denominado ‘realismo máxico galego’. Que falte a referencia a esa corrente política na práctica totalidade das entradas académicas sobre RMG indicia a presenza dunha tensión ideolóxica.

A data de 1988, coa publicación de “Magical Realism as Post-Colonial Discourse” (Slemon 1995), é convencionalmente considerada como o momento fundacional dos estudos poscoloniais do RM. Stephen Slemon conxecturou nesa intervención dúas hipóteses de gran peso teórico: por unha banda, a existencia dunha ligazón entre contexto de produción poscolonial e estética máxico-realista; por outra, a presenza nas obras inseridas na corrente dun funcionamento político opositivo con respecto á metrópole⁶⁸. Para el, o RM caracterizábase por focalizar “the metaphysical clash or double vision inherent in colonial history and language” (420); as dúas visións ou concepcións metafísicas mentadas terían un correlato no texto sob a presenza de elementos reais e máxicos. O feito de ningún dos dous planos chegar a predominar sobre o outro equivalería a unha aposta propositada por un hibridismo renuente a aceptar unha identidade pechada e definida. Nos termos de Homi Bhabha, a miúdo traídos ao debate para enfrontar esta cuestión, a poética formal do RM proporía habitar un espazo *in-between*, é dicir, un lugar móbil e inestábel localizado nos intersticios de dúas cosmovisións fixas.

Esta concepción pode resultar semellante á desenvolvida por Faris algún tempo antes, mais media entre as dúas un abismo fundamental. O concepto de *antinomía irresolvida*, sendo principalmente narratolóxico, contemplaba xa a posibilidade dunha relación especular entre ese nivel e as circunstancias materiais de produción dos textos máxico-realistas; isto é, que elementos naturais e sobrenaturais puidesen facer referencia a dous sistemas culturais distintos respectivamente. A interpretación poscolonial dará un paso máis alá ao pasar a considerar ese convivio irreconciliábel como una forma de resistencia política de polaridade progresista⁶⁹. Non se trata xa, como fora o caso desde Carpentier, de pensar o máxico en termos miméticos con respecto a unha ‘realidade latinoamericana’ de seu marabilliosa, senón dun funcionamento plenamente alegórico con respecto da colonialidade en si⁷⁰. Mais, sen dúbida, o aspecto de maior entidade de entre os acrescentados por esta tendencia crítica foi a optimista ponderación das capacidades performativas do texto, concibido como positivamente capaz de quebrar a visión do mundo da modernidade.

A crítica poscolonial considerou que o RM era unha poética literaria habilitada para enfrontar a pretensa universalidade da modernidade europea ao situala nun plano de simultaneidade e igualdade axiolóxica con outras visións do mundo alternativas. Lograba así establecer o que Ashcroft *et al.* chamaran un “framework of ‘difference on equal terms’” (2003, 35). Ao superpor alternativas ao monoloxismo da modernidade conseguía patentizar o

⁶⁸ Hipótese esta última moi cautelosamente formulada, xa que facía fincapé en que o carácter resistencialista facía parte dunha “estrutura de percepción” (Slemon 1995, 408) dos textos e non necesariamente da intención autorial.

⁶⁹ É probábel que a primeira autora en facer esta interpretación fose Irlemar Chiampi no seu traballo de 1980, onde afirmaba que “a unión de elementos díspares, procedentes de culturas heterogéneas, configura uma nova realidade histórica, que subverte os padrões convencionais da racionalidade ocidental” (Chiampi 1980, 32). No entanto, como argumentaremos posteriormente, a base desta lectura política parece partir de Fredric Jameson. Con efecto, Slemon non cita en ningún momento Chiampi.

⁷⁰ Ás veces etiquetado baixo outros tropos como, por exemplo, a metonimia. Afirmo Slemon, referíndose ás obras por el estudadas, que “The site of each text is a localized region that is metonymic of English-Canadian postcolonial culture as a whole” (1995, 420). Ashcroft *et al.* falan así mesmo, para se referiren ao funcionamento particular do texto literario poscolonial, de “the metonymic strategies of the cross-cultural text” (2002, 55).

seu carácter convencional e sempre localizado nun lugar de enunciación concreto: aquel desde o que falan e escriben os imperios europeos. Neste sentido, o convivio entre o fantástico e o realista era un medio para un fin maior; mais iso non implica que non fose tamén un albo en si mesmo. Pois ao resistir os sistemas de clasificación xenérica occidentais o RM estaría a decolonizar as formas de coñecemento impostas. Os conceptos usualmente empregados para describir como se levou a cabo esta función transformadora —e non soamente resistencial— son os de *desestabilizar*, *cuestionar*, *contestar*, *debilitar*, *deconstruír*. No outro extremo, os obxectos aos cales estes se aplicaban eran as *lóxicas*, *asuncións*, *sistemas de coñecemento*, *modelos de realidade*, *ideas recibidas* ou *formas de crenza*⁷¹. Este breve inventario pode servir para subliñar a orientación da tendencia cara ao eixo epistemolóxico e idealista.

O extremo positivo da escala axiolóxica era ocupado pola noción do *híbrido*, oposto a conceptos como *identidade* ou *totalización*⁷². Concibíase o RM como un modelo literario que fuxía de concepcións identitarias pechadas ou inmóbiles, e que era capaz de mostrar o carácter inevitabelmente sincrético que é propio de todas as culturas presentes e pasadas. A miúdo explicitábase a *nación*, o *nacionalismo* e a *cultura nacional* como modelos diametralmente opostos: “This mode contests boundaries, seamless unities and ethnic purities and can therefore co-exist only very uneasily with cultural nationalism” (Cooper 1998, 216). Por último, e noutra orde de ideas, afirmábase con frecuencia (p. e. Slemon 1995, 420) que o RM servía para dar voz a quen foran desposuídos dela; é dicir, ás propias camadas “nativas” ou “indíxenas” (Ashcroft *et al.* 2002, 115).

Non deixa de resultar sorprendente a escasa atención concedida pola bibliografía especializada a outras formas de análise poscolonial, nomeadamente as centradas no papel mediador do estereotipo —próximas, por tanto, á disciplina da imaxoloxía— e do que Michael Foucault chamara coñecemento-poder, inauguradas polo clásico *Orientalism* de Edward Said (1979). Estas ferramentas, máis próximas ás que nos serán máis proficuas ao analizarmos o concepto de *maxia* e os seus derivados, tiveron unha menor incidencia, debido talvez á aceptación dos Estados-nación procedentes dos procesos de descolonización como suxeitos aproblemáticos da tarefa política. Por iso mesmo, a teoría poscolonial resultou bastante menos rendíbel para defrontar contextos de colonización ou dominación no interior dun mesmo Estado poscolonial —que é, aliás, o caso que nos ocupa.

Nas últimas dúas décadas producíronse intervencións frutíferas no debate crítico que poñen en cuestión algunhas das certezas dadas en torno ao RM; se falar dunha “corrente crítica” podería ser talvez esaxerado⁷³, si parece que a noutroira unánime valoración positiva da súa polaridade política dista cada vez máis de ser obxecto de consenso. Traer aquí as deficiencias que foron sendo atribuídas a esta focaxe pode servírnos para, en primeiro lugar, rever cal é o grao de plausibilidade e aceptación de que goza actualmente; rematando, ao mesmo tempo, o resumo do estado da cuestión que vimos trazando neste capítulo e comezando a perfilar a nosa

⁷¹ A maior parte destes conceptos están enormemente extendidos pola bibliografía crítica, mais apuntar algúns lugares concretos pode resultar de interese. Véxanse así Chiampi (1980, 63), Cooper (1998, 216), Faris (2004, 133) ou Hegerfeldt (2005, 199).

⁷² “Magical realist texts are subversive: their in-betweenness, their all-at-onceness encourages resistance to monological political and cultural structures, a feature that has made the mode particularly useful to writers in postcolonial cultures and, increasingly, to women” (Zamora e Faris 1995, 6).

⁷³ Cuxo carácter crítico ben pode ser tomado *cum grano salis*: non existe, até agora, unha interpretación que invalide holisticamente o RM como proxecto integral, e a detección de, por exemplo, as súas compoñentes primitivistas adoita ser o primeiro paso para establecer unha diferenciación interna. Así por exemplo Aldama da en diferenciar “rebellious mimetics” —“that can simultaneously invent racially and culturally hybrid, real/unreal-fused visioning narrators and characters and hold at bay the readerly impulse to exoticize Thirdworld subjectivity” (2003, 19-20)— de “radical realism” —“the ethnopoetic, essentialist, or reifying fallacy that conflates fiction with ontological fact” (2003, 28). Que no ano 2003 Aldama tivese de discutir que os textos máxico-realistas non eran documentos etnográficos reais é indicativo de que aínda para ese momento a lectura antropolóxica era moeda de curso corrente.

propia lectura política. Aliás, tentaremos sinalar canto compartillan aínda estas críticas co cadro teórico inicial, e como, por isto mesmo, se revelan limitadas para confrontar os nosos obxectos de estudo. Pasamos, pois, a agrupalas e enumeralas sucintamente.

As matizacións ou correccións efectuadas á crítica poscolonial do RM atacaron algúns ou todos os alicerces que lle adoitaban servir de fundamento teórico, e que poderían resumirse como segue: a) hai efectivamente materiais de diversa procedencia antropolóxica no interior das obras máxico-realistas, b) eses materiais non son introducidos isoladamente, senón que reteñen as cosmovisións/ontoloxías das sociedades das que proceden c) o convivio entre visións de mundo representa unha forma de superación de identidades excesivamente unívocas ou pechadas como *nación*, *civilización*, *modernidade* ou *realidade*⁷⁴.

En primeiro lugar, estaríase a producir, nas palabras de Aldama, “a conflation of the literary form with ethnographic content: a confusion of narrative with ontology” (2003, 2). Noutras palabras, máis próximas á metodoloxía que vimos defendendo, a crítica poscolonial do RM fixo depender en exceso a modalidade lóxico-ontolóxica dos enunciados narrativos da súa suposta orixe cultural (equivalendo os materiais de culturas premodernas ao irreal-probábel e os da modernidade á realidade *tout court*). Así, neste tipo de achegamentos non só se formulaban teses sobre a procedencia cultural dos ‘materiais’ —termo no mínimo controverso cando formulado con ese sentido, mais de uso frecuente—, senón que se edificaba unha estética baseada na orixe antropolóxica. Aldama acusou este tipo de lectura de facer “ethnopoetics” (2003, 3), e afirmou que o seu resultado era unha sobreestimación das posibilidades políticas do literario debido ao presuposto tácito de que “the empirical world is a narrative and as such could be changed by merely rewriting it” (Aldama 2003, 7-8). Así pois, unha articulación narrativa capaz de conciliar realismo con fantasía tería de seu correlatos performativos felices fóra do texto⁷⁵. Cabería engadir que os mecanismos segundo os cales se executaría esta finalidade política estaban insuficientemente ou nada descritos: non parece que os efectos descolonizadores teñan lugar a través do acto de lectura privada —como no esquema da literatura comprometida tradicional— senón que aqueles teñen lugar nun plano autónomo e independente.

En segundo lugar, e se aceptarmos que hai efectivamente contidos premodernos no RM, o certo é que estes estarían inmovilizados, reificados e convertidos nun obxecto fetiche. Redundarían, pois, nunha forma de exotismo⁷⁶. Aquilo que teoricamente correspondería ao realismo europeo sempre acababa ocupando o grao cero con respecto ao cal o máxico introducía variacións; o seu papel ficaría soamente en subversor das expectativas do lector (González Echevarría 2004, 179). Este feito é particularmente patente se atendemos, de novo, á estrutura lóxico-modal do texto: o *mundo natural* continúa retendo a capacidade de autenticación/desautenticación, por moito que renuncie ao seu exercicio. O resultado non pode ser, polo menos do punto de vista narratolóxico frecuentemente activado, unha fusión entre

⁷⁴ Até o punto b) o paradigma descrito encaixa co que González Echevarría (2004) chamou “realismo máxico ontolóxico” —e, dito sexa incidentalmente, o que Chiampi (1980) denomina acaidamente “antropolóxico”—, aquel que correspondería ao segundo momento da historia do RM e nomeadamente a Carpentier. Tal momento viría a ser superado por un terceiro, en Ángel Flores. Embora sexa verdade que a formulación teórica que figura no “Prólogo” de *El reino de este mundo* foi obxecto dunha progresiva atenuación e transformación conceptual, unha ollada as lecturas políticas posteriores do RM (quer marxistas, quer poscoloniais) só pode achar continuidade e fidelidade ao cadro inicial no que respecta ás súas teses antropolóxicas e historiográficas.

⁷⁵ Un exemplo deste pulo entre interpretación e praxe política déixase ver no libro xa clásico de Faris (2004), onde afirma que: “Magical realism radically modifies and replenishes the dominant mode of realism in the West, challenging its basis of representation from within. That destabilization of a dominant form means that it has served as a particularly effective decolonizing agent” (2004, I). Conclúese dunha interpretación política presente do texto a súa “particular eficacia” no pasado.

⁷⁶ Así o indicaron por exemplo Durix (1998), Faris (2004), Moreiras (2001) e Aldea (2011).

culturas, temporalidades e coñecementos, senón unha reafirmación do real-moderno como consecuencia da espectacularización da súa alternativa epistémica (Faris 2004, 59).

No nivel da análise cultural, o RM tería imposibilitado formas de identidade realmente outras con respecto aos paradigmas occidentais: non habería, pois, un híbrido intercultural equilibrado, senón a concesión ao *indíxena* dun espazo vicario marcado polo seu carácter *ancestral* no interior da modernidade. Este último feito non procedería dunha interpretación a posteriori, senón da propia xénese do RM. Iso afirmaron Aldama (2003) ou Warnes (2004), que lembran a influencia que tivo na corrente o primitivismo das primeiras vangardas. Esta interpretación é tamén coherente co papel xogado polo primeiro Carpentier no movemento estético-político do afrocubanismo (González Echevarría 2004). Os tres autores sinalaron as débedas dos primeiros máxico-realistas coa antropoloxía de Levy-Bruhl, de quen procede o sintagma “visión de mundo”, profusamente empregado na crítica poscolonial da tendencia. En termos concretos, isto implica que por moito que distintas camadas de análise vaian sobreescribindo a poética máxico-realista, a antropoloxía e a etnografía continúan a proporcionar os mínimos constituíntes teóricos; o que, ao noso xuízo, debería inducir certas precaucións políticas. Unha aposta menos concreta neste sentido, mais que compensa a súa vaguidade cunha gran capacidade de suxestión, é a de González Echevarría (2011), quen considera o tratado etnolóxico como xénero discursivo basal sobre o que se forman as novelas latinoamericanas moderna e posmoderna: máis do que dunha débeda xenética cumpriría falar directamente dunha condición de posibilidade. Ao analizarmos os nosos casos de estudo describiremos e aplicaremos as súas hipóteses para comprendermos a importancia do tratado histórico no RMG.

Aínda que agora nunha perspectiva esóxena, poderíase engadir aquí a análise de Graham Huggan (2001) sobre a relación entre pensamento poscolonial e industria cultural contemporánea. Para o autor, o bo suceso da corrente interpretativa acabou por inducir un ciclo de retroalimentación ás propias literaturas poscoloniais, de xeito que a partir dos anos 90 os trazos máxico-realistas tornaron unha condición indispensable para as literaturas non-europeas saíren dos seus circuitos de consumo interno⁷⁷; o que máis tarde denominaremos circuito de xeocultura exótica. Alén do máis, a inclusión de ferramentas conceptuais, léxico específico e propostas políticas tiradas do poscolonialismo tamén se terían convertido nunha eficaz vía de lexitimación e de radicalidade estética para produtores europeos seren canonizados internacionalmente⁷⁸; circunstancia que na actualidade podería estar a minar a propia complexidade interna dos sistemas literarios de partida, como denunciaron a partir dos anos 90 os integrantes do movemento literario McOndo.

Poderíamos resumir o conxunto das críticas aquí esbozadas en catro puntos fundamentais: a) o RM depende en alto grao dunha ollada antropolóxica, b) non é capaz de confrontar a cosmovisión moderna, c) fetichiza os subalternos en vez de lles dar voz, d) subordina os sistemas literarios en que é producido aos criterios de canonización doutros sistemas — tendentes a premiaren o *exotismo*. Os catro son, ao noso ver, acertados; mais os tres primeiros fórmulanse nun plano estritamente discursivo e centrado na idea da *representación* como ferramenta política, polo que non permiten enxergar a escala real en que operaron e en relación a que axencias se foron articulando no volver do tempo. Cómpre abriremos o enfoque para

⁷⁷ Mesmo indo máis aló, Warnes sinala que “Even the advertising industry has begun to take an interest in the term, though it long ago learned how to capitalise on magical realist visual techniques in its quest for ever more novel ways of marketing products” (2009, 1).

⁷⁸ Non sempre a valoración deste feito é negativa; Llamas Ubieto (2012, 91) lea como parte dun determinado magma cultural paralelo a outras correntes estéticas: “las creaciones literarias contemporáneas mismas que impulsan una reflexión sobre estos fenómenos [a creciente interculturalidade a nivel global] [...] adquieren una notoriedad que no poseían hasta ahora. En concreto, las obras de autores considerados ‘postcoloniales’ en el ámbito de habla inglesa y las literaturas de ‘migración’ en Alemania y Francia [...] así como una renovada literatura de viajes”.

levarmos a cabo unha análise capaz de abranxer non apenas as conexións existentes entre as apostas textuais e outros niveis ideolóxicos, senón tamén as implicacións do formato estético en procesos sociopolíticos que decorreran no longo percurso. Embora sexa importante destacar o idealismo textual a que o pensamento poscolonial pode ter tendido (Lazarus 2011), contraporlle simetricamente unha total desconexión entre texto e referente extratextual pode supor xustamente o contrario ao desexado: contrarrestar unha sobreestimación cunha subestimación. Non se trata tanto de escollermos entre ambos os achegamentos como de procurarmos unha delimitación clara de onde se sitúa cada proceso político, así como de detectarmos cal é a conexión exacta entre eles.

En termos máis concretos, a nosa hipótese é que só se analizarmos o RM como fenómeno implicado en procesos de *modernización* e de *construción nacional* podemos comezar a desvendar as súas xenuínas funcións políticas. Aliás, estas non operaron —e non operan— do mesmo modo en todos os contextos nacionais, senón que foron adoptadas por distintas *intelligentsias* en función de intereses mudábeis e dependendo de diversas estruturas e equilibrios de poder. Adiantando un exemplo sobre o que voltaremos, tanto no contexto latinoamericano previo aos anos 70 como nas elaboracións galegas posteriores, *modernidade* e *nación* foron sen dúbida os dous grandes atractores políticos con respecto aos cales orbitaron os sentidos políticos das obras concretas; mais as diferenzas sociopolíticas existentes levaron a que unha idéntica estrutura conceptual servise a intereses sensibelmente diferentes e por veces mesmo contrarios.

O primeiro fenómeno referido, quere dicir, o da modernización, foi aducido por primeira vez como posíbel orixe causal do RM por Fredric Jameson en “On Magical Realism in Film” (1986a). Segundo Aldea (2011), ese texto, alleo ao cadro poscolonial, fornecéralle a esta última corrente o cerne conceptual sobre a que edificaría despois a súa proposta. Non por acaso, o propio Slemon concedía ao teórico marxista o papel de precedente da súa propia lectura (1995, 407). A hipótese de Jameson é suficientemente importante como para xustificar unha citación extensa:

I will therefore advance the very provisional hypothesis that the possibility of magic realism as a formal mode is constitutively dependent on a type of historical raw material in which disjunction is structurally present; or, to generalize the hypothesis more starkly, magic realism depends on a content which betrays the overlap or the coexistence of precapitalist with nascent capitalist or technological features. On such a view then, the organizing category of magic realist film is not the concept of the generation (as in nostalgia film) but rather the very different one of modes of production, and in particular of a mode of production still locked in conflict with traces of the older mode (if not with foreshadowings of the emergence of a future one). This is, I believe, the most adequate way of theorizing the “moment of truth” in the anthropological view of literary magic realism outlined above, and of accounting for the strategic reformulation of the term by Carpentier in his conception of a “marvelous real,” a *real maravilloso*: not a realism to be transfigured by the “supplement” of a magical perspective but a reality which is already in and of itself magical or fantastic. [...] the articulated superposition of whole layers of the past within the present (Indian or pre-Columbian realities, the colonial era, the wars of independence, caudillismo, the period of American domination [...]) is the formal precondition for the emergence of this new narrative⁷⁹. (1986a, 311)

⁷⁹ Nótese o mantemento, na teorización de Jameson, do que chama “moment of truth”, que sinala a persistencia do concepto de verdade poética descrito en 2.1.1 e 2.1.2.

O problema da explicación proposta por Jameson é que, a pesar de se establecer partindo de termos específicos tomados da economía marxista, o resto da súa proposta fica nun plano exclusivamente hermenéutico. Non existe un interese por especificar a través de que medios o convivio entre “modos de produción” pode levar a unha peculiar forma do fantástico. A consecuencia práctica desa ambigüidade é que, aínda que a causa principal é detectada, ao non seren descritos os elementos intermedios mediante os que se executou devén unha causa material: o convivio de dous modos de produción está *en si* en correlación co aparecemento de escritores cunha forte consciencia de historicidade. A forma en que o artigo estaba redixido — unha análise de tres textos fílmicos para que se propón unha hipótese como cadro de lectura e non como dispositivo a contrastar— impele a unha interpretación estritamente hermenéutica. Embora dirixa a ollada cara ao lugar correcto, a terminoloxía económica non está a ‘reformular estratexicamente’ a teoría de Carpentier, como afirma o autor, senón que a conserva transplantándoa a unha outra nomenclatura. Fica nesta última a metafórica de base que organizaba a visión etnopoética do autor cubano⁸⁰. *Modo de produción* é, tal e como emprega Jameson, facilmente substituíbel por *visión de mundo* sen afectar en absoluto o sentido global do texto. O mesmo poderíase argüir do uso da preposición “within” en “layers of the past within the present” ou de “realidade” en “Indian or pre-Columbian realities”. Isto é, a visión de certos elementos *excepcionais* como partes no interior dun todo preteórico, debedora do concepto de *presenza* en Carpentier, que desenvolveremos en 2.3.2.

A achega realmente innovativa que fai Jameson con respecto á formación de lectura desenvolvida e incentivada polos primeiros máxico-realistas é o postulamento dunha finalidade política progresiva actuante no plano epistémico. Isto é, que grazas á súa consciencia de modos de produción alternativos e simultáneos, o RM era capaz de desvendar o carácter continxente do capitalismo tardío. Erixíase así como un modelo oposto ao da novela posmoderna, que naturalizaba a autoimaxe da sociedade tardo-capitalista e lle confería unha aura atemporal. Esa mesma concepción continuou nalgúnhas das interpretacións posteriores do concepto de *hibridación*; por exemplo o que Cooper (1998) denomina o “terceiro ollo”, unha nova capacidade de visión adquirida polos escritores poscoloniais que coñecen a vida intelectual metropolitana. Procedentes de supostos contextos premodernos mais iniciados na nova temporalidade, terían levado a cabo o que parece unha superación hegeliana desta última. Este proceso, entendido como unha solución posíbel e progresiva para a preservación da multiculturalidade no mundo globalizado, ten demasiadas semellanzas cos procesos de transición nacional á modernidade como para non procurarmos as súas asuncións e as súas consecuencias.

2.2 FOCAXES PROCESUAIS E CONSTRUTIVISTAS PARA O ESTUDO DO NACIONALISMO E DA SÚA RELACIÓN COA NOVELA MODERNA

Seguidamente proporemos unha serie de conceptos e ferramentas analíticas tiradas dos estudos contemporáneos sobre nacións e nacionalismos, que complementaremos despois con outras anexas procedentes do ámbito da literatura comparada para axustarmos a súa aplicabilidade ao

⁸⁰ Tomamos a expresión “metafórica” de Blumenberg (2018a), quen a empregou para referir o conxunto de *metáforas absolutas* presentes nun determinado horizonte histórico: “[as metáforas absolutas] ‘responden’ a preguntas aparentemente ingenuas, incontestables por principio, cuya relevancia radica en que no son eliminables, porque nosotros no las *planteamos*, sino que nos las encontramos como ya *planteadas* en el fondo de la existencia. [...] Su verdad es, en un sentido muy amplio del término, *pragmática*. Su contenido determina, como referencia orientativa, una conducta; dan estructura a un mundo; representan el siempre inexperimentable, siempre inabarcable todo de la realidad. Indican así a la mirada con comprensión histórica las certezas, las conjeturas, las valoraciones fundamentales y sustentadoras que regulan actitudes, expectativas, acciones y omisiones, aspiraciones e ilusiones, intereses e indiferencias de una época (2018a, 47-48; itálicos no orixinal). *Metafórica* é para esas metáforas o que unha *tópica* é con respecto a un grupo de *topoi*; é o obxecto, por último, do ámbito disciplinar inaugurado polo propio Blumenberg e denominado *metaforoloxía*.

ámbito específico da novela contemporánea. A conveniencia destes enfoques para abordarmos os obxectos seleccionados pódese cifrar nunha dupla escala.

En primeiro lugar, o coñecemento acumulado a partir dos anos 70 sobre o funcionamento dos procesos de construción nacional permitíranos reconstruír un pano de fondo histórico en relación ao cal lermos os fenómenos estudados, partindo da idea de que as posíbeis funcións políticas dos textos deben estudarse como derivadas ou implicadas en procesos políticos maiores do que elas. O devandito corpus analítico fornécenos un cadro abstracto, isto é, un conxunto de evolucións paralelas á maioría dos Estados-nación modernos con diferenzas peculiares a cada un. Mais ese cadro ten repercusións no concreto, por canto isola causas discretas no devir histórico —a nacionalización e a modernización— en vez de propor unha noción omniabarcadora de *contexto literario*. O que propomos é abstraer, dentro das numerosas causas particulares que poden explicar a constitución do RM, as dúas que permiten explicar as súas funcións políticas máis produtivas na realidade sociopolítica en que se inseriron.

En segundo lugar, os estudos sobre nacionalismo non só son eficaces ferramentas de interpretación histórica, senón que tamén fornecen elementos chave de análise discursiva e, mais en particular, narratolóxica. En boa verdade, esta dimensión non concitou unha atención exclusiva ou prioritaria na bibliografía especializada, que adoita situar o texto literario como un entre moitos transmisores de identidade nacional —como os programas de radio, os clubs de montaña, os libros de texto ou os espectáculos deportivos. Non existe dentro dos estudos sobre nación e nacionalismo, por tanto, unha tradición investigadora estábel especificamente dedicada á hermenéutica literaria que constrúe unha metodoloxía *ad hoc*. No entanto, xa o pioneiro *Imagined Communities* de Benedict Anderson (2006) concedía un lugar importante á novela moderna como elemento nacionalizador, revendo algúns dos mecanismos textuais mediante os que actuaba como transmisor ideolóxico. Tal focaxe está presente en numerosos contributos posteriores, particularmente nos que enfatizan o carácter narrativo da imaxinación nacional (Bhabha 2000; Romero López 2006); mais é no ámbito da literatura comparada onde parece ter alcanzado mellores resultados a partir da visión xeografista de Moretti (2003a), que despois desenvolveremos con detemento.

Comezaremos, en primeiro lugar, clarificando o uso que faremos dos conceptos de *nación* e *nacionalismo* e outros derivados, prestando especial atención as conexións que historicamente se produciron entre *nación* e *modernidade*. Inmediatamente despois, analizaremos con maior detalle o papel xogado pola literatura no interior deses procesos, así como definiremos en que escalas e mediante que mecanismos levou a cabo a función política descrita.

2.2.1 Nacionalismo e nación

O concepto de *nación* presenta unha gran resistencia á definición precisa, o que complica o seu uso puramente analítico. Esta circunstancia non é casual, mais un resultado lóxico da particular historia política do concepto. Estamos, en primeiro lugar, perante unha categoría de aplicación universal ou aberta⁸¹, isto é, potencialmente aplicábel a un número infindo de casos. As condicións previas para unha comunidade humana incoar un proceso de construción nacional son relativamente accesíbeis⁸² —por comparación a formas de lexitimación estatal

⁸¹ Sobre esta cuestión, véxase Anderson (1998), onde desenvolve a dicotomía entre as “*unbound*” e “*bound series*” que pon en xogo o Estado-nación: por un lado, categorías abertas de extensión potencialmente infinita (traballadores, intelectuais, nacións) e, por outro, categorías sobre cuxo límite a nación é soberana (o censo en xeral e as súas implicacións: dereitos electorais, sanitarios, obrigas financeiras e legais, etc.). A dicotomía implica tamén unha separación entre os aspectos progresivos e negativos do nacionalismo respectivamente. Véxanse, así mesmo, as críticas que Chatterjee (2008) fixo a esta dicotomía cando aplicada a contextos de Estados plurinacionais ou multiétnicos.

⁸² A realidade dos Estados-nación actuais non só confirma esta apertura, senón que a magnifica: as distintas nacións existentes varían enormemente nas súas características, desde o seu tamaño xeográfico e demográfico até o cumprimento real de todos os

restritivas como a monarquía hereditaria—, tales como a posesión de lingua propia, estruturas políticas sostidas no tempo histórico, tradicións e costumes homoxéneas ou a delimitación clara dun espazo xeopolítico propio. Alén de ser unha categoría universal ou aberta, a consideración dun grupo humano asentado nun territorio como *nación* implica consecuencias performativas: as nacións teñen lexitimidade para exercer a súa propia soberanía, independente da dos outros Estados-nación. Este duplo carácter do concepto, aberto e tamén lexitimatorio, explica que desde os mesmos inicios da reflexión teórica sobre o feito nacional os intentos de definición do que era e do que non era unha nación comportasen a defensa activa de intereses de parte. Así, en función do contexto político concreto, os investigadores procuraron unha definición máis restritiva para excluíren dela certos casos ou, ao contrario, unha máis larga con que incluíren outros.

Tal circunstancia poderíase estender á noción de *nacionalismo*. Desde o século XIX até os nosos días o termo pasou de designar a preferencia pola soberanía nacional fronte a outros tipos de fundamento político a tentar nomear unha doutrina sistemática equivalente a *socialismo* ou *anarquismo*. Se, como acha Hroch (2015), o concepto de *nacionalismo* é bastante posterior aos primeiros procesos de construción nacional, parece que xa desde a súa aparición como concepto serviu preferentemente para designar as nacionalizacións que entraban en concorrencia con outras previamente executadas. De feito, os primeiros defensores do fundamento nacional da soberanía —isto é, os primeiros nacionalistas— usaban apenas o termo *patriota* para se autodescribiren (Koselleck 2012, 158). Non admira, pois, que os primeiros estudos e teorizacións xerais sobre o fenómeno —como os de Lord Acton, Ernst Renan ou Otto Bauer— sexan, de feito, posteriores ás grandes nacionalizacións de principios do século XIX.

A partir da segunda metade do século XX o sentido de *nacionalismo* como ideoloxía específica adquiriu significados máis connotativos do que denotativos, sobre todo nos seus usos non académicos. O concepto de *nacionalismo*, nomeadamente en Norteamérica e Europa, pasou a referir unha doutrina política de corte autoritario que tería como obxectivo a homoxeneización etnocultural dunha comunidade política. O aparecemento deste uso non pode ser separado da violencia despregada por algúns dos procesos de construción nacional contemporáneos⁸³, mais tampouco do interese por parte dos Estados xa constituídos por solidificaren o novo mapa político surxido tras a Segunda Guerra Mundial⁸⁴. A tentativa de definir con precisión o fenómeno do nacionalismo e a súa incidencia histórica continúa encontrando hoxe as

supostos requisitos previos. Son frecuentes os casos de procesos de nacionalización sucedidos en que unha ou varias das características (sobre todo as concernintes á lingua e á historia política anterior) non se presentan. Como afirma Billig (1995, 23), “There is something decidedly odd about the nation-state system. Nationstates come in all shapes and sizes. They include entities such as the Republic of China, with its population numbering more than 100 million, as well as Tuvalu with its 10,000 citizens. The idea of the nation-state has not come with a model of ideal size, like the Renaissance city-state”.

⁸³ Tal violencia ten poucos equivalentes previos: “La edad de oro de la homogeneización etno-nacional en Europa tuvo lugar entre el final de la Primera Guerra Mundial y los años posteriores a la Segunda, de 1918 a 1948. Las políticas homogeneizadoras persiguen la ‘correspondencia absoluta’ entre etnicidad y nacionalidad y ponen en marcha medidas de exclusión entre las que figuran la imposición de una lengua unitaria; la discriminación social por razones étnicas (lingüísticas, religiosas, biológicas); o matanzas y migraciones de poblaciones nativas reconvertidas en ‘extranjeras’. Esta medida extrema, conocida como ‘limpieza étnica’, tiende a ser desplegada en contextos bélicos en que la soberanía del Estado es disputada por grupos políticos en conflicto y surge un nacionalismo que reinterpreta este en clave étnica. El objetivo de estas políticas es afirmar la congruencia entre la identidad cultural y la nacional. De ahí que no se busque solo el asesinato o deportación de los individuos que forman las comunidades perseguidas, sino también la destrucción de sus culturas y tradiciones. Pero el sentido de estas prácticas no es solo destructivo, sino también constructivo. De ahí que en muchos casos amparen la conversión al canon nacional hegemónico de quienes han sufrido la violencia” (Molina Aparicio 2017, 34). Cómpre lembrar, no entanto, que a maioría dos Estados-nacións consolidados na primeira hora empregaron distintas formas e niveis de violencia para nacionalizaren a súa poboación, e que a continúan a empregar hoxe en día para se reproduciren interxeracionalmente e homoxeneizaren territorios con procesos de nacionalización concorrentes.

⁸⁴ Particular atención merece, como defenden Aijaz (2000) ou Lazarus (2011), o descrédito do nacionalismo que impulsaron os Estados Unidos para combateren o antiimperialismo en Latinoamérica e África, fundado nunha combinación entre nacionalismo e marxismo.

dificultades derivadas dun escenario xeopolítico en que os Estados-nación, lonxe de teren diminuído a súa centralidade —tal e como fora diagnosticado noutrora (Calhoun 2002)—, ocupan aínda o rol protagonista (Calhoun 2007):

Pasada la II Guerra Mundial, el desarrollo y consolidación de la democracia podía, en efecto, dar la impresión de que los Estados habían dejado atrás un nacionalismo que —en opinión de muchos— había sido el responsable de esa trágica primera mitad del siglo xx. [...] La ilusión operará, pero no dejará de ser una ilusión. Los Estados nación democráticos de la segunda mitad del siglo xx seguirán nacionalizando [...] a sus ciudadanos hasta nuestros días, utilizando en ese proceso de consolidación de la idea de nación los mismos instrumentos (lengua, historia, símbolos, deporte, etc.) de que se sirvieron tiempo atrás para construir la ficción. [...] Los procesos de construcción nacional, extraordinariamente eficaces y potentes, han conseguido así alcanzar plenamente un objetivo que podemos entender, al menos, doble [...]: en primer lugar, que se entienda el nacionalismo como algo necesariamente negativo y asociado a valores antidemocráticos —etnicismo, violencia, intolerancia, etc.— y, en segundo lugar, que los ciudadanos (y los científicos sociales, quienes alcanzan siempre antes el estatus de ciudadano que el de científico) sean totalmente inconscientes o ciegos ante el nacionalismo de Estado, esto es, ante su propio nacionalismo. (Cagiao y Conde e Payero López 2019, 198)

O mesmo cabería argüír das distintas propostas de subcategorización internas aos dous conceptos de *nación* e *nacionalismo*, sexa que distribúan asimetricamente a vontade ou a lexitimidade para adquirir soberanía política e Estado propio (*nacións políticas* contraposto a *nacións culturais* ou *nacións-cultura*; Villares 2016)⁸⁵, sexa que postulen diferenzas en relación ao peso concedido a determinados factores (*nacionalismo cívico* contraposto a *étnico*, por exemplo). Que tales distincións teñan operatividade analítica non empece que garden tamén unha polaridade política e que, máis aínda, acaben reforzándoa ao pasaren para a esfera pública, chegando mesmo a mudar o seu significado inicial⁸⁶. Así, a distinción nacionalismo cultural/político prestouse a ser reinterpretada en termos ontolóxicos, querendo significar dous tipos de entidade esencialmente distintos⁸⁷. As nacións-cultura serían *en sí* opostas ás políticas, e non poderían (ou non deberían) transitar dun modelo cara ao outro. A oposición nacionalismo étnico/cívico abandonou igualmente o carácter descritivo para adquirir un valor axiolóxico-moral, entendéndose agora o primeiro membro do par como un compromiso con políticas de homoxeneización étnica. Unha ollada aos moi variados procesos de nacionalización indica, ao contrario, que non hai correlación necesaria entre lexitimación étnica e violencia e que, de feito, a maioría de nacionalismos incorporou argumentarios tanto cívicos como étnicos, variando apenas a importancia concedida a cada un. Por último, non é infrecuente que a división entre tipos de nacionalismo vire asimétrica, pasando a ser o *nacionalismo* exclusivamente unha das dúas opcións fronte a unha alternativa non-nacionalista. Este é o caso da oposición entre *nacionalismo* e *patriotismo*, mais tamén a de *nación* (política) ou *patria* en contraste con *nacionalismo* (*excluínte, etnicista, esencialista*). A preferencia recente dos movementos nacionais catalán, galego e vasco pola etiquetaxe *soberanismo*, cando non a súa contraposición

⁸⁵ Isto é patente en casos de conflito entre nacionalismos con Estado e sen Estado, mais tamén en casos de concorrencia entre Estados en proceso de nacionalización. Así, a teoría do nacionalismo desenvolvida por Ernest Renan non só visaba defender a constitución da nación francesa, senón debilitar epistemoloxicamente o proceso incoado pola alemá.

⁸⁶ Sirvan como exemplo a fortuna xornalística de conceptos analíticos que proviñan do pensamento construtivista do nacional como *invención* ou *imaxinación*. É habitual velos despregados como ferramenta de deslexitimación do nacionalismo concorrente, obviando que son aplicábeis a todos os nacionalismos e nacións, con ou sen Estado (Cagiao y Conde 2018b, 19).

⁸⁷ As distincións paralelas entre nacionalismo cultural/político e étnico/cívico serán exploradas máis polo miúdo na sección 2.3.4.

directa con *nacionalismo*, son máis unha proba da tendencia deste último termo a establecerse en dicotomías asimétricas, así como da forte carga pexorativa que o acompaña na esfera pública española —mostra, aliás, da fortaleza do nacionalismo oficial. Mais, en palabras de Özkirimli e Halliday,

depictions based on a distinction between ‘good’ and ‘bad’ nationalisms or nationalism and patriotism, [...] not only cause a ‘terminological chaos’ [...], but also present us with the different versions of the same phenomenon as if they are separate phenomena [...]. The motives and the actions might take different forms, but they are all of the same kind. (2000, 5)

Nada do até aquí exposto supón afirmar a imposibilidade dun uso analítico dos termos referidos, senón recoñecermos a inestabilidade que os caracteriza, non sempre facilmente superábel. Os estudos contemporáneos sobre os procesos de nacionalización, asentados como disciplina en volta de 1980, conseguiron nunha gran medida desvinculárense de axendas políticas concretas ou, no mínimo, ofreceren as ferramentas para observarmos con transparencia en que grao o observador está a participar do seu obxecto. Esta nova focaxe só foi posíbel grazas a unha nova concepción do nacionalismo en tanto obxecto histórico e social, non sempre coincidente punto por punto en todas as teorizacións mais maioritariamente homoxénea no que atinxe a unha serie de cuestións fulcrais.

En primeiro lugar, produciuse unha mudanza no referente ao plano histórico en que debe cifrarse o *nacionalismo*: este non pode ser estudado adecuadamente se se comprende apenas como un programa ideolóxico despregado por grupos de activistas. Ao envés, debe ser ollado como un fenómeno dependente das transformacións acaecidas nos sistemas sociais no tránsito cara á modernidade, e que tivo incidencia en todos os grupos humanos sob o dominio de estruturas estatais a partir do século XVIII⁸⁸. O nacionalismo, pois, xa non define tan só a vontade de construír unha nova nación senón un dos fundamentos da ordenación política moderna: a asunción de que o mundo está composto de Estados-nación separados entre si por fronteiras precisas onde rematan as súas soberanías⁸⁹. O nacionalismo sería, en resumo, unha determinada visión do político advida sentido común de toda poboación estatalizada. Tal concepción pode ser interpretada como un *deber ser* que organice programas políticos e mobilizacións sociais, mais na inmensa maioría dos casos os axentes non perseguen converter unha comunidade previa en nación, senón que por consideraren aquela xa de seu unha nación procuran que se fagan valer unha serie de dereitos inalienábeis. En que dereitos fagan énfase dependerá da conxuntura particular en que se desenvolver o proceso de construción nacional. Así, en territorios sobre os que un Estado centralizado posuía previamente un alto grao de dominio as elites políticas tenderon a tematizar aspectos puramente cívicos como a participación cidadá nas institucións de goberno; mentres que en territorios culturalmente homoxéneos mais politicamente subordinados as *intelligentsias* propenderon a facer énfase no dereito ao autogoberno e na defensa da identidade étnica. Mais en calquera deses casos non está en disputa o feito das

⁸⁸ Non hai un consenso absoluto sobre o momento exacto após o cal se pode falar de *nacionalismo*. Kedourie (1961), por exemplo, afirmara que só se podía empregar ese termo a partir do século XIX. Quen adhire a esta hipótese adoita cifrar na Revolución Francesa o nacemento da categoría de nación. Nós optaremos por unha versión máis gradualista que tome como punto do inicio amplo o século XVIII.

⁸⁹ Seguimos aquí a Hutchinson (2004), para quen o nacionalismo non é tan só unha visión da propia identidade comunitaria, senón que xa desde a súa orixe tiña un proxecto supranacional correlativo: “a revolutionary ethnic model of a humanity built on self-actualising nations whose origins were in the ‘East’, each of which contributed or would contribute to human progress” (6). Con efecto, a categoría de *nación* presupón unha esfera exterior de entidades políticas consideradas como pares. Son extremadamente infrecuentes os nacionalismos supremacistas en relación ao exterior estatal, isto é, que se conciban a si mesmos como a única nación válida. Unha excepción histórica posíbel, a dicir de Maiz (1997, 101-110), sería a articulación teórica do nacionalismo no último Fichte.

nacións teren dereito a aparello administrativo, cultura e soberanía política; como tampouco o está o feito de existiren nacións. Por isto mesmo, o nacionalismo non pode ser exclusivamente ollado como un fenómeno artificial executado por minorías organizadas arredor dun programa político; senón, sobre todo, como resultado dun proceso social de natureza emerxente ao concorreren previamente unha serie de circunstancias materiais⁹⁰.

En segundo lugar, o *nacionalismo* é concibido agora como unha forma moderna de pertenza, solidariedade, fidelidade ou identificación, que sería o relevo histórico doutras anteriores como a liñaxe ou a relixión (Anderson 2006, 5). Ser habitante dunha nación ten importantes repercusións no nivel da identidade persoal. Como subliña Anderson, “the members of even the smallest nation will never know most of their fellow-members” (2006, 6), e porén sentiráanse como parte dunha comunidade e suporáanse intimamente semellantes entre si. A historia nacional é asumida como pasado común que explica o presente coletivo, mais tamén o individual; por outras palabras, a traxectoria biográfica propia pasa a ser lida no percuso máis amplo da historia nacional (Ricœur 1997), unidade central da historia universal. Os individuos nacionalizados desenvolven unha forte conexión emocional coa nación, de tal modo que surxen sentimentos patrióticos de orgullo e aldraxe perante circunstancias que non sempre atanguen directamente a vida inmediata do individuo, como vitorias ou derrotas deportivas. A importancia da nación como forma de autoidentificación grupal non implica a súa incompatibilidade con outras formas paralelas como a familia, o xénero, a clase, o sector profesional, a rexión ou o continente. O característico da nación como forma identitaria fronte a todas as demais é a súa absoluta primacía política⁹¹.

En terceiro lugar, os estudos contemporáneos sobre o nacionalismo adoitan presentar unha concepción da *nación* nalgún grao construtivista: en contraste coa visión da nación como entidade anterior á nacionalización, propia da teoría primordialista do nacionalismo primosecular, o proceso adoita ser lido na perspectiva inversa. Os procesos de nacionalización foron posíbeis grazas ao labor engaxado de historiadores, filólogos, escritores, antropólogos e etnógrafos que construíron relatos nacionais prolongados cara ao pasado remoto, linguas estandarizadas e supradialectais, mitos e símbolos autóctonos e un inventario de tradicións agora concibidas como parte da memoria colectiva (Hobsbawm 1992). Os sistemas educativos estatais, a instrución militar obrigatoria e os novos medios de masas, entre outros transmisores posíbeis, difundiron ese acervo intelectual converténdoo nunha segunda natureza da poboación.

⁹⁰ A aposta que facemos por unha dimensión emerxentista pretende servir para evitar algúns dos problemas dos excesivos funcionalismo e materialismo da teoría construtivista-modernista sobre a nación, que tende a concibir esta última como unha entidade imaxinaria cuxo lugar no pensamento social contemporáneo debe ser o de un residuo prerracional. Destarte, a nación sería unha categoría destinada a agochar e simplificar unha serie de transformacións sociais producidas no século XIX. Véxase, para unha crítica dos estudos construtivistas, Hutchinson (2004): “The terms ‘invention’ and ‘construction’ have strong connotations not only of novelty but also with intentionality and manipulation. Some modernists have implied that the nation in nation-state is epiphenomenal, a set of rhetorics that accompany what are designated as ‘modern’ social structures. But this raises the problem of why it seems necessary to invoke ethnic pasts, symbols and cultures in the modern world. Moreover, unless one assumes that symbols and cultural practices are always epiphenomenal (an extreme materialist position few would defend), it is hard to explain how nationalist ideologies are able to appropriate symbols at will from established cultural systems” (33). Algúns dos defectos devanditos, con especial atención ao caso galego, foron tamén sinalados por Fernández (2000). Pola contra, aquí concibiremos a nación como unha forma de identidade étnica que codifica en alto grao algunhas das formas de organización social e política máis estábeis e sólidas dos últimos séculos. A tendencia dos nacionalismos a manipular e reinventar os propios relatos históricos non resta existencia á nación como entidade intersubxectiva, a non ser que introduzamos unha asimetría ontolóxica entre categorías como as de *familia*, *clase*, *sociedade*, *xénero*, etc. e a da propia *nación*, tal e como tentamos argumentar noutro lugar (Pérez e Pesado 2019) seguindo o apuntado por Harman (2014). A este respecto, Billig (1995) xa notara que o concepto moderno de *sociedade* serviu a miúdo, malia a súa abstracción e universalidade, como sinónimo efectivo de nación, de tal forma que aínda que o último fose progresivamente abandonado como ferramenta do pensamento social continúa a articular subrepticamente a ollada teórica.

⁹¹ O nacionalismo caracterízase por postular que “Political identity and loyalty are, first and foremost, with and to the nation” (Breully 1996, 172).

Como afirmara Smith (1998a) existen condicións de posibilidade previas para a constitución de entidades nacionais e, o que é máis, estas poden coincidir parcialmente coas propostas polos propios nacionalismos no século XIX —tales como lingua, territorio ou historia. No entanto, non hai unha relación biunívoca entre unhas e outras; mesmo cando aqueles trazos se deren na súa totalidade, sempre acaban sendo mediados por unha reelaboración culta⁹².

Unha vez establecido o cadro teórico desde o que operaremos, podemos avanzar os usos que faremos das nocións de *nacionalismo* e de *nación*. Entendemos pola primeira a crenza compartillada de que “the national state, identified with a national culture and committed to its protection, is the natural political unit” (Gellner 1993, 409). Esa definición pode ser aínda complementada coa adición dos trazos de carácter fenomenolóxico que foron perfilados en estudos posteriores. Así, como afirma Breully (1996, 147), os principios políticos do nacionalismo non retratan unha doutrina política adscribíbel só a certos grupos políticos (Breully 1996, 147), senón que forman parte do sentido común dos habitantes das sociedades modernas e o seu fundamento político último. Referiremos tamén como *nacionalismo* a forma de consciencia comunitaria *posibilitada*⁹³ pola transición entre sociedades tradicionais e modernas consistente na asunción de que os habitantes dun determinado territorio son culturalmente homoxéneos⁹⁴, iguais perante a lei (*ciudadanía*) e fonte lexitimadora dun poder político autónomo fronte a inxerencias concibidas como externas (*soberanía*). Empregamos aquí a noción de *consciencia* e non, por exemplo, *formación* comunitaria porque, tal e como foi destacado desde Anderson ([1983] 2006), non é necesario que exista ningún tipo de relación social directa entre os membros da nación para estes se consideraren formantes dun todo superior. Por outras palabras, *nación* non pode ser superposto sempre a conceptos como *sistema*, *estructura* ou incluso *sociedade*, a pesar de ter incidencia nesas escalas de análise. Por último, ambas as caras do nacionalismo (a política e a comunitaria) son dependentes entre si e non conforman fenómenos separados:

[o nacionalismo é a] articulación de una idea de nación con la asunción/consciencia social de que esa idea es real. Dicho de otro modo: hay identidad de tipo nacional cuando en un grupo humano existe el convencimiento de que constituye un ser colectivo específico, que se diferencia de los demás de su género por un conjunto de rasgos y que, en virtud de ello, es sujeto colectivo de derechos políticos. Dicho de otro modo, la identidad nacional es una autodefinición de la comunidad que establece su

⁹² Este cadro amplo asegura un uso teórico estábel dos conceptos de *nación* e *nacionalismo*, mais cómpre recoñecer que subsisten nel dificultades. A partir das obras seminais de Kedourie, Hobsbawm e, sobre todo, Anderson inaugurouse unha concepción da *nación* como entidade artificial, inventada ou imaxinada, é dicir, como un construto discursivo elaborado por elites intelectuais e políticas con diversos obxectivos. Na interpretación máis restritiva desta hipótese, os xuízos interiores aos discursos nacionais sobre literatura, historia, tradición, etc. son ficcionais, non tendo por tanto ningún valor de verdade. Dun punto de vista menos estrito, eses mesmos elementos serían obxecto dunha reelaboración culta que tería transformado os elementos iniciais, a miúdo empregando a invención mais sempre no interior dunhas marxes de posibilidade incontornábeis. Dito por outras palabras, non se pode edificar unha tradición sen un mínimo grao de cohesión étnica entre os habitantes nacionais, e non se pode crear unha historia sen a presenza sostida no tempo de algunha estrutura política que lle sirva como suxeito narrativo. Malia estas dúas posturas definírense adoito como *construtivistas* fronte a *esencialistas*, o certo é que sería máis preciso falarmos de distintos graos entre dous polos opostos. Tal separación debe tomarse con certo coidado. Os chamados esencialistas, primordialistas ou etnosimbolistas —nomeadamente Anthony Smith— non pensan na esencia nacional como o fixera no seu momento Bauer (2000), e de feito *esencia* non ten circulación teórica nese cadro. E, ao contrario, os autores explicitamente construtivistas e modernistas adoitan prestar unha grande atención ao momento material indispensable que posibilita a construción das nacións a través da imaxinación ou invención.

⁹³ Facemos énfase en *posibilitada* para marcar que o que é característico dos devanditos momentos transicionais é e o surximento desa concepción do social e do político, mais que a súa permanencia e desenvolvemento son estritamente modernas.

⁹⁴ A homoxeneidade non é, nas orixes do nacionalismo, un desideratum, senón un fundamento previo de lexitimidade. A homoxeneización etnocultural non formou parte da ideoloxía nacionalista no seu inicio, senón que se derivaba indirectamente doutros presupostos —nomeadamente, do de civilización. Así, considérase aqueles étnica ou lingüísticamente diversos como imperfectos ou desviados con respecto a un grao cero previo que debe ser corrixido para a súa emancipación política.

personalidad colectiva y legitima su soberanía. (Beramendi, Justo en *La Historia Política: algunos conceptos básicos*; citado en Diéguez Cequiel 2014, 29-30)

Non faremos tampouco unha diferenza específica entre nacionalismos estatalizados e concorrentes (ou, no caso que nos ocupa, *centrais* ou *estatais* fronte a *periféricos* ou *subestatais*) a este nivel, xa que do punto de vista do nacionalismo como fenómeno sociohistórico non hai diferenzas claras entre uns e outros. Así o confirma o feito de que todos os procesos de nacionalización sucedidos, sexa cal for a súa situación de orixe, terminen por conformar o mesmo tipo de entidades políticas e abandonar finalmente a identificación explícita co nacionalismo. Adherindo á proposta de Michael Billig (1995), un nacionalismo sucedido é o que consegue *banalizarse*, convertendo a cultura nacional e o dominio político en parte do sentido común da poboación. Os Estados-nación son capaces de se reproduciren a través das distintas xeracións porque continúan a levar a cabo un programa de nacionalización constante:

In both popular and academic writing, nationalism is associated with those who struggle to create new states or with extreme right-wing politics. [...] Yet, there is something misleading about this accepted use of the word “nationalism”. It always seems to locate nationalism on the periphery. [...] In consequence, those in established nations —at the centre of things— are led to see nationalism as the property of others, not of “us”. This is where the accepted view becomes misleading: it overlooks the nationalism of the West's nation-states. [...] but still it might be objected that nationalism only strikes the established nation-states on special occasions. [...] But the irruption soon dies down; the temperature passes; the flags are rolled up; and, then, it is business as usual. If that were the extent of nationalism in established nations, then nationalism, when it moves in from the periphery, only comes as a temporary mood. But, there is more. The intermittent crises depend upon existing ideological foundations. [...] In short, the crises do not create nation-states as nation-states. In between times, the United States of America, France, the United Kingdom and so on continue to exist. Daily, they are reproduced as nations and their citizenry as nationals. (Billig 1995, 5-6)

Máis do que falarmos, por tanto, de dúas formas distintas de nacionalismo cumpriría falar de distintos estadios dentro dun proceso de nacionalización modelo. Iso non implica que non subsistan diferenzas entre ambas formas de nacionalismo, particularmente cando disputan un mesmo territorio e unha mesma poboación. Esas diferenzas son, de feito, numerosas. Un nacionalismo asentado nun Estado é capaz de transmitir, no estadio inicial da súa formación, a identidade nacional oficial de modo moi eficaz, podendo así delegar progresivamente a función nacionalizadora na esfera pública e incluso na propia sociedade civil. O resultado é unha identidade nacional plurívoca e descentrada, capaz de agrupar discursos nacionais moi diversos e mesmo opostos entre si en cuestións fundamentais. Como veremos na sección 2.2.4, en que revisaremos sucintamente os procesos de construción nacional na actualidade, un nacionalismo de Estado é capaz de autorreproducirse cun grao relativamente menor de intervención política directa. En contraste, a ausencia dos medios citados por parte do nacionalismo sen Estado obrígaos a empregar transmisores de identidade nacional horizontais (a través do contacto directo entre individuos ou en grupos como clubs e asociacións), a aumentar a carga nacionalizadora depositada nos medios que si controla (como a literatura ou a política institucional) e a desenvolver discursos identitarios cunha complexidade interna moito menor, pois dependen da elaboración consciente por parte de individuos politicamente empeñados. Estas diferenzas non atinxen, ao noso xuízo, o cerne político do nacionalismo moderno, cuxos principios epistémicos e ontolóxicos son partillados pola inmensa maioría dos axentes sociais,

con independencia da súa identidade nacional. Por tanto, empregaremos o termo *nacionalismo* con este carácter xeral e especificaremos para cada caso concreto cando houber risco de ambigüidade.

Entendemos, por tanto, a *nación* como a forma de identidade política caracterizada por presupor a semellanza intrínseca entre os individuos que a conforman e o dereito partillado de soberanía sobre un territorio acoutado por fronteiras que debe organizarse na forma de Estado. Na teoría do nacionalismo anterior á Segunda Guerra Mundial adoitábase procurar unha tipoloxía clara que puidese servir para discernir entre o que era nación e o que non o era aducindo criterios como lingua, territorio, historia, etc. Hoxe en día parece máis prudente comprender esas características non como definitorias, senón como lexitimatorias; o que está en xogo non é apenas que grupo sexa verdadeiramente unha nación, senón quen ten dereito á soberanía (e, no caso das nacións sen Estado, á autodeterminación). Por isto mesmo, cómpre unha visión continua e non discreta do concepto. Debido a preeminencia da focaxe construtivista na bibliografía contemporánea os conceptos de *nación* e *nacionalismo* perderon importancia analítica fronte a nocións de corte dinámico e, nomeadamente, as de *proceso de construción nacional* [*nation-building*], *formación nacional* [*nation-forming*] ou *nacionalización*. Para que unha nación poida ter existencia como entidade intersubxectiva precisa dun alto grao de identificación no interior da poboación que agrupa. De certo, é difícil alcanzar unha autoidentificación a esa escala demográfica sen a difusión inicial, a través das institucións estatais, de ligazóns de pertenza e solidariedade comunitarias, relatos e mitos históricos compartidos, símbolos propios, etc.; mais a experiencia mostra que mesmo en escenarios nacionalizados con suceso por un nacionalismo A é posíbel que un movemento B dispute a súa hexemonía e acabe conformando un Estado distinto. En conclusión, é máis seguro falarmos de *procesos de construción nacional sucedidos* ou *non sucedidos*⁹⁵ no canto de *nacións* e *non-nacións*.

Ora ben, precisamente porque a autoidentificación e a institucionalización son elementos fortemente correlacionados funcionan como bos índices para medirmos o grao de hexemonía acadada por un movemento nacional⁹⁶; isto é, se pode ser efectivamente pertinente falar de *nación* nun caso concreto. Factores como o control da educación regrada, a existencia de medios de comunicación nacionais ou o dominio político autónomo permiten aplicarmos con maior seguranza analítica o concepto de *nación*. Os termos propostos non implican negarmos o carácter nacional ás nacións sen Estado, senón enfatizarmos que estamos perante unha cuestión que se dirime dinámica e performativamente. Dado que a independencia política é o *telos* natural de todo nacionalismo entenderemos as nacións sen Estado como comunidades que

⁹⁵ Preferimos empregar *non sucedidos* no canto de *fallidos* porque calquera proceso de nacionalización pode ser reactivado se se deren as circunstancias propicias. O suceso dun nacionalismo radica, con efecto, na constitución dun Estado propio, mais non hai índices fiábeis que permitan asignarmos un punto discreto irreversible que marque a desaparición dun nacionalismo. Do mesmo modo, a noción de *sucedido* non implica a consecución dun estado de plenitude nacional a partir do cal a nación sería capaz de se autorreproducir naturalmente. Un Estado-nación ten de desprezar constantemente políticas orientadas á propia perduración, o que mesmo pode implicar a reactivación do proceso de formación nacional: “Lo nacional es algo que ‘ocurre’, que está vinculado a experiencias históricas determinadas. Eso significa que cambia y se transforma, que tiene ‘existencias’ diversas, no una existencia singular y continua. De ahí la idoneidad del concepto de renacionalización, que alude a una nacionalización que cambia de acuerdo no solo al régimen político que la pone en marcha y las culturas políticas que lo definen, sino también al contexto histórico y a la necesidad de actuar sobre individuos ya condicionados por el marco de interpretación nacional” (Molina Aparicio 2017, 25).

⁹⁶ Trátase, aínda así, dun termómetro político imperfecto; a institucionalización dun nacionalismo concorrente no interior do aparello estatal dun outro nacionalismo só serve para medir o estado actual da competición de dous nacionalismos pola hexemonía. Non serve para medir, por exemplo, a súa direccionalidade, que depende de hexemonías provisionais que as partes do conflito tenderán a desprazar cando lles for posíbel. Conceptos como os de plurinacionalidade describen un *statu quo* nun presente a curto prazo en que o nacionalismo estatal conserva o polo político, que é o fundamental.

experimentan un proceso de construción nacional e que poden ou non chegar a conseguir o seu desenvolvemento pleno⁹⁷.

2.2.2 Procesos de construción nacional e procesos de modernización

A hipótese da vinculación causal entre procesos de nacionalización e modernización é inseparábel da renovación do campo de estudo comezada nos anos 70 por autores como Kedourie, Tilly ou Smith —xa anticipada polo seminal *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas* de Miroslav Hroch publicado en 1968— que culminaría na década seguinte cos traballos de Anderson, Gellner ou Hobsbawm⁹⁸. Desde esa altura até hoxe, ese vencello é obxecto de case total consenso nos estudos sobre nacionalismo. En palabras de Hroch,

The term ‘modern nation’ in itself implies a relationship to modernisation, and any historical analysis will, explicitly or implicitly, address the connection between nation-forming and the process of modernisation. No reputable author will deny the importance of school attendance, literacy, political and social emancipation, or the transformation of the social structure. The differences lie only in the place they occupy within their explanation. (Hroch 2015, 24)

En liñas xerais poderíamos afirmar que a formulación da tese sobre a conexión entre a nacionalización e o advento da sociedade moderna coincide coa que Breully (1996) contempla como a ‘revolución’ do campo de estudo, xa que supuxo a consolidación da comprensión do fenómeno como dependente de precondicións históricas que debían ser esclarecidas. Esta virada coincide tamén cunha mudanza nas funcións sociais desempeñadas pola investigación sobre o nacionalismo. Inicialmente, nas que Breully chamara “focaxes primordiais”, representadas por autores como Ernst Renan ou Otto Bauer, a teoría desenvolvida para dar conta das particularidades da nación como ente social fora levada a cabo por intelectuais con fortes intereses de parte na persecución de finalidades máis lexitimatorias do que realmente analíticas. A devandita ‘revolución’ coincide, pois, coa consciencia de o nacionalismo constituír un fenómeno susceptible de ser historiado desde o afora teórico e cuxas causas poden ser rastrexábeis polo investigador.

Esta virada teórica é acompañada a miúdo polo recoñecemento do papel central xogado pola *modernización*; quere dicir, polas grandes transformacións que a pasaxe das sociedades tradicionais á sociedade moderna ocasionou en áreas como o modelo produtivo, as formas de consumo, a ordenación social, o fundamento político dos Estados e a partilla ontolóxica entre o real e o imaxinario. O grao de protagonismo xogado pola nación nese proceso continúa a ser obxecto de debate: non existe un consenso absoluto sobre se o establecemento da visión nacional do mundo tivo un papel causal de cara á modernización dos distintos Estados ou se, ao contrario, foron as grandes transformacións acaecidas as que propiciaron a aparición dunha nova identidade política. Alén diso, non todas as investigadoras concederon a mesma relevancia

⁹⁷ Seguimos aquí Maiz (1996, 34): “una nación existe cuando se consigue la autocomprensión política de una realidad colectiva ampliamente compartida, esto es, cuando se alcanza el umbral de fenómeno de masas y la interpelación de las élites nacionalistas resulta asumida por una parte mayoritaria de la población como indiscutible *evidencia política* [...]. A este respecto, el caso de Galicia ilustra de modo ejemplar, desde su endémica precariedad nacionalitaria, el insoslayable proceso de *construcción* social y política en que consisten las naciones”.

⁹⁸ Poderíase aducir a comprensión do nacionalismo por parte do marxismo de principios de século como precedente e, nomeadamente, as obras de Karl Deustch e Otto Bauer. Alén diso, xa “the pioneering works of historians like Carleton Hayes, Hans Kohn, Louis Snyder and E. H. Carr” tomaron o nacionalismo como “discrete subject of investigation and made use of sociological factors in their accounts [...] most of these studies saw nationalism as a concomitant of the modernization processes” (Özirimli e Halliday 2000, 1-2).

a algúns aspectos do proceso —contrástese, por exemplo, a énfase na industrialización, no caso de Gellner, coa posta por Anderson na invención da imprenta. O nacionalismo como doutrina política explícita mantivo actitudes opostas cara á modernidade en función do contexto, sendo empregada tanto como ferramenta modernizadora como conservadora das antigas formas de socialización e produción. Algúns procesos de construción nacional aconteceron en sociedades fortemente tradicionais e outros emerxeron con notábel posterioridade á chegada da modernización. Parece máis axeitado falarmos en termos máis xerais, afirmando que o suceso dun dos dous procesos coadxuvou ao do outro: unha sociedade nacional é máis doada de modernizar e, ao contrario, as sociedades modernas son moi permeábeis aos procesos de formación nacional. Son, por tanto, “two uneven processes that combined and overlapped” (Hroch 1996, 109)⁹⁹.

A partir da década de 70 os procesos de nacionalización adoitaron ser comprendidos en relación a tres fenómenos paralelos e relacionados co advir da modernidade: o afortalamento e crecemento do Estado, a centralidade político-institucional adquirida polas clases letradas e pola cultura escrita e a chegada da industrialización, coa conseguinte proletarización da poboación campesiña. Procuraremos elaborar agora un modelo dos procesos de transición nacional á modernidade que empregaremos posteriormente como pano de fondo sobre o que analizar o RM e o que etiquetamos como *gran novela galega*¹⁰⁰. Centrarémonos nos aspectos de maior importancia en relación ao noso obxecto (a universalización da escrita, a aparición do funcionariado moderno, o papel das industrias culturais) e deixaremos de lado os que nos resulten relativamente menos produtivos (nomeadamente, a industrialización e a proletarización).

Para os Estados xa constituídos na altura do século XVIII a nación foi un medio eficaz para asentaren o seu dominio territorial e poboacional nun momento que, por ser transicional, implicaba unha grande indeterminación sobre o futuro inmediato. Como apuntou Anderson (2006, 19-21), a *nación* supuxo un relevo útil para a anterior concepción da soberanía, emanada da persoa do monarca, cando esta entrou en crise e deixou de ser operativa como fonte de lexitimación (Koselleck 1988). Serviu para levar a cabo unha renovación das estruturas políticas conservando o protagonismo da vella estrutura estatal e lexitimando de novo o seu previo control sobre o territorio, agora emanado da vontade nacional.

A concepción nacional da soberanía implicaba, alén disto, dúas novas nocións concomitantes: as de cidadanía e de homoxeneidade lingüístico-cultural. A nación surxiu como un principio orgánico que facía que todos quen participasen del (a poboación sob o dominio

⁹⁹ De idéntica opinión é Hutchinson (2004, 2): “We must be grateful for the searching insights of scholars such as Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, Benedict Anderson and John Breuilly, but they tend to view national identities either in functional or instrumental terms, as mechanisms through which a ‘modernisation’ process comes into being or is sustained. Instead, I put forward a view of nations as products of powerful and usually protracted experiences, occurring well before the modern period, that are centrally involved in directing the pathways of modern societies”.

¹⁰⁰ Autores como Tilly (1975) conminaran a tomarmos con precaución todo modelo-patrón sobre os procesos de nacionalización-modernización; un enfoque excesivamente centrado no plano xeral corre o risco de postulalo como motor histórico anterior aos propios feitos empíricos. “The many efforts to derive a standard sequence empirically from a cross-sectional comparison of a number of states at some recent point in time [...] are logically inappropriate for our task, since they do not analyze change over time. Their concentration on existing states elides the problem of how national states emerge where they did not exist before, although a comparison among existing states could conceivably shed light on the sources of the different forms taken by national states, and the reasons for their variable strength, durability, effectiveness, and responsiveness.” (607). Para Tilly, a forma máis rendíbel de organizar un relato histórico sobre os procesos de formación nacional é comprendelos como respostas específicas a problemas específicos que se presentaron de forma diversa en cada contexto. Enumera, seguindo Stein Rokkan, catro ‘crises’, ‘retos’ ou ‘problemas’ posíbeis: (1) penetración e (2) integración, (3) participación, (4) identidade, (5) lexitimidade e (6) distribución. Dada a necesidade argumentativa de contarmos cun modelo simplificado dos procesos de nacionalización, tentaremos presentalo no curso desta tese en relación a algúns deses factores —aqueles con maior relevancia para os fenómenos estudados. Non o concibiremos, por tanto, como resultado de ningunha legalidade histórica.

estatal) *parecesen* semellantes e, por tanto, merecesen idénticos dereitos e obrigas. En tanto que principio orgánico, servía para explicar a identidade e a homoloxía, mais encontraba a diferenza como desviada ou errada. De aí que as primeiras grandes nacionalizacións exitosas tendesen a se arrogar unha misión bifronte: emancipatoria e civilizatoria (Weber 1976). A diferenza cultural foi enxergada como estado de incivilidade, polo que a súa corrección formou parte dos programas emancipadores dos nacionalismos cívicos de primeira hora (como o xacobinismo francés e, posteriormente, o liberalismo español). Os súbditos viraron cidadáns, mais ser cidadán non era apenas ter acceso a algunha forma de participación ou inclusión política, senón achegarse a un certo padrón de persoa civil, o que Balibar (1991, 145) chamou *homo nationalis*. Se os executores dos procesos de formación nacional foron capaces de enxergar os habitantes do Estado en que moraban como intimamente semellantes —a pesar das grandes diferenzas interétnicas propias dos Estados europeos— foi grazas ao papel xogado polas grandes urbes modernas e, en particular, polas capitais estatais:

State centralisation then crystallised and diffused a sense of ethnic consciousness in populations with existing cultural affinities. A key factor in the transformation of dynastic polity into a centralised and sovereign state was the establishment of a fixed capital and/or cathedral cities with a unified administration, architectural buildings (palaces and cathedrals) which acquired ‘sacred aura’, royal courts, judicial or parliamentary institutions and universities. Paris’s establishment as a capital in the late thirteenth century rapidly became the focus of, in Armstrong’s words, a ‘protonational identity’. (Hutchinson 2004, 22)

Estas capitais foron escenarios idóneos para a homoxeneización cultural; a elas chegaban membros procedentes de rexións culturalmente diversas que adoptaban o *ethos* urbano proposto como modelo civilizatorio, isto é, como tipo ideal da persoa nacional¹⁰¹. Con este obxectivo fundáronse os modernos programas de educación pública, a través dos cales o Estado conseguiu que os seus habitantes incorporasen a cultura oficial e a fidelidade nacional, asegurando así a súa hexemonía en todo o territorio dominado¹⁰².

Mais a implantación progresiva da alfabetización nacional obedeceu aínda a outro tipo de factores: era unha condición indispensable para a universalización das institucións do dereito e do castigo, inviábeis se subsistisen unidades políticas internas con legalidade e xurisdicción propias. A difusión da competencia escrita foi chave neste proceso porque, en primeiro lugar, permitiu a extensión da escrita como soporte obrigado para as relacións legais. Como lembrou Federici (2004), anteriormente o carácter oral e memorístico —e herdado interxeracionalmente— dos contratos levaba a constantes retesías entre o campesiñado e a nobreza, que aducían lembrar diverxentemente as condicións contractuais. Igualmente, permitía á clase feudal diminuír a cantidade pagada en tributo ao poder central ocultando o total realmente recadado e tomando para si unha parte en calidade de intermediario. Se a escritura foi un medio para asegurar a incontornabilidade das relacións contractuais, a uniformización lingüística foi un primeiro paso para substituír a aristocracia e a igrexa, mediadoras fiscais custosas e prescindíbeis, por un estrato funcional mobil, dependente, leal e barato. O coñecemento pola poboación dunha única lingua rigorosamente codificada en torno a un

¹⁰¹ Este feito debería levar a tomar con precaución a distinción entre nacionalismos cívicos e étnicos en función do seu fundamento político. Os dous edificaron un modelo desexábel de cidadán, mais ollando distintos referentes: urbanos os segundos e rurais os primeiros.

¹⁰² A fixación do castelán como lingua única para a educación en España parte da Ley Moyano de Instrucción Pública de 1857, que “declaraba a Gramática e a Ortografía da Academia Española de uso obrigatorio e único para aprender a ler e escribir nas escolas públicas” (Beramendi 2001, 292).

estándar asegurou ao Estado que os membros da súa administración puidesen exercer as súas funcións en calquera parte do territorio a que fosen destinados sen que os suxeitos de tributación puidesen esgrimir a incompreensión lingüística para exercer certas formas de “resistencia cotidiana” (Cabana 2013, 19). O resultado foron censos poboacionais precisos, impostos pagados regularmente e nas cantidades exactas e unha maximización dos beneficios estatais ao deixar fóra de xogo a concorrencia nobiliaria e clerical. Só unha formación social en que o acceso a escrita sexa potencialmente universal —e non restrito, como na sociedade feudal, aos estamentos superiores— pode alimentar un estrato burocrático capaz de controlar o territorio en todas as súas escalas, desde o mundo microeconómico da aldea até o Estado como célula da macroeconomía.

A través da educación formal e outras institucións estatais novidasas como a instrución militar obrigatoria foi inculcada unha nova forma de fidelidade e pertenza que garantiu que as camadas populares fosen movimentábeis para a guerra. Reduciase así a custosa dependencia de milicias mercenarias cuxas débedas supuña graves perigos para as economías estatais (Arrighi 1999) e convertíase a simple demografía nunha potente arma disuasoria. Fronte ao Estado anterior á chegada das nacións, cuxas extremas eran “porous and indistinct, and sovereignties faded imperceptibly into one another” (Anderson 2006, 19), agora era preciso delimitar con total precisión os contornos da nova forma política, o que demandaba un exército permanente e comprometido coa súa defensa e mantemento. Aliás, a énfase do nacionalismo moderno na lealdade de todos os seus integrantes era indispensable para garantir que todas as persoas que formasen a camada burocrática respondesen aos intereses do Estado, e non aos doutras entidades paralelas como a familia, o gremio, o reino, a cidade ou incluso a aldea. En particular, era unha precaución dirixida a evitar unha das inoportunas consecuencias da concepción nacional da soberanía, pois en tanto que a de *nación* era unha categoría universal e aberta, calquera grupo humano que encaixase total ou parcialmente coa súa definición podería empregala para lexitimar un proceso de estatalización alternativo¹⁰³. A homoxeneización cultural e a centralización política visaban minar que esa posibilidade fose desenvolvida, substituíndo os elementos culturais alleos polos propios dos grupos étnicos dominantes e decepando as institucións de goberno independentes ou relativamente autónomas. Minaban, por tanto, as principais fontes de lexitimidade revolucionaria dun nacionalismo subestatal: diferenza lingüístico-cultural e institucións políticas con continuidade histórica (que, en última instancia, fundamentarían a súa posibilidade de se erixir en suceso dun discurso histórico autónomo).

Para o que denominamos clase letrada, que comprende o conxunto da poboación con competencia escrita —non soamente, por tanto, alfabetizada¹⁰⁴— o advento da nación implicou tamén innúmeros incentivos. O proxecto de penetración territorial levado a cabo polo Estado precisou, como indicamos, dun estrato funcional en constante crecemento —que continúa a crecer até practicamente a actualidade—; o que, a efectos prácticos, implicaba por súa vez que o coñecemento do dominio escrito da lingua nacionalizada era garante de empregabilidade e desclasamento ou ascensión social. Cando non unha oportunidade —particularmente nos

¹⁰³ Son moi escasos os procesos de nacionalización que non encontrasen oposición interna, dado que a maior parte dos Estados europeos nos séculos XVIII e XIX eran multiétnicos e imperfectamente centralizados.

¹⁰⁴ Empregamos aquí unha noción ampla de competencia escrita, que inclúe non só a capacidade de escritura senón outros factores entre os que cabería destacar o correcto dominio de distintos rexistros, xéneros de textualidade e aspectos pragmáticos sutís —como fórmulas dependentes da dignidade do receptor. Débese incluír aquí, certamente, o coñecemento da tradición literaria clásica e da progresivamente concibida como nacional.

inicios dos procesos de nacionalización, en que o desempeño escrito era unha habilidade rara en relación ao total poboacional¹⁰⁵— de adquisición de poder político.

Cabe lembrar que aínda que a substitución lingüístico-cultural das etnias non-dominantes precisou de xeracións para se executar eficazmente, unha pronta nacionalización das clase letradas, adoitadas protagonistas das construcións nacionais concorrentes (Hobsbawm 1992), evitou a posibilidade dunha futura insurxencia¹⁰⁶. Con frecuencia, os sectores letrados pertencentes a grupos étnicos non-dominantes víronse abocados a unha tomada de posición¹⁰⁷. En primeiro lugar, a nacionalización centralizada dentro de Estados multiétnicos traía con ela unha competición desigual polos postos de poder. Os membros da etnia non-dominante estaban situados en puntos xeográficos distantes daqueles en que residía o poder central, o que os conminaba quer a migraren cara a capitais afastadas, quer a ficaren na súa rexión administrativa, renunciando á posibilidade de competiren polos postos máis altos da burocracia. A migración non só supuña un desprazamento físico, senón o abandono de propiedades e capitais rendibilizábeis no futuro; isto é, o descuramento do propio patrimonio no presente. Por último, os membros de etnias non-dominantes eran total ou parcialmente alleos á cultura oficial, polo que precisaban dun investimento inicial na incorporación do novo *habitus*¹⁰⁸. Non nos referimos tan só ao desempeño lingüístico na nova lingua do Estado, senón a un grande inventario de información que para ser totalmente dominada debía ser adquirida desde a primeira infancia: desde a postura corporal até o sotaque, desde a correcta expresión do bo gusto ate as redes de contactos persoais precisos para medrar no aparello estatal centralizado. As dificultades das primeiras xeracións de funcionarios para competiren cos nados nas rexións centrais explica que boa parte dos nacionalismos concorrentes europeos surxisen inmediatamente após as primeiras estatalizacións. En resumo, os nacionalismos aparecidos en Estados previamente existentes ofrecían ás clases letradas de etnias non-dominantes réditos certos no curto prazo, mais cun gran custo privado e cunha previsíbel estagnación do beneficio no longo prazo. A posibilidade de formaren Estados propios, pola contra, tiña para eles incentivos maiores no longo prazo. Por

¹⁰⁵ Cómpre lembrar que a escritura funcionaba na sociedade feudal como unha das principais barreiras entre clases sociais e que aquelas capaces da escrita non tiñan ningún interese en universalizala, por canto suporía a renuncia ao monopolio da información. A escrita só pode resultar rendíbel cando existe a tecnoloxía necesaria para producila en grandes cantidades (Gellner 1993).

¹⁰⁶ Por iso foi un feito común nas primeiras nacionalizacións a exportación de funcionarios centrais a territorios con linguas e repertorios culturais distintos aos oficiais. Asegurábase así o control do territorio e evitábase a posíbel formación dun funcionariado comprometido con outra entidade política que puidese establecer a súa lingua na administración. Tal foi, en particular, o caso galego-español, que Torrente refiurou en *La saga/fuga de J. B.*, como veremos.

¹⁰⁷ Hroch, seguindo Karl Deutsch, formula o proceso en termos máis xerais, privilexiando o concepto de ‘profesións con alta mobilidade vertical’ ao de ‘funcionariado’: “We can confirm that in most cases members of patriotic groups belonged to professions with quite high vertical mobility, while in no case were they dominated by recruits from groups with low social mobility, like peasants. A high level of social mobility thus seems to have been a favourable condition for acceptance of patriotic programmes [...]. Unfortunately, however, we know that it often also facilitated successful upward assimilation of members of the same groups into the ranks of the ruling nation. Similarly, social communication as the transmission of information about reality, and of attitudes towards it, certainly played an important role in the advent of modern capitalist society -and if we analyse the occupations of the patriots, we will arrive at the conclusion that national agitation appealed most readily to those within the non-dominant ethnic group who enjoyed the best channels of such communication. A territorial analysis yields the same result: those regions with the densest networks of communication were most susceptible to such agitation” (Hroch 1991, 85-86). Dado que o noso interese principal reside na relación entre formación nacional e cultura letrada, preferimos facer énfase no papel do funcionariado; que, por outra banda, é xunto ao exército a principal profesión de alta mobilidade vertical no período focado. Outros sectores letrados con amplo protagonismo nos procesos de nacionalización son os dos xuristas, editores e impresores, xornalistas ou profesores (de dependencia estatal ou non).

¹⁰⁸ “[S]istemas de *disposiciones* duraderas y transferibles, estructuras estructuradas predisuestas a funcionar como estructuras estructurantes, es decir, como principios generadores y organizadores de prácticas y de representaciones que pueden ser objetivamente adaptadas a su meta sin suponer el propósito consciente de ciertos fines ni el dominio expreso de las operaciones necesarias para alcanzarlos, objetivamente ‘reguladas’ y ‘regulares’ sin ser para nada el producto de la obediencia a determinadas reglas, y, por todo ello, colectivamente orquestadas sin ser el producto de la acción organizadora de un director de orquesta” (Bourdieu 2007, 89).

exemplo, un Estado propio implicaría unha menor competencia á hora de alcanzar os sectores máis altos da esfera burocrática e a posibilidade de crear unha cultura nacional que canonizase os inventarios etnoculturais autóctonos. Mais estes lucros posíbeis dependían do suceso ou fracaso dun arriscado proceso de nacionalización concorrente que incluíría, non raro, un confronto bélico directo co Estado-nación dominante.

Alén dos factores de corte laboral, xerárquico ou político, é necesario lembrar aquí un outro grupo letrado para o cal a alfabetización e a unificación lingüística tornaron unha vantaxe. A aparición dun público alfabetizado masivo permitiu levar a cabo as potencialidades que inaugurara a invención da imprenta, isto é, a creación dun novo sector produtivo centrado na produción e reprodución de textos escritos para un número de consumidores en constante aumento. Eran os primordios da *industria cultural* (Adorno e Horkheimer 2007), cuxo aparecemento dependeu do contexto descrito mais tamén xogou nel un rol de causa efectiva, pois converteuse nun dos máis eficaces mecanismos de nacionalización e tamén nun dos seus axentes máis interesados, a tal punto que Anderson considerou a aparición do *capitalismo de imprenta* [*print capitalism*] como un dos feitos centrais que levaron á aparición do nacionalismo moderno. Conforme as políticas de alfabetización e homoxeneización lingüística foron dando os seus froitos o público potencial da escrita non deixou de crecer en todo territorio en que cada Estado era soberano¹⁰⁹. Tratábase, por tanto, dun mercado que aumentaba no plano vertical —máis clases-albo— mais tamén no horizontal a través da substitución lingüística —máis etnias-albo—, en tanto que clases letradas *noutra lingua* pasaron a precisar da nova ‘lingua común’ para accederen, alén de aos postos de poder e prestixio simbólico, aos medios de comunicación masivos e aos textos capaces de concederen capital cultural (clásicos e novidades literarias, textos relixiosos, filosóficos, científicos, etc.). Este feito levou a que os axentes relacionados coa industria cultural —editores, escritores, impresores, xornalistas, etc— presentasen un alto grao de fidelidade e compromiso co nacionalismo estatal: as fronteiras impostas polos Estados-nación monolingües eran tamén os marcos de até onde podía chegar unha política lingüística expansivista —deixándonos aquí de lado a realidade colonial extraestatal¹¹⁰. Eran tamén, por tanto, os límites de até onde podían chegar os seus respectivos mercados do libro. Por iso mesmo a industria cultural debe ser sempre comprendida como axente privilexiado nos procesos de construción nacional en xeral e nos conflitos nacionais en particular¹¹¹.

¹⁰⁹ Entre 1750 e 1800, nos Estados que comporán a futura Alemaña “se duplica el número de los que saben leer. A finales de siglo, aproximadamente el 25 por ciento de la población constituye un público potencial de lectores. Poco a poco se asiste a un cambio en los hábitos de lectura: ya no se lee muchas veces un mismo libro, sino que se leen muchos libros una sola vez. Desaparece la autoridad de los libros importantes —la Biblia, los devocionarios, los almanaques— y, en cambio, se difunde la exigencia de una mayor cantidad de material de lectura, de libros, que más que leídos serán devorados. Entre 1790 y 1800 aparecen en el mercado 2500 títulos de novelas, la misma cantidad que en los noventa años anteriores. La oferta creciente quiere llegar al público. Éste aprende el arte de leer deprisa” (Safranski 2018, 47).

¹¹⁰ Como lembra Bagno, a hexemonía do portugués en Brasil “foi conseguida, historicamente, a ferro e fogo: com decretos e proibições, exclusões e prisões, perseguições e massacres” (n’*A norma oculta. Língua & poder na sociedade brasileira*, 2005; citado en Freixeiro Mato 2013, 51). A menor velocidade comparativa con que operaron os procesos de substitución lingüística no interior de Estados multiétnicos vai máis aló dunha cuestión exclusivamente tecnolóxica; isto é, da carencia por parte do Estado dos medios técnicos para homoxeneizar rapidamente a poboación. Máis ben ten a ver co propio cadro de comprensión establecido pola *nación*. En tanto que esta interpreta a homoxeneidade como previa —de aí a importancia da noción de *analfabetismo* para reducir a diferenza lingüística a unha cuestión de competencia exclusivamente diástrática—, unha substitución inmediata e explosiva, executada pola vía da violencia sistemática, podería minar os seus propios presupostos ideolóxicos.

¹¹¹ Só así se explica a fidelidade da imprenta a unha causa nacional aínda cando non tiver conexións económicas co propio Estado (subvencións), é dicir, a pesar de ser unha entidade privada: a homoxeneidade lingüístico-cultural é fonte de innúmeros beneficios para unha imprenta centralizada. En palabras de Rama, “los letrados, aunque formaron una clase codiciosa, fueron la clase más leal, cumpliendo un servicio más devoto a la Corona que el de las órdenes religiosas y aún que el de la Iglesia” (1998, 48).

Non se trata, tan só, de que eses sectores tirasen réditos da uniformidade lingüística; a uniformidade cultural propiciou un mercado máis estábel, por canto unificou os criterios valorativos —estéticos, morais, políticos. Evitábase así pola vía dos feitos as complicacións e riscos inherentes a unha produción cultural dirixida a distintos destinatarios; máxime cando un coñecemento efectivo dos parámetros que codificaban a recepción por parte deses destinatarios era, na altura, difícil ou até imposíbel. Esa homoxeneización era indispensábel para o funcionamento dos sistemas de participación política a través da implantación progresiva do sufraxio, posibilitada pola aparición da esfera pública. Incluír nalgún grao á cidadanía na toma de decisións estatal exixía, en primeiro lugar, que as regras do funcionamento político fosen coñecidas e comprendidas polos potenciais electores. Alén diso, a cidadanía debía incorporar o sentido común político oficial: que cousas son debatíbeis e que cousas deben ser olladas como anteriores a todo debate —e, por tanto, irrenunciábeis. Entre elas, cal é a única entidade política no territorio estatal que é lexitimamente nación.

As disputas políticas nos Estados modernos inclúen unha alta sofisticación pragmática: un saber aparentemente intuitivo sobre que temas son relevantes, un coñecemento constantemente actualizado sobre os acontecementos considerados de relevancia xornalística, cales son as posturas posíbeis e que implicacións ten cada unha, que afectos poden ser mobilizados pola política e como se espera que sexan expresados, etc. A adquisición dese complexo inventario de saberes veu dado por dous feitos fundamentais: a aparición das modernas formas de imprensa (os medios de comunicación de masas) e a progresiva concentración da poboación en núcleos urbanos. Como antes avanzamos, a importancia xogada polas urbes e, nomeadamente, as grandes capitais dos Estados centralizados foi fulcral, por canto foi o habitante citadino quen serviu como tipo para imaxinar a comunidade nacional e como receptor-albo da industria cultural. Foron os habitantes das cidades e, nomeadamente, os que ocuparon posicións na administración ou conformaron a medradeira burguesía, quen imaxinaron o resto da poboación nacional como semellante ou como desviada —quere dicir, como aínda non civilizada. Os medios de comunicación e, sinaladamente, a literatura, ensinaron pasivamente aos seus receptores proletarios e rurais en que consistía o modelo desexábel de *home* —pois era, en fin, fundamentalmente masculino— *civil*: como debía vestir, cales eran as súas paixóns, en que lingua se expresaba e cal é o seu ideal de vida plena. En sociedades en que a modernización comezaba executarse, en que o funcionariado leal aínda estaba imperfectamente distribuído no territorio sobre o que Estado se declarara soberano e en que a nova industria cultural tiña un poder de apelación e de distribución aínda modestos, a novela cobrou un papel fundamental á hora de transmitir toda este conxunto de coñecementos ideoloxicamente dirixidos. Deterémonos a seguir nunha serie de modelos capaces de dar conta da función nacionalizadora do fenómeno narrativo.

2.2.3 Funcións nacionalizadoras dos textos narrativos

Na sección anterior mencionamos a importancia da difusión da cultura escrita e da alfabetización no advento das nacións modernas, facendo fincapé na constitución das esferas públicas e da industria cultural. Nas últimas décadas foron formuladas olladas teóricas interesadas en revisar cal foi exactamente o papel da novela no interior dos procesos construción nacional, concedéndolle un papel de axente nacionalizador non exclusivo mais si certamente privilexiado. Eses contributos servirannos para comezarmos a focar en xeral o RM como un modelo que inclúe contidos nacionalitarios e etnoculturais e en particular as funcións políticas do que etiquetamos como *gran novela galega*. Cabe destacarmos que as focaxes que seguidamente pormenorizaremos teñen como albo principal a narrativa de corte mimético producida en contextos de formación nacional. Deberán ser complementadas posteriormente,

por tanto, con outros achegamentos que adapten os seus resultados ás sociedades contemporáneas e aos escenarios de conflito nacional en concreto. No entanto, cremos que a maioría das conclusións deitadas polas metodoloxías que desenvolveremos a seguir son aplicábeis aos nosos obxectos de estudo. Con ese fin, revisaremos agora o corpus teórico devandito para sentarmos as bases dunha lectura política en chave nacionalitaria dos textos narrativos.

Os estudos sobre a conexión entre a novela moderna e a difusión dos discursos históricos nacionais teñen unha longa tradición nos estudos literarios; particularmente nas focaxes marxistas derivadas dos traballos de Lukács (1966), a través da *teoría do reflexo* e, máis contemporaneamente, na noción de *mapeamento cognitivo* de Jameson (p. e. 1990). A énfase específica na compoñente nacionalizadora é, no entanto, bastante recente, e derivada dos estudos construtivistas dos procesos de formación nacional. Foi Benedict Anderson quen inaugurou unha visión particularmente sensíbel ao respecto no seu *Imagined Communities*, en que comprendía como factores fundamentais do surximento do nacionalismo o aparecemento da imprenta, a formación da filoloxía moderna e das linguas estándar e o progresivo abandono das linguas clásicas como vehículo da alta cultura. A proposta do autor británico non postulaba todo texto literario como necesariamente nacionalizador, senón como un lugar de estudo inmejorable para comprobar as mudanzas que a chegada da sociedade moderna producira na comprensión do político, do social e do histórico, alén do lugar concedido ao individuo neses ámbitos. O emprego dos textos literarios como sismógrafo sociopolítico corre o risco, ao noso entender, de reducir o seu papel nos procesos estudados a un de tipo exclusivamente pasivo. Con todo, a súa teoría continúa a resultar enormemente produtiva para comprender a capacidade da novela moderna para integrar os seus lectores coevos nunha comunidade hermenéutica máis ampla do que a socialidade directa permite e coincidente co espazo imaxinario da nación. A novela moderna puido ser unha novela nacional porque apareceu un lector nacional para ela, até ese momento inexistente.

Anderson rexistrou unha serie de mudanzas producidas na novela moderna de corte mimético que, segundo el, estaban causadas polo advir do nacionalismo, e que tiñan incidencia en distintas escalas de análise textual:

- a) Prodúcese unha reorganización do tempo narrativo en torno a unha dupla macroestrutura temporal. Por unha banda, os acontecementos ficcionais comezan a situarse con precisión nun sistema de datación fixo —os modernos calendarios e as súas subdivisiones internas, que se impuxeron como tempo único e homoxéneo ao total da poboación— interior a un cadro histórico que comprende o pasado remoto e o presente inmediato como integrantes dun mesmo proceso linear. A novela moderna sitúa as súas ficcións nun momento histórico datábel cuxo coñecemento é imprescindible para comprender o seu sentido. Por outra banda, as unidades discretas dese sistema de datación —como os anos e os días— pasan a se concibir como *baleiras*, ocos prefixados que as personaxes poden encher de accións continxentes e aparentemente desconectadas do devir histórico¹¹². Nas palabras do autor, “The idea of a sociological organism moving calendrically through homogeneous, empty time is a precise analogue of the idea of the nation, which also is conceived as a solid community moving steadily down (or up) history” (Anderson 2006, 27). Con frecuencia, o tempo discreto e individualizado da personaxe

¹¹² Este tipo de imaxinación temporal relaciónase, segundo Anderson (2006, 34-36), coa aparición dos xornais impresos, que canonizan o día como unidade mínima dos acontecementos. Os xornais van encabezados por unha datación temporal precisa que distribúe os eventos noticiábeis ao longo dunha xornada baleira separada da anterior e da seguinte; que asemade coincide co tempo en que o xornal debe ser consumido.

narrativa acaba engrenando co tempo universal da nación (27), reconciliando as dúas formas de temporalidade e os dous suxeitos do devir narrativo: o tempo histórico da nación e o tempo cotián do individuo¹¹³.

- b) En canto non indicar explicitamente o contrario, a novela moderna presupón que os referentes humanos que describe fan parte dunha comunidade nacional determinada: a mesma en que se integra o autor. Este feito é particularmente notábel en expresións que refiren directa ou indirectamente grupos de persoas, tales como ‘a xente’, ‘todo o mundo’, ‘ninguén’, a ‘clase política’, etc. Todas elas tenden a abranxer só individuos que pertencen á nación imaxinada en cuestión. É especialmente palpábel en construcións sen axente definido do tipo de ‘Daquela rumorábase...’, ‘Era sabido que...’; ou, nun caso paradigmático tamén mencionado por Billig (1995), nos usos da primeira persoa do plural (‘temos un PIB moi baixo’), de deícticos inespecíficos (‘aquí vívese moi ben’) ou de substantivos de lugar parcial ou totalmente personificados (‘este país non aprende’), todos tres cun valor estritamente nacional.
- c) Do mesmo xeito, os substantivos en plural con carácter universal (“hospitals, prisons, remote villages, monasteries, Indians, Negroes”; Anderson 2006, 30) non se aplican a entidades ideais e desconectadas da experiencia do lector, senón ás que son características do aquí e agora nacional. Se se falar dun cárcere, estarase a falar dun cárcere típico e representativo do contexto *nacional*.
- d) Comezan a empregarse referentes espaciais moi específicos como contido presuposicional. Dáse por feito que os lectores coñecen as rúas, as cidades, os ríos, as montañas ou os edificios que pertencen á nación (Anderson 2006, 27). Estes adquiren, ademais, novas connotacións semánticas, erixíndose así en símbolos do espírito nacional (accidentes xeográficos), en depósito da súa soberanía ou da súa memoria (parlamentos, museos) ou representativos da vida nacional tipo, frecuentemente urbana e mesmo capitalina (rúas comerciais, mercados, barrios bohemios, etc.) mais tamén *provinciana* (costumismo).
- e) Presupónse unha semellanza íntima entre autor e lector que lle permite ao primeiro despregar, por exemplo, formas complexas e sutís de humor sen temor a posíbeis problemas de intercomprensión (Anderson 2006, 28).
- f) Surxen fenómenos de variación estilística dependentes dunha visión nacional do mundo e dos contidos específicos do nacionalismo en particular (mais con distintas funcións nacionalizadoras, como veremos). No exemplo analizado por Anderson para este caso, *Noli me tangere* de José Rizal, a aparición espontánea de vocábulos indíxenas crea un “efecto de realidade” (Barthes 1987) que só é posíbel se ollarmos un grupo humano como xa comunado pola nación; non se está a imitar un caso concreto, senón un caso *típico* que conforma a realidade nacional, ‘a súa realidade’ (Anderson 2006, 28).

Podemos sintetizar as ideas de Anderson dividindo a súa incidencia en dous procesos simétricos. En primeiro lugar, a influencia do nacionalismo moderno na novela contemporánea consiste nunha universalización do particular. Un Estado-nación é unha unidade particular e discreta entre outras idénticas e adxacentes, mais iso non implica que a verdadeira universalidade resida nunha orde superior e internacional; pola contra, cada nación encarna a súa propia manifestación da universalidade. Para a visión nacional do mundo a historia é un

¹¹³ Por isto último a proposta hermenéutica despregada en *Temps et récit* por Paul Ricœur (1997) é unha ferramenta enormemente útil para comprendermos a nacionalización narrativa, ao menos no que atinxe a un dos seus aspectos máis relevantes, a capacidade de incorporar no lector escalas de temporalidade histórica que perpasan as extremas da vida biográfica individual.

decorrer único e común a todos os Estados-nación (que, en consecuencia, poden chegar cedo ou tarde a ela), mais estes son os seus suxeitos exclusivos. A consecuencia é que cando as referencias intratextuais presentan unha intensión difusa (deícticos, substantivos non determinados, xuízos con valor epistémico, etc.) tenden a ser limitados ao territorio nacional; así, o adverbio *aquí* sen acompañamento contextual que permita precisalo tenderá a referir, en primeira instancia, o Estado-nación. En segundo lugar, acontece un proceso inverso: a universalización do particular. Elementos concretos como unha lingua distinta á proposta como nacional ou unha variedade dialectal non estándar, accidentes xeográficos e enclaves urbanos concretos ou as biografías individuais de cada cidadán pasan a a ter unha relación íntima, mais asimétrica, coa nación que os abranxe. Así, un nacionalismo pode imaxinar a súa nación a partir dos contidos culturais dunha etnia dominante A desbotando os dunha etnia dominada B, mais tamén é capaz de incluír estes últimos como manifestación local e alterizada de si mesmo. Por outras palabras, o concreto pode ser típico ou atípico, normal ou desviado, mais sempre con respecto a un grao cero nacional que agrupa todas as posibilidades na súa volta.

O papel concedido á novela moderna por Anderson é, como xa indicamos, o dun documento histórico que polas súas características internas permite estudar mellor do que outros as consecuencias da transición para a sociedade moderna. Precisamente por iso, as ferramentas que mobilizou pertencían principalmente aos campos da antropoloxía e da fenomenoloxía. As características que detectou vannos resultar útiles, mais non debemos obviar que o contexto que enfrontamos non foi tido en conta no seu modelo: o dos conflitos nacionais contemporáneos. Se se aceptaren as súas hipóteses, as mudanzas producidas no interior da novela resultan interesantes para comprender un momento histórico transicional; mais toda vez que o novo paradigma nacional conseguiu establecerse e ficar definitivamente, podería semellar que a análise non pode tirar novos resultados.

Desde a literatura comparada foron propostos varios modelos rendíbeis neste sentido; quere dicir, capaces de daren conta de produtos narrativos polémicos ou antagonistas con respecto á distribución nacional existente e comprometidos con novos procesos de autodeterminación. Entre eles, e por motivos cronolóxicos, habería que colocar no primeiro lugar o desenvolvido por Fredric Jameson no célebre “Third World Literature in the Era of Multinational Capitalism” (1986b). A proposta do autor ía inicialmente dirixida a tratar unha forma literaria supostamente específica do ‘terceiro mundo’ e da época contemporánea, a denominada *alegoría nacional*. Esta caracterizaríase fundamentalmente por presentar unha relación semántica particular entre o percurso do protagonista e o da nación: “*the story of the private individual destiny is always an allegory of the embattled situation of the public third-world culture and society*” (1986b, 69; itálicos no orixinal). O modelo proposto non é, aparentemente, moi distinto do que formulara Anderson, mais as diferenzas son substantivas. Sono, en primeiro lugar, no atinente ao tipo de relación establecida entre os itinerarios individual e nacional. Anderson analizaba a cuestión dun punto de vista estritamente histórico-temporal¹¹⁴, marcando como as accións isoladas do protagonista acababan facendo parte de procesos de longa duración cuxo suceso colectivo era a nación; a unidade de análise era sobre todo o decurso narrativo. A focaxe de Jameson, ao se establecer nun plano trópico-semántico, permite atinxir outras formas de textualidade, tales como a descrición ou o diálogo: non é só que as accións e padecementos do protagonista se integren nun plano universal, senón que —nun exemplo proposto por el propio— a súa caracterización psicolóxica pode referir simultaneamente un xuízo sobre o desexábel ou indesexábel do estado da nación no presente. A patoloxía individual, por exemplo, pode ser interpretada como microcosmo dun gran mal espiritual.

¹¹⁴ Este, no entanto, podía atopar correlatos espaciais: a personaxe adoita comezar no espazo individual do fogar privado para moverse cara escenarios de transcendencia pública/nacional.

Aínda de maior interese son as cautelas que Jameson toma con respecto ao modelo da alegoría en xeral, particularmente pertinentes para elaborarmos unha hermenéutica sensíbel ao plano nacional. O autor advirte de que

the allegorical spirit is profoundly discontinuous, a matter of breaks and heterogeneities, of the multiple polysemia of the dream rather than the homogeneous representation of the symbol. Our traditional conception of allegory —based, for instance, on stereotypes of Bunyan— is that of an elaborate set of figures and personifications to be read against some one-to-one table of equivalences: this is, so to speak, a one-dimensional view of this signifying process, which might only be set in motion and complexified were we willing to entertain the more alarming notion that such equivalences are themselves in constant change and transformation at each perpetual present of the text. (1986b, 73)

En termos máis concretos, Jameson sinala dous aspectos problemáticos da alegoría nacional: en primeiro lugar, a aparición de situacións e personaxes cuxa relación alegórica coa nación pode contradicir aqueloutra representada polo protagonista¹¹⁵; en segundo lugar, a súa tendencia a presentar distintos finais incompatíbeis que dependerán da complicidade e o posicionamento político do lector¹¹⁶. Estes paradoxos son, segundo a súa opinión, os que lle permiten representar politicamente o todo social e ofrecerlle a posibilidade dunha emancipación futura. Xa que, para Jameson, a función política da alegoría nacional é clara: a resistencia á dominación colonial, sexa previa ou posterior á independencia efectiva da nación.

Apenas un ano despois de formular a súa hipótese, esta tivo unha contundente resposta por parte de Ahmad Aijaz (1987), dando lugar a unha polémica xa clásica (González-Millán 1993). Até tal punto é así que as críticas de Aijaz, que xeraran un importante debate na altura, parecen ter servido para mellorar e estabilizar o modelo inicial en vez de invalidáreno. O teórico paquistanés salientaba o carácter acientífico do concepto de *terceiro mundo*, que mermaba, ao seu entender, a aplicabilidade global do modelo¹¹⁷. Os presupostos eurocentristas levábano a considerar característicos dun Outro colonial fenómenos de incidencia realmente universal; confusión causada por un uso inespecífico de *nación* e *comunidade* como sinónimos intercambiábeis. Así, para Aijaz, a tese de Jameson era válida sempre que aceptásemos que a alegoría era tal en relación coas comunidades en sentido amplo (a familia, o sindicato, a clase, etc.), e non apenas coa nación. Mais isto sería, na realidade, un trazo característico da novela moderna e non da especificamente poscolonial.

Aínda que do noso punto de vista as precisións de Aijaz son acertadas en xeral, resultan menos consistentes no que atinxe á nación, xa que suspenden a cuestión de se esta presenta ou

¹¹⁵ “Ah Q [o protagonista de *Diary of a Madman*] is thus, allegorically, China itself. What I want to observe, however, what complicates the whole issue, is that his persecutors —he idlers and bullies who find their daily pleasures in getting a rise out of just such miserable victims as Ah Q—they too are China, in the allegorical sense. This very simple example, then, shows the capacity of allegory to generate a range of distinct meanings or messages, simultaneously, as the allegorical tenor and vehicle change places” (Jameson 1986b, 74).

¹¹⁶ “The matter of narrative closure, then, and of the relationship of a narrative text to futurity and to some collective project yet to come, is not, merely a formal or literary-critical issue. *Diary of a Madman* has in fact two distinct and incompatible endings, which prove instructive to examine in light of the writer's own hesitations and anxieties about his social role. One ending, that of the deluded subject himself, is very much a call to the future, in the impossible situation of a well-nigh universal cannibalism: the last desperate lines launched into the void are the words [...]. But the tale has a second ending as well, [...] the paranoid visionary, his brief and terrible glimpse of the grisly reality beneath the appearance now vouchsafed, gratefully returns to the realm of illusion and oblivion therein again to take up his place in the space of bureaucratic power and privilege. I want to suggest that it is only at this price, by way of a complex play of simultaneous and antithetical messages, that the narrative text is able to open up a concrete perspective on the real future” (Jameson 1986b, 76).

¹¹⁷ Así o confirmaba, a xuízo de Aijaz, o emprego de literaturas poscoloniais traducidas; é dicir, só aquilo que ao sistema literario receptor lle interesaba traducir, o que facía que o resultado da pesquisa fose biasado.

non unha relación peculiar co propio texto. É de novo aquí onde a proposta de Anderson permite axustar o cadro teórico pois, tal e como el indicara, a aparición de entidades comunitarias está sempre mediada pola nación, que as unifica e lles dá un sentido particular: trátase, con frecuencia, de familias, sindicatos e clases características da nación concreta, que remiten para a experiencia cotiá do lector nacionalizado ao mesmo tempo que a estruturan.

Un derradeiro contributo, tomado de novo da literatura comparada, pode coaduxer a paliarmos eses defectos e permitírnos avanzar cara un modelo máis eficaz. Estamos a falar das hipóteses colocadas por Franco Moretti no seu *Atlas of the European novel 1800-1900* (2003a). O seu intuïto inicial era aplicar ferramentas tomadas da xeografía e da cartografía a algunhas das novelas canónicas do século XIX europeo na procura de regularidades que alumeasen aspectos que a lectura linear tradicional pasaba por alto¹¹⁸. As conclusións que tirou dese estudo estaban directamente relacionadas co surximento do Estado-nación moderno e confirmaban as intuïcións apuntadas por Anderson varias décadas antes, complementando a súa visión temporal cunha dimensión orientada ao plano espacial:

Há muito tempo a sociologia literária insiste, como sabemos, na relação entre o romance e o capitalismo. Mas o espaço de [Jane] Austen sugere uma afinidade igualmente forte (apontada pela primeira vez por Benedict Anderson em *Imagined Communities*) entre o romance e a realidade geopolítica do Estado-nação. [...] Uma realidade moderna, o Estado-nação —e curiosamente esquiva. Porque os seres humanos podem compreender diretamente a maior parte de seus *habitats* [...] com um único olhar [...]. Mas o Estado-nação? Bem, o Estado-nação... encontrou o romance. E viceversa [...]. E, sendo a única forma simbólica que poderia representá-lo, tornou-se um componente essencial da nossa cultura. (Moretti 2003a, 27)

Moretti considerou a novela moderna como a forma artística máis capacitada para representar o Estado-nación moderno; mais non se trata dunha representación neutra, senón creativa e politicamente funcional. Nas sociedades tradicionais a poboación tiña un coñecemento amplo e preciso da xeografía próxima que era fundamentalmente adquirido a través da experiencia directa: os ríos e os montes, as estradas e os carreiros, as aldeas e as vilas, así como as relacións de poder e propiedade que as mediaban no rango de acción directa do individuo. Fronte a ese coñecemento denso do próximo, a xeografía afastada era escasamente coñecida, difusa e a miúdo inconsistente. Os procesos de construción nacional viñeron mudar esa orde de coñecemento, de tal forma que se fixo preciso demandar aos novos cidadáns coñeceren cun alto grao de precisión marcos xeográficos espaxados por territorios de miles de quilómetros cadrados. En paralelo, a xeografía próxima foi perdendo progresivamente a súa densidade anterior. O habitante das sociedades modernas coñece pormenorizadamente os accidentes xeográficos senlleiros do Estado en que vive, mais tamén as súas fronteiras externas e internas, as cidades de tamaño medio e grande e incluso parte do trazado urbano de cada unha, así como as distancias que median entre os distintos puntos e as vías para os percorrer.

Este coñecemento de tipo xeográfico non é simplemente referencial, senón que implica unha tupida rede simbólica e connotativa; trátase, en termos foucaultianos, dun coñecemento-poder¹¹⁹. Saber situar os principais núcleos poboacionais dun Estado é tamén ser capaz de apreciar as sutís diferenzas xerárquicas entre eles, alén de dispór información concreta de cada un, tal e como as súas actividades produtivas, formas de vestir, catedrais, cidadáns-tipo, etc.

¹¹⁸ Para unha aplicación ao caso galego da xeografía literaria orientada á construción nacional, véxanse Lois e Cairo Cairou (2011) e Lois (2017).

¹¹⁹ A proposta de Moretti pódese entender como unha aplicación aos procesos de nacionalización do concepto de “xeografía imaxinativa” de Said (1979), de xorne foucaultiano.

Saber onde remata o dominio do Estado-nación pasa por recoñecer qué comeza alén-fronteira; tamén, por tanto, quen son os potenciais inimigos nacionais e en que son desemeillantes con respecto á identidade nacional propia. Do mesmo modo, e con especial interese para nós, as divisións internas a través das cales é organizado o mapa estatal levan asociadas imaxes estereotípicas sobre os seus habitantes que permiten patentizar a súa diferenza con respecto ao Mesmo nacional e despoxalas do seu potencial político. Por iso a representación do Outro interno adoita ser executada a través do discurso antropolóxico, que describe os usos e costumes dos grupos étnicos non-dominantes co obxectivo de vinculalos ao pasado pre-nacional e pre-moderno, ao local e continxente¹²⁰ (Moretti 2003a, 48):

o espazo non se torna tempo en qualquer lugar, nos romances históricos, mas *apenas na proximidade da fronteira interna*. [...] a fronteira interna é o espazo onde a ña contemporaneidade dos países europeos [...] se torna inescapavelmente visível: uma distância de apenas algumas milhas, e as pessoas pertencem a épocas diferentes. As fronteiras internas definem os Estados modernos como estruturas compósitas, portanto, feitas de muitas camadas temporais [...] Mas precisam deles [dos romances históricos] para fazer o quê? Para representar a desigualdade interna, sem dúvida; e depois, *abolir*-la. Os romances históricos não são apenas histórias “da” fronteira, mas de seu apagamento e da incorporação da periferia interna na unidade maior do Estado [...]. A construção do Estado requer *enquadramento*, nos dizem os romances históricos: o borramento das fronteiras regionais (Scott, Balzac, Pushkin) e a submissão dos baluartes góticos do velho privilégio feudal. (51-52; itálicos no orixinal)

As funcións políticas descritas teñen unha enorme relevancia no momento en que a alfabetización e o acceso á cultura letrada deixaron de ser atributo das camadas superiores, de forma que a poboación nacional foi accedendo progresivamente a elas. Un dos principais acertos de Moretti é situar a novela moderna como unha das principais difusoras dun corpus de coñecemento tan complexo e sofisticado que non podería ser totalmente adquirido na socialización directa —ao menos non nos primeiros estadios da nacionalización. Por outras palabras, o dispositivo teórico que desenvolveu explica o papel da novela como axente nacionalizador da poboación. A tese do autor italiano ía, no entanto, aínda un paso máis aló. Para el non se trataba apenas dun labor propedéutico, senón, como xa indicara Anderson, intimamente creativo. Os textos literarios narrativos non só difunden coñecemento espacial senón que o imaxinan. Non toman simplemente os contidos nacionais propostos pola *doxa* estatal, senón que os inclúen no interior de estruturas narrativas que permiten visualizar a nación. Os elementos discretos que conforman o espazo, o tempo e a historia nacional non se extraen como contidos puntuais para a memorización, senón como parte de relatos que os dotan de sentido global: “não apenas não oculta as divisões internas da nação, *mas consegue transformá-las em uma história*” (13; itálicos no orixinal). É grazas á imbricación deses contidos en tramas narrativas que os lectores poden extraer informacións presuposicionais complexas que estruturan a súa comprensión do espazo político. Iso explica que embora os individuos dunha comunidade non coñezan co mesmo grao de precisión e sofisticación o mapa nacional si interioricen eficazmente o novo modelo epistemolóxico do espazo nacional como todo pleno. Aprenden así que é unha nación e que é unha rexión, que é un centro e que é unha periferia, que é o rural e que é o urbano; e, sobre todo, adquiren eses contidos sen a mediación dun discurso conceptual explícito. Non é necesario un recoñecemento directo das categorías anteriores en tanto tales para estas estruturaren os suxeitos e ensinárenlles cal é o seu lugar no novo cosmos.

¹²⁰ É tamén a tese do clásico *Peasants into Frenchmen* (Weber, 1976).

As tres focaxes descritas apuntan para distintos aspectos da dimensión nacional do texto literario que resultan de interese para a nosa investigación: o histórico-temporal, o trópico-semántico e o espacial. A pesar dos seus diferentes obxectos de interese, o feito de partillaren diagnósticos semellantes sobre a incidencia da nación no texto narrativo permítenos combinalos na procura dunha metodoloxía máis abranxente. Ora ben, os contributos anteriores teñen unha característica en común que dificulta a súa aplicación á narrativa estritamente contemporánea, e que nos obriga a complementalos, por tanto, con outros modelos alternativos. Todos se interesan polo papel nacionalizador do literario nos contextos de formación nacional, sexan poscoloniais (Jameson), europeos (Moretti) ou globais (Anderson). Buscan explicar, por tanto, o momento simultaneamente creativo e educativo da novela, o propio de sociedades en que a poboación non está enteiramente alfabetizada e inserida nos sistemas de educación estatal. En ningún caso restrinxen a súa aplicación posterior a outros fenómenos, mais tampouco conteñen indicacións que permitan transplantalos a momentos históricos posteriores en varios séculos. A pregunta que se fai necesario responder é, por tanto, se a novela mudou ou neutralizou a súa función política unha vez que os contidos descritos xa foron eficazmente incorporados pola maioría da poboación.

Por outra banda, e a pesar da atención específica prestada por Moretti á función asimiladora da novela histórica, os tres privilexian como unidade de análise casos de formación nacional temperá, exitosa e centralizadora, descoidando por tanto os contextos onde se produce conflito e resistencia nacional. Isto implica descurar, como é evidente, a produción literaria propia de procesos de nacionalización concorrentes; mais tamén a función abertamente polémica e dialóxica que pode posuír a novela da nación dominante. Embora os Estados-nación analizados por Jameson deban a súa formación a un proceso de independencia ben sucedido, a produción literaria que lle serve como corpus é posterior a ese momento constitutivo. Trátase de unidades políticas cuxa soberanía sobre o territorio está xa lexitimada e cuxo control sobre a educación pública e a administración é sólido. As funcións resistencialistas descritas polo autor corresponden ao momento especificamente poscolonial, e teñen a súa incidencia nese plano concreto. Un problema semellante podería detectarse na proposta de Moretti, que chama a atención para antropoloxización e ancestralización —o proceso de aplicación, difusión e interiorización do que chamaremos *depósito de ancestralidade*— do Outro interior, mais parece ollar ese feito como unilateral e incontornábel. Por outras palabras, tal e como describe o que denomina ‘abolición da desigualdade interna’ poderíase concluír que esta non atopou oposición real na altura e que, por tanto, obtivo un suceso inmediato. Pola contra, como afirma Miguélez-Carballeira (2014a, 16-17) seguindo Bhabha (2002), as relacións entre a autoimaxe das nacións dominadas e a heteroimaxe que sobre elas elabora a nación dominante está submetida a unha constante transformación de natureza dialéctica; que, cabe acrecentar, pode sosterse durante moi prolongados períodos de tempo. É así, en particular, cando ambos os participantes no conflito dispoñen dunha literatura nacional institucionalizada.

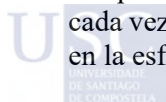
Neste último caso, estamos nun escenario en que algúns dos fenómenos estudados, como o uso do pronome “nós” nacional, son necesariamente polémicos, por canto existe unha disputa política pola delimitación da súa extensión. Convennos, por tanto, un modelo que confira maior atención aos aspectos especificamente conflituosos, xa que a difusión da visión nacional do mundo —a chegada do *homo nationalis*— non se executou abstractamente, senón a través de nacionalizacións concretas. E, con frecuencia, en contextos onde varios procesos de nacionalización concorían por dominaren un mesmo territorio e unha mesma poboación. É nas situacións de conflito nacional onde o carácter arbitrario do novo modelo cosmovisional volta á superficie, xa que está en disputa a distribución do particular e do universal e a axioloxía que debe presidilos.

2.2.4 A función nacionalizadora da narrativa na contemporaneidade

Antes de enfrontarmos a elaboración dun modelo centrado no conflito cómpre adaptar os modelos anteriores ás sociedades contemporáneas. Os motivos que demandan unha actualización das focaxes creadas para explicar fenómenos especificamente decimonónicos son de distinta natureza. O tipo de dispositivos nacionalizadores até agora descritos tiveron eficacia nun momento de tránsito para as sociedades modernas, en que o nacionalismo en xeral e as identidades nacionais en particular eran alleas á maior parte da poboación. O seu carácter propedéutico estableceíase non só a nivel individual (formar cidadáns nacionais) senón colectivo (formar un sentido común nacional capaz de se autorreproducir a través das xeracións subseguintes). Unha vez que este labor acadou o suceso, podería semellar que a función que desempeñaba, por exemplo, a imaxinación narrativa da identidade nacional deveu superflua e redundante.

Na actualidade, as ideas en que se basean a distribución nacional do mundo e a sociedade moderna forman parte dos presupostos operatorios non só do pensamento político, senón da vida cotiá; os Estados-nación, por súa parte, dispoñen de sistemas de educación universais en que os individuos permanecen até case alcanzaren a idade adulta. A narrativa ocupa un lugar discreto e limitado dentro da produción total das industrias culturais e está lonxe de ser o principal medio de contacto coa cultura escrita por parte do público maioritario. Ao presentarmos a proposta de Moretti chamabamos a atención para a imposibilidade de adquirir a identidade nacional a través da socialización directa; isto é, o feito de que os cidadáns debían ser socializados de cima a baixo¹²¹. Non é así nos Estados-nación contemporáneos, en que o que Quiroga (2013) chama a *esfera privada* xoga un papel fundamental¹²²:

Los procesos de nacionalización son dinámicos: se transforman a medida que pasa el tiempo. La manera en la que un individuo era nacionalizado a principios del siglo XIX difiere del modo en el que la identidad nacional se transmite a comienzos del XXI. A principios del siglo XIX los medios por los cuales los individuos podían ‘experimentar’ la nación eran menos numerosos que al final de esa misma centuria. A principios del siglo XIX, la nacionalización estuvo mediada por la prensa escrita y vinculada a procesos de movilización política y religiosa en periodos bélicos. No es casual que fuera entonces cuando se creó el moderno concepto de opinión pública, pero parece claro que los medios con los que se transmitía la identidad nacional tenían una presencia menor en la vida cotidiana de los ciudadanos de la que iban a tener a finales del siglo XIX, cuando los canales de nacionalización vinculados al ocio, al deporte, la cultura y las nuevas formas asociativas se convierten en los pilares de la nueva sociedad de masas. A medida que nos adentramos en el siglo XX, con la consolidación de una sociedad de masas en España, los medios de comunicación de la nación se van multiplicando. No sólo aumentan el número de transmisores clásicos como las escuelas, los museos, las banderas, las estatuas y las cabeceras de prensa, sino que aparecen medios nuevos como la radio, el cine, la televisión e Internet, que multiplican la presencia de la nación en el día a día de los ciudadanos. Se da lo que podemos llamar un “proceso de acumulación de medios nacionalizadores” por el cual el individuo tiene cada vez más referentes de nación, tanto en los espacios públicos y semipúblicos como en la esfera privada. (Quiroga 2013, 13)

¹²¹ Para unha panorámica da evolución das focaxes construtivistas de “arriba a abaixo” a “abaixo a arriba” e a introdución do individuo como parte esencial da nacionalización, véxase Molina Aparicio (2013).

¹²² O modelo de Quiroga (2013) resulta particularmente solvente por canto ten por obxectivo o estudo particular da nacionalización española na contemporaneidade.

Un dos fenómenos que resulta desta ‘acumulación de medios nacionalizadores’, é a proliferación de distintos discursos sobre unha mesma identidade nacional ou mesmo de identidades nacionais substancialmente diferentes que partillan porén un referente común de nación. Esta plurivocidade do nacionalismo moderno non é un sinal de fraqueza, senón que — e en particular no caso español¹²³ — é causa e consecuencia da súa fortaleza. A existencia de múltiples discursos nacionais, que se corresponden con distintos relatos historiográficos e mesmo distintas estruturas metahistóricas, distintos símbolos e referentes culturais, permite aos nacionalismos concitaren individuos e grupos procedentes de contextos (xeográficos, rexionais, ideolóxicos, familiares, etc.) moi diversos, asegurando que subsista unha fidelidade común face ao fundamento do actual Estado. Ese carácter flexíbel explica que nun só Estado-nación poidan subsistir identificacións rexionais ou parcialmente nacionais (o chamado *nacionalismo cultural*, cando entendido como apenas cultural) que tanto o individuo como o discurso oficial son capaces de xerir e reconducir, converténdooas en formas alternativas dunha mesma identidade máis larga. Do mesmo xeito, posibilita que en momentos en que a identidade nacional oficial é simplificada e monopolizada de modo autoritario polas institucións do poder estatal, o nacionalismo resista xerando outras versións opostas á oficial. Deste modo, os períodos ditatoriais non producen unha ruptura identitaria total coa nación dominante, senón apenas coa propalada desde os propios aparellos de propaganda.

Dentro da tipoloxía trazada por Quiroga, quen postula tres grandes sectores para a nacionalización contemporánea (esfera pública oficial, semipública e privada) a novela non ten un encaixe doado. Por unha banda, a literatura ten un lugar específico na maioría dos currículos escolares; no caso español, a socialización literaria en chave nacional comeza coa Educación Secundaria Obrigatoria e continúa até os individuos faceren a maioría de idade. É na educación estatal onde a maioría da poboación aprende historia literaria —de base nacional e canónica— e adquire ferramentas de análise literaria, mais tamén onde consome, sob a forma de lecturas obrigatorias, boa parte dos textos que conformarán a súa educación literaria básica e, en moitos casos, o total a súa biografía lectora. Os fenómenos devanditos son especialmente marcados nas camadas sociais máis desfavorecidas que, por tanto, teñen un acceso menor a capitais culturais no ambiente extraescolar. Por outro lado, a circulación dos textos literarios execútase a miúdo a través da esfera semipública; isto é, a través de recomendacións particulares na socialización familiar ou grupal, por exemplo baixo a forma de redes sociais, clubs (de lectura, mais non só), asociacións, equipas, sindicatos, partidos, etc. A prensa ocupa un lugar privilexiado dentro deste subgrupo: polo seu prestixio social, polo perfil socioeconómico medio-alto dos consumidores das súas seccións culturais e pola súa capacidade para dirixir a opinión pública. Por último, a traxectoria necesariamente única do individuo privado ten, sen dúbida, unha importancia fundamental canto a selección dos textos que conformarán a súa traxectoria lectora, mais tamén dos cadros de comprensión que rexerán as interpretacións e usos que fará dese inventario textual. Así, é posíbel que un texto comprometido coa difusión dun determinado discurso nacional —por exemplo, a novela histórica— redunde nun efecto contrario nun público que posúa unha identidade nacional ou ben concorrente ou ben fundada en elementos discursivos opostos¹²⁴.

¹²³ “Esta pluralidad de conciencias nacionales españolas no dejan de ser, además, un producto de los múltiples discursos de España y sobre España generados en los dos últimos siglos. Y esta variedad de discursos, por su parte, es reflejo de la fortaleza de la difusión social de la identidad española en los siglos XIX y XX, no de su debilidad como sostenían los defensores de la tesis de la débil nacionalización” (Quiroga 2013, 21).

¹²⁴ Aínda así, cómpre tomar precaucións con respecto ás posibilidades de desvío do lector individual do que Bennett (1990) chamamos “reading formations”. Nas palabras de González-Millán (2000c, 167), “as múltiples formas de diálogo entre os diferentes ámbitos discursivos [...], aparentemente ilimitadas, son obxecto dun estricto control. Este proceso impositivo lexítima

O papel da novela nos procesos de nacionalización podería ser subdividido heurísticamente en dous grupos de funcións, unhas de incidencia externa —relacionadas co libro como obxecto cultural en si— e outras intratextuais que teñen lugar durante propio proceso de lectura. Debemos subliñar o carácter instrumental da distinción: non se trata dunha tipoloxía capaz de abarcar a enorme sofisticación e variedade do funcionamento ideolóxico dos textos narrativos modernos, senón un criterio de demarcación simple para defrontarnos do modo máis organizado e preciso posíbel os fenómenos a estudarmos. Nada disto implica negar o carácter plurívoco e semioticamente aberto da novela moderna. Moi ao contrario, o seu estudo como medio de nacionalización apunta á gran variabilidade funcional de elementos en principio idénticos (como os referentes espaciais e históricos), que poden asumir simultaneamente varias das funcións que describiremos agora. Cabe mencionar, por último, que nos centraremos nos usos e funcións políticas do que denominamos en 2.1, seguindo Bourdieu, a “producción restrita”, é dicir, aquela que é asumida como esteticamente autónoma e que é capaz de fornecer capital cultural aos seus consumidores.

Canto ás funcións que denominamos *externas*, estámonos a referir en particular ao alto valor simbólico e autoidentificativo que continúa a atesourar o canon literario nacional, cuxa tradicional capacidade para cohesionar e fidelizar a poboación é sobradamente coñecida (Even-Zohar 2011); nas palabras de Maiz (2007, 15), “los procesos de canonización literaria y nacionalización política resultan [...] dos dimensiones inescindibles de todo proceso de construcción nacional”. O canon literario é concibido como parte do patrimonio nacional e, por tanto, é tamén patrimonializado polos individuos concretos aínda cando non fixeren uso efectivo del. A aprendizaxe da literatura nacional a través dos sistemas de educación pública proporciona referentes identitarios (autores, obras, movementos) cuxo coñecemento directo a través da lectura non é indispensable para seren percibidos como parte dun capital cultural colectivo. O consumo efectivo dos elementos canonizados acrecenta o capital cultural individual, o que lles outorga unha utilidade inmediata na vida práctica (Even-Zohar 2002, 79). Por outra banda, o escritor nacional, como figura autorizada polo seu capital simbólico, continúa a exercer un papel destacado como modulador ou mesmo creador de discursos nacionais a través da prensa (columnas de opinión, entrevistas, textos divulgativos), mais tamén da súa intervención directa na esfera política, quer a través da militancia, quer da súa participación en actos puntuais (foros, homenaxes, mitins, etc.): o seu carácter representativo con respecto á nación permítelle facer nación por súa vez. Como afirmara Ángel Rama,

se ha visto a los intelectuales como meros ejecutantes de los mandatos de las Instituciones (cuando no de las clases) que los emplean, perdiendo de vista su peculiar función de productores, en tanto conciencias que elaboran mensajes, y, sobre todo, su especificidad como diseñadores de modelos culturales, destinados a la conformación de ideologías públicas. Creo indispensable manejar una relación más fluida y compleja entre las instituciones o clases y los grupos intelectuales. Incluso por su condición de servidores de poderes, están en inmediato contacto con el forzoso principio institucionalizador que caracteriza a cualquier poder, siendo por lo tanto quienes mejor conocen sus mecanismos, quienes más están entrenados en sus vicisitudes y, también, quienes mejor aprenden la conveniencia de otro tipo de institucionalización, el del restringido grupo que ejercita las funciones intelectuales. Pues también por su experiencia saben que puede modificarse el tipo de mensajes que emitan sin que se altere su condición de funcionarios, y ésta deriva de una intransferible capacidad que procede de un campo que le es propio y que dominan, por el cual se les reclama servicios, que

determinadas cadeas interdiscursivas e silencio ou relega outras, cos conseguíntes efectos sobre a produción textual (e cultural en xeral), pero de forma especialmente significativa sobre a súa distribución e consumo”.

consiste en el ejercicio de los lenguajes simbólicos de la cultura. No sólo sirven a un poder, sino que también son dueños de un poder. (1998, 35-36)

O labor da crítica tanto xornalística como académica consiste, para o caso que nos ocupa, en seleccionar para cada xeración uns construtores de opinión nacional en función das necesidades políticas contextuais. Destarte, a amplitude do rango abranguido polos discursos de identidade nacional defendidos por unha xeración de escritores canonizados mostra cal é o grao de flexibilidade do nacionalismo oficial: cal é a súa capacidade real para concitar os distintos relatos nacionais presentes na sociedade, mais tamén cales deben ficar fóra do espazo de debate. Na ollada que deitaremos no capítulo 4.1 sobre a chegada do RM ao sistema cultural español e a súa aplicación á produción cultural galega da altura tentaremos conferir como os intelectuais oficiais españois empregaron ese poder de que falara Rama para enfraqueceren a emerxente identidade nacional galega á saída do franquismo.

Precisamente por estarmos perante sociedades divididas en esferas sociais específicas e parcialmente autónomas non é necesario que un determinado transmisor sexa igualmente eficaz en todas elas. A importancia do texto literario non debe cifrarse na extensión demográfica bruta da súa influencia (a cantidade de lectores), senón na capacidade que ten o seu sector social albo para xerar, por seu turno, versións simplificadas (*doxa*) da imaxinación nacional que si poidan chegar a novos obxectivos. Escritores e lectores configúranse en protagonistas relativos por canto a súa voz é autorizada e sancionada polo seu capital cultural e simbólico; mais, sobre todo, pola súa tendencia a ocuparen os postos administrativos e educativos do Estado e os oficios relacionados co saber humanístico (Bourdieu 1998), así como a seren obxecto de mecanismos indirectos de cooptación política, como a concesión de subsidios, cargos de prestixio simbólico ou premios literarios (Even-Zohar 2002, 81). Por outras palabras: mesmo cando a novela (en tanto texto literario para ser lido) da produción restrita non sexa xa, en termos cuantitativos, o medio de nacionalización máis transversal, continúa a ter gran relevancia do un punto de vista cualitativo. O seu público ten a miúdo a autorización e a posición dominante para reproducir os discursos adquiridos na lectura. Sobre este último punto haberemos voltar ao analizarmos as novelas propostas como casos de estudo, propias dun momento de grande oferta laboral nos sectores do funcionariado e da industria cultural —a imprensa aquí incluída— e que, por tanto, demandaba novas *doxas* para organizar ideoloxicamente a sociedade do novo réxime autonómico galego.

Debemos referirnos, agora, á que denominamos función intratextual; quere dicir, ao efecto nacionalizador que produce a lectura directa dos textos literarios narrativos contemporáneos. Dividirémola en tres subtipos: reprodutiva, iterativa e creativa. Trátase dunha tipoloxía que propomos *ad hoc* para podermos sincronizar procesos sociais cun elevado nivel de complexidade e elementos da semiose narrativa obtidos a través da hermenéutica. Non pretendemos, por tanto, clasificar con absoluta precisión todos os elementos con capacidade de direccionamento ideolóxico senón propor tres modos de nacionalización literaria intratextual moi comúns de que facemos uso cando analicemos os nosos tres casos de estudo.

Comecemos pola que chamaremos función reprodutiva, que é a que maioritariamente exploramos en seccións anteriores —aquela en que se cifran as achegas de Anderson, Moretti e Jameson. Referímonos con ela á transmisión dun inventario bruto de referencias espaciais, históricas, gastronómicas, patronímicas, políticas... propias dunha determinada nación. No século XIX a maioría destes datos resultaba descoñecida para a poboación global; na actualidade, poren, esa información é omnipresente. Respondendo á pregunta anteriormente formulada de se a nacionalización literaria tradicional desapareceu despois da primeira vaga de nacionalismos europeos: cabería falar en termos xerais, máis do que dunha desfuncionalización

do carácter nacionalizador dos textos, dunha *banalización*, empregando os termos de Billig (1995). O autor inglés chamara a atención para o carácter ambivalente da referencia nacional nos Estados-nación consolidados: a repetición constante do imaxinario nacional a través de todo tipo de canais ocasiona que os cidadáns o incorporen como unha segunda natureza. Billig denomina ese estado *unflagged nationalism*, en que non se fai presente un nacionalismo explícito e doutrinal porque non é necesario: fica en estado de latencia. Porén, ese nacionalismo de baixa intensidade permite que en momentos considerados como críticos polo Estado (ameazas externas ou internas) os contidos nacionais emerxan da súa cotidianidade e adopten unha forma politicamente combativa (*flagged nationalism*). Denominaremos *reprodutiva* a esta función: isto é, destinada a asegurar a maior frecuencia de aparición posíbel dos elementos que conforman as memorias nacionais para estaren sempre presentes na vida dos individuos e así continuaren a semellar autoevidentes e seren traspasadas á seguinte xeración¹²⁵.

Ora, a reprodución bruta de referentes non é sempre un medio para manter invariábel a identidade nacional, senón tamén o mecanismo que habilita a súa innovación progresiva; o que, seguindo Butler (2004) estudaremos como función *iterativa*¹²⁶. O concepto de *lógicas da iterabilidade* despregado pola autora é particularmente rendíbel para o noso obxecto de análise, por canto se compadece con outras ferramentas xa activadas aquí como a de *habitus* (Butler 2004, 232):

cierta forma performativa deriva del hecho de repetir una fórmula convencional de modo no convencional. La posibilidad de resignificar ese ritual se basa en la posibilidad previa de que una fórmula pueda romper con su contexto originario, asumiendo sentidos y funciones que no le eran propias. Al dar un carácter estático a las instituciones sociales Bourdieu no explica la lógica de iterabilidad que rige la posibilidad de transformación social. Si entendemos las invocaciones equivocadas o falsas como *reiteraciones*, podemos ver que la forma de las instituciones sociales sufre cambios y alteraciones, y que una invocación que no tenía legitimidad a priori puede desafiar formas existentes de legitimidad, dejando abierta la posibilidad de formas futuras. (Butler 2004, 239)

O texto narrativo introduce variacións controladas nos discursos nacionais recibidos que explican o seu potencial como ferramenta de comprensión do mundo e da identidade persoal: adáptaos aos novos contextos sociopolíticos, ás novas xeracións, aos proxectos nacionais concorrentes, á heteroimaxe xerada por Estados competidores, etc. A terminoloxía de Butler permite entender o potencial innovativo da repetición, que grazas ao seu carácter *banal* modula

¹²⁵ A noción de repetición enténdese aquí en relación á esfera pública nacional e non ao individuo: é indiferente que os contidos nacionais sexan información nova para un receptor particular, en tanto que son repetidos por todos os outros medios de nacionalización. Están, por tanto, constantemente dispoñíbeis para seren adquiridos e reproducidos.

¹²⁶ Tomamos de Casas (2012, 7) o uso do concepto butleriano de *lógicas da iterabilidade* aos discursos nacionais: “En tanto operativo de intervención discursiva, a historia literaria é susceptible de asociarse no plano institucional non só a núcleos hexemónicos, aos seus aparatos de regulamentación político-cultural (academia, escola, medios de comunicación) e ás respectivas *lógicas da iterabilidade* (Butler 2004: 231-61), senón tamén a núcleos de contrapoder, recoñecibles ou non como alternativos. Estes funcionan en realidade como configuradores de respostas político-culturais de resignificación e, por febles que resulten, aspiran a alcanzar algún xeito de institucionalización. O resultado buscado é a configuración de contraespazos públicos, normalmente de carácter sectorial nos seus inicios, por afectaren só a determinados ámbitos da vida pública (o literario ou o folclórico, por caso), mais moi activos na refutación dos metarrelatos de lexitimación identitaria, cultural ou política contra os que reaccionan (González-Millán 2000a: 63-77). Unha das súas prioridades adoita ser a postulación dunha historiografía cultural diverxente da oficializada no espazo público no que interveñen”. Extendemos os usos de *lógicas de iterabilidade* non só a escenarios de resistencia contra as identidades colectivas oficiais, senón tamén a aquelas variacións que visan fortalecelas mediante a innovación paulatina e controlada.

dinamicamente o nacionalismo de base¹²⁷. A novela é capaz de orientar e transformar os discursos sobre a nación accesíbeis aos individuos, ademais de complementalos con novas informacións que os densifiquen. Esta flexibilidade debe ser posta en paralelo á xa mentada plurivocidade do nacionalismo moderno, e é a que alumea o seu potencial para atenuar ou manifestar conflitos políticos subxacentes. Neste sentido, a novela é capaz de politizar o que antes era extrapolítico e de expulsar do político realidades que facían parte dese ámbito; isto é, de crear pautas interpretativas que desvendan ou agochan os posíbeis lugares de fractura e resistencia. Non o fai a través da afirmación ou a negación directas do carácter polémico dun elemento discursivo, senón da creación de narracións, metáforas e conceptos (así como redes estruturadas que atinxen todas as anteriores) que simplifican ou complexizan a lectura previamente existente do presente sociopolítico. Retomando unha cuestión anteriormente apuntada, a iteración pode subsumir os discursos nacionais do competidor interno integrando a diferenza en que se funda dentro da identidade propia. Ou, pola contra, a iteración pode pór en cuestión o nacionalismo que se difunde na esfera pública oficial e propor outro alternativo.

Incluímos dentro desta última función o cadro teórico proposto por Bhabha (2002) e aplicado ao conflito galego-español por Carballeira (2014). O texto literario non só fornece a identificación cunha nación —é dicir, unha lealdade— senón que condiciona as pautas segundo as cales o individuo é capaz de representarse perante si mesmo e perante os demais; é dicir, ás súas autoimaxes e heteroimaxes. O texto do colonizador elabora (e reelabora) o estereotipo colonial para persuadir o colonizado da súa incapacidade política. Se é capaz disto é porque a autoimaxe que lle outorga, sendo deficitaria, é tamén capaz de xerar algúns beneficios que fruír a curto prazo. Precisamente porque esa imaxe é obxecto de contantes retesías entre dominadores e dominados, é na iterabilidade onde se poden cifrar as pequenas vitorias e derrotas xogadas pola representación —non así as rupturas de gran magnitude co imaxinario dado. Dentro dos casos de estudo que manexaremos talvez o máis ilustrativo do que acabamos de indicar sexa *La saga/fuga de J. B.*, que empregou en 1972 os estereotipos e lugares comúns sobre a galegitude circulantes na altura para propor un novo encaixe imaxinario de Galiza dentro do corpo estatal —encaixe, en suma, que anticipaba a imaxinación española da futura Comunidade Autónoma galega nas décadas subseguintes.

Etiquetaremos como especificamente *creativa* á introdución de contidos ausentes do repertorio sistémico previo. Esta novidade non ten de ser absoluta, senón que pode selo en termos relativos, abranxendo desde a importación de teorías e interpretacións procedentes doutros sistemas até a recuperación de feitos pasados non reivindicados no presente pola memoria oficial. En termos comunicativos, a función creativa implica un baixo contido presuposicional e unha alta presenza de información nova. Isto obriga a incluír elementos metarreferenciais que lle subministren ao lector as ferramentas para engrenar os novos contidos no seu propio inventario cultural. A novela histórica que foca episodios desatendidos nos programas educativos estatais pode exemplificar en que sentido estamos a falar de ‘creatividade’. A función creativa éo tan só no seu contexto de emisión inmediata; isto é, con respecto ao seu propio horizonte de expectativas (Jauss 2013). A proposta de novidades

¹²⁷ Asemade, supón un cadro teórico axeitado para explicar a pasaxe constante entre nacionalismos *flaged* e *unflaged*, entre identidades nacionais latentes e mobilizadas: “Las interpelaciones que ‘llaman’ a un sujeto al ser, esto es, los performativos sociales que se han ritualizado y sedimentado a lo largo del tiempo, son centrales para el proceso mismo de la formación subjetiva, así como el *habitus* participativo, incorporado. Ser llamado o ser el objeto de una interpelación social supone ser constituido discursiva y socialmente al mismo tiempo. Esta interpelación no necesita producirse de una forma explícita u oficial para que sea socialmente eficaz y formativa en la formación del sujeto. Tomada en este sentido, la interpelación en tanto que performativa establece la constitución discursiva del sujeto como algo inextricablemente vinculado a la constitución social del sujeto” (Butler 2004, 248); “El *habitus* no es sólo un lugar para la reproducción de la creencia en la realidad de un ámbito social dado (una creencia por la cual este campo se sustenta), sino que además genera *disposiciones* que ‘inclinan’ al sujeto social a actuar con una relativa conformidad a las demandas claramente objetivas de este campo” (250).

discursivas visa convertelas en parte dos discursos oficiais de identidade e, por tanto, entra en concorrencia con outros dispoñíbeis para lograr a canonización¹²⁸. O seu obxectivo é, paradoxalmente, perder o seu carácter novidoso. A pesar de que desde Kedourie (1961), Gellner (1993), Anderson (2006) e Hobsbawm e Ranger (2000) as nocións de *invención*, *creación* ou *imaxinación*, formas todas cun importante teor incoativo, servisen para definir os xeitos en que o nacionalismo como identidade social é actualizado nos individuos, debemos notar que son focaxes destinadas a explicar a aparición das identidades nacionais nos séculos XVIII e XIX. En Estados-nación estábeis con esferas públicas consolidadas a innovación discursiva especificamente nacional ocupa un lugar secundario con respecto ao total da produción restrita.

Estas tres funcións poden sintetizar as formas en que os textos narrativos contemporáneos son capaces de nacionalizar os seus consumidores en escenarios onde un proceso de nacionalización xa tivo suceso. As tres poden estar tamén presentes, en certa medida, nos textos narrativos aliñados con procesos de nacionalización inconclusos ou imperfectos que disputan con outros sucedidos por un mesmo espazo. Mais o que caracteriza, ao noso xuízo, estes últimos textos é a súa incapacidade para banalizaren total ou mesmo parcialmente os seus contidos; incapacidade esta que coincide coa súa falta de control sobre a maquinaria estatal e a configuración da súa incipiente esfera pública como *contraesfera pública* (González-Millán 2000b). A asimetría entre as capacidades materiais do nacionalismo dominante ou oficial e o dominado ou concorrente explican que existan diferenzas no desempeño das súas funcións e nos seus obxectivos políticos. En palabras de González-Millán (2000a, 163-164),

A xerarquización dos diversos discursos sociais nun momento dado nunha formación social e o peso determinante desta disposición na configuración dunha matriz ideacional nacional son variables dunha especial relevancia no estudio da articulación ideolóxica do *nacionalismo literario* e no da súa eventual cristalización en *literatura nacional*. En situacións socioculturais condicionadas por algún tipo (de experiencia de) subalternidade os fenómenos sinalados aparecen marcados polas complexas e problemáticas relacións entre unha determinada canonización/xerarquización discursiva e as potenciais deficiencias na matriz discursiva social, que axudan a explicar, nestes contextos específicos, a multifuncionalidade do discurso literario e a tendencia por parte dun cada vez máis amplo sector da crítica a privilexiar a súa condición fundacional.

O feito do nacionalismo con Estado ser capaz de converter un amplísimo corpus informativo en coñecemento compartillado con carácter presuposicional permite aos textos narrativos unha enorme sutileza no seu manexo dos contidos nacionais; máis aínda, como postulara Figueroa (1988), permítelles un maior requinte formal e semántico en xeral, xa que o texto pode delegar noutras esferas a transmisión de información contextual. Non é así no caso da nacionalización concorrente, cuxo imaxinario é pouco ou totalmente descoñecido, cando non conflituoso en relación ao difundido polo poder vigorante.

Valla como exemplo o carácter nacionalizador que segundo Moretti tivera a inclusión de referentes xeográficos na novela decimonónica. O texto que se corresponde co nacionalismo subordinado encóntrase, igualmente, no momento inicial en que debe transmitir a súa imaxinación espacial (como inventario referencial mais tamén como coñecemento-poder) a un

¹²⁸ “It has been argued that a system can manage with a canon better than without one. It seems that a static canon is a primary condition for any system to be recognized as a distinct activity in culture. It is also obvious that on a superficial level text producers (writers) struggle for their texts to be recognized and accepted as such. But even for these writers themselves what really matters is that their texts be taken as a manifestation, a successful actualization, of a certain model to be followed. It would be a terrible disappointment for writers to have their particular texts accepted but their literary models rejected. This would mean, from their point of view, the end of their productiveness” (Even-Zohar 1990, 19).

receptor que aínda non incorporou esa identidade nacional. Mais, diferentemente dos casos de estudo escollidos polo autor italiano, o receptor si está introducido na visión nacional do mundo en xeral e nun outro nacionalismo en particular. Iso ocasiona que a xeografía que quere difundir o nacionalismo dominado xa fose previamente integrada nun cadro distinto en que ten os seus propios valores relativos: como depositaria da memoria da identidade nacional exitosa, por exemplo, mais tamén como marcada polos vincos do local ou do rexional. Precisamente porque a rede conceptual e narrativa que integra o espazo nacional é máis do que os seus puntos discretos, o intento de difundir novos referentes xeográficos encontra a dificultade de que estes son inmediatamente captados pola comprensión do nacionalismo dominante e referidos ao campo do particular e do continxente.

O feito de non dispór de instrumentos institucionais, administrativos e educativos (ou só dispór deles nun grao imperfecto) ten outra consecuencia evidente: é difícil supór un lector modelo porque a ausencia dun sistema estábel de medios de nacionalización fai que o grao de coñecemento da imaxinación nacional sexa impredecíbel; nin tan sequera pode darse por certa a identificación nacional por parte do lector. Como o grao de sofisticación que pode adquirir, por exemplo, unha novela histórica depende do grao en que a historia nacional en que se insire sexa dominada polos seus lectores, a novela histórica identificada coa nación en construción pode verse abocada a un labor simplemente divulgativo. E a divulgación de contidos nacionais non-banalizados corre por súa vez o risco de ser detectada como proselitismo; o que dificulta a interiorización non-mediada e o consumo estético na procura de capital cultural¹²⁹.

Este feito pode explicar a tendencia dos textos devanditos a seren considerados como alegorías nacionais, quere dicir, como textos que demandan intencionadamente unha lectura política totalizadora con respecto á nación¹³⁰. En contraste co que etiquetamos como función iterativa, capaz de introducir innovación baixo a aparencia da repetición, a ruptura cos discursos que articulan a identidade nacional dominante faise visíbel e esixe ao lector unha tomada de posición. Por outra banda, como afirmara Jameson (1986b), a alegoría nacional produce no lector occidental unha sensación de desfase temporal: é percibida como un produto propio dunha época anterior. Ese desfase é, en certa medida, real, por canto o texto tenta levar a cabo unha nacionalización cuxo competidor xa executou séculos antes. Dificulta, por tanto, que un texto de pretensión canónica adquira o capital simbólico a que podería optar noutros campos literarios, pois é empregado para outros fins alternativos —como codificación da situación actual da nación, en particular.

A situación descrita pode servir para indicar as que consideramos as dúas dificultades principais que encontra a novela da nación concorrente para nacionalizar o seu auditorio: non só debe transmitir unha maior información contextual como nova senón que debe incorporar patróns interpretativos explícitos que minoren a ambigüidade e dirixan a lectura. Non se trata, en rigor, dunha diferenza funcional absoluta, senón dun descolamento que xorde ao tentar

¹²⁹ Véxase Figueroa (1988) para unha descrición dos défices que enfronta a novela da literatura nacional dominada, aínda que en relación á “diglosia” e non ao conflito especificamente nacional. Valla como síntese do programa investigador alí activado a compilación que fai Pena (1997, 148) das súas teses principais:

- “—Existe, en primeiro lugar, o perigo de confundir texto e texto literario, tanto na constitución do texto como na súa lectura.
- Consérvanse textos que non serían, probablemente, apreciados nunha situación normalizada.
- Hai tendencia, igualmente, a sobrevalorar elementos folclóricos, etnográficos, etc.
- O texto vólvese menos xerativo de sentidos; o resultado é menos ‘obra aberta’.
- Existen configuracións anormais nos horizontes de expectativas e, consecuentemente, unha redución da alteridade.
- Prodúcese un desprazamento do sentido lúdico e unha tendencia, polo contrario, ó monoloxismo ou ó épico”.

¹³⁰ Precisamente porque a alegoría nacional, tal e como foi descrita por Jameson, debe relacionarse coa independencia nacional-colonial como destino desexábel, resulta cuestionábel até que punto algúns dos textos literarios galegos tradicionalmente lidos como alegorías nacionais o son de facto. Voltaremos sobre esta cuestión ao analizarmos *O Triángulo inscrito na Circunferencia*.

asumir as funcións políticas anteriores (que denominamos reprodutiva e iterativa) sen a posesión dos medios materiais e simbólicos que as fan posíbeis.

Nada do dito até agora se compadece cunha distinción entre un modelo patrón propio de situacións ‘normais’ fronte a outro imperfecto, deficitario ou ‘anormal’. O carácter típico das funcións descritas é típico como resultado da preeminencia dos Estados-nación no mundo contemporáneo e da súa aliñación con esferas públicas relativamente independentes entre elas¹³¹. Por tanto, a incapacidade da literatura da nación non-dominante para executar ese programa estético-político obedece á carencia de estruturas estatais duradoiras¹³². Esta precaución, que é relevante desde un punto de vista metodolóxico, torna máis acuciante se temos en conta a centralidade do que Oriol Izquierdo chamou ‘ideoloxía da normalización’ (citado en Miguélez Carballeira 2014a, 206) no período en que foron publicadas as obras escollidas, algunhas de cuxas tomadas de posición deben lerse en relación a ela. Como afirma Miguélez-Carballeira, trátase dun discurso con “carácter circular” que “num contexto de depêndencia política em relação ao estado espanhol, a normalidade será sempre um objectivo impossível de atingir, mas que, isso não obstante, cria na sua esteira uma série de centros de poder que são vantajosos para uma elite reitora (2014a, 206)¹³³. Este discurso resultará fundamental para comprendermos os usos dados ao RM no campo literario galego a partir de 1975, pois foi tomado por unha vía posíbel para edificar unha literatura *normal* na Galiza autonómica. Na posibilidade de suceso da novela de longa extensión e tema máxico cifrábase tamén a esperanza de que a fraca institucionalidade conseguida após a Transición fose suficiente para construír unha cultura sen Estado que se comportase como se realmente o posuísse.

2.3 NACIONALISMO E CONFLITO NACIONAL NO RM

Na sección 2.1.5. reunimos algunhas das críticas principais ao RM que aparecen na bibliografía especializada na corrente, e sinalabamos a marcante ausencia dunha lectura en termos nacionais. A influencia da teoría poscolonial na recepción do RM a partir dos anos 70 (Aijaz 2000; Huggan 2001; Lazarus 2011) implicou que nesa produción bibliográfica predominase unha gran desconfianza con respecto ao nacionalismo, substituído pola hibridación como forma alternativa para pensar as identidades político-culturais contemporáneas. En consecuencia, o RM foi concibido como unha corrente literaria destinada a combater as identidades nacionais en tanto tales, apostando no canto por unha revalorización do *mestizo* e do *fronteirizo*. Tentaremos agora defender que esa interpretación supón un obstáculo para comprender a natureza do fenómeno e os seus usos políticos coevos. Desde un punto de vista xeral, a escolla metodolóxica dos estudos sobre o nacionalismo lévanos a asumir que todo texto narrativo moderno participa necesariamente da visión nacional do mundo e coaduxa á súa efectiva reprodución social. Mais indo máis aló, o caso concreto do RM presenta características que

¹³¹ Sobre a cuestión da existencia posíbel dunha esfera pública transnacional, véxase Fraser *et al.* (2014).

¹³² “Cando se fala de literatura nacional ou de discurso literario nacional, termos que a pesar da súa vinculación aluden a realidades distintas, tende a utilizarse como marco de referencia unha hipotética normalidade institucional. Pero se [...] a literatura non é senón un conxunto de prácticas sociais específicas, nas que interveñen uns axentes e unhas institucións, entón debe aceptarse que un determinado sistema literario poida amosar un alto grao de normalidade nun dos seus ámbitos e ó mesmo tempo evidenciar deficiencias nalgúns dos espazos públicos nos que intervéñe e dos que depende para asegurar a efectividade da súa institucionalización” (González-Millán 1994, 68). Aínda así, González-Millán acrecenta unha nota de suspicacia que partillamos: “Unha pregunta inevitable neste marco de reflexión é a de se o discurso literario dispón doutras opcións, ademais da estatal, para configurarse como institución nacional, máis concretamente, se pode concibirse unha lectura ó mesmo tempo non-estatal e nacional(ista) dun sistema literario. Experiencias históricas como a galega poden inclinaros a unha rápida resposta afirmativa, inducida pola errónea identificación do nacionalismo literario e a literatura nacional [...]; para poder falar de literatura nacional hai que incorporar no paradigma explicativo a dimensión axencial ou institucional” (69).

¹³³ Para unha análise máis extensa da “normalización” e da súa incidencia no período focado, véxase a sección 4.2.2.

aconsellan lelo como particularmente implicado en varios procesos de formación nacional simultáneos. Tentaremos argumentar que os presupostos antropolóxicos en que se basea esta proposta narrativa precisan da nación como horizonte conceptual para poderen facer sentido. Centrarémonos, a seguir, en tres eixos de análise. En primeiro lugar, reveremos o contexto estético-político inmediato do RM, tanto nacional como internacional; a seguir, analizaremos o modelo de recepción do RM a través da noción de *depósito de ancestralidade*; por último, procuraremos as súas relacións co nacionalismo europeo anterior á Segunda Guerra Mundial.

2.3.1 A solución máxico-realista no seu entorno inmediato: modernidade, cosmopolitismo e latinoamericanismo

Antes de analizarmos a fondo o que consideramos o núcleo da poética do RM debemos explorar sucintamente o contexto social e conceptual a que obedece en tanto que nacionalismo literario. En contraste co percurso centrado na recepción e na diacronía que despregamos en 2.1, proporemos agora unha breve ollada ao seu momento de aparecemento e ao seu significado como tomada de posición, xa que a súa dupla proposta —tanto estética como teórica— foi proxectada como unha macrosolución a unha serie de problemas interrelacionados. Estes últimos coinciden, en gran medida, cos que tamén tivo de explorar a *intelligentsia* galega no decorrer do século XX. Algúns deles xa foron explorados en 2.1.2, nomeadamente o da procura dunha arte mediadora entre suxeito e obxecto e realidade e espírito capaz de deitar verdades trascendentes. Suspendemos esa vía de argumentación até a sección 3.2.4, por canto nos servirá para ligar o RM a outras formas de nacionalismo literario e comezar a introducir a historia deses conceptos e estratexias no ámbito galego. Nesta sección faremos énfase noutras cuestións até agora só parcialmente discutidas: as relacións entre o latinoamericanismo e os distintos nacionalismos do continente, entre modernidade universalista e nacionalismo literario e entre exotismo e autoimaxe nacional.

Desde o seu aparecemento, o RML pretendeu ser unha ferramenta para crear unha literatura tanto nacional como continental capaz de competir no mercado literario mundial. Visaba levar a cabo varios proxectos contiguos: a) a defensa simultánea do latinoamericanismo cultural e do Estado-nación como espazo da produción estética, b) a conciliación do *modernism* internacionalizado coa posibilidade de formas artísticas autóctonas¹³⁴, c) a creación dunha estética competitiva tanto nos campos literarios latinoamericanos como no mercado literario en vías de mundialización.

Ora ben, para cando o RM surxiu como tendencia estética o latinoamericanismo era aínda unha corrente política relativamente nova. A súa aplicación á literatura polos escritores do *modernismo* anterior como José Martí non estaba tan afastada no tempo da xeración de Usler Pietri ou Asturias. O compromiso coa idea dunha unidade político-cultural latinoamericana dos primeiros máxico-realistas era, por tanto, unha tomada de posición específica, e non só a reprodución dun discurso de identidade continental banalizado. Era, por tanto, unha continuidade deliberada con autores que comezaban a integrarse na tradición oficial. Por outra banda, o latinoamericanismo obedecía a intereses concretos de tipo político, que debemos apuntar sucintamente antes de analizarmos as súas consecuencias estéticas. O latinoamericanismo supuña unha forma de defensa perante a inxerencia das novas formas de colonialismo que non deixarían de ameazar o continente no decorrer do século XX —en particular, perante o imperialismo estadounidense. A súa principal dimensión política explícase pola necesidade conxunta dunha política exterior harmonizada, como afirmaran anteriormente

¹³⁴ Para as relacións entre o *modernismo* latinoamericano e peninsular e o *modernism* anglosaxón, véxase Rogers (2016).

Martí ou Rodó¹³⁵. Mais o recoñecemento dese carácter resistencial non nos debe levar a desconsiderar os outros intereses que implicaba o latinoamericanismo para o que Ángel Rama chamou “a cidade letrada”. O exposto na sección 2.2.2 pódenos servir para relevarmos algúns aspectos que nos interesan para o fío da argumentación e que non deben pasar desapercibidos. Sinalábase alí que era necesario ollar todos os membros da produción de cultura escrita como particularmente implicados nos procesos de construción nacional e, máis aínda, naqueles que executan homoxeneizacións etnolingüísticas no interior estatal. O latinoamericanismo era, nesta liña, unha ferramenta eficaz para establecer un gran mercado do libro que abranxese un continente enteiro. Un maior intercambio literario entre distintos países podería paliar a ausencia intraestatal de grandes masas lectoras que a progresiva mais demorada alfabetización non acababa de fornecer. Deste punto de vista, o compromiso co castelán —e, en particular, co castelán padronizado pola Real Academia Española— non era só consecuencia da dominación política dunha etnia A —crioula— e dos seus inventarios culturais sobre outras etnias ou grupos minoritarios intraestatais —indíxenas, campesiñado, poboación mestiza non dominante¹³⁶, poboación negra—, senón tamén dos proxectos de expansión das industrias culturais e dos propios escritores. Por iso, aínda que a título menor, cómpre concedérmolle tamén un papel ao RM no eixo estritamente lingüístico nos procesos de formación nacional¹³⁷: é un dos múltiples momentos en que poderíamos subdividir o proceso de alfabetización e aculturación das maiorías sociais latinoamericanas.

Apuntamos sucintamente estas cuestións de incidencia xeral nos procesos de *nation-building* cun propósito contextual. Mais, alén diso, o latinoamericanismo do RM relaciónase con outras circunstancias específicas. Situámonos nun momento, a década de 40, que é o “período de la búsqueda de la identidad americana, del esfuerzo por desentrañar los orígenes de la historia y del ser hispanoamericanos para fundar sobre ellos una literatura propia, distinta de la Europea” (González Echevarría 2004, 147). Apuntáramos previamente o papel xogado

¹³⁵ No entanto, o latinoamericanismo —así como o cosmopolitismo e a modernidade universalista de que falaremos logo— tamén serviron pasado o tempo para vehicular os intereses do adversario político: “The bait that *Cuadernos* offered to Latin American writers was a readership outside the boundaries of their national communities. Their work was published in the same journal as ‘world’ writers such as Thomas Mann, Benedetto Croce, and Upton Sinclair. Not only this but the prestige of having one’s work published in Paris, a city that for Latin Americans had always stood for the enlightened metropolis, was an added incentive, though one that had a price. In the view of its editor, culture must transcend the nation and region of origin in order to become ‘universal’. The apparently unimpeachable notion that culture was universal and literature was autonomous was, in fact, a commonplace widely promoted within the U.S. academy. [...] the presumption of universality as the gold standard for culture was a handy way of downgrading the cultures of emergent nationalisms. In a typical instance, Michel Collinet pontificated that ‘[n]ationalism should not be anything more than a transitory moment in the transformation of autocratic societies into democratic societies’. [...] The idea that the ‘universal’ transcends the national dislocates it from its older meaning of a common destiny for all mankind [...] For the contributors to *Cuadernos*, the universal was a cultural concept that anticipated ‘globalization’ and ‘internationalism’ while retaining a notion of quality that would eventually be lost when the political and economic agenda overrode questions of taste. Even more serious, given the heterogeneity of Latin America, the universal became a handy alibi that allowed U.S. cultural hegemony to be passed off as a continuation of the legacy of Western culture. And given the bias towards Spanish contributors, Latin Americans may well have detected traces of the old imperial discourses that had also claimed universality” (Franco 2002, 35-36). Xa sinalamos previamente que, en termos xerais, a visión progresivamente negativa sobre o nacionalismo —e, en particular, sobre o nacionalismo literario— podía ser explicada polos intereses da política interior dos Estados europeos posteriores á Segunda Guerra Mundial e, moi notabelmente, pola política exterior de Estados Unidos en Latinoamérica e no Sudeste Asiático.

¹³⁶ Por exemplo, os ladinos guatemaltecos.

¹³⁷ Este feito é particularmente notábel na primeira xeración de máximo-realistas. En primeiro lugar, porque a tentativa de hibridación cultural que movía proxectos como *Hombres de maíz* de Miguel Ángel Asturias tiña un moi reducido impacto no nivel lingüístico: Asturias tomaba o castelán como único vehículo válido para a mestura cultural. A abundante presenza de elementos léxicos tomados de grupos etnoculturais non dominantes, como indicamos en 2.2.3, pode ser descrita como unha forma de mestizaxe, mais xoga en paralelo unha función nacionalizadora e alterizadora —como apuntan a súa incidencia no plano maioritariamente léxico e a característica inclusión de glosarios como paratexto ás novelas. Fronte a obras comprometidas coa elaboración de —polo menos— un rexistro mixto que tente ser máis do que a suma das súas partes, como a de José Hernández, a estrutura lingüística do primeiro RM se corresponde cunha xerarquía epistemolóxica paralela.

polos enclaves urbanos na aparición das formas modernas de identidade nacional, xa que permitía aos seus habitantes imaxinar que a súa semellanza recíproca era extensíbel a todo o corpo demográfico da nación. A seguinte anécdota pode servir para ilustrar tanto o axustamento do RM a ese patrón como as súas interesantísimas particularidades:

Desde 1929 y por algunos años tres jóvenes escritores hispanoamericanos se reunían, con cotidiana frecuencia, en alguna terraza de un café de París [*sic*] para hablar sin término de lo que más les importaba que era la literatura de la hora y la situación política de la América Latina que, en el fondo, era una misma y sola cosa... En Asturias se manifestaba, de manera casi obsesiva, el mundo disuelto de la cultura maya [...]. Carpentier sentía pasión por los elementos negros en la cultura cubana. [...] Yo, por mi parte, venía de un país en el que no predominaban ni lo indígena, ni lo negro, sino la rica mezcla inclasificable de un mestizaje cultural contradictorio. (Uslar Pietri 1986, en “Realismo mágico”; citado en Siskind 2014, 66)

En coherencia co patrón típico de formación nacional trazado en 2.2.2, o convivio na capital francesa coadxuvou á afirmación dunha identidade cultural compartillada; mais, ao contrario do que no modelo proposto, esta non serviu para formular un cadro nacional común, senón para, paradoxalmente, resaltar a diferenza nacional. Neste exemplo concreto, o elemento que os primeiros máxico-realistas erixiron en denominador común foi a ‘presenza’ —termo chave que analizaremos na sección subseguinte— de culturas precolombinas nos distintos Estados-nación de procedencia de cada autor (respectivamente, Guatemala, Cuba e Venezuela). Esta ollada deu pé á formación dunha unha macroteoría estético-política de alcance latinoamericano destinada a elaborar discursos estéticos nacionais *ad hoc*: unha forma común de nacionalismo literario dependente dos materiais étnicos correspondentes a cada Estado-nación que despois proporemos denominar *depósito de ancestralidade*¹³⁸.

A aposta dos máxico-realistas por este patrón continentalista —no canto dunha maior independencia político-discursiva entre identidades nacionais— explícase por factores causais situados en dúas escalas distintas. Por unha banda, o afortalamento das relacións intersistémicas —e interliterarias en particular— no continente latinoamericano podía proporcionar un espazo de canonización máis largo —un autor peruano podía, así, ser canonizado en todo un continente. Deste punto de vista, o latinoamericanismo era unha estratexia dirixida a asegurar o mantemento dunha relativa autarquía cultural contra o desinterés, e mesmo a negación, dos pares europeos —e, progresivamente, norteamericanos. Aínda que, como mostraron os estudos pos- e decoloniais, o eurocentrismo cultural sexa capaz de impór un patrón epistémico que relega a produción intelectual non-europea ao lugar do marxinal e do secundario, Latinoamérica tiña a potencia territorial e demográfica suficiente como para incoar unha universalidade propia. Algo ao cal Carpentier se mostrou, como vimos, particularmente atento por causa das súas lecturas románticas e idealistas; seguindo Spengler, difundiu desde os anos 30 a teoría de que se achegaba a era en que América Latina sería depositaria do Espírito Universal —tal e como, no contexto galego da altura, Risco profetizaba a chegada dunha era atlántica.

As ambicións do RM, no entanto, cifrábanse sobre todo na esfera da exportación, dada a importancia concedida ao receptor extracontinental —quen monopolizaba os máis altos de entre os capitais simbólicos dispoñíbeis. A posibilidade de expansión para os sistemas europeos e norteamericano sería máis alta se se escollese unha etiquetaxe continental conxunta que tomase o descoñecemento das tradicións literarias autóctonas e a ollada exotista do continente como

¹³⁸ Nótese, aliás, a singular igualación que se produce na citación anterior entre “literatura de la hora” e “situación política”, chave para comprender a dimensión en que se quería cifrar o proxecto do RM.

unha vantaxe¹³⁹. Dada a escasa capacidade de absorción de produtos latinoamericanos por parte dos sistemas literarios europeos, resultaban máis promisoras un carimbo e un modelo de repertorio conxuntos do que a tentativa de accederen como autores exclusivamente nacionais. Unha simplificación tal era posíbel só porque o receptor albo tiña de seu unha concepción homoxeneizante do continente. Para González Echevarría (2011, 156-158) a heteroimaxe latinoamericana continuaba mediada no século XX polos estratos imagolóxicos que construíra a colonización española, primeiro, e o discurso cientificista despregado por antropólogos e naturalistas europeos nos seus libros de viaxes, despois. Aproveitando esa ollada alterizadora, obras como *El reino de este mundo* podían explorar a historia concreta dun Estado-nación sen lle presuporen ao lector un coñecemento fondo do material historiográfico, en tanto que as particularidades nacionais podían ser interpretadas en función de parámetros de ámbito continental como o do *marabilloso*. Foi a través desta dupla estrutura como o RM conseguiu desempeñar distintas funcións na esfera extranacional e nos respectivos Estados-nacións en que foi producida¹⁴⁰, funcionando por unha banda como estratexia de campo a nivel mundial e, por outra, como discurso de identidade nacional. Por ser esta última o obxecto principal do noso interese, dedicáremoslle plena atención na seguinte sección. Antes diso reveremos a dimensión estritamente estética da nova tendencia narrativa.

O RM apareceu nos campos literarios nacionais latinoamericanos cunha vocación propositadamente polémica contra as outras solucións coevas á mesma serie de problemas: nomeadamente, o costumismo e o realismo social (Franco 2002, 2-8). Do punto de vista político, estes dous formatos literarios —que abranxían no seu interior unha gran cantidade de variacións posíbeis— podían resultar eficaces cando visasen elaborar e difundir historias, xeografías e etnografías nacionais, mais tradicionalmente non foran capaces de concitar o interese do receptor extracontinental. A produción literaria latinoamericana achábase nunha dupla encrucillada. Por unha banda, a literatura debía cumprir unha función autorrepresentativa que configurase discursos de identidade atraentes e duradoiros para uns Estados-nación bastante recentes e con identidades culturais aínda non moi sólidas. Esta tarefa, porén, fora executada até o momento por medio de formatos estéticos concibidos como serodios. A desconexión percibida polos axentes culturais entre eses modelos e os canonizados na circulación internacional restáballes validez: por moito que puidesen ter eficacia discursiva no interior, se non fosen aceptados como esteticamente notábeis por outros centros culturais a súa canonización sería detectada como parcial ou *local*. Por outra banda, a aceptación de modelos procedentes do *modernism* europeo só podía garantir un fraco capital simbólico, xa que levaría a relegar a produción estética autóctona a un papel mimético ou epigonal. Esta opción colocaría a *realidade latinoamericana* nun simple papel de decorado intercambiábel en que representar formas esóxenas. Urxía, pois, un formato adaptado aos contextos específicos que ao mesmo tempo non negligenciase unha certa dimensión experimental ou de vangarda comprometida cos debates poéticos en voga¹⁴¹.

¹³⁹ Remitimos, de novo, a Graham (2001) para unha visión particularmente atenta á dimensión económica e mercadolóxica do exotismo poscolonial.

¹⁴⁰ Estratexia que Torrente Ballester tentou replicar cunha finalidade sistémica aparentemente simétrica mais con funcións políticas distintas. Dado que a situación entre os receptores-albo de *La saga/fuga de J. B.* é de dominación nacional a través dun aparello estatal, a exotización do dominante redonda na súa despolitización, así como na naturalización da propia dominación.

¹⁴¹ Casanova (2002) incidiu sobre ciclo de retroalimentación que implica a noción de *contemporaneidade* no ámbito estético; visión a que se poderían acrecentar, por exemplo, as historias do concepto de *modernidade* levadas a cabo por Blumenberg (2008) e Jauss (2013) e os apuntamentos de Anderson sobre a temporalidade moderna que desenvolvemos en 2.2.3. A noción do *contemporáneo* abandonou o seu valor relativo —simultáneo no tempo a un outro fenómeno dado— para experimentar un proceso de absolutización: na modernidade, un fenómeno é contemporáneo en función de se é coevo ao presente transcendental en que se encontra unha historia progresiva e teleolóxica. Destarte, unha obra é contemporánea ou moderna se é capaz de ler

Se o RM apareceu no campo literario na procura de superar as distintas formas nacionais de narrativa de corte mimético-realista, no ámbito da discusión estética xeral pretendeu trascender as categorías e conceptos que o artellaban. As dicotomías do *particular* e *universal*, de *tradición* e *modernidade*, *localismo* e *cosmopolitismo* presidían un longo debate cuxo inicio podería ser convencionalmente cifrado no *Facundo o civilización y barbarie en las pampas argentinas* de Domingo Faustino Sarmiento. A discusión sobre esas cuestións ocupou moi en particular a vida literaria latinoamericana da primeira metade do século XX, e o RM, que en modo algún clausurou definitivamente a polémica, foi unha das súas múltiples entradas posibles.

A formulación do problema en termos polares coadxuvou a que moitas das solucións procuradas pasasen pola superación dos dous extremos da aporía e, en concreto, pola formulación dunha modernidade propia¹⁴². A este respecto, podemos acrecentar con Siskind que as nocións de *mundo*, *universal* e *modernidade* non son autoevidentes, senón horizontes de sentido construídos devagar e traballosamente por, entre outros axentes, a novela europea contemporánea (o que chama “novelization of the global”; 2014, 31)¹⁴³. Segundo este autor, o RM foi capaz de negociar un equilibrio entre esas nocións, ideoloxicamente xa orientadas polo eurocentrismo, e unha versión dos particulares latinoamericanos que satisfacía as demandas do receptor europeo. En termos xerais, a solución adoptada pasou por tomar algúns dos trazos máis icónicos da narrativa do *modernism* (sen pretensión de exhaustividade: monólogo interior, protagonista coral, incerteza narrativa, polifonía, elisión informativa, temporalidade non-linear, etc.) e mesturalos con temas históricos latinoamericanos, contidos etnográficos, unha gran presenza da oralidade (Birkenmaier 2006) e, moi especialmente, unha aproximación cara o xénero fantástico pouco valorizada na alta literatura europea do momento —xa que despois do romanticismo esta fora maioritariamente asociada á literatura de consumo popular ou infanto-xuvenil.

A introdución dos elementos fantásticos foi presentada como a manifestación do polo do *tradicional*, do *local* e do *particular*. A posibilidade do suceso exterior deste modelo cifrábase, efectivamente, nun cadro global de interpretación de tipo exotista capaz de aplicarse sobre fenómenos nacionais concretos —en particular, as crenzas e mitoloxías indíxenas tal e como as reificara a etnografía. Mais ese factor isolado non explica a súa canonicidade posterior, en particular a partir da versión do RM aparentemente desetnificada proposta por García Márquez, momento en que a tendencia obtivo un grao de popularidade internacional nunca adquirido

un agora histórico que non se deixa apreixar polas súas manifestacións externas. Unha concepción tal imposibilitaba a competición estética e intelectual dos produtores non europeos: por canto a contemporaneidade era ‘descuberta’ por autores europeos, aos seus competidores externos só lles cabía esperar a boa nova e replicala. A produción resultante é interpretada como serodia, xuízo temporal que pasa a adquirir valor estético. Moretti (2000 e 2003b) defendeu unha teoría alternativa a través da que chamou “lei de Jameson”, considerando precisamente os espazos “periféricos” como fonte de innovación estética ao se combinaren as formas dos centros culturais cos contidos culturais propios dos importadores. Forcadela (2017) leu algúns fenómenos literarios do campo literario galego baixo esta última ollada, incluído o hipotético RMG.

¹⁴² Unha alternativa semellante fora a escollida por Borges en *El escritor argentino y la tradición*, talvez a entrada no debate que gozou de maior fortuna posterior. Nótese que, a pesar da incidencia continental da discusión, podía combinarse igualmente con discursos exclusivamente nacionais (arxentinos, por exemplo). Alén diso, polémicas semellantes apareceron na altura noutras literaturas nacionais periferizadas, como por exemplo a polaca (Mandolessi 2009) ou, como veremos, a galega.

¹⁴³ O aserto de Siskind debe ser lido en discusión explícita coas visións que Moretti (2000 e 2003) e Pascale Casanova (2002) defenderon sobre a literatura mundial. Para Siskind *mundo* non é, simplemente, a totalidade das cousas que hai, senón un concepto límite que, malia a súa abstracción e apertura, non é nin ideolóxica nin ontoloxicamente neutro: “the world system of novelistic production, consumption, and translation reinforces the dream of a global totality of modern freedom with Hegelian overtones—that is, a totality whose internal heterogeneity [...] is functional in creating the identity of the *global novel*. I insist that the globality of the novel form is the result of a historical process of global hegemony—the product of the universalization of its bourgeois and European particularity” (2014, 32). Do mesmo modo, no volume coordinado en 2006 por Ignacio Sánchez Prado, *América Latina en la literatura mundial* (2006a), diversos autores discutiron a posibilidade de aplicación dos cadros teóricos de Casanova e Moretti ao continente.

entre produtores non europeos ou norteamericanos. Se tomarmos os termos do debate tal e como foron propostos na altura — igualando contidos étnicos e fantásticos— corremos o risco de outorgar carta de natureza á propia proposta estético-política do RM.

É certo que as obras producidas ao abeiro do primeiro RM foron inusitadamente ricas en contidos tomados da cultura popular —en absoluto exclusivamente indíxena, a pesar da énfase colocada nesa fonte—, mais a simetría establecida entre autoctonía, oralidade e fantasía fai parte da interpretación do propio RM sobre si mesmo para funcionar como macroestratexia de campo. Casey (2012, 114) fixo un interesante apuntamento sobre as relacións entre modernidade e literatura fantástica que pode deitar algunha luz sobre a cuestión:

In 1922, the same year that James Joyce's *Ulysses* and T. S. Eliot's *The Waste Land* appeared, E. R. Eddison published *The Worm Ouroboros* and Lord Dunsany produced his first novel, followed in 1924 by *The King of Elfland's Daughter*. Robert Howard, J. R. R. Tolkien, and C. S. Lewis also all developed within the milieu of modernism, and many of their works, as we shall see, feature attributes common to modernist literature, but none of these fantasy writers is generally discussed alongside recognized modernist authors such as Virginia Woolf, Gertrude Stein or Joseph Conrad. Jurgen Habermas argues that "the project of modernity" may be traced back to the philosophical, social and political values of the Enlightenment (reason, equality, justice) and represents an effort to "develop objective science, universal morality and law, and autonomous art". For modernist literature, the last of these goals is of particular importance, and works of fantasy would appear to be a logical medium for "autonomous art", but many early twentieth-century critics were unprepared to deal with fantasy for fantasy's sake.

O argumento desenvolvido por Casey podería ser rescrito, en termos máis próximos aos activados nesta tese, como segue: cómpre establecer unha diferenza entre os inventarios canonizados polo *modernism* —e posteriormente integrados na súa historización literaria—, e os fenómenos literarios propios da modernidade estética da primeira metade do século XX. Por outras palabras, entre repertorios seleccionados polo *modernism* e repertorios aparecidos na modernidade e en diálogo con ela —comprendida a modernidade aquí baixo a súa propia visión autocentrada en Europa. Embora a fantasía non figure no primeiro dos dous grupos, si experimentou a súa propia revolución estética moderna, por moito que non gozase dunha posición central nos campos literarios coevos. O RM podería facer parte, por tanto, desa segunda modernidade caracterizada pola procura de mundos ficcionais abertos e unha diminución da importancia concedida a mímesis. Por moito que o RM empregase con frecuencia o argumentario alterizador e exotista, o seu uso da fantasía perseguía simultaneamente unha finalidade de vangarda alí onde o *modernism* canonizado se mostrara máis respectuoso cos repertorios herdados da novela do século XIX. Os resultados finais foron, na primeira vaga máxica-realista, bastante conservadores con respecto á introdución do sobrenatural e nunca chegaron a lle conferir plena autonomía; isto é, non converteron o "elemento irredutíbel" descrito en 2.1.4 en norma para a súa ontoloxía ficcional. Os motivos que puideron levar a esta adopción precavida do máxico serán explorados posteriormente, mais para o que atangue ao actual curso da argumentación, a necesidade de fundamento antropolóxico tivo de xogar un importante papel. Pois, para os máxico-realistas postularen unha determinada produción literaria como esteticamente 'autónoma' —con todas as precaucións que precisa tal adxectivo¹⁴⁴— nun mercado hostil, precisaron manter, paradoxalmente, un mundo real con

¹⁴⁴ Seguimos aquí o apuntado por Casas (2012, 12) ao respecto da noción de *autonomía* en termos sistémicos: "Un sistema-único sería o resultado dunha figuración heurística que ignore e exclúa como obxecto de análise aquilo que non forme parte

poboacións indíxenas actuais que o xustificasen. Quere dicir, continuaron o modelo de plausibilidade do fantástico construído no romanticismo europeo, como veremos en 2.4.3. A xustificación das prácticas literarias nunha determinada visión da imaxinación premoderna é unha das apostas fortes do RM como modelo de repertorio: a ollada antropolóxica fai parte integral da súa constitución estética. O seu obxectivo foi facer pasar por étnicos todos os contidos de corte sobrenatural —sen estes o seren necesariamente, sobre todo despois da primeira xeración—; quere dicir, facelos aptos para o consumo literario ilustrado da primeira metade de século.

A proposta de Siskind (2014) permítenos colocar en paralelo o diagnóstico sistémico efectuado polo primeiro RM —é dicir, o referido ao dúplice espazo dos posíbeis nacional/latinoamericano e internacional— e outros conceptos que marcaron os debates estéticos e intelectuais latinoamericanos no século XX: os de *modernidade* e *cosmopolitismo*, grandes atratores conceptuais que orientaron todas as tomadas de posición do RM e dos seus competidores polos centros do campos literarios de América Latina. Siskind argúe que o triunfo internacional do RM precisou dun alto compromiso coa heteroimaxe alterizada de Latinoamérica. Ora ben, o problema resultante de centrar a crítica no *primitivismo* e no *exotismo* movimentados pola tendencia —en que Siskind se posiciona xunto á maior parte da bibliografía recente— é que, traendo á tona un dos seus aspectos esenciais podemos neglixenciar outro que non só é igual de relevante, senón que constitúe a súa condición de posibilidade. Corremos o risco de clausurar a visión exclusivamente positiva da posición política do RM sen termos comprendido a totalidade do seu funcionamento. Arrombar a lectura da historia literaria latinoamericana en volta da dialéctica entre o particular nacional e o universal global leva a descurar que o nacional repite esa mesma estrutura epistémica interna como unha caixa chinesa: a heteroimaxe do suxeito latinoamericano como inserto nunha cosmovisión marabillosa necesita da alterización e particularización de comunidades culturais internas. O RM construíu identidades nacionais capaces de subsumiren as enormes diverxencias socioculturais que ficaban no interior das distintas nacións en que foi mobilizado. Para os Estados latinoamericanos presentárense como actores particulares lexítimos no universal tiñan de particularizar o seu interior e estruturalo baixo a universalidade da nación. O RM implicou, en fin, un poderoso exercicio de autoexotización, mais ese “auto-” pode levar a engano: os custos simbólicos e imagolóxicos da estratexia de campo foron maioritariamente delegados nas etnias non dominantes de América Latina.

Resulta contraitutivo despoixar ao RM da súa vertente nacionalista cando esta foi explicitamente sinalada polos seus primeiros utentes e por críticos latinoamericanos de gran relevancia. Como xa vimos na sección 2.1.3, até os anos 70 a crítica especializada de Latinoamérica estudou o fenómeno en relación case exclusiva á súa vocación de “arte nacional y popular”, empregando a expresión posterior de Rama (1991); tales eran as posturas de Ángel Flores e Luis Leal. Sexa pola súa maior distancia espacial e temporal con respecto ao pensamento poscolonial ou polo seu coñecemento exhaustivo das tradicións literarias

esencial e ideal duns factores previamente seleccionados como relevantes e inherentes. A consecuencia inicial deste operativo consiste en suspender a interacción e en ocasións incluso a existencia de sistemas concorrentes (tamén de parasistemas e subsistemas, cos seus respectivos repertorios e apoios institucionais) no mesmo espazo sociocultural de radicación que se presupón propio ou *connatural*, por exemplo en termos lingüísticos ou xeoculturais, ao que se postula de inicio como sistema autónomo, o cal por esta vía acaba promovido como *sistema-único* mediante unha especie de falacia autonomista de tripla incidencia. En primeiro lugar, o sistema literario sería autónomo en relación con outros produtos culturais ou artísticos; en segundo lugar, sería tamén en relación cos procesos históricos, en especial cos de repercusión non estritamente nacional; finalmente, sería en relación con sistemas literarios alleos, tanto mediatos como inmediatos na cartografía ancilar que a historia literaria incorpore con sustento lingüístico, relixioso, administrativo, cultural ou doutra clase”. Sempre que empreguemos as nocións de *autonomía* e *heteronomía* nesta tese, por tanto, é cun valor *emic* e non *etic*, é dicir, establecidas en relación a percepción dos propios axentes no interior dos seus sistemas, sexa sincrónica ou diacronicamente.

autóctonas, Ángel Rama (1991) presentou unha lectura moito máis acaída do papel xogado polo RM no seu contexto inmediato centrándose en particular no proxecto literario de Gabriel García Márquez¹⁴⁵. Para él, a vocación nacionalitaria da obra do escritor colombiano non supuña un aspecto subxacente ou secundario da súa poética, mais o seu mesmo centro, aquilo capaz de unificala como proxecto coherente. Facer a nación por medio da literatura sería, pois, o gran proxecto defrontado polo RM. Rama era, aliás, ben consciente do carácter contraditorio das formacións nacionais latinoamericanas:

No debemos confundir áreas culturales con áreas nacionales, con el área de un determinado país, o sea con las fronteras dentro de las cuales existe. [...] Si nosotros tuviésemos que reconstruir el mapa de Hispanoamérica atendiendo a las áreas culturales seguramente unificaríamos países, seguramente amputaríamos partes de ellos. Claro está que esto sería una solución en cierto modo abstracta, porque la verdad es que ciento cincuenta años de vida independiente han fatalmente modelado dentro de determinados cánones educativos las culturas. (Rama 1991, 152)

Maniféstase aquí unha concepción —máis meliorativa do que neutra— fundamentalmente procesual das construcións nacionais en curso: as novelas máxico-realistas participarían da construción nacional polo seu carácter *transculturador*¹⁴⁶ das culturas populares americanas (Siskind 2014, 12). Na constitución dese mapa político-cultural ‘fatalmente modelado’ xogou un papel central o RM, ao canonizar determinadas etnias indíxenas como as propias dunha determinada nación; convertendo, así, grupos culturais internos, submetidos á racialización e á violencia, en fetiches patrimonializados. A visión de Rama, por veces excesivamente optimista con respecto á capacidade da nación para a síntese intercultural¹⁴⁷, pode ser complementada coas matizacións críticas de Antonio Cornejo Polar (1991), para quen

las que alguna vez llamé “literaturas heterogéneas” funcionan en parte como receptoras de las tradiciones populares e indígenas y en ese sentido, a más de reproducir los quiebres socio-culturales de América Latina, operan en el ambiguo espacio de la resemantización de formas y contenidos alternativos. Ciertamente no son iguales las crónicas, la gauchesca, el negrismo, el indigenismo, la novela del nordeste brasileño, el realismo mágico o el relato testimonial, pero en todos estos casos el discurso hegemónico se abre a otros discursos, los marginales y subterráneos, a veces con autenticidad [...] y a veces con artificiosidad opaca y falsificadora. Después de todo, la polifonía bajtiniana sólo es enriquecedora cuando las voces de los otros conservan su tono y temple discordante. (1989, 22-23)

A pesar dos criteriosos apuntamentos feitos polo autor peruano, o certo é que a nación é unha ferramenta particularmente produtiva á hora de subsumir o “temple discordante”. En boa

¹⁴⁵ Sánchez Prado (2006b, 20 e 26) detecta algunhas inconsistencias nos modelos de estudo das literaturas periféricas propostos pola literatura mundial que, segundo el, proceden do descoñecemento de *La ciudad letrada* de Rama. Podería aducirse o mesmo da temperá crítica poscolonial do RM, pouco receptiva aos debates teóricos desenvolvidos en Latinoamérica.

¹⁴⁶ Un texto tan importante para a antropoloxía e a análise cultural de América Latina como *Contrapunteo cubano del tabaco y el azúcar* (1987) resulta, hoxe en día, particularmente esclarecedor de como se executa a lectura nacional do cultural: “En Cuba decir ciboney, taino, español, judío [...] no significa indicar solamente los diversos *elementos formativos de la nación cubana*, expresados por sus sendos apelativos gentilicios. Cada uno de éstos viene a ser también la sintética e histórica denominación de una economía y de una cultura de las varias que *en Cuba se han manifestado* sucesiva y hasta coetáneamente, produciéndose a veces los más terribles impactos. [...] Primero fue la cultura de los ciboneyes y guanajabibes, la cultura paleolítica. *Nuestra* edad de piedra (Ortiz 1987, 94; itálicos nosos).

¹⁴⁷ A pesar do compromiso co eixo nacional de Rama no seu texto sobre García Márquez, a súa visión dista moito de calquera forma de inxenuidade, e en obras como *La ciudad letrada* mostra con clareza o carácter nacionalizador das diversas literaturas latinoamericanas (1998, 73) e o seu carácter extractivo e subordinador con respecto ás culturas de expresión oral (72).

verdade, o nacionalismo pode servir para incluír eses “quiebres socio-culturales” como partes constitutivas ou mesmo fundantes da historia nacional; pode, tamén, constituír o fundamento solidario que evite a exclusión das etnias dominadas do ámbito do dereito. A visión nacional do mundo e a súa aplicación política poden chegar a ser, de feito, solucións efectivas a ese tipo de problemas, mais cómpre lembrar que para selo tenden a suspender a soberanía das unidades interiores. Debemos ollar, por tanto, todo discurso de identidade nacional que inclúa unha etnia B como unha das súas parte orgánicas —con connotacións positivas ou negativas— como unha negación implícita do dereito de autodeterminación desa mesma etnia. En palabras de Fernández Bravo (2000a, 20):

el nacionalismo latinoamericano es culturalmente colonial y políticamente anticolonial; esto es, culturalmente afiliado a posiciones europeas y autodefinido en esos términos —lo que en muchos casos, como en el de Mariátegui o en el de Sarmiento, implica una mirada racista sobre las minorías indígenas de la nación— y políticamente anticolonial, es decir, capaz de entender la cultura nacional como un instrumento para construir una identidad independiente y crítica de las estructuras de dominación colonial.

No entanto só a política anti- ou poscolonial, executada na esfera extraestatal, concitou o interese da crítica especializada do RM. A resposta desta falta de atención cara a colonización simultánea do interior que levou a cabo débese a un feito xa sinalado, que é que o nacionalismo e a identidade nacional preceden e fundan o propio acto de escritura. Debido á súa natureza banal e invisibilizada, son tomadas como anteriores ao acto teórico: non precisan de maior desenvolvemento porque constitúen o propio obxecto de estudo, ficando por tanto en entidades aproblemáticas. Non pretendemos establecer unha discusión sobre se o carácter progresivo adxudicado ao RM *in toto* é ou non acertado; os procesos históricos de construción nacional serviron tanto para executar fins progresistas como conservadores, incluso nun mesmo territorio. É indubidábel que o RM foi un discurso anticolonial e, en particular na súa primeira vaga, explicitamente comprometido cos dereitos da poboación indíxena e coa súa participación en procesos revolucionarios democratizadores. Mais eses elementos están mediados pola categoría do nacional, e se for negligenciada na discusión das repercusións políticas do RM suspenderase tamén un elemento que debería ficar, ao menos, anotado: o dereito de autodeterminación. De aí que, como veremos despois, a importación do RM a un contexto como o galego-español, onde estaba a ser demandado o exercicio dese dereito, implicase a acentuación das notas políticas máis regresivas da tendencia. Que esta cuestión non fose apenas considerada na bibliografía sobre o RML confirma a permanencia dun cadro de comprensión dos feitos que toma as nacións como unidade de medida sen recoñecer o seu carácter continxente e aberto aos procesos de autodeterminación que as reconfiguren. Este punto de vista é lexítimo; non así a non-detección da súa influencia patente no labor teórico; pois, como afirma Casas (2012, 10), consideramos que “é esixible ao historiador unha declaración sobre as implicacións performativas previstas no seu discurso historiográfico en sentido social e político”.

2.3.2 Presupostos antropolóxicos e políticos do RM: o depósito de ancestralidade

Cómpre agora fiarmos máis fino e delimitarmos o tipo de discursos e identidades nacionais en concreto que foron promovidos polo RM. Para levarmos a cabo a análise centrarémonos no que consideramos o seu cerne discursivo: a teoría da fusión ou convivio entre cosmovisións indíxenas e modernas, proposta no inicio por Alejo Carpentier e mantida como fulcro de análise na maior parte da bibliografía especializada sobre o RM. Denominaremos *depósito de*

ancestralidade a ese inventario de asuncións teóricas nucleares ao RM: a idea de que a existencia dunha comunidade posuidora dunha cosmovisión premoderna no interior dun Estado-nación confire a todos os seus membros parte dos seus atributos —nomeadamente, o da capacidade para a experimentación sensíbel do reino do sobrenatural. Esta lectura antropolóxica do social constituíu —aínda constitúe— o modelo de recepción do RM; isto é, o conxunto de instrucións precisas para interpretar o funcionamento da ontoloxía ficcional do RM —o elemento irredutíbel— mais tamén para espectacularizar a *marabilla* indíxena perante o público europeo. Desde o fundacional “Prólogo” a *El reino de este mundo*, a dupla cosmovisión foi equiparada á estrutura ficcional de mundos aléticos dúplices que describimos en 2.1.4; modelo de recepción e modelo de produción combináronse para dar lugar a unha poética de base antropolóxica moi característica, en que o mundo natural corresponde á modernidade e o mundo sobrenatural ás sociedades premodernas. Posteriormente defenderemos que este cadro conceptual foi importado arredor dos anos 70 ao sistema literario español para ler autores galegos como Álvaro Cunqueiro ou Torrente Ballester.

Empregaremos como obxecto de discusión o “Prólogo” de Carpentier, que sentou os alicerces do modelo de recepción posterior. Dun punto de vista conceptual, os elementos de tipo étnico que xulgaremos agora non só non perderon a súa produtividade na teoría máxico-realista posterior, senón que tenderon a aumentar o seu protagonismo —mesmo a se converter en protagonistas exclusivos. Permaneceron tamén nos achegamentos máis críticos, que cuestionaron os resultados prácticos da súa implantación estética, mais non a dirección política global que supostamente os fundamentaría, a miúdo considerada especificamente *antinacionalista*¹⁴⁸. Por isto mesmo achamos o total desa produción teórica consistente e homoxénea, a pesar dos distintos significados e valores que os elementos fundamentais xogaron no seu interior. Que a formación de lectura despregada por Carpentier puidese ser reformulada dentro de moi diversos cadros teóricos (a *transculturación* de Ortiz e Rama, a *hibridación* da teoría poscolonial, a dupla *Weltanschauung* de Faris, o *third-eye* de Cooper, o convivio entre modos de produción de Jameson ou a *síntese disxuntiva* de Aldea¹⁴⁹) mostra a súa gran flexibilidade como modelo de recepción, mais tamén a súa produtividade estética e social no decorrer do século XX.

O primeiro RM era, sobre todo, unha ferramenta para a creación de literaturas nacionais en sentido clásico, e incorporaba a maioría dos outros elementos lexitimatorios despregados pola teoría decimonónica do nacionalismo: historicidade, territorialidade, paisaxe e caracterioloxía. Non imos prestar atención a estes elementos, xa que non se afastan do modelo de nacionalización narrativa que describimos en 2.2.3 e 2.2.4¹⁵⁰. A énfase que concederemos aos aspectos exclusivamente antropolóxicos xustifícase por tres motivos: a) porque é neles onde

¹⁴⁸ Véxase, para unha análise global dos motivos tras a desconfianza da poscolonialidade con respecto ao nacionalismo, Lazarus (2011). Aijaz (2000) relaciona o antinacionalismo poscolonial co postestruturalismo en xeral: “questions of empire, colony, nation, migrancy, post-coloniality, and so on [...] have been posed from the 1960 onwards —first under the insignia of certain varieties of Third-Worldist nationalism and then, more recently and in more obviously poststructuralist ways, *against* the categories of nation and nationalism” (2000, 3). Sinala tamén (12) a xa apuntada relación entre RM e crítica poscolonial, indicando que parte da popularidade de Rushdie na segunda vaga podía deberse á propia crítica ao nacionalismo implícita na súa obra. Aínda recoñecendo unha certa aliñación da poscolonialidade cun determinado *statu quo* político, cómpre recoñecer que a corrente estaba a defrontar a un proceso novo para o que o instrumental teórico existente non estaba preparado, como lembra Molina Aparicio (2013, 44): “[t]odo colocaba a los académicos occidentales ante la difícil tesitura de enfrentarse a un ‘nuevo nacionalismo’ poscolonial que era de difícil explicación si se atendía a los criterios naturalistas acerca de la nación que se habían manejado en las esferas de poder y debate académico”.

¹⁴⁹ O concepto de *síntese disxuntiva* procede de Deleuze (2016); non se trata, por tanto, dunha categoría creada *ex profeso* para o RM.

¹⁵⁰ En xeral, a introdución discreta deses elementos correspóndese co que denominamos función reprodutiva e, nos casos nos que aparecen en función do seu carácter marabilloso, iterativa, xa que replican cadros anteriores —a ollada exótica sobre Latinoamérica e a metáfora sobre a *mirabilia colonial*— dotándoos dun novo significado e un novo valor netamente positivo.

podemos encontrar as innovacións efectuadas con respecto a outros nacionalismos literarios, b) porque foron os seleccionados polas seguintes vagas de autores e críticos, conformando o RM como obxecto histórico e modelo repertorial, c) porque, así o achamos, son o núcleo en función do cal son presentados todos os outros atributos nacionais, eixo articulador de toda a teoría¹⁵¹. A pervivencia no tempo do *depósito de ancestralidade* como fulcro explicativo fronte a outras argumentacións do “real marabilloso” —a historia marabillosa dos colonizadores, cara a García Márquez ou ao propio Carpentier— débese á súa utilidade para lexitimar o cultivo dun formato literario —o fantástico— fortemente deslexitimado no século XX. Elementos como historia e paisaxe xa estaban incluídos nos repertorios das literaturas nacionais latinoamericanas, mais para seren reformulados precisaban non apenas dunha percepción desautomatizadora a través da ‘marabilla’ xeral, senón da súa imbricación co formato fantástico. Feitos estes apuntamentos metodolóxicos, avanzamos agora cara a análise do *depósito de ancestralidade*.

O primeiro problema que presenta a teoría máxico-realista é que a mestura proposta entre dúas cosmovisións distintas precisaría para se levar a cabo dunha compatibilidade previa entre ambas e un plano histórico distinto e superior a elas. A focaxe poscolonial enfrontou esta dificultade postulando un horizonte pluralista onde as distintas *Weltanschauung* puidesen convivir en igualdade de condicións ontolóxicas; contra esa tese, autores como Durix (1998) ou Moreiras (2001) sinalaron que estaba a pasar por alto que era a modernidade quen ocupaba ese rol, o que redundaba na subordinación epistémica da cosmovisión indíxena. Aínda con estas precaucións, tal feito foi considerado como unha aplicación errada ou pouco criteriosa do principio político da *hibridación*. Tomamos estas críticas como punto de partida, e consideramos que, efectivamente, a modernidade conserva nos textos máxico-realistas un papel reitor, o que é directamente constatable na estrutura ficcional descrita —capacidade asimétrica de autenticación/desautenticación. Mais alén diso, a mesma idea dun plano de historicidade trascendental en que comparecen entidades diversas —tal e como comunidades culturais— só é defendíbel desde a propia modernidade epistémica criticada. A descrición, catalogación e xerarquización desas entidades —o que supón, en última instancia, a súa constitución como obxecto para unha teoría do social— precisa da antropoloxía e da etnografía como ferramentas reificadoras. É unha discusión clásica da antropoloxía posmoderna¹⁵² até que punto é posíbel un labor etnográfico que non participe desta forma de dominación; en calquera caso, a cuestión que colocamos aquí ultrapasa ese debate disciplinar. En primeiro lugar, porque a antropoloxía que fica de fondo no RM é a de Lévy-Bruhl, que liga a diferenza social a unha diferenza temporal a través da noción de *mentalidade primitiva*. En segundo lugar, porque aínda que o cadro teórico de que partise o RM fose máis sofisticado ou polifónico, existía de fondo unha confusión allea á propia disciplina. Era confundida a modelización efectuada polo dispositivo antropolóxico coa propia etnia en si;¹⁵³ ou, máis aínda, trocábase un *tipo* antropolóxico (o ‘primitivo’) coas distintas etnias que supostamente agruparía. Non importaba tanto o que crese ou deixase de crer cada un dos pobos orixinarios latinoamericanos, senón unha suposta cosmovisión basal, transindíxena, que supostamente unificaría todas as etnias non descendentes

¹⁵¹ Na primeira vaga do RML a aparición de elementos centrais no nacionalismo literario, como por exemplo o discurso histórico de ton épico ou a paisaxe, adoitaba ser filtrada por personaxes de sociedades premodernas que actuaban como focalizador, de modo que era a cosmovisión antiga quen os introducía no mundo natural. Por exemplo, *El reino de este mundo* afástase do modelo tradicional da novela histórica —e adquire o seu carácter marabilloso— colocando algúns dos grandes marcos da historia haitiana recente en función da interpretación sobrenatural que os escravos de procedencia africana fan deles. En *Hombres de maíz*, a gran transformación que o capitalismo ‘maicero’ exerce sobre a paisaxe guatemalteca é constantemente reformulada a través das interpretacións míticas que vai facendo a poboación indíxena, que progresivamente vai perdendo o seu asentamento económico e territorial.

¹⁵² Véxanse, por exemplo, Clifford (1998) e Reynoso (2003).

¹⁵³ Nótase que este tipo de confusións de nivel foran denunciadas ao menos desde Geertz ([1973] 1989) e que, no entanto, no só circulan na obra de todos os máxico-realistas, mais sobre todo na crítica académica posterior aos anos 80.

de colonizadores. E que, para alén, era comunicábel por algunha forma de contacto ás etnias dominantes. A diferenza nos costumes e prácticas de cada pobo orixinario tiña para Carpentier, Pietri ou Asturias unha función clara: diferenciar especificamente cada unha das nacións que formaban o conxunto da América Latina marabillosa, do mesmo modo que no contexto europeo as nacións foran fundamentadas no folclore das distintas sociedades agrarias.

Non por casualidade, tanto Carpentier como Asturias levaron a cabo apaixonados labores de acopio de materiais antropolóxicos que entenderon como directamente relacionados coa creación literaria¹⁵⁴; de aí que González Echevarría (2011, 45) mantivese que a novela moderna latinoamericana procedía dunha literaturización do tratado antropolóxico¹⁵⁵. Non é o noso propósito describir o proceso de construción do indíxena concreto —e das súas distintas formas— levado a cabo polos primeiros máxico-realistas, senón sinalar xa no inicio algúns dos aprioris que cimentan a súa teoría¹⁵⁶. O RM colócase a si mesmo nunha pretensa perspectiva *etic* superior ás culturas concretas e capaz de clasificalas; un punto de vista que non é outro que o da propia modernidade antropolóxica (Habermas 1989, Giddens 1990, Latour 2007), feita pasar por universal e epistemicamente neutra.

Retomemos agora a formulación de Carpentier tal e como a desenvolvera no seu “Prólogo” para rever como se estrutura a súa fundamentación teórica:

Y es que, por la virginidad del paisaje, por la formación, por la ontología, *por la presencia fáustica del indio y del negro*, por la Revelación que constituyó su reciente descubrimiento, por los fecundos mestizajes que propició, América está muy lejos de haber agotado su caudal de mitologías [...] Todo resulta maravilloso en una historia imposible de situar en Europa, y que es tan real, sin embargo, como cualquier suceso ejemplar de los consignados, para pedagógica edificación, en los manuales escolares. ¿Pero qué es la historia de América toda sino una crónica de lo real maravilloso? (Carpentier 2020, 11; itálicos nosos)

¹⁵⁴ “Baste decir que Miguel Angel Asturias estudió etnología en París con Georges Raynaud, experiencia que tuvo como fruto en 1930 su influyente *Leyendas de Guatemala*. Uno de los compañeros de Asturias en la Sorbona fue nada menos que Alejo Carpentier, que en aquel entonces estaba escribiendo *¡Ecué-Yamba-O!* (1933), novela que en muchos sentidos es un estudio etnológico de los negros cubanos. El interés de Carpentier en la antropología nunca decayó. Por ejemplo, cuando estaba escribiendo *Los pasos perdidos* a finales de los años cuarenta, siguió de cerca la expedición de Griaule, así como las actividades y escritos del grupo de antropólogos que se refugió en Nueva York durante la segunda Guerra Mundial. Había otra escritora cubana preparándose en París en esos años: Lydia Cabrera, cuyos estudios precursores sobre la sabiduría popular afrocubana culminaron con su obra clásica *El monte* (1954). Más recientemente, Severo Sarduy ha sido alumno de Roger Bastide, y su *De donde son los cantantes* (1967) es, entre varias otras cosas, un estudio antropológico de la cultura cubana, vista como la síntesis de los tres grupos étnicos principales que habitan la isla: los españoles, los africanos y los chinos. El ensayo ‘El arte narrativo y la magia’ (1933) de Borges, en el que el arte de la narración se compara con dos tipos de curaciones primitivas esbozadas en *The Golden Bough*, no es más que una muestra de la amplia repercusión de Frazer en América Latina. Las huellas de esta influencia son visibles en Octavio Paz, Carpentier, Carlos Fuentes, entre muchos otros” (González Echevarría 2011, 46-47).

¹⁵⁵ Discutiremos en maior profundidade as ideas de González Echevarría arredor do que denominou *ficcions e mitos de arquivo* en 4.1.5.1, xa que serán unha ferramenta moi rendíbel para analizarmos o noso corpus. Para o autor, a toda a novela latinoamericana se constrúe a partir das formas de textualidade dominantes na súa época; é así, en particular, no caso do tratado antropolóxico ou etnográfico, que fornece aos novelistas unha vía de acceso ao pasado inmemorial das nacións. Por unha banda, porque recompila formas de pensamento mítico que permiten dotar América Latina dun inventario mitolóxico propio e paralelo ao grecolatino; por outra, porque a recompilación das prácticas e costumes dos pobos orixinarios describe formas de vida supostamente ahistóricas, anteriores á conquista española, que actúan como ficción mítica das orixes. Aínda que as hipóteses de González Echevarría nos van ser particularmente útiles no referente á representación do acto historiográfico e do texto histórico no noso corpus, as súas ideas sobre o relacionamento entre etnografía/antropoloxía e ficción narrativa estarán tamén moi presentes na discusión posterior sobre a aparición do fantástico como forma predilecta da literatura nacional galega, quere dicir, en todo o capítulo 3.

¹⁵⁶ Ese mesmo carácter moderno é aliás indesligábel da súa historia material, pois estamos a falar de novelas imprimidas e distribuídas industrialmente que circularon como mercadorías para un público alfabetizado e letrado en castelán. Por outras palabras, non hai ningún elemento premoderno —ou híbrido— nin na produción nin na recepción do texto máxico-realista, cuxo consumo, para alén, se executa a través da lectura individual, privada e silente.

Queremos chamar a atención agora sobre o concepto de *presenza* aquí desenvolvido. Este non recibiu a atención crítica necesaria, mais ao noso parecer contén a cifra das coordenadas desde as que foi elaborada a teoría e que permitiron a súa plausibilidade; isto é, o que antes referimos como o seu horizonte de historicidade trascendental. Esa *presenza* é simultaneamente temporal e espacial; o que equivale, tentaremos argumentar, aos eixos interrelacionados da modernidade e da nación. Deteñámonos agora no primeiro dos dous aspectos. Carpentier —e a maior parte da teoría sobre o RM até os nosos días— presupoñen un tempo duplamente estruturado. Por unha banda, é baleiro, homoxéneo e universal; só así pode ser afirmado que unha comunidade *está* presente, quere dicir, que hai un agora simultáneo a todos os individuos humanos. Ora ben, se, con efecto, existen na actualidade comunidades indíxenas funcionalmente autónomas e posuidoras dunha cosmovisión tradicional e fechada, que é o que fai que non sexan tan modernas como calquera outra formación social coetánea? Ese presente baleiro está internamente codificado, e o seu código é normativo: non todas as formacións sociais están nel do mesmo modo, e non todos os modos de estalo son correctos. ‘O indíxena e o negro’ pertencen a un tempo pasado, cuxa modalidade de presenza no agora da modernidade é a da *ancestralidade*. A súa existencia é fósil e fantasmática, carente do seu principio vital e, por tanto, tan só provisoria e accidentalmente accesíbel no aquí e no agora. En *Los pasos perdidos*, Carpentier denominou esa *presenza* ou *depósito* cun nome aínda máis clarificador: *Valle del Tiempo Detenido*. É o que Jameson (1986a, 311) celebrara como “the articulated superposition of whole layers of the past within the present”; unha formulación que accidentalmente supón unha descrición inmejorable da visión ideolóxica do tempo da historia que articula o que chamamos *depósito de ancestralidade*. En palabras de Cornejo Polar (1989, 21),

La conciencia de la pluralidad literaria latinoamericana se pervierte aún más, si cabe, cuando a partir de ella se finge una vagarosa tierra de nadie, un espacio neutral y un tiempo ingrátido donde todo se junta, como si todo fuera igual, en una armonía tramposa que oculta la conflictividad esencial de unas literaturas que no son menos quebradas que la sociedad que las produce.

Con efecto, ese tipo de concepción baleira e estruturada é a mesma que articula a *presenza* no seu sentido especificamente espacial. Trátase, de novo, dun espazo absoluto, baleiro e caracterizado pola súa extensión en que *hai* ou *non hai* cousas. Mais, de novo, a súa universalidade está severamente limitada por unha xerarquización interna. No texto de Carpentier presuponse que as comunidades indíxenas están presentes nun lugar determinado: os distintos Estados-nación que compoñen Latinoamérica. Se o fulcral é o feito de estaren presentes, por que a súa cosmovisión non é igualmente asumíbel por calquera outra comunidade humana copresente no espazo? Por outras palabras, por que esa *presenza* só comunica o seu carácter ‘marabilloso’ aos escritores latinoamericanos? A resposta reside na visión do Estado-nación como unidade fundamental de medida; no interior das súas extremas todo o que se dá dáse nunha proximidade íntima. A incidencia da *presenza* de cada grupo indíxena acaba, por tanto, onde acaban as fronteiras das nacións que o conteñen.

A noción de *presenza* aquí despregada serve como indicio para rastrexarmos os compromisos efectivos do RM coa visión nacional e moderna do mundo. Neste sentido, confire a visión dos estudos do nacionalismo sobre a narrativa contemporánea de corte mimético, que entende eses presupostos sobre o espazo e o tempo como a priori da súa idea de representación. Mais non chamamos a atención sobre eles para mostrarmos o seu axustamento ás nosas hipóteses iniciais: fóra iso, o maior interese do *depósito de ancestralidade* reside en que na altura da súa formulación non necesitou engadir máis ningún elemento teórico-crítico para resultar funcional. Isto é, a teoría do RM consistiu, case exclusivamente, na pura visión

moderno-nacional do mundo. A vecindade espazo-temporal foi en si factor explicativo suficiente para a aparición dunha determinada fórmula estética. Con efecto, a teoría máxico-realista —desde a defendida polos propios produtores até a reelaborada pola crítica académica— non viu necesario achegar unha análise efectiva dos pretensos contidos cosmovisionais premodernos ou sobre como chegaran a facer parte de conxuntos poboacionais máis largos do que as sociedades ás que inicialmente pertencían. A corrente non introduciu elaboracións de análise histórica, demográfica ou xeográfica. Certamente, estas non son exixíbeis a toda forma de preceptiva poética ou de manifesto literario, cuxas teses non dependen de validación ou comprobación. Mais, no caso concreto do RM, este si quixo introducir esa última dimensión, xa que visaba representar fielmente a *realidade latinoamericana* e tomaba o *real maravilloso* como fenómeno xa dado e dependente do contacto entre poboacións ou sociedades diversas —tiña, como xa anotamos, unha dupla natureza prescritiva-descriptiva¹⁵⁷. Por outras palabras, a teoría máxico-realista sobre as relacións entre estética e sociedade si estableceu xuízos con pretensión teórica; xuízos que non precisou fundamentar porque resultaban, para o seu lector albo, autoevidentes. Dado que o intuïto da tomada de posición de Carpentier era negarlle a Europa o seu propio acceso ao mundo sobrenatural —e, en consecuencia, tamén á literatura fantástica tradicional—, o *depósito de ancestralidade* funcionou como unha restrición de facto. Para funcionar como poética prescritiva a súa dimensión descriptiva tiña de ser tomada por *verdadeira* e *aplicábel* a cada novo contexto potencial en que apareceu un RM.

Antes de profundarmos neste punto cómpre irmos máis aló da asignación dun carácter moderno e nacionalitario ao RM, pois non abonda para esclarecer a totalidade da súa incidencia política. Aínda cando modernidade e nación non xogasen un papel explícito na teoría, os textos producidos ao seu abeiro poderían desempeñar igualmente un papel modernizador —como nas formas do fantástico decimonónico— e nacionalizador —como no costumismo tradicional. Para estudar a axencia do RM no confronto entre cultura premoderna e modernidade é preciso conceder unha maior atención ao rol efectivo que xogou en relación as estruturas reais que encarnaron ese confronto. En suma, tentaremos defender que o RM adheriu a unha forma particular de *nacionalismo modernizador* e non só de *modernidade nacional*; unha forma con propósitos emancipatorios mais tamén comprometida coa creación dunha cultura e unha soberanía nacionais únicas —e unívocas.

Xa notamos previsamente que cando Carpentier falaba de “los fecundos mestizajes que propició [a conquista]” anotábao como un factor explicativo distinto da “presencia fáustica del indio y del negro”. O *depósito da ancestralidade* non pode ser reducido a unha teoría sobre a hibridación ou a transculturación, pois foi, antes de todo iso, unha teoría sobre a identidade nacional de corte organicista fundamentada nunha visión exotizada das poboacións orixinarias de América Latina. Antes do intercambio entre inventarios culturais está o propio feito da nación, que pon en contacto as partes dun todo superior innegociábel. Esos contactos son asimétricos, e conforman entre si unha rede interna que dá forma ao organismo nacional. O *depósito de ancestralidade*, como ollada organicista, cose dunha mesma puntada as relacións entre minorías indíxenas e o todo nacional, entre a nación e os seus integrantes individuais (cidadáns) e entre a nación e os seus escritores nacionais.

¹⁵⁷ O primeiro RM encaixa co que Sela-Sheffy (2002) denomina “prefiguración”: “By ‘prefiguring’ I mean the act of envisioning a new desired set of rules for cultural production, which has very little to do with the actual production at a given historical moment in a given cultural space, yet which becomes tremendously effective in transforming this space. Under certain circumstances, such an imaginary repertoire, presented as a program for future production and consumption, may be accepted as a real cultural fact, despite its virtual existence” (155).

O papel concedido ás sociedades premodernas e as súas culturas ten unha dupla dimensión. As obras máxico-realistas manifestaron o seu compromiso cunha concepción cívica dos dereitos da poboación subalterna —principalmente a indíxena e a negra—, reclamando a extensión *de facto* dos dereitos de cidadanía aos grupos que experimentaran, empregando o termo proposto por Franco (2013), os peores aspectos da “modernidade cruel” en América Latina: desde a expropiación do territorio até a aculturación forzosa, desde o exterminio racial até a escravitude¹⁵⁸. A aplicación no texto literario dese compromiso político consistiu na constante tematización da violencia exercida polo Estado, polas clases dominantes e polo capitalismo en expansión sobre as sociedades tradicionais latinoamericanas. Esa reivindicación alcanzou tamén, no primordio da tendencia, unha dimensión simbólica, valorizando positivamente certos inventarios culturais das etnias dominadas. Ora ben, é precisamente neste último aspecto onde compre relevar os outros compromisos do RM: tales formas culturais debían pasar a formar parte da cultura nacional a través dunha interpretación reificada e intrinsecamente ligada ao pasado remoto. A posibilidade de seren expresadas a través da cultura letrada ficaba reservada aos escritores nacionais, que podían dispór delas en calidade de materia bruta e combinalas coas formas da literatura contemporánea. De aí que as asimetrías que rexen o tempo e o espazo estean presididas pola distribución desigual entre o particular e o universal que desenvolvemos anteriormente: a nación encarna o único particular posíbel digno de ser considerado universal; o Outro interno é un particular que só é capaz de remitirse a unha unidade máis grande que o revalorice como órgano dun corpo cheo.

Esta concepción nacional do cultural é, antes de máis nada, patrimonialista: canoniza uns determinados inventarios culturais como propios da nación e concédelles unha función unívoca: a da memoria común. Como afirmou González-Millán (2003), o patrimonio é un dos lugares destacados en que se disputa o conflito nacional. Na súa análise destacou como a nación dominante e a dominada adoitan empregar o patrimonio como forma de canonización e transmisión interxeracional das memorias propias¹⁵⁹. No caso do conflito galego-español no posfranquismo, o obxecto fundamental do estudo de González-Millán, as institucións da Galiza autónoma empregaron tamén o patrimonio para aproximaren ou faceren converxer a memoria nacional galega coa española, despolitizando progresivamente os seus contidos e figuras¹⁶⁰. A súa análise é produtiva para focarmos o caso do RM, xa que na súa proposta cultural vai implícita unha patrimonialización *in toto* das etnias non dominantes; é a súa simple existencia, a súa ‘presenza’, a que é convertida en atributo nacional. doutro punto de vista teórico paralelo xa activado nesta tese, o da visión espacial de Moretti, temos aquí unha variación extrema do que denominara ‘abolición da desigualdade interna’: a través da presentación do Outro interior

¹⁵⁸ Franco mostra tamén as ligazóns entre a alterización das camadas indíxenas e os procesos de estatalización violenta: “During the civil wars of the 1980s, the Guatemalan military targeted the indigenous, whose extermination or forced assimilation was deemed essential to the thorough overhaul of the state in the name of modernization. [...] Despite indigenous activism in numerous organizations, the military considered native groups primarily as obstacles that had to be removed or thoroughly altered. In the words of Greg Grandin, the Guatemalan army ‘produced an analysis that understood terror not as a result of state decomposition, a failure in the institutions and morals that guarantee rights and afford protection, and rather as a component of state formation, as the foundation of the military’s plan of national constitutional rule’. In Peru, sophisticated thinkers, not to mention left-wing revolutionaries, ‘believed that the Andean world was radically Other’. This belief sustained a national imaginary and a practice based on the segregation of the Andean masses. Thus projects of modernization were built on the colonial structure of separation” (Franco 2013, 8-9). O papel do RM na construción dunha forma de alteridade interna —meliorativa e non pexorativa, sen dúbida, mais comprometida co mantemento dun Outro interno— non pode ser desligado, pois, dos fenómenos de segregación e violencia racial decorridos en paralelo.

¹⁵⁹ Para os usos e contradicións políticas da patrimonialización en América Latina, véxase García Canclini (2000): “precisamente porque o patrimonio cultural se apresenta alheio aos debates sobre a modernidade, ele constitui o recurso menos sospeito para garantir a cumplicidade social. [...] Frente à magnificência de uma pirâmida maia ou inca, de palácios coloniais, cerâmicas indígenas de três séculos atrás [...] não ocorre a quase ninguém pensar nas contradições sociais que expressam” (160).

¹⁶⁰ Este proceso de patrimonialización presenta un funcionamento próximo ao que describiremos como propio do RMG.

mediante a ollada da antropoloxía este é vinculado ao pasado, negándolle así a posibilidade de incoar un proceso de modernización nacional autónomo. O RM elimina do politicamente posíbel o debate sobre a soberanía política das etnias dominadas e asegura a súa modernización e nacionalización progresiva sob o nacionalismo dominante¹⁶¹. Repárese, no entanto, que ambas as metodoloxías están inicialmente deseñadas para daren conta de fenómenos distintos: a alterización antropolóxica busca homoxeneizar o rival interno desvalorizando a súa identidade, e por tanto non adoita ser combinada coa súa patrimonialización. O patrimonio, ao contrario, canoniza os referentes identitarios da etnia e da historia política tomadas como referentes principais. Voltaremos sobre esta cuestión, central para comprendermos os efectos políticos da aplicación do que denominamos *depósito de ancestralidade* a Galiza, na sección 4.1.3. A teoría poscolonial pode deitar máis outra luz sobre a función política inmediata desta mestura entre concepcións patrimonialistas e alterizadoras: outórgalles ás etnias dominadas unha imaxe produtiva no contexto político inmediato —o *bo salvaxe* no canto do *bárbaro* (Barabás 2000)— e defende os dereitos dos individuos que a compoñen a faceren parte da cidadanía nacional, mais subtrae os dereitos relacionados coa soberanía política propia. A combinación aparentemente paradoxal destas dúas dimensións —cívica e asimilatoria— non é, como demostran os estudos sobre *nation-building*, en absoluto excepcional; é a norma, de feito, en nacionalismos de Estado unitario.

Os procesos de patrimonialización implican sempre unha fixación e reificación dos elementos escollidos¹⁶²; elaboran unha *doxa* oficial e pechada de carácter simple para a súa

¹⁶¹ Desde un punto de vista construtivista non podemos falar de nacións previas a un proceso de formación e, en consecuencia, o dereito de autodeterminación non pode recaer sobre calquera comunidade potencialmente nacional, senón só sobre as que incoaron unha nacionalización propia. Máxime en tanto que a existencia de movementos indixenistas e a súa codificación estritamente nacionalista non obedece a un patrón unívoco extensíbel a toda Latinoamérica. Por iso cabe falar aquí dun velamento ou suspensión desa posibilidade política, e non dunha negación. Tal e como acontecía na novela decimonónica, a integración dos grupos distintos ao constituído como tipo étnico nacional non só persegue previr un posíbel competidor interno, senón garantir que os seus membros sexan fieis á estrutura estatal, consumidores da súa produción escrita, traballadores da súa economía, pagadores dos seus tributos e defensores da súa soberanía se chegaren conflitos externos. Na América Latina da primeira metade do século XX a ameaza de nacionalizacións concorrentes non era percibida como un risco próximo contra o que o sector letrado debese traballar propositadamente. Mais aínda cando non existise esa ameaza, non debemos esquecer que a existencia de “minorías” culturalmente homoxéneas —particularmente se estas gozan de asento territorial— sempre resulta un inconveniente para as democracias liberais de Estados unitarios, baseadas nunha dupla homoxeneidade —liberdades individuais *de iure* en troca da asimilación cultural *de facto*. Por isto mesmo, debemos ollar a produción literaria que representa ao Outro como comprometida co mantemento do actual estado de cousas mentres outros procesos —educación regrada, éxodo rural, medios de comunicación de masas, etc.— confiren unha homoxeneización paulatina e controlada.

¹⁶² Sobre a *reificación* ou *objectualización*, termo empregado xa en varios lugares desta tese, facemos nosas as palabras de Sela-Sheffy (2002, 146): “The crucial point about canonicity [...] is the sense of *objectification* it confers on such reservoirs, there by naturalizing them in a given socio-cultural order to the point they seem congenital, concealing the struggles that determined them in the first place. The mechanism of objectification, which involves disguising the historical conditions and efforts invested in creating the effect of naturalization, is best elaborated on by Bourdieu [...]. The power of Bourdieu’s analysis lies in that, contrary to that of many cultural critics, it moves away from viewing this mechanism as a ‘conspiracy’ on the part of ruling social sectors, a ‘plot’ allegedly intended to blind the oppressed and incapacitate them. Instead, objectification is seen in his view as a basic cultural mechanism, central to any socio-cultural organization and entirely unavoidable. Since, according to this view, everyone, in whatever social position, is both actively and passively an agent of this mechanism, merely charging certain cultural groups with taking advantage of it is therefore not enough. The fact that not all cultural practices are equally crystallized and enduring, that in different historical points different practices are more available than others for producing canons, and that different groups have different tempo in creating and manipulating their own canonized stocks, all these and other related facts are crucial factors that should be taken into account in the discourse on the canon”. Nótese, no entanto, que ao usarmos *reificación* non estamos só a apuntar para a reprodución do sentido común sobre a orde social —o que chamamos función reprodutiva—, senón a proposta dun novo cadro discursivo para comprender a propia sociedade nacional e un determinado grupo en particular —na terminoloxía activada aquí, función creativa. Por outras palabras, embora nos distanciemos dunha lectura política ‘conspiratoria’ que identifique 1:1 efectos e funcións con intención autoral, debemos recoñecerlle unha dimensión específica ás transformacións exercidas polos textos canonizados sobre os discursos de identidade previos. Isto é particularmente necesario ao falarmos de discursos de identidade nacional en sociedades en proceso de modernización. En termos xerais, a reificación dunha determinada autoimaxe social impide ollar as relacións asimétricas de poder que sucun a propia sociedade; mais nos casos aducidos, oculta tamén os procesos expropiativos propios da transformación

reproducción efectiva. Son, nese sentido, os constituíntes mínimos da memoria nacional; de aí a efectividade da estatuaría ou da nomenclatura urbana como mecanismos de patrimonialización. García Canclini estudou o uso do patrimonio cultural en Latinoamérica como unha “teatralización”, argüíndo que festas e conmemoracións poñen en representación dramática o patrimonio inmóbil en “lugares históricos e praças, palácios e igrejas” que “serven de palco para representar o destino nacional” (2000, 162-163). O máxico-realismo pode comprenderse, continuando o seu paralelo, como un correlato narrativo desa estratexia escénica, cuxo fin é a “*espiritualización esteticista*” e a “*ritualización histórica e antropológica*” (173: itálicos no orixinal); dous procesos que, como veremos, describen tamén a evolución galega perante fenómenos semellantes. No RML fica en primeiro plano unha dimensión expropiativa, pois entende que é a existencia pasiva do grupo ancestral —esa *presenza* patrimonializada— a que é de seu xerativa no interior dunha cultura maior: cultura como ben en tanto que propia dunha organización social dada, ferramenta en canto for refinada polo autor nacional¹⁶³. A nosa escolla da etiquetaxe de *depósito de ancestralidade* débese tamén a esta peculiar lectura do cultural: as comunidades e culturas ‘ancestrais’, detidas no tempo pasado e ligadas a un territorio fixo, son acúmulos de materiais brutos —a esencia nacional— que o escritor, a modo de industria manufacturera, refina até lograr un produto apto para o comercio simbólico. Non cremos incorrer aquí nun exceso metaforizante, pois tal metafórica debeu de ter xa algunha incidencia no contexto de orixe. A visión da cultura indíxena como *material* fica na división entre cosmovisións (materia ancestral-autóctona, forma moderna), o que puido coaduxar a unha interpretación progresivamente literalizante da *materia*¹⁶⁴. Como afirma Jameson, referíndose a versión internacionalizada da tendencia, “magic realism now comes to be understood as a kind of narrative raw material derived essentially from peasant society, drawing in sophisticated ways on the world of village or even tribal myth” (1986a, 302)¹⁶⁵. Cooper (1998, 16) pregúntase, para freaseándoo: “What are these traces of older pre-capitalist modes?” e responde inmediatamente “They are the seam that is mined for the magical raw material itself”:

Western educated and well travelled writers of magical realism are not themselves inserted within these indigenous, pre-technological cultures that provide their inspiration. Although connected to such communities by their own history, such writers are separated from them by their class, despite claims they may make for an ‘authenticity’ derived from a unity with indigenous culture. Garcia Marquez [*sic*], for example, describes “a world of omens, premonitions, cures and superstitions that is

das sociedades rurais, que están a acontecer simultaneamente e que poden afectar a maioría da poboación total. Deterémonos máis sobre estas cuestións nas páxinas subseguintes.

¹⁶³ Tomamos a contraposición entre cultura como ben e cultura como ferramenta de Even-Zohar (2002).

¹⁶⁴ Por exemplo, Mena (1975, 397) afirma que “no todos los escritores dieron el mismo enfoque a sus obras: mientras unos, como Borges y Arreola, creaban mundos imaginarios impregnados de un hondo sentido filosófico, otros, como Rulfo y Asturias, firmemente anclados en su terruño nativo, partían de allí a crear un mundo en el que una problemática y una mitología propiamente hispanoamericanas traspasaban los límites del regionalismo. Estos autores, haciendo amplio uso de elementos locales, dieron a sus novelas proyecciones universales a través de un gran refinamiento técnico, y más que todo a través de la transmutación poética de su realidad”. Pódense observar nesta citación —pertencente a un texto, cabe lembrar, da maior importancia na historia da crítica do RM— a combinación entre a interpretación dos contidos culturais indíxenas como materia bruta e a aplicación dunha rede espacial e xeográfica mediada por categorías nacionais fortemente ideolóxicas: “terruño”, “rexionalismo”, “universales”, “realidad”. O tipo de escollos léxicos que representan “traspasar” e “transmutación” mostran coa maior clareza unha estrutura axiolóxica firme que, baixo a aparencia teórica *banal*, divide entre o universal-desexábel e o particular-superábel.

¹⁶⁵ Jameson non discute, no entanto, a interpretación do RM como combinación de materia pretérita e forma contemporánea, senón que troca, no polo do material, o étnico polo histórico: “historical raw material in which disjunction is structurally present” (1986a, 311). Este tipo de desprazamentos sutís, que reactualizan a hipótese inicial e lle outorgan nova vida, son os que aconsellan incidirmos na homoxeneidade histórica do RM en tanto que formación de lectura.

authentically ours, truly Latin American”. But in proclaiming uncomplicated ownership of this world of magic, Marquez claims too much.

Para a autora, a desconexión e mesmo a falta de contacto directo entre os escritores máxico-realistas e a poboación indíxena aconsella considerarmos a súa obra como híbrida e non como expresión culta das formas populares orixinarias. Mais, de novo, resulta pouco pertinente falarmos de hibridismo en ausencia de trocas culturais efectivas de elementos semióticos concretos e isolábeis na análise. Que fai que unha xeración de escritores de procedencia urbana, cultura europeizante e ascendencia maioritariamente crioula —a cidade letrada, en suma— poidan reclamar lexitimamente o acceso explicitamente ontolóxico aos contidos da cultura antiga? É o emprego do *Popol Vuh* como intertexto en *Hombres de maíz* unha forma horizontal de hibridación ou, pola contra, unha reapropiación vertical da ‘cultura maia’ para as novas literaturas nacionais, que aumentan o percurso da tradición cara un pasado anterior á invasión española?¹⁶⁶ Cooper refire indirectamente cal é o verdadeiro esquema teórico activado ao falar de “connected to such communities by their own history”. Se o ‘contacto’ ten como vehículo ‘a historia’ en abstracto, estamos máis próximos á visión organicista xa mencionada do que a unha realmente semiótica.

A existencia da nación pon en comunidade a todos os seus membros; todo elemento culturalmente canonizado é patrimonio de calquera cidadán nacional. Ao conferirlle tal valor público á cultura indíxena o RM exerce, ao subaixo, unha troca na titularidade da propiedade cultural. Aquela só pode ser expresada a través do autor privado se antes foi expropiada e nacionalizada. O labor do escritor dista de ser pasivo nese proceso. A esencia nacional-continental exprésase a si mesma a través de, por exemplo, a exuberancia da paisaxe; mais o artista debe traballala e levala cara a súa forma final, xa implícita no material en bruto. O carácter mimético do RM con respecto ao referente da ‘realidade latinoamericana’ presupónlle ao escritor un papel adecuador: buscar a forma que a materia, en tanto causa, xa procura. A súa tarefa é executar unha síntese nova para a cultura nacional, reunindo o que para a vista está roto ou disxunto nun novo todo coherente. Esa dimensión atangue, por suposto, a historia latinoamericana, cuxo inicio recente no tempo e derivado dun proceso de conquista precisa de grande esforzo historiográfico para redefinirse nos moldes da historiografía nacional europea, tradicionalmente pronta a empregar o *pasado milenario* como lexitimación discursiva e política. Atangue tamén a dimensión etnocultural: o emprego das etnias crioulas e do castelán como referentes nacionais complicaba a formulación dunha diferenza cultural entre Estados latinoamericanos para lexitimalos como nación. Mais, sobre todo, atangue a poboación indíxena —que, aliás, funciona aquí como o *pasado milenario* do relato histórico e como fulcro da diferenciación interestatal. O RM desprega unha teoría cultural variábel en función do país a que se aplicar que non *explica nada*, mais permite, a través da narración e da metáfora, dotar dun sentido provisorio a disxunta totalidade demográfico-cultural e as relacións de poder que a sucen. Fai, nas palabras de Moretti, visíbel o Estado a través da súa simplificación; simplificación asimétrica e ideoloxicamente orientada.

Por isto último sinalamos previamente que o principal erro da crítica especializada na corrente consistía no uso dunha mirada sincrónica e non procesual con respecto a cuestión cosmovisional. En tanto que obxecto dun proceso duplo de nacionalización e modernización, a “presencia fáustica del indio y el negro” non pode ficar idéntica no decorrer do século XX: a súa base material vai sendo minada a través do éxodo rural, da introdución do diñeiro como método de adquisición de mercadorías de procedencia industrial, do acceso aos medios de

¹⁶⁶ Véxase, en relación ao debate sobre as consecuencias positivas e negativas do concepto contemporáneo de hibridación cultural, Neverdeen Pieterse (2008).

comunicación de masas, do servizo militar obrigatorio e, no extremo, do padecemento de políticas de limpeza étnica¹⁶⁷. A teoría da cosmovisión, no seu presentismo —nos sentidos espacial e temporal— permite *visualizar* o Estado-nación fóra do tempo mentres impide conferir como o decurso transforma ou elimina os elementos que foran formulados inicialmente para a identidade nacional. Esa é tamén unha función política do RM¹⁶⁸. Ao reunir o todo social nunha imaxe harmónica en que o Outro pertence ao pasado, ratifica a pasaxe, aparentemente ineludíbel, da propia historia, furtándolle aos grupos étnicos non centrais a posibilidade de seren os seus propios suxeitos de historicidade¹⁶⁹.

Esta última dimensión política do RM compadécese con outra ferramenta propia dos nacionalismos de Estado perante o conflito nacional: a comprensión do Outro interno como *minoría*. No caso específico do *depósito de ancestralidade*, a minorización patentízase xa na enumeración dos factores maravillosos por parte de Carpentier, en que a presenza comparece como membro discreto e puntual. Mais as comunidades indíxenas supúñan moito máis do que unha escasa presenza. A formación de lectura do RM media a percepción do grupo cultural albo a través dunha imaxe diminuída da súa magnitude demográfica que non se corresponde coa realmente existente. En boa parte dos Estados latinoamericanos na altura da publicación de *El reino de este mundo*, as comunidades indíxenas formaban un importantísimo sector do total demográfico; tal e como continúa sendo o caso hoxe en Estados como Bolivia, Guatemala ou Perú (CEPAL 2015).

Esa visión enormemente inexacta do tamaño do Outro interno responde á percepción cidadina da nación, que tende a concibir todo o territorio en función das cidades que o nuclearizan. A concepción do Outro como minoría interna ten un carácter circular: a modernización erode os fundamentos do grupo non estatalizado e diminúe o seu peso demográfico, facendo que a presuposta minoría vaia progresivamente devindo tal. O carácter de profecía autorrealizábel que adoita implicar a minorización leva a adxudicar á propia pasaxe da historia o que só pode ser resultado directo da acción estatal ou da ausencia propositada de esta:

O museo deve admitir uns poucos signos de modernidade para que seu discurso seja verossímil: fala da conquista, de alguns Estados diz o número de habitantes para destacar a alta ou baixa proporção de índios. Mas não explica que processos históricos, que conflitos sociais os dizimaram e foram modificando sua vida. (García Canclini 2000, 188)

Antes referimos o proceso de conexión da cultura Outra ao pasado remoto, mais agora estamos perante un fenómeno contrario: ao territorializar e minorizar o indíxena, dáse por feito que factores como a migración cara contextos urbanos supoñen unha sorte de decrecemento do seu

¹⁶⁷ Algunhas destas últimas, como a levada a cabo no Uruguai, tiveron lugar nun momento moi temperán, previo ao propio RM.

¹⁶⁸ Debemos lembrar que ao falarmos de funcións políticas tentamos explicar a esfera das *accións* humanas e non das *interpretacións* humanas (Sheffy 1997, 38); quere dicir, que nin a intencionalidade nin a autodescrición dos propios axentes ten por que ser coincidente coas súas efectivas funcións sociais.

¹⁶⁹ Reynoso (2017, 54), na súa severa crítica do perspectivismo amerindio de Eduardo Viveiros de Castro e Philippe Descola, aduce argumentos semellantes: “Mi sensación es que el recurso a elementos que vienen desde tan antiguo y desde tan lejos, constituyendo un fondo literalmente ‘arcaico’ e indiferenciado ‘donde se encuentra el perspectivismo’ [...], trae como consecuencia la activación de una pesada hipoteca exotista, quitando prioridad a la investigación de problemáticas del presente insuficientemente ‘fascinantes’ y desalentando el esfuerzo de coordinación de políticas culturales y de políticas en el amplio sentido que no guarden relaciones de filiación y afinidad con ese patrimonio in-memorial”. A crítica é particularmente relevante, en tanto que o movemento do perspectivismo amerindio parece herdar o proxecto inicial do RML, quere dicir, converter a antropoloxía en ontoloxía; de aí que esta corrente antropolóxica popularizase nas décadas pasadas o sintagma de ‘virada ontolóxica’ [*ontologic turn*].

grupo poboacional. Isto, que pode ser certo nunha perspectiva antropolóxica ou demográfica, non o é desde o punto de vista político-nacional, que non atopa problemas en considerar cidadán —e aproximalo a través da política estatal a ese ideal cívico— a calquera dos seus habitantes con independencia da súa cultura ou cosmovisión. Así, o éxodo rural en Estados-nación modernizados non é considerado unha diminución ou potencial desaparición do seu grupo étnico referente (urbano). A visión reificada do total poboacional impide a construción dun nacionalismo concorrente, porque ao mesmo tempo que a cultura alternativa perde o seu fundamento négaselle unha transición autónoma para a modernidade: para ser o que é, ten de permanecer sempre idéntica a si mesma.

2.3.3 A plausibilidade e a vixencia no tempo do depósito de ancestralidade

Ora ben, se como vimos argumentando o que denominamos *depósito de ancestralidade* tiña un perfil teórico fraco, unha ligazón evidente con teorías do social en declínio como o organicismo, e progresivamente fora perdendo contacto coa realidade demográfica e cultural que tomaba como referente, como é posíbel que mantivese a súa vixencia durante aproximadamente tres cuartos de século —mesmo até hoxe en día? A nosa hipótese é que a cuestión da plausibilidade epistemolóxica non pode, neste caso, desconectarse da súa eficacia estética, política e económica. Mentres a teoría resultar rendíbel a súa plausibilidade poderá homolgarase a súa credibilidade, e non precisará de virar a ollada cara a si mesma.

Se o primeiro RM presentaba claras concomitancias coas formas de nacionalización propias da novela moderna, unha ollada á evolución do RM como modelo de repertorio non deixa de mostrar características sorprendentes que se relacionan co que acabamos de apuntar. En primeiro lugar, chama a atención o estraño lugar concedido ao que previamente denominamos función reprodutiva no seu interior. O modelo canonizado entre os anos 60 e 70 con Gabriel García Márquez como fulcro concedeu unha menor atención aos referentes nacionais concretos, privilexiando no canto os aspectos pretensamente cosmovisionais. Estámonos a referir, por exemplo, á súa tendencia a empregar territorios imaxinarios no eixo espacial e estruturas metahistóricas no temporal. Estas gardan relacións, sobre todo metonímicas ou alegóricas, cos referentes nacionais concretos, mais a súa función especificamente propedéutica (ensinar ao público lector a xeografía e a historia nacional) foi relegada a un segundo plano. De aí que se prestasen a ser lidas como alegorías nacionais puras. Algúns factores xa aducidos nesta tese deberon de xogar un papel decisivo na progresiva selección dos repertorios: a) o horizonte latinoamericanista da teoría precisaba que fose conceptualmente vaga para se aplicar (en potencia) a vinte Estados-nación cunha plétora de grupos étnicos distintos¹⁷⁰, b) o papel de referente de oposición do costumismo e a novela social explica o desinterese pola introdución de referentes excesivamente ‘particularistas’ que lle puidesen conferir un aspecto ‘heterónimo’, c) o papel canonizador que Estados Unidos xogou no *boom*, unido ao seu intervencionismo coevo na esfera cultural latinoamericana, xustifica a selección das formas máis acordes ao “universalismo abstracto” e ao “estilo internacional” (Franco 2002), d) o *desexo cosmopolita* presente na tendencia tiña de presupor un lector albo non nacionalizado no contexto de orixe, o que seguramente tivo peso á hora de diminuír a información presuposicional. Son este tipo de factores aos que queremos facer referencia ao falarmos de eficacia estética, política e económica.

¹⁷⁰ Alén do máis, dado o carácter preceptivo-descriptivo da teoría na súa formulación inicial, obras como *El reino de este mundo* procuraban contrastar os presupostos en que se baseaban; quere dicir, que os fenómenos estudados competían toda a América Latina e que estes eran esteticamente produtivos. De aí que a novela citada ilustre un episodio histórico concerninte a unha nación distinta a que o autor tiña por referente nacional propio (Haití fronte a Cuba). Tal feito non empece o carácter nacional da teoría, senón que mostra que o campo de probas en que debe ser falsada é sempre unha nación concreta, plasmación particular e universal dun espírito tamén continental.

Nesa mesma orde de ideas, como notaron Aldea (2011), Jameson (1986a) ou Chanady (1995) entre outros, o RM contemporáneo tendeu tamén a desparticularizar as culturas premodernas que lle outorgaban o seu polo máximo: despois do “primeiro momento” do RM foron sendo abandonados os contidos directamente tomados do labor etnográfico, tales como lendas, mitos, costumes e empréstimos léxicos. Foron, por tanto, as vetas máis abstractas da doutrina de Carpentier as que se impuxeron, de tal forma que os elementos sobrenaturais xa non precisaban xustificar a súa procedencia en base a un acervo cultural realmente existente. Podían ser contidos novos, inventados ou vagamente semellantes ao que se conceptuaba como imaxinación tipicamente indíxena. Isto aplica tamén nun nivel informacional: a teoría do depósito de ancestralidade que lle concedía lexitimidade ao escritor para habitar o espazo intermedio entre realidades non era explicitamente postulada nos propios textos literarios máximo-realistas do “cuarto momento”. Non precisaban dun paratexto como o que acompañara *El reino de este mundo*. Mantemos, en contra do afirmado por autores como Warnes (2009), que esta abstracción progresiva non obedece a unha verdadeira desetnoloxización, senón que responde á difusión efectiva do modelo repertorial íntegro. Pois este non era tan só estético-productivo, senón tamén interpretativo-receptivo. Aínda que no texto fose suspendida cal era a realidade do sobrenatural, unha macroteoría exterior continuaba a fornecer os termos exactos do pacto ficcional, quere dicir, o carácter marabilloso de América Latina por causa da súa duplicidade onto-antropolóxica. O proceso de abstracción foi posíbel non apenas porque as reformulacións executadas sobre o patrón do *realismo marabilloso* tivesen sucedido, senón porque estas se adaptaban naturalmente á visión exotizada sobre Latinoamérica —esta última podía ser suficiente, incluso, para decifrar indutivamente as coordenadas imaxolóxicas do texto. Aínda que para a chegada do *boom* o que chamamos *depósito de ancestralidade* xa non precisaba dunha formulación explícita intratextual (ou paratextual), autores como García Márquez seguiron a difundir os lugares comúns sobre a marabilla latinoamericana en entrevistas, conferencias e artigos, mantendo así un alto grao de control hermenéutico sobre as súas obras (García Márquez 1998). Isto mesmo cabe argüír da publicística, da crítica xornalística e tamén, como xa vimos, de parte da crítica académica e dos máximo-realistas aparecidos noutros contextos nacionais. Foi tamén o caso, como despois veremos, do posíbel RMG, que non só non foi acompañado dunha metateorización senón que non encontrou necesario nomear a propia etiquetaxe.

A eficacia e a credibilidade que continuou suscitando o RM como modelo de recepción ou interpretación pode ser medida a partir da súa fortuna posterior como modelo de produción. O camiño cara a desparticularización da teoría alcanzou o seu cima na reformulación en termos poscoloniais, pois xa non era preciso referir sequer a presenza de grupos étnicos para postular unha literatura híbrida: era a colonialidade en si a que explicaba e *motivaba* esta última. Aínda que tamén cómpre lembrarmos que, para este momento, a proposta de explicacións plausíbeis ía un paso por tras da realidade práctica: perante a aparición de formatos homologábeis ao RM nas literaturas indiana ou canadense, o cadro explicativo precisaba de ampliación heurística. Isto último, que parece evidente, é de feito unha circunstancia anómala ou polo menos rechamante. No canto de optar pola explicación máis intuitiva, a da influencia ou empréstimo interliterario, a teoría organicista inicial foi transformada para facela máis abranxente. Unha estratexia así permitía comprender os RM autóctonos como formas propias e non importadas, xa que era un determinado substrato histórico-cultural o que os xeraba *de seu*. Nese sentido, o mantemento da ollada teorizante puido ser garante do mantemento paralelo do capital simbólico da tendencia, pois serviu para converter toda unha xeración de epígonos internacionais en cultivadores espontáneos dunha poética nacida directamente da propia colonialidade. Repárese,

aliás, en que o RM iniciaba xa na América Latina coeva a vía da literatura de consumo en autoras como Laura Esquivel, cuxo *Como agua para chocolate* data de 1989.

Aínda que por razóns fundamentalmente distintas ás aducidas por autores como Slemon (1995) ou Jameson (1986a), a fórmula estética do RM tendeu a aparecer ou ben en sistemas literarios territorializados en rexións en que as comunidades rurais premodernas compuñan un importante sector do total demográfico, ou ben en locais en que esas comunidades ocuparan un lugar relevante nos discursos de identidade nacional, sexa por unha modernización serodia ou pola asignación ao campesiñado do valor de depositario da memoria nacional. Isto non implica negarmos a correlación entre RM e contexto colonial ou poscolonial, mais subordinármola a un cadro máis abrangente que é capaz de explicar a práctica totalidade dos RM aparecidos após a década de 80 —e non apenas, como no caso da hipótese poscolonial, unha maioría relativa. Que o modelo máxico-realista non fose adoptado —ou só en moi escasa medida— en Estados-nación modernizados ou imaxinados como modernos pode responder ao escaso incentivo que estes acharon en exotizaren a propia identidade nacional. Mais tamén revela até que grao o esquema do depósito de ancestralidade foi tomado como plausíbel, funcionando en última instancia como criterio de selección de quen podía incorporalo ao seu repertorio e quen non. Por outras palabras: para desenvolver un RM propio parece ter sido preciso axustarse empiricamente á teoría máxico-realista. Entendendo, iso si, que a condición material precisa non ten de ser unha determinada realidade demográfica, senón a existencia de discursos naturalizados sobre a sociedade tradicional; quere dicir, unha auto- ou heteroimaxe. Isto pode comezar a indiciar por que o modelo do RM tivo un suceso maior no campo literario galego do que noutros campos literarios territorializados dentro do Estado Español.

O último factor que explica o aumento da abstracción teórica do RM e o mantemento paralelo da súa plausibilidade atangue directamente as funcións políticas da corrente e, en particular, a minorización das camadas indíxenas xa mencionada. Os procesos de modernización e nacionalización foron alcanzando no decorrer do século XX a maior parte de sociedades premodernas que, xa no interior doutros Estados-nación, conservaban unha certa autonomía social. O suceso das políticas de homoxeneización nacional tivo de implicar unha reformulación práctica dos alicerces da teoría. Unha vez aparentemente consumada a modernización, as novas formas de máxico-realismo deberon buscar outras lexitimacións para a diferenza cultural e a autoexotización. Neste sentido, o polo cívico-indixenista do primeiro RM foi perdendo protagonismo, abrindo o camiño á primacía da súa función nacionalitaria —cívica ou non, mais agora referida só as entidades políticas xa conformadas en Estado.

Os problemas que destacamos con respecto á teoría do RM, organizada arredor do depósito de ancestralidade, non implican que esta sexa necesariamente errónea. Efectivamente, a súa versión executada a partir da transculturación pode ser pouco adecuada se temos en conta que non está a falar de, por exemplo, prácticas sociais concretas —como o consumo ritualizado de tabaco— senón dunha cosmovisión enteira que concirne á partilla efectiva da realidade: que cousas existen e que cousas non. Do mesmo modo, a *hibridación* como cadro xeral non pode ser admitido sen unha análise profunda dos medios a través dos cales se executou a troca cultural e os seus resultados precisos. E o duplo modo de produción de Jameson, ao delegar o seu peso hipotético no escritor con consciencia de historicidade, só revitalizou a visión dos máxico-realistas sobre si propios como autores nacionais. Mais, na realidade, a teoría non podería ser *verdadeira* en modo algún, porque o problema que sempre focou —que é o que produce a aparición dunha literatura máxico-realista— non é tal. O que debía ser explicado non era como a mestura cultural nunha sociedade dada crea espontaneamente determinadas formas literarias, senón para que foi desenvolvida unha formación de lectura concreta e por que puido ser adoptada por sistemas literarios moi diversos.

Se o depósito de ancestralidade foi quen de ficar con vixencia crítica até a chegada do século XXI foi grazas á súa capacidade combinatoria con outros discursos literarios, antropolóxicos e políticos. Aos críticos tentaren reformular unhas teses que progresivamente se ían revelando inadecuadas, outorgábanlle unha segunda vida ao formato; como aínda defendera Mena en 1975, parecía que os problemas historiográficos que arrastraba o inconexo RM se acabarían resolvendo cando a teorización óptima fose achada. Sería un erro, porén, adxudicarmos como causas únicas da permeabilidade da poética o exotismo e o eurocentrismo latentes na recepción europea. Alén disto, Carpentier deseñou unha estratexia eficaz para competir no mercado literario mundial. A vaguidade dos seus termos ontolóxicos permitía un amplo rango de lecturas estéticas posíbeis; e en termos preceptivos, presentaba un modelo moi pouco restritivo sobre que podía ser unha literatura real marabillosa. As teses defendidas sobre as relacións entre etnicidade, literatura e nación eran propositadamente fracas, destinadas a rendibilizar a credulidade exótica da imaxinación colonial. As sucesivas relecturas que sufriron —os “momentos” de Echevarría— mantiveron esa fraqueza inicial nun punto cego, xa que as foron engrenando en novos paradigmas de plausibilidade. Aínda así, os puntos centrais do depósito de ancestralidade ficaron vixentes porque eran movimentados unha e outra vez para defrontar novos fenómenos: as formas de resistencia política despregadas pola literatura poscolonial, os retos deitados pola posmodernidade e o capitalismo tardío ou o retorno da popularidade e do capital simbólico do fantástico. En tanto que a teoría resultou solvente neses contextos teóricos a propia visión nacional do mundo velou as inconsistencias alí onde comparecían.

Chegamos así a unha cuestión central para explicar a plausibilidade da imaxe étnica, nacional e continental proxectada polo RM: o seu carácter continuísta con respecto a modelos anteriores de ampla difusión. A grande efectividade da proposta máxico-realista non tería sido posíbel sen un cumprido campo de probas histórico anterior en que foron empregadas sistematicamente as sociedades rurais para edificar novas nacións e novos formatos literarios —caracterizados, precisamente, por mesturaren fantasía e identidade étnica. Estamos a falar dos procesos de construción nacional de tipo etnocultural, unha experiencia histórica que non só forneceu aos máxico-realistas un inventario de estratexias de campo altamente rendíbeis senón que deu aos seus receptores un modelo interpretativo amplo: o da literatura fantástica como depósito da imaxinación popular. Elaboraremos, seguidamente, unha definición do devandito discurso nacionalitario —que é tamén, en suma, a base lexitimatoria do fantástico galego— e levaremos a cabo unha breve comparación co que denominamos *depósito de ancestralidade*.

2.3.4 O RM e os nacionalismos etnoculturais

Até agora tentamos defender a aplicabilidade dunha interpretación en chave nacionalista do RM, así como da utilidade desa lectura para describirmos as principais funcións políticas da tendencia; entendendo aquí por principais aquelas con maior incidencia práctica no seu contexto inmediato. Para rematarmos de perfilar a nosa proposta queríamos dar un paso atrás e mudarmos a énfase posta nas particularidades do RM para marcarmos os seus puntos en común —algúns deles resultado de débedas directas— con outros procesos de nacionalización en que a literatura xogou un papel relevante. Así poderemos comezar a transicionar cara o caso galego, onde a implantación do cadro máxico-realista foi posíbel, entre outros motivos, pola presenza previa de discursos homólogos de identidade nacional.

Propomos ler os fenómenos citados en relación a certas formas de nacionalismo anteriores á Segunda Guerra Mundial. Estas poderían ser agrupadas baixo distintos carimbos metodolóxicos, tales como *nacionalismo étnico*, *nacionalismo cultural*, *movemento nacional*

ou *revivalismo nacional*. Embora as catro refiran a mesma serie de fenómenos relevan dimensións distintas. Estamos a falar de discursos de identidade nacional propios de contextos onde

an ‘exogenous’ ruling class dominated ethnic groups which occupied a compact territory but lacked ‘their own’ nobility, political unit or continuous literary tradition. [...] the onset of the modern stage of nation-building can be dated from the moment when selected groups within the non-dominant ethnic community started to discuss their own ethnicity and to conceive of it as a potential nation-to-be. Sooner or later, they observed certain deficits, which the future nation still lacked, and began efforts to overcome one or more of them, seeking to persuade their compatriots of the importance of consciously belonging to the nation (Hroch 1991, 80)

A proposta de Hroch, articulada arredor da etiquetaxe de *movemento nacional*, serve para enfatizarmos a relación que este tipo de nacionalismos garda coa movimentación política. Pola carencia de instrumentos estatais de nacionalización, os movementos nacionais tenderon a transmitir os seus contidos no contacto social directo ou construindo unha contraesfera pública (González-Millán 2000b) —isto é, seguindo a terminoloxía de Quiroga (2013), nas esferas privada e semipública. Neste sentido, estamos perante un proceso de nacionalización inicialmente horizontal, en contraste coa transmisión prototipicamente vertical dos primeiros nacionalismos estatais propios do occidente europeo¹⁷¹. Trátase, en todo caso, dunha clasificación flexíbel: Hroch insiste en que se trata dun patrón para a comparación e non dunha norma, e que o proceso que describe tamén tivo lugar en territorios con certa autonomía política residual ou con tradición literaria autóctona —nomeadamente, os casos irlandés, catalán e noruegués (Hroch 1991, 80) a que máis recentemente (2015) acrecentou o galego¹⁷², entre outros.

En liñas xerais, o carimbo de *movemento nacional* é de aplicación aos procesos de formación nacional desenvolvidos con posterioridade a —e non necesariamente en concorrencia con— ás nacionalizacións centralizadas nas vellas monarquías absolutas. O seu surximento explícase por —alén doutros motivos de orde xeral xa aducidos en seccións anteriores— o seu carácter reactivo con respecto á universalización da categoría de nación: o seu intuïto político era refaceren a distribución coeva do mapa nacional para se incluíren nel como pares. Isto explica que, aínda que a maioría dos movementos nacionais teñan un carácter independentista, a categoría tamén poida agrupar nacionalismos irredentistas como o alemán ou o italiano. Como argumentamos previamente, os termos de *nacionalismo* e *nacionalistas* parecen ter servido desde a súa aparición para daren conta dos *movementos nacionais*, particularmente os concorrentes, o que leva a miúdo a unha identificación exclusiva —e non poucas veces intereseira— dos primeiros cos segundos.

A proposta de *nacionalismo cultural* ou *étnico* visa dar conta do que consideramos un dos factores principais do programa político dos movementos nacionais. Dado que o nacionalismo desde a súa orixe xustificou o seu dominio en base á semellanza entre os seus cidadáns e unha orixe común no pasado, o nacionalismo cultural tendeu a enfatizar ese tipo de criterios fronte aos explicitamente políticos ou cívicos. A ausencia dos alicerces materiais en que se basean

¹⁷¹ As nocións de horizontalidade e verticalidade teñen aquí unha dimensión necesariamente simplificadora das experiencias nacionais. Os movementos nacionais que tiveron suceso e conseguiron estatalizarse botaron man das mesmas ferramentas verticais que os seus competidores. Do mesmo modo, os nacionalismos con Estado non poderían ter acadado os niveis de difusión e lexitimidade de que gozaron se non atopasen tamén transmisión no eixo horizontal. A distinción quere servir, por tanto, para sinalar a principal dirección de cada proceso político no seu momento de aparición.

¹⁷² Hroch (2015, 112) agrupa o movemento nacional galego xunto ao bretón sob a etiqueta de “disintegrated movements that had not yet succeeded”, caracterizados por incoar a súa actividade con posterioridade á democratización ou constitucionalización do Estado dominante mais con anterioridade á industrialización do territorio que reivindican (111).

estes últimos —especialmente estruturas políticas operativas e grandes enclaves urbanos con capacidade de centralización territorial— levounos a aumentaren a énfase na diferenza étnica¹⁷³; estratexia que posibilitara o abstracto concepto de semellanza despregado polos nacionalismos estatais multiétnicos. O que no inicio ocupaba un lugar secundario na teoría da nación, como consideración derivada da misión *civilizatoria* dos Estados con respecto á poboación rural ou etnicamente diversa, permitiu a unha segunda vaga histórica de nacionalismos articulárense politicamente. Para o curso da nosa argumentación, interésannos en particular os nacionalismos culturais propios de contextos de modernización serodia; isto é, territorios onde as sociedades agrarias mantiveron ao menos até principios do século XX un alto grao de cohesión social e abranxeron unha ampla porcentaxe do total poboacional. Cando se produciu este tipo de casuística, o nacionalismo cultural tendeu a tomar a poboación agraria como referente de identidade nacional: quer tomando directamente algúns dos seus contidos étnicos, como lingua ou folclore¹⁷⁴, quer erixíndoos como modelo dun *ethos* nacional futuro, isto é, como tipo ideal de cidadán (Hutchinson 2004, 51).

Partindo desta base, cabería engadir á dimensión politicamente horizontal do *nacionalismo étnico* unha lectura marcadamente vertical da cultura¹⁷⁵. Co obxecto de establecer unha nación concorrente, os movementos nacionais tomaron as sociedades tradicionais como modelo que debía ser refinado a través da reelaboración culta —padronizando linguas de circulación exclusivamente oral, elaborando compilacións de contos populares, modernizando a vestimenta tradicional, etc. A lectura vertical do total social é, a dicir de Luhmann (2009), un fenómeno inherente aos modelos sociais occidentais, e, en última instancia, ao propio concepto de sociedade, que malia a súa abstracción e universalidade postula propiedades (e causalidades) superiores a un conxunto máis amplo do que as individuos e clases autoidentificadas que o forman¹⁷⁶. Fala Luhmann da centralidade e permanencia na visión do social contemporánea dun modelo xerarquizante orientado cara arriba en que a aristocracia supón a norma ideal, perante a cal as outras camadas son formas espurias ou incompletas:

se presenta en forma paralela aunque no integrada lo perfecto como lo más alto, lo mejor y lo dominante, pese a no representar la globalidad de los fenómenos ni la totalidad del ámbito de objetos de la teoría. Fue suficiente una solución normativa del

¹⁷³ Seguimos Beramendi (2001, 285) na súa definición de *etnicidade* en relación aos *nation-building*: “representación ideal dun conxunto, con composición variable segundo os casos, de caracteres colectivos, extra-políticos e supostamente obxectivos. Estes caracteres —uns simples, outros complexos— poden ter un correlato real claro (lingua, cultura material, cultura espiritual, relixión) ou ser inventados en todo ou en parte (raza, *Volksgeist*)”.

¹⁷⁴ Bajtín (2019, 233) fixo unha interesante apreciación que liga as dúas formas máis rendíbeis de literatura nacionalitaria, o relato de base folclórica e a novela histórica: “En primer lugar, se trató del folclore nacional y local (dentro de lo nacional). La canción popular, el cuento, la leyenda heroica e histórica fueron, ante todo, un medio nuevo y poderoso de humanización e intensificación del espacio natal. Con el folclore irrumpió en la literatura una ola nueva, poderosa y extraordinariamente productiva del tiempo histórico-popular, que resultó tener una enorme influencia en el desarrollo de la concepción histórica del mundo en general y, en particular, en el desarrollo de la novela histórica”. Acrecenta, referíndose a Píndaro, que considera o precursor da nacionalización moderna do folclore local, que “tejía esos mitos locales con los mitos helénicos comunes, creó un tejido único y consistente que abarcaba a toda Grecia y que ofrecía, como si dijéramos, *un sustituto popular-poético para la unidad política insuficiente*” (233, itálicos nosos). A acaída expresión en itálicos podería referir o emprego compensatorio do folclore tanto nas distintas nacións de América Latina como en Galiza.

¹⁷⁵ Beramendi (2001, 285) incide na verticalidade do nacionalismo étnico, aínda que noutro sentido distinto. Para el, este fenómeno é vertical en tanto que comprende como etnicamente homoxéneos os distintos estratos que compoñen a sociedade.

¹⁷⁶ Nun sentido semellante, Koselleck advertiu de que “sociedade” tendeu a sobreescribir o concepto de “Estado” sen variar excesivamente o seu contido semántico e que, en consecuencia: “[e]s evidente que de esta forma no se solucionan los problemas expresados en los conceptos, sino que solo se reformulan y redefinen. También lo es que detrás de estos cambios de denominaciones o formación de conceptos se ocultan problemas de tipo extralingüístico. Precisamente esta diferencia entre el concepto y el estado de cosas es la que una y otra vez provoca la transformación histórica y la que la regula (2012, 38)”. Parece evidente que o pasaxe de ‘Estado’ a ‘sociedade’ foi posibilitado pola mediación da visión nacional do mundo e dos seus constituíntes inmediatos.

problema como sustituto de una analítica de los fundamentos. Bastaba con representar *la parte alta*, lo que *debería ser*, y poner como fundamento una teleología inmanente de aquello que luego significa ‘todo’, es decir, la acción. [...] La sociedad [...] se comprende jerarquizadamente, de tal manera que su esencia y unidad se expresan en su “cima”. (2009, 47-48)

A innovación do nacionalismo etnocultural é o seu emprego sistemático dos trazos culturais das clases subalternas para dotar dun novo *habitus* á “parte alta” do todo social. Prodúcese así, un peculiar camiño de ida e volta que podería ser descrito como un exercicio de manufacturación cultural: unhas elites —aristocráticas, económicas, políticas ou culturais— subtraen contidos populares específicos despoixados do seu entorno semiótico e pragmático e exercen un traballo sobre eles para serviren como distintivo identitario das clases dominantes, primeiro, e como fundamento da educación nacional, despois. Destarte, eses contidos son progresivamente devoltos ás camadas subalternas con novos valores e usos propios da sociedade moderna.

Na descrición anterior dos fenómenos de nacionalismo etnocultural pode ser conferida unha interpretación dos contidos culturais subalternos como *materiais*, a mesma que detectamos no RM. Repárese, neste sentido, que para eses elementos seren materia bruta [*raw material*] é precisa unha elaboración primaria: precisamente aquela que os despoxa das súas funcións prácticas e revaloriza a súa dimensión significativa en termos exclusivamente simbólicos (Maiz 2000, 87-94). Como afirma Hroch, o movemento nacional adoita comezar por un estudo sistemático da propia cultura pre- ou protonacional: “selected groups within the non-dominant ethnic community started to discuss their own ethnicity and to conceive of it as a potential nation-to-be” (1991, 80). Créanse así ideais regulativos en que as clases altas son culturalmente virtuosas en función da súa participación dunha serie de trazos xa sempre nacionais que a poboación debe adquirir a través dos programas de educación estatal.

A mediados del siglo XVIII la intelectualidad burguesa alemana expresa su enfrentamiento político con la aristocracia defendiendo los valores de mejora moral y formación interior como exclusivos del sistema burgués y construye de ese modo una conciencia de unidad de clase en torno a ellos [...]. De esta forma, sustancializa un conjunto de valores como un todo autónomo, la *Kultur*, que ha de protegerse. [...] esos valores son caracterizados como exclusivos (y, por tanto, diferenciadores) de un grupo y, en consecuencia, se establecen las bases para el sentido particularista que vincula cada cultura a una colectividad concreta. Paulatinamente, a finales del siglo XVIII, ese conjunto de valores pasa a referirse no solo a la burguesía, sino a toda la comunidad. (Llamas Ubieto 2012, 23)

Aínda que esta lectura vertical de baixo para cima é innovativa e adoita ser asociada ao nacionalismo cultural, tamén foi explorada polo nacionalismos cívico-políticos¹⁷⁷. No entanto, estes últimos tenderon a continuar co modelo tradicional orientado de cima para baixo. Así, Ernest Renan no seu clásico *Que é unha nación?* podía afirmar que

Francia llegó a ser, muy legítimamente, el nombre de un país donde no había entrado más que una minoría imperceptible de francos. En el siglo X, en las primeras canciones de gesta, que son tan perfecto espejo del espíritu del tiempo, todos los habitantes de Francia son franceses. La idea de una diferencia de razas en la población de Francia,

¹⁷⁷ E, en certas ocasións, seguiu percursos que non é posíbel aprehender mediante unha dirección unívoca baixo-cima: “[T]he worship of nature”, which stemmed from French seventeenth-century court culture and from English poetry, was embraced by eighteenth German bourgeois intelligentsia to be finally attributed to the German ‘indigenous’ national ethos” (Sheffy 1997, 45). Véxase tamén, sobre esta cuestión, Sheffy (1999).

tan evidente en Gregorio de Tours, no se presenta en ningún grado en los escritores y poetas franceses posteriores a Hugo Capeto. La diferencia del noble y del villano se acentúa hasta el extremo; pero la diferencia entre uno y otro no es en absoluto una diferencia étnica, sino una diferencia de valor, hábito y educación, transmitida hereditariamente. (Renan 2000, 56)

Na realidade, ambas as interpretacións do social deben ser olladas como o resultado dunha necesidade feita virtude; conforme o tempo decorra, as tradicións político-teóricas tenderán a se mesturar en función das necesidades contextuais e discursivas de cada nacionalismo:

those scholars who [...] oppose a ‘good’ civic to a ‘bad’ ethnic nationalism [...] fails to see how closely intertwined all three conceptions of the nation [cívica, étnica e plural] tend in practice to be, and how easy it is to move from one version to another as circumstances dictate. Nationalism will not be easily tamed and categorised to fit the prescriptions of moral and political philosophers. (Smith 1998a, 212-213)

O uso das sociedades agrarias como referente de identidade foi unha estratexia moi rendíbel na articulación de nacionalismos de corte conservador, que alén de construíren a imaxe nacional sobre o campesiñado estableceron a propia sociedade agraria como modelo sociopolítico óptimo perante a chegada da modernización¹⁷⁸. No entanto, cómpre non igualarmos ambos os fenómenos —unha confusión frecuente que se debe á ampla difusión do nacionalismo *völkisch* alemán e a súa influencia na cultura europea no principio do século XX. O nacionalismo cultural, no sentido específico mencionado, articulou tamén demandas de corte progresista desatendidas polos nacionalismos anteriores, como os dereitos das clases subalternas en tanto subalternas, a defensa da cultura popular, a preservación da paisaxe natural, a descentralización política e a necesidade de facer valer *de facto* a igualdade legal que os nacionalismos centrais estableceran *de iure*. Nesa mesma orde de ideas, cabe recalcarmos algunhas matizacións xa feitas sobre o uso que faremos nesta tese dos conceptos de *nacionalismo cultural* e *nacionalismo étnico*: *cultural* non debe ser oposto dicotomicamente a *político*. Non todos os nacionalismos de corte cultural aspiraron á consecución dun Estado propio, mais ao noso xuízo a articulación política dun determinado nacionalismo dependeu das circunstancias específicas en que apareceu e do seu espazo dos posíbeis. Hutchinson, que si establece unha distinción polar entre ambas as correntes, introduce unha matización crucial ao respecto:

The case for exploring pre-existing ethnic sentiments as a causal force in the rise of nationalism is strengthened by the many examples where the latter forms as a communitarian revolt against modernising states, which are perceived to be assimilating populations to an alien dominant culture. In Ireland, the Czech, German and Slovak territories, a *cultural nationalism* has focused on the moral regeneration of the historical ‘community’, attempting an inner renovation of the ethnic base, promoting high vernacular cultures, educational centres and grass roots economic, cultural and political self-help organisations. This is distinct from *political nationalism*, which looks to the state and citizenship. Although the former is often small-scale, when able to ally with powerful traditional non-state institutions, such as churches, which articulate a special destiny for the community, cultural nationalist movements can create a *counter-cultural* centre against the state. (2004, 33-34)

¹⁷⁸ Ese tipo de nacionalismo conservador-populista deuse tamén en nacionalismos de espectro estatal como o carlismo ou o primeiro falanxismo.

Como xa apuntamos, consideramos que o polo político-estatal é inherente ao fenómeno mesmo do nacionalismo, mais a súa reivindicación efectiva está en relación de dependencia coas posibilidades estruturais inmediatas. Para Hroch, quen seguimos neste punto, a politización dun nacionalismo cultural consiste na pasaxe dunha ‘fase A’ a unha ‘fase B’ que será posíbel ou non en función dunha serie de criterios previos¹⁷⁹. Esa parece, en suma, a visión máis acaída aos datos actualmente dispoñíbeis sobre as distintas construcións nacionais. Con respecto ao carácter étnico deste tipo de nacionalismos, por último, cómpre notar que esa dimensión non presenta unha correlación absoluta cunha maior tendencia para homoxeneización etnocultural; ao menos non nun grao superior do que caracterizou os nacionalismos cívicos¹⁸⁰. En sentido contrario, non só os nacionalismos cívicos exploraron na súa traxectoria unha dimensión étnica senón que, en momentos concretos, etnificaron elementos exclusivamente políticos, como a adscrición ideolóxica¹⁸¹.

A última etiquetaxe a explorarmos é a de *revivalismo nacional*; que, embora se trate dunha corrente cultural ou ideolóxica, ten unha importancia central nos procesos de nacionalización de base cultural, até o punto de seren fenómenos paralelos. Hutchinson (2004) relaciona a aparición dos movementos nacionais-culturais coa difusión dunha nova visión da política internacional e cunha revalorización da importancia da cultura popular. A partir do romanticismo en xeral e do pensamento de Herder en particular, popularizouse en Europa a idea de que o progreso da historia humana dependía da conservación da maior cantidade posíbel de culturas nacionais. Ao contrario, a desaparición dunha lingua, por exemplo, pasou a ser considerada unha perda non só para os seus utentes, senón para toda a humanidade. Por outras palabras, o nacionalismo étnico incluíu desde o primeiro momento o que máis tarde, e en particular desde posturas próximas ao marxismo, sería rearticulado como internacionalismo: unha particular interpretación do humanismo e da paz kantiana. Esta dimensión exterior dos nacionalismos culturais pode ser comprendida como unha exploración efectiva da realidade a que conduciran os primeiros nacionalismos cívico-estatais: dado que xa de facto existían varias nacións establecidas como tales, comprendíanse os primeiros procesos de formación nacional como o primordio dun movemento da historia cara o pluralismo cultural. Do punto de vista estritamente nacional, o revivalismo consistiu nunha moi determinada visión da sociedade presente e do seu pasado histórico: leu as comunidades étnicas como xa nacionais desde tempos remotos, e explicou a súa fraqueza política actual como propia dun momento de decadencia — fose esta global, civilizatoria ou exclusivamente local. A pesar do carácter marcadamente reaccionario que tivo o concepto de *decadencia* no inicio do século XX, debemos notar que para

¹⁷⁹ Maiz (1997, 123) sintetiza eficazmente as tres ‘fases’ descritas por Hroch: “unha fase A, na que minorías intelectuais ‘descobren’ e formulan a identidade diferencial da nación e proceden á divulgación cultural da mesma; unha fase B de axitación política e extensión dos apoios sociais da causa nacional; e, finalmente, unha fase C na que a maioría da poboación asume e explicita politicamente a identidade nacional da man dun movemento de masas. [...] A virtualidade dun modelo tal non reside soamente en que posibilita [...] a análise comparativa de numerosos casos europeos do último século, senón que require ulteriores factores a máis dos puramente estáticos, apuntando á superación do clásico abano de datos obxectivos: cultura, economía, lingua, raza... como omniexplicativos da formación nacional”.

¹⁸⁰ Mesmo así, o uso oficial dun nacionalismo étnico cuxa concepción da cidadanía procede do *ius sanguinis* —isto é, que considera cidadán nacional tan só a quen é fillo, por súa vez, doutro cidadán nacional— si correlaciona coa aparición de políticas de limpeza étnica (Smith 1998a, 212).

¹⁸¹ Tal é, por exemplo, o caso do nacionalismo español oficial no primeiro franquismo: “[a] apropiación estatal de menores de familias republicanas era justificada por una concepción étnica de la nación. El discurso nacionalista católico tenía como uno de sus sostenes culturales el racismo y defendía una interpretación biológica de la política. Interpretaba que identidades nocivas como la liberal, marxista o libertaria podían transmitirse genéticamente, condicionadas por el ambiente familiar. [...] Las niñas fueron objeto preferente de estas tutelas estatales, por cuanto su género cargaba con la responsabilidad de la reproducción biológica de la nación” (Molina Aparicio 2017, 37). Inexplicabelmente, embora o autor recoña que o nacional-catolicismo español debe ser lido como parte da “edad de oro de la homogeneización etno-nacional” e da “limpieza étnica” en Europa e non como un caso excepcional (34), non concede ningunha atención ás políticas homoxeneizadoras executadas sobre as nacións en Estado, que é onde o paralelo europeo resulta máis obvio.

o revivalismo nacional esta non era necesariamente espiritual, senón que adoitaba responder a condicións efectivas de debilidade económica e periferización territorial. A articulación dunha comunidade étnica como nación podía ser ollada como un contributo á gran tarefa do pluralismo etno-nacional e da recuperación dun pasado glorioso mítico. Sexa como for, o revivalismo cultural tivo suceso nun duplo sentido: serviu aos novos nacionalismos para lexitimaren no plano ético os seus proxectos políticos e, no global, deu contido filosófico-conceptual ao que ía ser o novo mapa político europeo, fragmentado en Estados-nación de fronteiras progresivamente estábeis e pacificadas. Alén diso, xogou un papel central na configuración do propio concepto moderno de *cultura*.

O revivalismo nacional non se explica tan só polo seu carácter reactivo con respecto á aparición dos grandes nacionalismos unitarios. Articulaba tamén outras preocupacións e anseios que o romanticismo xa defrontaba. Entre estas ansiedades da época, a que nos interesa fundamentalmente é a da chegada da sociedade moderna e da revolución científica. Con respecto á primeira, esta corrente cultural supuxo unha tomada de consciencia sobre a desaparición das formas de vida tradicionais no proceso de modernización. A miúdo este interese pola conservación foi explicado pola preponderancia da clase terratenente nos contextos citados, de tal modo que o revivalismo sería apenas unha xustificación ideolóxica para o mantemento dos vellos privilexios feudais. Dun punto de vista comparativo, parece que a existencia dunha clase aristocrática renuente á burguesización ou a industrialización non foi unha condición certamente indispensable para o establecemento dun nacionalismo deste tipo, a miúdo movimentado por profesores, intelectuais ou funcionarios medios. Máis ben, foi unha lectura do histórico-político propia de sectores con alta mobilidade social e territorial que conxuntaban vivencias rurais e urbanas. Fronte aos procesos de formación nacional centralizados en grandes urbes, onde a modernización podía parecer consumada embora non atinxise o total estatal, os territorios con gran presenza de sociedades agrarias ou escasa modernización permitiron ver no seu decorrer o que Polanyi denominara “gran transformación”. É neste tipo de enclaves onde si cabería falar, nos termos de Jameson, dunha dupla consciencia histórica —se introducirmos as matizacións xa apuntadas—, en tanto que nelas existiron participantes inscritos en dous sistemas sociais que aplicaban unha lectura metahistórica ao proceso de infiltración dun deles no outro. Por isto mesmo, aínda que a citada ecuación entre nacionalismo étnico e conservadorismo político non sexa exacta, si se aproxima á realidade se comprendemos a preocupación pola conservación nun sentido máis largo; isto é, como a procura dunha forma político-cultural de asegurar a pervivencia do que pasou a ser concibido como patrimonio nacional —lingua, cultura, paisaxe, costumes, formas de goberno, etc. O acopio e posterior refinamento da cultura campesiña foi tamén motivado por este rexeitamento perante a desaparición das organizacións sociais tradicionais. Por isto mesmo, a dimensión preservativa dos nacionalismos culturais non sempre foi diametralmente antimodernista; con frecuencia, o seu obxecto consistiu nunha transición controlada á modernidade que afectase o menos posíbel a cultura étnica ou nunha modernidade adaptada á nación en cuestión. Non debemos esquecer, por último, que este tipo de lecturas do social foron primeiro que todo ferramentas para construír campos culturais, sociais e políticos onde os membros do movemento nacional tivesen maior capacidade para ocuparen as posicións centrais.

Nas súas variantes máis extremas, o revivalismo levou a negar ou tentar paliar a mundanización do mundo que implicara a revolución científica postulando novas formas de espiritualidade. A recuperación dos pasados heroicos nacionais e de formas de relixiosidade popular pode ser contemplada non só como unha forma de lexitimación política e ‘invención’ nacional, senón como unha resposta consolatoria a un escenario de radical transformación

social, epistémica e relixiosa. Ese proxecto, como vimos, tivo os seus ecos na filosofía e na literatura, cada unha facendo uso das súas propias ferramentas disciplinares: a procura da reconciliación entre suxeito e obxecto ou materia e espírito, no primeiro, a concesión dun espazo vicario para o sobrenatural no reino da ficción, no segundo. Este é o proxecto, como xa apuntamos, que estaba por tras do *realismo máxico* de Novalis. A folclorística xogou un papel fundamental nos movementos nacionais; papel destinado, en termos xerais, á conservación da literatura oral, a súa transformación en memoria nacional e o seu uso como materia para unha nova alta literatura (Safranski 2018, 162).

O romanticismo alemán pode servir como pedra de toque neste sentido, tanto pola súa eficacia á hora de empregar a literatura para imaxinar a vida campesiña como por converterse no principal exportador dos modelos de fantasía étnica. A xeración romántica procurara non só recoller os contos populares (*Volksmärchen*) e recompilalos para uso da cultura letrada (*Buchmärchen*) senón empregalos como fundamento dunha nova modalidade literaria propia da alta cultura e con pretensións filosóficas (*Kunstmärchen*)¹⁸². Esta última fora cultivada por autores como E. T. A. Hoffman, Clemens Brentano, Ludwig Tieck e, de interese fundamental para nós, tamén polo propio Novalis. Enlazamos, así, co xa apuntado en 2.1.1 e 2.1.2: o RM europeo procedeu de, e en certa medida serviu de epílogo a, algúns dos grandes proxectos estético-filosóficos dos nacionalismos culturais do século XIX que mantiveran unha certa vitalidade até a Segunda Guerra Mundial. A conxunción entre función nacional, radicalidade estética e finalidade trascendente a través do molde da literatura marabillosa non é, por tanto, unha novidade do RM; máis ben cabería afirmar que este último recuperou e transformou solucións probadamente solventes no pasado próximo a un novo contexto semellante.

Chegados a este punto, podemos propór a que é a nosa principal hipótese para comprender o RML nunha escala histórica diacrónica e supranacional: quer como discurso de identidade nacional, quer como proposta estética, estamos perante unha forma non só próxima, senón continuadora do nacionalismo etnocultural de corte revivalista. Así o confirman moitas das súas claves discursivas. Sen pretensión de exhaustividade, pódense sinalar o organicismo, a ligazón entre paisaxe natural e carácter nacional, a centralidade discursiva da historia autóctona, a proxección cara o futuro (isto é, a concepción de que a nación debe chegar á súa plenitude a través dun exercicio de planificación, en vez de dala xa por feita)¹⁸³, a dicotomía entre decadencia e plenitude en relación á civilización e incluso a combinación entre hibridismo e identidade nacional¹⁸⁴. A importación por parte do RML das claves estético-filosóficas alemás debulladas en 2.1.1 e 2.1.2 —como a conciliación entre inmanencia e transcendencia ou a ampliación das extremas do reino do real— non é, por tanto, independente da súa dimensión nacionalitaria: ambas proceden do mesmo substrato discursivo¹⁸⁵. As coincidencias que máis nos interesan concirnen ao papel patrimonial outorgado ás sociedades agrarias intraestatais e ás relacións establecidas entre maxia, identidade e literatura, pois as notábeis diferenzas entre os contextos de aplicación levaron cara a unha transformación cualitativa dos conceptos iniciais.

¹⁸² Tomamos a diferenciación tripartita entre *Volksmärchen*, *Buchmärchen* e *Kunstmärchen* de Rosen (1985). Véxase tamén, para a recuperación do conto de fadas no contexto romántico alemán, Zipes (1997 e 2001).

¹⁸³ En relación a este punto, podería acrecentarse tamén o uso da *prefiguración* como estratexia de canonización, característica da *Kultur* alemá e, en xeral, dos escenarios onde o revivalismo serviu para construír unha nova autodescrición nacional (Sela-Sheffy 2002, 155).

¹⁸⁴ Fronte á imaxe prestabelecida do nacionalismo étnico como ideoloxía obsesionada coa idea de pureza, na realidade tamén tendeu a procurar puntos de equilibrio entre a importación de contidos e a revalorización de novas tradicións que os organizasen (a miúdo a través da teoría de que os contidos importados xa eran, dalgunha maneira, seus: xa que, nun momento pleno do pasado, a propia nación contribuíra á súa formación).

¹⁸⁵ Aínda así, cómpre matizar o carácter excesivamente unidireccional do proceso. Como sinalara Eugen Weber (1976, 5), a colonización da Francia rural empregou como artillaría retórica precisamente o salvaxismo das comunidades camponesas, indicando que ‘non había que marchar a América para atopar salvaxes’.

En primeiro lugar, a teoría do revivalismo e da modernización dos contidos étnicos baseábase, nos nacionalismos culturais europeos, nunha moi determinada lectura da relación entre clases labregas e elites nacionais: ambas facían parte dun mesmo suxeito histórico caracterizado étnica ou racialmente e, por tanto, as diverxencias culturais entre elas debían ser explicadas en función da temporalidade propia da modernidade. Isto é, labregos e movimentadores nacionais compartirían unha identidade substancial e só se diferenciarían en estaren os primeiros *aínda* ancorados a un pasado inmemorial¹⁸⁶. Destarte, as camadas labregas eran unha versión pretérita das camadas superiores, cuxo valor principal residía na conservación daquilo que o intelectual moderno extraviara. A progresiva penetración das institucións estatais, da industrialización e do comercio no mundo rural, as sucesivas vagas migratorias para a cidade e a proletarización pareceron ter dado a teoría por válida. Os labregos eran unha forma transitoria do pasado incrustada no presente que o intelectual formado debía salvaguardar mediante os recursos que a modernidade disponibilizara. Esta forma de pensamento social é a que evoluiu na América Latina da primeira metade do século XX para o que denominamos *depósito de ancestralidade*. A súa deformación obedece ás necesidades dun contexto notabelmente distinto. Os intelectuais latinoamericanos xa non podían predicar a súa identidade étnica coas comunidades ancestralizadas, xa que a diferenza entre clases estaba codificada racialmente —e mediada, aliás, por toda unha historia de violencia e xenofobia. Por súa vez, a lectura racial da demografía estaba mediada polo propio discurso historiográfico: se as etnias dominantes descendían de continxentes chegados a Latinoamérica nun momento datábel e recente, entón non podía trazarse unha liña de herdanza entre a poboación campesiña e a urbana. Sen a postulación dun substancialismo histórico de base étnica, o escritor latinoamericano xa non tiña a obriga de refigurar os elementos culturais indíxenas para despois canonizalos e voltalos á poboación como base da nova identidade nacional, senón tan só concederlles o lugar parcial e particular do patrimonio simbólico. Tales contidos poden ser expresados polo escritor moderno, mais *ficarán* como sempre ancestrais, dado que a ancestralidade é un dos seus atributos fundamentais. A mestizaxe pode transvasar eses contidos, mais nunca trocar a súa procedencia cosmovisional. Esta idea é notabelmente distinta do modelo utópico revivalista, que pasaba pola inauguración dunha sociedade harmónica —horizontal e igualitaria para uns, vertical e aristocrática para outros— que gozase dos privilexios da modernidade e fose comunada por unha cultura compartillada e milenaria.

Neste sentido, o RM combinou un discurso culturalista coa visión de cima a baixo dos nacionalismos cívico-estatais; estes últimos eran, de feito, os que tiveran maior suceso en Latinoamérica, o que se corresponde cun contexto onde coexistían etnias dominantes con control do Estado e etnias dominadas territorializadas. O RM non é resultado, por tanto, da gran presenza demográfica ou cultural da poboación indíxena; pola contra, éo do seu progresivo enfraquecemento e do seu apartamento definitivo das institucións de poder conforme os Estados-nación do continente adquiriron feitura definitiva:

a la *ciudad letrada* de la modernización le estarían reservadas dos magnas operaciones en las cuales quedaría demostrada la autonomía alcanzada por el orden de los signos y su capacidad para estructurar vastos diseños a partir de sus propias premisas, sustrayéndose a las coyunturas y particularidades del funcionamiento vivo de la realidad. Una de ellas tuvo que ver con el vasto contorno de la naturaleza y las culturas

¹⁸⁶ Véxase, por exemplo, a definición que facía Berthold Auerbach sobre o *Volk* alemán en 1864: “By it [...] we mean that large number of people whose view of life and the world is derived predominantly from independent experience and the immediate present [...] A calm naivete reposing within itself has not yet mastered its own world; it does not dominate it. It remains within itself like a pure product of nature” (en *Gesammelte Schriften* 18; citado en Hohendahl 1989, 278). Nótase que xa nesta altura se asocia á poboación rural unha ‘visión do mundo’ autocentrada e clausurada.

rurales que se habían venido desarrollando autárquicamente [...] A la primera operación competía la extinción de la naturaleza y de las culturas rurales, inicial proyecto dominador que, por primera vez de modo militante, llevaron a cabo las ciudades modernizadas, buscando integrar el territorio nacional bajo la norma urbana capitalina. (Rama 1998, 69; *itálicos no orixinal*)

había quedado atrás la fe romántica en lo que Grimm llamara la “infalibilidad popular”, reemplazada por el análisis metódico (científico) de un material que era desprendido de su función cognoscitiva, en cuanto sistema de vida de una comunidad, para incorporarlo a lo que ya no podía ser otra cosa que literatura. Para este caso André Malraux también habría dicho que los dioses entraban al Museo del Arte, como estatuas, simplemente. (Rama 1998, 72)

Rama estaba a describir o proceso devandito cara a finais do século XIX; para cando Carpentier, Pietri e Asturias postularon o RM como discurso literario nacional-continental, a modernización de Latinoamérica estaba moito máis preto da súa consumación. Só porque os sectores demográficos indíxenas non eran directamente concorrentes e porque imaxinaban o Estado-nación como encargado responsábel de xerilos como parte menor do seu corpo orgánico foi posíbel un discurso nacionalista etnocultural non só desprovisto do seu obxectivo político característico, senón directamente disgregador dos grupos sociais patrimonializados.

Até onde sabemos, González Echevarría parece ter sido o primeiro ([1990] 2004) en apuntar para a relevancia do revivalismo nacional tanto na poética carpenteriana como no que denomina realismo máxico ontolóxico¹⁸⁷. Mais erraba, ao noso parecer, ao oporlle diametralmente un realismo máxico fenomenolóxico —o propio de Roh, Borges, Breton ou dos cultivadores europeos do *extraño*— en que “la magia, el sueño, la alucinación, el orden narrativo, non son propiedad exclusiva de esta o aquella cultura, sino manifestaciones superficialmente disímiles, pero homólogas del ser” (2004, 172). Aínda que o fantástico procedera en Europa á súa desetnificación e desnacionalización superficial, moitos dos seus problemas estéticos e filosóficos derivaban da súa vella centralidade no labor nacionalista; quer na vía etnográfica da recompilación de literatura popular, quer na refundición culta dos *Kunstmärchen* e do que se denominará máis tarde *alta fantasía*. Algo que Carpentier soubo ver con enorme clareza:

Para Spengler, como luego para Carpentier y tantos otros [...] el Nuevo Mundo se encontraba en un momento [...] anterior al de la reflexividad; mientras que Europa se sentía extraña ante las formas de su propia cultura y buscaba en leyes y códigos de pretensiones universalistas, como el surrealismo, el misterio de la creación irremediabilmente perdido. La oposición que establecía Spengler —y su correlato: incredulidad/fe— es la misma que el filósofo alemán erigía entre civilización y cultura. [...] Son precisamente estos razonamientos los que utiliza Carpentier para atacar el surrealismo; que según él se ha convertido en un “código de lo fantástico”. (González Echevarría 2004, 176)

O elemento que falta na descrición que fai González Echevarría é, precisamente, cal era exactamente esa ‘perda irremediábel’ arredor da cal orbitarían o romanticismo, a filosofía idealista, o expresionismo, o surrealismo e as vangardas en xeral; é dicir, o mesmo que Carpentier lles reprocha aos europeos que *xa* non teñen por contraposición ao que os latinoamericanos teñen *aínda*. Este lugar que falta é, ao noso xuízo, precisamente aquilo que

¹⁸⁷ González Echevarría non emprega este termo, senón que patentiza as influencias combinadas de Herder e Spengler.

chamamos depósito de ancestralidade, a fonte natural de que bebe a *Kultur*: as comunidades rurais anteriores aos procesos de nacionalización e modernización e a súa partilla entre o real e o sobrenatural. Aínda que para tirar conclusións distintas e cunha intención canonizadora con respecto ao conxectural RMG, probablemente sexa Antón Risco quen sinalase coa maior precisión que a proximidade entre o fantástico decimonónico e o RM se deben a súa relación dependente coas sociedades agrarias —e que é xustamente aí onde fica a ligazón coa literatura galega¹⁸⁸:

Tamén, polo que respecta ó referente extratextual, se proba o realismo dun relato aparentemente marabilloso ou fantástico alegando que os prodixios que se narran forman parte da cotianeidade da poboación a que se alude. É xustamente nesta pretensión na que se basea o citado concepto acuñado por Alejo Carpentier: o real marabilloso. Termos contradictorios que se xustifican do seguinte modo: real para a cultura indíxena que ofrece o material, (para a ocasión a haitiana), marabilloso para o lector occidental; de maneira que se considera que o texto fai a unión entre os dous e que dése xeito se acollé á idea xeral de mestizaxe. A súa contradicción resulta, xa que logo, inherente ó hibridismo que comporta.

Naturalmente, tales conceptos non poden deixar de suscitar o seguinte interrogante: ¿por que non se consideran entón reais marabillosos (ou realista máximas [*sic*], cando as significacións de ambos os dous termos se confunden) relatos decimonónicos en que tanto autor europeo aludía a prodixios que constituían tamén as crenzas cotías dunha cultura rural? [...] Un opón: ¿é tan diferente a idea que se fai da realidade física Gabriel García Márquez, por exemplo, da de Alvaro Cunqueiro, con quen o propio García Márquez confesou o seu parentesco literario? [...] Neste caso a resposta adoita consistir en que en tales escritores hai unha vontade sociopolítica de reivindicación desas culturas e de fundilas imaxinativamente coa súa nunha mestizaxe esperanzadora. (1991b, 366-367)

Este é o fundamento que atacaba Carpentier para deslexitimar toda literatura fantástica ou sobrenatural efectuada en Europa: “en Europa occidental el folklore danzario, por ejemplo, ha perdido todo carácter mágico o invocatorio, rara es la danza colectiva, en América, que no encierre un hondo sentido ritual” (2020, 10). Este xuízo atinxe o presente europeo, mais non o seu pasado, onde a fantasía aínda posuía o seu referente de lexitimidade: “en tiempos de Cervantes se creía en gentes aquejadas de manía lupina” (8). No seu proceso de modernización, Europa erodiou o fundamento da súa capacidade imaxinativa *auténtica*¹⁸⁹; fóra da presenza de verdadeiros utentes das antigas formas de relixiosidade ou superstición, toda forma de literatura marabillosa —ou de filosofía non-racionalista— é ‘burocrática’, ‘formularia’, ‘artificial’, etc. Ou, expresado no dictum que Carpentier tirara dos propios surrealistas, “Vous qui ne voyez

¹⁸⁸ Aínda que atendendo ao carácter politicamente subversivo da fantasía, Gaspar (1991, 215) tira conclusións semellantes: “non pode sorprender que o relato fantástico coincida no discurso literario das nacións en proceso de afirmación —así florece nos Estados Unidos e América Latina desde o século XIX— e das comunidades nacional ou politicamente minorizadas —narradores do *boom* e, entre nos, os de literatura en lingua basca e galega—. Con estas situacións contrasta a debilidade das creacións fantásticas modernas en contextos de estabilidade ou hexemonía cultural”.

¹⁸⁹ Esta crítica á fantasía romántica é, ironicamente, un lugar común do propio romanticismo: “En su cuento titulado *El pequeño Zacarías*, Hoffman narra cómo el joven soberano Paphnutius introduce la Ilustración en el país donde se desarrolla la historia. Según el relato, antes el pequeño país se parecía a un ‘admirable jardín delicioso’, donde moraban ‘diversas hadas primorosas’, de manera que ‘casi en cada pueblo, preferentemente en los bosques, con gran frecuencia se producían los más agradables prodigios’. La introducción de la reforma de Paphnutius significa que [...] ‘hay que erradicar también las ominosas hadas’, si no pueden transformarse ‘en miembros del Estado ilustrado’, pues ellas ‘desarrollan un negocio peligroso con lo maravilloso y, en nombre de la poesía, no temen difundir un veneno secreto que hace a las personas totalmente incapaces de servir a la Ilustración’” (Safranski 2018, 175-176). Como veremos posteriormente, Vicente Risco e Xosé Luís Méndez Ferrín tamén botaron man da imaxe do desterro do sobrenatural para pensaren o deber ser da literatura galega.

pas, pensez a ceux qui voient” (2020, 7). Nunha entrevista concedida polo propio Carpentier en que falaba sobre *Los pasos perdidos* achamos unha das ilustracións máis claras de cal era realmente o fundamento desa capacidade para *ver*:

[t]uve el deseo de remontarme a la selva virgen [...] remontando el Orinoco, me fui dando cuenta de que hay un tiempo espacio [*sic*] americano... [...] iban desapareciendo las civilizaciones y se iba entrando en una vida que se parecía... a la de *la Edad Media en Europa*. (citado en González Echevarría 2004, 223; itálicos nosos)

O autor cubano non só era consciente das simetrías entre a súa teoría do RM e o nacionalismo cultural europeo, senón que fixo dese feito un dos seus principais alicerces argumentativos. A pesar das diferenzas, algunhas superficiais e outras fondas, o RML pode ser ollado como unha continuación directa do RM europeo, mais sobre todo do vello proxecto dunha literatura simultaneamente fantástica, étnica e culta. Eses proxectos atoparon en Latinoamérica un escenario xeopolítico perfecto: un gran depósito rural con que lexitimar unha nova forma de literatura nacional, agora en disposición de incorporar o abano de recursos formais disponibilizados polo *modernism*. En contraposición á autonomía do sobrenatural no conto fantástico culto, cuxa tendencia a invadir o espazo do real representaba os apretados límites da razón, o RML colocou a realidade fáctica nun primeiro plano, como pouco antes fixera tamén Jünger en Alemaña: o marabilloso pasaba a ser un elemento irredutíbel. Como xa mencionamos anteriormente, Carpentier sabía ben quen eran os seus competidores: “lo maravilloso, buscado a través de los viejos clisés de la selva de Brocelianda, de los caballeros de la Mesa Redonda, del encantador Merlín y del ciclo de Arturo” (2020, 5-6); retornar ao relato oral tomado das propias comunidades orixinarias servía para descalificar aqueles da competición. Carpentier non podía referirse naquela altura a Cunqueiro, mais si ao proxecto amplo que o mindoniense encarnaría moi logo en Galiza, porque en termos xerais era o mesmo que o autor cubano estaba a executar: a creación dunha alta literatura marabillosa que remedase a imaxinación popular e que superase no seu ámbito autónomo as aporías irreconciliábeis que deita a experiencia humana. Carpentier erraba, por tanto, ao considerar que en Europa xa non ficaban depósitos de ancestralidade para lexitimar novas vagas de literatura fantástica e que o marabilloso contemporáneo era “imposible de situar en Europa (2020, 12).

3 NACIÓN, ESTADO, FANTASÍA, MODERNIDADE E SOCIEDADE TRADICIONAL NOS DISCURSOS HISTÓRICOS DE IDENTIDADE NACIONAL E REXIONAL GALEGA

Até este momento procuramos analizar unha corrente literaria que partiu dunha determinada lectura do nacional-cultural non sempre organizada en torno a apostas terminolóxicas fixas, mais si consistente en termos conceptuais —isto é, participante dunha constelación de nocións, presuposicións e axioloxías rastrexábel nas tomadas de posición de todos os axentes que adheriron a ela e moi estábel durante aproximadamente medio século. Fixemos coincidir esta poética, no seu aspecto puramente teórico-interpretativo, cos conceptos de *modelo de recepción* ou *repertorio pasivo*, en termos de Even-Zohar, e de *formación de lectura*, en palabras de Bennett, e propuxemos a denominación específica de *depósito de ancestralidade* para diferenciala doutras formulacións semellantes.

O noso obxectivo nas seguintes seccións desta tese é rastrexarmos a incidencia do RM e do depósito de ancestralidade, así como as súas implicacións políticas, na Galiza posterior ao final da década de 60. As hipóteses que tentaremos contrastar a partir de agora son as seguintes. En primeiro lugar, que se houbo unha importación de elementos repertoriais propios do RM nas décadas de 70 e 80 foi porque existía un espazo dos posíbeis semellante a aquel en que a poética latinoamericana surxira orixinalmente. Resumindo e adiantando unha das nosas teses principais, os discursos que historicamente tentaron conciliar maxia, literatura e identidade galegas tentaban defrontar cunha soa solución as mesmas series problemáticas que o RM: 1) a negociación entre identidades nacionais, rexionais e continentais e —noutra escala— étnicas, culturais e políticas; 2) a conciliación estético-política entre modernidade e premodernidade, universalidade e autoctonía, cultura urbana e rural, etc.; 3) a competición estética na escala internacional nun escenario de dominación política e subsistemización (Torres Feijó 2000). Quereríamos destacar xa neste primeiro momento que, a pesar da coincidencia entre proxectos, as diferenzas xeopolíticas entre ambos termos da comparación levaron a funcionamentos discursivo-ideolóxicos moi distintos.

En segundo lugar, defenderemos que por ser o RM un modelo literario e etnocultural estritamente dependente da súa plausibilidade só puido ser incorporado aos repertorios do sistema literario galego debido a ser Galiza lexíbel desde o seu cadro teórico. Na metodoloxía até agora despregada, Galiza prestouse a unha interpretación en chave de depósito de ancestralidade por contar con tres factores: 1) un amplo sector demográfico rural aínda próximo ás sociedades tradicionais, 2) un proceso de modernización serodio e 3) un discurso de identidade nacional de corte etnocultural en proceso de erosión. Por último, manteremos que a importación simultánea do RM nos sistemas literarios galego e español cara o final da década de 1960 serviu para crear discursos de identidade nacional española capaces de abranxiren parte

das demandas do nacionalismo galego¹⁹⁰. Por outras palabras, contribuíu a crear unha identidade nacional española inicialmente non-oficial e non-vertical que despolitizase o conflito nacional en decurso; algo extremadamente produtivo para a formación nacional dominante nun momento de gran rexeitamento dos seus discursos oficiais.

Mais antes de dedicarmos atención ao período citado e as figuras que propomos como casos de estudo é necesario elaborar un percurso polas relacións entre historia social e a historia dos conceptos a partir da inclusión de elementos románticos e etnoculturais no discurso político galego. Continuamos, neste sentido, as hipóteses formuladas por Forcadela (2005, 2009, 2011) sobre o hipotético RMG, que considera derivado do “modelo romántico” —como denomina o nacionalismo etnocultural galego e a súas tomadas de posición no ámbito estético. Continuando coa postura previamente defendida aquí para o RML, achamos que para discutirmos a polaridade e a afección política dunha poética de base antropolóxica é necesario ollarmos os discursos e conceptos que sobreescribe no decurso en xeral e, máis especificamente, no evoluir das súas relacións co referente identitario escollido —a sociedade agraria tradicional. Partindo desa premisa, nesta sección reveremos algúns conceptos centrais na historia do galeguismo político en relación aos problemas sociodemográficos que querían facer visíbeis, facendo especial fincapé nas súas aporías internas. Son estas as que, en ausencia, dunha capacidade efectiva de nacionalización, acabaron crescendo até dar lugar a evolucións discursivas distantes ou mesmo contrarias aos propósitos políticos iniciais.

Para levarmos a cabo os obxectivos citados trazaremos un percurso argumentativo a través de tres puntos principais. Comezaremos botando unha ollada aos inicios do conflito imaxolóxico en que aparece a idea da maxicalidade galega. Con este fin, repasaremos os efectos e propósitos da adopción do romanticismo historiográfico por parte dos denominados *provincialistas* ou *protonacionalistas*; pois, aínda que armados de maneira distinta, case todos os conceptos fundamentais do nacionalismo galego posterior están xa presentes aquí. Estudaremos a aparición destes ideoloxemas en relación á autodescrición da experiencia vital na modernidade e a heteroimaxe galega proxectada polo nacionalismo español; procesos, estes dous, en íntima ligazón. En segundo lugar, centraremos a nosa atención no desenvolvemento discursivo do nacionalismo de pre-guerra, facendo énfase nos elementos de teoría política, cultural e estética despregados polo Círculo Nós. Por último, analizaremos a rearticulación que fixo Ramón Piñeiro dese substrato, en particular no que atinxe á súa plasmación estética desexábel: un fantástico culto de aspiración *Kunstmarken*. Debemos destacar que o que visamos co percurso subseguinte non é, en absoluto, elaborarmos unha historia consistente do nacionalismo galego ou da totalidade dos discursos sobre fantasía aparecidos na historia do sistema cultural galego. O noso intuito é balizarmos, a través dunha ollada a varios momentos de importante reformulación conceptual, a evolución de algúns ítems esenciais para entender o RMG como poética de base antropolóxica e as obras e autores despois propostos como caso de estudo.

3.1 O LUGAR DO MÁXICO NOS PRIMEIROS DISCURSOS DE IDENTIDADE CULTURAL GALEGA

Desde a súa aparición como posibilidade política, o movemento nacional galego sempre concedeu, aínda que con diversa intensidade e baixo distintos cadros discursivos, un papel á maxia como distintivo étnico e identitario. Como vimos, o conto sobrenatural tradicional servira, en boa parte dos procesos de nacionalización concorrentes de corte etnocultural, como vía para enfrontar o discurso de énfase ilustrada dos Estados-nación centralizados. En primeiro

¹⁹⁰ Tamén neste caso empregamos *nacionalismo cultural* no sentido proposto na sección 2.3.4 e non como sinónimo do que Villares (p. e., 2017) denomina *nación-cultura*; isto é, unha entidade social definida como nación por contar con trazos culturais propios mais carente dunha dimensión propiamente política.

lugar, estes últimos adoitaran lexitimar os seus dispositivos de poder en base a seren os óptimos de acordo ao exercicio da razón. Mais, alén diso, os nacionalismos cívicos da Europa Occidental tenderan a establecer unha interpretación monopolística da propia razón, así como doutras categorías anexas a ela, tales como as de universalidade, modernidade e civilidade. Segundo eses parámetros, os inventarios canonizados polo nacionalismo dominante non só procedían dun proceso de ilustración secular, senón que eran os únicos capaces de encarnala no interior da nación. Isto é o que anteriormente referimos como a particularización da nación dentro da historia universal: a fixación dos constituíntes mínimos que protagonizan o decurso histórico e a exclusión dese ámbito das comunidades políticas e culturais internas —é dicir, *internalizadas* pola marcante visión espacial do nacionalismo. A antropoloxización das etnias, comunidades ou grupos potencialmente concorrentes e a súa ligazón ao pasado debe comprenderse non só como unha manobra alterizadora, senón tamén como parte dun proceso de autoafirmación, xa que as nacións modernas definiron a súa propia civilidade e racionalidade tamén a través dos seus Outros externos e internos. Por outras palabras, a aparición do nacionalismo moderno trouxo consigo unha lectura epistemicamente xerarquizada dos distintos inventarios semióticos dispoñíbeis no territorio. No plano lingüístico e literario, foi efectuada unha división duradoira entre linguas e literaturas capaces de expresaren conceptos propiamente universais e outras naturalmente asociadas a parámetros locais, étnicos e premodernos. A disputa pola razón, así como a súa renuncia estratéxica, tivo desde o seu inicio unha natureza dialéctica que os estudos pos- e sobre todo decoloniais mostraron coa maior eficacia. A centralidade dos discursos filosóficos e estéticos de corte non-racionalista foron o resultado da procura de formas de pensamento capaces de combatiren os termos en que os competidores conseguiran autodescribirse, así como dunha relectura afirmativa da propia alterización. A maxia, en concreto, gozou aquí dun papel principal. Tanto polo labor de antropoloxización efectuado polos nacionalismos dominantes como pola identificación co campesiñado dos nacionalismos culturais, a maxia dependeu con enorme frecuencia da lectura vertical e organicista do *Volksgeist* anteriormente descrita.

3.1.1 Maxia e referencia étnica no provincialismo

O caso galego non foi, como dicimos, unha excepción, embora sexa verdade que o seu particular roteiro ideolóxico presenta características ben peculiares. A pesar de que o historicismo romántico pode ser considerado a base discursiva do nacionalismo galego desde a súa aparición co provincialismo, a escolla do campesiñado galego como referente identitario principal por parte das elites políticas demorou case un século até se efectuar plenamente. Até a renovación dos discursos nacionalitarios coa aparición do movemento político efectivamente autodenominado *nacionalista*, e nomeadamente coas Irmandades da Fala (1916), foron mesturados cadros étnicos e cívicos, raciais e liberais. Aínda que neses programas identitarios había un papel relevante reservado ás sociedades tradicionais, este non era certamente o de modelo cultural e reserva étnica. Dúas razóns poden contribuír a explicar o escaso interese que suscitou ese tipo de discurso antes da chegada do século XX. En primeiro lugar, podemos aducir o carácter duplamente citadino dos primeiros elaboradores do revivalismo cultural-nacional galego no século XIX. Por unha banda, estamos a falar de escritores, xornalistas e activistas de extracción maioritariamente urbana ou vilega que desenvolveron a súa actividade política e intelectual en cidades galegas ou españolas (Villares 2016, 371). Por outra banda, e cunha importancia aínda maior,

Entre los autores gallegos de mediados del siglo pasado [o XIX] se produce con gran frecuencia lo que Vázquez Cuesta denomina “fuga de cerebros”: no sólo se trata de la

necesidad de optar por el idioma castellano [...] sino la de desplazarse fuera de Galicia [...], el llegar a ocupar un lugar en la administración era una verdadera obsesión en muchos jóvenes. [...] Ahora bien, el lugar adecuado para dar a conocer los méritos literarios capaces de conseguir para su dueño la ansiada colocación era la corte: los empleos, aunque se ejerzan en Galicia, se obtienen en Madrid. Una vez llegado a la corte, fundido con tantos otros jóvenes literatos venidos de las más diversas partes [...], incorporado al remolino de las luchas políticas y literarias comunes a todos, el aspirante a hacer carrera en el Estado va perdiendo la personalidad ‘provincial’, como se acostumbraba decir entonces. Algún autor regresó a Galicia después de su experiencia madrileña, como Neira de Mosquera; otros, a pesar de no haber cambiado repetidamente su residencia al azar de los destinos administrativos, se mantuvieron fieles al espíritu ‘provincial’, como Vicetto o Murguía, pero más fueron quienes cambiaron la ‘provincia’ por el Estado. (Renales Cortés 1996 1, 25)

O patrón decimonónico de nacionalización descrito en 2.2.2 encaixa ben co caso galego-español coevo: a elevada centralización do aparello administrativo español conseguiu impedir a articulación efectiva dun funcionariado alternativo autóctono e coheso e asegurou que os membros de grupos étnicos non dominantes tivesen de atravesar un proceso de nacionalización española na capital antes de tomaren postos de poder na rexión administrativa correspondente. Isto supuña a incorporación dun *habitus* citadino —a perda da “personalidad ‘provincial’”— que nunca é citadino en abstracto, senón que vincula as experiencias e comportamentos urbanos a determinados *ethos* e *ethnos* nacionais. Para alén, a migración cara a capital estatal levaba á experimentación directa dos incentivos que traía a adopción dese *habitus* e dos desincentivos que implicaba performar socialmente mediante o seu equivalente provincial. O que, neste caso, equivalía a ser considerado *provinciano* e ver cortados os accesos aos centros de poder político, económico e cultural. Podemos tomar como índice da eficacia desta primeira nacionalización do sector máis propicio para a concorrência política o carácter serodio dos primeiros partidos políticos rexionalistas galegos: *Solidaridad Gallega* non aparece até 1906 e, diferentemente da *Solidaritat Catalana*, non tivo case suceso (Beramendi 2007)¹⁹¹. Se este contexto xa resultaba pouco propicio para os movimentadores nacionais ollaren as camadas subalternas como posíbel referente, a participación dos protonacionalistas no liberalismo español dotáraos dun cadro discursivo pouco sensíbel cara os aspectos etnoculturais, así como dunha identificación nacional oscilante en función das posibilidades que o liberalismo tivese (ou non) no propio Estado (Maiz 1996, 40). O peso da concepción maioritariamente cívica do nacional explica tamén que autores como Faraldo ou Vicetto puidesen compatibilizar unha súbita radicalidade política poucas veces superada no século vindeiro, a través da defensa puntual da independencia de Galiza ou dunha lectura colonial das relacións Galiza-España, coa a colaboración activa cos proxectos políticos do nacionalismo adversario. En suma, o abandono último de todo proxecto de emancipación nacional por parte dos vultos máis importantes do provincialismo tras a represión posterior a 1846 debe ser ollada como o resultado dunha nacionalización española temperá eficaz¹⁹².

¹⁹¹ Xa existiran con anterioridade diversas tentativas de dotar o rexionalismo de organización política, tales como a *Asociación Regionalista* (1891-1893), a *Junta de Defensa de Galicia* (1893) e a *Liga Gallega* (1897), todas elas falidas (Maiz 1996, 45).

¹⁹² O que pon en cuestión, incidentalmente, a tese da imperfecta nacionalización española —ou, na formulación orixinaria de Borja de Riquer, *débil nacionalización*—, con que frecuentemente se tenta explicar desde a historiografía española a aparición de nacionalismos subestatais alternativos (Núñez Seixas 1997 e 2007; Archilés 2017). Esa hipótese presupón que a existencia de nacionalismos non-estatais é un feito irregular e excepcional que debe ser explicado, en contraste coa naturalidade e espontaneidade da formación nacional española. A preeminencia do modelo estatonacional francés no nacionalismo español parece perdurar na súa autodescrición. Do punto de vista comparativo a existencia de conflitos nacionais intraestatais é a norma, con escasas excepcións como o caso portugués. Do mesmo modo, existe unha tendencia a considerar as vitorias do nacionalismo dominado como indirectamente provocadas por fallos na estatalización española; destarte, suspéndese a

A codificación racial a través do celtismo tivo de resultar útil perante ese particular estado de cousas¹⁹³. Unha teoría do nacional que delegase a identidade nun plano exterior a toda mudanza material permitía vincular etnicamente camadas letradas e populares nun todo unitario sen a necesidade de adoptar elementos culturais concretos negativamente connotados no entorno inmediato dos propios intelectuais. Aliás, aínda cando estes non estivesen marcados por tal connotación, os integrantes do provincialismo non sempre tiñan contacto directo coas propias sociedades tradicionais; isto é, non facían parte de grupos tradicionalmente propicios a estas operacións culturais como as clases rendistas ou o profesorado rural. O celtismo solucionaba, alén disto, outra das grandes dificultades que preocupou o nacionalismo galego desde a súa orixe até *Sempre en Galiza*¹⁹⁴, onde Castelao chegaba a substituír a *historia* pola *tradición*: o carácter aparentemente inconsistente da historia galega e a ruptura da correa de transmisión das súas institucións e gobernantes a partir da morte do rei García. Unificaba o tempo da historia mediante un parámetro —a raza— non afectado pola delongada subordinación política galega.

Certamente, o celtismo non foi un discurso ideolóxico unívoco, xa que serviu para artellar distintos proxectos e identidades¹⁹⁵. Unha análise demorada dos seus principios teóricos obrigáranos a concederlle unha atención excesiva, xa que non xogará un papel fundamental na nosa argumentación. Aínda así, hai nel un aspecto de gran relevancia para o tema que nos interesa: as ligazóns establecidas entre maxia, sociedade tradicional e identidade nacional.

En liñas xerais, o celtismo galego inverteu as prioridades típicas dos nacionalismos culturais que delimitamos na sección anterior por causa da teoría da *sobrevivencia* (González Reboledo 1998, 54). Quere dicir, a suposición de que as prácticas —incluídas as lingüísticas— e crenzas camponesas procedían directamente das comunidades ancestrais que fundaban o suxeito político. Repárese na diferenza con respecto ao que denominamos *depósito de ancestralidade*. Non se trata de que a sociedade antropoloxizada permaneza idéntica desde un tempo inmemorial, senón que o seu estudo permite reconstruír a través de procedementos arqueolóxicos —por exemplo, a dedución da lingua celta a través da etimoloxía— o mundo duns ancestros datábeis e historizábeis, mais actualmente desaparecidos. Neste sentido específico, a sociedade rural non é concibida como particularmente pretérita, senón como un clúster de indicios a través dos cales acceder ao pasado desde o presente. A maxia —vale dicir, as supersticións, prácticas rituais e crenzas heterodoxas— non vale polo que é, senón polo que lembra: a propia relixiosidade ancestral e o vello panteón divino que Vicetto tentou reimaxinar

axencialidade do nacionalismo subestatal, contemplado como un accidente. Así establecida a ollada histórica, non pode ser visíbel unha situación de conflito político, senón un só axente histórico asediado polos seus erros e demoras. Non obstante, si existe unha excepcionalidade no conflito nacional español, e é a súa prolongada situación de equilibrio relativo: “es el único Estado pluriétnico nacido en Europa a principios de la Edad Moderna que, por un lado, ha conservado su unidad política originaria y, por el otro, ha conocido en el primer tercio del siglo XX el nacimiento y desarrollo de nacionalismos alternativos al de referencia del Estado con un vigor y una persistencia sin paralelo en los países comparables” (Beramendi 2002, 3).

¹⁹³ A identificación *racial* do celtismo non implicou necesariamente unha visión *racista* das comunidades políticas; por moito que autores posteriores como Murguía se acabasen achegando a esta última concepción (Maiz 1997b). En calquera caso, as teorías raciais non levaron nunca a un discurso nacional explicitamente comprometido coa primacía do *ius sanguinis*. Embora sexa verdade que, pola gritante ausencia de elementos independentistas no rexionalismo galego e no nacionalismo hexemónico anterior á Guerra Civil, a cuestión do fundamento dunha hipotética cidadanía tampouco precisou elaboración e discusión teórica.

¹⁹⁴ Para as funcións estritamente ideolóxicas desempeñadas pola teoría do celtismo, véxase Maiz (1997b, 225-229).

¹⁹⁵ O celtismo non foi sempre un discurso político de identidade nacional exclusivamente galega. En primeiro lugar, pola existencia de discursos celtistas no propio repertorio español (como o celtoiberismo), mais tamén pola propia ambigüidade do celtismo galego: tanto serviu para erixir un suxeito nacional autónomo como para concibir un todo superior que, na xínea carlista, contivese distintas unidades culturais internas. Alén diso, tamén articulou outro tipo de codificacións identitarias, nomeadamente de clase e de xénero, como mostra a lectura de Miguélez-Carballeira (2014a) das disputas entre a historiografía galega e a española en torno á virilidade/feminidade do celta imaxinado.

no *Hiar-Treva* e na *Historia de Galicia*¹⁹⁶. En resumo, as clases subalternas xogaron un papel exclusivamente mediador para a constitución dun novo referente de identidade nacional¹⁹⁷.

Os outros elementos que cómpre destacarmos do protonacionalismo galego son os do *druoidismo* e do *bardismo*, cuxa circulación fora incoada por José Verea y Aguiar. Nun sentido fraco, estamos a falar da concepción de que o intelectual coevo debe converterse no trasunto moderno das figuras devanditas, exercendo simultaneamente as funcións de liderado político e espiritual (Lama López 2001, 103). En sentido forte, referímonos á crenza de que tanto o pensamento como a literatura galegas serano autenticamente na medida en que presentaren un carácter druídico/bárdico. É certo que, tal vez debido á situación de competencia coa historiografía nacional española, o primeiro celtismo galego tendeu a se expresar sobre todo en chave reivindicativa e demostrativa; no canto de prefigurar repertorios futuros privilexiou o discurso probatorio dirixido ao pasado¹⁹⁸. Mais iso non empece que toda descrición — habitualmente encomiástica — do celta equivalla á postulación dun modelo ético, filosófico e estético. A pesar de se asentar nun factor de aparencia interclasal (a raza/o sangue), inclúe tamén unha lectura vertical: a influencia do sangue celta leva aos intelectuais a reivindicaren os estratos sacerdotais, *que consideran os máis representativos da sociedade pasada*. O pensamento máxico dos campesiños, que *non* debe ser importado *tout court* aos sectores letrados¹⁹⁹, é indicio tamén dunha caracterioloxía racial que si debe ser privilexiada: así como é o celta, así deberá ser a literatura. Sen dúbida, o exemplo mellor estudado desta autodescrición estética é a hipotética inclinación galega para a paixón e a expresión sentimental (Miguélez-Carballeira 2014a), mais tamén cabería incluír aquí toda característica que se desvíe do grao cero epistémico da razón ilustrada: “sentimiento del paisaje (y preferencia por el más sombrío y nebuloso), [...] misticismo, ternura, melancolía, sentimiento de la naturaleza” (Renales Cortés 1996 1, 29). Alén doutros trazos acrecentábeis como a preferencia polo romanticismo, o carácter saudoso e reflexivo e a dificultade para distinguir o real do sobrenatural. Estes ideoloxemas acompañaron o imaxinario galego até a actualidade, e non só, certamente, o exclusivamente emancipatorio; serviron tamén, de feito, para definir experiencias rexionais da nación española. Tal uso pode parecer contrario ás intencións políticas de Faraldo, Vicetto ou Murguía, mais repárese en que, xa no inicio, a escolla de trazos non-rationais para definir os

¹⁹⁶ “[P]ara él [Benito Vicetto] —a fuer de romántico— los monumentos arqueológicos, los documentos y la tradición historiográfica se completan con la tradición oral, los mitos y leyendas del campo, y [...] unos y otros se ilustran mutuamente” (Renales Cortés 1996 2, 11)

¹⁹⁷ Aínda así, hase ter presente que, como sinala Lama López (2001, 84), “Nas súas novelas mostra Vicetto unha concepción romántica da oposición entre o mundo rural, natural e puro, fronte ó urbano que é niño de corrupción e fonte de conflitos. Esta idea perdura ata época recente na literatura galega de modo que se podería facer un seguimento da súa evolución cara á elaboración dun discurso literario autónomo a través da progresiva incorporación do espazo urbano inicialmente excluído ou contemplado con connotacións negativas a causa da identificación da vida rural coa pervivencia das señas de identidade de Galicia”. Nótese, no entanto, que Vicetto idealiza sobre todo a Galiza rural da montaña oriental, porque pensa que se corresponde co territorio racialmente máis puro. Se para o autor a etnicidade galega é sempre o produto da mestura entre varias razas e liñaxes, é na montaña onde se conserva máis nitidamente o acervo racial que sobrancea sobre os demais —quere dicir, o exclusivamente céltico.

¹⁹⁸ Con notábeis excepcións, como a proposta vicettiana dunha literatura “calaica”, escrita por si e para si (Renales Cortés 1996 1, 30-31).

¹⁹⁹ Existiu, con efecto, un programa modernizador protonacionalista que visaba eliminar a cultura popular de tipo sobrenatural: “Para algunos autores [protonacionalistas] la superstición forma parte de una concepción anticuada del mundo que debe desaparecer con el progreso; ‘es hija de la imaginación del hombre, la ignorancia es su único alimento, y la hipocresía le da forma externa con ceremonias ridículas y vanas’; las actuales supersticiones tienen su origen en las de los antiguos moradores de esta tierra. La Iglesia y la Inquisición son las instituciones responsables de la ignorancia de los campesinos gallegos. ‘Nosotros no queremos que en Galicia se alimenten estas falsas esperanzas y estúpidas creencias de los tesoros ocultos.’ ‘Respetable y hermosa es la tradición, y dignas de ser tomadas en cuenta las supersticiones campesinas, cuando no contribuyen a perpetuar la ignorancia de un país y sí solamente, a embellecer con un misterioso tinte poético la vida y las costumbres. Preciso es, en cambio, combatir todas aquéllas a favor de las cuales medran los especuladores, que las oponen como inaccesible valladar a la civilización y al progreso.’” (Mandianes Castro 1991, 61).

inventarios culturais propios respondía a unha situación de subordinación epistémica efectiva, a unha posición de dominación en que simplemente non era posíbel competir pola autoimaxe máis rendíbel. A constante ligazón do celtismo coa verdadeira europeidade e a racialización do contrincante español mostran²⁰⁰, no entanto, que o proxecto celtista tiña como albo a medio prazo a competición directa polas nocións de modernidade e universalidade. Non por acaso, a igualación entre galegitude, europeidade e universalidade é un dos elementos identitarios que manteñen unha maior estabilidade desde a aparición do galeguismo político até os nosos días²⁰¹.

A conexión entre carácter céltico, misión bárdica do escritor e produción místico-sentimental gañou potencia co tempo —pois, como dicimos, o seu papel no provincialismo era máis ben secundario. Só adquiriu preponderancia cando chegou a ser lida a través da posterior interpretación espiritualista da nación. Esta última revelou os trazos canonizados no protonacionalismo galego a través da visión do social típica do nacionalismo cultural: existe unha reserva demográfica que presenta uns trazos autóctonos na súa pureza e existe unha elite que debe trasladalos para a cultura moderna. Esa ecuación non tiña un excesivo peso nos primordios do nacionalismo galego. Aínda así, a identificación bárdica continuou por longo tempo como ideal de escritor masculino comprometido coa misión patriótica, como poderían exemplificar as figuras de Pondal e Cabanillas. Configurou, así, un dos principais *ethos* desexábeis para os movimentadores nacionais. Algo fundamental nunha situación de debilidade política e dependencia sistémica, en que é común edificar modelos de *ilusión biográfica* (Bourdieu 1989) atractivos que substitúan unha *illusio* autónoma no campo literario. Dado que o sistema dependente —ou o subsistema, no seu caso— non ten nin a lexitimidade nin o recoñecemento internacional para canonizar autores en igualdade de condicións ao sistema estatalizado, prométeselle ao escritor-líder masculino unha gloria extraliteraria e eminentemente política: a da fundación da nova comunidade que erixirá, andado o tempo, unha verdadeira institución literaria onde os escritores do pasado foren recoñecidos. Esta troca compensatoria é executada grazas á virtude central do *sacrificio*. Como lembra Hutchinson (2004, 57-59), o nacionalismo cultural tende a postular unha comunidade sacrificial con que compensar a súa fraqueza militar nun conxectural confronto bélico. Cómpre apuntarmos que este *ethos* de virilidade patriótica manifestada na execución da gran obra nacional ecoa nas figuras do *gran escritor* e da *gran novela* —que encarnan sempre a gloria da nación—, tan relevantes para comprendermos a adopción do RM no sistema literario galego a partir do Estado das Autonomías.

Seguidamente exploraremos outra imaxe biográfica posíbel de grande rendibilidade posterior, a da infancia campesiña. Antes diso, queredamos prestar unha atención particular a un outro elemento conceptual do druidismo: o feito de seren os druidas figuras esencialmente relixiosas, cuxa función é a de mediaren entre aquén e alén. De entre os elementos que compoñen a escasamente teorizada visión do literario do protonacionalismo, é este último o que máis fortuna gozou no decorrer no século XX, até o punto de abandonar o seu cadro discursivo inicial e adquirir autonomía teórica. A idea do artista xenuinamente galego como ligazón entre dous mundos ontolóxicos supuxo a primeira atribución ao escritor dunha función social homóloga á discutida noutros contextos románticos; é dicir, a que entendemos como fundamental para a aparición dos distintos RM. Como tal, foi enormemente rendíbel para elaborar un discurso filosófico e literario universalista mais non-racional, europeísta mais

²⁰⁰ Co termo *racialización* referímonos á adscrición da cultura española —ou, a castelá, por antonomasia— a grupos raciais considerados espiritualmente inferiores, en particular ao semítico. Esta diferenza racial entre galegos e españois/casteláns serviu, sobre todo, para postular Galiza como a única nación peninsular propiamente europea.

²⁰¹ O que non empece que esa mesma tríada servise tamén para elaborar discursos rexionalistas galegos, en particular como resultado do surximento da Unión Europea.

exclusivamente vencellado a unha comunidade étnica particular²⁰². En particular para Ramón Piñeiro e Álvaro Cunqueiro, que ocuparán máis tarde o noso foco de atención, o escritor galego pode atinxir verdades de carácter extraempírico grazas ao seu acervo étnico e a súa ligazón coa cultura das comunidades tradicionais. A visión do carácter mediador da galegitude entre espazos ontolóxicos está presente no druidismo, na saudade e no fantástico, o que mostra a persistencia histórica dunha certa estrutura cognoscitiva anterior aos conceptos en que se encarna. É precisamente ese *leitmotiv* pre- ou non-conceptual, estritamente relacionado coa igualación entre identidade española e razón ilustrada, o que queremos rastrexar até a súa combinación coa poética latinoamericana.

A falta de continuación xeracional directa co labor dos provincialistas debeuse, en gran medida, á represión estatal, que levou á censura e ao desterro. Como é sabido, despois da revolución de 1846 a maioría dos sobreviventes abandonaron o compromiso político-cultural ou ben mudaron o referente nacional para colaboraren coa revolución española de 1854 (Renales Cortés 1966 2, 494). Cando Murguía releu a actividade provincialista como meramente *precursora* soldou un relato —cuxa vixencia continúa hoxe— en que insituía a súa propia xeración como protagonista e diminuíu o peso intelectual e político dos anteriores protonacionalistas. Destarte, os denominados precursores pasaron a ser un primeiro paso dubidoso no interior dun percurso teleolóxico cuxo fin se auguraba feliz, e que consistía na adquisición dun alto grao de autonomía no interior do Estado Español²⁰³. A verdade é que, embora Murguía contribuíse a dotar de solidez historiográfica o discurso nacional galego, tamén seleccionou e reorientou os inventarios políticos previos eliminando no camiño as puntuais demandas independentistas —escasas, mais coherentes co carácter cívico do provincialismo—, movendo o *telos* político do movemento cara posturas autonomistas. Esta despolitización dos primordios do arredismo galego terá continuidade no nacionalismo posterior, e resulta de importancia principal para comprendermos as peculiares elaboracións da novela histórica galega de aparencia nacional-alegórica. Aínda que o labor historiográfico de Murguía foi continuador do feito polos historiadores previos, a progresiva centralidade da raza como elemento xerativo da historia galega abriu a porta para a súa reinterpretación nun cadro xa moito máis próximo ao nacionalismo etnocultural: o do *Volksgeist*.

3.1.2 Outros camiños alternativos para o aparecemento do *máxico* no sistema cultural galego: da autoimaxe biográfica á heteroimaxe colonial

Antes de avanzarmos cara a reformulación da identidade nacional coa aparición do nacionalismo galego en sentido estrito, queremos dirixir a ollada cara a algúns outros puntos necesarios para comprender as vías polas que decorreu a ligazón entre maxia, identidade e praxe literaria. Até agora exploramos un discurso culto, mais pouco sistemático, sobre o lugar da

²⁰² Empregamos aquí deliberadamente “comunidade étnica” e non “comunidade nacional”. Dado que a formación nacional galega non tivo suceso, non foi capaz de transvasar os elementos culturais seleccionados ao corpo total poboacional. En consecuencia, o referente de identidade será marcadamente étnico até moi tarde. A asimetría entre a cultura étnica seleccionada como nacional e o aumento progresivo da poboación urbana de referente nacional español levarán máis tarde a importantes aporías teóricas sobre as que despois voltaremos.

²⁰³ Se esta visión do provincialismo como precursor, incompleto ou inconsistente continúa presente hoxe é porque foi sendo reinstaurada cada xeración. Por exemplo, na *Historia de Galicia* de Risco afirmábase que: “hasta la restauración, el regionalismo gallego fué un movimiento puramente teórico y literario. El carácter regionalista que se quiso atribuir a algunos movimientos liberales, no parece que se pueda confirmar. La teoría se hallaba ya plenamente en los escritos de Faraldo, en forma bastante aguda [sic] La continúan, en otra forma Murguía y Vicetto, y arraiga entre los republicanos federales y entre los carlistas. Pero no tuvo una organización ni un programa hasta Brañas. [...] Alfredo Brañas [...] quiso hacer de aquellas aspiraciones vagas, una idea concreta. (1978, 243). A visión de Risco é abertamente negativa, debido ao “liberalismo” dos autores mentados. Mais a crítica a este liberalismo non se explica en termos de referente nacional, senón porque “corría en la juventud universitaria un viento de demagogia” (241).

maxia na galeguidade; mais todo parece indicar, como veremos, que a orixe do pretenso carácter fantástico galego se encontra nunha heteroimaxe e non nunha autoimaxe.

Cando Luís Otero Pimentel publicou *A campaña de Caprecórneca*, considerada adoito como a primeira novela en galego de tema fantástico (p. e., Forcadela 1998), incluía unha sintomática “Advertencia de los Editores” [A. Cea e J. Ramil] cun sabor fundacional evidente: “Vamos á editar la primera novela gallega, de gran fantasía, que se escribió en América” (1898, 7). Ben é certo que o relato fantástico de corte gótico e escenario rural tivera cultivo na prosa provincialista —así como, aliás, o relato costumista—, mais o uso do galego supuña aquí un salto cualitativo, xa que comezaba a suspender a distancia antropolóxica entre autor culto e poboación rural; non por acaso, o relato estaba escrito en primeira persoa. A “Advertencia de los editores”, embora se tratase dunha *captatio benevolentiae* sen intención teórica ou polémica, mostra os recursos e imaxes mediante os que podía ser negociada esa virada de paradigma. Da novela que continúa afirmaba que:

Es verdaderamente gallega, porque está escrita en nuestro dulce lenguaje; basada en las costumbres y supersticiones de la infancia y de la juventud de los campos de nuestra querida Galicia. Y es de gran fantasía, porque, el autor de la misma, desde los humildes montes de Lestedo, se eleva á las más altas regiones de lo romancesco, y de un encantado paraíso, en alas de un prodigioso sueño. (7)

Hai varias cousas a destacar neste pequeno fragmento. En primeiro lugar, a ligazón aparentemente autoevidente entre ruralidade e identidade galega. Fronte aos discursos explorados na sección anterior, os editores do texto xa consideran “las costumbres [...] de los campos de Galicia” como marcadores do “verdaderamente galleg[o]”. Tal identificación é, como se pode ver, previa á construción nacional de principios do século XX; é dicir, previa á difusión do discurso *völkisch*. O que indica que o referente identitario rural xa existía, mais fora deliberadamente desconsiderado polos primeiros teóricos por consideráreno pouco atraente como modelo de nación: “[R]esulta claramente perceptible [...] la significativa ausencia de mención sustantiva alguna a factores étnicos [no provincialismo]” (Maiz 1992, 40). O carácter eminentemente rural e labrego de Galiza foi, certamente, unha das imaxes máis explotadas polo nacionalismo español coa fin de deslexitimar e desmobilizar posíbeis proxectos políticos concorrentes por parte dun territorio até tarde considerado de dubidosa lealdade²⁰⁴. Non resulta estraño, pois, que o protonacionalismo fuxise da identificación rural, xa que supuña tomar as argumentacións do adversario político como cerne identitario. A centralidade outorgada á raza, como xa afirmamos, permitía subtraerse da incontestábel preeminencia demográfica da sociedade tradicional²⁰⁵. E, a pesar de todos eses esforzos, o fantástico apareceu na literatura galega xustificado non por un hipotético celtismo, senón en dependencia estrita da vivencia rural directa de quen enunciaba o texto fantástico ou da caracterioloxía rexionalizadora despregada polo nacionalismo competidor.

²⁰⁴ Lémbrense, por exemplo, as coñecidas palabras que dedicara Ortega y Gasset a Galiza no *España invertebrada*: “En Galicia, tierra pobre, habitada por almas rendidas, suspicaces y sin confianza en sí mismas, el particularismo será reentrado, como erupción que no puede brotar y adoptará la fisonomía de un sordo y humillado resentimiento, de una inerte entrega a la voluntad ajena, en que se libra sin protestas el cuerpo para reservar tanto más la íntima adhesión” (1959, 54).

²⁰⁵ Debe indicarse, no entanto, que non existe unha correlación necesaria entre peso demográfico dun determinado sector e autoimaxe nacional ou rexional. Tanto a España como a Francia que incoaban os seus procesos de nacionalización eran aínda fortemente rurais —como boa parte dos incipientes Estados-nación— e, no entanto, foron capaces de proxectar unha imaxe fortemente urbana e modernizada, considerando o territorio rural como nación imperfecta que debía ser modernizada. De aí a importancia temperá da ruralización e antropoloxización do concorrente como vía para impedir a súa nacionalización autónoma.

Escollemos aquí o vocábulo *vivencia* porque, desde a súa aparición na literatura galega, o uso do fantástico por parte dun autor tendeu a ser explicado ou xustificado a través da propia traxectoria biográfica individual. Vemos nesta “Advertencia” un dos momentos inaugurais dese produtivo discurso ao vincular etnicidade e infancia; lugar común sobre o que voltaremos máis tarde²⁰⁶. O *topos* da infancia rural, importante “ilusión biográfica” na historia campo literario galego, xogou posteriormente un papel conservador —no sentido esbozado en 2.3.4— asociado a unha interpretación apocalíptica do nacional-cultural. Xúlgase que o mundo da sociedade tradicional está preto da súa desaparición ou xa desaparecido, e o escritor, en tanto que aínda puido experimentalo nos seus primeiros anos de vida, debe lembralo e rexistralo para a memoria futura. Un impulso fixador que antes describimos como característico do revivalismo cultural. Esta idea foi máis tarde produtivamente explorada por case todos os cultivadores galegos de formatos próximos ao RM: Álvaro Cunqueiro, Gonzalo Torrente Ballester, José María Merino ou Víctor F. Freixanes —ao punto de que o mesmo García Márquez chegou a explicar o sobrenatural da súa poética en base a unha súa avoa galega campesiña.

Mais, na altura de 1898, cando foi publicada *A campaña de Caprecórneca*, non existía ese temor; a sociedade rural non parecía estar próxima á desaparición. Se, aínda así, “las costumbres y supersticiones” eran asociadas á infancia e á xuventude é porque o prólogo daba por feito que autor, editores e lector posíbel terían experimentado nalgún momento o éxodo urbano; máxime cando, como neste caso, o público albo era a emigración galega en Cuba. Estamos perante o que Anderson (2006) entendeu como unha concepción nacional do lector. Quere dicir, a presuposición dunha serie de vivencias necesariamente partilladas ao receptor da obra; neste caso, migración, a mudanza lingüística para o castelán e o desencantamento do mundo que esclarece os límites da razón e do actualmente existente. Para ese lector albo, o mundo rural non é o pasado en sentido absoluto, senón só en relación á propia traxectoria individual.

A asociación do máxico ao pasado biográfico ten máis outra función. Acouta un espazo posíbel para a identificación positiva coa cultura agraria, negándolle no mesmo aceno a presenza na actualidade. O autor desexa escribir desde un *ethos* xa urbano, e recupera o que valora como parte da súa identidade delegándoo ao espazo limitado e inocuo do pasado individual²⁰⁷. Tan sintomático como resulta, pois, o vencello entre ruralidade e galeguidade éo tamén o pouco interese en tomalo como núcleo desexábel da identidade nacional.

Por último, cómpre chamarmos a atención para o uso de “gran fantasía”, que mostra unha preocupación consciente por evitar a asignación da novela á simple recompilación folclórica. Este texto debe ser lido como un *conto de fadas culto* ou *Kunstmärchen*. Se no texto están os materiais da vivencia rural, o seu verdadeiro valor reside na súa elaboración estética por parte do autor, o que é denominado aquí, sintomaticamente, *elevación*. O propiamente galego é o supersticioso e rural, mais “desde los humildes montes” o autor pode ‘elevarse’ “a las más altas regiones”; se hai relación entre ambas liñas de pensamento é, en todo caso, opositiva. Ser de “gran fantasía” é un feito explicitamente exterior ao ser galega. Non está, por tanto, a posterior

²⁰⁶ A idea da infancia como momento xerminal da cosmovisión, enormemente rendíbel para o que chamamos RMG, achou máis tarde articulación teórica en Risco, que di seguir Spengler: “Da paisaxe que nos arrodea, principalmente na nosa infancia, tiramos nós as imaxes primarias, primordiais e básicas do mundo. Esas imaxes fanse no noso espírito já pra sempre arquetípicas e eixemprares, e sobre o seu modelo construímos nós despois todo o noso mundo espiritual, a *imago mundi* que cada un leva dentro; por maneira que, a esas imaxes primordiais hase referir despois por comparación toda nova imaxe que o noso espírito reciba (1936, 9, *italicos no orixinal*).

²⁰⁷ Nesa mesma dirección camiña o prólogo en castelán, con independencia de que o castelán fose na altura a lingua propia do discurso non-poético. O castelán, como lingua da razón e do Estado, circunscribe os fenómenos a narrar e mostra a distancia de seguranza epistémica en que se encontran autor e público, que non van ler *seriamente* o que vén a seguir. Estabelecidos eses roles, é desde a tribuna do espectador desde onde pode ser ollada unha narración que empregue lingua e a imaxinación campesiñas.

correlación entre aptitude para a fantasía e espírito nacional, o outro gran lexitimador discursivo das formas de narración non mimética.

O fragmento aducido mostra, en conxunto, varios feitos relevantes. En primeiro lugar, que o relato fantástico en galego apareceu lexitimado non pola lectura identitaria máis elaborada das existentes (o celtismo), senón pola máis popular: a heteroimaxe rural que circulaba en España —e, aliás, tamén en Portugal. Fronte aos urbanos protonacionalistas, cuxa mirada ao campo era máis arqueolóxica do que etnolóxica, o relato fantástico parecía chegar á literatura galega cunha xustificación simple en termos nacionais: Galiza é intrinsecamente rural e premoderna. En segundo lugar, establecía unha correlación que resultará duradoira, a do carácter puramente testemuñal do xénero fantástico. Até moi tarde, boa parte da práctica da modalidade fantástica foi acompañada dalgunha forma de testemuño, de tal forma que quen a cultivaba apelaba a un terceiro de quen tomara o narrado (Vilavedra 2000b, 147)²⁰⁸ ou ben aducía a súa propia infancia rural como lexitimación. Por outras palabras, a fantasía galega naceu marcada por un forte vínculo coa vivencia étnica e coa súa superación tras o ingreso como cidadán par no mundo moderno. O cultivador do fantástico é a miúdo unha voz autorizada xa non rural que se serve doutros medios para recuperar unha hipotética imaxinación popular. Un dos motivos deste feito, que aduciremos despois, é a importancia da etnografía como disciplina fundante da ollada literaria galega. Mais, alén diso, fica de fondo unha pugna por negociar a propia ruralidade, quer individual, como neste caso, quer colectiva. Este feito indica a percepción dunha cesura étnica entre clase letrada e campesiñado que as elites galegas posteriores tentaron diminuír con resultados mixtos.

Como xa mencionamos, o discurso do máximo e, en particular, da súa conexión etnográfica, non resultou de grande interese nos primordios do nacionalismo polo risco político que envolvía: cimentar a autoimaxe nacional sobre unha heteroimaxe incentivada polo adversario. A ese respecto, cabe mencionar que, por contraposición a outros contextos onde surxiron nacionalismos de corte etnocultural, a folclorística galega non naceu para lexitimar unha construción nacional autónoma, senón xustamente ao contrario: apareceu da man da *Sociedad de Antropología de Sevilla*, interesada polos distintos usos e costumes rexionais españois, que fundaría a *Sociedad del Folklore Gallego* (Mandianes Castro 1991, 59). A súa finalidade política consistía na fixación dos momentos locais-antropolóxicos do verdadeiramente nacional²⁰⁹; o que non empece que os resultados de tal empresa acabasen por servir tamén para fins distintos. Con efecto, a maxia non só serviu para o nacionalismo galego crear unha identidade diferencial e unha literatura diverxente, senón tamén para o nacionalismo español postular a súa propia interpretación desa diferenza nun momento que

²⁰⁸ Este terceiro, característico do fantástico de base étnica, correspóndese coa figura etnográfica do *informante* e, de feito, pode que a súa aparición como técnica narrativa estea en dependencia coa consolidación da etnografía. Ao cabo, o que diferencia ese terceiro doutros narradores intradiexéticos é que é considerado como representativo dunha sociedade distinta á do lector. Non é convocado en canto simple testemuña dun acontecemento, e non interesa a súa participación e tampouco a súa pericia narrativa: el é a propia sociedade agraria a falar.

²⁰⁹ “The unremarkable characteristics (even fundamentally important ones) wherein a society is a non-salient part of its larger context are tacitly elided as being inconsequential —e.g. the fact that Germans are monogamous (that characteristic will only be activated, as a *repoussoir*, if a polygamous Other —e.g. an Arab sheik in Orientalist fantasy— also features in the representation.). [sic] The rhetoric of ethnotyping often involves a so-called *effet de typique*: the characteristics presented as being meaningfully representative of the nation as a type, are in fact selected and highlighted because they set that nation apart from others. [...] The underlying fallacy is the a-priori denial of normalcy: the assumption that a nation is most characteristically itself in precisely those aspects in which it is most different from others” (Leerssen 2016, 17). Contrástese o apuntado aquí co funcionamento típico dos procesos de rexionalización e antropoloxización interna. Na dialéctica entre nacións con Estado os adversarios tenden a desconsiderar as súas enormes semellanzas, derivadas do proceso de modernización antropolóxica, para resaltar no canto as diferenzas. No conflito nacional intraestatal, porén, esas características comúns son aliñadas ao polo da identidade dominante, mentres que ao concorrente se lle asignan apenas as diferenzas de orixe étnica e premoderna.

por lo que a la Península Ibérica se refiere, [...] constituye un período de una acentuada producción de autoimágenes, discursos con los que se cimenta la identidad de la comunidad frente a la de las circundantes, con la publicación en 1914 de “Características da Litteratura Portuguesa”, de Fidelino de Figueiredo, en 1918 de “Algunos caracteres primordiales de la literatura española”, de Ramón Menéndez Pidal, en 1922 de “The Genius of Spain”, de Salvador de Madariaga, y en 1935 de *Características da Litteratura Hespañola*, también de Figueiredo. (Domínguez 2004, 525)²¹⁰

Cabería engadir que a produción desas autoimaxes dirixidas cara o exterior tiña unha finalidade paralela na estruturación epistémica e cultural do interior, asignando asimétricamente o valor de entidade política plena, escollendo que repertorios debían ser canonizados como propiamente españois e dotando dun relato unificado o total que transformase as decisións historiográficas en lóxicas intrahistóricas²¹¹. No caso da referida publicación de Menéndez Pidal, o autor afirmaba alí que

Difícil es decir hasta que punto esos caracteres son realmente españoles o más bien circunscritos a algunas regiones peninsulares preminentes. No creo que Portugal, Galicia o Asturias rechacen lo maravilloso como otras comarcas. La mayor dificultad para discernir en este punto consiste en que a menudo se dá el caso de que lo que hoy estimamos propio de toda España fué en su origen algo especialmente castellano, algo que diferenció a Castilla de las otras regiones. (1918, 231-232)

Vemos aquí dous lugares comúns que gozaron despois de enorme difusión: a proverbial resistencia da literatura española a calquera modalidade do fantástico e a paralela inclinación galega para o extremo contrario. Para o filólogo español, ambas tendencias partían do local e do étnico; a centralidade dos supostos inventarios culturais casteláns na constitución da España contemporánea era ollada, por tanto, como un proceso de *desmaxicalización*. A homoxeneización cultural do territorio era descrita como o triunfo da razón e do real fronte ao mundo da superstición e da irracionalidade. Alén disto, a sobranzaría dos caracteres inicialmente casteláns tería acabado por darlle á literatura española algúns dos seus atributos máis salientes no contexto europeo e tería levado á aparición das súas figuras canónicas. A marcante dirección política aquí presente non implica, porén, que o lugar común sexa errado; éo tan só a propia explicación aducida. Seguimos aquí Soldevila Durante (1997), quen patentizou a duradoira desconfianza da literatura española cara o sobrenatural e ofreceu dous motivos principais —relixiosos e nacionalitarios— para xustificala. A importancia das súas hipóteses para o noso posterior desenvolvemento argumental exixen unha citación longa:

Outra das razóns —e se cadra a máis importante— pola que o concepto de fantasticidade non cobrou corpo na nosa cultura peninsular ata hai moi pouco, é o vello horror por todo produto da libre imaxinación que non veña xustificado pola moralidade ou por intencións alegóricas, [...] horror que os estratos superiores da nosa sociedade mantiveron sempre, apuntalados tanto pola visión católica “val de lágrimas”

²¹⁰ Foi o propio Domínguez quen apuntou a conexión entre a *prefiguración* pidaliana e o RMG (2018), aínda que algún dos autores lidos como máxico-realistas na altura xa eran conscientes desa conexión. Referímonos a José María Merino, quen colocou explicitamente a cuestión nunha entrevista sobre a que despois voltaremos (Noguerol 2018).

²¹¹ A asignación de autoimaxes e heteroimaxes no conflito nacional galego-español é, naturalmente, previa, e atinxía en particular á maxia e a súa revalorización do coñecemento non-racional: “Francisco Blanco García considera así que ‘el vago idealismo que se cuenta como peculiar distintivo de la región galaica es dato inseguro para el historiador’ y juzga con ironía el parecer de quienes lo atribuyen a la atávica conservación de rasgos bárdicos heredados de los antiguos celtas o a la influencia del clima, del suelo y del paisaje” (Renaes Cortés 1996 1, 25).

da vida humana como polo privilexio monopolístico da Igrexa sobre o misterio. En efecto, só a insalvable distancia entre a cativeza da razón humana e a infinitude do saber divino permite a presenza de “misterios”, é dicir, de verdades de fe indiscutibles pero non racionalizables. Pero calquera outro misterio, en canto que non concerne a verdade revelada, e posto que non implica os misteriosos pero providenciais designios de Deus, será automaticamente repudiado como cousa de superstición, bruxería e produto de mentes enfermas ou froito da ignorancia popular e inculta. A literatura, como construción da cultura “profana”, tivo que ser defendida, desde a súa invención no século XVIII, ben como “monumento” do legado patriótico [...], ben pola súa función didáctica e moralizante, como de feito se viña practicando desde a aparición dos primeiros textos escritos medievais que non eran de materia sacra. [...] sen moralidade ou unha certa ensinanza didáctica, os produtos da fantasía non eran tolerados. E iso explica, desde as lendas becquerianas a esta parte, que as narracións fantásticas viñeran prudentemente encadradas con recursos narratolóxicos de toda clase (presentadas como curiosidades folclóricas, situadas en países exóticos non cristianizados ou en remotos tempos de supersticións, de maneira que a inquietude propia dos relatos fantásticos fose neutralizada coas intervencións de narradores heterodiexéticos e, por suposto, ortodoxos). (1991, 403-404)

Máis do que adherirmos totalmente á explicación proposta por Soldevila Durante para a exclusión do fantástico na literatura española, cuestión que sobexa con moito os límites aquí fixados, resulta máis produtivo constatar a perduración nesa tradición literaria de dous elementos repertoriais: a) a recondución constante do máxico cara propósitos propedéuticos e b) a atenuación da autonomía ontolóxica do sobrenatural mediante recursos narratolóxicos²¹². Resulta indiferente, neste sentido, postular unha causa primixenia para o rexeitamento español do fantástico; pois, independentemente de cal fose, o certo é que conforme avanza o século XX a resistencia ou a inclinación a fantasía dos distintos sistemas literarios foi sendo progresivamente mediada polo conflito nacional e pola partilla concorrente da razón ilustrada e da capacidade para a imaxinación. Podemos reformular sob a nosa metodoloxía a afirmación de Soldevila de que “os escritores, agás os brevísimos períodos republicanos e do posfranquismo, sentíronse obrigados, polo imperativo ético da súa loita contra ‘a caverna’, a poñer a creación literaria ó servizo da súa causa” (404) sinalando que a centralidade do discurso cívico/civilizador do nacionalismo español, así como da modernización como vía para a homologación internacional, fíxoos pouco perméabels a formas literarias sempre sospeitosas de ruralismo e pasadismo. Preferencia incentivada pola aposta dialéctica do sistema galego polo extremo fantástico como solución compensatoria. Por outras palabras, nas negociacións entre fantasía e realismo interiores a cada sistema está permanentemente a influencia do outro; trátase dun caso de influencia intersistémica directamente relacionada cun conflito nacional de base e do que Lourido propuxo denominar *espazo de indeterminación*: “espazos en que concorren e dalgunha forma se hibridan as lóxicas respectivas dos campos concernidos” (2015, 260).

Mesmo así, segundo a visión do RM esbozada en 2.3.3, tal cuestión podería ser considerada de orde secundaria: aínda cando o sistema español fose particularmente perméabel á introdución de elementos sobrenaturais, a aparición dun RM precisou de facerse críbel perante

²¹² Un dos procesos sobre os que chamaremos a atención ao analizarmos as novelas propostas é precisamente que, a pesar de concibiren a maxia como elemento de diferenza cultural, incorporan en gran medida os mecanismos de control epistémico mencionados por Soldevila no que supón, ao noso ver, máis unha interferencia sistémica. Adiantando a nosa hipótese ao respecto, as obras fan un esforzo por civilizar a domesticar o fantástico, referíndoo sempre a unha personaxe culta ou a algún obxecto fetiche da cultura letrada (o libro, o arquivo, o tratado, etc.). Nese sentido, o transplante do RM ao sistema galego a partir de Torrente Ballester caracterízase por unha importación simultánea das estratexias de negociación entre o real e o irreal propias do sistema español por considerárense *as propiamente modernas* nun momento en que a modernización ocupaba, tanto para Galiza como para España, un lugar absolutamente central.

o seu público difundindo a formación de lectura que denominamos depósito de ancestralidade. Unha visión así faltou na autodescrición identitaria do nacionalismo español, incluso nas súas elaboracións máis sensíbeis cara a sociedade rural como o carlismo, o rexeneracionismo ou o falanxismo rexionalista.

En resumo, embora a adopción de elementos non-rationais por parte do nacionalismo galego apareza cun carácter reactivo e opositivo —como é regra nos nacionalismos etnoculturais—, e nese sentido poida describirse como unha interferencia sistémica, conforme o sistema literario galego progreda cara a súa institucionalización a relación parece tornar menos asimétrica. Até a canonización do modelo máxico-realista de Torrente Ballester —preludiada xa polo recoñecemento de Cunqueiro co Premio Nadal en 1968— a literatura fantástica foi frecuentemente considerada como propia do Outro ‘rexional’ e, por iso mesmo, menor e local. Aínda que esa consideración estea moi lonxe de ter desaparecido, a abundancia de medios a través dos cales Torrente Ballester foi canonizado —sobre os que voltaremos—, desde premios literarios, columnas xornalísticas ou unha cadeira na Real Academia Española, parecen indicar unha transformación cualitativa no lugar concedido ao Outro interno na memoria nacional española. Xa que Torrente non chegou ao centro do campo literario español a pesar do interese fantástico, senón grazas a el. O obxectivo central dos seguintes capítulos é demostrar que esta circunstancia foi debida á necesidade dun novo cadro de comprensión para despolitizar o conflito entre Galiza e España tras a chegada do Estado das Autonomías.

Volveremos sobre estas cuestións en desenvolvementos posteriores, xa que precisan unha maior argumentación. De momento, queremos chamar atención aquí para a importancia xogada por dous procesos esóxenos ao propio evoluir do nacionalismo galego como tradición discursiva: a) a identificación popular entre ruralidade, superstición e galeguidade, que funda o relato fantástico a pesar do propio protonacionalismo e b) o carácter dialéctico que presenta a fantasticidade con respecto ás opcións canonizadas polo nacionalismo español e polo sistema literario español.

3.2 A RECONFIGURACIÓN DA IDENTIDADE NACIONAL NA PRIMEIRA METADE DO SÉCULO XX: O CÍRCULO NÓS

3.2.1 O modelo romántico

A seguir, tentaremos analizar as relacións entre fantasía e política no nacionalismo galego de pre-guerra; unha tradición discursiva sobre a que após varias décadas se acabou instalando unha formación de lectura en chave de depósito de ancestralidade. Para historiarmos ese proceso seguimos as perspectivas deitadas por Forcadela (2005, 2009), reexaminadas e discutidas recentemente por Regueira (2020). Forcadela formulou a hipótese dunha continuidade conceptual entre as posturas do Círculo Nós, a estética de Ramón Piñeiro e a produción narrativa de Álvaro Cunqueiro²¹³. Ao seu ver, este proceso podía ser focado como a pasaxe do que denominou “modelo romántico” para o “realismo máxico galego”. A pesar de estarmos en desacordo coa avaliación global dese percurso, en particular no que atinxe os aspectos exclusivamente políticos²¹⁴, a tese de Forcadela apuntaba cara un aspecto fundamental do proceso descrito en 2.3.4: que todas as formas de RM se asentaron sobre unha concepción etnocultural da propia nación. Se na visión deste autor ese feito está restrinxido á historia

²¹³ Tamén Villanueva Gesteira concede a Piñeiro un papel reitor con respecto á aparición do conxectural “realismo máxico galego, esa mestura entre o real e o imaxinario” (2015, 218).

²¹⁴ Para Forcadela a postura de Cunqueiro supón unha desetnificación do fantástico e unha aposta pola autonomía do literario, así como unha concepción opositiva do texto: como espazo autónomo e independente, a súa liberdade se constitúe como espello da miseria da política real.

literaria galega, nós consideramos esta última como participante dun proceso de carácter máis xeral: a reutilización de elementos románticos para crear novas propostas estéticas en territorios periferizados con grandes masas de poboación rural.

Forcadela agrupou unha serie de articulacións estético-teóricas progresivas (desde Pondal até Cunqueiro) en torno a certas chaves fortes como as de “maxia” ou “mito”, que entendeu na liña de Fredric Jameson e Ana María Spitzmesser: “fabulación que tenta resolver no ámbito do imaxinario unha contradición que resulta irresoluble no ámbito do real” (Forcadela 2009, 29). Estes serían, pois, ideoloxemas que conciliaban imperfecta mais eficazmente —con direccionalidade distinta en cada xeración ou autor— conflitos nacionais e clasais. Desde o cadro teórico aquí empregado, ollamos eses discursos como macroteorías sobre as relacións entre sociedade premoderna e sociedade en modernización, así como sobre os seus pretensos materiais culturais. Para Forcadela, o punto central que vinculaba as diversas tomadas de posición estética entre o final do século XIX e o inicio da segunda metade do século XX era a onnipresenza do romanticismo como fulcro discursivo e identitario. Esa postura compadécese coa que defendemos noutros lugares desta tese, isto é, a prevalencia de elementos tomados do romanticismo —en concreto, do romanticismo alemán— no discurso máxico-realista. Mais é precisamente neste último punto onde nos distanciamos da súa proposta, pois para el

[Álvaro Cunqueiro], herdando do seu período de formación un modelo romántico [...] leva a cabo un proceso de vinculación entre o imaxinario literario e o imaxinario nacional, remata por trascender ese modelo, sendo, por tanto, o punto de culminación, pero tamén de crise, dun proceso que se iniciara cando menos cen anos atrás (2009, 35)

A primeira diferenza a constataremos con respecto á súa proposta de “modelo romántico” é a consideración merecida por Álvaro Cunqueiro. Nós entenderémolo como parte do momento discursivo que estudaremos a través de Ramón Piñeiro, caracterizado pola introxección no suxeito libre e autónomo da tendencia espiritual galega para a transcendencia, convertendo o que era un trazo do *Volksgeist* nunha facultade cognoscitiva individual. A recepción de Cunqueiro no sistema cultural español a partir do Premio Nadal estivo mediada pola formación de lectura típica do *depósito de ancestralidade*; e, de feito, a canonización española levou ao mindoniense a tentear en público os argumentarios máxico-realistas con que logo Torrente tivo suceso. Mais, en contraste co autor ferrolán, o seu proxecto literario case non acusa influencia do modelo produtivo propio de García Márquez.

En segundo lugar, disentimos cos parámetros historiográficos en que é lida a obra cunqueiriana de suposto carácter máxico-realista. Forcadela entende a aparición dun RMG segundo parámetros estritamente endóxenos; é dicir, como resultado do esgotamento orgánico dun modelo previo que é, por tanto, superado nun novo momento dialéctico. Nós manteremos que as mudanzas de modelos repertoriais están relacionadas co aparecemento dunha administración política autónoma e unha incipiente industria cultural galega, alén das transformacións experimentadas polos dous sistemas en concorrencia como consecuencia da mundialización dos mercados literarios. Novas focaxes e paradigmas culturais ficaron dispoñíbeis para sobreescribir os materiais anteriores que perderan rapidamente valor competitivo, tales como o fantástico folclórico e o seu correlato político lóxico, o nacionalismo etnocultural. Nese contexto, o modelo romántico tiña de supor un moi valioso activo para quen o soubese refigurar. Alén do máis, tanto os modelos de produción dispoñíbeis mo sistema galego como a súa interpretación e valoración en termos de canonicidade estiveron fortemente mediados polo sistema literario español.

Xa por último, non adherimos á argumentación de Forcadela segundo o cal o RMG suporía unha mudanza de relevo na importancia concedida a elementos románticos nas relacións

estabelecidas entre literatura e nación. Como tentaremos defender, a aparición do RMG fixo evoluir os discursos de identidade previos, mais non só non abandonou os presupostos románticos senón que precisou deles para ser interiorizado como modelo de recepción. O tipo de mudanza que detectamos consiste máis ben na modificación do valor relativo e da combinatoria das imaxes, conceptos e discursos herdados. O RMG presenta así unha imaxe de continuidade, mais os elementos románticos que fican ocupan novas posicións, significados e direccións políticas.

Para podermos establecer unha evolución coherente e autocentrada arredor dun “modelo romántico” debemos, antes de máis nada, distinguir entre distintos valores concedidos ao adxectivo *romántico*. Por exemplo, o decadentismo spengleriano, pode ser continuísta cun substrato romántico, mais non é romántico en sentido estrito. Ese é o caso, en xeral, do conxunto de autores e posturas teóricas que conforman ou orbitan a chamada “revolución conservadora”, de tan grande incidencia na *intelligentsia* galega de pre-guerra. Elementos tan característicos daquela como o irracionalismo ou a interpretación espiritual do nacional son efectivamente compartillados pola *doxa* romántica do XIX; mais cómpre diferenciarmos os elementos propiamente románticos das súas adaptacións posteriores a novas necesidades teóricas. Os problemas historiográficos que implica esta diferenza pódense solventar parcialmente se distinguirmos nun nivel heurístico entre unha “procedencia romántica” en sentido estrito e unha “filiación romántica”²¹⁵. Esta distinción é particularmente procedente aquí por canto nos discursos de identidade nacional galega continuou até moi avanzado o século XX unha adhesión plena ao revivalismo cultural decimonónico, ao mesmo tempo que eran importados novos autores con que actualizar ese fulcro sen abandonalo por completo. Isto é, existiu unha base conceptual mínima procedente do romanticismo que foi renovada con achegas coevas de certa filiación romántica; tal é o caso, por exemplo, da influencia de Spengler na obra de Otero Pedrayo, de Mircea Eliade na de Álvaro Cunqueiro ou de Martin Heidegger na de Ramón Piñeiro²¹⁶.

A etiquetaxe de “modelo romántico” resulta acaída por canto describe ben a homoxeneidade da postura defendida polo nacionalismo galego até ao menos o fin da ditadura sobre a transición nacional á modernidade —mesmo, defenderemos en 4.3.1, podería abranguer o marxismo galego de liberación nacional aparecido a partir de 1963. O adxectivo romántico si indica aquí un indubidábel parentesco. Deste punto de vista, tal romanticismo pode entenderse como: a) un compromiso explícito coa conservación da cultura de base agraria fronte a modernidade e b) a concepción da nacionalización como instrumento para levar a cabo esa tarefa, a través da conversión deses inventarios en cultura nacional. Isto é, a concepción nacional do social que tentamos definir en 2.3.4: unha postura determinada con respecto a como a cultura nacional debe atesourar —e, mesmamente, o feito de deber atesourar— a vella cultura agraria. Tamén é romántica, agora nos dous sentidos aducidos, a pescuda dunha forma de conciliación entre idealismo e realismo que lle garanta ao suxeito a posibilidade dun mundo ontoloxicamente máis rico do que o da empiria. Ese proxecto constitúe unha das grande

²¹⁵ Entendemos esa “filiación” no mesmo sentido en que Warnes (2009) emprega romántico para designar parte dos textos do RM: “deeply-felt nostalgia about the pre-industrial values and modes of life depicted in the chivalric romance itself” (19). Tanto no primeiro sentido como no segundo de “romántico”, o RM e o nacionalismo de pre-guerra partillan influencias e, probabelmente, intermediarios concretos. Oswald Spengler, Franz Roh e Eugeni D’Ors chegaron tanto ao sistema literario latinoamericano como ao galego a través de *Revista de Occidente* (Warnes 2009, 62; Villares 2018a, 68).

²¹⁶ Fernández chega a afirmar (2000, 59) que as posturas do Grupo Galaxia non son románticas en absoluto, por motivos próximos aos que acabamos de aducir: “con independencia de que o romanticismo sexa impensable á marxe da época moderna, a determinación antropolóxica do valor e a paralela ausencia de cualidade autónoma do ente natural alongan a Piñeiro dunha posición romántica. O discurso de Piñeiro é estritamente subxectivista, moderno e antropoloxista”.

ambicións epistemolóxicas dos proxectos románticos para unha literatura nacional galega, e mantivo a súa presenza no RMG.

O que propomos a partir de agora é, por tanto, levarmos a cabo unha análise demorada tanto dos elementos conceptuais como das súas relacións internas que máis nos interesan das distintas fases deste modelo romántico. Non pretendemos elaborar unha análise exhaustiva de discursos que, embora presenten unha certa homoxeneidade intraxeracional, tiveron distintas elaboracións en función de cada axente e foron, polo xeral, densos e intricados. Focaremos en concreto aqueles que ou tiveron maior repercusión na aparición dun discurso identitario como o *depósito de ancestralidade* ou que nos permitirán relevar a súas cosecuencias políticas. A nosa proposta de historización centrarase, por tanto, nas distintas teorías elaboradas para conciliar modernidade e sociedade agraria. Deste modo, no canto de seguirmos a evolución dun concepto dado, tiraremos de cada corte temporal aqueles que nos parecen máis relevantes en relación a cuestión devandita. Os casos escollidos non serán idénticos, por tanto, en cada etapa estudada —por exemplo, incidiremos pouco nas nocións de *Estado* e *nación* en Ramón Piñeiro, xa que adoitan estar ausentes da súa teorización e ao apareceren fanno atenuando as concepcións máis rexionalistas do nacionalismo anterior sen modificaren o seu fondo semántico.

3.2.2 As aporías do novo suxeito político: un nacionalismo étnico nunha sociedade en modernización política.

A aparición da *Teoría do nacionalismo galego* de Vicente Risco no 1919 pode ser colocada como o punto de non retorno dunha drástica mudanza discursiva no galeguismo político, que xa comezara en 1916 coa fundación das Irmandades da Fala. Como salientou Beramendi (2007), o aliñamento de Risco co franquismo e a súa conseguinte *damnatio memoriae* levou a secundarizar o papel da súa teoría na constitución do nacionalismo galego, pasando a ocupar *Sempre en Galiza* unha dimensión fundacional que historicamente non lle correspondera. Foi o pensamento de Risco, non obstante, o que configurou até 1936 o ideario do primeiro nacionalismo politicamente organizado²¹⁷. Con certas reformulacións, continuou a permear o galeguismo hexemónico na Galiza interior despois do franquismo (Fernández 2000; Regueira 2020) e, de modo indirecto, condicionou tamén as posturas do nacionalismo marxista e anticolonial posterior (Fernández 2000, Portas 2011). Embora o nacionalismo nacido coas Irmandades da Fala conservase algúns dos principios reitores do pensamento político galego previo, tales como a importancia do celtismo e a ollada racial, concedeu aos aspectos estritamente culturais un maior interese teórico e introduciu un novo centro discursivo que modificou o valor relativo dos outros elementos: o espírito como gran categoría explicativa e a sociedade agraria como referente mimético de identidade. Tratábase da pasaxe, por tanto, dun historicismo orgánico a un organicismo espiritualista e ahistorizante.

Tal mudanza tivo de obedecer, por súa vez, a graves mudanzas na estrutura demográfica galega. Estamos, con efecto, perante o inicio do proceso de modernización socioeconómica. A adopción dun particular inventario discursivo por parte do nacionalismo galego da primeira metade de século relaciónase por tanto cunha estrutura de oportunidade política moi determinada. Dada a distribución poboacional galega da altura, maioritariamente rural, nacionalizar eses sectores antes do seu colapso social implicaría que, para a chegada do previsíbel éxodo urbano, as cidades terían o referente nacional desexado. A dicir de Maiz (1997,

²¹⁷ E, a dicir de Regueira (2020, 89), dada a hexemonía de Risco nas Mocidades Galeguistas, tamén condiciona enormemente as seguintes xeracións. Que Piñeiro, Cunqueiro e Torrente Ballester estivesen baixo o maxisterio risquiano nesa organización explica a continuidade de elementos teóricos moi concretos, como a relación entre arte, mito e verdade —tamén aducíbel, no caso dos dous narradores, ao seu falanxismo.

257-261) fora xa Aureliano J. Pereira quen apuntara por primeira vez con total claridade que o albo do rexionalismo galego debía ser o campesiñado, o que Maiz denominou acaidamente como o “proxecto hexemónico” (257). O suceso das agrupacións agraristas confirmaba as esperanzas depositadas nas camadas labregas como referente político, pois demostraba que podían ser captadas para crear un movemento nacional de masas (Beramendi 2003, 35)²¹⁸. Sobre todo porque, como veremos en breve, a forza do referente nacional español nas cidades dificultaba procurar nelas un alicerce político promisor a curto prazo. A escasa proletarización da Galiza da altura e a animadversión, sobre todo nos inicios da tendencia etnocultural, cara ás focaxes marxistas anulaba o proletariado como posíbel sector albo dun partido nacional. Se o campesiñado supuña unha opción estruturalmente lóxica para incoar un proceso de *nation-building*, tanto polo seu peso poboacional como pola súa cohesión étnica, tampouco debemos descartar a influencia que exerceu a introdución en España do novo conservadorismo alemán a través de *Revista de Occidente*; vía a traves da cal tamén chegara á América Latina. Para un nacionalismo sen Estado que perdera a oportunidade da gran vaga de nacionalismos culturais do XIX, o argumentario de autores como Spengler tiña de ser atraente, pois dáballes nova vida intelectual e un vinco de contemporaneidade ao romanticismo político —aliás, subliñando no tránsito algúns dos aspectos menos cívicos da tendencia²¹⁹. Debemos conceder tamén un papel causal nesta transformación discursiva, por último, á maior proximidade ao mundo rural dalgúns dos vultos do momento en comparación coas xeracións previas.

O acervo teórico e doutrinal que foron elaborando os intelectuais pertencentes ao Círculo Nós canxa perfectamente co modelo do nacionalismo etnocultural descrito en 2.3.4. En primeiro lugar, concibían a cultura como o produto colectivo dun grupo humano provisto dun principio xerativo inmanente. Ese grupo era a sociedade agraria tradicional que, na visión de Risco ou Otero Pedrayo, permanecera esencialmente idéntica a si mesma desde a súa constitución²²⁰. Como cultura nacional, é irredutíbel a calquera outra, e só puido ser desenvolvida nunhas coordenadas espazo-temporais exactas (o *medio* de Herder, que tamén pode incluír a propia historia, mais desprovista da súa centralidade e reducida a máis un accidente mesolóxico). O espírito é un factor creativo, que leva a comunidade a se exteriorizar a través de produtos culturais, mais tamén conservativo (é a causa material de perdurar idéntica a si mesma no tempo). Partindo destas premisas, o labor do intelectual nacional é, antes de máis nada, acopiar un coñecemento profundo das características esenciais dese espírito. Este é imaxinado á medida antropolóxica e, en consecuencia, pode ter preferencias, inclinacións, afectos, etc.; de aí que o proceso de autocoñecemento nacional poida ser considerado unha *fisonomía*²²¹. Algúns dos trazos da personalidade deste espírito, como o seu *carácter cósmico* ou a *cobiza de lonxe* continuaron e asentaron a autodescrición inaugurada no provincialismo, incidindo nos seus aspectos máis elevados —aqueles que lemos en relación ao

²¹⁸ “Aínda movéndonos nun terreo especulativo, a crecente popularidade do Partido Galeguista na súa curta traxectoria permite supór que a aposta política ía, na altura, ben encamiñada” (Beramendi 2007).

²¹⁹ Canto a influencia de Spengler en Otero Pedrayo, talvez o máis fiel da súa xeración á visión da historia do autor alemán, véxanse Patterson (2000) e Villares (2018a).

²²⁰ Tanto Risco como Otero Pedrayo conceden un papel importante á influencia externa na configuración do espírito nacional; algo que, como vimos, é tamén coherente coa variación discursiva do nacionalismo en que se inscriben. Mais as pegadas externas son ou ben asimiladas polo propio espírito, cuxa capacidade adaptativa é sinal da súa vitalidade, ou ben impactan sobre a esencia nacional transformándoa mais deixando intacto o seu núcleo. Esta visión do carácter tanto esencial como híbrido da nación é coherente coa que mantivera Vicetto en relación á raza.

²²¹ Por exemplo, “[o] propio espírito desa terra galega de misticismo tan ligado co chan e a roca [*sic*] que temeu eleva-los seus mellores templos en altas oxivas por non afastarse do *humus* de suco, de tumba e de esperanza. [...] A Galicia medieval non quixo nunca converterse en dialéctica e sendo universal, falou sempre por palabras propias” (Otero Pedrayo 1982, 138). O uso constante da prosopopea nestes autores non se explica como un uso translaticio ou figurado, senón que é consecuencia da propia ollada teórica: “o conxunto aparental das formas culturais dun pobo forman a *fisonomía* dese pobo, do mesmo xeito que o conxunto das formas corpóreas dun home compón a *fisonomía* dese home” (Risco 1936, 6; *italicos no orixinal*).

druidismo/bardismo. É paradigmático, neste sentido, o postulamento dunha natureza escindida para o suxeito galego, que no presente olla o pasado, que nun aquí volve sempre a vista para outro lugar e que, en resumo, sempre se atopa desfasado con respecto ao seu punto de referencia no espazo e no tempo. Tal circunstancia comezou a ser colocada como unha positiva inclinación galega para o pensamento filosófico, místico e relixioso.

A disciplina que ficou encargada de executar o labor de autodescrición espiritual foi preferentemente a etnoloxía²²², cuxo desenvolvemento incoou o propio Risco²²³. Coa substitución da ollada arqueolóxica para o campesiñado pola etnolóxica mudou tamén a súa finalidade: xa non interesaba reconstruír o desaparecido pasado ancestral que fundaba o suxeito político —a sociedade celta primeva— senón observar “a clase campesiña ahistórica” (Otero Pedrayo 1982, 95) e refinar os seus contidos para o uso letrado. Citando de novo Otero Pedrayo (1931 en *Morte e resurrección*; citado en Villares 2018a, 45), o que denominaba “o tipo superior, o verdadeiramente home da cultura” formouse cando “os homes da chamada cultura [letrada] souberon casarse co iste ser galego”. Sería difícil encontrar unha mellor definición da visión do todo social do nacionalismo romántico do que a do casamento interclasal. A evidente dimensión patriarcal desta metafórica déixase ver na feminización da clase camponesa, esposa no casamento que entrega a súa dote ao marido-letrado, único capaz de xerila adecuadamente. Aínda que en formulacións sensibelmente diferentes, esa gran tarefa nacional —que era tanto política como estética— foi compartillada por boa parte dos produtores culturais do movemento nacional: tomaren a cultura popular como referente, mais exercendo un labor de universalización sobre ela. Pois, como afirmou Castelao, “[n]inguén vai sere tan tolo que coide qu’os novos tempos non requiren novos sistemas d’estructura” (2014, 44). Descartábase así unha teoría radicalmente populista en que o intelectual mimetizase o pobo e se integrase nel, como o *Naródnichestvo* ruso, pois suporía abrir a porta a unha modernización estritamente española. Os elementos propios da cultura ahistórica precisaban dunha nova forma —literaria, no caso que nos ocupa— que os fixese aptos para o intercambio cultural moderno. Esa relación entre o intelectual culto e a sociedade premoderna é habitual no nacionalismo cultural; mais, a pesar da súa popularidade no pasado século, presentaba xa problemas fondos para ser levada á práctica —nomeadamente, á práctica literaria— en contextos de dominación nacional. Presupor un principio espiritual xerativo capaz de crear cultura é pouco compatíbel cun labor de planificación e a intervención cultural. Este debería ser, en principio, desnecesario.

A aporía anterior aparece nun dos textos con máis clara vontade prescritiva da altura, *Arte e galeguismo* ([1916] 2014) de Castelao. Trátase dun discurso temperán e, malia todo, é un dos documentos que defronta con maior claridade o mesmo tipo de esforzo que no contexto

²²² A importancia estrutural que asignamos á etnoloxía no nacionalismo galego de pre-guerra non implica negarmos o importante traballo desenvolvido tamén noutras áreas como a xeografía, a folclorística, a arqueoloxía e mesmo a historia. Mais o propio Risco era claro con respecto a estrutura interna deses saberes: “Eu poría en cabeza, como ciencia xeral da cultura, a *etnología* da qual serían divisiós ou aspectos particulares a etnografía (incluindo o folklore) a historia, a sociología, a psicología dos pobos e aínda a teoría da cultura (*Kulturwissenschaft*). Todas elas son, ao meu ver, ciencias etnolóxicas, e dende logo, tamén, ciencias históricas. A historia sería a ciencia descriptiva e narrativa da evolución das culturas superiores; a etnografía, a das culturas dos pobos que non teñen historia; o folklore será un caso particular da etnografía, o estudo das camadas inferiores e menos históricas da poboación dos pobos históricos. [...] [P]ra min, o folklore é un-a disciplina sintética, totalizadora, na que, como estudo composito do vivir dun pobo, veñen dar a historia e a pre-historia, a economía e sociología, a teoría e a historia da arte e mais a técnica industrial, a geografía e a filoloxía (1936, 3; itálicos no orixinal). Repárese en que, se continuamos os presupostos risquianos, Galiza fai parte das culturas inferiores e dos pobos sen historia. Retornaremos a esta idea, que explotará tamén Otero Pedrayo, na sección seguinte.

²²³ A centralidade concedida á etnoloxía é a causante dalgunhas das máis importantes eivas do nacionalismo posterior, moi en particular a ausencia dunha padronización temperá do galego como a levada a cabo por Pompeu Fabra en Cataluña (Harrington 2015, 155). A ausencia de filólogos no galeguismo de pre-guerra é, de feito, unha circunstancia rechamante a nivel comparativo, dada a súa tradicional importancia no inicio dos procesos de formación nacional (Hobsbawm 1992). O propio Piñeiro tentou corrixir ese erro nas décadas subseguintes procurando un filólogo para a editorial Galaxia capaz de erixir unha norma; tarefa que non foi acometida até moito despois (Villanueva Gesteira 2015, 183-184).

latinoamericano poderían representar o “Prólogo” de Carpentier ou, moi en particular, *El escritor argentino y la tradición* de Borges²²⁴. Castelao tenta abordar en paralelo unha definición global da arte e a prefiguración dunha arte especificamente galega. Como nos outros dous exemplos aducidos, a cuestión central pasa por dirimir os espazos para o universal e para o local na emerxente literatura nacional: “un Arte que sendo rexional pudera conquistar universalidade” (16). O problema fundamental que Castelao detecta é a existencia en Galiza de dous polos artísticos, o aldeán/vilego e o urbano. O primeiro é unha fonte constante de produción estética; o segundo, ao contrario, é un gran consumidor de produtos artísticos, mais incapaz de xerar calquera forma autóctona de novidade (38-40). A solución a esa tensión é a que xa apuntamos nos parágrafos anteriores:

o pobo galego, mainamente, sigueu gardando o tesouro folk-lorico d’a nosa terra pra qu’oxe ou mañán, homes voltos d’o erro noxento de coidárense cativos por seren enxebres, recollan anadas co a semente que souperon gardar coma ouro os nosos abós paisanos (34-35)

O paradoxo teórico sinalado dista de ter aquí unha resolución válida; ao contrario, Castelao está a profundar nas súas incertezas. Se o *Volksgeist* é colocado como principio creativo dunha nación, entón non é posíbel explicar por que algúns membros desa nación —os urbanos— non obedecen o seu propio impulso inmanente. Iso leva a que por momentos Castelao considere as cidades e os seus moradores como non-galegos: “É costume chamar galegos á todol-os que nascen en Galicia; mais eu coido, e vos tamén, que non abonda seren nados n’ unha terra pra seren fillos d’ela” (22). Do mesmo modo, conclúe que

A pintura non é Arte d’o pobo; a pintura non nasce antr’os toxos d’o monte, e por iso Galicia, dona d’un Arte seu, non ten pintura, porqu’as cibdás non saben crear artistas. E agora comple dicir que as cibdás galegas non teñen artistas por non seren galegas (60)

A resolución a que chega Castelao é coherente cos principios teóricos do nacionalismo cultural; o problema reside, con efecto, na súa excesiva coherencia ou fidelidade para con ese cadro abstracto. Prolongado este para analizar cuestións estéticas concretas perde a súa plausibilidade e acaba por contradicir a súa propia dirección política²²⁵. A comunidade étnica é ollada non só como referente de imitación, senón como única poboación xenuinamente nacional. Esta problemática non foi sempre atacada desde unha visión tan drástica, mais a tensión social que

²²⁴ O discurso de Castelao presenta sorprendentes concomitancias cos puntos de vista desenvolvidos por Borges algunhas décadas despois: “O arte galego non é, non, faguer cousas de asunto galego. En Alemania estrenouse, xa fai anos, unha ópera que se chamaba ‘Rosa de Pontevedra’; mais a ópera, ¡non ten volta!, era alemana. Sorolla pode ir ô Xapón á pintar unha escea d’o Yoshiwara; mais o que pinte Sorolla non será, ¡que vai sere!, pintura xaponesa. Pra qu’haxa pintura galega que aínda non-a hai é preciso pintar en galego, d’a mesma maneira que pra sermos donos d’unha literatura galega, xenios d’a nosa raza escribiron en galego” (Castelao 2014, 18).

²²⁵ Boa parte dos problemas xerados parten xa do propio nacionalismo cívico francés e, en xeral, da teoría política ilustrada. Véxase, neste sentido, a análise de Maiz (1997, 26-33) sobre as dificultades a que levou o intento xacobino de definir con clareza que sectores da poboación compuñan efectivamente *o Pobo*. Eses problemas concirnen ao uso político do que Koselleck denomina “singulares colectivos” (2012, 36) isto é, conceptos que unifican diversas entidades ou procesos existentes sob unha categoría única de que pasan a ser encarnacións particulares: “de los progresos en diferentes ámbitos, se pasó al *progreso* en general; de la multiplicidad de futuros posibles, al *futuro*, nuevo espacio mental unificado, abarcador de todo lo que en cada momento está por venir; de las libertades, a la *libertad*; de las opiniones a la *opinión* (pública); de las constituciones y leyes fundamentales, a la *Constitución*; de los pueblos, naciones, patrias y repúblicas, al *Pueblo*, la *Nación*, la *Patria* y la *República* (Fernández Sebastián 2009, 30).

a produción era omnipresente e levaba a diversos intentos de conciliación provisoria²²⁶. Otero Pedrayo expresaba case quince anos máis tarde (1930) unha visión aínda moi próxima a anterior:

Collamos un galego culto da cidade. Logo de longo exame, iremos precisando influxo e categoría dos elementos do seu carácter. Envoltos en atmósferas de variados volumes e densidade, —cultura clásica, formación filosófica cristiá, penetración profunda ou superficial do oitocentismo, ou do novecentismo, influencia española, no sentido de ibérica ou europea— sempre resistirá un núcleo vibrante, moitas veces aparente nos momentos de escasa vixilancia da conciencia culta, no caso, moi frecuente, de que ese home atribúa maior valor á súa preparación cá súa espontaneidade.

Aquel núcleo manifestarase, por exemplo, na ausencia dunha dogmática ríxida, na tendencia ó soño, e a fantasear vidas que nunca poderá vivir [...]. É dicir, no desexo vago doutra cousa, manifestado en entusiasmos imaxinativos ou en contraria e paralela ironía e acerba crítica. Todo o que non sexa nel obra da cultura [...] será o galego. (1982, 23)

Neste fragmento o habitante urbano é, agora si, galego; mais éo na medida en que o despoixarmos de todo elemento letrado e cidadino²²⁷. Non por acaso, como veremos despois, aquilo que fica irredutíbel a toda (outra) nacionalización e a toda modernización é a inclinación para a imaxinación, a fantasía e o soño. Son eses trazos os que Ramón Piñeiro canonizou décadas máis tarde como elementos para a proxecto de “recuperación da conciencia da nosa personalidade colectiva” (2009d, 88). Para Otero Pedrayo eran, porén, só un programa de mínimos. Representaban un punto de apoio desde o que nacionalizar (*regaleguizar* era o termo na altura) e non, desde logo, o fulcro da identidade, que era a sociedade agraria no seu conxunto. A posterior transformación da distribución demográfica causou a paulatina conversión dos mínimos en máximos. Mais constátase nos fragmentos aducidos que xa neste momento, en que o mundo rural aínda ocupaba a maior parte do territorio, do total poboacional e da actividade produtiva, o nacionalismo tiña severos problemas para ler a propia sociedade do punto de vista etnocultural. Cando a teoría era submetida a presión e levada a dialogar con problemas contemporáneos específicos —neste caso, etnodemográficos— rompía a súa coherencia e asignaba á poboación rural non só o carácter de referente identitario, senón o de suxeito político exclusivo. Unha concepción tal podía ser de procedencia romántica, mais xa non estaba a funcionar como no romanticismo orixinario: a igualdade e solidariedade étnicas sexa cal for a clase ou a procedencia inicial dábase nos primordios do revivalismo nacional como un a priori para executar a tarefa política proposta. Esta inconsistencia teórica, que por veces mostra un só corpo nacional, por veces dous, é o espazo onde, andando o tempo, se instalará a solución estética máxico-realista.

²²⁶ Compárese tamén, por exemplo, coa postura de Viqueira sobre as relacións entre arte e nación: “o nacionalismo, sendo evolución, é-o pol-o tanto de produción: é fonte da produtividade estética. Supondo un home músico, d'alma música [...] facéde-lle traballar no arte contra da súa propia lei e individualidade, facéde-lle proceder épicamente (no noso senso). ¿Qué xurdirá? Nada de valimento. Considerade agora un pobo na súa totalidade; facéde-lle proceder, por falla de cultura, ou por outro motivo semellante, imitativamente, fora da súa persoalidade. ¿Qué xurdirá? Obras de segundo orde. (¿Por desgracia temos tantas na nosa terra!)” (1974, 124).

²²⁷ A posición máis extrema é, sen dúbida, a de Risco, que opta pola fundación dun: “conceito distinto de civilización, como comúni on [*sic*] co-a Natureza, concepto que podemos chamar *rústico* ou rural, por oposición ao concepto da civilización como disociación antr'o home a Natureza, de loita do home co mundo d'afora, ao que chamamos concepto *ciudadano*. [...] [O] concepto ruralista non ha tardar se formular en tésse, [...] unha filosofía, unha estética, un sistema político social. Lembremos agora o proleuto de República Agraria dos *Sinn-feiner*” (1922, 151). A pesar de ser a politicamente menos rendíbel, alén da máis conservadora, debemos recoñecer que a postura risquiana é a máis sólida, precisamente porque opta por eliminar da ecuación a mesma fonte dos problemas (a ‘civilización cidadá’).

O aparente paradoxo foi causado polas propias circunstancias materiais en que apareceu o nacionalismo galego do principio do século. Seguindo Hroch (2015, 114), o fracaso relativo do proceso de nacionalización incoado debeuse á súa posterioridade con respecto á modernización política do Estado²²⁸. Aínda que a modernidade económica estaba aínda lonxe de se producir, a poboación urbana —é dicir, aquela que participaba politicamente e que comezaba a constituír a esfera pública²²⁹— fora xa eficazmente nacionalizada por España. En consecuencia, o lugar que visaba ocupar o primeiro nacionalismo galego —a formación dun novo suxeito político-cultural para a sociedade moderna— estaba a ser ocupado por un outro referente.

A visión do social do nacionalismo etnocultural é intrinsecamente aporética debido á súa ligazón coa ollada antropolóxica. Esta última establece necesariamente unha cesura entre o obxecto étnico e suxeito investigador —de aí tamén a súa tradicional forza como dispositivo de dominación política. As aporías proceden, pois, de facer dese obxecto un suxeito político. Ora, as complicacións derivadas dese feito puideron ser evitadas polo revivalismo nacional do século XIX precisamente polo seu fracaso relativo á hora de acometer os seus proxectos político-culturais máis ambiciosos. Como afirma Hutchinson (2004, 149-153), os nacionalismos culturais non adoitaron levar a cabo ao completo a ‘transformación social’ e a ‘innovación moral’ que propuñan. As propias estruturas estatais —fosen propias ou alleas, novas ou anteriores— integraron parte das súas demandas nunha identidade oficial e banal e cooptaron progresivamente os membros maximalistas do movemento nacional:

cultural nationalists have been neither outright modernists nor traditionalists, but ideological innovators. They articulate the shifting options for societies seeking to determine their path to modernisation, in a manner that balances their concern to preserve a distinctive identity with a drive for progress. [...] However, the revivalist strategy of inner reform had limitations. Revivalism might find allies in reforming state elites who saw nation-creation as the road to social modernisation. But in seeking to permeate powerful social institutions, they were often in danger of being co-opted by them. They could be suborned by religious and gentry interests that sought to retain their patriarchal hold over the people, and by states who might use them to obtain support for reform without empowering their peoples. By themselves they lacked the resources to gain majority support, especially against the state, that was able to diffuse its values through the education system, bureaucratic career structures and police power. As has often been noted, nationalist movements may be numerically small before they gain power. (Hutchinson 2004, 69)

Por outras palabras, o nacionalismo étnico foi unha ferramenta política eficaz á hora de construír novos Estados e programas educativos, mais os seus sucesos como movemento contra a modernidade *in toto* foron reducidos. Os elementos da cultura camponesa tomados para a formación dunha nova identidade nacional perderon a súa centralidade conforme progrediu a modernización, de forma que a cooptación das elites acabou facilitando unha transición paulatina cara focaxes máis cívico-políticas e a aceptación da incontornabilidade da sociedade

²²⁸ A modernidade do sistema político español con anterioridade ao segundo franquismo é aínda obxecto de debate (dadas, por exemplo, a preeminencia da clase terratenente ou a negativa a refrendar os distintos intentos de constitución mediante a democracia participativa, mesmo cando a soberanía se definise como *nacional*). No entanto, é evidente que en 1920 existía xa unha esfera pública con asentamento nos núcleos urbanos e vilas que concibía a nación española como *a priori* político.

²²⁹ Consideramos como participación política aquela que feita a título individual e sempre en relación ao espazo dos posíbeis despregado pola esfera pública (nacional). O exercicio do voto mediado pola figura clientelar do *cacique* non pode considerarse, a estes efectos, como xenuína participación política; embora sexa verdade que o *agrarismo* comezaba a introducir na sociedade rural a relación, especificamente moderna, entre os problemas particulares da vida humana e a gobernabilidade como ámbito lóxico da súa solución.

moderna²³⁰. En consecuencia, a pesar de que a adopción de elementos culturais premodernos por parte das clases letradas puidese ser superficial, ritual ou patrimonialista, serviu para crear e difundir a imaxinación dunha comunidade homosocial. É dicir, posibilitou a formación dunha nova conciencia nacional interclasal, algo que na Galiza da altura só conseguiu o nacionalismo español²³¹.

O problema político que atopou o nacionalismo galego é que as circunstancias en que se achaba non eran esas, como constatou Beramendi (2001, 299):

Tódolos indicadores apuntan a que a primeira conciencia nacional que aparece en Galicia é a española. Impulsada pola revolución liberal dende 1808, primeiro nacionaliza en clave española ós sectores sociais opostos á pervivencia do Antigo Réxime, mentres que os partidarios destes fican cunha conciencia “patriótica” prenatal ou simplemente á marxe de calquera conciencia deste tipo. A partir da creba definitiva do vello sistema, a transformación dos antigos absolutistas en tradicionalistas implica que asumen tamén a nación española, co que a conciencia nacional española en Galicia —como en tódalas partes— diversifícase no ideolóxico pero esténdese e refórzase no social. Tal é o proceso básico de case todo o século XIX. E mesmo durante os tres primeiros cuartos do século XX a conciencia nacional española seguirá a ser claramente maioritaria en Galicia malia que agora enfrontada a unha conciencia nacional galega, socialmente minoritaria pero xa non marxinal e ademais en continuo ascenso.

A convivencia entre grandes masas rurais sen conciencia nacional definida e núcleos urbanos de referente nacional maioritariamente español e funcionamento político moderno causou que o cadro romántico perdese a súa eficacia relativa. Non sempre permitía ver coa clareza debida unha comunidade cultural total, e mesmo cando o permitía, era a través dun exercicio de demoucado até os mínimos constituíntes, como o que executou Otero Pedrayo na súa descrición da antropoloxía cidadina. En concepcións da identidade urbana tan contraintuitivas como a anterior non é difícil detectar un esforzo voluntarista por achar no cidadán as pegadas dun espírito que, por coherencia teórica, debía estar presente, aínda que silenciado ou suprimido. Por iso mesmo, tanto Otero Pedrayo, como Castelao, como Risco tiveron dificultades á hora de distinguiren modernización, nacionalización española e *ethos* urbano. Tales dificultades fanse patentes ao explicaren as causas e desenvolvementos do conflito nacional. O concepto máis acaído para revermos os presupostos tácitos desa dimensión conceptual é o de

²³⁰ O caso comparativo máis próximo é o propio nacionalismo antimodernista español, cuxos ideólogos —e en particular os falanxistas— tiveron de claudicar dos seus programas en troca de participaren do poder político no após-guerra (Richardson 2012, 31).

²³¹ É precisamente contra esa cooptación que surxiron programas filosóficos como os da revolución conservadora. Son, por tanto, novas ideoloxías nacionais en desacordo coa identidade oficial adoptada polo Estado, mais propias de nacionalismos xa estatalizados. Remitímonos, de novo, á diferenza entre “filiación romántica” e “fidelidade romántica”. A pesar de autores como Spengler continuaren a explorar as cuestións teóricas que abría o revivalismo cultural no contexto alemán, estano a facer con posterioridade ao suceso na construción nacional. Quere dicir: aplícanse en contextos onde a identidade étnica entre todos os membros da nación xa foi, en gran medida, banalizada. O nacionalismo galego anterior á Guerra Civil tentou combinar dúas vagas de filosofía romántica cuxos usos políticos eran diferentes: a) a adopción nalgunha medida do *ethnos* agrario para formar unha nova cultura nacional, particularmente eficaz cando o territorio non experimentou a modernización política e, en consecuencia, as clases dominantes non tiñan aínda unha identidade nacional clara; e b) a reacción antimodernista que quere renacionalizar o Estado xa existente para reagrarizar, por súa vez, o tempo da modernidade —propio tamén do falanxismo español. En suma, un dos problemas do nacionalismo galego a nivel comparativo é que tentou ler o total social mediante unha teoría política máis rendíbel en contextos a) previos á modernidade política ou b) posteriores á modernidade política, mais xa estatalizados.

“desgaleguización”, que parece ter sido acuñado nesta mesma altura²³². Trátase dunha ferramenta de lectura sociopolítica do conflito nacional que segue a resultar rendíbel na obra de Ramón Piñeiro e cuxa continuidade ininterrompida chega até a actualidade²³³. Castelao empregou o concepto de “desgaleguización” para explicar, precisamente, o carácter non-galego da arte urbana producida en Galiza:

O Estado fixo canto pudo pra matar a persoalidade d’as rexions e nós, os hespañoles, rexionalistas sempre, pouco fíxemos tamén pra facelas xurdir.

Eiqué en Galicia cando imos á Universidade deixámonos *desgaleguizar* de tal maneira qu’alguns barballoeiros chegan a perder o acento. (2014, 88; itálicos nosos)

A proposta tiña unha dirección polémica: identificar un adversario político e cifrar as súas accións como causa dunha eiva nacional. Mais a acción do Estado que Castelao condenaba — pois falaba apenas do *Estado* e non da *nación*— non era o desenvolvemento dun proxecto nacional alternativo, senón a expropiación dunha parte da identidade ‘natural’ galega. Aceptaba, por tanto, que todo aquilo que non fose marcadamente galego era outra cousa, cuxa adscrición non era referida. Tan só aquilo que tivese un carácter probadamente diferencial podía ser canonizado como elemento identitario²³⁴. O problema de asentar na diferenza particular unha identidade nacional nun contexto cunha outra nacionalización en decurso é que supón concederlle ao nacionalismo de Estado o grao cero da identidade²³⁵. Dándolle, así, carta de natureza no propio entorno discursivo do nacionalismo dominado á ecuación entre nación española, urbanidade e modernidade; de tal forma que un elemento cultural non pode ser, ao menos non sen tirapuxas teóricas, galego e moderno ao mesmo tempo²³⁶. Isto impide, por súa vez, o desenvolvemento dunha vivencia nacional-banal dos novos elementos semióticos que

²³² Véxase tamén o uso do vocábulo en Risco (1920, 5): “nós víamos que Galicia se desgaleguizaba; nós víamos que Galicia se desfaguía; nos víamol-a perda das nosas tradicións, dos nosos costumes, da nosa fala, da nosa liberdade”. Para Villares (2018b) a “regaleguización” é, xunto coa internacionalización, un dos grandes obxectivos do nacionalismo das Irmandades da Fala.

²³³ O termo foi refinando a súa extensión para facer referencia, sobre todo, á substitución lingüística; a pesar de conservar parte da súa orientación ideolóxica e metahistórica. Así, por exemplo, afirma Monteagudo que: “a maioría da sociedade galega continúa, entre perplexa e envisa, atrapada nun mal calculado *insondable* pragmatismo [...], mergullada no seu letargo cultural, na súa indiferencia lingüística, nun nihilismo nacional suicida. Entrementes, o proceso de desgaleguización avanza cunha inercia cada vez máis esmagadora, e as pancas de poder no país, en mans dun estamento político desinteresado cando non francamente reactivo, no canto de utilizárense para potenciar a lingua galega, malbarátanse en fogos de artificio” (1995, 17). É característico da lectura en termos de *desgaleguización* imaxinar como trazos fisionómicos ou mesmo decisións racionais dun suxeito político colectivo o que é resultado de prolongadas dinámicas de conflito desigual e, moi en particular, dos programas político-culturais da nación dominante. Cando estes son executados polas propias institucións galegas enténdense como derivados da incompetencia, da desidia ou do desinterese, no canto de comprendérense como o que son: políticas nacionalizadoras *suaves*. É tamén frecuente o uso de estruturas metahistóricas en que desaparece todo suxeito axente individual ou comunitario. A historia é así protagonizada por procesos extrasociais e extrahumanos: “o proceso de desgaleguización avanza”, neste caso, ou “Galicia se desgaleguizaba”, na nota de rodapé anterior. O resultado deste tipo de ollada histórico-social é un presente desantagonizado cuxas conexións co pasado son débiles (en tanto que, co obxectivo de despolemizar o presente, non se pode facer valer o pasado histórico na actualidade, o que anula calquera reflexión sobre a *lexitimidade*).

²³⁴ Apunta Villares que existiu, para o proxecto de ‘regaleguización’, unha contraparte directamente agónica, a ‘descastellanización’: “O obxectivo final, também análogo ao proceso irlandés, era ‘descastellanizar’ a Galiza e, portanto, ‘galeguizar’ a Galiza. Assim como se procurava construír uma “Irlanda irlandesa” através de uma enérgica “*de-Anglicization* [...]”, o projecto global das IF era alcançar um monolinguismo galego que, na realidade, só foi praticado entre os próprios militantes e simpatizantes das Irmandades” (2018b). Débese notar, no entanto, que esa ‘descastellanización’ ten carácter exclusivamente lingüístico, e que diferenza do caso inglés, onde o referente étnico concreto do Estado dominante foi sempre visíbel, a constitución de España como nación implicou progresivo abandono da centralidade étnica de Castela. O proxecto de descastellanización non implicaba, por tanto, unha desespañolización.

²³⁵ A pesar do aducido, Castelao xa identificaba unha conexión clara entre independencia política e universalidade artística, polo que remata propondo a autonomía como solución aos problemas estéticos focados (2014, 107).

²³⁶ Escollemos aquí o concepto *moderno* para referir en exclusiva ‘o que é propio da antropoloxía moderna’. Non está en discusión nos debates estéticos da altura que a arte galega poida ser *universal*, *cosmopolita*, *européa* ou mesmo *contemporánea*, no sentido de ‘acorde ao espírito dos tempos’. Todos eses trazos son, pola contra, desexábeis.

trae consigo a transformación socioeconómica; como mostra, aliás, o feito de non acharmos no texto citado incompatibilidades entre os dous referentes nacionais, que son composíbeis²³⁷: cada un ocupa dimensións distintas das identidades individuais e colectivas, correspondéndolle á galega a parte estritamente étnica e espiritual. O concepto de *enxebre*, resultado último da conxecturada regaleguización positiva, mostra as limitacións do seu propio proxecto, por canto refire como propiamente galego aquilo só exclusiva e probadamente galego e aspira, nas súas variacións máis extremadas, a compór unha cultura universal con apenas eses trazos.

3.2.3 A cuestión do Estado e da nación política no nacionalismo galego de pre-guerra

A serie de problemáticas etnoculturais que vimos sinalando son relevantes na medida en que condicionaron a ollada social dos nacionalismos posteriores, mais tamén porque a súa ligazón coa visión coeva do político era moi estreita; ecoaba, particularmente, na peculiar comprensión do Estado que predominou nas distintas teorizacións. En conxunto, podemos afirmar que o nacionalismo galego anterior á Guerra Civil, con excepción de grupos e personaxes salientábeis mais afastados dos principais núcleos de poder político²³⁸, presentaba unha actitude cara a institución do Estado que oscilaba entre o desinterese e a desconfianza²³⁹. A concepción do Estado como entidade *artificial* partía, a dicir de Maiz (2000), de Murguía, e era o corolario da dupla necesidade de concibir Galiza como nación cultural mais manter España como unidade política desexábel. De aí a preferencia terminolóxica subseguinte por “Estado-español”, a aposta de Castela como referente étnico de oposición e de “Hespaña” como referente de integración —incluso por riba de Portugal— até a aparición de novos discursos nacionais no fin do franquismo (Maiz 1997):

la contraposición [...] nación gallega/ Estado español, y no nación gallega/ nación española, permite repensar “España” como Estado plurinacional descentralizado, sin verse abocado a traducir políticamente una irreconciliable diferencia nación gallega/ nación española, en demandas de independencia. (Maiz 2000, 178)

Acompaña Maiz a súa argumentación dunhas palabras de Murguía que teñen un grande interese:

en manera alguna queremos los regionalistas gallegos separarnos del resto de España, con la cual nos unen cielo y tierra, la historia y la vida común y consciente durante siglos... Las distintas nacionalidades que hoy viven bajo un mismo régimen, no tratan en modo alguno de separarse las unas de las otras, no tratan de constituirse en Estados independientes —aunque lo fueron en su día— procuran tan sólo que los tengan en cuenta como estados nacionales incompletos. (1886, en *Historia de Galicia*; citado en Maiz 2000, 178)

²³⁷ Trátase dun texto temperán, próximo ao momento de transición entre rexionalismo e nacionalismo. Aínda así, eses presupostos consérvanse en *Sempre en Galiza*, como veremos.

²³⁸ Referímonos, por exemplo, á Sociedade Nazionalista Pondal e ao seu voceiro *A Fouce* —especialmente na primeira etapa, marcadamente arredista (1926-1928). Para esta cuestión, véxase Diéguez Cequiel (2014, 194-201).

²³⁹ Villares liga esta desconfianza á influencia da revolución conservadora: “A revolución conservadora insistiu precisamente [...] na necesidade de ter en conta unidades orgánicas intermedias entre o individuo e o Estado; denunciou de forma sistemática as lacras dos réximes representativos, que disolvían a identidade das elites no acto electoral e laiouse da presenza pública dos ‘bárbaros’ e dos ‘filisteos’ como representantes da ‘multitude’” (2018a, 44). Seguindo este fio argumentativo, poderíamos dicir que a mediación do que denominamos elementos de “filiación romántica” puido contribuír ao esvaecemento da polaridade política do nacionalismo. Por outras palabras: unha nación non precisa dun Estado propio que a defenda e reproduza, proceso que a propia nación executa de forma natural, senón a non-intervención do Estado existente no seu ciclo natural.

Propomos concibir o exercicio retórico que leva a cabo Murguía no parágrafo aducido como unha declaración performativa de fidelidade²⁴⁰. Esta vai dirixida a dous lectores empíricos distintos en función da súa adscrición nacional. Explicítalle ao lector español a vontade de obediencia institucional do rexionalismo galego á soberanía española e, simultaneamente, comina o lector galego a permanecer fiel a eses parámetros que conforman o *sentido común*. Visa establecer con claridade cales son os correctos marcos políticos, até onde pode chegar o movemento galeguista e que fronteira non debe ultrapasar; isto é, articula unha determinada partilla entre o admisíbel no reino do político e o que debe ser banido.

Ese tipo de declaracións reaparecen a miúdo en fórmulas retóricas moi semellantes, polo que mesmo poderíamos atribuírlles un certo carácter convencional. O seu denominador común é a afirmación clara e distinta do nacionalismo galego non ser secesionista —e non ter Galiza, por tanto, total soberanía política. Así, Xoán Vicente Viqueira afirmaba que o non-independentismo era mesmo un elemento esencial de todo nacionalismo:

o nacionalismo non é, politicamente, separatista; según os seus principios mesmos filosóficos o nacionalismo, fronte a todo separatismo, é unionista. Toda nación háchase comprendida no seo da humanidade. Mais antes de chegar a esta súa comprensión suprema, a esta súa organización suprema (organización que eu presinto non só como política, senón como ideal), pode entrar noutros enlaces unha nación, por novos ataxes, podíamos dicir históricos, que a obrigan. Xurde entón o nexo federativo, e como as nacións se complementan na humanidade, comenza a súa complementación historicamente necesaria, nas federados [*sic*]. De maneira que a estridencia nacionalista resólve-se, como un acorde disonante, nunha consonancia federalista. (Viqueira 1974, 123-124)

O cadro de partida é claramente herderiano —a humanidade como gloriosa comunión de nacións pares—; por iso mesmo resulta sintomático que teña de modificar *ad hoc* a teoría de Herder introducindo unha mediación federal *necesaria* entre o nivel máis alto —o universal humanístico— e o máis baixo —o particular nacional. Esa mediación federal serve, tal e como acontecía en Murguía, para salvagardar a identificación nacional con España. As notas de ‘disonancia’ e ‘estridencia’ mostran, máis unha vez, a concepción desviada do grao cero da razón ilustrada (española) con que é instituído o discurso diferencial galego.

Do mesmo modo, Villar Ponte concebíu o separatismo como unha formulación política allea aos nacionalismos subestatais, desleal e, por iso mesmo, propia do adversario centralista: “como decía un catalán ilustre, no puede existir el separatismo entre nosotros, porque todas las regiones viven separadas, gracias al unitarismo irracional de origen exótico que da pie para la paradoja” (1916, 9). Esas ideas son retomadas por Castelao nunha reformulación ben coñecida:

quero proclamar en letras de molde o que dixemos moitas veces nos mitins de propaganda. Creemos que o separatismo é unha idea anacrónica e somentes o disculpamos como un movemento de desesperación que endexamais quixéramos sentir. [...] [N]on intentamos tronzar a solidariedade dos pobos hespañoes —reforzada por unha convivencia de séculos— senón máis ben posibilitar a reconstrución da gran unidade hispana, ou ibérica.

²⁴⁰ Hai mesmo testemuños anteriores deste tipo de declaración, e suxiren que a súa mobilización argumentativa tivo como primeiro escenario o debate literario. Decía así Arias Sanjurjo en 1980, en relación á publicación de *Follas Novas*: “Nada tiene por tanto de alarmante para la unidad de la nación, á la cual todos profesamos fervoroso culto, la literatura que cultiva con tan brillante éxito la distinguida escritora [...]. Por el contrario, la literatura gallega, por su semejanza y analogía con la lusitana, puede ser tildada de facilitar la solución de problemas unitarios: mas nunca de entrañar propósitos y tendencias separatistas” (citado en Torres Feijó 1999, 283).

Con tal de que as nosas arelas federalistas se visen compridas, Galiza cedería voluntariamente dos seus dereitos todo canto fose indispensable para crear a soberanía do Estado hespañol. (2017, 69-70)

Eis unha das manifestacións formalmente máis evidentes do que denominamos declaración performativa de fidelidade²⁴¹, embora sexa verdade que vai acompañada dun condicional menos explícito. A saber, que a cesión de soberanía depende da boa vontade mútua²⁴², e que o independentismo pode devir un mal desexábel. Aliás, cómpre lembrar que a exclusión da soberanía na definición da nación galega fora xa declarada con rotundidade no seminal *Teoría do nacionalismo galego*: “Que a arela nosa non é *separatista*, xa fica dito [...], non atenta en nada á soberanía polítea do Estado hespañol” (1920, 5; itálicos no orixinal).

O que tentamos propor é que a concepción étnica da identidade e a concepción política do Estado aquí descritas son inseparábeis e se afectan mutuamente. A aposta por un referente étnico e por unha concepción orgánica naturalizada da nación non cumpriu só unha función lexitimadora e opositiva senón, ao contrario, fundamentadora da fidelidade a unha outra nación política —ao menos mentres se mantiver *só* política. Esta adoitou ser descrita como simple aparello burocrático artificial e, por tanto, allea ao desenvolvemento espiritual da historia humana. Mais unha ollada aos textos descritos mostra que a concepción do primeiro nacionalismo galego sobre España estaba afastada do federalismo exclusivamente formal que propuña explicitamente; así, son frecuentes as referencias a unha *verdadeira* ou *gran* España que o nacionalismo ou o rexionalismo debían contribuír a reconstruír. O nacionalismo era concibido como unha ferramenta para voltar España a un estado natural quebrado polo centralismo; concepción que proba, de resto, a patente influencia do carlismo e do rexeneracionismo nos teóricos da xeración. Por todo isto, cabe falar dunha certa inestabilidade no referente nacional no primeiro nacionalismo galego e na súa visión da historia; e non, simplemente, dunha adhesión pragmática ao federalismo (español)²⁴³. Parece un caso en que se produciu o que Núñez Seixas denominou “cohabitación y ósmosis ideológica y cultural entre los diversos nacionalismos de referente opuesto que conviven en el territorio español”²⁴⁴; cando non, simplemente, un exemplo de penetración eficaz do nacionalismo banal adversario.

Para compatibilizar a descrición do contrincante político como “imperialista” e, ao mesmo tempo, describir a historia peninsular como “unha convivencia de séculos” é necesario demarcar claramente os actores e suxeitos desa historia e situalos en distintas camadas: Castela, ilexitimamente advida en Estado imperial, cumpre a función opositiva nunha estrutura metahistórica encamiñada cara a corrección dun erro pasado. *Hespaña*, como unión entre

²⁴¹ Nunha liña semellante, Regueira (2020, 149) apunta que o *Sempre en Galiza* “non é alle[o] a unha certa interpretación inmanente da identidade galega herdeira da Xeración Nós e que tamén pode rastrear na solución federalista que ofrece [...] que terá tamén a súa propia versión no piñeirismo”.

²⁴² Empregamos a palabra *cesión* instrumentalmente e sen carga teórica plena; non está nada claro que o que propón Castelao sexa unha *cesión de soberanía* en sentido recto. A escasa codificación técnica do texto dificulta saber en que consistía exactamente a visión de Castelao sobre este tipo de cuestión, de aí que moi distintos legados políticos reclamasen para si a interpretación correcta do texto.

²⁴³ Para Román Lago (2018, 11-12) “se dan certas coincidencias, la más destacable, la del nacionalismo español republicano y la manifestada por el nacionalismo gallego liberal. Esta unidad discursiva parece que viene a confirmar la idea de que *‘no se puede hablar todavía del comienzo de un auténtico proceso de nacionalización alternativo’* sino más bien del progreso de un nacionalismo republicano frente al nacionalismo español centralista”. A simbiose entre o Partido Galeguista e o Frente Republicano puido causar que a campaña polo estatuto funcionase, paradoxalmente, como a primeira nacionalización española no rural galego, anteriormente infranqueábel, dada a difusión dos símbolos republicanos e a nación española como comunidade de cidadáns (Román Lago 2018, 17). Algo que coincidiría coa propia declaración de Castelao de ter incidido “moitas veces nos mitins de propaganda” no non-secesionismo galego (2017, 69). Sobre as tensións entre rexionalismo / nacionalismo e nacionalismo subestatal / nacionalismo estatal nos movementos nacionais peninsulares, véxase Núñez Seixas e Umbach (2008).

²⁴⁴ En *La sombra del César*. Santiago Montero Díaz, *una biografía entre la nación y la revolución*, 2012; citado en Molina Aparicio (2013, 59).

nacionalidades carente en si de todo contido etnonacional propio, é o cadro lóxico para as distintas vivencias nacionais que agrupa; é, sobre todo, a solución política para o problema central. Galiza, como entidade cultural externa ao decurso, debe cobrar axencia política na medida en que se tentar interromper artificialmente a súa vida espiritual. A tarefa nacional consiste na transformación dun Estado perverso nun Estado benévolo, após o cal a verdadeira nación —cultural e non política: a galega— será devolta ao seu devir ahistórico, natural e autopoiético²⁴⁵.

Mais o proceso de nacionalización español levaba xa máis dun século definindo a súa propia traxectoria discursiva nunha dirección distinta, menos interesada por subliñar a herdanza castelá exclusiva que por conformar un referente étnico español supra-rexional e eminentemente político (Beramendi 2001, 288). O que equivalía, indirectamente, a converter outras posíbeis etnias ou nacións peninsulares en variacións rexionais dunha identidade cívica máis larga²⁴⁶. A conversión do diferencial como o único galego implicaba entregarlle todos os atributos étnicos non agrarios —a antropoloxía da modernidade— ao terreo ‘común’ da identidade española, que só podía aparentar baleira ou formal pola súa preferencia por discursos cívico-políticos e pola temperá banalización dos seus contidos en escenarios urbanos.

Podemos concluír, con Maiz, que conforme “el sesgo culturalista del momento fundador de la diferencia específica de lo gallego se haga más y más evidente” se vai ir traducindo nunha “desdramatización y flexibilidad del antagonismo propiamente político del nacionalismo” (2000, 189). Pódeo exemplificar Otero Pedrayo ao distinguir entre culturas dominadas e dominadoras:

As unidades culturais exténdense ó longo dunha variadísima gama de desenvolvemento. Algunhas apenas teñen reducida capacidade para asimila-las culturas estrañas impoñéndolles un mínimo de interpretación orixinal. Outras, sumerxidas nunha gran cultura histórica saben aprobeitala para convertérense en dominadoras e expansivas. As máis [...] tradúcena na súa propia maneira de ser. A orixinalidade é nelas tan poderosa que calquera cultura que as cubra ten necesariamente que adaptarse á súa propia interpretación. (1982, 13)

²⁴⁵ Na súa análise sobre a traxectoria política de Eduardo Blanco Amor, Ramón Maiz destaca como na súa etapa de mocidade o autor presentaba unha gran fidelidade á teoría risquiana: “Blanco Amor cita repetidamente a Risco e Villar Ponte para concluír que España non era unha nación, senón un *Estado plurinacional*, no que as diversas nacións que o integraban, naqueles intres, manifestaban a súa rebeldía contra dun Estado [...] que asoballaría ós [*sic*] entes *naturais* que son as nacións ibéricas, pois ‘la nacionalidad frente al estado, significa lo natural frente a lo artificial’. [...] Como obxectivos políticos concretos sinala metas inconcretas como ‘el engrandecimiento de España, por el de las nacionalidades que integran su territorio’ [...]. No sucesivo, nembargantes, o escritor ourensán sempre se amosará máis preocupado pola acción que pola teoría, o que levará a constantes tensións e distorsións na súa terminoloxía e linguaxe segundo as circunstancias (alternancia caótica dos conceptos ‘rexión’ e ‘nación’, ‘rexionalismo’ e ‘nacionalismo’, ‘autonomía’ e ‘federalismo, etc.” (Núñez Seixas 1990, 453). O que para Núñez Seixas son vacilacións propias dun autor novo e só provisoriamente politizado fan máis sentido se as ollarmos en relación a algunhas das hipóteses aquí apuntadas. A inconsistencias detectadas por Maiz son, en fin, idénticas as que aparecen en moitos outros textos do nacionalismo galego anterior á Guerra Civil. O feito de que a segunda xeración de activistas —para alén, na diáspora— reproduza os cadros políticos contidos nas *declaracións performativas de fidelidade* xa citadas proba máis ben a notoria énfase que os primeiros elaboradores discursivos fixeron en transmitilas aos seus discípulos. Para o movemento nacional galego até a Guerra Civil a *estatalidade* e *civilidade* españolas eran un a priori político; é natural, pois, que Blanco Amor usase indistintamente ‘nacionalismo’ e ‘rexionalismo’, pois a diferenza entre ambos conceptos no sistema cultural galego podía pasar por ser grupal e xeracional máis do que verdadeiramente ideolóxica. O intuïto do “engrandecimiento de España” mostra, de novo, que o nacionalismo galego de pre-guerra presentaba un alto compromiso co nacionalismo adversario, o que non deixa de resultar sorprendente a nivel comparativo.

²⁴⁶ En particular a partir do século xx, e conforme a idea dunha cultura española suprarexional calla, Castela é abandonada como referente cultural e convertida en máis unha forma rexional-local do español. Algúns dos mais importantes teóricos do nacionalismo español de pre-guerra, como Menéndez Pidal e Ortega y Gasset, continuaron a conceder unha grande importancia a Castela, mais agora como elemento aglutinador ou axente histórico que permitiu a unión e veciñanza dos pobos españois arredor dun centro espiritual.

O espírito galego nas formas desinteresadas da súa actuación adoptou varias culturas sucesivas mais a cada unha delas impuxo polo menos o seu cuño particular, o eixo da súa alma. (14)

Galiza, como parte do grupo intermedio, é unha das culturas politicamente dominadas cuxa “total adaptación da raza á terra” (15) a fai resistente a toda aculturación. O que, incidentalmente, converte a resistencia e potencial emancipación política en redundantes e teoricamente desnecesarias. Troca así a dominación nacional en destino da propia “cultura” ou “espírito”, xa que é resultado da súa propia natureza en tanto *tipo cultural*; a soberanía política e a organización estatal fican fóra dos seus atributos inxénitos. En boa verdade, esa particular filosofía da historia estaba presente xa en Vicetto, que absolutizaba as distintas dominacións sufridas por unha Galiza transtemporal e as convertía en parte dun ciclo condenado a se repetir —lectura do pasado en que profundaremos ao analizarmos *La saga/fuga de J. B.*. Mais a visión de Vicetto continúa un elemento redentor: tanto como unha historia de dominacións políticas érao das subseguintes emancipacións, e o percurso global dese ciclo camiñaba para unha gran liberación última. Ese *telos* providencial vaise apagando en Otero Pedrayo, reducíndose á unha vaga “esperanza da terra prometida” (14) e á “espera de mellores tempos” (15). A idea de Galiza como forma intermedia entre imperios e colonias, sexa dito de pasaxe, ecoa noutras descrições caracteriolóxicas anexas marcadas polas ideas de duplicidade e *in-betweenness* (Bhabha 2002) —nomeadamente, a dupla cosmovisión máxico-realista—, e axústase aos usos políticos das imaxes coloniais que describiu Miguélez-Carballeira (2014a).

O exposto ten fondas repercusións literarias no vagaroso e descontinuo proceso de creación dunha literatura nacional. En primeiro lugar, porque a inestábel partilla entre axentes e suxeitos históricos dificultou a formación dun relato unificado sobre o que erixir unha novela histórica —moi en particular, unha de fondo épico. É elocuente, nese sentido, a substitución da *historia* pola *tradición*, que de ser tomada *ad litteram* pecharía o camiño para un dos máis rendíbeis formatos para a nacionalización literaria. Ou, noutra orde de ideas, a proposta risquiana de que a verdadeira épica galega era popular e consistía na mímese culta da superstición, ao estilo de Valle-Inclán (Risco 1970c e 2011). A pretensa cosmovisión popular compensa nun outro plano a deficitaria historia política recente, pouco pasíbel de heroización; mais tamén impide o advir dunha concepción cívico-política da nación. Veremos posteriormente as repercusións deses postulados na aparición da metaficción historiográfica galega, en concreto no que adoita ser referido como alegorías nacionais e no propio RMG.

Alén do máis, a procura da universalidade a través da diferenza particular asentada na sociedade agraria tivo graves repercusións nos procesos de produción e canonización literaria nas décadas posteriores. Dito por outras palabras, a rexionalización da identidade nacional, un dos fenómenos que permitiron a aparición do RMG, partiu da propia inconsistencia teórico-política do nacionalismo de pre-guerra. O que non supón considerármolo unha forma maximalista de rexionalismo, senón introduci-lo na mesma serie que outros nacionalismos etnoculturais coevos: a súa evolución para unha formación nacional ou rexional dependeu da capacidade dos distintos actores económicos e institucionais para cooptáreno e da específica estrutura de oportunidade política que encontrou. Todo parece indicar que existía, na Galiza da altura, unha certa estrutura de oportunidade para o comezo dun proceso así, mais o golpe de Estado e a nacionalización *dura* española das seguintes décadas impediron toda posíbel evolución cara un nacionalismo especificamente político.

Do mesmo modo que o que denominamos *depósito de ancestralidade*, o tipo de lectura cultural despregada polo primeiro nacionalismo galego dependía en gran medida da súa plausibilidade. E esta era, no seu contexto inmediato, plausíbel —aínda que menos, nunha

sociedade asimetricamente modernizada, do que foi no contexto inicial do revivalismo cultural. A pesar das inconsistencias teóricas que presentaba á hora de defrontar os problemas da modernidade política, o tipo de ollada que pode representar a “desgaleguización” aínda era un instrumento efectivo para ler o total social e continuaba a ser unha ferramenta cabal para comprender a modernidade socioeconómica. O Círculo Nós consideraba como unha posibilidade viábel non só a creación dunha elite político-cultural nova e unha cultura nacional de base étnica, senón a suspensión da propia modernización. O nacionalismo de pre-guerra non contaba co que denominamos depósito de ancestralidade, mais na súa aplicación serodía de teorías políticas anteriores nun contexto de conflito nacional iniciou o camiño que levou até a súa posibilidade de aparecemento: a intuición de que a diferenza entre sectores alto e baixo da sociedade non era só temporal senón tamén substancial. O que aquí é apenas unha opción en potencia veráse confirmado conforme o discurso teórico permaneza mais a sociedade mude drasticamente. As negativas repercusións estético-políticas posteriores da ambivalencia do primeiro nacionalismo agraváronse enormemente pola súa derrota e persecución violenta. Se, nunha perspectiva comparativa, os nacionalismos étnicos tenderon a fracasar na súa dimensión cultural en troca de triunfaren na súas aspiracións políticas, unha derrota política absoluta voltou o proxecto insolvente. Relegado a servir como discurso resistencial e rexional durante o Franquismo —quere dicir, durante unha modernización agora tamén económica e executada en chave española— a teoría foi perdendo o albo para o que fora creada e deviu algo novo.

3.2.4 A prefiguración dunha literatura nacional fantástica no Círculo Nós

Expostos xa os elementos de interpretación etnocultural e política que máis relevo teñen para a nosa investigación, pasamos agora para os aspectos estritamente literarios. Voltamos agora sobre o texto citado de Castelao, *Arte e galeguismo*. Coa mudanza de repertorio político a partir de 1916 apareceron tamén novas tentativas de prefigurar e planificar a literatura nacional galega. En tanto que se trata do mesmo proceso que o incoado polos primeiros máxico-realistas, é aplicábel aquí o que xa apuntamos sobre esa tarefa en seccións anteriores: convivían nela unha dimensión preceptiva, orientada cara o futuro, e unha outra descritiva, que atendía a un espírito nacional xa hipoteticamente presente na produción literaria previa²⁴⁷. Referímonos antes a *Arte e galeguismo* como unha das propostas máis sólidas e coherentes nese sentido; no entanto, convén destacarmos a escasa concreción da arte nacional alí prefigurada²⁴⁸. O texto descartaba, en primeiro lugar, que esta puidese caracterizarse a través do seu asunto; por outras palabras, non existía unha *norma de repertorio* (Torres Feijó 2004) temática para o sistema literario galego²⁴⁹, senón unha maneira galega de plasmar calquera temática posíbel —punto en común, de novo, coa conferencia *El escritor argentino y la tradición* que Borges pronunciou en 1951. Aínda así, Castelao privilexia trazos caracteriolóxicos como a presenza da “Terra” (20), da “saudade” (24), da “enxebreza” (34), da “Natureza” (42) e da “paisaxe” (42). Elementos telúricos e sentimentais que, en maior ou menor medida, foran xa postulados polos autores provincialistas. Non había, por tanto, unha tentativa de canonizar formas, xéneros ou procedementos específicos. En concreto, non había ningunha referencia nin á fantasía, nin á

²⁴⁷ Esta segunda dimensión, de corte caracteriolóxico, estaba xa nos provincialistas e tamén no rexionalismo, como se pode ver, por exemplo no sonado “Prólogo” de Murguía (2017) a *Corte de amor. Florilegio de honestas y nobles damas* de Valle-Inclán.

²⁴⁸ A esa liña de in concreción poderían acrecentarse outros textos xa citados, como por exemplo o “Nacionalismo e arte” de Viqueira ou a sección dedicada á planificación artística na *Teoría do nacionalismo galego*. A falta dun proxecto estético eminentemente concreto no primeiro nacionalismo galego non é excepcional; éo, máis ben, que un texto con finalidade prefiguradora dea indicacións tan precisas como as formuladas por Carpentier.

²⁴⁹ As *normas de repertorio* son “elementos que, nom sendo apresentados como delimitadores de sistemas, som promovidos como elementos que dotam de maior genuinidade ao entendimento e elaboraçom dos produtos dessa comunidade como próprios da mesma ou constituem as especificidades de que se nutrem as tendências subsistémicas” (Torres Feijó 2004, 437).

maxia, nin a outras palabras chave insertas nesa rede conceptual²⁵⁰. Unha ausencia non pode tomarse como unha evidencia e, aínda así, a falta de calquera mención a esas cuestións indica, canto menos, que non xogaban un papel tan preponderante no nacionalismo literario en comparación co que gozaron nas décadas subseguintes.

Parece razoábel afirmar, con Gaspar (1991, 314-315), que na vinculación entre nación e fantasía é tamén a Risco a quen pertence un (relativo) papel fundador:

A predilección de Vicente Risco polas producións fantásticas e a defensa do argumento espiritual como definitorio da alma do pobo galego son, sen lugar a dúbidas, estratexias para a formulación dun mitoloxema da nación que resulte doutrinalmente eficaz. Neste sentido, o propio ourensán aceptaba que “ó mito imposible [...] só se accede polo uso racional do símbolo”, que nós debemos relacionar de inmediato co imaxinario popular. Deste modo, cabe a posibilidade de que Risco concibise a sistematización da etnografía galega como un paso decisivo no proceso demiúrxico da nación. Neste momento callaría por primeira vez o espírito do amplo corpus que, de modo máis ou menos intencional, incidía no componente fantástico. Tal vez é a partir deste punto cando se fai deliberado o uso do texto literario como mediador entre “a representación mítica do pasado e a visión conflictiva do presente”.

Mais a ligazón entre fantasía e nación é, en Risco, indirecta, a pesar da súa preferencia pola narrativa fantástica²⁵¹. As palabras do autor ourensán referidas na citación anterior evidencian máis ben a concesión dunha función epistémica ao fantástico, xustamente a que rastrexamos como resposta do romanticismo e do RM europeo aos problemas filosóficos suscitados polo idealismo alemán. Non por acaso, Risco fora un atento lector de Schelling e recoñecía a súa pegada no seu pensamento sobre o mito (p. e. 1968, 31). Nese sentido, cremos que é produtivo, para analizarmos eficazmente a evolución do “modelo romántico”, diferenciarmos entre tres subgrupos ou itinerarios conceptuais distintos que converxeron na preceptiva literaria, mais por motivos accidentais: en primeiro lugar, as relacións entre arte, verdade e mito; en segundo lugar, a reflexión específica sobre o folclore e a literatura universal; por fin, a saudade como elemento identitario galego. Deterémonos agora en cada aspecto brevemente.

A relación, fortemente epocal, entre arte e verdade aparece con frecuencia na produción risquiana de tema estético. A natureza concreta da verdade en cuestión e o medio debido de atinxila foron, non obstante, mudando co tempo. No “Preludio a toda estética futura”, texto de 1917 de sabor vangardista e intuición polémica contra o futurismo (Valcárcel 1991), Risco xa proclamaba que

En la creación artística [...] la conciencia se disuelve en el sueño, y alcanza estados en que lo más quimérico se hace posible y hasta familiar. [...] hemos roto el ritmo, nos hemos puesto fuera de la ley, fuera del hábito funesto de la naturaleza, y sentimos plenamente la fruición de la libertad. Cada uno se siente integrado en su propio ritmo interior, sumergido dentro de sí mismo, devuelto a la verdad y a la vida. [...] No hay otra fatalidad ni otro destino sino esta inercia letal de la costumbre, que encierra a los seres todos en la rutina de las [...] pretendidas leyes de la naturaleza, que la docta

²⁵⁰ No *Sempre en Galiza* Castelao afirma que “eu só confío no poder máximo da terra e no porvir que presentimos a través da nosa fe” (2017, 46; *italicos* nosos). A referencia pode non ser máis do que unha reformulación retórica e hiperbólica da teluricidade propia do texto, mais tamén podería indicar unha incipiente transvaloración da maxia. Esta última podería estar deixando de ser propia da superstición campesiña a constituírse nun atributo da terra. Non hai máis nada, en todo caso, que nos permita concluír unha ou outra interpretación. Sexa como for, o certo é que a expresión “terra meiga” era xa profusamente empregada nesta altura.

²⁵¹ Cultivo non exclusivo do autor, pois compartílabao con, ao menos, Leandro Carré, Alfredo Canalejo, Rafael Dieste e, con certos matices, o propio Castelao.

ignorancia se obstina aún en creer inevitables. [...] si la Ciencia —que no puede vivir sin el concepto de ley— es el reino de la Rutina, el Arte es por el contrario el reino de la Arbitrariedad. (2004, 161)

Estaban xa presentes no texto referido a vía estética como oposta ao método científico, a fin misteriosa (aínda que referida á iluminación da interioridade xenial do “grande hombre”), o deber da arte de mellorar a esclamiada ontoloxía do real e, de principal interese, a procura da transcendencia da relación suxeito-objeto. Todos estes principios estaban subordinados ao gran proxecto de “componer una Estética, sin introducir en ella conceptos racionales que le son fundamentalmente extraños”, comprensíbel como “una ciencia de contemplación, una rama de la filosofía mística”, disciplina “*hiperempírica*” (158; itálicos no orixinal). O máis interesante da proposta é, no entanto, a escolla polo que chamaba *fantasmagoría* como forma literaria por excelencia con que superar o realismo corriqueiro, xa na altura baleirado do contido substantivo. Afirmaba o autor

la superioridad de la fantasmagoría sobre el llamado arte realista, siempre que éste no trate la naturaleza fantasmagorizada por virtud de la manera o del procedimiento — como la pintura impresionista— o buscando aspectos no habituales de la realidad misma —como el cubismo. Y esto no quiere decir que el arte haya de buscar la mentira, sino acaso demostrar la verdad de lo que el vulgo no cree, pues al proclamar como primera *verdad* estética que el mundo es sólo apariencia, ya se puede comprender el valor que para nosotros tienen las expresiones *mentira* y *verdad*. Hay siempre una verdad estética independiente de la otra. (2004, 161; itálicos no orixinal)

Os exemplos que aducía aquí Risco —impresionismo e cubismo— eran casos-límite: formas ou tendencias que, a pesar de presentaren a ollada mimética, podían ser admitidos como *fantasmagóricos* en tanto que suplementaban o real. Vemos, pois, que a postura do autor en 1917 estaba moi próxima ao posterior RM de Franz Roh, tanto no diagnóstico como no tratamento: “el arte extrae de la naturaleza la emoción pura, separándola de todo aquello a que está unida en la *realidad*; busca la expresión eterna, el gesto espiritual de las cosas [...]: *lo que son las cosas mismas en su verdadera integridad*” (164; itálicos no orixinal)²⁵². *Fantasmagoría* non significa estritamente arte non-mimética alicerzada nunha cosmovisión étnica, senón realidade simbólica ou reespiritualizada. E, no entanto, a apertura á inspiración na arte popular (162) e a énfase colocada na *marabilla* e o *marabilloso* como sentimento estético principal —vocábulo que, na altura, só podía ser referenciar o fascínio que provocaban as historias extraordinarias— indican que o autor consideraba o fantástico culto como unha das formas posíbeis —e non exclusivas— da *estética futura*.

A vía do Risco de 1917 non consistía en tomar a hipotética cosmovisión galega como superación das limitacións do real, de modo que non atribuíra ao escritor galego un deber máximo-realista no sentido en que Jünger o asumira en Alemaña. Ao contrario, falaba dun

²⁵² Resulta rechamante comprobar até que punto Risco estaba a anticipar algunhas das ideas chave do RME desenvolvido na década posterior. Cando Massimo Bontempelli desenvolveu a súa teoría do RM “plantea la superación del Futurismo a través del *Novecentismo*, [...] el ejercicio imaginativo que ahonda y desnuda las relaciones mágicas y milagrosas intrínsecas a la naturaleza, a los objetos y a las pasiones, tal como lo hicieron los pintores italianos del Cuatrocientos (Masaccio, Andrea Mantegna, Piero della Francesca). Con este dominio, el artista subvierte las leyes cósmicas y transforma la realidad en algo misterioso y extraño frente al cual el lector, en equilibrio entre la fe y el descreimiento, eleva al fin el relato a una plenitud ontológica” (Pialorsi 2014, 8). Non só a teoría de Risco era semellante á de Bontempelli: tamén o era o propósito xeral de superación do futurismo a través do *novecentismo* —tomado, no caso de Risco, de Eugeni D’Ors. A explicación lóxica destas concomitancias é que a relevancia teórica do RME está hoxe en día sobredimensionada polos seus efectos no RML posterior. Na altura, o RME non deixaba de ser unha entrada semellante a outras nun debate omnipresente. É un momento en que as tentativas de prefiguración literaria son innúmeras e en que predomina aínda a influencia das olladas idealistas e románticas.

problema estético contemporáneo en que España, como unidade nacional no universal, tiña a obriga de intervir. En termos xerais, as reflexións risquianas sobre estética caracterízanse pola súa pretensión disciplinaria e universalista, no canto de tomar, como o RML, o relativismo cultural como solución en si aos debates da vangarda. Neste caso concreto, Risco non propuña ningún elemento caracteriolóxico español como saída ‘autóctona’ ao problema; tomaba España como suxeito *banal* para a reflexión que debía conducir á práctica estética. En relación a unha prefiguración estritamente galega, Risco considerou noutros textos que o modo fantástico debía ser un dos camiños que emprendese a literatura galega da altura, mais por motivos aínda debedores do que denominamos autoimaxe popular e da ollada etnolóxica: “o autor propón a creación dunha novela de base folclórica, na que o ‘elemento praeternatural’ adquira unha envoltura literaria” (Rodríguez González 2001, 157) co fin de “indagar, segundo as súas palabras, na ‘alma de Galicia’ [...] partindo da tese de que non hai límite preciso entre a literatura popular e a culta” (156). O fantástico é unha forma plena da estética futura —unha fantasmagoría—, e Galiza ten un fondo étnico do cal a superstición pode ser recollida e estetizada: eses dous factores, unidos, explican unha aposta polo fantástico galego que non deixa de ser circunstancial. Aínda non existe, pois, ningunha relación directa entre *maxia* e *galeguidade*.

Isto mesmo aplica sobre a súa teoría do mito, que constitúe a versión máis elaborada do autor sobre cal é o tipo de verdade que a arte debe iluminar. A pesar de que a exposición máis sistemática sobre a cuestión se acha nun texto posterior á Guerra Civil e publicado postumamente, *Orden y Caos*, debemos revisar os seus presupostos. Estes, sequera de forma menos elaborada, estaban xa no Risco anterior a 1936, e permaneceron na visión do fantástico de Piñeiro e Cunqueiro, fundamental para comprendermos o RMG. O mito non era para Risco apenas un relato para fundar a comunidade, mesmo cando desempeñase efectivamente esa función. O mito era, sobre todo, un elemento mediador entre a experiencia e a transcendencia, a vía máis efectiva con que contan os humanos para accederen á verdade —polo que se contrapón naturalmente ao deostado método científico. O mito é

verdad, y acaso no [...] un momento en el conocimiento de la verdad, sino un género de verdad y una clase de conciencia. [...] [E]l mito es también mentira, en el sentido de ser narración de lo que aconteció. [...] si el mito es al fin, aunque sea inspirada, obra de hombres, creación humana, ha de participar de la paradoja del hombre y ser a un tiempo mentira y verdad; y, por otra parte, si no fuese mentira, no sería un género de verdad, sino la verdad. (1968, 31)

A dialéctica entre mentira e verdade lembra, con certeza, os termos colocados no artigo de 1917. Esa verdade é de tipo mistérico e, por tanto, todo o que pode fornecer o mito son aproximacións vicarias a ela²⁵³. O que non é pouco, senón o máximo a que pode aspirar a consciencia finita. A superioridade cognoscitiva dos mitos déixase ver na súa capacidade para mostraren o sentido dos acontecementos humanos que, sen eles, serían simples experiencias discretas carentes de toda significación. En tanto que os mitos proceden de épocas ancestrais (dos momentos *pneumáticos* das culturas²⁵⁴), constitúense no apriori de todo acontecemento posterior a súa

²⁵³ A concepción risquiana da arte como vía de acceso ao misterio e ao mito é anexa á do Giménez Caballero de *Arte y Estado* e á do Torrente Ballester de *Razón y ser de la dramática futura*, até o punto de resultar difícil saber se a preocupación deste último sobre a cuestión procede da súa adscripción ao falanxismo ou da súa etapa nas Mocidades Galeguistas.

²⁵⁴ Para o primeiro Risco, a historia humana estaba composta por ciclos en que se alterna o predominio de caracteres *hylicos*, *psicolóxicos* e *pneumáticos*: “Toda cultura xurde dun estado anterior en que os vulgares constrúen a historia. Despois veñen os homes de espírito que crean a cultura e a fan medrar hastra que chega un momento en que o pulo espiritual, caracterizado pola fe, a inventiva, a fantasía e a ledicia, vi esmorecendo pouco a pouco. É entón cando aparecen os homes de talento, [...] que minan as bases espirituais da cultura e traen o primado da utilidade, a preocupación económica e o materialismo, preparando

creación. Por exemplo, a Gran Guerra está a actualizar o *Mahabharata* e o *Ramáiana*, pois: “los mitos son modelos paradigmáticos de los hechos: todo lo que sucede realiza el sentido de un mito” (1968, 33). A preminencia temporal do mito fai que alén dunha idea configuradora sexa unha profecía destinada a se cumprir: sempre haberá novos acontecementos que encarnen as mitoloxías anteriores.

Sexa por influencia directa ou pola adhesión a cadros teóricos próximos, ecoa aquí a particular concepción vicettiana do triángulo verdade-historia-ficción²⁵⁵, así como a súa desconfianza con respecto ao discurso histórico positivista, incapaz de captar na súa totalidade o espírito galego. É notábel o peso dun intuicionismo filosófico máis propio do primeiro terzo de século, co cal o RM está emparentado. Se a verdade dun acontecemento reside no seu sentido, mitografía, literatura e historiografía son tres formas distintas de achegamento a un mesmo resultado. En contraste con Vicetto, para quen o mito suplía a historia onde o documento fallaba —sexa pola súa ausencia, sexa porque os propios eventos non conformasen o *epos* desexado—, para Risco é o primeiro o que constitúe a vía de coñecemento principal, pois a verdade que deita ten o carácter máis xeral posíbel. O mito é, en resumo, o método polo cal “los problemas que preocupan al hombre [...] son traídos a una solución visualmente representable” (28). En tanto que a literatura permite a posta en circulación dos mitos comparte a súa importancia epistémica e espiritual; é un vehículo posíbel da verdadeira forma de coñecemento.

A teoría que acabamos de traxear sucintamente ten carácter abstracto e pretensión disciplinar, de aí que incidamos na súa vinculación accidental coa literatura galega. Entramos aquí, pois, no segundo grupo de problemas teóricos afrontados polo autor. A fantasía non era en Risco un trazo fundamental da fisonomía espiritual de Galiza, senón un derivado da efectiva predominancia da clase rural ahistórica, a principal depositaria do substrato mitolóxico²⁵⁶. “En la noche de los tiempos, todo el mundo fue tierra mitológica. Después fue cuando se roturó una parte cada vez mayor, y los seres mitológicos fueron siendo expulsados de ella hacia la zona marginal” (125)²⁵⁷. Cando Risco encetou o seu labor etnolóxico e mitográfico Galiza podía ser visibilizada como unha desas zonas marxinais en que a imaxinación mitolóxica aínda era a forma usual de se relacionar co misterio²⁵⁸. O relato fantástico era para Risco o medio a través

deste xeito novamente a aparición dos homes vulgares” (Casares 1981, 38). Aínda que incorporando as achegas de Spengler, a doutrina dos ciclos culturais sempre ocupou un lugar central na visión histórica de Risco (Casares 1981, 39).

²⁵⁵ Discutiremos esta cuestión en 4.1.5.7.

²⁵⁶ En xeral, a recepción galega de Valle-Inclán e, en particular, os intentos de apropiación sistémica de parte da súa obra, son moi sintomáticos do papel concedido na altura ao fantástico como elemento repertorial ou, mais ben, da súa ausencia. Dado que a devandita apropiación era feita arredor de características supostamente representativas do espírito nacional, e dado que a obra do autor próxima ao fantástico adoitaba ser a máis atractiva neste sentido (en particular, *Flor de santidad* e *Jardín Umbrío*), estraña que ambos fenómenos non estean aínda conectados; quere dicir, que non se xustifique a galeguidade de Valle-Inclán pola súa inclinación ao tema sobrenatural. Esa ligazón faltaba xa no prólogo de Murguía a *Corte de amor. Florilegio de honestas y nobles damas*. É tamén o caso de Risco. Así, para o autor Valle-Inclán “foi o que máis fondo furou nos estratos máis acochados da psiquis galaica” (1970c, 177), mais o que acha non é unha orientación nacional cara outras ontoloxías, senón a simple “tradición e sabencia do pobo [...] cousa do máis fondo ensino aínda pra un etnólogo” (178). Volta “a superstición milenaria dos nosos campos” (178), formulación que, case palabra por palabra, repite a da “Advertencia de los editores” a *La Campaña de Caprecórneca*. E voltan, de novo, as cauciosas separacións entre quen cre e quen non cre, letrado etnólogo e campesiño mimetizado: “Non vou decir que Valle-Inclán creese na bruxería; mais é evidente que tiña a arte de ‘pórse en situación’, ou sexa: en lugar de ‘escribir coma si creese’, cousa doada pra moitos, ‘creer namentres escribía’, sin que creese habitualmente” (179). Varias décadas despois, coa publicación do *Libro de las horas* (2011, 97), Risco reivindicará Valle-Inclán como creador dunha épica popular, cuxos personaxes fantásticos proceden, en fin, da popularidade do material e non da súa galeguidade.

²⁵⁷ Estamos de novo perante o motivo da modernidade como expulsión dos seres máxicos do seu hábitat, de gran difusión no romanticismo histórico.

²⁵⁸ “[O] arcaísmo da nosa cultura popular empréstalle, amais do valor enorme que ten pra nós ser cousa nosa, [...] por conter a esencia viva da nosa tradición nacional, un intrínsecamente centífico extraordinario; hanse atopar eiqú valiosísimas supervivencias de ceezas e costumes da mais recuada antigüidade [...] o que pode dar un valor universal ás nosas descubertas” (1936, 16). Nótese a conservación, aínda nesta altura, da teoría antropolóxica da sobrevivencia.

do cal os campesiños reproducían desde tempo inmemorial os seus mitos. É aquí onde coinciden os proxectos políticos e estéticos de Risco, que son tanto nacionais como civilizatorios. Deter o proceso de modernización en Galiza sería o primeiro paso para dar fin ao outono materialista de Occidente e conducilo á época *pneumática* e atlántica que lle correspondía por legalidade histórica. Por iso mesmo, a narrativa risquiana de corte fantástico reelaboraba ou reimaxinaba narracións populares²⁵⁹. No plano nacional, ese proxecto supuña a posta en circulación culta das formas en que o espírito galego aprehendera as grandes experiencias universais; neste sentido específico, sen dúbida tiña razón Gaspar ao afirmar que o obxectivo era formar mitoloxemas nacionais. No entanto, a proposta de Risco ía alén do estritamente galego, e quería constituír a primeira avanzada para un novo estado civilizatorio en Europa, onde a literatura fantasmagórica/mítica sería a expresión lóxica, for ou non na súa variante folclórico-fantástica. En resumo, a preeminencia da fantasía na produción literaria do autor constituía, como tamén *A campaña de Caprecórneca*, un trazo derivado da preeminencia da sociedade agraria en Galiza, que agora era ollada positivamente e mediante un novo cadro conceptual. Mais debemos reparar en que o verdadeiramente galego eran os propios mitos concretos (o da *trabe de ouro*, por exemplo) e non unha tendencia global para o sobrenatural²⁶⁰. Esta é propia dos pobos que fican en ‘la noche de los tiempos’ e, en consecuencia, tan só indirectamente galega.

Pasamos agora ao terceiro grupo de cuestións, quere dicir, as que atinxen ao carácter reflexivo, místico e soñador do ser galego. Parece claro que, como afirma Harrington (2014, 157-160), o que referimos anteriormente como carácter dúplice do galego alcanzou dimensión ontolóxica e centralidade discursiva a través da importación, por parte do propio Risco, do *saudosismo* de Teixeira de Pascoaes, que supuña unha tentativa de superar as aporías filosóficas da modernidade (a división suxeito-objeto e as súas derivadas) a través da referencia étnica. Moreira de Sá (1992) denominou o centro filosófico do pensamento de Pascoaes “unidualismo”, un termo que mostra particularmente ben a articulación conceptual que vimos apuntando, até o punto de que podería caracterizar tamén as formas orixinarias do RM:

O constante jogo de materialização do espiritual e de espiritualização do material, o recurso a figuras e símbolos que implicam convergência de contrários, sobretudo os de sentido religioso e místico, o discurso analógico, as tensões antinómicas que se resolvem em figurações unificadoras, sintéticas e harmoniosas, a abolição de fronteiras entre o objectivo e o subjectivo. (Moreira de Sá 1992, 391)

A saudade en Pascoaes ía dirixida “à procura e à descoberta de sucessivas ‘verdades’ dentro de um só e único percurso: o da procura espiritual, [...] à ‘verdadeira Verdade’ ou à única Verdade possível”. A contigüidade dese proxecto con algúns dos puntos de vista xa defendidos nesta tese é evidente. O discurso de Risco conservou de Pascoaes o pensamento a través de dicotomías solucionadas polo impulso etnoespiritual (arte e ‘natura’, norte e sur, tribo e civilización, enxebres e filisteos, oitocentismo e novecentismo, etc.) e colocou o carácter galego como solución en si aos problemas teóricos xa referidos: o saudosismo era “apresentado como um modo de conhecimento, singular e específico, mui na linha das reflexões filosóficas da altura” (Torres Feijó 2008, 159). A definición da saudade como “cobiza do lonxe” (1970b, 28)

²⁵⁹ “Y bien ¿qué es el arte social? El arte social no es el arte del pueblo; el arte del pueblo, verdadero y único arte democrático, es el folk-lore, y folk-lore es tradición, la tradición más arcaica y más sagrada. [...] Los teóricos del arte social dicen que éste debe expresar las inquietudes y las aspiraciones de la época; que el artista ha de ser portavoz del alma de los pueblos, por su boca ha de hablar la conciencia social” (Risco 2004, 162).

²⁶⁰ Os trazos esenciais galegos que se deben substanciar na literatura son, a dicir de Rodríguez González (2001, 156), “idealismo, panteísmo, romanticismo conxénito, medievalismo, influencia da educación eclesiástica, e saudade, entendida esta como ‘vaguidade melancólica’ e identificada co Romanticismo”.

incidía, como xa afirmamos, na situación necesariamente mediada dos galegos, que serían extremadamente conscientes da distancia entre eles mesmos e os obxectos de desexo. Así, vivían o presente inmediato fóra de si, en constante lembranza do pasado e anticipación do futuro. Este feito faría que a personalidade galega fose particularmente apta para o pensamento místico e a reflexión metafísica²⁶¹.

As elaboracións galegas sobre a saudade non tiveron a minuciosa elaboración teórica propia de Pascoaes, mais conseguiron canonizala como fulcro da identidade galega; en maior ou menor medida, permearon toda reflexión coeva sobre a diferenza nacional, de Viqueira a Castelao. A teoría do autor portugués permitiulle á *intelligentsia* da altura achar un trazo distintivo que fose propio da cultura popular mais que, ao mesmo tempo, puidese ser adaptado polo intelectual urbano para facer unha arte propiamente moderna, como vimos no *Arte e galeguismo*²⁶². A pesar da escasa precisión con que foi definida a saudade, é evidente que se trataba dun trazo privilexiado para elaborar unha identidade nacional de raíz étnica e simultaneamente cosmopolita, compatíbel tanto co *habitus* rural como co citadino. Como xa vimos en 3.1.1, a maioría de trazos que agora eran reescritos sob o carimbo de “saudade” xa estaban presentes en elaboracións identitarias anteriores²⁶³. A nova conceptualización agrupounos nunha soa macroexplicación antropolóxica e conectouna con importantes problemas da modernidade.

Voltaremos sobre a importancia da saudade ao falarmos do papel de Ramón Piñeiro na transformación da rede conceptual herdada. O que agora pretendemos destacar é que o tipo de dimensión antropolóxica que desvelaba a primixenia teorización da saudade estaba naturalmente arredada da cuestión do acceso privilexiado ao mundo mítico e da tendencia para a fantasía. As últimas dúas cuestións debíanse exclusivamente á ruralidade de Galiza; en contraste, a saudade supuña un fenómeno xeral a toda a poboación e constituía o trazo máis salientábel do espírito —xunto á teluricidade, agora a miúdo explicada a partir da anterior. Por outra banda, as reflexións sobre preceptiva estética e sobre a saudade emparentábanse, por súa vez, a través da procura de coñecemento veritativo alleo ou enfrontado ao propio das ciencias sistemáticas. Diferentemente da versión piñeiriana destas ideas, o galego non é espiritualmente capaz de acceder ao mundo mítico. É, en todo caso, naturalmente reflexivo ou metafísico, só accidentalmente cultivador do mito. Ora, o certo é que os inventarios conceptuais referidos están moi próximos e se relacionan coas mesmas problemáticas políticas, estéticas e filosóficas. Non é raro, por tanto, que co volver do tempo fosen converxendo. O que quixeríamos patentizar é, sobre todo, que nesta altura a fantasía aínda non era un trazo nin antropolóxico nin estético. Cando apareceu cun valor semellante, como na “tendencia [do galego] [...] a *fantasear* vidas

²⁶¹ De novo, a incipiente formulación dunha antropoloxía filosófica galega, definitivamente executada por Piñeiro, é indesligábel da dialéctica imagolóxica do conflito nacional. A autoimaxe do primeiro nacionalismo galego tiña unha clara intención adversativa contra a que estaba a formular o nacionalismo español sobre España, tentando aproveitar as súas fraquezas: “In *Meditaciones del Quijote* (1914), Ortega accepts Kant’s belief that Spaniards are impressionistic and lack the superior intellectual abilities of their northern neighbors. Citing Kant’s *Anthropology*, he argues that Spaniards, like Mediterranean people in general, are too attached to their sensual world and therefore unable to emulate Germanic populations, who can look past the world’s ‘surface,’ [sic] plumb its ‘profound’ depths, and organize it with abstract forms or concepts. The dialectics of form and function (or *profundidad* and *superficie*) constitute an aesthetic disposition that subordinates worldly interests to pure contemplation, mass man to the intellectual elite, and Mediterranean impressionism to German idealism” (Venegas 2018, 258).

²⁶² É indicativa, neste sentido, a diferenza establecida entre *morriña* e *saudade*. A primeira sería un sentimento característico mais corriqueiro e popular, fronte a segunda, que ten un carácter espiritualmente máis fondo e é común a todas as camadas sociais galegas. A saudade é, pois, un deses elementos irredutíbeis que sobreviven na antropoloxía urbana e que permiten concibir unha sociedade xa actualmente nacional.

²⁶³ Aínda así, a importación do saudosismo levou á importación doutros conceptos chave, como sinala Torres Feijó: “O termo saudade era unha reintegraçom galeguista: umha palavra que nom estava no uso quotidiano na Galiza; umha palavra que puxou outras, como *além*” (2008, 155; itálicos no orixinal). A noción do *alén* ten gran presenza nos discursos posteriores sobre o carácter inherentemente máxico da antropoloxía espiritual galega.

que nunca poderá vivir” (Otero Pedrayo 1982, 23; *itálicos nosos*), estaba a facer referencia á facultade xeral da imaxinación (*phantasia*), do pensamento distanciada do aquí e agora, e non á ficción sobrenatural. En conxunto, podemos concluír que no período de 1916-1936, vinte anos en que foron fraguados e canonizados os elementos identitarios e ferramentas teóricas fundamentais para autodescribir a identidade nacional, o papel da fantasía era inconsistente e secundario. O fantástico facía parte dunha tendencia máis xeral, a de munir o nacionalismo galego con armas intelectuais e culturais non-rationais, non-cívicas, non-modernas. Nese conxunto aberto dábase cabida ao fantástico en todas as súas acepcións, mais tamén ao relixioso, ao metafísico, ao mítico, ao místico, etc. Por este motivo, interesaban as categorías explicativas máis abranxentes, capaces de incluír o maior abano de discursos, disciplinas e mesmo intereses: saudade, cobiza do lonxe, emoción do sedentarismo, “sentimento místico da Terra” (Risco 1970b, 24), romanticismo, carácter cósmico, etc. Ora ben: o cultivo especificamente estético de narrativas con elementos sobrenaturais era, nesta altura, un trazo inconfundibelmente popular, que só polo carácter rústico de Galiza e pola vontade mimética do escritor con respecto a etnoloxía do seu referente xustificaba unha relativa inclinación ao seu cultivo por parte dos narradores.

Por último, e para concluírmos esta panorámica é necesario facermos referencia a unha obra concreta que foi lida como posíbel antecedente, ou mesmo pioneira, do futuro RMG: *Dos arquivos do trasno* de Rafael Dieste²⁶⁴. Dela dixo Forcadela que, con efecto,

Na liña dos autores do Cenáculo ourensán, Rafael Dieste manifesta coa publicación en 1926 de *Dos arquivos do trasno* a súa vontade de indagar no imaxinario galego, procurando facer confluír os dous elementos ata entón en litixio: a cultura elitista e a cultura popular. O resultado será unha das primeiras mostras dun novo xénero, logo profusamente desenvolvido e asimilado como un dos grandes logros da nosa tradición literaria: o realismo máximo

Pero este realismo máximo procede xa dos seus mestres. Risco, Otero e Castelao parecen encontrar nesa tendencia (sobre todo Risco e algo menos Castelao) a tendencia definitiva. Os dous grandes eixes da creación narrativa, a acción e a descrición, sepáranse agora para levar a cabo o proxecto. Mentres a descrición é realista, autóctona, moi decantada pola presentación do real como referente, mesmo esaxerando os recursos tendentes a tal fin, a acción será fantástica, procurando entroncar o imaxinario popular galego co imaxinario indo-europeo. (Forcadela 1998, 81)

En primeiro lugar, e dado que manexamos a etiquetaxe de RM cun valor repertorial, achamos que non pode ter aplicación a *Dos arquivos do trasno*. Mais que sexa lexíbel retrospectivamente desde eses parámetros non deixa de gardar o seu propio interese. Trátase da inversión historiográfica, xa referida en varios lugares desta tese, consistente en tomar o que é particular e posterior —o RM— polo xeral e anterior, é dicir, os intentos de modernización da literatura popular a comezos do século XX. Destarte, toda forma de fantástico non folclórico pode figurar potencialmente como máximo-realista *avant la lettre* se se cumpren as condicións de plausibilidade apuntadas en 2.3.3. No entanto, non debemos minorar o efecto que a longo prazo

²⁶⁴ Interesantemente, unha das primeiras referencias que achamos ao suposto máximo-realismo de Dieste procede de Víctor Freixanes (1992, 4), quen desenvolveu unha teoría sobre o RM en xeral e o RMG en particular: “Cuando se comenzó a hablar del ‘realismo mágico’ [*sic*] para definir un cierto modo de abordar la literatura por parte de algunos escritores hispanoamericanos, algunos críticos llamaron la atención sobre la existencia de “otras” literaturas similares. En Galicia, por ejemplo, Alvaro Cunqueiro, Anxel Fole, algunos textos de Rafael Dieste, etc., son de los años cuarenta, si no anteriores. En la misma línea podríamos situar la obra de Gonzalo Torrente Ballester, aunque posterior, sobre todo a partir de *La sagafuga de JB*, y otros narradores contemporáneos”. Proceda de onde proceder a asignación de Dieste ao RM, o certo é que adquiriu unha notábel popularidade.

puido ter o texto de Dieste á hora de elaborar un novo nacionalismo literario progresivamente máis próximo ás elaboracións latinoamericanas. Como tentativa ben sucedida de combinar modernidade estética e tradición popular e de facer unha literatura universal mais nacionalmente diferencial²⁶⁵, non podemos descartar o seu papel atractor na configuración dunha tradición textual. Os esforzos de planificación e canonización literaria adoitan aplicar parámetros contemporáneos sobre unha selección estratéxica de textos previos mais, sequera nunha certa medida, están obrigados a operar sobre repertorios actualmente existentes. Do mesmo modo que nos procesos de formación nacional, a formación canónica implica un fondo labor de invención e imaxinación que *precisa* un substrato real e tanxíbel. Por outras palabras, o peso específico da proposta de Dieste si puido constituírse nun modelo de repertorio cuxa eficacia xa fora probada e, por tanto, potencialmente promisor en novos escenarios (particularmente, como na primeira década do Grupo Galaxia, menos marcados pola innovación e a competición canónica que polo desexo de representar unha ‘realidade’ nacional e conservalas interxeracionalmente).

Con efecto, a intervención de Dieste pode ser considerada a fórmula máis sofisticada do momento para levar a cabo a mestura entre ‘forma culta’ e ‘materia popular’. Ao contrario da contística de raíz oral de Risco, o autor non reelabora un material supostamente etnográfico, senón que, como nos *Kunstmärchen*, crea el mesmo as situacións onde coliden o real e o sobrenatural. Como suxire Gaspar (1991, 317), a referencia ao “arquivo” no título da obra pode apuntar, esguelladamente, á interposición do documento etnográfico entre intelectual e pobo — mesmo talvez con certa carga irónica. Agora non é o arquivo o que contén os datos racionalizados da imaxinación campesiña, senón que é o propio ente fantástico —o trasno— quen ten en propiedade a información recollida. Nesa mesma liña, é interesante a ausencia total da figura da testemuña ou terceiro de quen se toman os relatos, así como o uso do “Limiar” xa non para relacionar a obra cun discurso identitario, senón para elaborar unha teoría do conto. O que Casas denomina “centralidade narrativa do epifánico” (114) é máis outro argumento para mostrar que, a pesar da pegada etnolóxica, o centro efectivo reside noutro lugar que podería parecer máis próximo do RM orixinario. A enorme distancia existente entre a proposta de Dieste e as elaboracións risquianas faise tamén patente no feito de non ser a vida aldeá centro *exclusivo* das narracións fantásticas. Aparecen, en igualdade de condicións, escenarios vilegos, urbanos e mariñeiros. O que unifica as narracións é, por tanto, o protagonismo das camadas populares en xeral, que indicia unha dimensión cívica allea á visión etnolóxica do pobo²⁶⁶.

Aínda así, é o cronotopo da vida aldeá, co seu tempo inmóbil forcluído da historia, o que adoita permitir a aparición do sobrenatural. É aí onde o máximo existe *aínda* e, por iso mesmo, o conto é digno de ser contado —non son feitos costumeiros; ao lector empírico supónselle xa un rixo principio de realidade. Hai, de feito, unha correlación evidente entre escenario rural e tema fantástico²⁶⁷; a maioría dos contos maravillosos conteñen nas súas primeiras liñas unha indicación cronotópica, algo característico da narración oral e, en particular, da sobrenatural, mais que aquí delimita lugares onde o imposíbel é probábel²⁶⁸: “preto do camposanto” (2014, 9), “de volta xa na aldea” (15), “sentada a carón da lareira” (21), “na viliña onde eu nacera”

²⁶⁵ De novo, usamos esas categorías aquí non cun valor absoluto, senón como autodescricións históricas de fenómenos.

²⁶⁶ Dieste fora un dos poucos autores frontalmente críticos coa centralidade concedida á saudade no ambiente intelectual coevo. Dela atacaba o seu carácter desmobilizador, e conminaba a substituíla pola vontade e a unidade nacional (Torres Feijó 2008, 160).

²⁶⁷ É representativo neste sentido “A luz en silencio”, que comeza coa volta dunha persoa que “[d]ende había algúns anos vivía na cidade” á vella casa familiar. O lugar común do regreso do fillo supón o atravesamento da barreira de seguranza que separa o mundo moderno dos temores arcaicos. De novo na casa vella, estes móstranse aínda vivos para quen cría pertencer ao mundo post-supersticioso.

²⁶⁸ Nótase o carácter abstracto —tan propio do momento nacional da literatura— que teñen algunhas desas localizacións, concebidas simultaneamente como típicas e universais.

(27), etc. Por este motivo, mesmo se adherirmos unha visión formal ou normativa da categoría do RM, *Dos arquivos do trasno* non tería xusta cabida, xa que depende do punto de vista *supersticioso* da sociedade premoderna para conciliar o mundo natural e sobrenatural. O lugar onde o máximo ten incidencia no RML canonizado nos 70, porén, é sempre a nación; todos os membros nacionais, en virtude da histórica presenza indíxena no seu país, son incapaces de discerniren as extremas da realidade; moi en concreto, é o propio escritor quen non pode diferenciar ámbitos ontolóxicos. En troca, esa falta de discernimento é en Dieste propia dun moi determinado contexto antropolóxico e dos seus espazos inherentes. En definitiva, a pesar da posíbel pegada da súa achega nos desenvolvementos posteriores do fantástico, non hai nada nela que nos permita colocala como inicio dun RM autóctono, senón como máis unha forma de fantasía popular de elaboración culta. Só retrospectivamente pode ser localizada no interior dunha produción coherente coa forma de *tradición*.

Ora, o elemento que consideramos de maior relevancia deste texto ten a ver coa cuestión da plausibilidade antropolóxica que vimos desenvolvendo. Os cadros que Dieste diseña pertencen a unha sociedade que se conserva do pasado, mais que está situada, inequivocamente, no presente enunciativo do autor; non son, por tanto, relatos pasadistas ou nostálxicos. Mostra, por iso mesmo, as incipientes filtracións da modernidade que medra en espazos contiguos: a chegada do tren, o éxodo rural e a emigración transatlántica ou a casa pechada poden exemplificar este punto. Para que Dieste aínda poida tomar o espazo aldeán como reserva fantástica, como lugar onde, parafraseando Risco, os seres mitolóxicos aínda non foron expulsados, é necesario que a sociedade agraria permaneza relativamente cohesa e que, contiguamente, exista unha vida urbana en expansión. É esta quen pode facer un consumo recreativo da superstición, inserto nunha esfera estética autónoma. No desfase entre ambos espazos culturais e epistémicos é posíbel o conto fantástico. Por isto mesmo, á hora de comprendermos as mudanzas posteriores experimentadas polas formas fantásticas galegas, debemos ter conta da evolución paralela da estrutura demográfica, social e económica, que mudou as condicións de plausibilidade da fantasía de base popular. Eses aspectos poden ser tan determinantes como os fenómenos de importación ou recuperación repertoriais. Nas seguintes seccións tentaremos defender que a aparición do RMG está relacionada coa progresiva asimetría entre identidade nacional e estrutura social que causou o fracaso do primeiro proxecto de *nation-building* galego.

3.3 RAMÓN PIÑEIRO E A EVOLUCIÓN DA IDENTIDADE NACIONAL E REXIONAL DESPOIS DE 1936

A importancia de Ramón Piñeiro na codificación fantástica da literatura galega a partir da década de 50 é ben coñecida. A capacidade do autor para propor, orientar e conducir repertorios textuais explícase pola súa grande incidencia en tres sectores. Como un dos membros do Grupo Galaxia con maior control sobre as decisións editoriais, seleccionou o que ía ser publicado e o que non nun contexto de escasa competitividade sectorial —policuada, aliás, polo Estado. Como ensaísta, elaborou os cadros teóricos sob os cales foron lidas as obras editadas e tentou incentivar e condicionar os patróns das obras do futuro. Como testa-de-ferro do Partido Galeguista na Galiza interior até a súa final disolución, creou unha densa rede de contactos, non raro clandestinos, destinada a cooptar axentes alleos, a adoutrinar as novas xeracións, a pór en contacto os distintos membros entre si e, de particular interese para nós, a fornecelos do novo cadro crítico que ía xestando. Nada do dito implica convertermos o autor de Láncara no artífice absoluto do que Gaspar deu en chamar “a idade dourada da literatura fantástica galega” (1991, 317), senón, máis ben, concedérmolle un rol demiúrxico. Piñeiro reformulou o acervo teórico previo segundo as súas propias afinidades intelectuais e foi capaz de converter a *doxa* resultante

en hexemónica, polo que cómpre considerármolo como un dos grandes innovadores discursivos no campo literario galego que Galaxia foi edificando na súa volta.

Alén diso, o potencial das súas ideas para permear a produción cultural e devir centrais na identidade nacional pode ser explicado pola súa permeabilidade con respecto a opcións inicialmente non contempladas no cadro explicativo. O autor foi desenvolvendo unha doutrina en textos de ocasión —palestras, introducións a outras obras, homenaxes, recensións, artigos xornalísticos, cartas privadas ou abertas— que ía adaptando ás necesidades específicas de cada contexto. A natureza dispersa e volúbel da produción intelectual de Piñeiro dificulta asignármolle unha postura teórica unívoca, a pesar do cal existe un conxunto de ideas fundamentais —que exporemos despois— que fican no fondo artellando as variacións introducidas. É probábel que boa parte da sucedida difusión das propostas piñeirianas tivese a ver co seu carácter pouco consistente e, ao mesmo tempo, omnipresente; pois o seu obxectivo último era permear todas as manifestacións culturais posíbeis, así como todos os potenciais axentes. Todo parece indicar que a elección da fantasía e, en consecuencia, a descomplexización dos debates estéticos de pre-guerra, obedeceu a unha mestura de convicción ideolóxico-filosófica e simbiose cos espazos dos posíbeis abertos, isto é, coas posibilidades prácticas de formar un novo canon nun contexto sistémico adverso.

Consoante afirmamos na sección anterior, antes de entrarmos a analizar as ideas de Piñeiro e as súas repercusións posteriores queríamos delimitar sucintamente os procesos políticos e socioeconómicos en relación aos cales achamos que deben ser lidos. Prestaremos atención a dous acontecementos en particular: á folclorización das identidades nacionais non españolas por parte do aparello estatal e á rápida e autoritaria nacionalización-modernización da sociedade agraria galega.

3.3.1 Apuntamentos imagolóxicos e socioeconómicos sobre o conflito nacional no após-guerra

Referímonos con *folclorización* á asignación dun determinado espazo público, por parte do aparello estatal franquista, para a existencia de identidades e produtos culturais distintos dos canonizados como propios polo nacionalismo español oficial. Dentro dese ámbito permitido abranxemos as distintas formas de rexionalismo e cultura popular xa nacionalizadas por España mais tamén as adscribíbeis ás outras formacións nacionais. O obxectivo primordial da folclorización foi reducir as segundas ás primeiras e cooptar os sobreviventes anteriormente organizados. Mais non debemos desconsiderar a importancia que supuña para o novo proxecto de nacionalización española relacionar eses inventarios culturais coa propia nación, con respecto á cal pasaron a ser manifestacións particulares *sanas* (Torres Feijó 2012, 97). Dado que a España da altura era tamén maioritariamente rural, a formación nacional precisaba imbricarse con contidos locais e rexionais para ter suceso; evitando, no camiño, a indesexada consolidación de novas identidades políticas²⁶⁹. Aliás, a presenza de relevantes sectores rexionalistas no propio falanxismo —a que poderían acrecentarse sectores antimodernistas en prol do retorno a un modelo agrario e aristocrático— levou os sectores dominantes a facer concesións *de facto* —case nunca *de iure* (Núñez Seixas e Umbach 2008, 301)— en materia

²⁶⁹ “First, stronger links between the locality, city or even the province and the whole of the nation would create a ‘healthy route’ to identification with the Spanish state. Second, local identities were deemed useful for undermining the political dynamic of ethno-nationalist separatism. This led to the invention of new spatial identity tropes, but also to the re-conversion of tropes first used by the sub-state nationalist movements around 1900, back into local and provincial ‘sentiment’” (Núñez Seixas e Umbach 2008, 299).

cultural²⁷⁰. Comezando polo permiso de publicación de obras en verso de tema folclórico en linguas distintas do castelán xa no primeiro franquismo (1939-1945) até a progresiva ampliación dos repertorios permitidos conforme foi decorrendo o tempo; explicábel esta última tanto pola propia presión interna como pola necesidade de mellorar a imaxe internacional a partir da entrada de España na UNESCO (1954).

A folclorización é unha estratexia que debe ser ollada, no nivel especificamente discursivo, como continuísta; isto é, como unha adaptación ao novo contexto das dinámicas de conflito anteriores, xa caracterizadas pola rexionalización e antropoloxización das nacións non españolas. Como lembra Venegas (2018, 260), o *Caracteres primordiales de la literatura española* de Menéndez Pidal foi recuperado tras a Guerra Civil como capítulo introdutorio á *Historia general de las literaturas hispánicas* de Díaz-Plaja. Da mesma forma, o falanxismo rexionalista tomou, a través de Primo de Rivera, a idea de España como coexistencia de territorios nunha unidade superior do *España invertebrada* de Ortega y Gasset (Núñez Seixas e Umbach 2008, 300). A diferenza entre ambos momentos non reside, por tanto, na adopción de novas etiquetaxes políticas para clasificar as unidades territoriais/culturais non estatais, nin tampouco nunha transformación absoluta das heteroimaxes asignadas ás identidades étnicas ou nacionais concorrentes²⁷¹. Ao contrario, a política cultural do franquismo caracterizouse pola conversión de elementos imagolóxicos previos —ás veces, como a ruralidade galega, de liñaxe moi antiga— en obxecto de programas de acción cultural estatal. Após decimar os protosistemas culturais en proceso de consolidación a través do xenocidio, o encarceramento e o exilio nun primeiro momento, iniciouse unha longa estratexia de condicionamento dos repertorios concorrentes. A censura foi a ferramenta de planificación político-nacional máis evidente, pois canonizou repertorios ao envés, ao impedir a publicación e circulación doutros modelos distintos aos propostos pola propia oficialidade. Mais cómpre destacar tamén a produción activa de discursos e produtos culturais destinados a crear identidades rexionais oficiais. No caso galego, é destacábel o mantemento da Real Academia Galega cunha nova dirección²⁷² e a reconversión do Seminario de Estudos Galegos no Instituto de Estudos Gallegos Padre Sarmiento —agora monitorizado polo CSIC—, así como a aparición, no sector da industria cultural, de Bibliófilos Gallegos (Regueira 2020, 39-54). Cómpre mencionar tamén o papel xogado por intelectuais concretos para dotaren Galiza dun novo encaixe discursivo co proxecto español, como o *Amor a Galicia, progenitora de Cervantes* de Ernesto Giménez Caballero (Casas 2019, 40) ou *Galicia: la esquina verde* de Victoriano García Martí (Miguélez-Carballeira 2014a, 39); así como tamén a elaboración de novos discursos imagolóxicos para

²⁷⁰ Torrente Ballester facía parte deste primeiro falanxismo intelectual, particularmente na súa variación antimodernista, o que explica a súa evolución ideolóxica posterior cara un certo galeguismo cultural e a súa aceptación *inter pares*, despois de varios tentamentos, por parte dos membros do Círculo Galaxia (Piñeiro / Losada 2008).

²⁷¹ Para non incorrer en nunha simplificación do conflito imagolóxico, que aquí apuntamos de forma moi superficial, debemos destacar que a pesar da devandita continuidade si se produciron innovacións discursivas, particularmente na imbricación entre as heteroimaxes e discursos de orde máis xeral destinados a todo adversario político, como a racialización e a orientalización, ou a consideración como inimigo declarado e non apenas variedade particular da nación (*anti-España, separatismo*). Merece destaque a implantación dunha forte rede metafórica arredor da corporalidade e da patoloxía, incidindo no carácter *corporal* da nación española, que a política debe medicalizar para asegurar a súa saúde. Esta metafórica fora xa iniciada por Joaquín Costa e o seu “cirujano de hierro”, e continúa agora coa centralidade concedida ás categorías de *sán/enfermo*, particularmente referidas ás nacións e ás rexións, concibidas como *membros* [corporais].

²⁷² En relación a isto, Martínez Tejero (2012, 257) afirma que “Manuel Casás e Ángel del Castillo [...] serán determinantes para favorecer a entrada [na RAG], durante unha etapa de transición que podemos situar entre 1941 e 1955, dunha serie de agentes con intereses nos ámbitos da etnografía e a antropoloxía”. O feito de seren membros da xeración anterior os que dean visto e praxe ao proceso de antropoloxización oficial indica, mesmo alén das tomadas de posición políticas dos axentes, a ambivalencia ideolóxica desas disciplinas no conflito nacional, pois foron usadas de maneiras semellantes para fins aparentemente opostos.

Galiza, como os de “despensa y criadero” (Thompson 2005, 75) ou de “madre de España” (Calvo Varela 2018)²⁷³.

A pesar da referida permanencia de estereotipos, as súas funcións chegaron a mudar sen se alterar a súa semántica visíbel. O caso da *saudade*, principal obxecto de interese teórico do Grupo Galaxia na década de 50, pode exemplificar esta cuestión. É importante destacar que tal discurso xa non funcionaba do mesmo modo no contexto luso inicial e no contexto galego anterior á guerra. Portugal era para o inicio do século XX un Estado-nación constituído, mentres que Galiza estaba aínda a incoar unha formación nacional nun contexto de conflito en que a sentimentalidade era usada polo adversario como instrumento de dominación epistémica²⁷⁴. Os discursos sobre a saudade mesmo poderían ser formalmente idénticos, mais mudarían os seus valores, funcións e repercusións políticas. Tal foi tamén o caso do após-guerra, en que discursos identitarios como o da saudade estaban moi próximos da folclorización efectuada polo réxime. A coincidencia entre discursos identitarios por parte de dous nacionalismos distintos en disputa —de autoimaxes e heteroimaxes, de colonialidade, rexionalidade e nacionalidade— é unha das causas fundamentais que debemos relevar para entendermos a eficacia comparativa da rexionalización de Galiza con respecto ás outras nacións sen Estado peninsulares. Boa parte do conflito imagolóxico entre ambos os nacionalismos cifrouse na interpretación realizada sobre elementos comúns como a ruralidade, a sentimentalidade, a relixiosidade ou a inclinación para a fantasía. Esa coincidencia entre referentes identitarios procedía, como xa indicamos, da época anterior, e era consecuencia da inestabilidade do referente nacional e das dificultades para pensar Galiza como nación política situada na modernidade.

Esas tendencias de base acentuáronse na etapa que agora pasamos a describir, por canto as focaxes cívico-políticas para concibir a cultura nacional foron bloqueadas polo aparello censor e, en consecuencia, o espazo de manobra era escaso: “a ditadura determinava não apenas o terreno de jogo mas também as suas regras” (Torres Feijó 2012, 98). No reartellamento dos discursos identitarios de pre-guerra, Piñeiro seleccionou aqueles menos politizábeis e máis próximos ao rexionalismo baixo o suposto de que así poderían sortear a censura e, ao mesmo tempo, difundir subliminarmente unha certa identificación política²⁷⁵. A estratexia desenvolvida pasou por concederlle a eses elementos referenciais permitidos ou propugnados polo Estado —a saudade, o humor e a fantasía— un estatuto filosófico e aparentemente desetnificado que os convertise en alta cultura²⁷⁶. Por unha banda, podemos afirmar con Regueira que “[o] imaxinario aplicado ao pobo galego trata de facer pasar por virtudes ou características étnicas parte do repertorio de papeis que o colonizador coloca como parte do seu imaxinario opresivo” (2020, 191). Mais, como tentamos defender en seccións anteriores, esa circunstancia é propia de todo conflito nacional ou colonial e, no caso galego, tiña peso desde os primordios do galeguismo político. A coincidencia entre os imaxinarios proxectados sobre a galegitude polos dous nacionalismos concorrentes fai difícil distinguir os discursos

²⁷³ Este último non é novo en sentido absoluto, pois pode ser achado en obras inagurais para a produción de autoimaxes galegas como *El buho gallego* [1620] de Pedro Fernández de Castro, Conde de Lemos. Parece, no entanto, que a imaxe resulta particularmente rendíbel neste período.

²⁷⁴ Miguélez-Carbalreira menciona que Unamuno adscribía xa á paisaxe galega unha relación directa coa *saudade* (2013, 26). O feito é relevante, pois a canonización de *saudade* fronte a outras formas léxicas contiguas como as *soidades* rosalianas ou a *morriña* aínda non tivera lugar; o uso por parte de Unamuno mostra que na dinámica de conflito nacional ambos os concorrentes tiñan un coñecemento próximo das estratexias discursivas do adversario e reaccionaban a elas dinamicamente.

²⁷⁵ É por isto que non rastrexaremos nesta etapa a discusión sobre o Estado. Esa cuestión fica fóra do debate intelectual até a posterior aparición da UPG, e só aparece no interior do Grupo Galaxia tras a incorporación dunha nova xeración que se vai politizando devagar.

²⁷⁶ Martínez Tejero (2012, 262) sitúa a atención prestada á etnografía como unha das chaves para diferenciar o que denomina *linha subsistémica* da *linha proto-sistémica*.

folclorizantes, rexionais e nacionalistas se os xulgarmos só a partir dos propios conceptos discretos que usan para definiren e explicaren os seus referentes.

Admitido isto, cómpre recoñecer que o funcionamento político dun discurso non reside tan só nos seus constituíntes, senón tamén, por exemplo, na distribución axiolóxica en que os coloca. Eis a resistencia da estratexia piñeirista para unha avaliación política desde a actualidade, en tanto que tentou explotar esa ambivalencia para evitar a censura e atraer novos cadros doutro modo reticentes. Como estratexia de duplo gume, esa identidade fraca, na cal a falta de descrición política era marcante, causou que a disputa pola memoria comunitaria se establecese a miúdo non sobre referentes distintos, senón sobre o significado desexado de referentes e patrimonios compartidos²⁷⁷. Os procesos que, con García Canclini, denominamos *espiritualización esteticista e ritualización histórica e antropolóxica* déronse en dous niveis ocupados por diferentes suxeitos e obxectos. No proceso de nacionalización galego, atinxiron fundamentalmente á poboación campesiña, que foi alterizada e reificada nun lugar patrimonial; no proceso de nacionalización español, recaeron sobre a poboación galega total, que foi ruralizada e folclorizada no interior dunha identidade máis larga —a española.

Con independencia das dificultades existentes para ultrapasar as apretadas estreimas marcadas polo primeiro franquismo, a verdade é que os elementos identitarios escollidos na década de 50 tiveron vida delongada no imaxinario galego e non foron substituídos por outros máis contestatarios cando a censura foi menos restritiva. Seguindo aquí a Fernández (1998 e 2000), a hipótese máis plausíbel ao respecto é que a adopción dun determinado modelo cultural por parte de Piñeiro non se debese apenas ás restriccións contextuais, senón que entroncaba coas súas propias premisas filosóficas e a súa concepción estritamente cultural —o cal, no autor, non implica necesariamente étnico— do galego, como veremos a seguir.

Chegados a este punto, é precisa unha breve digresión de tipo teórico para clarexarmos o papel do Grupo Galaxia no conflito nacional posterior. Resulta difícil definirmos nos termos polares de nacionalismo/rexionalismo o tipo de discursos culturais desenvolvidos por eses axentes —e en xeral por todos os axentes relacionados, até a actualidade, co que Samartim chamou “polo da resiliencia”, “[E]spaço institucional chefiado polo grupo Galaxia, caracterizado pola adaptabilidade (resiliencia) às tensões do ambiente e virado para a aplicação de estratégias conducentes ao mantimento da posição central” (Samartim 2010, 232)²⁷⁸. A dificultade que achamos para considerar estes sectores como nacionalistas en sentido estrito é a ausencia nos seus repertorios do *telos* político propio do nacionalismo —a soberanía nacional como apriori político— e a marcante fidelidade ao nacionalismo banal adversario, que proviña dos inicios do galeguismo político e continuou nos grupos culturais hexemónicos até a actualidade. E, en sentido contrario, tampouco resulta doado concibirmos eses sectores como estritamente rexionalistas, ao menos se adherirmos unha definición clásica do concepto:

la cultura y representación que sostiene y forja, en el espacio público, que un territorio determinado es una región. Esa afirmación se puede acompañar de una reivindicación

²⁷⁷ Referímonos aquí, de novo, a análise de González-Millán (2003) sobre os distintos usos políticos da patrimonialización nacional en Galiza após a Transición.

²⁷⁸ Acrecenta Samartim que o polo da resiliencia é “assim chamado em tanto que os agentes e instituições localizados nas suas proximidades demonstram a sua capacidade para manter a sua posição de centralidade no sistema apesar dos impactos exteriores (tanto ao sistema como ao próprio grupo). Os grupos e instituições localizados neste macro-espço institucional gestionam a mudança, em geral, em função da análise do ambiente e das possibilidades de aplicação (total ou parcial) do programa do grupo, orientam-se pela oportunidade, aceitam as normas impostas desde o campo do poder, acompanham uma estratégia que passa fundamentalmente pela sua exposição pública às incertezas procedentes do campo político e, por fim, compartilham a visão da mudança como uma oportunidade que deve ser explorada (e não evitada) para reforçar a sua posição de privilégio no sistema” (2010, 43).

de descentralización política, pero también puede carecer de ella. (Núñez Seixas 2014, 128)

Con efecto, ningún dos actores estudados se referiron a si mesmos como *rexionalistas*, e mesmo tenderon a evitar a palabra *rexión* para referir Galiza. Acontece, porén, que tamén evitaron o termo *nación*; canonizando, en troca, outras opcións que ficarían até a actualidade como *país* ou *cultura*. O problema ultrapasa o caso concreto da primeira xeración do Grupo Galaxia, pois obedece á propia historia dos conceptos *nación* e *rexión* nos sistemas culturais galego e español e, alén do máis, ao propio funcionamento epistemolóxico dos estudos sobre nacionalismo, que tenta extrapolar conceptos inicialmente *emic* para un uso *etic* máis ou menos transcultural —as sociedades organizadas en Estados posteriores ao século XVIII.

Na esfera propiamente *emic*, non só era disputado quen era nación e quen rexión, senón que existía unha negociación ao subaixo sobre o significado e a potencia performativa deses mesmos conceptos. Con certeza, a autodefinición do movemento nacional surxido das Irmandades da Fala como *nacionalista* aumentou a potencia das demandas políticas da xeración rexionalista anterior; mais no abandono da etiquetaxe *rexionalismo* existía tamén un importante factor de rivalidade interxeracional e intergrupar. Nada disto impediu que o nacionalismo galego de pre-guerra mantivese un forte nacionalismo banal español, como xa tentamos defender. Surxe, por tanto, a pregunta de se debemos facer coincidir o significado que tiñan *rexionalismo* e *nacionalismo* no horizonte conceptual de pre-guerra ou no de após-guerra co que teñen na área disciplinar dos estudos sobre os procesos de construción nacional. *Nacionalista* significou en Galiza, antes de máis nada, un maior compromiso patriótico e un maior empeñamento político por comparación coa xeración de Murguía; era, por tanto, unha cuestión de grao.

Esta feito é, como dicimos, característico das historias conceptuais galega e española, en que conceptos chave do pensamento político contemporáneo como *nación* ou *federación* experimentaron un forte diluimento. Mais dista moito de ser claro que os conceptos *rexionalismo/nacionalismo* cun sentido disciplinar sexan puntos nunha escala gradativa. A diferenza entre un Estado autonómico e unha federación non pode ser de grao, do mesmo modo que non pode selo a diferenza entre rexión e nación: as diferenzas son de principio, e fican na partilla dos titulares de soberanía. Nin un Estado autonómico pode ser unha federación parcial nin unha rexión é unha nación de mínimos, xa que se trata de obxectos teóricos distintos, que precisan de teorías propias e que, alén do máis, teñen consecuencias performativas importantes —as rexións non teñen dereito á autodeterminación; non é claro se o teñen as “nacións culturais” ou as “nacionalidades históricas”. O problema epistemolóxico aumenta de magnitude se temos en conta que esta confusión adoitou e adoita ser alentada desde a esfera pública española (Cagiao y Conde 2018a). A dificultade para diferenciarmos ambos os proxectos en Galiza, a súa constante aparición como puntos nunha escala, fala máis ben da fraqueza do nacionalismo político galego e da eficacia da rexionalización vertical desenvolvida por España.

Do punto de vista teórico, o tipo de discurso de identidade mobilizado por Piñeiro —que despois deu lugar, como veremos, ao fulcro identitario do polo da resiliencia no período autonómico— debe ser descrito como unha forma de rexionalismo. Mais, por outra banda, unha ollada que desconsidere por completo a autodescrición dos actores pode converter o que non deixan de ser ferramentas analíticas —*nacionalismo/rexionalismo*— en ideas absolutas desconectadas do propio decurso histórico que toman como obxecto de aplicación. Este problema epistemolóxico non ten solución doada. Ao noso xuízo, o máis criterioso é procurarmos unha solución intermedia que teña en conta tanto a autodescrición dos axentes como os resultados empírico-comparativos deitados polos estudos sobre nacionalismo, aínda

cando estes puideren ser contraditorios. A etiquetaxe de *nacionalismo cultural*, empregada a miúdo no sistema cultural galego para solventar a aporía, non resulta especialmente eficaz. Antes de máis nada, porque ese sintagma é mobilizado nesta tese con outro valor —nacionalismo posterior á primeira vaga de estatalizacións europeas, centrado na diferenza étnica como principio de lexitimación política. Fóra deste uso específico, a idea dun nacionalismo estritamente cultural —sen interese pola política— ten moi escasa consistencia: con que criterio diferenciarmos unha nación cultural dunha rexión cultural ou dunha comunidade cultural e mesmo dunha etnia? Que é, en fin, se rexeitarmos a teoría primordialista do nacional, o que diferenza nación/rexión senón a vontade da soberanía política e da constitución estatal? Propomos, como solución terminolóxica heurística, o uso de *nacionalismo/rexionalismo* e *identidade nacional/rexional*; con esta expresión referirémonos a unha ideoloxía extremadamente plástica —e pronta á ósmose ideolóxica, por tanto, con calquera dos dous nacionalismos políticos con incidencia en Galiza— que se caracterizou, precisamente, por abalar entre os dous polos ideolóxicos nomeados. E que tivo como núcleo de mobilización política a reivindicación da produción literaria e da lingua galegas.

Tracexadas estas cuestións de natureza metodolóxica, avanzamos agora cara os aspectos de corte socioeconómico que máis peso teñen para a nosa análise. Se a campaña do Estatuto en 1936 supuxo, como afirmamos seguindo Román Lago (2018), a primeira penetración da nación —tanto galega como española— no mundo rural galego, o franquismo supuxo a primeira nacionalización consistente da poboación total, isto é, o seu ingreso nunha visión nacional do mundo cuxa unidade discreta foi asignada ao polo español. Esta nacionalización foi levada a cabo a través de distintas vías, tanto directas como indirectas. Dentro dun primeiro ámbito de transmisión vertical poderíamos contar a represión efectiva no mundo rural e a posterior monitorización da vida cotiá, así como o uso eminentemente nacional da escola, da igrexa, do servizo militar obrigatorio e dos medios de comunicación. A escolarización e a alfabetización, que o franquismo foi facendo máis extensivas conforme decorreu o tempo, teñen con certeza un papel central neste ámbito²⁷⁹. Nun segundo grupo, de transmisión máis horizontal, poderíamos abranger as consecuencias ideolóxicas derivadas do proceso de modernización rápida incoada por España, que no espazo de tres décadas dissolveu as tradicionais estruturas socioeconómicas galegas e deu lugar a un novo modelo territorial, cultural e produtivo. Con efecto, entre 1939 e 1970 produciuse o maior éxodo urbano coñecido na historia galega, que foi acompañado da proletarización da poboación campesiña e do comezo da substitución lingüística e cultural dos inventarios previos.

Como xa indicamos previamente, parécenos pouco operativo concibir a contraparte cultural deste proceso como unha ‘desgaleguización’; que é o concepto de pre-guerra que continuou empregando Piñeiro para ler o presente en evolución:

o feito de que o castelán exercese a hexemonía unilateral do ensino ao longo de séculos tivo máis consecuencias que a da marxinação da nosa personalidade cultural, porque o contido mesmo do ensino era un vigoroso elemento de desgaleguización. (2009, 34)

²⁷⁹ Sobre a evolución da alfabetización —sempre en castelán— e a escolarización en Galiza entre 1860 e 2001, véxase Gabriel (2013). Se, como afirma, “existe un primer umbral, cifrado en el 30-40% de la población adulta, por debajo del cual la alfabetización es un fenómeno restringido y constituye un obstáculo para el desarrollo económico, y un segundo umbral, situado en torno al 70%, cuya superación marca el inicio de la universalización de la alfabetización, que ejercerá a partir de entonces su influencia más benéfica sobre la economía” (292), entón debemos concluir que a universalización da alfabetización en castelán da poboación galega tivo lugar no propio franquismo, e concretamente en volta de 1940. Esa universalización alcanza o 90% do total da poboación galega na década de 70 (291).

[esa] liña alienadora non logrou impedir que a conciencia galega se manteña viva no plano emotivo, no nivel dos sentimentos, pero logrou que no plano intelectual careza de verdadeiro contido identificador [...] intelectualmente somos analfabetos en tanto que galegos. (35-36).

Cómpre facermos algunhas matizacións para analizar a natureza da nacionalización española de Galiza no franquismo, xa que as metáforas da subtracción e da substitución non dan conta efectiva das dimensións en que tivo lugar o conflito nacional. En primeiro lugar, os elementos máis importantes desde o punto de vista político que difundiu España a través das institucións propias ou anexas ao Estado corresponden a ámbitos de coñecemento inéditos para a maioría da poboación rural. A *doxa* historiográfica, literaria e caracteriolóxica que foi impartida no sistema escolar non ocupou un lugar xa previamente cheo por inventarios culturais galegos correspondentes. En consecuencia, non houbo un conflito entre os símbolos da identidade nacional española e a vivencia individual da identidade étnica galega; non, ao menos, mentres o Estado lle permitiu á segunda un espazo posíbel de manifestación. Ambas identidades foron redirixidas a distintos ámbitos políticos (nacional / folclórico), xeográficos (urbano / rural), afectivos (publicidade / intimidade), etc. O proceso específico de substitución en sentido estrito tivo lugar só nos sectores e axentes particulares xa nacionalizados en chave galega; é dicir, nas persoas xa dotadas dun outro *ethnos* moderno. O proceso de nacionalización español consistiu, mais ben, na implantación forzosa de novos elementos culturais (lingua, *doxa* histórica, canon literario, xeografía política, inimigos internos e externos, sentido do gusto estético e moral, etc.) e novos cadros desde os que lelos (identificación interpoboacional, fidelidade nacional, disposición sacrificial, concepción atemporal da nación, etc.).

Tamén podemos falar de substitución se focarmos elementos especificamente antropolóxicos: desde a concepción cíclico-estacional do tempo e a engranaxe da vida individual no seu decurso até a aldea como gran codificador da identidade e da alteridade grupais, pasando polo carácter indisolúbel dos ámbitos do traballo e do lecer. Todos eses elementos propios da sociedade tradicional foron substituídos por equivalentes plenamente modernos; mais cómpre lembrar que estes non son estritamente españois, senón apenas indirectamente asociados ao referente nacional español como o seu lugar natural de experimentación. Debemos apuntar que ese tipo específico de substitución sería executada tamén por un nacionalismo galego ben sucedido, que tería levado a cabo a súa propia ‘desgaleguización’. Dito douto xeito, tanto para *desgaleguizar* como para *regaleguizar* era preciso que antes, parafraseando Weber (1976), alguén tivese feito galegos dos campesiños; aínda admitíndomos o alto grao de cohesión étnica da poboación e a existencia durábel dun xentilicio con valor identificativo forte (*gallego*, tal e como chegou ao século XX no uso popular), factores ambos que poderían indiciar unha autoidentificación grupal coincidente en extensión espacial e poboacional coa nación despois imaxinada²⁸⁰.

²⁸⁰ Lémbrese que para o desenvolvemento dun proceso como o que denominamos *autoexotización* e, en xeral, para a difusión de calquera autoimaxe nacional ou rexional, adoita ser precisa unha esfera pública que habilite a percepción dun total poboacional como comunidade ou grupo (étnico, racial, rexional, nacional, etc.) e a contraposición caracteriolóxica —non necesariamente opositiva en termos políticos— perante outros grupos posíbeis. En resumo, e a pesar da xa referida antigüidade do xentilicio *galego/gallego*, é improbable que servise para codificar un etnotipo ben delimitado con características imaxinadas propias, tal e como o carácter fantasioso. A pesar da existencia coñecida de autoimaxes e heteroimaxes sobre a galeguidade cunha notábel antigüidade, estas dificilmente podían modelar a autopercepción da maior parte da poboación galega (campesiña, analfabeta, con escasa ou nula mobilidade e con outras aldeas próximas como probábeis referentes de oposición). Isto quere dicir que a constitución definitiva e estábel dunha identidade galega partillada pola maior parte da poboación aparece no franquismo —por moito que experiencias previas como a migración xa a adiantasen— e se consolida na transición política, e que os textos estudados, en canto difunden parte dos fundamentos desa identidade, teñen un papel politicamente moi relevante.

Até a aparición da UPG en 1962 e a súa refundación en 1963²⁸¹ e o inicio dunha campaña de propaganda nacional concorrente, podemos concluír que a única nacionalización activa en Galiza foi a española, pois a pesar das repercusións que tivo a rede de contactos creada por Piñeiro na chegada do Estado das Autonomías, a súa vontade e capacidade mobilizadora no propio franquismo foi moi baixa, limitada case sempre á socialización directa e a unha comunidade de lectores reducida —aliás non desprezábel en termos cualitativos. Alén disto, e tal e como suxerimos anteriormente, sería difícil considerar o labor executado por Galaxia nas primeiras décadas de franquismo como unha nacionalización en sentido pleno. En palabras de Cabrera Varela,

O comezo da década dos sesenta supón o inicio dun proceso de crecente e sostido desenvolvemento económico e social que alcanza os nosos días. Sen embargo, e dadas as particularidades en que este se produciu, a adquisición dunha conciencia de dependencia intergrupar [galega], variable fundamental na adquisición dunha conciencia colectiva susceptible de expresarse como conciencia nacional, non atopou un caldo de cultivo axeitado ata a década dos oitenta. (1996, 234)

En consecuencia, a nación española foise convertendo no principal referente identitario non só nas cidades, senón tamén en escenarios rurais. A progresiva modernización de Galiza coadxuvou neste proceso. En primeiro lugar, porque o éxodo urbano supuxo o movemento progresivo da maior parte de poboación para os escenarios onde o nacionalismo dominante tiña maior capacidade de afección. En segundo lugar, porque a implantación de políticas sociais a partir do segundo franquismo (1959-1969) creou unha gran fidelidade popular á institución do Estado, capaz mesmo de sobrevivir ao fin do réxime; a electrificación do rural galego —embora serodía e parcial— e a extensión da rede xeral de estradas, por tomarmos dous exemplos, solidificaron a visión do Estado-nación español como entidade modernizadora e principal responsábel da mellora vital. Por último, porque a modernidade sempre implica o que denominamos ‘acumulación de medios nacionalizadores’ (Quiroga 2013), en particular tras a chegada dos medios de comunicación masivos como a radio e, posteriormente, a televisión; ambos de adscrición española e capaces de banalizar o imaxinario nacional oficial ao tempo que incorporaron un determinado sentido común político e as súas limitacións necesarias²⁸².

Ollando segundo outra escala distinta as vías de nacionalización española de Galiza no franquismo, poderíamos considerar a sucedida formación nacional como un conglomerado de a) adoutramento directo a través de institucións e medios de comunicación, b) persecución, represión ou, no seu caso, desincentivación fraca con respecto aos usos público de trazos identitarios non-españóis, c) factores incidentais, mais enormemente eficaces, derivados da modernización en si, e d) transmisión horizontal entre os propios cidadáns, máis frecuente conforme decorren os anos. Dado este contexto de nacionalización e modernización sen concorrencia efectiva, as nocións de *pobo galego* e *galeguidade*, se tomadas con rigor, deben significar cousas necesariamente distintas en 1939 do que en 1960. A *cultura ahistórica* que o Círculo Nós colocara como centro do labor político existía aínda, mais ía perdendo a súa consistencia interna e apuntaba para unha progresiva disolución total. Pola contra, o proxecto estético-político de Piñeiro caracterizouse pola súa relativa inmovilidade con respecto ao referente anterior á Guerra Civil, concernindo as súas mudanzas máis notábeis á importación

²⁸¹ Na realidade, foi só a partir de 1964 que a refundación foi efectiva (Diéguez Cequiel 2014, 343).

²⁸² De resto, eses novos medios de comunicación non apenas socializan a identidade nacional, senón que vincan negativamente formas de vida alternativas ao *ethos* oficial. As décadas de 50 e 60 son, como afirma Richardson (2012, 3 e 53-55), a idade de ouro da personaxe do “paleta” no cine español, que procura desincentivar toda resistencia á modernización mediante o estigma social e promover a centralización urbana baixo a promesa do desclasamento e o benestar.

de novos modelos filosóficos que sobreescribiron os mesmos conceptos. Aínda que sob unha reformulación disciplinar, a lectura previa da identidade nacional mantívose aínda cando o seu sustento étnico —isto é, a súa condición última de plausibilidade— foi desaparecendo e desenvolvendo unha conciencia política diferente. A relación entre a identidade nacional e corpo social pode ser caracterizada como “un descolamento entre espazo de experiencia e horizonte de expectativas”²⁸³, empregando a atinada expresión de Feres (2009, 13). Proporemos empregar esta fenda entre conceptos e sociedade como principal fulcro para avaliarmos a evolución do modelo de Piñeiro para o máximo-realismo. Seguidamente analizaremos a teoría da saudade, principal elo conector da tradición teórica anterior co preceptiva fantástica establecida por Piñeiro.

3.3.2 A teoría da saudade e a transformación disciplinar dos discursos de identidade

Antes de expormos unha síntese da elaboración teórica do autor, debemos comezar reiterando o carácter disperso da súa produción, cuxos conceptos, aliás, dependen en gran medida do contexto inmediato en que son emitidos. Por outras palabras, aínda que un mesmo cadro filosófico basal estea sempre por tras de cada un dos textos piñeirianos, varía a súa articulación exacta en función do obxecto a que estea dedicado. Esta matización é particularmente pertinente no que atinxe nos elementos do campo semántico da maxia. Diferentemente da *saudade*, a que Piñeiro si prestou un delongado interese teórico, todo o que concirne á fantasía e á literatura de corte sobrenatural aparece en textos de ocasión, tales como o “Limiar” ás *Covas do Rei Cintolo* de Daniel Cortezón ou a “Carta a Álvaro Cunqueiro, trovador galego, falándolle dos males presentes de Europa e do seu remedio, dende a ladeira dun castro lugués” —por sinalarmos os dous textos máis citados sobre a cuestión. Este feito é importante para comprendermos o particular lugar que ocupou a fantasía no seu pensamento. Partimos da premisa de que os fragmentos dispersos que conforman o corpus piñeiriano non fan parte dun verdadeiro sistema. O seu proxecto caracterizouse por unha serie de principios teóricos, estéticos e políticos básicos con gran potencia para interpretar fenómenos novos, mesmo cando implicase o sacrificio da coherencia conceptual e incluso a contradición interna. Por ese motivo comezaremos por analizar os fundamentos da súa teoría da saudade, modelo basal sobre o que autor edificou outras teorizacións; esta ollada previa permitiranos rever que funcións sistémicas visaba cumprir, as semellanzas que gardaba co RM e a gran dependencia que aínda subsistía coa mirada etnolóxica característica da tradición inmediatamente anterior. O noso intuïto na presente sección non é, por tanto, dotarmos de sistematicidade o que é de seu pouco coheso, senón lermos toda introducción puntual dun concepto, dunha metáfora ou dun cadro filosófico como tomadas de posición en relación a repertorios a canonizar. Concibiremos as elaboracións contidas en ensaios breves, homenaxes ou recensións como instrucións dirixidas a outros membros do campo para movimentalos para series problemáticas determinadas e formas desexadas de as defrontar.

Podemos colocar xa un exemplo posíbel do arriba exposto que nos permitirá entrar nos puntos da súa teoría da saudade máis relevantes para esta tese. Referímonos á marcante introdución do concepto de “facultade”, omnipresente en toda a súa produción filosófica. Con certeza, o pensamento sobre a “mente”, o “espírito” e o “xenio” galegos, entre outros termos anexos, foran unha constante na produción intelectual anterior; mais o que anteriormente tiña un valor caracteriolóxico cobrou en Piñeiro un papel constitutivo: os trazos espirituais convertéronse facultades do suxeito. A pesar da aparencia, Piñeiro non perseguía con esta modificación unha exploración profunda, ao modo kantiano, dun suxeito galego transcendental.

²⁸³ Feres estase a referir a anticipación conceptual dun estado de cousas por vir, é dicir, un descolamento contrario ao aquí focado, onde os conceptos van por tras da propia experiencia.

Máis ben, visaba situar un novo espazo epistémico desde o que ollar a identidade —a antropoloxía filosófica (*percepción* do fantástico, por exemplo) fronte á etnoloxía anterior (*superstición* popular). A función política evidente desta reestruturación era opor unha certa resistencia á folclorización, separando o espírito popular do seu antigo sustento labrego. Facultade e suxeito, como fetiches da alta filosofía alemá durante case dous séculos, parecían ámbitos propicios para levar a cabo a característica alquimia cultural dos nacionalismos étnicos: refinar o contido bruto camponés nun ámbito dispoñíbel para as camadas superiores. Tal intento de superación non tivo suceso nese ámbito específico, como tentaremos defender.

O máis salientábel da transformación sufrida polo que Forcadela denominou “modelo romántico” na súa versión piñeiriana foi a sincretización de ámbitos disciplinares anteriormente compartimentados. A actividade da *intelligentsia* galeguista de pre-guerra caracterizábase pola aplicación de moi diversas focaxes científicas á gran tarefa de exploración do espírito popular. De aí que incidisemos no carácter subordinante da etnoloxía —por exemplo, a xeografía de Otero Pedrayo tendía a escorregar cara un estudo dos accidentes que condicionaban mesoloxicamente o desenvolvemento do mundo camponés. O labor exercido polo Grupo Galaxia e, nomeadamente, polo propio Piñeiro, consistiu nunha simplificación da identidade nacional e das ferramentas precisas para coñecela —simplificación que entendemos como a redución a un só ámbito de afección unívoco para todos os postulados teóricos. Piñeiro subsumiu as anteriores achegas procedentes da mitografía, etnografía, xeografía, historia, teoría da cultura, etc., sob o discurso estritamente filosófico; moi en concreto, baixo a antropoloxía filosófica. Tal e como di Fernández (2000, 22), o interese fundamental do autor e dos seus colaboradores recaeu unicamente sobre as facultades do suxeito. É así tanto no relativo á saudade como no relativo á fantasía, aínda que os termos propostos diferisen en ambas.

Debemos notar, antes de máis, que continuaba intacta aquí unha moi determinada descrición da natureza do nacional e do papel do intelectual. A situación imaxinada polos intelectuais galaxianos tiña feitura epistemolóxica: un observador ilustrado e un obxecto que non se dá de xeito transparente, o cal fai necesario un método exacto para o desvendar. Mudou, no entanto, a acción produtiva que debía acompañar ese coñecemento. O que antes era pensado como unha reelaboración do material etnográfico baixo unha expresión universal adoitaba aparecer agora como un labor creativo de principio a fin, executado polas propias elites e caracterizado polo seu carácter mimético dunha *cosmovisión* ou dunha *realidade* galega abstracta. Palabra esta última, a de *realidade*, enormemente frecuente nos textos de Piñeiro²⁸⁴, e usada nun sentido próximo ao empregado polos máxico-realistas e os seus críticos. A realidade galega non é un sumatorio entre realidade material e produción cultural, senón que cada pobo culturalmente diferenciado ten unha realidade propia, resultado do filtrado do númeno bruto polas facultades. É aquí que se fundamenta un novo concepto de mímese: a arte non debe imitar a vida labrega senón a súa *Weltanschauung* —palabra proposta polo propio Piñeiro nun dos textos que estudaremos. Se a formulación lembra as ideas de Carpentier non é pola existencia dunha débeda directa, mais pola profunda influencia común do substrato filosófico romántico-idealista.

A énfase na cuestión facultativa constitúe en si un achegamento de relevo cara ao cadro especulativo despregado polas distintas vagas de RM, moi tendentes ao uso de macrometáforas visuais (cosmovisión, visión de mundo, terceiro ollo, etc.) que concibían a relación do individuo co máxico a través dunha fenomenoloxía da percepción alicerzada no *Volksgeist*. A transformación experimentada polo concepto de *saudade* é sintomática, como tamén o é a súa escolla para fulcro da nova concepción identitaria: era un dos trazos anteriores menos

²⁸⁴ Até o punto de acabar dando nome á plataforma de intervención política que funda en 1980 en reacción ao limitado Estatuto que se aprobou en cortes.

dependentes do referente rural e, en consecuencia, propio de calquera galego con independencia da súa extracción social. Os intentos de definición da saudade por parte de Risco, eminentemente vagos, correspondíanse cun obxecto teórico cuxa natureza era tamén esquiua e que, definido de forma imperfecta, permitía incluír en si todo o enorme ámbito do non-racional como natural dos galegos. Por iso mesmo non sempre é fácil detectar onde se están a producir os desprazamentos semánticos. Un exemplo posíbel ao respecto: “Castela representa o polo metafísico da vivencia mística; o mundo galaico-portugués representa o da Saudade” (2001b, 46). A articulación entre opostos culturais simétricos (Galiza / Castela) no interior dun terceiro non referido que actúa como verdadeiro cadro político (España) parece propia da anterior combinación entre relativismo cultural e concepción política de España, mais elementos tan fundamentais do *Volksgeist* galego previo como a *mística* e a *metafísica* agora son desprazados para o referente de oposición castelán; o que supón, alén diso, unha moi estraña renuncia, dado o interese do proxecto galaxiano polo transcendente. No canto, a facultade cognoscitiva especificamente galega pasa a ser o “sentimento” (2001b, 37).

A escolla do sentimental e do “íntimo” (2001a, 20) implica unha aceptación da heteroimaxe proxectada polo nacionalismo rival²⁸⁵, mais tamén acha explicación no propio proxecto global do primeiro Piñeiro. Para el, toda a historia da filosofía anterior era a procura de solucións enganadas para o problema da relación suxeito-obxecto, que só podía ser correctamente dirimida coa aparición contemporánea da antropoloxía filosófica²⁸⁶. O feito dos humanos seren parte da “realidade” e, ao mesmo tempo, poderen observala nunha perspectiva exterior, xera unha “inquietudanza” natural. Esta “inquietudanza” non é unha actitude prefilosófica, senón xa a propia filosofía, con independencia de esta evoluir ou non cara unha articulación teórica. En primeiro lugar, porque se o filosofar é definido en termos de facultades, debe ser anterior a toda práctica en que a facultade for mobilizada. Mais, sobre todo, porque a solución escollida para defrontar o presuposto enigma humano depende directamente do espírito nacional ou civilizatorio onde xorde o suxeito; cada cultura dispón de facultades únicas e propias que é capaz de transmitir aos individuos que participan dela. Dese punto de vista, unha escola filosófica dada é a concretización posíbel dunha tendencia que xa estaba no propio *Volksgeist*. Así, cando Piñeiro afirmaba no célebre comezo da “Filosofía e o home” que “por ser a filosofía, en Galicia, máis unha inquietudanza espiritual que unha tradición teórica, semellará natural que o noso cavilar filosófico arrinque do nacemento mesmo desa inquietudanza” (2001a, 9) o que estaba a dicir é que en Galiza xa existía unha prototradición filosófica propia.

A “inquietudanza” é o único trazo da súa teoría que pode adscribirse *realmente* á antropoloxía filosófica que proclama, en tanto que é o único que aplica a un suxeito universal antes de ser introducido na cultura ambiente. A pesar do léxico e das formas adoptadas por Piñeiro, a única maneira de definir un suxeito circunscrito a unha nación (ou *cultura*, nos seus termos) a través de facultades exclusivas é referirse á socialización como constituínte do propio suxeito (relativismo cultural). Vía esta última que, en carencia dunha identidade nacional interclasal difundida polo Estado, implicaba retornar ao referente etnolóxico. Piñeiro desprázase

²⁸⁵ Aínda que a dirección escollida polo autor ten evidentes repercusións político-ideolóxicas, participa tamén dun determinado panorama intelectual: “La ‘antropología’, en el seno de la filosofía actual [a partir de 1920], no sólo designa cada vez más una sección, sino una contraseña filosófica de naturaleza enfática: ‘antropología’ designa el tema central que debe ser abordado desde un punto de vista filosófico, se convierte en sinónimo de la auténtica filosofía en general” (Marquard 2007, 133).

²⁸⁶ “O home dispón dunha facultade intelectual que lle dá a coñecer a realidade [...]: dispón tamén da vontade, que proxecta [...] o interior da persoa sobre a realidade. [...] Pero no ser do home queda aínda outra dimensión independente do mundo exterior: a da súa intimidade” (Piñeiro 2001b, 37). Eis a gran tarefa filosófica que Galiza ten reservada: “todo intento de chegar ó Ser sen máis medios que o ser da realidade e mais o pensamento racional do home, será sempre insuficiente. Faise preciso emprender outro camiño” (16). Se aquí a solución contén pegadas evidentes de intuicionismo e irracionalismo, noutros contextos delegará na propia arte o deber de conciliación.

constantemente entre ambos os planos e a miúdo tenta solucionar as aporías mediante *addenda*. Así, por exemplo, afirma que

estamos moi lonxe de crer nese particularismo chousado das culturas do que tanto abusou Spengler. O espírito humano é universal e polo tanto esencialmente comunicable. O que ocorre é que en cada caso toma unha forma, unha configuración especial, [...] singularidade vivencial [...] que nos permite falar dun “espírito xermánico”, dun espírito “céltico”. (2001b, 50)

As inconsistencias aquí referidas, sempre a título de exemplo, débense ao mesmo propósito da teoría, que ten unha función prefiguradora²⁸⁷: configúrase en función dos baleiros repertoriais detectados (o ensaio filosófico, neste caso) e das posibilidades efectivas para os preencher. Por iso, tras a oportunidade sistémica que supón o posíbel retorno de Cunqueiro á literatura galega, Piñeiro propuxo unha teorización alternativa feita *ad hoc* para quen conceptuaba posíbel centro do novo campo literario en constitución. Buscaba rendibilizar os escasos capitais culturais dispoñíbeis e, nomeadamente, a caracterioloxía espiritual, que quer pola sucedida canonización no pre-guerra, quer pola folclorización vertical, tiña a credibilidade suficiente para se converter nun punto de apoio para a interpretación e a creación de novos textos²⁸⁸. De novo, a pesar da diverxencia entre os contextos, a capitalización da heteroimaxe antropolóxica en escenarios de debilidade sistémica lembra o propósito do primeiro RM²⁸⁹. Tamén na dupla relación entre relectura da tradición e prefiguración cara o futuro:

A nosa común e rica tradición lírica é garantía patente dunha profundísima e prolongada experiencia ‘intimista’. Trasladando esta experiencia ó plano da elaboración filosófica, poderemos chegar á formulación da resposta galego-portuguesa a esa pregunta que a filosofía é. (2001a, 20)

Outras similitudes evidentes que exploraremos despois son a ontoloxización da antropoloxía²⁹⁰; a concepción exclusivamente diferencial da identidade alicerzada nun só trazo —marabilla/saudade—, propia de contextos de dominación política e interferencia sistémica; a adscrición do alcance da teoría a unidades supranacionais de cultura supostamente común —a América Latina / Portugal-Galiza—, con finalidade semellante á descrita en 2.3.1.

²⁸⁷ Outra inconsistencia moi notoria, minuciosamente exposta por Fernández (2000), é a existente entre a postura marcadamente liberal e individualista de Piñeiro e a súa continuidade con unha herdanza discursiva comunitarista. Fernández explicou noutro lugar (1998) esta incoherencia pola tensión entre os legados ilustrados e románticos de que participou Galaxia. Piñeiro procurou deseñar explicacións *ad hoc* para conciliar estas aporías: “se o Espírito en si mesmo e a vida en si mesma se poden considerar antagónicos, no ser do home con-fórmanse un ó outro, identifícanse formalmente na singularización. O ser do home vén a ser [...] unha con-formación sigular da Vida e do Espírito” (2001c, 66). Nótese tamén a tendencia a concibir o suxeito como solución en si a súa relación problemática co obxecto, o que lle confire un idealismo non sempre declarado explicitamente.

²⁸⁸ Alén do máis, este galego-portugués como filósofo conxénito implica unha particular *invention of tradition*. O filósofo nacional pode tomar a palabra sen unha tradición letrada e unha institución que o apoien porque o avala toda unha filosofía popular e un talento antropolóxico immanente.

²⁸⁹ A procura dunha filosofía nacional en termos antropolóxicos é, como o seu equivalente literario, un pensamento convencional de época, particularmente propio de sistemas ou subsistemas periferizados. Xa indicamos o papel do RML neste sentido —e as concomitancias constantes entre universalidade, cosmopolitismo, modernidade, etc.; moi presentes tamén en Piñeiro a través da noción fetiche de *europaide*. Mais, alén do RML, chama a atención a simultaneidade da obra de Piñeiro con outros intentos moi semellantes de definición do ser nacional a través da herdanza de Heidegger, como o *Análisis del ser del mexicano* de Emilio Uranga. Fernández (1998) e Miguélez-Carballeira (2014a) notaron tamén as similitudes entre a *saudade* piñeiriana e o *seny* catalán de Ferrater Mora.

²⁹⁰ Se a “realidade” existe na medida en que é coñecida polo “home”, e o “home” coñece de forma distinta en función do seu espírito nacional, entón cada nación ten unha realidade propia. Como Carpentier, Piñeiro dubida á hora de tomar con seriedade as implicacións dun predicado tal.

Dixemos que a etnoloxía fora relegada do seu papel reitor, mais esta é unha media verdade. En primeiro lugar, porque a maioría de trazos canonizados por Piñeiro eran debedores da tarefa etnográfica dos autores previos e, moi sinaladamente, da feita por Risco. En segundo lugar, porque, a pesar do invólucro abstracto do seu pensamento, Piñeiro retornaba cadora á cuestión das camadas campesiñas e da súa pretensa cosmovisión. Tomemos, por exemplo, a súa homenaxe a Luís Seoane:

Tanto os seus estudos coma as súas actividades e relacións culturais e políticas [...] desenvolveunas Seoane na Galicia urbana, fundamentalmente en Compostela e mais na Coruña. Tiña unha íntima e intensa experiencia da Galicia urbana. Pero a casa familiar dos Seoane estaba en Arca, e Luís pasou nela moitas tempadas que lle permitiron unha vivencia moi directa da Galicia rural. A súa gran sensibilidade entendeu axiña e procurou con fondo interese a linguaxe cósmica da natureza. O home urbano, puramente urbano, non sabe escoitar as mensaxes tan diversas, tan suxestivas, tan sutís do mundo natural, porque a natureza, a través da sensibilidade, fálalle máis á imaxinación que a intelixencia racional, que é, en cambio, o instrumento cognoscitivo que predomina no home urbano. (2009e, 149)

Vese aquí con clareza unha distinción entre antropoloxías urbanas e rurais que, moi sinaladamente, é efectuada en termos de facultades ('instrumentos cognoscitivos'). No primeiro polo cae a intelixencia racional; no segundo, a 'sensibilidade imaxinativa'²⁹¹. Non por acaso, como veremos, foi esta última a que despois xustificou a propensión galega cara a fantasía; a pesar da aparencia filosófica, continuaba en Piñeiro a ligazón entre fantasía, ruralidade e galegitude. Así, nunha virada xa moi próxima ao RM, o autor colocaba como principal virtude da produción de Seoane o ter creado unha Galiza que é "unha síntese persoal das distintas Galicias que os galegos vivimos" (151), froito do seu coñecemento de "como pensaban, como sentían aquelas xentes [...], como superaban as mágoas ou as rebeldías frustradas mediante o humor, como se vestían e se comportaban para ir a misa" (149-150). A proximidade ao RM débese tamén a ancestralización da poboación rural —"aquelas xentes"—, agora pensada mediante os tempos verbais do pasado. A antropoloxía continúa a ser, no fondo, a disciplina que condiciona a ollada, mais os traballos realizados xa non se consideran etnolóxicos ou antropolóxicos en sentido estrito. A etnografía e a antropoloxía, foron maioritariamente abandonadas como actividades disciplinares —con excepcións notábeis como a de Antón Fraguas— un sinal de que a 'esencia' do pobo era dada por coñecida.

²⁹¹ Repárase incidentalmente na reaparición do motivo da infancia rural como establecedora da cosmovisión galega, que nos será de grande utilidade para lermos a *ilusión biográfica* de Cunqueiro e Torrente Ballester. A partir da década de 50 parece irse producindo unha transición da idea do intelectual como refundidor da cultura popular viva a unha outra exclusivamente conservativa da herdanza dun mundo periclitado. Así por exemplo afirma García-Sabell en 1963 que: "O home do pobo que escoitou no fogar a lingua dos seus maiores e que logo, na relación social e nas obrigas do traballo, foi acrecentando e compretando o caudal léxico, leva a cabo unha laboura non soio de perduración, senón de posibilitación anovadora [...]. Os escritores son os homes que *realizan* esa posibilidade anovadora que o home do pobo, pola súa banda, ofrecéu. Fan realidade o que os outros amosaban como virtualidade" (1963, 81). De novo, o uso de pretéritos é sintomático. Sinalan cara a un pasado biográfico (a idade en que o "home do pobo" aínda ficaba no "fogar" cos seus "maiores") mais tamén histórico, dado que esa posibilidade de vivencia parece xa inaccesíbel no presente. Nese mesmo sentido apunta o uso dunha constelación chave de conceptos, tal e como a herdanza, a "descomposición", 'esmorecemento', "morte [da tradición]" (80-81). A plausibilidade dunha extinción cultural (ou lingüística, neste caso) indica a aparición dun novo horizonte de temporalidade apocalíptico de enorme incidencia na autodescrición histórica galega; aquí aínda sentido como posibilidade corrixíbel e non como desfecho inminente. A separación dos fenómenos de "esmorecemento" —sintomática metáfora orgánica— da casuística do conflito nacional provoca que co tempo vaian adquirindo un estatuto de lei histórica separada dos propios axentes. Destarte, aínda cando a *Castela* lle poida corresponder un papel de causa primeira no esmorecer devandito, na actualidade o proceso parece resultado dunha prolongada inercia histórica. Esta diagnose dificulta visualizar a acción dun programa de nacionalización española que continúa en decurso.

Retomándonos unha argumentación anterior, o intuïto de Piñeiro —e, por extensión, do Grupo Galaxia— era elaborar aquela antropoloxía mínima do home galego que en Otero Pedrayo resultaba apenas un resto. Non estaba en discusión, como vemos, o ser a cultura agraria a mellor representante da galegitude, mais eses trazos fundamentais detectados por Otero Pedrayo no contexto urbano pasaron a ser suficientes como descritores da identidade galega. Se se trata dunha cuestión de facultades inherentes ao suxeito, é lóxico que a perda de inventarios culturais concretos como resultado da modernización non supuxese unha perda radical: as facultades seguirían observando e recreando a realidade inmediata e, en consecuencia, xerarían novos produtos estéticos. Así, a patoxénese elaborada por Rof Carballo non era tan só a do campesiño, do mesmo modo que Fernández de la Vega non falaba exclusivamente do riso popular. Focaban caracteres nacionais ou rexionais tan sinxelos e denotativamente desprovistos que podían ser aplicados potencialmente a calquera habitante dunha cidade galega. Era un formato de reflexión identitaria pensado para unha sociedade urbana que crecía cadora, e que facía preciso achar uns trazos con que articular diferenzas etnoculturais que distinguisen Galiza. Non que a distinguisen, nótese ben, dunha nación adversaria, senón doutras rexións estatais —nomeadamente Castela, que era considerada sempre como o referente último de oposición.

En aparencia, parece que a identidade galega abandonaba progresivamente o seu referente e se abría a todos os *habitus* actualmente existentes. En certa medida era así, mais os problemas existentes na teoría previa agraváronse tanto que esa modificación resultou inservíbel cando o campesiñado comezou a ser modernizado forzosamente en chave exclusivamente española. O problema é que buscar unha identidade diferencial nas novas clases urbanas a través da antropoloxía filosófica era perseguir o fin correcto con ferramentas inaxeitadas, dado que efecto de verdade da antropoloxía nacionalista reside sempre na distancia segura con respecto ao Outro. A aristocracia alemá podía mimetizar ritualisticamente o campesiñado porque estaba protexida por un elevado poder simbólico e unha rixa codificación de clase. Non obstante, era moi difícil levar a cabo unha lexitimación nacional romántica nun contexto de folclorización vertical como o que estaba a acontecer no franquismo. O aparello filosófico e estético artellado serviu para manter a vitalidade da concepción romántica e ruralista até o regreso do conflito nacional explícito no término da ditadura, e finalmente modificou a súa polaridade política coa aparición do RM como posibilidade repertorial. Pasou, así, dunha forma difusa de nacionalismo/rexionalismo a un rexionalismo claro.

3.3.3 Análise comparativa da teoría do fantástico de Ramón Piñeiro. O *idealismo lírico* como RM

Os textos máis sistemáticos escritos por Ramón Piñeiro sobre o fantástico galego son a “Carta a Álvaro Cunqueiro, trovador galego, falándolle dos males presentes de Europa e do seu remedio, dende a ladeira dun castro lugués”, publicada no 1951, e o “Carta a Daniel Cortezón Álvarez”, que serve de limiar a *As covas do Rei Cintolo* de Daniel Cortezón Álvarez, de 1956. Ambos os dous son textos de grande importancia a nivel literario-historiográfico polas súas repercusións en canto tomadas de posición (Forcadela 2009, Villanueva Gesteira 2015, Regueira 2020). O primeiro era un convite público a Cunqueiro para voltar ao campo literario galego; manobra ben sucedida cuxos froitos duraron arredor dunha década —quere dicir, até o seu abandono definitivo do galego como medio para o cultivo da novela. O segundo texto, por súa vez, foi lido como unha tentativa de Piñeiro para postular un repertorio autorizado para o proto-sistema galego, conforme aos postulados estético-políticos do círculo Galaxia, co cal combater a popularidade das novas tendencias literarias de que os membros do grupo se sentían distantes —aquelas habitualmente concitadas sob o carimbo de *Nova Narrativa Galega*. Sería

en resposta ao devandito limiar que Mourullo tería publicado a “Carta a Manuel Antonio” (Bermúdez Montes 1996, 54)²⁹², convertida en símbolo do rexeitamento da nova xeración a algúns dos parámetros estéticos e editoriais estabelecidos na década previa. Son, por tanto, dous textos eminentemente estratéxicos, orientados non só a prefigurar modalidades ou formatos desexábeis para a literatura galega posterior mais a estruturar o campo literario coevo: introducir autores, canonizar correntes e excluír e limitar a incidencia de outros. Mais, sobre todo, na característica liña táctica de Piñeiro, son entradas no debate que procuran estender e facer ubicuos os parámetros teóricos que agora serven de discurso de identidade nacional/rexional. Esa ampliación discursiva pretende abranguer o maior número posíbel de axentes, mais tamén de cuestións, ámbitos disciplinarios, problemáticas, discusións de época, etc. Deste último punto de vista menos específico, as reflexións piñeirianas sobre o fantástico explícanse pola necesidade de cubrir un determinado *défice proxectivo*²⁹³: a ausencia dunha estética en chave nacional/rexional perante unha serie de fenómenos novos que a comezan a demandar.

Ao noso parecer, este último aspecto non foi tan destacado tanto como merece. No texto de 1956 Piñeiro daba o fantástico galego como feito consumado, mais o seu advento supuña para el toda unha sorpresa: “Non deixa de ser chocante, polo menos pra min, a rápida derivación da narrativa galega cara os eidos da fantasía” (2016b, 20). Na súa sorpresa había, con certeza, moito de retórico; o finximento de ignorancia e alleidade con respecto aos novos fenómenos estéticos procuraba crear no lector unha sensación de *amplitude e complexidade* sistémica que non era tal no incipiente campo literario de 1956 —sobre o que Galaxia, aliás, exercía aínda un control practicamente absoluto. Mais achamos que Piñeiro estaba a ser, no fundamental, sincero: o aparecemento de varios textos fantásticos canonizábeis no após-guerra era un relativo imprevisto para o autor, a pesar de el estar por tras da canonización de Fole e da forxa dun cadro teórico para ler Cunqueiro. Ambos os dous feitos anteriores foran continxentes, as mellores opcións no limitado espazo dos posíbeis do momento, en que a estratexia inicial pasara por revalorizar autores con capital simbólico previo. A reivindicación da fantasía que Piñeiro levaba a cabo na “Carta a Álvaro Cunqueiro”, que reveremos a seguir, era por tanto unha manobra *ad hoc* no seu momento de emisión, destinada sobre todo a persuadir o mindoniense e a rehabilitalo ideoloxicamente —após máis dunha década de colaboracionismo— perante o seu posíbel público en Galiza. Unha vez que Cunqueiro retornou ao campo literario galego e que apareceron novos axentes na súa esteira podía ser armado un relato historiográfico e unha teoría antropolóxica para a ocasión. O limiar a *As covas do Rei Cintolo* non era só unha intervención polémica, senón unha profundamente afirmativa e dirixida cara ao pasado: unha invención da tradición, nos termos de Hobsbawm e Ranger, simétrica á elaborada no “Prólogo” de *El reino de este mundo*.

Con efecto, Piñeiro remontaba toda a narrativa anterior en galego na procura de carga probatoria para defender que a literatura “imaxinativa” —palabra a que seguidamente dedicaremos atención— era a *propriadamente* galega: “embaixo da códea que a sucesión das

²⁹² Non foi a única contestación que achou a “Carta a Daniel Cortezón Álvarez”; tamén Méndez Ferrín (Bermúdez Montes 1996, 54) e Xohán Casal (Regueira 2020, 141) expresaron sentírense excluídos do canon que comeza a deseñar Piñeiro. Incluso Celestino Fernández de la Vega chegou a expresar a súa disensión con respecto aos parámetros estéticos alí desenvolvidos, como veremos.

²⁹³ “Na intervençom normalizadora a que temos vindo a referir-nos, os défices som, podemos assim chamá-los, projectivos, na medida em que indicam um vazio que se quer preencher (ou umha presença que se quer substituir), um projecto que se deseja realizar. Determinados os materiais com que se postula reconstruir a identidade e a cultura, eles fazem parte do repertório e/ou das normas desse sistema cultural e da estratégia programática do grupo normalizador, embora este poda julgar que em determinado contexto nom deve utilizar alguns ou nom pode fazê-lo sistematicamente” (Torres Feijó 2000, 976-977).

modas literarias foi formando, sin duda latexaban tendencias xenuínas” (2016b, 20)²⁹⁴. Trátase, de novo, do par argumentativo descrición-prescrición, característico das prefiguracións literarias en chave nacional. Estabelecida a suposta preferencia histórica galega por esa modalidade, pasaba a argumentar os motivos que a explican no plano da antropoloxía filosófica.

Repárese en que para Piñeiro o temporal/mudábel e o esencial/xenuíno son magnitudes dificilmente reconciliábeis; as ‘modas’ son distraccións con respecto ao que continúa a ser descrito como a gran tarefa do autoconhecimento nacional —por veces, case unha anamnese platónica. É en fragmentos como este onde se pode comprobar con facilidade que, aínda que Piñeiro desexaba un estatus culto para a literatura galega, non cría que para adquirilo fose necesario o valor da *contemporaneidade*. Para o autor, profundamente romántico neste punto, a produción literaria debía expresar o carácter nacional. Ora ben, sería un erro atribuír esa preferencia piñeiriana a un exceso de nacionalismo literario; ao noso xuízo, unha argumentación contraria encontra tamén sólidas posibilidades argumentativas. A defensa dunha visión romántica deste tipo na segunda metade do século XX revela a asimetría epistémica herdada das limitacións inherentes á imaxe nacional creada no pre-guerra. Por outras palabras, desde Galaxia estaban a ser defendidos modelos teóricos para explicar o relacionamento entre nación e literatura (galegas) que non serían aplicados a calquera outro contexto nacional, próximo ou distante. Os Estados-nación contaban xa con relatos periodolóxicos da propia historia literaria capaces de concitar unha enorme variedade de autores, obras e correntes. As relacións entre os distintos ítems dese corpus e a nación podían ser moi fracos, pois en última instancia era a simple gloria literaria a que alegorizaba a gloria da propia nación. A estrita univocidade do modelo defendido por Piñeiro debíase á carencia nas tradicións discursivas anteriores dunha visión da nación (galega) como moderna e plurívoca²⁹⁵.

²⁹⁴ Nótese que para Piñeiro o temporal/mudábel e o esencial/xenuíno son magnitudes dificilmente reconciliábeis; as ‘modas’ son distraccións con respecto ao que continúa a ser descrito como a gran tarefa do autoconhecimento nacional —por veces, case unha anamnese platónica. É en fragmentos como este onde se pode comprobar con facilidade que, aínda que Piñeiro desexa un estatus culto para a literatura galega, non cre que para adquirilo sexa necesario o valor da *contemporaneidade*. Para o autor, profundamente romántico neste punto, a produción literaria debe expresar o carácter nacional. Ora ben, sería un erro atribuír esa preferencia piñeiriana a un exceso de nacionalismo literario; ao noso xuízo, unha argumentación contraria encontra tamén sólidas posibilidades argumentativas. A defensa dunha visión romántica deste tipo na segunda metade do século XX revela a asimetría epistémica herdada das limitacións inherentes á imaxe nacional creada no pre-guerra. Por outras palabras, desde Galaxia son defendidos modelos teóricos para explicar o relacionamento entre nación e literatura (galegas) que non serían aplicados a calquera outro contexto nacional, próximo ou distante. Os Estados-nación contaban xa con relatos periodolóxicos da propia historia literaria capaces de concitar unha enorme variedade de autores, obras e correntes. As relacións entre os distintos ítems dese corpus e a nación podían ser moi fracos, pois en última instancia era a simple gloria literaria a que alegorizaba a gloria da propia nación. A estrita univocidade do modelo defendido por Piñeiro débese a carencia nas tradicións discursivas anteriores dunha visión da nación (galega) como moderna e plurívoca.

²⁹⁵ Mantendo aquí a separación de Even-Zohar entre *culture-as-goods* e *culture-as-tools*, un nacionalismo en posición dominante é capaz de reificar a produción cultural pasada nunha tradición en torno a uns parámetros identitarios fortes (por exemplo, no caso español, a xa mentada preferencia polo realismo) sen estes se converteren nos únicos repertorios posíbeis para a produción cultural nacional. A combinación entre interpretacións estáticas e dinámicas, pechadas e abertas dos produtos culturais permite ao nacionalismo dominante contar cun relato literario-historiográfico unívoco para erixir a identidade nacional e, ao mesmo tempo, coas vantaxes propias dunha produción estética relativamente independente da identidade nacional: importar modelos segundo necesidades contextuais, competir no mercado estético internacional en función dos valores en alza, incluír as propostas dirixidas á subversión como lexítimamente nacionais. Esta dúplice dimensión dos produtos culturais propios de nacións con Estado poden causar o paradoxo de que incluso propostas directamente encamiñadas a subverter o relato nacional acaben funcionando como medios de nacionalización perfectamente eficaces ao se converteren en *bens* culturais. Tal é o caso, por exemplo, do que Hutcheon (1995; 2004) denominou *metaficción historiográfica*: unha ollada corrosiva á historia nacional pode ser proxectada a centro do canon nacional sen aparente contradición, sacrificando a univocidade do relato nacional para lograr a aparencia de plurivocidade actual. Entre outros motivos porque a nación é banalizada ao extremo de ser superior aos aquezeceres do seu propio relato. Esa dupla dimensión é a que permite a existencia dunha diferenza entre capitais culturais e simbólicos en relación á literatura; é dicir, a asignación de valores específicos a manobras culturais de aparencia oposta, como son o coñecemento e ostentación da *doxa* instituída, por unha banda, e a súa desobediencia e renovación, na outra.

Debe repararse en que Piñeiro empregaba nestes textos con moita maior profusión o vocábulo de “imaxinación” e os seus derivados que os máis evidentes de “fantasía” ou “fantástico”. Con certeza, o motivo fundamental era que a “imaxinación” é unha facultade kantiana. Tiña, por tanto, liñaxe filosófica e integración asentada na comprensión contemporánea do suxeito, e reconducía a problemática para o ámbito en que Piñeiro achaba que era máis produtiva: o mesmo en que colocara a “saudade”. O obxectivo que perseguía con este transvase disciplinar era afastar a literatura fantástica do arriscado plano do documento etnográfico; o pobo etnificado continuaba a desempeñar unha función, mais como argumentaremos despois, esta era agora moito máis próxima ao depósito de ancestralidade. A macroestratexia discursiva era a mesma que a exposta na sección anterior, consistente en tomar elementos identitarios de base étnica e introxectalos como facultades nun suxeito que dependía da nación/rexión para se constituír. Ese suxeito xa non era só naturalmente filósofo, senón tamén espontáneo cultivador de ficción sobrenatural.

A énfase na imaxinación como fórmula literaria tiña, aliás, unha importante carga política. Antes incluso do que a súa correlación coas tendencias intrínsecas galegas, Piñeiro ponderaba positivamente a literatura imaxinativa por ser a única que restituía á humanidade o seu carácter libre, en canto permitía o libre xogo das facultades kantiano. O autor concibía a contemporaneidade literaria europea como presa entre dúas tendencias viciosas: o obxectivismo e o subxectivismo²⁹⁶. Na súa teoría da saudade, calquera aposta por un dos extremos da relación suxeito-obxecto neglixenciaría necesariamente que o verdadeiro mundo é unha entidade resultante do encontro entre ambos os dous. No ámbito estritamente literario, o problema que se derivaba dunha escolla polarizada é que se extraviaría no camiño a liberdade humana: por presentar unha realidade excesivamente incidente no Eu, nun caso; por presentar un Eu confinado no seu propio interior, no segundo (17). A literatura imaxinativa, no entanto, presentaba un mundo “libérrimo por non estaren os seus máxicos elementos condicionados polo espazo nin polo tempo”, o que era consecuencia da “identificación coa tendencia fundamental do mundo galego en que nós vivimos” (20)²⁹⁷. Se nesa obsesión piñeiriana coa liberdade podía

²⁹⁶ Piñeiro tende nos dous textos aducidos a presentar debates, tendencias e categorías propias do sistema literario español da altura como *imago mundi* con respecto a estética contemporánea e mundial, un efecto característico do nacionalismo banal. En termos estritamente literarios, a fidelidade ás balizas propias da discusión literaria española —véxase, por exemplo a apelación á “deshumanización” orteguiana (2016b, 16) sen necesidade de nomear directamente Ortega— constitúe unha forma de subordinación sistémica. Este feito non é vulgar, pois mostra máis unha vez que os diagnósticos que subxacen á toma de decisión con respecto ás estratexias fantásticas operan no que Lourido denomina “espazos de indeterminación”, “espazos en que concorren e dalgunha forma se hibridan as lóxicas respetivas dos campos concernidos” (2015, 260). Resulta difícil precisar en que medida a función perseguida por esta planificación cultural é resistencial —visando establecer repertorios específicos— ou, pola contra, asimilativa —colocando o campo literario español como depositario xenuíno da *illusio* por que concorrer.

²⁹⁷ Como xa adiantamos, após a publicación do “Limiar” Celestino Fernández de la Vega dirixiulle unha carta a Piñeiro para advertirlle do risco que a longo prazo supuña un excesivo “cunqueirismo”: “Eu coído que demasiada ‘materia de Bretaña’ sería perigosa. Pasemos polo Cunqueiro, mais non estaría demais porse en garda diante dun posible ‘cunqueirismo’ iniciado polo Cortezón. Ti xa sabes que eu abomino o ‘realismo’, ‘neorrealismo’, ‘tremendismo’, ‘eisistencialismo’ e demais porcallada francesa ou castelán, pero coído que non hai que percurar o remedio fuxindo cara un esteticismo anacrónico e valeiro. Ista é a miña sinceira e sumaria opinión inda que sobor diste asunto moito habería que falar e tal volta fale no libro encol do humorismo”. Con efecto, na sección X. 4 d’*O segredo do humor*, “Vicisitudes do humor” aparece o que pode lerse como unha contestación ao “Limiar”. Esta permítenos reconstruír onde ficaban as semellanzas e as diferenzas entre ambos os proxectos: “a literatura de Cunqueiro é ‘antirrealista’, pero, claro está, iso non quere dicir que ignore a realidade, senón que a cancela irónica, humoristicamente. Cousa que [...] é perfectamente lícita, valiosa, digan o que queiran os inimigos da liberdade creadora, os ‘pedagogos’ do realismo e o compromiso a todo trance. Esta fabulación xovial é tamén moi galega e moi senlleira dentro da literatura dos nosos días. [...] ¿Que significa esa evidente propensión galega ó humorismo? De momento non temos pensada unha resposta axeitada a cuestión tan ardua e complexa” (2009, 191). É consenso, pois, que a literatura debe ser “libre”, sexa a través da vía fantástica ou da humorística, que non debe ser comprometida e que o referente oposicional principal é o realismo —talvez pola situación de concorrencia de imaxinarios descrita en 3.1, mais tamén por resistencia ás novas posturas estéticas aparecidas nos campos galegos e español. Se o problema do fantástico non reside no seu carácter evasivo, entón só pode ficar na súa proximidade ao mundo rural e a formas de narración de escaso capital simbólico.

haber algunha crítica en cifra ao franquismo, o certo é que na altura debía lerse como unha aposta pola terceira vía (Regueira 2020); unha barreira, en suma, ao pensamento marxista.

Este momento argumentativo en que unha tendencia (etno)espiritual galega soluciona a problemática esbozada é unha articulación verdadeiramente característica de Piñeiro. Correlaciona coa súa forma argumentativa predilecta, consistente en presentar dúas opcións intuitivas ou típicas mais viciosas e un punto intermedio mediado e artificial mais virtuoso que debe ser incentivado, habitualmente coincidente con algún trazo espiritual²⁹⁸. Repárese, incidentalmente, que é esa estrutura a que non achábamos no fantástico risquiño, en que o gusto pola fantasía se explicaba, sinxelamente, polo carácter labrego da maioría da poboación. Esa diferenza entre ambas as focaxes pode servir como un bo punto de inicio para aproximarmos Piñeiro aos distintos RMs históricos. Nos dous textos propostos, a tendencia galega para a imaxinación era ofrecida como solución a unha ampla serie de dicotomías. Forcadela (2005, 12-13) rastrexo na “Carta a Álvaro Cunqueiro” as series de oposicións de liberdade/lei, imaxinación/razón, mundo natural/historia, arte/ciencia, individualismo/socialismo. Neste primeiro momento, a teorización do fantástico é asimétrica con respecto á da saudade, xa que é sempre un dos dous extremos o que é presentado como absolutamente positivo. Mais xa se constata aí que as vellas condicións de posibilidade do “mundo natural” libre corresponden a unha realidade anterior que se afasta rapidamente. Europa áchase nun profundo estado de declinio, consecuencia da modernización e da mundanización —procesos que entende como forzas, a Historia e a Razón. En contraposición, Galiza, como un dos territorios políticos de máis serodia modernización do continente, aínda conservaba a cosmovisión que a industrialización arrasara. Isto convertíaa nun punto de apoio desde o cal incoar a reespiritualización de Europa; o que significaba, nesta altura, opor un modelo de xínea antimodernista á razón, á historia, á ciencia e ao socialismo. Ese proxecto é nomeado “a Cruzada da Imaxinación” (1951, 107)²⁹⁹. Os paralelos co RM latinoamericano vólvense facer aquí patentes, embora a función xogada polo referente europeo sexa diametralmente oposta. O RML inicial colocaba Europa nunha situación de decadencia civilizatoria spengleriana e cifraba nas comunidades rurais ancestralizadas con que Europa xa non contaba a vía para acceder ao centro do canon mundial en constitución. O fantástico piñeiriano coincidía no diagnóstico sobre o esgotamento europeo, sobre as causas que o explicaban (desruralización) e sobre o elemento en que apostar en troca (os restantes depósitos de cultura ancestral). En contraste, Piñeiro entendía a ruralidade galega como unha vía para voltar Europa á plenitude espiritual de outrora.

Cinco anos máis tarde, na “Carta a Daniel Cortezón Álvarez”, Piñeiro mantíña o proxecto político de fondo, mais colocaba a distribución entre estruturas conceptuais e axiolóxicas en simetría co que xa aplicara á saudade. Agora son os termos medios e sintéticos os que superan os extremos viciosos e permiten ultrapasar as aporías estético-filosóficas da Europa pasada e presente; non por acaso, a énfase central volvía recaer nas relacións suxeito-objeto, de que a

²⁹⁸ Outro exemplo posíbel desta estrutura podémolo achar na defensa do relativismo lingüístico que fai en *Consideracións sobre a cultura galega*, cuxos termos son idénticos aos que aplica aos ámbitos filosóficos, políticos e estéticos: “a lingua non é un puro espello obxectivo da realidade, unha imaxe obxectiva da realidade, como tampouco o son os nosos sentidos. Os sentidos impoñen a súa propia especificidade selectiva á realidade que perciben. De certo, a verdadeira imaxe *humana* da realidade é a lingua, pois nela é onde a realidade subxectiva e a realidade obxectiva se funden e, mesmo por eso, a lingua é o único medio que nós temos de entender, de estudar, de coñecer a realidade” (2009c, 29; *italicos no orixinal*). Valorízase a lingua, máis unha vez, por ser mediadora entre suxeito-objeto; agora en función de parámetros epistemolóxicos e non éticos. A característica estrutura argumentativa aparece tamén no seu prólogo a *O crepúsculo e as formigas* (2016a, 15-16).

²⁹⁹ Regueira (2020, 171) afirma deste proxecto piñeiriano que ten “resonancias europeístas, rexeneracionistas e palinxenéticas, non moi afastado da terminoloxía empregada polo falanxismo e dirixido a un autor que viña de militar nel e procuraba o seu retorno a unha identidade galega que defendera en termos conservadores e reaccionarios mesmo na pre-guerra”.

imaxinación debía constituír unha “síntese” e “unidade superior” (2016b, 16)³⁰⁰. A ese binomio engadía Piñeiro o da “singularidade”/“sociabilidade” (14) e o xa citado de subxectivismo/obxectivismo. A fantasía é capaz de crear un mundo intermedio entre as narrativas encarceradas no Eu e aquelas outras anuladas pola forza do real, un punto cero que ben podería corresponderse co procurado por Franz Roh co seu *Magischer Realismus*³⁰¹. O fondo bélico e salvífico que estaba por tras da idea da “Cruzada” deixaba paso a unha concepción política do texto sensibelmente máis posibilista. Non é improbable que no tempo que mediou entre ambos os textos Piñeiro fose claudicando do inicial antimodernismo maximalista perante a rápida modernización do rural galego e o éxodo urbano que continuaron o inmediato após-guerra e, sobre todo, perante a incapacidade da *intelligentsia* galega para acceder ás ferramentas estatais necesarias para reverter aqueles procesos.

Agora as posibilidades políticas do texto ficaban na idea de representación: “A literatura danos, ningún o duda, a imaxe do home contemporáneo” (2016b, 14). Este é o principio fundamental da hermenéutica de Piñeiro, tanto na súa vertente política como estritamente estética. A máxima citada é, no entanto, algo equívoca; na realidade, a literatura era para el unha representación posíbel do relacionamento entre o “home contemporáneo” e o mundo externo. Aínda que parece claro que tal representación é dependente da época concreta, de modo que as tendencias literarias coevas son as naturais dunha época sen liberdade, parece que hai formas non mediadas polo espírito do tempo, como a fantasía, que son capaces de figurar ese vínculo no seu *deber ser*. Este punto é de importancia: a literatura imaxinativa pode corrixir eticamente a época e abrir así o camiño para unha eticidade nova; sobreenténdese, pois, que a *imaxinación libre* na representación literaria é un axente por súa vez *libertador*³⁰².

Até aquí vimos tentando aclarar os termos en que Piñeiro estableceu as problemáticas que quería defrontar con dous fins determinados. Por unha banda, pretendemos patentizar as correlacións que presentan as exposicións do fantástico piñeiriano coas coordenadas conceptuais do RME; debidas, con certeza, á forte presenza de elementos de filiación romántica e idealista. Por outra banda, quixemos mostrar o duplo proceso que caracterizou o discurso identitario de Piñeiro, quen simplificou todos os debates previos en apenas uns poucos

³⁰⁰ A dicotomía non é simétrica, e a terceira posición buscada sempre fica claramente do polo liberal e individualista. Así, Piñeiro non opón sociedade e individuo, senón “sociabilidade” e “singularidade”; dese modo, a aposta polo “individuo”, que sería un medio-termo entre ambas fica como unha “síntese superior” e non como aposta por un dos extremos (2016b, 14). Non é que abandonase os valores políticos presentes na “Carta a Cunqueiro”, é que prefere presentalos dun modo distinto. Esta nova feitura para o mesmo esquema ético persegue, con certeza, despolarizar as propias posturas políticas facéndoo pasar por medios-termos. Ese mesmo coidado despolitizador léva a suprimir as referencias ao “socialismo” como adversario civilizatorio e optar por unha terminoloxía moito menos engaxada. Remítimonos a Regueira (2020, 199-205) para unha lectura das implicacións políticas da teoría do fantástico defendida por Piñeiro, en particular no que atinxe a procura dunha terceira vía entre comunismo e capitalismo.

³⁰¹ A recepción que Piñeiro fai da obra de Carlos Maside presenta, de feito, parámetros moi próximos ao RM alemán: “Se é certo que a realidade en si mesma non é creación do home, tamén é certo que este pódela re-crear conforme á súa propia medida e condición, pódelle infundir calidade humana, pode espiritualizala [...]. Mesmamente dese raro poder é de onde lle vén á arte esa certa dimensión máxica, ese certo arrecendo cuase-relixioso que sempre a envolve”. Agora ben, a mestura entre realidade e espiritualización é, para Piñeiro, a “realidade galega” (2009b, 118).

³⁰² Décadas despois, Ángel G. Loureiro di precisamente de *La saga/fuga de J. B.* que representa “un nuevo lenguaje, el de la *imaginación en libertad* que se ejemplifica en el personaje de Bastida” (en *Mentira y seducción: la trilogía fantástica de Torrente Ballester*, 1990; citado en Benoist 2002, 401; itálicos nosos). A escolla lexical de Loureiro é moi atinada, aínda que se compadece en exceso co propio discurso de Torrente sobre a propia obra —mímese bastante habitual na crítica torrentina, como veremos. O novelista ferrolán compartiu con Piñeiro o maxisterio risquiano das Mocidades Galeguistas e, a partir da metade da década de 60, foise aproximando a Galaxia e comezou a ler sistematicamente a súa produción teórica. Mais a presenza da *imaxinación libre* como postulado político explícase sobre todo pola procura, común a Piñeiro e a Torrente, de formatos literarios e filosóficos que permitisen o que poderíamos chamar unha apoliticidade de aparencia comprometida. Torrente erixiu o proxecto político da súa obra literaria de maior suceso en volta das ideas de *liberdade* ou *autonomía ficcional* e, noutra orde de ideas, de *desmitificación*. Categorias, aquelas, que dirixiu tamén contra as tentativas galegas de construción nacional, a pesar de que Piñeiro parecía esperar de *La saga/fuga de J. B.* un novo *Merlin e familia*. Véxanse, sobre estas cuestións, as seccións 4.1.4. e 4.1.5.3.

principios xerativos (*imaxinación, saudade, humorismo*) e ampliou o seu ámbito de afección a todos os escenarios teóricos posíbeis. Pasamos agora a expor en que consistiu exactamente a “síntese” virtuosa levada a cabo pola literatura imaxinativa galega. Para facelo faremos uso, sobre todo, da “Carta a Daniel Cortezón Álvarez”, limiar d’*As covas do rei Cintolo*. A teoría do fantástico exposta na “Carta a Álvaro Cunqueiro” é fundamentalmente idéntica, e a nosa exposición posterior será, por tanto, aplicábel tamén a ela. Mais este segundo texto ten varias vantaxes comparativas: en primeiro lugar, é máis sistemático e claro e, en segundo lugar, o seu xa mentado posibilismo permite ver mellor como a modernización rápida provocou un achegamento para discursos anexos ao RML —o *depósito de ancestralidade*. Introducimos agora unha longa citación, xa que resulta do maior interese:

Non deixa de ser chocante, polo menos pra min, a rápida derivación da narrativa galega cara os eidos da fantasía, aínda que, ollada dende a corrente predominante na época, mesmo semelle unha especie de repaño. Por embaixo da códea que a sucesión das modas literarias foi formando, sen dúbida latexaban tendencias xenuínas, fondas, que xermolaron apenas feita a primeira decrúa. O mesmo que as tronadas do outono fan reventar as fontes, así o primeiro abalón do noso rexurdir aital fixo reventar o íntimo manantío da raza. Un mundo máxico, lexendario, incondicionado, no que se misturan i combinan o idealismo sentimental i a donosía do encantamento, a inxenuidade ensoñadora i o delicado humor toma corpo e figura literaria namáis aparecer a nosa narración culta. Non xurde, como semellaría ben natural, dunha influencia ou corrente literaria vixente polo mundo adiante. Pola contra, ven dembaixo, das raíces vivas da sensibilidade popular, que eiquí en Galicia conservóu incesantemente o amor i o gosto do irreal, mesmo coma si tiver unha especial acuidade sensitiva pra percibir e penetrar nun mundo invisíbele e maravilloso que envolve e arrodea o mundo ouxetivo da realidade concreta. Verdadeiramente, a ‘Weltanschauung’ popular galega, abrangue a presenza simultánea de dous mundos, un palpábele, un visíbele i outro invisíbele, talmente coma si o mundo da realidade estiver cinguido por un contra-mundo ou tras-mundo, de natureza máis enxebre e sutil, no que soio reinan forzas e poderes espritoás. Iste moverse en dous mundos dálle ó home galego unha dobre vivencia da liberdade íntima: a liberdade máisima de fantasía incondicionada i a liberdade da consciencia humorística. Porque o contraste dos dous mundos, que o home pode facer imaxinativamente gracias á súa independencia individual, a [*sic*] súa liberdade, presenta unha dobre perspectiva : si se fai ollando o ultramundo dende a realidade, a visión é humorística ; si se fai ollando a realidade dende o reino da fantasía, o mundo queda envolto na néboa máxica³⁰³ do idealismo lírico³⁰⁴. E coido eu que a fusión distes dous mundos nunha síntese única é, talmente, unha das realización [*sic*] que millor se lle dan ó espírito galego. (2016b, 20-21)

³⁰³ Aproveitamos para destacar a metáfora presente no “mundo envolto na néboa máxica”, tamén despregada noutros textos do autor (Piñeiro 2017, 14). Ese lugar común reaparece incesantemente en textos posteriores sobre a caracterioloxía dos galegos; xa en Álvaro Cunqueiro, mais sobre todo a partir de Torrente Ballester, que a repite constantemente nas súas intervencións públicas en España após os anos 70. Deste último a toma, por exemplo, Xavier Alcalá (Malvar 2019). O lugar común sobre a galeguidade popularizado por Torrente afirma que polo carácter supostamente bretemoso de Galiza as persoas, que non poden ver a demasiada distancia, están acostumadas a ter que imaxinalo todo. En *La Saga / Fuga de J. B.* aparece, de feito, unha néboa máxica que fai levitar a vila, espazo central da trama, cando os habitantes se preocupan en común sobre algún tema de actualidade; trátase da narrativización dunha heteroimaxe que comezou sendo autoimaxe e que persegue, sobre todo, a complicidade co horizonte de expectativas do lector non-galego.

³⁰⁴ Conxecturamos que sería posíbel ver aquí unha referencia directa a dicotomía entre idealismo máxico e realismo máxico de Novalis. Sexa ou non así, Piñeiro contrapón ao “idealismo lírico” o “humorismo” e non un hipotético ‘realismo máxico’ ou ‘lírico’ —que sería o intuitivo pola lóxica da contraposición— porque nestas datas Celestino Fernández de la Vega estaba a piques de dar a lume *O segredo do humor*. Lembremos que as teorizacións de Piñeiro adoitan ir dirixidas a maximizar a rendibilidade do espazo dos posíbeis existente; aquí tenta deixar preparado un oco para o seguinte fulcro identitario.

En primeiro lugar, o que está a postular aquí o autor é a existencia dunha corrente *propriadamente* galega, no mesmo sentido en que fora entendido o RML até a década de 70. É unha fórmula literaria que no pasado aparecía espontaneamente por influencia do carácter nacional, mais que, carente de cultivadores autoconscientes, non chegara nunca a enraizar. Fica así unificada e imaxinada a tradición, que prefigura o presente histórico³⁰⁵. Debemos insistir: este tipo de estratexias retóricas non planifican unha nova fórmula literaria *ad hoc*, senón que afirman que esta leva tempo circulando indetectada; unha vez que é descuberta, os novos autores deben incentivar o seu cultivo. O verdadeiro talento de escritores como Cunqueiro e Cortezón reside en seren capaces de ler o pulso do “íntimo manantío da raza”, na súa “identificación co mundo galego que nós vivimos” (17). A imaxe da fonte natural, aliás, fai parte dese nutrido grupo de imaxes extractivas que caracterizan a comprensión moderno-nacional da cultura rural, tornada materia prima para o escritor culto. O uso destes tropos indicia a transformación que está a experimentar o referente étnico do discurso; é, como veremos logo, un sinal claro das complicacións a que levou o descolamento entre a historia social e os conceptos, sempre provisionais, con que se tentaba explicar.

O máis produtivo do texto aducido é a combinación do léxico ontolóxico e epistemolóxico característico das distintas formas de RM. Aparece, en primeiro lugar, o duplo mundo: o “palpábele” contra o “impalpábele”, o visíbel contra o “invisíbele”, o corriqueiro contra o “maravilloso”, o subxectivo contra o “ouxetivo”, o mundo real contra o “tras-” ou “contra-mundo”³⁰⁶. Os galegos viven “na fusión espiritual dises dous mundos” (22)³⁰⁷. Para explicar esta vida dúplice o autor conxectura unha facultade de dupla visión limitada nacionalmente. Os galegos son donos desa “especial acuidade sensitiva”, dunha gran capacidade, en fin, para a imaxinación, que non consiste en *inventar* ou *crear* senón en *ver* algo alleo ao propio suxeito. Como no texto de Carpentier, non é claro até que punto ese segundo mundo “maravilloso” existe ou non, é dicir, cal é o compromiso ontolóxico do autor co sentido literal do que está a afirmar. Tampouco é fácil entender que tipo de facultade pretende ser a imaxinación piñeiriana, epistemolóxica ou poética. Por idénticos motivos que o “Prólogo” a *El reino de este mundo*, a “Carta a Daniel Cortezón Álvarez” ofrece sinais contraditorios, alterna o conxuntivo “estiver” e o “coma si” co indicativo e a descrición precisa dese “tras-mundo”: o intuïto último non é a teorización contrastábel, a pesar da aparencia adoptada. Non se trata dunha teoría para explicar senón para facer críbel un determinado cadro, para rendibilizar os preconceptos e heteroimaxes incentivados polo competidor nun escenario de conflito nacional e intersistémico.

³⁰⁵ Usamos aquí “prefigurar” apenas no sentido dado por Auerbach ao concepto (1998), é dicir, ‘lectura dun texto pasado como imaxe anticipatoria dun texto futuro’ —nomeadamente, episodios do Antigo Testamento con respecto a outros do Novo Testamento. Destarte, os elementos pasados achan o seu valor na medida en que alegorizan os presentes: elementos máxicos, sobrenaturais ou metafísicos da tradición literaria previa son explosións do xenio nacional que, disconforme coas fórmulas foráneas, demanda unha poética xenuína en que se expresar.

³⁰⁶ Aínda após catro décadas da aparición deste texto que consideramos, xunto á “Carta a Álvaro Cunqueiro”, fundacional en chave de autopercepción identitaria, as súas pegadas continuaban a notarse nas elaboracións sobre o fantástico galego de Antón Risco (1991). Voltaba aí o “ultramundo”, que relembra as imaxes de duplicidade ontolóxica piñeirianas: “[o fantástico] recolle os principais temas que tradicionalmente animan a imaxinación e o pensamento galego: a proxección no Alén, particularmente na ultratumba que se tenta conxurar co humor, así como a proxección dese ultramundo impensable de mortos-vivos no noso (aparecidos, a Santa Compañía), o que, naturalmente, colle pulo no folklóre (un folklóre que, ligado ó culto ós santos, pode recoller ecos de remotos politeísmos e mesmo animismo), os mitos cultos do celtismo e da chamada materia de Bretaña [...] Así, non hai dúbida de que os tales temas comportan as preocupacións básicas de identidade colectiva, da saudade (dun pasado perdido, esquecido), da relixiosidade e da superstición en resposta ós medos da vida, do forte sentimento da terra [...] coas defensas tan coñecidas da ironía, o humor, o escepticismo ou o relativismo, a renartería, o trasacordo, o cálculo da palabra, a valoración do silencio” (Risco 1991, 77-58).

³⁰⁷ Todos estes elementos parten da “Carta a Álvaro Cunqueiro”, en que perfila a estética nacional baseada na dupla percepción cosmovisional: “‘dobre mundo’: o mundo real, que se nos impón; i-o mundo imaxinativo, o mundo da pantasía que nós creamos. Iste vivir nun ‘dobre mundo’ é, nin máis nin menos, a verdadeira clave da nosa tan sonada ‘complexidade psicolóxica’” (Piñeiro 1951, 107).

Tamén comparece aquí a “presencia simultánea” estudada en 2.3.2, con algunhas diferenzas que merecen algún comentario. No RML primixenio, era apenas a presenza de comunidades ancestralizadas a que comunicaba a súa cosmovisión co total demográfico do Estado-nación. O que Piñeiro afirmaba na “Carta a Daniel Cortezón Álvarez” era, no fundamental, idéntico: por unha banda, a “Weltanschauung popular galega abrangue a presenza simultánea de dous mundos”; pola outra, “o home galego”, que ten unha “doble vivencia” real-irreal. No primeiro caso, está a falar da sociedade tradicional en exclusiva; no segundo, de calquera habitante nacional anónimo. Mais diferentemente do que etiquetamos como *depósito de ancestralidade*, Piñeiro non postula a separación étnica entre ambos como causa en si do convívio cosmovisional. O mundo rural é “[o] mundo galego que nós vivimos”³⁰⁸ e ao mesmo tempo unha “Weltanschauung” outra, testemuña dun tempo que xa non é.

A causa desta diferenza é dúplice. Por unha banda, o nacionalismo cultural galego tradicional oscilou sempre entre presupor, por unha banda, unha identidade étnica profunda entre sociedades moderna e agraria e, por outra, escoller a segunda como a máis representativa da nación. Piñeiro adhire á tese do nacionalismo romántico tradicional que marcamos como precedente europeo do depósito de ancestralidade: os labregos son unha forma pasada, culturalmente pura, dos cidadáns presentes. A *Weltanschauung* tradicional foi reificada polo dispositivo antropolóxico; o resultado desa operación, axeitado ao gusto letrado, é o que habilita o escritor culto para cultivar unha certa poética. Mais o galego popular non está alterizado no mesmo grao que *el indio y el negro* da poética carpenteriana, codificados non apenas étnica senón racialmente. Como acontecía nos discursos elaborados polo Grupo Nós, as ferramentas desenvolvidas para autodescribir a nación entregan resultados contraditorios e pouco solventes para defrontar as tarefas políticas inmediatas. Subsiste na teoría do fantástico de Piñeiro a aporía creada pola necesidade de considerar nacionais os habitantes urbanos e o estrito mantemento dun cadro identitario moi pouco frutífero para ese fin, xa que un outro proceso de nacionalización está a ser máis eficaz neses escenarios³⁰⁹. Conforme decorre o tempo a necesidade faise cadora máis punxente, e o cadro teórico menos capaz de traer para a ollada unha imaxe harmónica do todo social.

Noutros momentos da nosa argumentación defendemos que este tipo de ambivalencia á hora de asignar o depositario da “Weltanschauung” baliza un determinado proceso social en paralelo: a existencia de dúas sociedades con economías e sistemas simbólicos distintos en que unha comeza a absorber a carga demográfica da outra. É, por tanto, a metáfora propia dun tempo de transición en xeral e de migración en particular; que era tamén, aliás, o caso do RML. Ora ben, a segunda diferenza a apuntarmos entre ambas as teorías é que na formulación piñeiriana aparece un *pathos* temporal marcadamente apocalíptico; unha preocupación pola inminente desaparición dos inventarios étnicos tradicionais —tanto aqueles propostos para o total nacional, como a lingua, como aqueloutros estritamente limitados á vivencia camponesa, como a organización diaria do traballo. Era contra esa apocalipse cultural que Piñeiro chamaba á ‘Cruzada’ en 1951. Non había nada semellante a ese *pathos* no RML, moi pouco sensíbel en todas as súas encarnacións á pasaxe do tempo, dado que o seu referente político fundamental era urbano, burgués e letrado. As camadas reificadas como depósito de ancestralidade ficaban fóra da temporalidade moderna e, aínda cando non fose así, xa comunicaran á América Latina

³⁰⁸ É o pronomes de primeira persoa do plural con valor nacional de que falamos en 2.2.3.

³⁰⁹ Referímonos á indecisión sobre a identidade étnica entre galegos modernos e agrarios. Se a galeguidade reside nun aspecto tan constitutivo como as facultades do suxeito, a identidade entre ambos parece asegurada. Mais a descrición desas facultades está enormemente asentada nas descricións etnográficas da anterior xeración, advidas no franquismo identidade rexional autorizada e rexional-nacional concorrente ao mesmo tempo. Destarte, e a pesar do empeño en traducir a identidade en termos trascendentais, a desaparición dos inventarios culturais agrarios é vivida como *desgaleguización*, como desaparición da verdadeira identidade.

a súa cosmovisión esencial; o escritor continuaría a presentar unha dúplice cosmovisión aínda cando a poboación indíxena sumir de todo.

Por outra banda, o peso da temporalidade no discurso identitario galaxiano —non apenas piñeiriano— é consecuencia da maior velocidade da ‘gran transformación’ galega con respecto á equivalente latinoamericana. No fragmento citado di o autor que “a sensibilidade popular [...] en Galicia *conservou* o gosto polo irreal” (itálicos nosos), pretérito que contrasta co rigoroso presente de indicativo do resto da argumentación. A perfectividade non está a aplicarse sobre a existencia de Galiza, senón sobre o propio feito da conservación cultural, que se produciu noutrora. O momento orixinario da desruralización comeza a parecer lonxínquo, e a historia moderna de Galiza vai insuflándose dunha densa temporalidade interna impensábel polo Círculo Nós. Tómense como termo de comparación, por exemplo, as palabras de Castelao ao falar do “miragre da eistencia diferenciada de Galiza a través de tantos erros e miserias hestóricas, proba de que do chan galego xurde unha enerxía incoercible, capaz de facernos inmortaes” (2017, 45)³¹⁰. A Historia en Castelao ou en Otero Pedrayo era o rexistro do que non mudaba porque non podía mudar; en Piñeiro, pouco sospeitoso de calquera historicismo, a Historia supuña o recoñecemento traumático da infiltración do tempo no “mundo natural”. Non mudaron nin o suxeito de historicidade nin a estrutura metahistórica de fondo, senón a realidade etnodemográfica inmediata, que fai ao autor desbotar a suposta inmortalidade da ‘cultura’ galega. A escolla da estrutura verbal e referencial da teoría do fantástico piñeiriano, cos seus saltos entre pasado e presente, entre o “nós” nacional e o outro agrario na terceira persoa, patentizan a asunción da visión moderna e nacional do tempo, distribuído en distintas camadas capaces de se infiltraren (como o ancestral no coevo), mais claramente delimitadas. A sociedade tradicional comezaba a ser vista como un reduto dun tempo outro: se en 1951 Piñeiro aínda acreditaba que era posíbel unha rerruralización de Europa, nas décadas vindeiras foi transitando para o obxectivo, máis humilde, de transformar os contidos cosmovisionais en cultura oficial urbana³¹¹.

En definitivo, a pregunta que cómpre facer chegados a este punto argumentativo é se a poética de base antropolóxica formulada por Ramón Piñeiro entre os anos 1951 e 1956 é anexa ao que describimos como depósito de ancestralidade. A resposta non pode ser excesivamente concluínte. Con efecto, nos textos citados podemos enxergar procesos moi característicos de simplificación e abstracción da imaxe do campesiñado. O primeiro nacionalismo cultural galego recompilara os costumes, prácticas, relatos, hábitos lingüísticos para logo unificalos nunha cosmovisión popular máis grande do ca eles; seguidamente, outorgáralle prioridade ontolóxica e presentáraa como a verdadeira orixe dos particulares culturais do pobo. Nesta

³¹⁰ Alonso Nogueira (2014) empregou esta mesma pasaxe para argumentar en sentido oposto. Acha que nela se pode encontrar a reivindicación dun “mundo moral que se perdeu, pero que semella a resposta ás contradicións irresolubles que a modernidade fixo xurdir entre nós” (47), o que proba, para el, unha distancia fronte ao ahistoricismo do Grupo Nós. Achamos, no entanto, que as diferenzas de lectura que poidan suscitar estas declaracións —ou as moitas outras efectuadas polo de Rianxo no mesmo sentido— dependen dos termos en que se establecer a comparación: o contraste con outros membros da xeración propia deita unha imaxe sensibelmente máis historicista de Castelao, mais se o pormos en paralelo con outros segmentos diacrónicos mostra, ao contrario, as enormes contigüidades xeracionais, ao noso parecer non sempre debidamente destacadas. Como apuntamos en 2.3.4, os partidarios da rerruralización da modernidade comparten conceptos e descrições metahistóricas co antimodernismo de máximos, a que non se opoñen dicotomicamente. Do mesmo modo, ambas as posturas non son sempre facilmente situábeis nun eixo esquerda/dereita, como proba o que Herf atinadamente denominou *reactionary modernism* (1998a): o expansionismo bélico en que entrou Alemaña após a República de Weimar levou aos antimodernistas máis reaccionarios a renunciaren a parte do cadro inicial e a louvaren a tecnoloxización da guerra. Esta labilidade é típica do nacionalismo etnocultural perante os seus reiterados fracasos na loita contra a historicidade. O que é de relevar é a fidelidade das sucesivas camadas de nacionalismo cultural galego ao cadro político inicial. Non é unha rexección ao convívio entre mundo rural e moderno, senón consecuencia da ollada dirixida ao conflito nacional: se o cadro irrenunciábel é a estatalidade e modernidade españolas, o galego só pode ser o seu contrario absoluto.

³¹¹ Para as modificacións sufridas no proxecto piñeiriano de regaleguización, véxanse os artigos recompilados por Monteagudo (Piñeiro 2009a), en que o de Lánacara adapta as ideas anteriores ao inminente contexto autonómico.

altura, ao contrario, os elementos discretos da vida rural perderon visibilidade en favor da descrición do espírito, agora autosuficiente —e restrinxido ao ámbito disciplinario da antropoloxía filosófica³¹². As prácticas en si, documentadas pola etnografía no pasado, parecían pretéritas elas propias. En paralelo, a mesma ancestralidade do referente deveu valor: non é que a sociedade agraria sexa libre e, por tanto, cumpra mimetizala; a sociedade premoderna, polo feito de ser *ancestral*, *antiga* ou *premoderna* garda formas puras de imaxinación que poden *liberar* o mundo moderno dos seus problemas específicos.

Estas transformacións na metafórica con que era ollada a sociedade afectaron tamén os modos de representación autorizados para o literario. A literatura que visase representar *verdadeiramente* o feito nacional xa non tiña que focar a vida camponesa ou os relatos da oralidade agraria, senón que debía representar a propia cosmovisión nun réxime trópico. Do mesmo modo que no eixo ético-político, a ancestralidade do pobo galego converteuse en valor estético en si propio: grazas a conservar a “Weltanschauung” popular, o escritor podía acceder a un mundo imaxinativo vedado ao resto de Europa, como afirmara Carpentier apenas dous anos antes. De aí que, como dixemos, neste momento comezase a rexistrarse a proliferación de metáforas extractivas para referir a cultura étnica. A interpretación definitiva da visión de mundo popular como *materia bruta* literaria, non obstante, demorará aínda un tempo en se completar.

Mais a gran diferenza entre ambas as teorías do fantástico é que o RML era un discurso propio dunha nación dominante que usaba o Outro interno para constituír a súa cultura nacional; o fantástico de Piñeiro, en troca, estaba a abrir a porta á antropoloxización da propia identidade nacional, que se atopaba na posición dominada. A simplificación discursiva efectuada, coa cal Piñeiro quería lexitimar unha filosofía galega, solidificou definitivamente a coincidencia entre autoimaxes e heteroimaxes. É probábel que o propio Piñeiro fose consciente do risco da propia estratexia, de aí que cumpra salientar o carácter *ad hoc* destes textos.

A pesar de que na bibliografía consultada sobre este aspecto sexa asumida a fantasía como solución literaria lóxica con respecto ás outras tomadas de posición de Piñeiro —e, por extensión, do Grupo Galaxia todo— hai numerosos lugares onde é posíbel rastrexar unha certa hesitación. Pensamos que talvez sexa máis criterioso considerarmos a canonización do fantástico como unha combinación de varias necesidades feitas virtude: a) atraer para o campo literario galego o axente dispoñíbel con maior capital simbólico (Cunqueiro), b) opor unha literatura diferencialista ás correntes en proceso de canonización en España e c) escoller, dentro das propostas literarias accesíbeis, aquela sentida como máis próxima á “personalidade espiritual de Galicia” (Piñeiro 2009f) e de aparencia máis elevada. Mais Piñeiro sabía ben que estaba a traballar cun material cultural arriscado. Por iso, ao comezar a falar da fantasticidade da literatura galega na “Carta a Daniel Cortezón Álvarez”, afirma que é posíbel que “ollada dende a corrente predominante na época, mesmo semelle unha especie de repaino” (2016b, 20). É un “repaino” con respecto á contemporaneidade e as “modas”, dúas nocións que Piñeiro non tiña en grande estima mais que non podía ignorar de todo se visaba desenvolver un “gran rexurdimento da nosa cultura ata poñela a nivel europeo” (2009f, 161). Por moito que as ambicións do que Piñeiro denominou de pasaxe “idealismo lírico” fosen autocognoscitivas —coñecer e representar a realidade galega—, sabía que o fantástico *tout court* tiña moi escaso valor nos campos literarios europeos da altura. Era o mesmo temor que Carpentier conxuraba atacando frontalmente a materia de Bretaña, “los viejos clisés de la selva de Brocelianda, de los caballeros de la Mesa Redonda, del encantador Merlín y del ciclo de Arturo” (2020, 6). Ambos

³¹² En boa verdade, aínda fica en Piñeiro unha visión das camadas camponesas como entidades vivas, actualmente existentes, que en contadas ocasións racha a ollada exclusivamente abstracta. Estes momentos adoitan ir acompañados do pasado, como na xa citada.

os dous autores eran conscientes de que a modalidade fantástica era propia de quen está fóra da razón, da universalidade e da ilustración. Era un elemento volátil, capaz de crear poéticas competitivas en contextos alterizados a custo de aceptar a alterización a curto e medio prazo. O risco que se corría era o de infantilizar, ruralizar, exotizar e subordinar a literatura nacional; risco que era moito menor, malia todo, no caso dos distintos RML, aparecidos en contextos que a pesar do seu carácter colonial presentaban sistemas culturais estatalizados e esferas públicas propias en desenvolvemento estábel³¹³.

Das páxinas 22 á 23 do limiar a *As Covas do Rei Cintolo* Piñeiro detense a analizar a cuestión da influencia da materia de Bretaña na literatura galega. Pode lerse o que alí apunta en relación ao defendido na sección anterior sobre a desetnificación da cultura galega: a materia de Bretaña é, como o fantástico en xeral, fronteiriza con formas culturais pouco valorizadas (o conto popular, a oralidade rural, a literatura infantil, as novelas de cabalaría)³¹⁴. Por iso, e polo seu carácter foráneo, Piñeiro esfórzase en argumentar que a pegada desa temática na literatura galega é accidental e superficial, efecto derivado do gusto do carácter galego polo sobrenatural: “a innata disposición imaxinativa da [sic] noso pobo, alimentada por unha anterga e permanente tradición lexendaria oral, apropiouse desta literatura medieval” (22)³¹⁵. Talvez porque a “Carta a Daniel Cortezón Álvarez” é lida hoxe en día sobre todo como documento de época e non como, de feito, un verdadeiro limiar, é doado extraviar o feito de que Piñeiro estaba tentando evitar que *As Covas do Rei Cintolo* fose lida da forma máis previsíbel: como pastiche da novela de cabalaría. Este tipo de estratexias aconsellan lermos as teorías do fantástico de Piñeiro como dispositivos para forzar unha recepción *elevada* dos autores dispoñíbeis con maior capital simbólico.

Piñeiro era certamente consciente de que incluso o formato adoptado por Cunqueiro resultaba anómalo no panorama literario europeo da altura. Aínda que a súa obra fantástica estivese pensada para os circuitos da alta cultura letrada, escollía deliberadamente situarse nas súas extremas con formatos aparentemente regresivos. Retomando o apuntado nas páxinas anteriores, a sorpresa que aducía Piñeiro perante a aparición de obras fantásticas tiña ao menos unha parte xenuína. Piñeiro desexaría para o centro do campo un Hölderlin ou un Novalis, mais estaba disposto a aceptar un Hoffmann mentres puidese presentalo como *Kunstmärchen*; non apenas como simple evasión, senón como representación de problemáticas transcendentales. Mais a aposta por esa modalidade implicaba un gran risco no contexto de intensas folclorización e subsistemización; é por iso que Celestino Fernández de la Vega viu necesario advertilo dos perigos que estaba a atraer o camiño estético seleccionado. No seguinte capítulo exploraremos cal foi o destino efectivo do programa estético de Piñeiro, que uso fixo del Cunqueiro e como acabou por permitir unha lectura xenuinamente RM na década posterior.

3.4 CONCLUSIÓNS. PROBLEMAS DERIVADOS DA COINCIDENCIA DELONGADA ENTRE AUTOIMAXES E HETEROIMAXES

Nas seccións anteriores describimos algúns dos momentos fundamentais para rastrexarmos a aparición e a consolidación da fantasticidade galega —da idea de que a tendencia imaxinativa en xeral e o cultivo da narrativa fantástica en particular son características distintivas da galegitude. A hipótese que tentamos defender ao longo deste capítulo é que a ecuación entre

³¹³ Analizaremos a fondo esta cuestión en 4.1.3.

³¹⁴ É así en particular no sistema literario español de posguerra, pois é “la época de gran auge de ventas de la novela popular, con editoriales como Bruguera, Molino o Clíper; novela que solía ambientarse en países exóticos, extranjeros, o en épocas históricas lejanas, para favorecer la evasión del lector” (Ripoll Sintes 2016).

³¹⁵ Trátase, como se pode ver, da visión de Otero Pedrayo da *cultura galega* como unha entidade pasiva exposta a todo tipo de estímulos activos mais só permeábel a aqueles que se axustan á súa personalidade espiritual.

galeguidade e maxicalidade só comezou a ser claramente constatábel cando o referente étnico de identidade perdeu a súa primacía demográfica e territorial.

Unha ollada á evolución de conceptos como *fantasía*, *imaxinación* ou *maxia* no sistema cultural galego mostra que, até a reelaboración discursiva executada por Piñeiro e o Círculo Galaxia na década de 50, a súa incidencia era notoria, mais tamén que os seus significados específicos, a súa distribución relativa e os cadros teóricos en que eran mobilizados eran substancialmente distintos. En termos xerais, a aposta por unha modalidade fantástica fundamentada antropoloxicamente foi unha modulación sincrónica dun proceso diacrónico de longa duración. Quere dicir, o mesmo proceso que levou a postular, desde os inicios da reflexión sobre a caracterioloxía galega, elementos como o romanticismo, o sentimentalismo e o saudosismo como aqueles máis representativos da raza, do espírito ou do pobo. Elementos aqueles, ao menos os dous primeiros, que xa os autores provincialistas tomaban como evidentes, o que indicia a súa antigüidade e a súa probábel orixe como heteroimaxes. Foi por causa desa caracterioloxía que a mediados do século XIX comezou o cultivo, inicialmente en castelán, da prosa fantástica de tipo gótico: esta foi escollida por resultar particularmente *romántica* e, só por isto último, máis galega do que outras. De modo semellante, aínda que por motivos diversos, a narrativa sobrenatural escrita en galego apareceu xustificada polo carácter rural de Galiza e dos seus moradores. A infancia rural de todo galego, ilustrado ou non, facíalle lembrar o mundo supersticioso en que medrara noutroa. A lexitimidade para o uso do fantástico non se fundamentaba na propia etnia, senón nun accidente do percurso vital individual.

Ora ben, a pesar de que a adhesión aos parámetros identitarios devanditos sexa detectábel desde ao menos o protonacionalismo, é igualmente certo que se pode conferir, con idéntica continuidade, un esforzo por decantar nesa heteroimaxe os elementos elevados e eliminar os rurais e supersticiosos. Nunha estratexia semellante á levada a cabo un século despois por Ramón Piñeiro, e no contexto natural do romanticismo histórico, o primeiro galeguismo buscou desruralizar a identidade formulando un novo suxeito para os atributos nacionais: a raza celta. Tal factor podía unificar o total demográfico nunha soa nación a pesar das diferenzas culturais existentes entre entornos urbanos e rurais —nesta altura, cómpre lembralo, aínda non tan acusadas— colocando como camada máis representativa da nación aquela que con Luhmann (2009, 47) denominamos *parte alta* —equivalentes no presente aos líderes bélico-relixiosos da sociedade celta imaxinada. A pesar de que a estratexia do provincialismo inaugurase a despois tradicional coincidencia galega entre autoimaxes e heteroimaxes, debemos notar máis dous elementos de xuízo. En primeiro lugar, que aquela era unha manobra próxima no tempo á segunda vaga de construcións nacionais europeas; temos de lela aínda dentro do período natural de incidencia do nacionalismo romántico histórico. Dado o carácter incipiente e inconsistente da modernización política española no século XIX, é plausíbel considerar que o nacionalismo etnocultural era na altura unha opción promisorio para incoar unha formación nacional alternativa. En segundo lugar, a concepción racial do nacional que aparecía en autores como Vicetto ía acompañada dunha concepción do político marcadamente liberal e estatista, o que contribúe a explicar tanto os momentos puntuais de aproximación ao independentismo como o abandono final de todo proxecto político alternativo ao español. O provincialismo móstranos un movemento pouco coheso e permeábel á cooptación do nacionalismo rival que dispuxo, paradoxalmente, dun dos discursos políticos mellor dirixidos para iniciar un nacionalismo cívico en sentido estrito —isto é, encamiñado á constitución dun Estado independente.

Desde ese momento, as ferramentas despregadas para a imaxinación da nación continuaron e renovaron o fulcro romántico. Podemos separar as súas evolucións en tres grandes liñas de forza: a) substitución da énfase historicista do provincialismo e do rexionalismo por unha visión marcadamente étnica do cultural; b) progresivo abandono da polaridade propiamente política

do nacionalismo (detectábel xa en Murguía), mesmo nos axentes partidarios do maior grao de politización (por exemplo, Castelao) aceptando a estatalidade española como a priori do político; c) actualización dos discursos románticos orixinarios a través da importación de autores ou obras nalgunha medida homólogos, como Spengler ou Heidegger. Todo parece indicar que até 1951 o vínculo entre fantasía e espírito galego non callara. Podemos detectar nesta etapa estratexias argumentativas, conceptos e tropos relativamente próximos á fantástico, como a nova combinatoria do adxectivo “máxico” ou a concepción dos galegos como seres intermedios e particularmente espirituais. En xeral, a conversión das camadas rurais reificadas polo dispositivo etnolóxico en principal espello en que ollar o *Volksgeist* produce un grande interese polos relatos populares de corte sobrenatural. Todavía, estes conservan o seu carácter fundamentalmente etnográfico ou mitocrítico (no caso de Risco), adoitan ser recompilados directamente da fonte popular ou imitala nalgunha medida (até en poéticas tan ambiciosas como a de Dieste) e presentan, en fin, unha relación biunívoca coa sociedade agraria premoderna. Continuando o paralelo co modelo alemán establecido noutros lugares desta tese, a maioría dos relatos fantásticos do período son *Volksmärchen* e *Buchmärchen* e case nunca *Kunstmärchen*; mesmo a pesar destes modelos de repertorio contaren xa cun século de antigüidade.

Foi a partir da obra teórica de Ramón Piñeiro e da narrativa de Álvaro Cunqueiro —en que despois nos determos— que se produciu unha transformación conceptual e estética propicia ao aparecemento dun RM. A mudanza resúmese nos seguintes puntos: a) a conversión dos trazos espirituais canonizados na anterior xeración en características do suxeito que o habilitan para determinadas formas de arte e pensamento; b) a abstracción na ollada ao campesiñado, progresivamente demoucado até testemuña máis pura do espírito nacional, capaz de transmitirlo á poboación letrada mesmo sen existir contacto social directo; c) a canonización efectiva do fantástico como modelo principal de repertorio narrativo con base na antropoloxía filosófica. É tamén nesta etapa que se produciu a relectura do pasado que subsumiu retrospectivamente as propostas estéticas das décadas anteriores baixo o aspecto dunha tradición coherente: a do fantástico galego. A efectividade desa *invention of tradition* pode ser conferida na dificultade que encontramos hoxe en día para separarmos os elementos discretos que conforman o relato historiográfico da estrutura metahistórica e dos principios imagolóxicos propostos polo Grupo Galaxia. Por outras palabras, a detección de calquera obra fantástica en galego (*trigger*) constitúese espontaneamente en proba dunha autodescrición plausíbel (*frame*), sobrerrepresentando certos fenómenos en detrimento doutros, independentemente da porcentaxe real de obras fantásticas sobre o total de libros de ficción publicados a partir de, por exemplo, 1900.

Antes de rematarmos cunha avaliación política do total desta traxectoria debemos afirmar con rotundidade que, a pesar de todas as semellanzas destacadas entre o que Piñeiro denominara “idealismo lírico” ou “literatura imaxinativa” e o “real maravilloso” que Carpentier acuñara uns anos antes, as diferenzas entre ambos son substanciais. Non considerármolas para conxectar en troca unha aparición hipoteticamente simultánea do RM nas literaturas latinoamericanas e galega, como é común na pescuda por un posíbel RMG, implica deshistorizarmos o propio RM. En consecuencia, perderíamos a posibilidade de analizarmos os motivos estéticos e políticos por que realmente foi importado o modelo de repertorio estudado na década subseguinte. A teoría de Piñeiro non é un RM: é unha adaptación de discursos románticos e posrománticos a unha sociedade aínda bastante rural en que unha elite cultural dominada dispuña de textos fantásticos como mellor opción canonizábel. A aparición de dúas poéticas semellantes e temporalmente próximas en Galiza e Latinoamérica pode ser explicada, por tanto, pola semellanza entre os respectivos contextos sociopolíticos e unha nova estrutura de oportunidade

para actualizar os discursos románticos sobre a fantasía e o campesiñado. As notábeis diferenzas neses mesmos ámbitos tamén contribúen a explicar, como veremos, as distintas funcións nacionalitarias que o modelo xogou en cada sistema.

Ao analizarmos no seu conxunto a tradición galega en que se inscribe a cuestión da fantasticidade constatamos que o fío fundamental que a unifica é a definición do suxeito político a través de atributos contrarios á razón ilustrada. Inicialmente, pois, a escolla do fantástico como trazo espiritual e estético facía parte dun proceso máis amplo, propio de situacións de conflito nacional, consistente nunha partilla asimétrica dos trazos etnotípicos e dos bens e ferramentas culturais correspondentes a aqueles. Empregamos aquí *asimétrica* nun duplo sentido. É asimétrica, en primeiro lugar, a amplitude do repertorio simbólico que corresponde a cada unha das identidades nacionais. Aínda cando o nacionalismo dominante escolla unha serie acoutada de trazos e modelos marcados para se autodescribir —realismo e racionalismo, por exemplo—, a percepción da nación como participante mínima e natural no universal permite unha menor fidelidade a eses parámetros ou mesmo a súa total desconsideración. Por outras palabras, ao nacionalismo dominante, banalizado ou en proceso de banalización, correspóndelle por dereito o potencial cultivo de calquera fórmula estética, filosófica e identitaria en xeral, aínda cando axentes e institucións formulen e difundan unha hipotética preferencia nacional con que unificaren o seu relato historiográfico. Ao envés, o nacionalismo dominado conta para se autodefinir cun repertorio moi limitado, especialmente no inicio do seu andamento. Tal repertorio non só coincide en gran medida cos espazos discursivos e epistemolóxicos rexeitados ou desconsiderados polo adversario, senón tamén con aqueles incentivados —ou até creados— para folclorizar e rexionalizar o rival interno, reducíndoo a un ámbito politicamente inocuo. En termos xerais esta partilla correspóndese coa establecida nas dicotomías entre o racional/irracional, universal/particular, cosmopolita/local, moderno/tradicional, alén doutras anexas. A pesar de que a presentación en pares dicotómicos poida suxerir un certo equilibrio nas distribucións respectivas, cómpre lembrarmos que as nocións como a de *particular* son — neste contexto conceptual específico— derivadas polares das anteriores, de que dependen para a súa definición: obedecen á visión que a modernidade nacional desenvolve *sobre e contra* os seus Outros. O seu carácter derivado ou especular causa que sexan conceptos con elevada intensión e escasa extensión, xusto ao contrario do que acontece con parámetros como o racional ou o universal, a miúdo empregados como autoevidentes e sen case contido denotativo.

A partilla referida é tamén asimétrica nun segundo sentido: o que corresponde á prioridade nas tomadas de posición, xa que o nacionalismo dominado adopta inventarios culturais e políticos reactivamente —o que non empece que as súas escollas acaben modificando tamén a autodescrición do nacionalismo dominante no medio e longo prazo. Do mesmo modo que non podemos comprender o carácter romántico dos primeiros galeguismos políticos sen termos en conta o peso da tradición ilustrada e liberal no primeiro nacionalismo español, tampouco podemos separar a escolla da fantasía por Piñeiro da conversión do realismo en estética propiamente española a partir de Menéndez Pidal. Que o carácter disimétrico de ambos os nacionalismos sexa resultado das dinámicas de conflito nacional e alterización interna non debe levarnos a concluír que as escollas máis diferenciais se corresponden co polo político máis concorrente ou opositivo. Aínda que esa ecuación é posíbel, non é obrigatoria, e a evolución dos discursos de identidade nacional galega mostra que o albo da diferenciación tamén pode ir dirixido cara a dirección contraria. A delimitación dun rexistro cultural galego en distribución *complementar* ao español serviu desde cedo para compatibilizar identidades rexionais e nacionais nun escenario de duplo *nation-building*. Tal escolla, mantida no longo percorrido, resultou contraproducente para a formación nacional alternativa; quere dicir, coaduvou ao proceso dominante de nacionalización. Conforme os patróns discursivos propios do

romanticismo perderon capacidade lexitimatoria e actualidade política, por unha banda, e a propia sociedade rural perdeu a súa consistencia, por outra, os espazos dos posíbeis para a autodefinición da identidade nacional dominada experimentaron tamén un acusado enfraquecemento.

A nosa hipótese é, pois, que o mantemento do cadro conceptual escollido polo nacionalismo cultural galego contemporáneo puido resultar contraproducente para o proceso de formación nacional. Nomeadamente a partir de 1939, puido servir para fortalecer a nacionalización española, ao formular unha identidade nacional/rexional galega non concorrente e reducida a elementos diferenciais con que suplementar un grao cero identitario ocupado polo outro nacionalismo. Se isto for admitido, entón é posíbel supor que o debilitamento do polo político do nacionalismo galego non obedeceu só ao contexto represivo do franquismo e á ideoloxía concreta dos novos axentes hexemónicos —causas cuxa importancia é, por demais, evidente—, senón que existe unha outra dinámica específica que concirne as evolucións respectivas do plano social e do plano conceptual. Embora o cadro discursivo inicial se mantivese con relativa fidelidade ao desenvolvido polo nacionalismo galego de pre-guerra, as súas implicacións e significados mudaron conforme o seu referente étnico e o total nacional que querían ler mudaron por súa vez.

En 2.3.3 sinalamos como a drástica redución da poboación indíxena nos países latinoamericanos obrigara a transformar o esquema teórico do RM para manter a súa plausibilidade. Nun principio, era a presenza tanxíbel de comunidades indíxenas a que fornecía ao intelectual citadino unha dupla cosmovisión. Nos anos 70, abondaba a simple existencia, pasada ou presente, dalgún proceso de hibridación en abstracto para producir o mesmo fenómeno. Após máis unha década, un pasado colonial era xa unha causa suficiente. Cadros como os da *saudade* e a *imaxinación* patentizan un proceso xemelgo. Como no caso anterior, o tipo de ollada dirixida á sociedade agraria impediu conferir a súa erosión progresiva. A capacidade do RM para ocultar e naturalizar a nacionalización da poboación indíxena ten lugar tamén aquí, pois invisibilizou o decurso da nacionalización (española) do rural galego. Primeiro, porque foi descrita como simple modernización, con independencia dos contidos nacionais específicos que vehiculaba. Segundo, porque ao reducir o mundo agrario a visión de mundo esencialmente pretérita, falsificou a súa historicidade: a pesar de todo, a modernidade socioeconómica tiña apenas unhas décadas de vida plena en Galiza. A sociedade rural era tanto coeva como contemporánea. Terceiro, porque a ancestralización do mundo rural era incompatíbel co seu mantemento como parte máis representativa do social. Reducida a identidade nacional a trazos progresivamente máis abstractos —sen referencia a prácticas efectivas— e sinxelos —compondo un inventario simple de trazos con grande intensión—, renunciada a disputa pola lexítima galeguidade de toda vivencia cotiá e polos dereitos políticos propios da existencia nacional, o proceso de *galeguización* ou *regaleguización* que se pretendía non só tiña un contido cultural escaso, senón unha función marcadamente despolitizadora: distraía a visión do conflito máis do que contribuía a explicalo.

A aceptación da heteroimaxe como identidade propia fai parte do proceso adoito referido como *autoexotización*, que non é incomún en casos de dominación nacional ou colonial. O que si é relativamente excepcional é a súa aceptación por parte das elites encargadas de edificar un relato nacional alternativo durante un longo treito da modernidade: a profundidade e eficacia da autoexotización en todas as camadas sociais producida após 1975 non pode ser comprendida sen a participación das elites en posición concorrente desde 1950 —participación en que, ao noso xuízo, deberíamos acrecentar tamén as elites anteriores á Guerra Civil. Esta abrangue dous sentidos: a postulación e mantemento dunha autoimaxe exotizada e o

impedimento da formulación de representacións alternativas (tanto no plano estético como no directamente político após a aparición da primeira Unión do Povo Galego).

O primeiro proceso de autorrexionalización patente deuse nun entorno político de nacionalización española *forte* ou *dura* que durou, con notábeis diferenzas internas, corenta anos. Nese período producíronse e consolidáronse en Galiza as mudanzas socioeconómicas de maior relevo para o suceso dunha formación nacional: a modernización da poboación agraria, a concentración demográfica en núcleos urbanos, a consumación total do proceso de alfabetización e escolarización e a naturalización definitiva das relacións entre individuo privado e Estado. Todos eses factores indican un período de nacionalización española enormemente produtivo, tanto en termos cuantitativos como cualitativos. Embora deban admitirse as enormes dificultades propias da etapa para calquera formación nacional concorrente, a verdade é que no plano estritamente discursivo-conceptual —que é o que vimos analizando— a identidade rexional/nacional, tal e como foi refigurada por Galaxia, non parecía perseguir a construción dunha nación en sentido clásico.

Ao falarmos de rexionalización neste período referímonos á difusión da identidade rexional seleccionada nun rango da poboación cuantitativamente escaso que, porén, terá gran relevancia cualitativa tras a fin da ditadura. Para o inicio da Transición, ese discurso de identidade foi eficazmente difundido nunha importante cantidade de axentes en posicións dominantes no mundo da cultura e da política institucional; en tanto que foi esa camada quen elaborou e socializou a *primeira identidade galega contemporánea oficializada por institucións exclusivamente galegas*, podemos concluír que as ideas de Galaxia foron un dos alicerces sobre os cales foi desenvolvida a autoimaxe galega até a actualidade. Máxime cando os seus elementos discursivos chegaron a atinxir a poboación rural recentemente modernizada/nacionalizada a través da nova televisión autonómica e o novo e largo estrato funcional que renovou parcialmente as estruturas administrativas anteriores após a caída do réxime. Estas últimas circunstancias, propicias á nacionalización, axudan a explicar a alta identificación rexional e a discreta mais destacábel identificación nacional da poboación co referente galego até a actualidade. No entanto, a discusión dese proceso corresponde a momentos argumentativos posteriores.

4 O RM NOS SISTEMAS LITERARIOS ESPAÑOL E GALEGO

O obxecto deste capítulo é duplo. Por unha banda, pretendemos reconstruír desde unha base sistémica a historia da chegada do RM en Galiza. Por outra, propomos analizar tres casos de estudo que nos servirán para conferir con exactitude en que consistiu o RMG —isto é, que modelos privilexiou e cal foi a súa evolución en Galiza— e cales son as súas coordenadas políticas do punto de vista nacional. Dada a longa duración do percurso temporal escollido e o feito de concernir varios sistemas literarios e varios *polos* de atracción cultural (Samartim 2010), debemos dividir este capítulo en tres grandes subcapítulos. Dedicaremos o primeiro a analizar o impacto do RM no sistema literario español nas décadas de 60-70 e os motivos que houbo por tras da nova lectura máxico-realista da literatura galega; tomaremos como pedra de toque *La saga/fuga de J. B.* de Gonzalo Torrente Ballester. O segundo subcapítulo focará a tentativa de crear, a comezos da década de 80, unha gran novela galega a partir do RM; un proxecto que debe ser comprendido en relación á chegada do Estado das Autonomías e que acabaremos analizando a través da súa principal encarnación, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* de Víctor Freixanes. En último lugar, o terceiro subcapítulo analizará as consecuencias da difusión do *depósito de ancestralidade* na constitución dun novo movemento nacional galego cunha marcante compoñente autodeterminista; o caso de estudo escollido é *Breña, Esmeraldina* de Xosé Luís Méndez Ferrín, que servirá de epílogo aos diversos fenómenos estudados durante todo o capítulo.

4.1 O RM NO SISTEMA LITERARIO ESPAÑOL

A presente sección pretende analizar o que consideramos o momento de importación do modelo repertorial do RM ao sistema literario español. A nosa hipótese é que o formato máxico-realista non chegou ao sistema literario galego directamente da fonte orixinal, senón a través da mediación española; embora debamos recoñecer que a circulación entre os sistemas implicados foi complexa e non totalmente unidireccional. En primeiro lugar, o RM foi explorado no sistema literario español non como modelo produtivo, senón receptivo. A partir da chegada do *boom* latinoamericano a España e, sobre todo, da publicación de *Cien años de soledad* (1967)³¹⁶ institución e crítica españolas trataron de postular un RM ‘autóctono’ con carácter precursor. Falamos de modelo receptivo porque no inicio consistiu apenas na aplicación dos aspectos antropolóxicos xa analizados á obra cronoloxicamente anterior de Álvaro Cunqueiro. En segundo lugar, ese modelo receptivo foi ampliado —con case total exclusividade³¹⁷— á obra

³¹⁶ Como apunta Pialorsi (2014), a data é relativa, pois a novela comezou a circular verdadeiramente no Estado español a partir da publicación da edición española en 1969 por parte da editorial

³¹⁷ Achamos referencias posteriores a un suposto carácter máxico-realista da literatura vasca —por exemplo á obra de Bernardo Atxaga— e tamén da literatura leonesa —en particular do chamado Grupo Leonés. Volveremos despois sobre eses casos. Parece que andando o tempo a combinatoria do concepto de RM no sistema español se foi ampliando, podendo aplicarse a calquera obra fantástica se existir un etnotipo rural-rexional con que a explicar. Conforme nos achegamos cara o presente aparece con máis frecuencia a etiquetaxe “noroeste máxico”, mesmo aducida para explicar a poética de Méndez Ferrín. A idea do “noroeste”, de clara ascendencia pidaliana, ten fondas repercusións a nivel nacionalitario, pois diferentemente dos usos

en castelán de autores galegos con traxectoria anterior consolidada —moi acusadamente, á de Torrente Ballester. Ao noso xuízo, é só a partir de *La saga/fuga de J. B.* (1972) que podemos comezar a falar dun RMG produtivo, isto é, de obras configuradas conforme o modelo de repertorio orixinal. Foi tamén a peculiar versión torrentina da poética latinoamericana a que foi trasladada despois para o sistema literario galego. Aínda que autores como Víctor F. Freixanes ou Alfredo Conde foron atentos lectores de Carpentier e García Márquez, a súa recepción deses últimos autores estivo mediada pola feita por Torrente Ballester na década de 70, período en que este foi publicando a súa “triloxía fantástica” (p. e., Estévez Baliñas 2004) —composta polo título xa referido, *Fragmentos de Apocalipsis* ([1977] 1998b) e *La isla de los Jacintos Cortados* ([1980] 1983). Os repertoremas seleccionados polos autores galegos anteriores coinciden cos importados polo ferrolán, como tamén as desviacións introducidas sobre o modelo latinoamericano e o papel asignado na fórmula á *galeguidade*. Mais este último é un punto que deberemos suspender até o seguinte capítulo. En resumo, aínda que a aplicación inicial do RM a autores galegos partiu da institución e da crítica do sistema literario español (1), este só deveu produtivo e formalmente identificábel no subsistema español en galego (2). E foi no sistema literario galego, máis dunha década despois, onde comezou a callar o máis semellante que podemos achar a un RMG en canto corrente literaria³¹⁸ (3). Dun punto de vista estritamente linear, a implantación do RM en Galiza foi o resultado do relacionamento hipotáctico entre dous sistemas literarios en que o dominante determinou os repertorios canonizados polo dominado. Así descrito, estaríamos perante un exemplo do que Casas denominou delegación sistémica, “umha interferência entre sistemas culturais que projecta à escala e com carácter global o centro do sistema fonte no centro ou na periferia do sistema receptor” (2008b, 33). No entanto, o que o sistema fonte proxectou, no caso concernido, foi a súa periferia e non o seu centro, como veremos. Os esforzos destinados a crear unha *gran novela galega* en volta de 1980 centráronse en colonizar o principal nicho repertorial que a narrativa española non podía ocupar; quere dicir, aquel limitado a produtores alterizados. Nicho, de resto, altamente incentivado desde o sistema español durante o período que vimos estudando. Ora ben, dunha ollada máis ampla, tal e como xa defendemos en seccións anteriores, a implantación da heteroimaxe máxico-realista tería sido imposíbel sen os esforzos de Galaxia por maximalizar a identidade galega —e por exportar ese resultado a España.

rexionalistas clásicos, non fai coincidir fronteiras político-administrativas con espazos culturais. Nesta ollada a nación española presenta zonas difusas e discontinuas de variación cultural que exorbitan calquera territorialidade interna. Precisamente porque se trata dun uso politicamente produtivo, destinado a debilitar os nacionalismos subestatais ou incluso os propios rexionalismos, tivo presenza nos discursos españois sobre o fantástico, en particular nas décadas posteriores ás analizadas nesta tese. Sexa como for, é indubidábel que o RM apareceu no sistema literario español en ligazón á heteroimaxe de Galiza, con independencia de que a súa extensión crecese despois: era un cadro especificamente confeccionado para ollar a literatura galega no plano estético e para rexionalizar a identidade no plano político. Autores como Cunqueiro eran conceptuados como *españois*, mais o seu máxico-realismo era *galego*.

³¹⁸ É imposíbel ofrecer unha listaxe exhaustiva de todos os autores galegos algunha vez etiquetados como máxico-realistas. Éo sobre todo porque non estamos a tratar dunha discusión crítica restrita á troca académica, senón tamén a usos xornalísticos. Con excepcións moi concretas (p. e. Van Bommel 1993; Villanueva 1996; Vilavedra 2000a; Charchalis 2005; Forcadela 2005 e 2009b ou Pialorsi 2014), por demais posteriores en varias décadas, o concepto de RM aplicado a obras galegas foi asistemático e inespecífico, referindo máis *fantasía étnica para consumo elevado* do que unha corrente concreta. A partir de 1970 é común falar dun RMG, mais non no sentido grupal ou periodolóxico con que se falara nas décadas anteriores de, por exemplo, *realismo social*. Con todo, unha *nómina* dos autores con que máis frecuentemente adoita aparecer a etiquetaxe podería ser a que segue: Ramón María del Valle-Inclán, Wenceslao Fernández Flórez, Vicente Risco, Rafael Dieste, Ánxel Fole, Álvaro Cunqueiro, Camilo José Cela, Gonzalo Torrente Ballester, José María Merino, Xosé Luís Méndez Ferrín, Manuel Rivas, Cristina Sánchez-Andrade. Cunqueiro e Torrente son, no entanto, os habitualmente considerados como máxico-realistas; é na súa caracterización onde se fraguou o lugar común, e desde aí foise estendendo a potencialmente case calquera autor fantástico nado en Galiza. Por último, non todos os autores que continuaron a vía do realismo con influxo fantástico aberta por Torrente foron lidos como RMG; así, a etiquetaxe non adoitou acompañar Freixanes ou Conde.

Dado o carácter non-linear do percurso focado non resulta doado colocarmos uns marcos absolutos que limiten a incidencia dos distintos procesos que entraron en concurso. Alén disto, atopámonos coa necesidade de dividirmos varias series causais independentes, xa que a importación do RM obedeceu a dinámicas literarias —fundamentalmente, a competición interliteraria coa América Latina a partir do *boom*— mais tamén políticas —a reaparición da construción nacional galega en sentido propio coa fundación da Unión do Povo Galego en 1962/1963. Dedicaremos as primeiras seccións deste capítulo a tracexarmos ambos os percursos e a súa incidencia posterior no RMG.

Após elaborarmos esa panorámica, pasaremos directamente a estudar o papel de Torrente Ballester na aparición do RMG e na construción da posteriormente chamada *gran novela galega*. Centrarémonos en *La saga/fuga de J. B.*, que constituirá así o noso primeiro gran caso de estudo. Consideramos esta obra como a fundadora e principal representante do RMG; defenderemos tamén que o RMG en tanto modelo de produción non constituíu unha tendencia ou corrente en sentido estrito, senón que ficou nunha combinación non-identificada de repertoremas potencialmente aberta á variación. Estes repertoremas foron fundamentalmente seleccionados por Torrente Ballester en *La saga/fuga de J. B.* e despois reaproveitados polos primeiros novelistas galegos do período autonómico. Paradoxalmente, este acervo novelístico en galego non adoitou ser lido en chave RM, a pesar de pretender explorar a estrutura de oportunidade aberta pola tendencia latinoamericana e de cultivar propositadamente os seus trazos recoñecíbeis.

Este capítulo persegue un dobre obxectivo. Primeiro que todo, tentaremos historizar a chegada do RM a España, a súa relación cos discursos sobre o fantástico galego desenvolvidos na década previa e as súas consecuencias imaxolóxicas na representación de Galiza —que chegaron aos seus valores máximos no inicio do período autonómico. En segundo lugar, e dentro das coordenadas anteriores, estudaremos o papel xogado por Torrente Ballester e a súa obra *La saga/fuga de J. B.*, analizando en detalle a proposta política que continúa e o modelo produtivo que contribuíu a construír.

4.1.1 A chegada do RM ao sistema literario español. Contexto literario, causas e consecuencias

A pesar das dificultades existentes para periodizarmos a incidencia do RM no sistema español, podemos apuntar varias datas con que balizarmos os distintos procesos en decurso. Debemos colocar como punto de partida desta panorámica o comezo da incidencia do *boom latinoamericano* na esfera pública española, que poderíamos cifrar convencionalmente coa concesión en 1962 do Premio Biblioteca Breve da editorial Seix-Barral a *La ciudad y los perros* de Mario Vargas Llosa. A popularidade internacional alcanzada polos autores do *boom* produciuse nunha década, a de 60, en que no sistema literario español estaba a ter lugar unha mudanza notoria de estratexias de canonización por causa dun escenario de alta competición interliteraria: a denominada *década experimental*. Por unha banda, a entrada de novidades editoriais exteriores na década de cincuenta e, en xeral, o aumento do intercambio comunicativo co exterior conduciron a conferir a enorme descapitalización internacional sufrida polo sistema literario español desde o após-guerra. Por outra, a maior liberdade de publicación após a Lei Fraga (1966) e o inicio da participación pública da xeración nada tras a Guerra Civil supuxeron condicións materiais máis favorábeis para executar a ansiada renovación de modelos literarios con que mellorar o capital simbólico nacional no exterior.

Xa no devalar da década de 50 comezara a patentizarse na esfera pública española unha crecente preocupación perante o risco de periferización literaria, o que explica a gran cantidade de eventos públicos que visaban prefigurar repertorios futuros ou rever os presentes:

Uno de los más importantes [debates] se celebró en 1959 durante el Primer Coloquio Internacional sobre Novela, impulsado por la editorial Seix Barral con la complicidad de Camilo José Cela. [...] participaron: Monique Lange, Florence Malraux, Maurice Coindreau, Michel Butor, Alain Robbe-Grillet, Italo Calvino, Henry Green y Anthony Kerrigan [...]. Entre los escritores presentes, Robbe-Grillet, Calvino y Coindreau consideraban que la necesidad del realismo era “circunstancial o innecesaria”: por el contrario, los españoles la calificaban de “esencial”. [...] Finalmente, al afrontar el futuro de la novela, ya en aquel año de 1959 existía una importante preocupación. Jesús Pacheco y Carmen Martín Gaité tenían la pérdida de lectores por el uso de más técnicas narrativas y de una mayor dificultad, además de la competencia que suponía la pujanza del cine y de la televisión [...]. Este coloquio impactó en los novelistas españoles de aquellos años, pero no hay que olvidar que dos años antes ya se había publicitado una obra precursora en este sentido, *La hora del lector* de José María Castellet. (Encinar 2019, 221-222)

No devandito coloquio, que pode servírnos como pedra de toque para tracexarmos a evolución da década subseguinte, pódense rastrexar dúas preocupacións fundamentais: as vantaxes e inconvenientes de manteren o realismo —coas súas variantes internas— como centro estético e a necesidade de alargaren o número de lectores en contestación ás radicais mudanzas experimentadas polo consumo cultural —que aliás ían moito máis aló da aparición do cine e da televisión. Este último factor ten o maior interese para comprendermos os motivos que fican tras a aplicación dunha lectura máxico-realista a Cunqueiro e Torrente, mais antes de nos determos nel cómpre apuntarmos máis unha cuestión sobre o principal modelo literario canonizado na altura; é dicir, o chamado *experimentalismo*.

En termos xerais, a produción que ocupou as posicións centrais do campo na década de 60 evidencia que entre as dúas preocupacións públicas citadas —a do prestixio literario e a do número de lectores— a primeira foi considerada a prioritaria no momento inicial. Tivo lugar unha importante renovación dos repertorios realistas a través da introdución de técnicas e procedementos considerados experimentais, aínda cun alto valor simbólico, alén de discursos filosóficos propios do estruturalismo con que substituír os anteriores fulcros existencialista e socialista. A aposta —a partir de 1962, con *Tiempo de silencio* de Martín-Santos— por unha combinación entre modelos miméticos autóctonos e elementos propios do *modernism* pode lembrar as tácticas empregadas na América Latina ao menos desde a xeración de Asturias, Carpentier e Pietri; tomadas de posición que non adquiriron o suceso internacional almexado até, precisamente, esta altura histórica. Parece probábel, pois, que nas estratexias canonizadoras activadas neste momento xa tivese influencia a boa recepción que estaba a recibir a produción de Roa Bastos, Vargas Llosa ou Cortázar, entre outros. Mais a fortuna internacional dos anteriores non foi replicado, ao menos non en medida comparábel, polo experimentalismo español. Tampouco, aliás, a aceptación da fórmula por parte dun público moito máis alargado do que o dos propios produtores literarios.

A novela de feitura intelectual postulada, máis dirixida a patentizar o que poderíamos considerar un *capital cultural internacional* e moi marcada polo que denominamos con Siskind (2014) *desexo cosmopolita*³¹⁹, non conseguiu satisfacer o segundo dos obxectivos formulados

³¹⁹ A necesidade de ostentar un coñecemento iniciático do que se entendía que é a *doxa* filosófica coeva —non sen abundantes malinterpretacións, como veremos nos autores que nos ocupan— levou a unha novela adoito considerada como árida, discursiva, e preocupada por un abano de cuestións ben acoutado: o carácter autónomo da linguaxe, fundamentalmente e, nun lugar secundario, a natureza narrativa da historia. A ostentación de terminoloxía ou tomadas de posición próximas ao relativismo lingüístico ou historiográfico convertéronse na altura nun sinal de *contemporaneidade*. Isto ten importancia para o RMG, pois aínda n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia*, publicado dúas décadas despois do libro que iniciara a tendencia

naquel “Primer Coloquio Internacional sobre Novela”, é dicir, o acréscimo do número de lectores para a nova alta cultura. O temor das elites culturais españolas á descapitalización simbólica, xa característico da metarreflexión identitaria da década de 50, aumentou perante o advento do *boom*. Embora as obras provenientes da América Latina tivesen hipoteticamente o mesmo público albo que as españolas —o hispanolector—, até este momento a introdución de novidades editoriais latinoamericanas fora máis ben reducida, cando non nula (Sánchez López 2018, 66). Neste momento, no entanto, a produción do *boom* comezou a penetrar no mercado literario español de forma explosiva. O sector editorial español non padeceu ningunha crise a causa da entrada de produtores literarios internacionais en castelán, mais é comprensíbel que na altura predominase unha certa preocupación: era unha posibilidade real, nun momento de baixo capital simbólico internacional, que a novela latinoamericana se convertese no obxecto de consumo preferente entre as camadas letradas, desprazando e descanonizando a alta literatura española coeva:

En un momento en que los escritores españoles estaban a punto de salir del marasmo cultural de la posguerra y se preparaban para participar en los círculos literarios del mundo occidental (recuérdense los numerosos encuentros entre escritores españoles y europeos, sobre todo franceses e italianos, que tienen lugar a finales de los 50 y principios de los 60) y aprovechar una expansión del mercado editorial sin precedentes, se vieron sorprendidos y sobrepasados por sus colegas latinoamericanos, una inesperada competencia que parecía arrebatarles no sólo su público lector sino también sus instrumentos de promoción (editoriales, premios literarios, etc.) e incluso, muy especialmente, su propia lengua literaria. (Santana 2017, 105)

Fóra o aspecto económico e sistémico, no diagnóstico efectuado sobre a mudanzas nos circuítos mundiais de transmisión cultural pesaba tamén a memoria colonial, de gran importancia identitaria para un Estado-nación que, como o español, continuaba a se definir oficialmente en chave imperial e a considerar a colonización da América Latina como a grande obra nacional³²⁰. O ultrapasamento estético por parte das antigas colonias constataba o fracaso das varias vagas de rexeneracionismo que procuraban voltar España a unha posición hexemónica, en particular aquelas que vían como solución á fin do imperio efectivo unha “Hispanidad” organizada na súa volta. Este punto é importante na nosa argumentación, pois permite explicarmos dúas das que ao noso xuízo son as características comparativamente máis inusuais da recepción do RM no

experimental no sistema español, continuaban a aparecer moi cumpridas referencias ao relativismo historiográfico, se ben xa nun estado fortemente esclerotizado, co intuito de proxectar no campo literario galego a que era conceptualizada como tendencia literaria internacional. Parece que, como noutros casos, a percepción do estado da arte por parte dos axentes do sistema galego proviña de absolutizar a axioloxía imperante no campo literario español da década previa. Isto contribúe a explicar que a combinación galega de novela histórica con RM deitase uns resultados relativamente conservadores no plano estético, moi lonxe da radicalidade formal e estrutural das grandes obras adscribíbeis á metaficción historiográfica (Hutcheon 1995 e 2004), como por exemplo *Gravity's Rainbow* de Thomas Pynchon, unha década anterior a *O Triángulo inscrito na Circunferencia*.

³²⁰ A pesar de que o culto imperial perdeu a súa forza a partir dos anos 50, a orientación progresiva cara o concepto de *Hispanidad* non deixaba de ocultar unha ollada historiográfica paralela. España cifraba na conquista de América a súa principal achega á historia universal e a mostra máis clara da súa raza ou carácter: “una nueva orientación diplomática en la que España ambicionó constituir una Comunidad Hispánica de Naciones capaz de intervenir en los asuntos internacionales. Este nuevo proyecto de integración supranacional, defendido por Alberto Martín Artajo y Fernando María Castiella (ministros de Asuntos Exteriores entre 1945-1957 y 1957-1969), pasaba por un proceso paulatino de cooperación que superara el estricto plano cultural para abordar los ámbitos político y económico. Según proclamaba en 1956 el propio ministro Martín Artajo, dicho proyecto no encubría ninguna ambición imperialista ni intención dominadora, sino que descansaba en el hecho efectivo e indestructible de una comunidad espiritual. Con todo, no desapareció el objetivo de hacer del bloque hispánico un baluarte contra el contagio comunista, un riesgo que se hizo más palpable con el triunfo de la revolución cubana en 1959” (Marcilhacy 2014, 96-97). O *boom* non só simbolizaba, por tanto, a periclise da identidade nacional oficial mantida durante máis dunha década, senón tamén o fracaso dos novos proxectos con que se visaba substituír: un macrobloque económico e cultural hispánico como alternativa ao norteamericano e sobre todo ao soviético en que España ocupase o centro espiritual.

sistema español: a énfase en procurarlle precedentes ou mesmo precursores españois e a moderada adopción que os seus continuadores fixeron do fantástico, sempre desautenticado intradiexeticamente por un discurso racional ou mesmo científico —como a psiquatría ou a historiografía— (Soldevila Durante 1997, 404-406), atributos epistémicos da metrópole enfrontados á imaxinación, propia de pobos pre-rationais.

O problema do modelo escollido para autorrepresentar a literatura española coeva no mercado literario exterior era que obedecía a un funcionamento da industria cultural e unha concepción patrimonial da alta cultura que comezaban a ficar atrás: o da *producción restrita* en sentido pleno (Bourdieu 2002). Referímonos a un formato en que os grandes grupos editoriais confeccionan distintas liñas de publicación de que se esperaban distintos réditos: a *producción restrita*, por unha banda, que garante alto capital simbólico en troca dun escaso ou nulo beneficio económico, e ten por público albo o propio produtor literario; por outra banda, a *producción xeneralizada*, que fornece a maior parte dos activos que conforman o capital económico da industria cultural e ten un receptor potencial máis amplo —teoricamente, calquera cidadán nacional. Este modelo comezou a se transformar logo por causa de fenómenos que, como dicíamos, excedían a simple aparición de novos medios de comunicación masivos. Destacamos agora aqueles que teñen máis relevancia para a nosa argumentación: a culminación xeral do proceso de alfabetización e escolarización³²¹, o aumento do denominado “nivel cultural” da poboación, a extensión do acceso á universidade, a terciarización xeneralizada das economías europeas, o aumento do *consumo* e sobre todo do *gasto per capita* cultural e unha nacionalización non só máis extensa, senón tamén máis intensa³²².

En consecuencia, a produción restrita en sentido clásico —maioritariamente dirixida de produtores a produtores— comezou a perder o apoio da industria cultural, que preferiu investir nun modelo en que alta cultura e *midcult* ou *middlebrow* se fosen aproximando devagar. Dito por outras palabras, a planificación cultural, sobre a cal a industria tiña capacidade crecente de monitorización e control, ía encamiñada á creación dun estándar literario de alta cultura que ofrecese incentivos tradicionalmente propios de circuitos de consumo distintos: tanto o aumento do capital cultural do lector como o seu entretemento, valor este último anteriormente clausurado no ámbito da vida cotiá e doméstica³²³. De aí que autores como Calvino o Robbe-Grillet, que ocupaban a posición central nos seus respectivos campos —e que asistiran ao coloquio de 1959— combinasen procedementos formais propios do *modernism*, como a

³²¹ A alfabetización española presenta unha evolución particular desde o século XIX: serodía en termos comparativos, como corresponde a un Estado pouco modernizado e urbanizado, e de evolución descontinua, como consecuencia da convulsa historia política —e outros factores circunstanciais, como a forte epidemia de gripe a partir de 1918. Segundo Gabriel (1997), “de no mediar la crisis demográfica asociada a la guerra y la posguerra, España tendría en 1950 aproximadamente el mismo volumen de analfabetismo que en 1887, al menos por lo que respecta a la población en edad escolar” (220). Ora ben, acrecenta tamén que “Se observa [...] que las tasas aumentan prácticamente siempre con la edad y siempre con el tiempo. Esta relación de la alfabetización con la edad y el tiempo se manifiesta con toda su contundencia al comparar las tasas del primer nivel de edad en 1887 y del último en 1950. La distancia entre ambas es la que separa un analfabetismo casi absoluto de una alfabetización que se encamina hacia su plenitud” (220).

³²² Co uso de *nacionalización* neste contexto queremos facer especial énfase nos aspectos apuntados en 2.2.3 e 2.2.4, quere dicir, na incorporación efectiva dun coñecemento-poder necesario para decifrar textos coa sofisticación pragmática propia da novela contemporánea: desde a xeografía nacional e mundial até a representación moderna da interioridade psicolóxica, pasando polos rixidos e a miúdo asistemáticos códigos que son os padróns lingüísticos nacionais. Ao falarmos da *intensidade* desta nacionalización referímonos, precisamente, a que ese inventario de coñecementos abranxe progresivamente máis información, como consecuencia do que seguindo a Quiroga (2013) denominamos *acumulación de medios de nacionalización*.

³²³ O circuito *restrito* en sentido pleno vai perdendo visibilidade pública e, en xeral, canonicidade, ao menos tal e como se entendera após o modernismo e as vangardas históricas —que era, incidentalmente, o temor que Adorno e Horkheimer conxuraran ao acuñaren o concepto de *industria cultural*: a perda da esfera estética autónoma con que permitira soñar o tempo das vangardas (“la manifiesta unidad de macrocosmos y microcosmos [...], la falsa identidad de universal y particular”, “la técnica de la industria cultural [...] ha sacrificado aquello por lo que la lógica de la obra se diferenciaba de la lógica del sistema social”; 2007, 134). Cómpre apuntarmos que cando os autores poñen en circulación a noción de *industria cultural* en 1947 fanno como un oxímoro con forte carga pexorativa; no entanto, o termo vai adquirir aparencia neutra nas décadas seguintes.

metaficción e a *myse en abyme*, cun certo achegamento cara a fórmulas literarias populares, como a novela de aventuras e o fantástico de base folclórica no primeiro caso, e a novela negra no segundo.

Esta modificación de paradigmas culturais sería imposíbel sen un novo público que *quería* e que *podía* aumentar o seu capital cultural rapidamente na procura de ascenso social —o que era consecuencia, por seu turno, das mudanzas socioeconómicas citadas. Mais, sobre todo, sería impensábel sen unha categoría mediadora que só achou o seu sentido total nos Estados case totalmente modernizados da segunda metade de século: o fenómeno do *lector medio*³²⁴. O advento de lector medio constituíu un potente indicador dunha nacionalización-modernización ben sucedida: non só presupuña a extensión efectiva dun enorme corpus de datos a unha ampla porcentaxe da poboación estatal, senón que implicaba que os planificadores culturais —aquí en sentido largo: calquera produtor cultural en posición de toma de decisións— coñecesen qué sabían e qué non sabían os habitantes nacionais en posición de consumir cultura. Un grao tal de autorreflexividade resultaba simplemente inimaxinábel medio século atrás, onde o máis semellante a un lector-tipo consistía na extrapolación ao todo social da súa parte alta, por ser esta a máis virtuosa e, por tanto, verdadeiramente representativa. Este último fenómeno fora análogo a nacionalización inicial, en que o habitante urbano de extracción burguesa hipostasiara a súa propia autoimaxe para imaxinar a unidade etnocultural da nación. Este biés de representatividade alta permaneceu na constitución do novo lector medio, mais progresivamente o *home letrado* foi sendo substituído do seu lugar como tipo por un nivel cultural propio de traballadores do sector terciario, cuxo sentido do gusto comezou a ser obxecto de pescuda sociolóxica por parte da propia industria cultural. Unha produción restrita que considerase a dificultade no deciframento como un sinal de autonomía estética era inoperante para unha industria cultural cuxo consumidor potencial continuaba a alargar o seu tamaño demográfico desde había case dous séculos e prometía continuar a facelo.

Este feito é fundamental para comprendermos o papel da literatura como medio de nacionalización; en particular para un Estado como o español en que a industrialización da cultura foi relativamente serodia, cuxo nacionalismo oficial enfermaba dun forte descrédito e que precisaba, por tanto, de discursos autorizados non-verticais que mantivesen a identificación nacional (Quiroga 2013). Un modelo percibido como *elevado* mais *accesíbel* a unha maior parte das camadas sociais permitía unha experimentación directa dos produtos e autores patrimonializados pola nación; estes pasaban de ser patrimonio nacional interiorizado nas etapas escolares a devir obxecto de consumo e avaliación estética directas. Desde o punto de vista individual, a existencia dunha alta cultura popular abriu a oportunidade a que unha maior parte da poboación puidese adquirir capital cultural a través do seu itinerario personal de lecturas e gozase de maiores espazos na vida cotiá en que o ostentar. Este é un dos varios motivos por que, como xa incidimos noutros lugares deste traballo, debe lerse a novela desta altura como altamente produtiva para a formación de identidades e fidelidades nacionais. Aínda cando a lectura desta nova alta-cultura-intermedia continuase a estar limitada a certas camadas sociais, estas eran precisamente aquelas que controlaban a administración do Estado nos seus distintos niveis (funcionariado en sentido amplo) e a creación de novos produtos e imaxinarios culturais (traballadores e planificadores culturais de todo tipo). Quere dicir, a nacionalización

³²⁴ Pensemos que o propio Piñeiro celebraba aínda en 1956 o “Sorprendente paralelismo receptivo de minoría y pueblo” (1956), é dicir a coincidencia de lectores masivos e letrados no goce da obra de Fole. É moi discutíbel en que medida o ‘pobo’ coevo puidese gozar a obra de Fole, mais o que é claro é que para Piñeiro había unha *contradictio in adjectio* que só un acaso feliz reconciliara. A postura de Piñeiro era, en certa medida, pasadista e aristocrática, mais representativa do mundo cultural da primeira metade de século e, sobre todo, daquilo que era verdadeiramente un *lector*. As camadas medias e superiores non configuraban distintos valores nunha escala común, senón que pertencían a circuítos culturais distintos —dos cales só o superior era *cultura* en sentido propio.

literaria propia do momento de industrialización da cultura tivo unha alta capacidade para o que denominamos anteriormente funcións reiterativa e creativa, cuxo suceso é total cando perden o seu carácter anovador e tornan banais. A relevancia dun modelo *medio* de literatura canónica é relevante para a nacionalización, pois permite unha incorporación do canon e dos seus valores simbólicos patrimonializados que vai moito máis aló das potencialidades da educación obrigatoria³²⁵. A narrativa tivo, en fin, unha gran capacidade para difundir na poboación española as heteroimaxes populares das nacións sen Estado, ben así como para conseguir a súa incorporación, no caso que nos ocupa, por parte da poboación galega.

Á aparición e á recepción de *Cien años de soledad* debe concedérselle, no mínimo, un papel simbólico con respecto aos procesos anteriores. Dun punto de vista alargado, correspóndelle tamén un rol causal. O modelo executado por Gabriel García Márquez conseguiu reunir un capital simbólico incontestábel cun capital económico parello *sen o segundo feito empecer o primeiro*, contravindo así a hipótese clásica de Bourdieu sobre a existencia dunha relación de proporcionalidade inversa entre autonomía estética e desinterese pecuniario. A altísima e case inmediata canonicidade da novela de García Márquez e o seu extraordinario suceso en vendas, que até ultrapasaba as boas cifras dos autores anteriores do *boom*, abría un novo horizonte de oportunidades para o mercado editorial e a planificación cultural. O acontecemento pode parecer de importancia moi secundaria en comparación cos macrofactores citados, mais a verdade é que nos Estados-nación poscoloniais foi un axente causal de primeira orde. Pois causou o axustamento da xeopolítica cunha “xeocultura” (Wallerstein 1991) simétrica que a reflectía no seu propio plano de incidencia: os mercados europeo e norteamericano mostrábanse agora enormemente receptivos ás *mirabilia* coloniais, e como estas serían escasamente plausíbeis no mundo modernizado e urbano, a súa produción foi delegada en Estados-nación de heteroimaxe alterizada, sexa pola idea do *marabilloso* ou a do *oriental*. O cultivo xenuíno do fantástico pertencía aos Estados-nación resultado dunha descolonización; ao contrario, á metrópole correspondíanlle todas as formas ontoloxicamente non-marcadas. Neste contexto, os únicos sistemas literarios europeos capaces de participar da tendencia foron aqueles imaxinados como altamente rurais, subdesenvolvidos e supersticiosos, habitualmente procedentes dunha independencia nacional próxima ou aínda subordinados a un outro Estado-nación³²⁶.

Estamos a retomar o xa apuntado en 2.1.5, en que seguimos Huggan (2001): o que, no inicio, podía ser unha oportunidade para os produtores literarios alleos aos grandes centros de canonización, acabou dando lugar a un escenario de interferencia sistémica sostida no tempo: editoriais, crítica e institucións acabaron por impór nas décadas seguintes os elementos máxicos como condición *sine qua non* para a pasaxe aos mercados centrais. Este feito condicionou o propio desenvolvemento dos campos poscoloniais —ou aínda coloniais. En primeiro lugar, submeteu sectores da súa produción a unha demanda moi superior á interna, causando un

³²⁵ Valla como exemplo do dito a constitución en 1962 do Círculo de Lectores, que se foi consolidando como un importantísimo axente na formación do canon literario español coevo e na súa difusión entre un público crecente. Estamos a falar dunha densísima rede de venda de libros en que axentes especializados tiñan acceso a un grande número de fogares dispersos por todo o territorio estatal. A asignación dun axente a un fogar implicaba que durante un prolongado período de tempo, que podía ascender a varias décadas, os clientes ían contar cunha asistencia permanente que orientase e construíse traxectorias lectoras individualizadas. Non por acaso, a “Introducción” que Torrente Ballester escribe para *La saga/fuga de J. B.* estaba especificamente redixida para a edición feita polo Círculo de Lectores. Esa edición presupuña a canonicidade e garantía unha gran distribución, polo que era unha oportunidade inmejorable para difundir os criterios de lectura desexados polo autor para a propia novela.

³²⁶ Unha evolución interesante do RM —como modelo de recepción e como estratexia de canonización— é a que poden representar *Beloved* de Toni Morrison, publicada en 1987, ou, moito máis recentemente, *The Brief Wondrous Life of Oscar Wao* de Junot Díaz. En ambas as obras o cultivo do máxico era plausibilizado polo feito das autoras faceren parte de minorías racializadas nos Estados Unidos. Especialmente a obra de Díaz é rechamante, pois presenta un alto grao de canonicidade após 40 anos da publicación da obra de García Márquez e 58 da de Carpentier. Nestes casos o depósito de ancestralidade xa non é unha comunidade presente no propio Estado-nación, senón nos propios ancestros da sociedade de orixe da familia.

desenvolvemento asimétrico das propias industrias culturais; un fenómeno que, aliás, encontra paralelo no fenómeno económico da deslocalización industrial, propio tamén do mapa xeopolítico que comezaba a se asentarse na altura. En segundo lugar, o *exótico poscolonial*, tal e como o denominou Huggan (2001), acabou por erodir profundamente a capacidade de canonización interna dos sistemas literarios periferizados, ao crear unha diferenza absoluta de criterio entre o propio entorno sistémico e a súa recepción extrasistémica. Dábanse, así, dúas posibilidades hipotéticas: ou ben a) o sistema periferizado exportaba produtos a que internamente concedía menor valor canónico e mantiña no interior unha certa autarquía estética, ou ben b) os criterios de canonización extrasistémica acababan por modificar os intrasistémicos a medio prazo, xa que outros modelos non encontraban o desexado recoñecemento *inter pares*. No caso do RM, o máis común foi unha mestura entre os dous modelos en que tendeu a predominar a segunda posibilidade; así, aínda que o modelo xa mostraba na década de 80 sinais de esgotamento dentro dos países produtores, no exterior continuaba a ser percibido como unha fórmula rendíbel e contemporánea. Como tentaremos defender, nas relacións interliterarias entre Galiza e España entre 1968 e 1991, anos en que respectivamente reciben o Premio Nadal Álvaro Cunqueiro e Alfredo Conde, podemos enxergar un microcosmos dos circuitos da nova xeocultura mundial —con, na verdade, non poucas singularidades.

Voltemos agora ao sistema literario español. No que atange ás estratexias de canonización, este chegou cunha certa demora á industrialización cultural e a esa transvaloración dos niveis culturais que Villanueva (1996) leu como un “retorno do intreccio”, expresión con que Umberto Eco decretara no *Almanacco Bompiani* de 1972 a fin da postvanguardia e o retorno da trama popular. Villanueva tomou ese concepto para dar conta do que supuxo a obra de Cunqueiro no panorama literario español, e Gil González e Llop García (2015) retomárono para ler a produción, inmediatamente posterior, de Torrente Ballester. Na realidade, as virtudes da accesibilidade, amenidade e entretemento tiveran unha gran pegada xa na recepción inmediata das obras de ambos os dous autores. Con efecto, estas representaban un novo modelo literario que antes tivera escasa ou nula presenza ou ben fora desconsiderado pola crítica: unha alta literatura en que os recursos experimentais do *modernism* e as referencias á tradición literaria europea se combinasen con elementos fantásticos, humorísticos, un maior predomino do *showing* en detrimento do *telling* —ou, ao menos, da narración fronte a descrición e reflexión— e un desenvolvemento argumental máis próximo aos modelos épicos populares³²⁷. Esta poética máis accesíbel será logo coñecida como *narratividade*, un concepto enormemente presente na recepción posterior dos dous autores³²⁸. Nas palabras do propio Cunqueiro, “contar craro, seguido e ben” (1963, 184). Eses aspectos combináronse cun modelo receptivo ou formación de lectura en que estaban presentes as altas doses de alterización antropolóxica que comezara a gañar popularidade entre os públicos lectores occidentais. A aparición do *boom* e sobre todo a do RM mostráronlle á industria cultural española que era posíbel combinar lucro económico e prestixio simbólico —tanto para a nación como para as propias editoriais— se optaren por un fantástico culto que aproveitase a medradeira demanda de exotismo:

Las lecturas españolas de *Cien años de soledad* son indesligables del debate sobre el realismo y la función pragmática de la literatura que había dominado el campo literario español desde la década de los cincuenta. La mayor parte de los críticos españoles

³²⁷ Non raro, como veremos no capítulo seguinte, tamén o modelo canonizado para a novela galega da Transición foi derivado de García Márquez: prometía o maior suceso, especialmente nun sistema como o galego cun altísimo grao de metarreflexión e mediado pola idea de normalización, que incentivaba un lector albo de nivel cultural medio de acordo cunha misión propedéutica e nacionalizadora.

³²⁸ Para a idea da *narratividade* na literatura española post-*boom*, véxase Santana (2000).

destacan la solución que García Márquez propone al problema de la realidad literaria, es decir, su eficaz conjunción de fantasía desbordante y realidad latinoamericana, de modo que, sin hipotecas políticas, la obra equilibra una función testimonial y una placentera audacia narrativa. (Sánchez López 2018, 122)

O particular concepto de mímese creado por Carpentier —mímese cosmovisional— resolvía as aporías da reflexión poética española, xa que se ofrecía como irrevocabelmente realista no nivel dos procedementos de representación. Tan só había que colocar o obxecto axeitado sob o dispositivo mimético. Deste modo, poderíase tamén frear a incidencia da literatura latinoamericana facendo chegar aos mercados españois un posíbel *Cien años de soledad* autóctono. Mais, paradoxalmente, ese equivalente non podía ser simplemente *español*, xa que durante case dous séculos de construción nacional española —e, en particular, a de tipo literario— ruralismo, folclorismo e fantasía foran despregadas contra os adversarios internos e interditas para a propia autoimaxe —aínda máis acusadamente nos vinte anos inmediatamente anteriores (Núñez Seixas 2014). Dado que, como vimos afirmando, o RM precisaba de ser antropoloxicamente plausíbel para ser comercializábel, era necesario delegar o seu cultivo nun terceiro ancestralizado con que evitar, aliás, as externalidades negativas asociadas á poética: a autorrepresentación alterizada da nación perante os outros actores internacionais. Como se interpretaba que autores como Cunqueiro ou Torrente cultivaban o fantástico en tanto gardiáns da cosmovisión antiga, non era posíbel consideralos epígonos. Alén do máis, ao teren unha obra escrita previa á chegada de García Márquez, podíase falar abertamente deles como *precursores*³²⁹, cun antagonismo non sempre demasiado sutil que revelaba unha tensión que despois José Donoso confesaría en relación á recepción española do *boom*: “una actitud ambivalente” de “admiración y repudio, competencia y hospitalidad”³³⁰. En boa verdade, este foi un dos motivos fundamentais por que na década de 80 se impuxo internacionalmente a hipótese do RM como poética natural e inmanente ao mundo poscolonial: ninguén quería asumir que a fórmula do suceso era emprestada se podía fundamentala a través da xeración espontánea. Por último, que o conxectural RM español fose, na realidade, galego, evitaba recoñecer publicamente que a literatura española comezaba a seguir a esteira da latinoamericana.

De todos os modos, non se pode acusar simplemente a institución e crítica españolas de imporen unha alterización unilateral: aínda que moitos dos lugares comúns e conceptos con que se comezou a falar en público do RMG son difíciles de distinguir da heteroimaxe de Galiza fomentada en España (desde a máis popular até a estritamente literaria que fixara Menéndez Pidal), o certo é que os esforzos de Galaxia en xeral e de Piñeiro en particular por difundir unha determinada imaxe da literatura galega contemporánea deron carta de natureza e ferramentaxe teórica alí onde fose precisa. No monográfico que a revista *Ínsula* dedicou á literatura galega en 1959 —un episodio vivido como unha oportunidade emocionante³³¹— o grupo tentara

³²⁹ Por exemplo Pialorsi (2014, 9): “[...] la poética del ‘realismo mágico’ y, en especial, en la obra de uno de sus precursores, Álvaro Cunqueiro”.

³³⁰ Donoso en *Historia personal del boom* (1972), citado en Sánchez López (2009, 113).

³³¹ Véxanse, por exemplo, os seguintes testemuños ao respecto. “[C]oncordouse coa revista *Ínsula*, de Madrid, a edición dun número extraordinario dedicado a Galicia. Non se propuña facer o inventario dos escritores ‘nados’ en terra galega. Pola contra queríase ofrecer ós lectores de *Ínsula* un panorama da realidade cultural da lingua galega nos nosos días. [...] Entendíase así que non había máis literatura galega que a escrita en lingua galega. O demais era literatura castelá escrita ‘en’ Galicia, ou escrita ‘por’ galegos. Con este significado saíu a edición extraordinaria de *Ínsula*, preparada por escritores vencellados a Galaxia, e na que moitos deles colaboraron con traballos firmados. Ofreceuse nas súas páxinas unha visión cumprida do labor intelectual que na fala propia se viña realizando en tódolos eidos literarios” (Fernández del Riego 1996, 130-131). “Así como o número de *Ínsula* (aproveitando a súa difusión exterior en centros universitarios e o seu carácter non franquista, non contaminada polo mundo oficial de entón) pretendía dar a coñecer a cultura galega e a súa realidade actual en centros universitarios e culturais, o libro de homenaxe a don Ramón viña a ser coma un aval do máis representativo das culturas

exportar todo o cadro teórico desenvolvido na década de 50. Este estaba, pois, xa en circulación en España, e a través dunha publicación como *Ínsula*, con enorme capacidade para orientar o gusto literario letrado nas últimas décadas do franquismo (Castro Díez 2019, 28)³³². Xa destacamos en 3.3.3 que a visión que axentes como Piñeiro ou Fernández de la Vega tiñan da contemporaneidade literaria mundial procedía da extrapolación do debate local español, sobre todo no que respecta á oposición entre *obxectivismo* e *subxectivismo*, así como na recepción do *existencialismo* e máis tarde do *nouveau roman*. Dado que un dos obxectivos perseguidos polo grupo coa canonización de Cunqueiro e Cortezón era de feito rachar con esa dualidade para reformularen o taboleiro estético, podería afirmarse que o posterior percurso de Cunqueiro e Torrente Ballester no sistema español supuxo o suceso da súa estratexia, aínda que non segundo os parámetros planeados. Máis do que garantir un capital simbólico para o sistema galego no español, a operación acabou recapitalizando o subsistema galego en castelán e dotándoo de normas de repertorio propias³³³. Previsto ou non, o cadro segundo o que se comezou a comprender Cunqueiro en España era unha versión malograda do que Piñeiro creara *ad hoc* na “Carta a Álvaro Cunqueiro” e outros textos anexos e que o propio Cunqueiro tamén adherira, ao menos a partir de 1963, coa publicación en *Grial* do “Imaxinación e creación. Notas para unha conferencia”. O elaborado dispositivo do fantástico piñeiriano, que o de Lánacara destilara da teoría da saudade de pre-guerra, descomplexizouse moi rapidamente ao pasar para a esfera pública española, perdendo no camiño a súa ligazón coa antropoloxía filososófica para ficar soamente en antropoloxía, cando non en etnografía ou mesmo en folclore.

A importación do RM receptivo foi posíbel porque no decorrer da década anterior, a que vai do ano 60 ao 70, a valoración crítica da fantasía experimentara unha evolución destacábel e o rixo sentido público do gusto comezara a amolecer. Aparecera así un certo espazo de canonicidade para o fantástico; espazo anteriormente inexistente, como mostran as distintas recepcións das dúas primeiras obras de Sánchez Ferlosio (a fantástica e negligenciada *Industrias y andanzas de Alfanhuí* en 1951 e a neo-realista e prestixiada *El Jarama* en 1956). Castro Díez (2019) apunta que os historiadores da década posterior comezaron non só a valorar positivamente as obras fantásticas, senón a *historizalas como representativas do período estético previo*:

Entre finales de los setenta y mediada la década de los ochenta, hubo en la revista *Ínsula* algunos intentos de clasificación de las novelas más recientes, aunque con resultados aún poco clarificadores. Así Gonzalo Sobejano encontraba tres rasgos en la novela de los setenta que la diferenciaban de la década anterior: el uso de la memoria en forma dialogal frente al anterior predominio del monólogo, la exhibición de los problemas mismos de la escritura de la novela en el discurso, y *cierta libertad para jugar con la fantasía* [...]. Pocos años después, María Elena Bravo trataba de buscar una continuidad en el proceso renovador de la novela a lo largo de todo el siglo XX y, respecto a la novela de la democracia, señalaba la persistencia de la experimentación formal y el cuidado del lenguaje [...]. También apuntaba a la presencia de elementos

hispanicas á cultura galega na súa persoa. Lembro que cando empezaron a chegar os traballos de Laín, de Aranguren ou de Marañón, coas súas expresivas dedicatorias, viamos nelas un triunfo da cultura galega, un respaldo a súa realidade, unha afirmación da nosa verdade. Todo isto era unha novidade confortante, despois de estarmos tan pechados, perseguidos e esquecidos. [...] Pois empezábase a ver que había unha tarefa, unha meta, un camiño” (Franco Grande 2004, 135).

³³² Outra importante vía para a difusión do cadro de Galaxia en España foron as recensións e monográficos en *Papeles de Son Armadans*, dirixida por Camilo José Cela e publicada entre 1956 e 1979.

³³³ Con *normas de repertorio* referímonos a “elementos que, nom sendo apresentados como delimitadores de sistemas, som promovidos como elementos que dotan de maior genuinidade ao entendimento e elaboraçom dos produtos dessa comunidade como prprios da mesma ou constituem as especificidades de que se nutrem as tendências subsistêmicas” (Torres Feijó 2004, 437).

inusuales en la narrativa anterior, como *el humor y la fantasía*. (2019, 51; itálicos nosos)

Mais, na realidade, a relativa revalorización do fantástico por parte da crítica académica era un tanto anterior. Xa José Carlos Mainer, no seu influente *Falange y literatura* de 1971, dedicaba unha sección a se ocupar do “Humor y fantasía”, centrada sobre todo en Álvaro Cunqueiro e, subsidiariamente, en Agustín de Foxá. Mainer lamentaba naquela sección a falta de receptividade para co camiño aberto por Cunqueiro no após-guerra, que podería ter modificado a historia posterior da literatura española:

la adscripción de algunos escritores a las rutas de estos caminos de la fantasía evidencia una conciencia literaria homogénea tempranamente decidida por un arte imaginativo, horro de cualquier compromiso que no fuera la satisfacción personal que completa su circuito en la propia obra. [...] Es de lamentar, sin embargo, hasta qué punto se perdió con estos escritores la posibilidad de una literatura de creación sin precedentes indígenas: el delicioso cuento de Foxá —que invito a leer— se publicó póstumamente entre otros trabajos narrativos del autor; Cunqueiro, por su lado, encontró un lugar de excepción en la literatura gallega contemporánea y sus obras han pasado desapercibidas al publicarse en el obligado altavoz del castellano. He aquí, pues, dos singulares muestras de un camino de renovación que fue olvidado. (1971, 275)

A mágoa expresada por Mainer era *ex post facto* e relacionábase con circunstancias xa descritas: decorrido case un lustro desde a publicación da *magnum opus* de García Márquez, Mainer sabía que o *boom* ía revalorizar o fantástico, e constataba que un investimento temperán nesa modalidade podería ter sido proficuo, especialmente para conxurar o adiantamento estético por parte das antigas colonias españolas. Por tanto, unha aposta inicial polo fantástico podería ter mudado a evolución relativa dos distintos campos literarios.

Se fixemos fincapé no “relativo” da revalorización do fantástico é porque nos discursos historiográficos sobre a literatura española —xa desde cedo, como podemos ver— a inclusión de autores fantásticos —de novo, case sempre galegos— adoitaba ser feita mediante un suplemento ao discurso central: unha sección propia ou unha addenda con que se quería canonizar algo que non encaixaba co relato metahistórico elaborado para a historiografía literaria nacional, centrada na evolución autocentrada das distintas vagas de realismo e na substitución do intuïto *social* polo *experimental*³³⁴. Nos tres exemplos anteriores —é dicir, nos de Mainer, Sobejano³³⁵ e Bravo— empregáanse os conceptos de *humor* e *fantasía* para denominar esas vías literarias tanxenciais; que eran, aliás, os atributos da literatura nacional galega incentivados por Galaxia e exportados a España a través da propia revista *Ínsula* en

³³⁴ As dificultades para encaixar o fantástico poden proceder tamén da ausencia de doxografía sobre a cuestión. A dicir de Soldevila Durante (1997, 399), o desinterese crítico polo fantástico en España fora tan acentuado que até 1982 simplemente non existía ningún traballo sistemático sobre a cuestión; foi o *Literatura y fantasía* de Antón Risco o que fornece un cadro metodolóxico até o momento ausente. O que, incidentalmente, sirvenos para reiterar a influencia de Galaxia, aquí por vía indirecta, na ollada sobre fantástico no sistema literario español.

³³⁵ Aínda que na citación tomada de Castro Díaz non aparece explicitamente, ambos os conceptos son usados con ese valor na obra citada de Sobejano.

1959³³⁶. Con efecto, a presenza dese espazo vicario en que conter o fantástico ultrapasa eses tres casos e constitúe unha tendencia estábel na historiografía literaria sobre o período³³⁷.

A recepción da crítica e a historiografía académica funcionan como unha proba de carbono das mudanzas previas no sentido do gusto, reificando nunha fotografía sincrónica o escenario diacrónico de competición sistémica polo centro do campo. Mais temos, alén desta imaxe a posteriori, testemuños da década previa que mostran como a influencia do *boom* comezou a condicionar novas tomadas de posición que tentaban reestruturar o equilibrio de poder simbólico. É aquí, do noso punto de vista, onde podemos comezar a conferir a importancia da figura de Álvaro Cunqueiro. Martínez Tejero (2014) explorou en profundidade as estratexias levadas a cabo polo mindoniense para conseguir recuperar a centralidade no sistema español, que perdera a partir dos anos corenta:

De forma genérica, podemos identificar três linhas forza que contribuirão para a reabilitação da sua figura desde a década de 50 e a dotá-lo dum elevado capital simbólico: o seu protagonismo no jornal *Faro de Vigo*; a sua atualidade no campo literário/cultural e a sua participação em eventos de diverso tipo. Se bem seja objeto duma explicação mais demorada posteriormente, é conveniente adiantar aqui que o grupo Galaxia vai contribuir de forma importante a todos estes efeitos. (300)

Embora esteamos de acordo con todo o apuntado pola autora, cremos que fica por explicar por que os esforzos de Cunqueiro documentados por ela alcanzaron tal nivel de aceptación no sistema receptor; quere dicir, por que motivos a súa figura comezou a ser promovida en España tanto por institucións privadas como públicas. A nosa hipótese é que, ao menos desde 1968, ano en que gañou o Premio Nadal por *Un hombre que se parecía a Orestes*³³⁸, o crecemento exponencial da súa canonicidade debe ligarse á importación do modelo receptivo do RM³³⁹. En definitivo, achamos que a canonización serodia de Cunqueiro pódese explicar a través de dous

³³⁶ Non é posíbel conferir con total certeza que a importancia discursiva concedida a combinación de “humor” e “fantasía” sexa de procedencia galega, tan só que eses dous factores tenden a aparecer xuntos e a agrupar autores e obras que non canxan coa caracterioloxía ou periodización proposta. Sob esas nocións introdúcese aquilo que ten interese canónico discreto, mais que non pode ser erixido en centro real, ao bater co discurso historiográfico e a imaxinación nacional da literatura. E, no entanto, é preciso abrir un espazo que os conteña, pois poden resultar promisoires. Eses carimbos serviron tamén para acoutar un espazo simbólico no discurso literario para incluír o subsistema galego en español; se ben cómpre recoñecer que tamén aparecen aí autores non galegos, como o Foxá ou Sánchez Ferlosio —en relación á *Industrias y andanzas de Alfanhuí* (1951). Non deixa de resultar rechamante que este último pasase desaparcibido durante máis dunha década e só comezase a ser obxecto dalgunha atención após a aparición do RM. Aínda en 1969, na entrevista en *Destino* en que consideramos que se comeza a difundir o máximo-realismo de Cunqueiro, Ferlosio era explicitamente citado como expoñente do árido realismo español previo, dicotomicamente oposto a Cortázar.

³³⁷ Véxase, a este respecto, Valls (2014, 126), onde revé a atención que lle dedicaron a Cunqueiro os distintos manuais de literatura española publicados após a súa canonización. Aliás, o carácter subsidiario e anecdótico con que se tentou negociar a presenza do mindoniense foi tamén aplicado sobre a figura e a obra do propio Torrente Ballester, o que mostra a persistencia dunha certa fórmula que vai máis aló dos casos concretos en que se manifesta.

³³⁸ Dicimos *ao menos desde 1968* porque, como é sabido, a rehabilitación simbólica de Cunqueiro no sistema literario español xa comezara antes, ao gañar o Premio de la Crítica en 1960 por *Las crónicas del sochantre*. Sexa como for, os primeiros testemuños que nós achamos da lectura RM do mindoniense aparecen coa concesión do Nadal, altura en que a súa popularidade parece comezar a crecer a unha velocidade moito máis acusada. Sendo así, pode conxecturarse que ou ben ese primeiro suceso de Cunqueiro foi o inicio dunha tendencia que a coincidencia propicia do RM alimentou, ou ben que ambos os feitos están relativamente desconectados. Neste último caso, a concesión do Premio de la Crítica podería responder ao intento xeral de alargamento dos repertorios literarios posíbeis, non coa intención de canonizalos *todos ao mesmo tempo* senón de aumentar o espazo total dos posíbeis; sería a aparición do *boom* a que tería levado a apostar definitivamente pola vía cunqueiriana a partir de 1968.

³³⁹ Continuamos aquí, aínda que discrepando en cuestións de fondo, a hipótese de Píalorsi, para quen “La escritura cunqueiriana, [...] empezó a tomarse en serio solamente en la década de los sesenta, cuando los novelistas hispanoamericanos saltaron a la fama por el fenómeno del *boom*. La gran acogida de la nueva novela hispanoamericana [...] propició el reconocimiento de Cunqueiro, quien en 1969 [sic] fue galardonado con el Premio Eugenio Nadal por *Un hombre que se parecía a Orestes*” (2014, 6).

factores: a) a conveniencia, xa mencionada, dun modelo fantástico autóctono cuxos custos alterizadores fosen delegados nun terceiro e b) a necesidade de neutralizar unha formación nacional en vías de reorganización —non só mediante unha *reantropoloxización*, senón, cómpre sinalalo, mediante a cooptación directa do axente que ocupaba o centro do seu respectivo campo literario.

Un dos primeiros testemuños que nós podemos achar en que se relaciona Cunqueiro co *boom* e en que se cifra a galeguidade como factor esencial explicativo é a entrevista que lle fixo Baltasar Porcel en *Destino* (1969), con motivo da recente concesión do Premio Nadal e, previsibelmente, co fin de promocionar o libro premiado (*Un hombre que se parecía a Orestes*), dado a lume ese mesmo ano³⁴⁰. O galardón estaba organizado polo propio grupo Destino; dato non secundario, pois foi tamén a editorial Destino quen publicou as obras narrativas posteriores de Cunqueiro —e tamén, aliás, as de Torrente Ballester e de Alfredo Conde, polo que pode ser considerado un importantísimo núcleo difusor do fantástico culto galego en castelán. Fora tamén a revista *Destino* a que un ano antes introducira García Márquez ao auditorio español, ao publicar a primeira recensión de *Cien años de soledad* en 1967³⁴¹ (Sánchez López 2018, 115-116). Non deixa de resultar interesante que un premio como o Nadal, que até o momento premiara autores de entre 20 e 40 anos —e que cifraba a súa estratexia na capitalización de novos axentes e poéticas (Ripoll Sintes 2016)— premiase un Cunqueiro de case 60, no que supuña unha mudanza gritante con respecto as súas tomadas de posición anteriores. Parece que a poética do mindoniense comezara a resultar moito máis atractiva para o sistema literario español³⁴². A entrevista de Porcel en *Destino* é un documento valiosísimo para coñecermos os motivos que ficaban detrás desta mudanza: ao coincidiren nela editorial, premio literario e crítica temos a certeza de que o alí exposto constitúe unha declaración de intencións sobre con que fin e para ocupar que lugar o grupo Destino galardoou o autor de *Merlín e familia*. Motivos coincidentes, por demáis, cos que segundo o propio Cunqueiro o levaran a concorrer polo Nadal:

Lo que me importaba era mi literatura. Me parecía que no era valorada y vi, en el premio, unha oportunidad de ponerla en el candelero. Fíjate cómo se ocupan ahora de Borges en Francia. Y de Carpentier. Y de García Márquez. Era un buen momento. Yo quería decir que ya no era aquel francotirador que escribía desde Vigo el ‘Merlín’ [...]. Ya no estaba solo. Se estaban ocupando de los demás. (en Pedro Rodríguez, “Cunqueiro a las tres y diez”, *Arriba*, 22 de xaneiro de 1969; citado en Nicolás 1994, 68)

³⁴⁰ Hai, no entanto, unha referencia dous anos anterior (1967) que Villanueva (1996) le como unha referencia ao máxico-realismo de Cunqueiro: “Cunqueiro defiende la realidad de lo soñado con el testimonio de la imaginación campesina” (José Luis Varela en *La palabra y la llama*; citado en Tarrío 2014, 66). Con efecto, hai aquí unha peza fundamental do RM, a incapacidade de diferenciar ontoloxías por causa da proximidade do mundo agrario e as tradución nunha nova mimese literaria. Pode ser unha importación temperá do discurso de Carpentier, mais é máis probábel estarmos perante a reciclaxe do “idealismo lírico” de Piñeiro; ao cabo, Varela facía parte da RAG desde 1950 e, como recolle Tarrío, lugares comúns próximos a este xa aparecían no “Prólogo” de García-Sabell a *Escuela de menciñeiros e Fábula de varia xente*, onde afirmaba que “Cunqueiro non mente, testifica” (1960; citado en Tarrío 2014, 66), quere dicir, representa mimeticamente unha realidade máis rica do que a moderna. Estes testemuños, xunto a outros que despois acrecentaremos, parecen confirmar a nosa hipótese de que a recepción máxico-realista de Cunqueiro en España foi advindo sobre os discursos acumulados por Galaxia até finalmente terminar por desnaturalizalos. En todo caso, o libro de Varela non puido ter a repercusión suficiente como para xerar ese fenómeno e, alén do máis, a idea de RM non circularía en España até os anos 70; con certeza, son o premio Nadal e a entrevista en *Destino* os que popularizan definitivamente a nova interpretación da súa poética.

³⁴¹ Papel que partilla coa revista *Informaciones*, dado que ambas as reseñas da novela se publicaron o mesmo día.

³⁴² Algo que tamén explica o feito de que Cunqueiro comezase a ser lido como precursor ou mesmo verdadeiro creador do RM: interesaba premiar un autor de obra consagrada porque o máxico-realista que se estaba a procurar non podía ser un epígono, senón un *adiantado*.

Xa desde o inicio do devandito artigo Baltasar Porcel colocaba a cuestión de Galiza e da galeguidade como factor configurador da poética de Cunqueiro “por donde camina Álvaro Cunqueiro [...] flota una irónica y melancólica atmósfera gallega”, unha Galiza que Porcel presentaba perante o lector como “Una Galicia que surge *a la vez real y fantástica*, por obra de un verbo sensual” (Porcel 1969, 23; itálicos nosos). Os valores literarios que o entrevistador destacaba do entrevistado eran propiamente piñeirianos, “su personalidad creadora, su aterciopelada riqueza sensorial, su imaginación fabuladora”; quere dicir, facultades explicábeis no plano da antropoloxía filosófica. Cunqueiro, incentivando o esquema trazado por Porcel, atribuíaos ao *ethnos* popular: “El gallego es más espiritual que racional, pese a su capacidad irónica. Es el mío un pueblo supersticioso, aunque bien dotado para el raciocinio [...]” (23)³⁴³. Moi sintomaticamente, a entrevista versa sobre dous grandes temas: a galeguidade como factor constitutivo da súa poética e a súa relación co *boom* da literatura latinoamericana³⁴⁴:

Si, quizás una serie de características de mi obra coincidan con este auge de la literatura latinoamericana que viene a ser, sin duda, una renovación. Hay en ella auténticos creadores, pero menos de lo que ahora se dice, con entusiasmo delirante. Borges, por ejemplo, es un gran escritor, pero necesita de la ciencia ficción, que es un simple recurso, y de la cábala, producto de vagas lecturas, y de las matemáticas, que tampoco sabe demasiadas. ¿A ti el que más te interesa es Alejo Carpentier? Mira: es el mejor, al menos para mí... La literatura ha dado un viraje muy pronunciado, en España desde luego, y no sólo por la llegada de estos sudamericanos, sino también por la fatiga subsiguiente a tantos años de marchar una literatura en una misma dirección. [...] Naturalmente que esta literatura de imaginación tendrá un bache dentro de unos años. Pero yo no se podrá volver a la literatura deshidratada que se estaba haciendo. (24)

Repárese, de resto, na hostilidade de Cunqueiro con respecto á nova vaga de autores latinoamericanos, característica tamén da recepción do Torrente dos anos 70. Alén disto, o entrevistador non só incidía na semellanza entre a súa poética e a propia dos autores do *boom*, senón que afirma explicitamente que a nova apreciación pública de Cunqueiro é consecuencia directa da popularidade de aqueles:

Ayer había que escribir sobre la pauta de ‘El Jarama’ [...]. Hoy hay que hacerlo según “Rayuela”, de Julio Cortázar. [...] Álvaro Cunqueiro era sin duda apreciado. Pero marginado: su fantasía poética, a ratos medievalista, su idioma gallego y castellano pleno de jugo y salpicado de malicia, era observado como si fuera un ave del paraíso, tan preciosa como ajena, extraña. El premio Nadal ha venido a colocarle con el público, en el exacto centro de las literaturas peninsulares³⁴⁵. (24)

³⁴³ Esa combinación entre *racional*, *espiritual* e *supersticioso* parece resumir a visión cunqueiriana da autoimaxe fraguada por Galaxia, pois non é o único lugar en que volta sobre ela *verbatim*. Así, case dúas décadas despois (1978), di na súa columna periódica no *Faro de Vigo*, “El Envés”, o seguinte: “Moitos pobos teñen esconxuros contra os ventos, e sempre me pregunto como un pobo tan *intelectual* e *espiritual*, tan *supersticioso* como o galego, non deu cuns ritos que soseguen aos ventos e mailo mar” (Cunqueiro 2019, 326; itálicos nosos).

³⁴⁴ Na entrevista, parece ser Cunqueiro quen escolle ese tema de conversa, mais o formato altamente literarizado polo cal optou o entrevistador indican que é o resultado dunha ordenación posterior. Entre outros motivos, porque aínda que non figura unha pregunta de Porcel a ese respecto, Cunqueiro parece estar respondendo a unha demanda directa: “Si, quizás una serie de características de mi obra coincidan con este auge [...]” (Porcel 1969, 24).

³⁴⁵ Interesantemente, a obra de García Márquez non é mencionada na entrevista, a pesar de ser dous anos posterior á publicación de *Cien años de soledad*, de que *Destino* se fixera eco. Esta ausencia dános unha imaxe valiosa do horizonte de expectativas coevo: o *boom* era enxergado como fantástico de seu, mesmo antes da nova vaga de RM incoada polo colombiano. Como veremos despois, o concepto de *fantasía* era bastante distinto ao que hoxe adoita ser moeda de curso corrente; mais, alén diso, cómpre lembrar que xa desde 1955 comezara o que denominamos, con Echevarría, ‘terceiro momento do RM’; isto é, unha nova vaga de críticos que desde o entorno académico norteamericano retomaban a etiquetaxe para exploraren a esencia

Comezaba a perfilarse aquí unha *ilusión biográfica* durábel e moi rendíbel na década vindeira, que presentaba un autor marxinado polas súas escollas estéticas e lingüísticas que levaba décadas a anticiparse a América Latina sen achar unha recepción crítica cabal. Apagábase, ao subaixo, a centralidade de que o autor si gozara após a Guerra Civil, onde exercera o papel de intelectual orgánico do novo réxime. Esta biografía-tipo é formalmente idéntica a que foi construída en volta de Torrente Ballester logo que publicou *La saga/fuga de J. B. Porén*, o que máis nos importa neste momento é o discurso fraguado por Destino para impulsar Cunqueiro: o mindoniense foi capaz de cultivar o RM antes mesmo do RM grazas á cosmovisión propia da súa orixe galega. Con efecto, apenas tres anos despois, Cunqueiro xa aparecía como cultivador español do RM no *Tendencias de la novela española actual (1950-1970)* de Santos Sanz Villanueva (Volkova 2018, 278).

Unha enorme maioría das entrevistas concedidas polo mindoniense a partir deste momento replican punto por punto a fórmula afortunada con que o grupo Destino revestira a súa fichaxe. De aí que, nos anos posteriores, Cunqueiro repita e reelabore o mito de orixe segundo o cal explica a súa tendencia para o fantástico. Seguidamente analizaremos con maior detemento esas autodescricións biográficas, pois é nelas onde podemos achar tanto a importación do depósito de ancestralidade como a fonda transformación experimentada polo discurso identitario de Piñeiro. Antes diso, e para concluímos esta sección, tentaremos resumir en varias teses a nosa proposta de pano de fondo desde que comprender a importación do RM. A entrada do fantástico galego no sistema literario español debe considerarse, no eixo exclusivamente literario, en relación a tres grandes fenómenos interrelacionados: a) a procura de alternativas ao realismo con que renovar os repertorios literarios españois e recuperar o capital simbólico internacional, b) a tentativa de aumentar a base lectora mediante un alto *middlebrow* ou *midcult*, e, por último c) a urxencia sistémica dun cortafogo con que frear a influencia do *boom* e do RML no sistema literario español.

4.1.2 O papel de Álvaro Cunqueiro na aplicación a Galiza do depósito de ancestralidade

Afirma Criado Martínez (2004) que “Es ya casi una costumbre iniciar los estudios sobre Cunqueiro analizando el entronque regional de su obra”. A omnipresenza crítica dese lugar común ten para ela unha explicación evidente: “las raíces gallegas presentes en su obra [...] indudablemente [...] existen” (2004, 33). Mais a existencia dunha “raíz” non pode ser indubidábel porque é, antes de máis, non moito máis do que unha metáfora. Consideramos, con Blumenberg (2018a) que a función que cumpren as metáforas nunha teoría é máis do que simplemente retórica; mesmo nun nivel principal, a súa función pode ser epistemolóxica, devindo así *metáforas absolutas*:

“responden” a preguntas aparentemente ingenuas, incontestables por principio, cuya relevancia radica en que no son eliminables, porque nosotros no las *planteamos*, sino que nos las encontramos como ya *planteadas* en el fondo de la existencia.

Su verdad es, en un sentido muy amplio del término, *pragmática*. Su contenido determina, como referencia orientativa, una conducta; dan estructura a un mundo; representan el siempre inexperimentable, siempre inabarcable todo de la realidad. Indican así a la mirada con comprensión histórica las certezas, las conjeturas, las valoraciones fundamentales y sustentadoras que regulan actitudes, expectativas,

propriamente máxica da *verdadeira* literatura latinoamericana. Non é estraño, pois, que na recepción primeira do *boom* xa se fíxese patente unha percepción exotista e maxicalizadora.

acciones y omisiones, aspiraciones e ilusiones, intereses e indiferencias de una época.
(2018a, 47-48; itálicos no orixinal)

As metáforas absolutas fan vísíbeis e conceptualizábeis os fenómenos a condición de elas propias non seren vistas; edifican un espazo onde a teoría é posíbel en troca de simplificar e solidificaren un entorno ateórico. Non son, en fin, nin verdadeiras nin falsas, senón plausíbeis ou implausíbeis, invisíbeis ou visíbeis. A idea de *raíz cultural*, por exemplo, separa tacitamente dous espazos de fenómenos culturais: aqueles que pertencen á superficie, aos espazos de socialidade e aculturación elevados, ás influencias adquiridas mediante a formación educativa, etc., daqueloutros subterráneos, incorporados involuntariamente polo nacemento ou a herdanza familiar, capaces de explicaren a orixe dunha poética mais non de a constituíren enteiramente. A *raíz* pode ser *popular*, *local* e *rexional*; pode ser *supersticiosa* e *campesiña*, así como relacionarse con distintas formas de relixiosidade (*cristiá*, *pagá*) ou procedencia étnica (*celta*, *eslava*); pode incluso referir tamén a cultura letrada, sempre que sexa a propia dunha época distante (*romántica*, *escolástica*). A metáfora da *raíz* contén dúas notas fundamentais: lígase ao lugar de nacemento —á *natio* prenatal, á *terra*, ao ‘*terruño*’ ou *torrón*³⁴⁶—, a fenómenos que só son posíbeis no espectro do *particular*; mais, con aínda máis importancia, vincúlase aos tempos pretéritos, pois entende que a camada horizontal onde a verdadeira cultura bota a *raíz* é, precisamente, a contemporaneidade absoluta.

Houbo un momento en que ideas como a de *raíz* ou *cosmovisión*³⁴⁷, embora fosen tropos, servían fundamentalmente para reduciren e simplificar postulados teóricos máis elaborados que non sempre era necesario desenvolver na súa integridade. Así, expresar nos anos 50, no entorno do Grupo Galaxia, que a imaxinación de Cunqueiro tiña unha ‘*raíz galega*’, sería un resumo pragmático dun discurso máis complexo cuxas presuposicións e formas de ollar eran compartidas en alto grao polos diversos axentes. Ese discurso podía presentar unha polaridade política moi débil, mais tiña claro en que área de afección debía permanecer cada postulado para evitar que esa polaridade se convertese en negativa; é dicir, en coaduxvante coa folclorización en decurso. No volver do tempo, no entanto, metáforas anexas como a da *raíz*, como a da *cosmovisión*, a *superstición*, a *dupla realidade*, o *trasmundo* e tantas outras³⁴⁸, foron experimentando unha reificación: deixaron de ser a síntese dunha determinada *doxa* grupal con que axilizar o troco informativo nun contexto de presuposicións compartidas para iren devindo, aos poucos, autosuficientes. Xa non estaban máis en substitución doutros enunciados, senón que eran tomadas como punto de partida axiomático desde o que ollar os fenómenos. Afirmar pois, con Criado Martínez (2004) que o simple “*entronque regional*” ou as “*raíces gallegas*” son xa fórmulas fixas na crítica cunqueiriana implica recoñecer que unha parte desa crítica é posíbel grazas a unha densa camada subterránea de presupostos teóricos non detectados; que, para alén, non conforman apenas a ollada exterior, senón que tamén chegan articular a interior ou propia:

³⁴⁶ Nocións que, en chave imagolóxica, están entre as máis importantes de toda a heterodescrición rexional franquista e entre as poucas que fican constantes durante todo o réxime: o *particularismo*, un dos vicios morais máis deostados pola propaganda oficial, con independencia de devir ou non *separatismo* (Núñez Seixas 2014).

³⁴⁷ Véxase, para unha aplicación representativa desa ollada epistemolóxica e tropolóxica contida na idea de *cosmovisión*, Pérez-Bustamante Mourier (1990).

³⁴⁸ Sobre o funcionamento conxunto ou intercambiábel deses tropos di Blumenberg: “Que se dé a esas metáforas el nombre de absolutas sólo significa que muestran su resistencia a la pretensión terminológica, que no se pueden resolver en conceptualidad, no que una metáfora no pueda ser substituída o reemplazada por otra, o bien corregida por otra más precisa. De ahí que también las metáforas absolutas tengan *historia*. Tienen historia en un sentido más radical que los conceptos, pues el cambio histórico de una metáfora pone en primer plano la metacínética de los horizontes históricos de sentido y de las formas de mirar en cuyo interior experimentan los conceptos sus modificaciones” (Blumenberg 2018a, 37; itálicos no orixinal).

o que Cunqueiro transvasa á súa obra non é, en moitos casos, outra cousa que o que a el lle parecía propio da cosmovisión do home galego rural, por moito que semellen puras fantasías o que nela se conte. [...] Cunqueiro afirmaba que a súa obra non era ben comprendida a miúdo porque os comentaristas vían situacións de absurdo alí onde el non facía outra cousa que levantar acta da realidade, se ben aplicando a esa realidade unha certa tendencia deformadora da que el se consideraba portador. [...] José Luis Varela (*La palabra y la llama*, 1967) afirmou: “Cunqueiro defiende la realidad de lo soñado con el testimonio de la imaginación campesina”. Se a esta afirmación do profesor Varela lle tiramos a palabra *imaxinación* e poñemos no seu lugar *cosmovisión*, con seguridade estamos preto do que Cunqueiro pretendía e mesmo sentía intimamente. (Tarrío 2014, 66; itálicos no orixinal)

Este complexo dispositivo crítico é o que denominamos un depósito de ancestralidade. Anticipado por unha longa historia de conflito imagolóxico en torno á ruralidade e a superstición, callou no sistema cultural español a partir da chegada do *boom* latinoamericano. Se foi capaz de, en palabras de Blumenberg, implantarse no ‘fondo da existencia’ é porque deveu altamente rendíbel en tres niveis: económico, pois xerou lucros notábeis para os produtores de alta cultura no sistema literario español; canónico, pois garantiu a todos os seus cultivadores as maiores distincións simbólicas posíbeis en ambos os sistemas; e político, pois non só exotizou e alterizou a identidade nacional galega, senón que fraguou unha estrutura imaxinaria con que negociar a pertenza de Galiza a España nas décadas vindeiras, empecendo así unha evolución cívica, política e soberana do nacionalismo galego. Porque resultou útil a axentes localizados en esferas sociais moi diversas, tivo unha grande extensión social, e como eses axentes —editoriais e críticos, produtores culturais, políticos— eran aqueles que maioritariamente ocupaban o uso da palabra pública, comezou a ser publicamente omnipresente, devindo así un importante elemento dos novos discursos galegos de identidade rexional e mesmo nacional.

Esta rede de tropos tivo no inicio tres núcleos iniciadores principais: o Grupo Galaxia, o Grupo Destino e o propio Cunqueiro. Dado que o papel dos dous primeiros foi xa explorado aquí, concederemos agora atención a este último. Vimos na entrevista de Porcel que xa en 1968 Cunqueiro empregaba o *Volksgeist* como xustificador da súa poética; un *Volksgeist* cuxo *Volk* agora era exclusivamente a sociedade agraria, o seu “pueblo supersticioso” (Porcel 1969, 24). As diferenzas non só con Piñeiro, senón co propio percurso histórico da identidade galega son sutís, mais ben relevantes. En Piñeiro, a sociedade agraria que aínda ficaba máis ou menos íntegra na Galiza en modernización comunicaba a súa “*Weltanschauung*” a toda a nación e, con ela, tamén ao intelectual urbano. Ao menos teoricamente, aquilo que fose *en esencia* o referente rural tamén o sería *en esencia* o habitante urbano, aínda cando o mínimo común ficase reducido á saudade, ao humor e á imaxinación. A sociedade agraria era, sen dúbida, a máis pura, mais érao porque conservaba mellor a esencia compartillada por todas as camadas. A pesar das notábeis inconsistencias e derivacións rexionalistas de Galaxia, a tarefa aínda era ligábel ao proxecto cultural do nacionalismo histórico, é dicir, a conversión da cultura étnica nunha alta cultura que difundir mediante a instrución pública. Isto foi posíbel porque, con todas as dificultades que comportaban as ferramentas escollidas polos grupos hexemónicos, e con todas as renuencias para co polo político propio do nacional, había unha certa vontade de facer coincidir *ethnos* e *demos* nun novo todo social —embora este *demos* non fose nunca soberano e tivese a nación española como horizonte político último.

Referímonos en 2.3.2 á manobra exercida polos realistas máxicos latinoamericanos sobre os sectores indíxenas como un intercambio na titularidade da propiedade cultural. Ese mesmo xogo de mans é o que comeza a ser detectábel nas declaracións públicas do Cunqueiro dos anos

70. Os atributos connotados da sociedade rural que Piñeiro tentara sublimar baixo linguaxe crítica ou idealista foron devoltos á esfera do popular: a *imaxinación* tendeu a ser presentada como *superstición* e explicada antropoloxicamente. En paralelo, o referente da ancestralización foi deixando de ser só o sector verdadeiramente premoderno (nos anos 70, altamente hibridado, introducido na economía de mercado e demograficamente enfraquecido) e pasou a confundirse con Galiza toda. Nos contextos máis favorábeis, presentábase todo galego como supersticioso polo seu pasado rural próximo; nos desfavorábeis, Galiza era focada como unha comunidade humana marcadamente primitiva³⁴⁹. A tensión política e cultural que abriu a aparición do máxico-realismo consistiu, pois, en determinar quen ía ocupar o polo de órgano-indíxena e quen o polo de corpo-nación na nova formación de lectura: se Galiza ía ser, en fin, o depósito de ancestralidade de España ou se, ao envés, ía ser Galiza quen empregase os remanentes das vellas comunidades rurais como depósito de ancestralidade propio. Volveremos sobre isto na sección subseguinte.

Antes marcamos 1968, coa concesión do Nadal por *Un hombre que se parecía a Orestes*, como data indicativa en volta da cal proliferou a aplicación do RM a Cunqueiro na esfera pública española. Máis difícil de cartografar é o momento en que o propio autor decidiu cultivar ou polo menos autorizar esa lectura da súa poética. Forcadela (2005, 2009) leu o texto “Imaxinación e creación. Notas para unha conferencia”, publicado por Cunqueiro en *Grial* en 1963, como un posíbel manifesto máxico-realista, alén dunha confirmación pública de adhesión ás ideas piñeirianas³⁵⁰. O texto ten un enorme interese histórico e intelectual, con efecto. Nel Cunqueiro trataba de edificar unha teoría propia do fantástico empregando numerosas referencias teóricas contemporáneas; quere dicir, tentaba crear un cadro poético en que as súas propias escollas estéticas fosen non só as máis actuais, senón as mellor dirixidas a realizar o que concibía como verdadeiro propósito da arte. As “Notas para unha conferencia” tiñan unha intención claramente polémica, e non agochaban a súa oposición ás tendencias valorizadas na España coeva: a “literatura comprometida” e a “ouxetivización” (Cunqueiro 1963, 182). Parece que Cunqueiro pretendía nesta altura aceptar parcialmente as ideas de Galaxia³⁵¹ e tentar converter en autonomía perante o real, a través dunha visión da arte como vía de revelación das verdades fundamentais, as minusvaloradas ideas de *evasión* ou *escapismo* con que fora recibido na década anterior. O texto é fiel, en fin, ao mesmo cadro histórico a que respondera o RM europeo de Roh ou Bontempelli; quere dicir, era un texto cuxas coordenadas estéticas pertencían ao pre-guerra. Non entraremos en profundidade nos argumentarios desenvolvidos no artigo; a pesar da importancia que se lle adoita conceder a este texto, a nós interésanos sobre todo *o que está ausente* da súa reflexión. Pois a pesar da solidez e ambición do pequeno ensaio

³⁴⁹ Podemos conferir a tensión entre ambas interpretacións nunha resposta do propio Cunqueiro a Soler Serrano en *A Fondo*, en que fala d'*Os outros feirantes*: “son unos cuarenta retratos de gente gallega, la más de ella alunada y mágica, creadora en prodigios, depositaria ella misma de poderes mágicos y creo que, sin duda ninguna, el conjunto da un retrato muy veraz de un cierto tipo de gallego, de ese gallego creador y mágico del que he hablado tantas veces” (Soler Serrano 1978). Non acaba de quedar claro, pois, se esas características son asociadas coa galegitude en xeral ou só cun segmento demográfico concreto da poboación galega.

³⁵⁰ Regueira (2020) incide nunha continuidade entre Risco, Piñeiro e Cunqueiro en relación a arte como desvendadora do mundo mítico superior e apunta como causa o adoutramento das Mocidades Galeguistas. Ao noso parecer, Piñeiro mostra un interese moito menos acusado pola mitoloxía; e aínda que Cunqueiro está próximo a Risco, parece haber unha mudanza nas énfases: fronte ao mito como acceso á verdade e como opera prima dun pobo, ao mindoniense interésalle moito máis o carácter estético desta verdade e o seu potencial creador de mundos.

³⁵¹ Contra a opinión de Forcadela (2009b), quen postula o “Imaxinación e creación” de Cunqueiro como o momento de evolución do “modelo romántico” para o RM, nós consideramos o texto como plenamente romántico; máis aínda do que a postura de Piñeiro, que compensaba esa veta cunha vontade esquematizadora kantiana. As referencias máis evidentes son, como noutros precedentes galegos, Novalis e Schelling: do primeiro toma “el poder de la fantasía para constituir realidad en la autoconciencia, [...] la aspiración de la fantasía a la transformación formal del sujeto en algo íntegro que reconoce su propia realidad y la asienta” (Arnaldo 1994, 10); do segundo, o carácter epistemolóxico da arte dirixido a intelección do reino do mito —aínda que esta segunda vía lle chega, con toda probabilidade, de Risco e Eliade e non da propia fonte.

—e do feito de ser publicado en *Grial*—, non hai unha soa referencia nin a Galiza, nin ao suxeito ou ao pobo galego, nin a unha posíbel tradición fantástica autóctona. Non é casual. Son ausencias rechamantes nun texto que quería fixar unha autopoética fantástica para un público letrado galego. Este feito patentiza que o autor non se sentía excesivamente representado pola parte popularista da teoría de Piñeiro, demasiado arraizada nos planos étnico e político para un autor que procuraba, no seu propio dicir, a creación pura de mundos con finalidade especulativa. E, no entanto, a partir de 1968, coa concesión do Nadal, abandonou parcialmente esa poética —que poderíamos resumir como unha renovación do fulcro idealista-romántico coas achegas da mitocrítica e a psicocrítica— para aproximarse a unha versión moi particular da teoría do fantástico latinoamericano: en 1969, como vimos, Cunqueiro xa se colocaba propositadamente ao carón “de Borges [...]. Y de Carpentier. Y de García Márquez. [...] Ya no estaba solo. Se estaban ocupando de los demás”³⁵².

Un comezo posíbel para rastrexarmos a evolución da política literaria de Cunqueiro pode ser a “Carta que o autor mandou ao Dr. Domingo García-Sabell cando ordeaba iste libro” (2006b), que serviu de limiar a *Xente de aquí e de acolá* ([1971] 2006a). Esta continuaba a tradición galaxiana de empregar cartas a terceiros como prólogos; que é aliás un interesante medio retórico para atenuar o peso das afirmacións desenvolvidas neles. Pois, a miúdo, as ideas despregadas non soportarían a lectura *en serio* e o tipo de compromiso autorial que corresponde ao xénero do ensaio: son, en resumo, un bo lugar para espallar proto- ou pseudoteorías como as que caracterizaron desde o inicio o RM. Como o que dicía Cunqueiro sobre o galego e fantasía nese limiar ten moi escaso fundamento na altura, menos aínda do que tiña cando Carpentier reflexionara en termos semellantes, todo quedaba camuflado nun texto sen ambición científica, pois era, en fin, unha carta privada entre dous amigos que fora publicada por acaso:

Hai quen busca, e fai ben, saber como é o galego dende outras realidás, que están máis a man, porque son vivir cotián, pro vou eu e ousou furar no galego deica dar con aquestas leiras segredas. [...] Ten o galego un xeito de imaxinar que lle é propio. Soñan, devecen, solpréndense, cren os galegos dun xeito diferente aos, poño por caso, catalás? E eu mesmo, o inquiridor, son un galego propio cando conto, medio crente, medio embromante? Si todo isto fose así, meu querido Domingo, si eles fosen dunha maneira de sere galega, e eu o dixese á galega, el o que lese iste libro de meu non sabería máis dos galegos cando rematase de lerne?

Eu non podo profundar [...] no choio, que non son antropólogo nin sociólogo, nin xiquer un folklorista comparatista, nin nada centífico. Son un que anda entre istos nosos, e conta. [...] [Q]uero saber de *magister* si ista xentiña saíume parecida no retrato, e si eu son ou non parte dela, soñándome narrador de tanta vida e miragre —e si poido contar todo isto que cáseque é de trasmundo, quere dicir que eu adoito a pasar tempadas fora do mundo, esculcando? Esculcando o segredo do ser galego? (2006b, 12-13)

Queremos chamar a atención para varios puntos chave deste texto que mostran para onde estaba a evoluir o modelo identitario e literario que desenvolvera Piñeiro na década anterior. Repárese, en primeiro lugar, que Cunqueiro parecía situarse agora nesa xínea: non buscaba o verdadeiramente galego na descrición do “vivir cotián” camponés senón nun plano máis profundo en que había que “furar”. O retrato do intelectual como un científico que orienta o seu instrumental para a mente camponesa era típico do entorno intelectual galaxiano³⁵³; é tras esa

³⁵² En Pedro Rodríguez, “Cunqueiro a las tres y diez”, *Arriba*, 22 de xaneiro de 1969; citado en Nicolás 1994, 68).

³⁵³ Esta metafórica científica con que se dirixen ao referente nacional lembra o detectado por Rama na evolución da gauchesca: “En quien fue el más tesonero adalid de los hombres de la cultura rural rioplatense cuando recibieron el impacto destructor de

pescuda que achou o “xeito de imaxinar” como o máis propiamente galego, aquilo que unifica os seus retratos³⁵⁴. O que era novo con respecto ao cadro conceptual anterior é que ese intelectual en posición epistemolóxica fronte ao pobo se considere absolutamente divorciado del: *eles* son os verdadeiros galegos e, Cunqueiro, un que “anda entre”. O uso sistemático da terceira persoa neste texto é unha evolución das inconsistencias que xa detectamos nos usos deícticos de Piñeiro, e confirma que o mundo rural está deixando de ser *o máis representativo* para ser *a única representación válida*; isto é, que a ollada a Galiza perde de todo o biés nacional, converténdose tan só nun grupo étnico determinado—incompatíbel en termos lóxicos coa modernización. Se colocadas en paralelo, as visións de Piñeiro e Cunqueiro eran marcadamente distintas; dispostas diacronicamente, evidencian unha evolución natural en diálogo co decurso da desruralización do territorio galego e a ausencia dunha formación nacional galega efectiva. O descolamento entre, por unha banda, nación e referente de identidade e, por outra, cadro conceptual e sociedade comezou a rachar de todo a partir dos anos 70.

En termos xerais, a estrutura dramática dos textos literarios etnográficos³⁵⁵ caracterizouse por representar perante a elite letrada nacional o espectáculo dos *mirabilia* camponeses. Sempre está presente, pois, a ollada dun terceiro de extracción social distinta as camadas que protagonizan o relato³⁵⁶. Cando Cunqueiro lle preguntaba ao interlocutor “se o que lese iste libro de meu non sabería máis dos galegos cando rematase de lerne” estaba a recoñecer a presenza desa estrutura, mais asignando novos axentes a cada rol; pois é evidente que o lector empírico que quería saber máis dos galegos non podía ser, el propio, galego. Esa afirmación pode comprenderse de dúas maneiras posíbeis—aliás, non excluíntes de todo entre si. En primeiro lugar, que galego, en sentido xenuíno, sexa só o habitante dese mundo pretérito que a modernidade vai deixando atrás. Destarte, é posíbel concibir que o morador da Galiza urbana—galego apenas en sentido lato— precisase que lle documentasen quen *foron* os auténticos galegos. Mais hai unha segunda posibilidade: o terceiro perante o que Cunqueiro escenifica o marabilloso xa non é a elite galega, senón un público fundamentalmente español³⁵⁷—e non calquera, senón o que antes denominamos un *lector medio*.

la política liberal [José Hernández], estas precisiones metodológicas al comienzo de su obra testimonian dos cosas que veremos repetidas en otros libros de la llamada ‘literatura gauchesca’ y, con más amplitud, en muchos otros referidos a las costumbres y a las producciones culturales del campo americano: (1) la aplicación de un instrumental que aspira a ser realista, probo y científico, cuya sola existencia denota la distancia que existe entre el investigador y el objeto observado, entre dos diferentes mundos a los cuales pertenecen, respectivamente, y que aún siguen siendo los de la civilización y la barbarie, aunque ya no sea ésta la palabra que se usa para describir a los rurales; (2) la complementaria comprobación de que el estudio se refiere a una especie que ya está en vías de extinción, a la manera de las investigaciones antropológicas sobre remanentes de pueblos primitivos. La investigación civilizada se aplica a un universo cultural que está desintegrándose y que se perderá definitivamente pues carece de posibilidad evolutiva propia” (Rama 1998, 70-71).

³⁵⁴ O termo *trasmundo*, propio de Piñeiro e da teorizacións de corte etnolóxico do fantástico galego, comparece tamén aquí.

³⁵⁵ Aplicamos aquí as ideas de García Canclini (2000) sobre o patrimonio como dramatización, pois entendemos que ese tipo de relato ten unha función marcadamente patrimonializante, cando non explicitamente comprometida coa idea de *preservación cultural*.

³⁵⁶ Véxase, por exemplo, a revisión histórica que fixo Clifford (1991) sobre as dificultades textuais achadas pola etnografía e a antropoloxía para negociar a asimetría entre as voces do etnógrafo/antropólogo e as persoas invocadas como testemuño, informante ou representación exemplar da cultura estudada.

³⁵⁷ O autor, no entanto, deixou claro que concibía ese ciclo exclusivamente para o lector galego, ao envés do que o resto da súa obra, para a que esperaba un lector ‘universal’: “Nestes libros, eu preocupeime un pouco disto, de dar unha imaxe do galego [...] e, despois, estes outros libros [refírese a *Se o vello Simbad volvese ás illas*, *Las mocedades de Ulises* e *Un hombre que se parecía a Orestes*] que son retratos de mundos que a min me parecen, na medida en que eu os transformo, moito máis apetecibles de evocar e de recordar que o que foron en realidade. Eu aquí non me dirixo xa ó lector especificamente galego. Naqueles outros libros galegos, realmente, quería dirixirme ó galego e dun xeito explícito díxeno en *Xente de aquí e de acolá*, na carta prólogo a Domingo García-Sabell”. Non pensamos que as razóns aquí expostas engadan nada ao propio prólogo nin contradigan a interpretación que propomos.

Non por acaso, as obras narrativas que o autor publicou en galego após a súa recanonización española son *Xente de aquí e de acolá* (1971) e *Os outros feirantes* (1979), libros de relatos en que representaba persoas que vivían como cotiáns acontecementos sobrenaturais³⁵⁸, un modelo que xa estaba presente en *Escola de menciñeiros* (1960) mais que foi experimentando unha interesante evolución simétrica á internacionalización do RM. *Escola de menciñeiros* presentaba o sobrenatural en ligazón clara á práctica de oficios máxicos e, de feito, aínda aducía un terceiro de quen supostamente recibira os relatos. Aínda que xogaba coa incerteza de onde ficaba o límite exacto das regras do mundo natural, dábase por feito que a práctica máxica non incidía nel segundo os medios pretendidos: era crenza e non realidade. O formato era, en fin, aínda próximo ao cultivado por un Dieste ou mesmo por un Otero Pedrayo³⁵⁹. Mais *Xente de aquí e de acolá* e sobre todo *Os outros feirantes* representan un testemuño galego máis próximo ao RM produtivo canonizado a partir de García Márquez no que corresponde estritamente á estrutura ficcional —que é o aspecto máis empregado para diferenciar RM de literatura fantástica desde que Chanady publicou *Magical Realism and the Fantastic: Resolved versus Unresolved Antinomy* en 1985. Por unha banda, a cantidade de contos en que se aducía un narrador intermediario minorou no primeiro dos dous títulos e case desapareceu no segundo. Por outra, o fantástico era presentado como elemento irredutíbel: cun papel puntual e discreto perante a extensión do real e nin autenticado nin desautenticado polo mundo natural, quere dicir, ficaba suspensa indefinidamente a cuestión de cales eran os límites do real. Iso non empece que, de fondo, existise unha formación de lectura compartillada polo lector que explicase a distribución de ontoloxías como un convivio de cosmovisións; simplemente, como acontecera coa obra de García Márquez, o depósito de ancestralidade ía desentificándose en aparencia e deixando de precisar unha explicación explícita cada vez que se acudía a el. Como xa argumentamos, este apagamento da teoría antropolóxica non implicou un debilitamento do formato, senón todo o contrario: o autor contaba con que o público xa dispuña do código necesario para levar a cabo o deciframento. De aí que no segundo título da triloxía aínda aparecese un paratexto en que se subministraban as instrucións de uso, así como personaxes intermedias de quen o autor di ter ouvido os relatos fantásticos; non así n’*Os outros feirantes*, en que xa o autor xa daba por feito que a galegitude implicaba de seu unha imposibilidade de discernimento entre ontoloxías. Só acrecentaba, pois, unha brevísima nota aclaratoria na primeira páxina. Sexan cales fosen as intencións orixinarias de Cunqueiro, o que si nos consta é que no sistema cultural español estas obras foron lidas como representacións fieis do mundo galego; e cóstanos, antes de máis, porque así o testemuñou o propio autor, cando con motivo da morte de Salvador de Madariaga en 1978 lembraba na súa columna no *Faro de Vigo* unha conversa que mantivera co historiador en 1971 sobre o “tipo humano que é o galego [...] saído o asunto a causa do meu libro *Escola de menciñeiros*” (2019, 324). Anécdotas coma esta mostran a capacidade de autores como Cunqueiro e Torrente para

³⁵⁸ Sería mesmo conxecturábel que a mesma escritura en lingua galega obedeza ao propósito etnoloxicamente representativo que os textos visan; é dicir, que a propia escolla lingüística veña mediada polo horizonte de expectativas español. Ao cabo, é probábel que o autor escribise os seus textos galegos pensando en autotraducilos pouco despois (Martínez Tejero 2014). Na realidade, non é necesario atribuír a Cunqueiro unha conciencia excesiva detrás das súas estratexias de canonización; pois, parafraseando Anderson (2006), o lector implícito é unha das instancias narratolóxicas máis estables para ratificarmos a identificación nacional —nomeadamente a de tipo banal, cabería acrecentar.

³⁵⁹ Referímonos sobre todo aos textos recompilados en *Entre a vendima e a castañeira*, que agrupa case o total de contos de tema fantástico escritos por Otero Pedrayo. Como constata na súa “Introducción” o editor González Seoane (1990, 34-35): “nunha elevada porcentaxe os relatos sobre esta materia están narrados por un personaxe que, en primeira persoa, reproduce unha historia oída de neno ou que, máis frecuentemente, se limita a servir de introdutor do relato cedendo a voz ó personaxe que llo contou. [...] a intervención dun narrador en primeira persoa que actúa como testemuña, ou mellor, como un notario que dá fe non dos sucesos narrados senón do acto de narralos, pode servirle a Otero para evitar pronunciarse sobre a veracidade dos feitos”.

socializar o novo etnotipo entre os axentes culturais españois; que, por súa vez, foron quen de o difundir masivamente entre a poboación lectora española.

Comparemos agora este punto de chegada da poética cunqueiriana explicitamente mimética da “cosmovisión” campesiña e o texto fantástico etnográfico clásico. O segundo presupuña que o *ethnos* que estudaba conformaba un obxecto pechado e autónomo con prácticas, crenzas e costumes seriadas e reiterativas que operaban segundo patróns abstractos sistematizábeis. En consecuencia, o que esperaba da literatura era ou ben que subsumise os datos etnografados nunha imaxe intelixíbel do referente étnico ou ben que empregase as regras extraídas para producir historias probábeis na sociedade descrita. Mais cando Cunqueiro conta en “O cabalo de Alberte Merlo” a historia dun cabalo falante e os seus preitos xurídicos non presupuña que o *legendarium* popular galego fose comparativamente rico neste tipo de prosopopeas. O etnotípico era, simplemente, a non-existencia de extremas entre o real e o sobrerreal. Os relatos de tipo *Buchmärchen* que recompilan historias da Santa Compañía fano por esta constituír unha manifestación cultural supostamente única, exclusiva do galego na súa configuración ahistórica. No relato plausibilizado polo *depósito de ancestralidade* o que importa non é o contido etnorelixioso, senón a tipoloxía a que pertence a propia cosmovisión galega: ás ancestrais, ás maravillosas, a aquelas que aínda atesouran o último reduto da “mentalidade primitiva” de Lévy-Bruhl. O que procura mimetizar, pois, non é o irrepetíbel, senón xustamente o seriado, o que pode igualar Galiza, a América Latina ou a India. De aí que aínda que Cunqueiro, seguindo aquí a Piñeiro, continuase a idea de mímese —mímese da *Weltanschauung* abstracta e non da vida rural—, na realidade a cosmovisión fose apenas unha lexitimación para situar o máximo nun mundo ficcional realista que o debería imposibilitar.

Isto dito, e antes de proseguirmos, debemos clarificar que sería perfectamente posíbel considerar no mínimo o último título da triloxía devandita como un lexítimo RMG: presentaba o trazo formal máis destacábel (*elemento irreductíbel*), baseaba o seu pacto ficcional na presenza ancestralizada dunha comunidade étnica (*depósito de ancestralidade*) e era posterior ao momento en que os repertorios máximo-realistas apareceran nos sistemas literarios en que se insería. Ora, como xa apuntamos noutros lugares, o que nos interesa non é delimitar que obras ou autores galegos poden ser lidos como RM, senón detectar os límites dun determinado proceso histórico. Neste último, a recepción de Cunqueiro tivo un lugar fundamental, mais non como cultivador efectivo do RM senón como mellor candidato no fin da década de 60 para representar un RM autóctono. As obras citadas no parágrafo anterior, de feito, non gozaron de maior aceptación crítica ou canonicidade por estaren máis próximas do modelo xenuíno³⁶⁰. Por outras palabras, poderían ser un RM galego, mais non o que nós vimos considerando o RMG.

O exposto sobre a “Carta que o autor mandou ao Dr. Domingo García-Sabell cando ordeaba iste libro” pode suxerir unha certa exaxeración sobre un pequeno fragmento textual, mais moitas das intervencións públicas coevas de Cunqueiro, en particular aquelas destinadas á difusión dunha *doxa* hermenéutica sobre a súa obra, patentizan a progresiva transformación dunha poética romántico-idealista do tipo RME no que denominamos depósito de ancestralidade. Como xa afirmamos, a maior parte de entrevistas que recibiu despois da de *Destino* continuaron o seu modelo exacto, e visaban establecer a súa proximidade ao RML e baseala na conexión coa cosmovisión ancestral galega. Tal e como acontecera coa poética orixinaria, os autores galegos que comezaron a cultivar un fantástico galego en castelán tiveron un enorme privilexio enunciativo: as súas aseveracións sobre o seu pasado biográfico ou sobre o ‘Ser Galego’ foron tomadas como documento etnográfico, converténdose en interpretacións críticas estándar.

³⁶⁰ O que non quere dicir que non tivesen suceso no sistema literario español. Os outros *feirantes* foi premiado no cuarto Premio de la Crítica de narrativa gallega (1979), galardón inaugurado tres anos antes. Voltaremos sobre este feito no seguinte capítulo, ao analizarmos o funcionamento dos premios literarios españois na década de 70 e a súa incidencia na consolidación do RMG.

Interesantemente, nesas entrevistas case nunca é Cunqueiro quen desprega a retórica da ancestralidade, senón que, preguntado por ela, lle outorga fundamentos moi diversos. A máis común é a da cosmovisión popular, simultaneamente supersticiosa e racionalista³⁶¹, mais non é en absoluto a única. Así, e sen pretensión de exhaustividade, xustificou o cultivo galego do fantástico en base a: a) a posición de Galiza como fisterra europea³⁶², b) a dominación secular de Galiza por parte de todo tipo de pobos, que a levou a desenvolver a imaxinación como estratexia de resistencia (p. e. Soler Serrano 1978), c) o carácter ahistórico e amnésico do pobo galego, que inventa unha orixe sobrenatural para cada fenómeno³⁶³, d) a gran cantidade de romances artúricos e carolinxios conservados³⁶⁴, e) nun nivel autobiográfico, a experiencia directa na infancia do mundo premoderno e a súa oralidade característica (p. e. Risco e Soldevila Durante 1989).

Esas explicacións son algunhas de entre as moitas posíbeis que Cunqueiro comezou a dar nas entrevistas da década de 70 ás constantes preguntas sobre a cuestión da maximalidade galega³⁶⁵. Con ese tipo de argumentos Cunqueiro alicerzaba o cadro que lle aplicaban, mais nunca parecía estar completamente cómodo con el e, cando preguntado apenas polas cuestións elevadas da fantasía ou a imaxinación, nunca acudía á pura etnografía senón á antropoloxía filosófica ou á poética romántico-idealista anterior. Aínda que o RM era un produtivo

³⁶¹ É rechamante, neste sentido, a pregunta formulada por Risco e Soldevila Durante: “¿Cre vostede revelar na súa literatura outro tipo de realidade, dirixíndose a un lector, supoñendo que cando vostede escribe, nalgún momento, pensa nun posible lector hipotético? ¿Pensa vostede revelarlle outro mundo ou simplemente crear nel unha inquietude?” (1989, itálicos no orixinal). A formulación, en chave de dupla realidade e en relación a un lector hipotético (moderno, urbano, racional), parece ir dirixida a que Cunqueiro ensaie unha teoría *ad hoc* do RM. A súa resposta, con efecto, ten grande interese “A cousa é dobre, por exemplo, hai algúns libros meus como *Escola de menciñeiros*, *Tesouros novos e vellos* en galego, e *Xente de aquí e de acolá*... [...] Pois, ben, por exemplo, nestes libros a min o que me preocupaba era o home galego, é dicir, tanto en *Os menciñeiros* coma en *Xente de aquí e de acolá*, un tipo moi particular, credor, máximo e, ó mesmo tempo, escéptico, racionalista, etc. Entón, dar uns cantos retratos, corenta, en *Xente de aquí e de acolá*, [...] hai uns corenta retratos de galegos que a min me parece que, unha vez dados, sabemos un pouco máis do galego cotián, do galego campesino [*sic*], coas súas supersticións, palabra que non me gusta moito empregar, e cos seus ritos, as súas crenzas, a súa capacidade de establecer relacións entre o mundo e o trasmundo, o saber que hai cousas visibles e invisibles e que nalgún momento é posible decatarse das relacións entre unhas e outras e mesmo chegar a ver as invisibles”.

³⁶² Cunqueiro di desta explicación, que dá tanto na entrevista de Risco e Soldevila Durante como na de Soler Serrano, que procede da obra de Sánchez Albornoz, o que vén confirmar até que punto autoimaxes e heteroimaxes galegas teñen unha relación dialéctica: “Galicia está determinada en una enorme parte por su situación geográfica. Es decir, Galicia ha sido durante cientos de años el punto final de la tierra conocida, el finisterre. Más allá de las rocas negras del finisterre no había más que el océano tenebroso con enormes abismos en el borde del cual navegaban extrañas bestias [...] Esto, por un lado, es decir, la cabeza de Galicia en el punto final de la tierra conocida. No se puede ser impunemente como Galicia... tener los pies en el río del olvido y la cabeza en el final de la tierra conocida. Esto ha condicionado en cierto modo la imaginación de las gentes gallegas” (Soler Serrano 1978). A idea de fondo é, de novo, o carácter naturalmente medial ou intermedio de Galiza. Esa explicación aparece tamén citada en Quiroga (1984, 11): “se trata de un país particular, no porque sea verdad todo esto que se dice de Galicia, de las meigas, de la Santa Compañía, en fin, todas esas otras historias, no, no. Se trata de un país muy particular porque ha sido durante muchos siglos el punto extremo de la tierra conocida, el Finisterre”. Vemos aquí con clareza como o autor trata de resistir a interpretación popularizante que se comeza a facer del desde a esfera pública española.

³⁶³ “[E]n Merlín está toda una galería de personajes, una colección de temas, nacidos todos ellos o arrancados de la tradición fantástica oral de mi país gallego. Galicia es un país de tradición oral, un país ahistórico en que la gente no tiene memoria de la época en que pasaron las cosas. La muralla de Lugo dirán, no?, no que la hicieron los romanos, sino los mouros [...]. Entonces no tiene memoria de en qué época pasaron las cosas y la tradición oral... pues los temas de ella corresponden a todas las épocas posibles, son siempre pasado pero de alguna manera, puesto que predicán del hombre, son también tiempo presente” (Soler Serrano 1978).

³⁶⁴ Por exemplo Quiroga (1984, 20). Véxase tamén Nicolás (1994, 50): “remitíndonos ás bases esenciais para a súa capacidade de fabulación e práctica activa da fantasía, atribuíaa á terra na que naceu, na que se atoparon tesouros agachados, onde se encontra a Cova do Rei Cintolo e na que, cando era neno, aínda algunhas mulleres sabían recitar romances carolinxios e medievais” (itálicos nosos).

³⁶⁵ Algúns exemplos posíbeis: Margarita Ledo Andión, “Entrevista inédita do ano 1973”, 1982; citado en Nicolás (1994, 170). José Antonio Rial, “Diálogo con Álvaro Cunqueiro”, 1969; citado en Nicolás (1994, 170). Michael Queyja, “Entrevista con Álvaro Cunqueiro” (1984), citado en Nicolás (1994, 169). Na citada entrevista de Ledo Andión Cunqueiro chega a atribuírlle ao propio Torrente o papel de fundador do “realismo fantástico” con *El viaje del joven Tobías* (1939).

mecanismo de canonización, exixía en troca unha autoexotización que desprazaba o proxecto estético cunqueiriano do seu fulcro orixinario. Segundo refire Nicolás (1994, 212-214),

desa imaxe da Galiza máxica da que, para algúns xornalistas alleos á *[sic]* esta realidade podía [Cunqueiro] servir como anfitrión, queixábase indicando máis dunha vez que non pasasen de lle preguntar por bruxas ou por tesouros. [...] As meigas, as bruxas e os demos, si foron unha auténtica constante en determinado tipo de entrevistas [...]. Cunqueiro, como sempre, respondía con paciencia, tentando desviar o folclórico ao antropológico.

A preferencia do “antropológico” fronte ao “folclórico” non evidencia, aliás, ningunha distancia política con respecto a alterización que se estaba a exercer sobre Galiza, senón a presenza dese prolongado medo, xa presente en Piñeiro, a ser lido como mero recompilador de supersticións rústicas.

Algo semellante pode dicirse da súa actitude sobre a influencia do RM, outra das cuestións sobre as cales era constantemente inquirido. No seu discurso de ingreso na Real Academia Española, Elena Quiroga relataba que cando preguntado en privado polas “semejanzas entre ‘Cien años de soledad’ [...] y el ‘Merlín y familia’” respondía ‘Yo lo hice antes’” (1986, 73-74), unha anécdota que chegaría a adquirir despois unha verdadeira aura lendaria e que sería profusamente recontada. Na realidade, ese tipo de ambigüidades ou mesmo resistencias foron moi frecuentes nas entrevistas posteriores ao Nadal. É por exemplo representativa a entrevista que lle fixo Joaquín Soler Serrano en *A Fondo*, pois o programa da RTVE, “muy seguido y de enorme prestigio [...] debió de contribuir a la popularización del escritor y quizá también a aumentar significativamente las ventas de sus obras” (Valls 2014, 121). Para o ámbito que a nós nos interesa, tamén debeu coadxuvar a espallar a metáforica máxica entre o gran público español, cuxos parámetros foran xa aplicados polo entrevistador a Torrente Ballester cando o convidara dous anos antes (1976)³⁶⁶. Alén disto, unha ollada á listaxe de escritores que asistiron ao programa mostra o gritante predominio de autores relacionados co *boom*. En relación a súa proximidade ao RM, Cunqueiro afirmaba o seguinte:

- J. S.: [...] sin embargo después con la explosión del *boom* de la narrativa latinoamericana en que la imaginación vuelve a ser tenida en cuenta, la crítica vuelve otra vez a rendirse ante Álvaro Cunqueiro.

- A. C.: Bueno, es natural, me lo decía el otro día Luis Rosales. Me decía esto, tú estabas haciendo por los años cuarenta y tantos lo que ahora ha hecho esta gente y es la que ha puesto la delantera del carro. Pero yo siempre he sido muy consciente de lo que hacía, y aunque parezca en mis libros que a veces me apasiono yo he calculado con mucha frialdad la dosis de fantasía, de imaginación, de libertad creadora, con el realismo, con el contrapunto del realismo absolutamente necesario para que la fantasía se sostenga sobre esto.

³⁶⁶ Toda a entrevista é enormemente interesante desde o punto de vista imagolóxico, polo que resulta difícil seleccionarmos os fragmentos máis representativos. Ímonos limitar a sinalar as preguntas do propio Soler Serrano, que dispomos progresivamente sen as respostas do entrevistado —que encaixan, por outra parte, coas xa anteriormente enumeradas: “-Álvaro Cunqueiro está por lo tanto encariñado con el mago Merlín y con esa familia llena de personajes curiosos. Nos ha dicho, hablando de la tradición oral de Galicia, que Galicia es a-histórica [...]. Vamos a hablar un poco de las demás peculiaridades de esta región a la que pertenece de una manera tan antigua, como gallego por los cuatro costados, Álvaro Cunqueiro. ¿Cómo es Galicia? ¿Cuál es el ser de Galicia? [...] - ¿Cuál diríamos entonces que es la característica más destacada del alma gallega? [...] -¿Y ese estar volcado un poco, acaso por las orillas de la mar tenebrosa, al mundo de los trastos, de los aparecidos, de las meigas, de lo sobrenatural? [...] - Pero habelas hailas *[sic]*?” (Soler Serrano 1978). A entrevista é constantemente dirixida por Soler Serrano cara a cuestión da imaxinación popular, precisamente porque Cunqueiro se mostra reticente perante as preguntas e acode a explicacións antropolóxicas ou historiográficas.

- J. S.: Algunos de esos críticos han llegado a aplicarle a Cunqueiro la misma etiqueta del realismo mágico y maravilloso.

- A. C.: Si, si, cubre muchas cosas y muchas parcelas... Desde el famoso libro de Roh, cubre muchas parcelas, muchas veces sirve para meter de contrabando mucha mercancía o para justificarla y muchas otras veces sirve para que el crítico, tantas veces [...] especialmente cuando se refiere a las literaturas provinciales de España se salga del problema. (Soler Serrano 1978)

Pódese ver aquí, en primeiro lugar, como o mindoniense era perfectamente consciente da relación entre a nova ollada crítica que se lle estaba a aplicar e a súa pertenza a unha literatura ‘provincial’; é dicir, que a literatura galega estaba a ser lida segundo os mesmos parámetros alterizadores que a literatura latinoamericana por causa da súa posición subordinada. A referencia a Roh non só patentizaba que Cunqueiro coñecía con certa profundidade a historia da corrente, senón que tiña interese en exhibir o seu dominio nese ámbito. Máis interesante aínda é a referencia ao ‘frío cálculo’ nas “dosis de fantasía, de imaginación, de libertad creadora”, que se explica polos mesmos motivos que a resistencia perante a constante folclorización nas entrevistas. Tanto como Cunqueiro cultivou publicamente a idea dunha galegitude máxica quixo clarificar que a súa obra non era produto dunha simple tendencia étnica, senón un artefacto coidadosamente elaborado en que participara a vontade activa e, sobre todo, a necesaria facultade da razón. A pesar dos seus esforzos, a interpretación que se impuxo nos anos seguintes foi a contraria, quere dicir, a dun escritor que, como os máximo-realistas, escribía aquilo que non podía non escribir, pois era incapaz de distinguir o real do sobrenatural por causa do convivio cosmovisional galego:

en toda a literatura de Cunqueiro [...] brilla especialmente unha capacidade de sincretismo cultural e estilístico que lle permite harmoniza-lo mito e a fantasía coa realidade, o reflexo radical do seu mundo galego (Villanueva 1996, 15)

Para min é fundamental en Cunqueiro o estímulo da realidade galega e da nosa cosmovisión erixida en *interpretante* ou filtro cultural á hora de le-lo mundo (53)

Debemos tentar responder agora á cuestión colocada ao inicio desta sección, quere dicir, até que punto Cunqueiro tivo un papel activo na difusión do que chamamos depósito de ancestralidade. A nosa resposta de conxunto é que o seu papel foi ambiguo, en parte como consecuencia dun grao imperfecto de control sobre a súa imaxe pública. Unha ollada á súa recepción española nos 70 a través das numerosas entrevistas que recibiu mostra que colaborou activamente coa difusión do que denominamos ancestralización, mais que asemade procurou limitar as consecuencias alterizadoras desa lectura do cultural sobre a súa propia obra. Falabamos no comezo da sección da metáfora da *raíz*, que resulta un bo exemplo de cal era o plano de incidencia en que Cunqueiro quería cifrar a galegitude máxica: un feito de substrato, limitado á infancia biográfica e a cor rexional indispensábel para negociar un lugar periférico no canon español; fóra deses límites cautelares, o ancestral ameazaría con folclorizar a obra e mesmo converter o autor en *indíxena*, quere dicir, obxecto étnico para consumo dun terceiro exterior —algo de que, como vimos en 3.3.3, Piñeiro xa parecía ser consciente, e que fora advertido explicitamente por Fernández de la Vega. De aí que todas as explicacións cultas sobre a maxicalidade galega que espallaba nas entrevistas dos anos 70, como o feito de ser Galiza un Finisterre, tivesen moi pouco eco posterior: só as estritamente primitivistas atoparon a recirculación desexada.

Esta é, ao noso parecer, unha das claves que explican por que o modelo de RMG que se impuxo após Cunqueiro —e con impór referímonos, sobre todo, á canonización polos grandes premios do sistema literario español— foi notabelmente distinto ao proposto polo mindoniense. Fronte a unha poética en que o fantástico tiña unha grande autonomía relativa —non era desautenticado polo mundo natural—, nos anos vindeiros comezou a popularizarse un modelo en que a partilla entre o étnico e o ficcional era moito máis asimétrica, e en que facían presenza mecanismos de desautenticación moi claros que evitaban o potencial contaminador e descanonizador dos elementos máxicos. Cunqueiro aseguraba calcular con frialdade a dose exacta de maxia, mais o resultado final era, simplemente, excesivamente máxico para o seu público albo. Torrente Ballester, que repetiu nas súas propias intervencións públicas os lugares comúns sobre a galeguidade máxica encetados por Cunqueiro, tivop a cautela de investir nun modelo intermedio, unha versión maxicalizada do *experimentalismo* español dos anos 60. Unha vez espalladas na esfera pública as pseudoteorías sobre o cultivo do máxico galego, era posíbel iniciar unha estratexia realmente produtiva para tomar posicións centrais no sistema español, e non meramente receptiva, como fora o caso de Cunqueiro.

4.1.3 A exotización de Galiza nos anos 70: un novo etnotipo para unha nova estrutura de conflito

Na liña do que vimos afirmando nas dúas últimas seccións, as relacións imagolóxicas entre Galiza e España na década de 70 caracterizáronse por dous procesos paralelos: a) un aumento xeral da presenza de estereotipos galegos na esfera pública española e b) o que poderíamos definir como unha mellora cualitativa do lugar estético e político asignado a Galiza. Con este último apuntamento queremos referir as diferenzas existentes entre o momento propio da *folclorización*, predominante nas primeiras décadas do franquismo, e o da *exotización*, que é o que nos ocupa agora e que é especialmente rendíbel até o inicio dos anos 90. A folclorización é marcadamente vertical, propia dun momento en que o Estado ten amplo control sobre as axencias produtoras e difusoras de información. É, aliás, unha operación cultural principalmente política, destinada a vincar como menor, particular e premoderna unha unidade potencialmente concorrente. Embora se revistan os contidos folclorizados, como no caso español, dun certo carácter representativo con respecto a unha España rexional, auténtica ou sá, a función principal é negativa: impedir desenvolvementos propios da alta cultura ou identidades político-culturais ao mesmo nivel que a nación estatalizada. É de notar que estamos nun momento en que o novo movemento nacional galego descubriu unha noción ausente na tradición hexemónica anterior, a de *autodeterminación*; noción que, inicialmente aceptada por todo o antifranquismo estatal, vai sendo cadora desincentivada para evitar a disgregación da nación española na chegada do novo modelo político após a morte do ditador.

Aínda que a exotización partilla coa folclorización a énfase en aspectos antropolóxicos, é sensíbelmente distinta nos seus obxectivos, pois o fin negativo que ambas perseguen —que en 2.3.2 colocamos arredor da ocultación dos dereitos nacionais e na homoxeneización cultural paulatina— convive con outros albos diversos, ás veces no mesmo nivel. Un exemplo disto último é, precisamente, o argumentado na sección 4.1.1 sobre os motivos que levaron o grupo Destino a apostar pola figura de Cunqueiro: antes de máis, respondían a unha estrutura de oportunidade estética que abría o camiño para unha operación economicamente rendíbel³⁶⁷. As

³⁶⁷ Isto chega a regular a maneira en que os axentes presentan o discurso arredor do depósito de ancestralidade. Se comparamos a entrevista de Porcel, axente integrante do catalanismo institucional, coa de Soler Serrano, ligado desde novo aos medios de comunicación do réxime franquista, achamos que o primeiro incide máis en aspectos espiritualistas e trascendentes, en canto o segundo se mantén nunha retórica moi próxima ao folclorismo, coas mencións a “los trasgos, [...] los aparecidos, [...] las meigas” (Serrano 1978). A potencia dun cadro conceptual e metafórico como este reside, precisamente, en reunir tomadas de posición propias de axentes moi diversos e concitalas nun repertorio de rango escaso e direccionalidade política rixida.

diferenzas de modelo que nos interesan, no entanto, correspóndense coa imaxe proxectada da comunidade representada e o valor asignado aos seus inventarios culturais. Tanto a folclorización como a exotización coinciden en atribuír á comunidade focada atributos contrarios aos propios da modernidade, mais a segunda preséntaos como atractivos *ipso facto* e mesmo aptos para os circuitos da alta cultura. A exotización responde a unha esfera pública máis complexa, en que existe un maior número de participantes válidos con un menor grao de control sobre o total dos repertorios posíbeis. Precisamente por isto, tanto o texto literario en si como os discursos sobre o literario gañan importancia como mecanismos indirectos de dominación política, en tanto que a través do que etiquetamos en 2.2.4 como funcións *reprodutivas* e *iterativas* conseguen exercer unha monitorización non vertical sobre a autoimaxe da nación sen Estado.

Se esta dominación indirecta é aceptada polos axentes culturais dun determinado sistema é porque outorga mellores incentivos para a nación dominada dos que fornecía o discurso oficial anterior: a) para as elites en posición de planificación cultural concorrente ofrece un relativo mercado exterior (restrinxido ao sistema literario estatalizado, na liña dos mercados coloniais exclusivos); b) para as elites actúantes no propio sistema literario español ofrece unha distinción comparativa, é dicir, un subsistema relativamente independente do central, con repertorios propios, en que existe unha menor competitividade; c) para a poboación maioritaria, supón unha mellora cualitativa con respecto a anterior caracterioloxía *simplemente* rural, ruda, inculta, etc. O que denominamos especificamente *depósito de ancestralidade* —a prototeoría tal e como a estudamos en 2.3.2— e *ancestralización* —o proceso de aplicación, difusión e interiorización dese discurso— forman parte dunha ollada exótica que é máis larga e que en modo algún pode restrinxirse á aparición do RM. Quere dicir, o fenómeno estético e político que estudamos facía parte dun momento imagolóxico máis complexo; a pesar disto, os autores que estudamos foron, grazas ao seu alto capital simbólico e ao seu recoñecemento en ambos os sistemas culturais, algúns dos máis importantes creadores e propagadores da nova heteroimaxe galega. Dentro do amplo e variado rango de discursos posíbeis que abrangue a exotización, a ancestralización constitúe un clúster específico de tropos e presuposicións que resultou especialmente atractivo e útil para as camadas letradas relacionadas coa alta cultura, a planificación cultural e, en xeral, a creación da identidade rexional oficial.

Un exemplo posíbel do exposto, que alén do máis serve para tracexarmos algunhas das novas articulacións dos conceptos e metáforas sobre a galegitude a partir dos anos 70, pode ser o *Gárgoris y Habidis. Una historia mágica de España* publicado por Fernando Sánchez Dragó en 1978. Entramos nun período superpoboado de textos que visaban esclarecer a cuestión do “Ser de España”, o que pode ser explicado pola necesidade de novos discursos de nación con que substituír as identidades oficiais promovidas polo franquismo, mais tamén en reacción ao recidivado dos distintos conflitos nacionais intraestatais e a súa admisión como tema de debate público. O cumprido texto de Sánchez Dragó —que, de resto, ía acompañada dun prólogo do propio Torrente Ballester— visaba reformular a estrutura metahistórica do relato nacional español segundo novos parámetros: precisamente o da maxia que, perseguida e obrigada a circular soterraneamente, constituiría a inadvertida esencia do seu “Ser”. Para manter esa tese tiña de reformular o lugar de Galiza na xénese da españolidade, recuperando nun segundo plano imaxes como as de “madre de España”³⁶⁸. A idea de fondo era, no entanto, historicamente innovativa: ao tempo que Galiza era considerada como unha unidade étnica independente e homoxénea, dáballe un carácter de fósil perdurábel da verdadeira España perdida, da España ancestral:

³⁶⁸ Remitímonos ás seccións “II. Otro prólogo: un paseo por Galicia” (297-331), “III. Prisciliano” (332-359) e “IV. El Camino de Santiago” (360-459), pois superabundancia imagolóxica precisaría de citacións moito máis longas.

antes de 1914 casi todo seguía igual a sí mismo al oeste del Cebrero. Y en ello están. Traspasar ese cantón, para quien —como yo— suele venir de abajo, equivale a penetrar en un mundo aparte, implacablemente hibernado por expresa voluntad de sus moradores. Un mundo hartado más próximo a la España Antigua que a la actual. Tan fragante es su arcaísmo, tan desnudo de mohos y fermentaciones, que no cabe imaginarlo causal o —menos aún— determinado por el aislamiento y el subdesarrollo, tesis esta que aparece con frecuencia en las garrulerías de economistas y sociólogos [...] Galicia es nuestro Indostán, con la ventaja de que permanece virgen. Nunca he comprendido por qué playas tan incólumes, campos tan espaciosos, indígenas tan confianzudos y *cativas* tan retrecheras no son ya puches saliváceos entre las quijadas de los turistas. Los celtas no pudieron entrar en Vasconia: quizá un análogo tabú protege a Galicia de las ansias extranjeras. ¿O es puro instinto de conservación de quien puro ha sabido conservarse? (Sánchez Dragó 2017, 298; *italicos no orixinal*)

La historia de Galicia se nos impone como un juguete intransferible. [...] Porque allí lo anterior convive siempre con lo posterior [...] el paso del tiempo no se mide por sustitución, sino por acumulación. [...] Sólo en la India he encontrado un cosmos más rico, una actualidad más fertilizada por lo que ya aconteció. [...] Galicia es la única branquia de emergencia que todavía no se nos ha encharcado. (299)

Este que citamos é un dos testemuños máis extremos da aplicación do depósito de ancestralidade a Galiza; por iso mesmo, e paradoxalmente, non é representativo dos verdadeiros termos imagolóxicos en que Galiza era negociada na España coeva. Para Sánchez Dragó os galegos xogaban o mesmo papel que os grupos indíxenas no RML, unha lectura que achaba importantes dificultades lóxicas, simbólicas e materiais para se converter en hexemónica, como veremos a seguir. É máis produtivo consideramos o *Gárgoris y Habidis* como un valor límite, como un marco superior de até onde podía ser forzada a interpretación primitivista de Galiza. Se así o fixemos, obtemos unha fotografía de que tipo de afirmacións podían ser aceptábeis na esfera pública española do momento. Sexa como for, o que demanda agora análise non é este incremento da credulidade antropolóxica, cuxas razóns xa fomos tentando esclarecer. O que nos interesa, máis ben, é o porqué desta modificación cualitativa do paradigma imagolóxico; quere dicir, por que, xunto ao rexionalismo folclórico clásico, foi difundido un exotismo aparentemente máis promisor para a nación adversaria. A popularidade do *boom* e do RML explican a canonización de autores como Cunqueiro e Torrente, que actuaron como delegados oficiais da cultura galega en España e fomentaron a etnotipia mencionada³⁶⁹; mais esta lectura antropoloxizante ultrapasou o ámbito estritamente literario e comezou a aparecer en todo tipo de contextos e rexistros, sen ligazón necesaria coa *fantasía*. Unha das hipóteses máis interesantes ao respecto pode derivarse da interpretación feita por Richardson (2012) en relación á estrutura de oportunidade cultural a que respondía *La saga/fuga de J. B.* —homologábel á do *Gárgoris y Habidis* e outros textos que reveremos:

In 1973 [*sic*] [...] Galicia was still very much one of the great empty spaces resulting from Franco's ideal of a united Spain. In that year, Galician writer Gonzalo Torrente Ballester's novel, *La saga/fuga de J. B.* was published. [...] Galicia was both overwhelming thick with meaning, but at the same time most viable in the future as a thinned-out commodity. By 1973 the most accurate manner of dealing with this unbearable lightness of Galician being was simply to make it disappear. What had and would become of Galicia within the Spanish state? An absence or a folkloric

³⁶⁹ Véxase, sobre a idea dos escritores galegos canonizados en España como delegados autonómicos, a sección 4.2.3.

commodity. [...]. How could thick place fit within a thinned out world? Fitting Galicia into the context of Spain would be an operation of squaring the circle; unless, of course, Galicia could be neatly sold as a hollow commodity of the globalized, neoliberal state (83-85)

A hipótese de Richardson explica o novo interese por unha certa galeguidade exótica a través do interese pecuniario, unha explicación que podemos facer corresponder *grosso modo* co desenvolvido aquí sobre os circuitos da xeocultura exótica. Mais deixa un notábel cabo solto: se o exotismo respondía apenas a unha motivación económica, o lóxico sería que o “neo-liberal state” español tivese incentivado un exotismo para cada rexión —para cada nova Comunidade Autónoma—, no intuito de maximizar os beneficios totais. E, no entanto, o desenvolvemento cualitativo da heteroimaxe galega é moito máis notorio do que as correspondentes a outros territorios rexionalizados polo franquismo³⁷⁰. Así, Sánchez Dragó pode afirmar que en contraste con España, Galiza “se trata de otro cielo, de otra religión y de otro planeta” (2017, 297). Esa afirmación de outredade radical ía atenuada polo fondo primitivista, mais non deixa de admirar que un teórico do nacionalismo dominante celebrase abertamente a irredutíbel diferenza etnocultural da nación dominada³⁷¹; é un indicio claro de que, como argumentamos en 3.4 a *diferenza* comezara a ser ao menos tan politicamente produtiva para o nacionalismo de Estado como para o equivalente subestatal. Fronte a folclorización previa, a exotización revela un característico desexo polo outro, e mostra que sequera como entidade de rango inferior é recoñecida como un todo autónomo e non apenas como sinécdoque do verdadeiro corpo nacional³⁷². Antes de propormos unha explicación a estas transformacións imagolóxicas cómpre rastrexármolas noutros ámbitos distintos.

A vaga de interese que espertou a descrición antropolóxica galega pódese conferir tamén na propia na propia antropoloxía disciplinaria. Poden destacarse, neste sentido, as obras de Taboada Chivite (p. e. *Etnografía galega. Cultura espiritual* en 1972, *Ritos y creencias gallegas* en 1980) e Antón Fraguas (*La Galicia insólita* en 1973³⁷³), mais foi sobre todo a de Carmelo Lisón Tolosana a que cobrou o maior protagonismo no período. Figura central para a institucionalización da antropoloxía social tanto en España como en Galiza, escolleu esta última como obxecto privilexiado de estudo e publicou en 1971 o *Antropología cultural de Galicia*, comezo dunha longa obra dedicada á descrición antropolóxica e etnográfica do mundo agrario galego, cunha atención particular á percepción do sobrenatural e o trasmundano³⁷⁴. O indubidábel rigor da obra de Lisón Tolosana non empece que os seus resultados coadxuvasen

³⁷⁰ Quere dicir, aqueles en que a lectura rexional do territorio non compite cunha lectura nacional propia.

³⁷¹ Tan notábel como os termos propostos por Sánchez Dragó é a ampla documentación etnográfica en que a basea. Na súa listaxe de referencias bibliográficas comparecen extensamente citados numerosos clásicos galegos; entre eles, os que contan con máis ítems referenciados son Bouza-Brey, Cuevillas, Cunqueiro, Filgueira Valverde, Fraguas, Risco e Taboada Chivite.

³⁷² Lembremos que a entrevista de Porcel levaba no título “Un hombre de nación gallega”. “Nación” non tiña aí un significado político, senón que refería a antiga *natio*, o lugar inmediato onde un nace; e aínda así, o emprego dunha palabra potencialmente ambigua referida a unha rexión sospeitosa de *separatismo* indica o recoñecemento dunha unidade ontoloxicamente superior á rexión.

³⁷³ A pesar de que este título é posterior tanto á chegada do RM como á reformulación do fantástico galego por parte de Piñeiro na década anterior, *La Galicia insólita*, escrita por quen fora membro do Seminario de Estudios Galegos, presenta unha enorme fidelidade a concepción do fantástico de pre-guerra. Pode funcionar como un documento arqueolóxico da estrutura conceptual propia da primeira metade de século, en que a imaxinación era un elemento secundario derivado da dupla “sentimiento de la tierra” (Fraguas y Fraguas 1997, 11) e “soidades” (12). Cando Fraguas fala de “modo cósmico” (16), “poder mágico” (17), estase a referir á *forza* telúrica da terra e da paisaxe, e non ao que despois chama, simplemente, “supersticiones” (21). Estas son propias das sociedades rurais, e aquilo que teñan de galego fica nos contidos concretos, non na aceptación cotiá do sobrenatural.

³⁷⁴ O cuarto volume da monumental *Antropoloxía cultural de Galicia* leva por nome *La Santa Compañía. Fantasías reales. Realidades fantásticas*. A escolla do título da obra —aliás, orientada cara a literatura oral galega— é produto do horizonte de expectativas español posterior ao éxito de *Cien años de soledad* en 1968; o oxímoro entre o real e o fantástico era, incluso no final dos anos noventa, un reclamo enormemente atractivo para calquera tipo de público.

a erixir un determinado obxecto epistemolóxico (*antropoloxización*) que se acabou filtrando á esfera pública³⁷⁵. Alén disto, todo parece indicar que a súa pesquisa fora primeiramente incoada en resposta a un determinado horizonte de expectativas: Galiza foi escollida como obxecto de estudo porque resultaba a opción intraestatal máis promisorio³⁷⁶:

“Por el tópico de que Galicia era una reserva espiritual se vino [Lisón Tolosana] aquí a mediados de los sesenta”, explica el profesor Xosé Ramón Mariño Ferro, “y desde entonces vino todos los años para hacer trabajo de campo” [...] “*Elegí Galicia porque conocía por lectura el variado espectro del folklore regional español siendo Galicia la que mayor impacto me produjo*”, escribió el propio Lisón Tolosana, “por lo leído presentí la creatividad cultural regional, sus ricas tradiciones con sentido local, la rica sabiduría folk y lo primario de la pequeña comunidad como algo específico y con carácter original, todo en un fondo de creencia entendida como valores, ideales y normas de sentido ecológico anclado en vocabulario ético y moral, en suma en su *pathos* y *ethos* peculiar que he plasmado en varias monografías”. “Me confirmé en mi inicial presunción”, sentenció (Jiménez 2020; *itálicos no orixinal*)³⁷⁷

A antropoloxía experimentou tamén unha segunda época de institucionalización en Galiza, pois, após a súa consolidación por parte da Xeración Nós e o Seminario de Estudos Galegos, ficara sen relevo xeracional estábel. Xa desde 1967 comezara a impartirse a materia de “Etnología y folklore” na Facultad de Filosofía y Letras, mais foi a partir de 1974 que se inaugurou a materia de “Antropología” na Facultad de Ciencias de la Educación. Andado o tempo, deu lugar a unha área propia (Herrero Pérez 2015, 28-29). Nos primeiros currículos educativos e proxectos investigadores privilexiábase o nacional/rexional fronte ao internacional/exterior e o rural fronte o urbano (Pereiro 2001, 177-178), bieses que podemos explicar polos reducidos orzamentos, pola propia tradición galega previa e pola constitución de Galiza como último gran reservorio da sociedade ancestral dentro do Estado. A pegada do labor desenvolvido por Lisón Tolosana continuou patente nas monografías que, andado o tempo, comezou a producir a institucionalización da antropoloxía galega, como as de Mariño Ferro (*Cultura popular* en 1985) ou de Gondar Portasany (*A morte* en 1987, *Romeiros do alén* en 1989); todas tres continuístas coas focaxes incoadas polo antropólogo aragonés e co seu interese polo sobrenatural galego, xa presente nas obras de Taboada Chivite e Fraguas —e, certamente, no labor fundacional do propio Risco. Na verdade, a concepción ancestral de Galiza permitía a toda unha xeración de novos antropólogos e etnógrafos galegos e españois levaren a cabo

³⁷⁵ Por exemplo, Lisón Tolosana xa aparece referenciado na obra de Sánchez Dragó sen aínda ter decorrido unha década da publicación da *Antropología cultural de Galicia*.

³⁷⁶ Un exemplo posíbel das ligazóns entre a nova descrición antropolóxica de Galiza e RMG pódese achar en Lavaud-Fage (2014), que recorre á autoridade de Lisón Tolosana para explicar certas irrupcións do sobrenatural na obra de Torrente Ballester: “A este propósito [...] hay que recordar que en Galicia, como en otros pueblos célticos, no existe una frontera hermética entre los vivos y los muertos. Hablando de la Galicia de los años 1964-1965, o sea casi en el momento de la publicación de *Don Juan* [a novela de Torrente], el antropólogo Carmelo Lisón Tolosana declara que ‘allí la parroquia de los muertos está tan viva como la de los vivos’” (11). Estamos aquí nunha interpretación absolutamente máxico-realista, porque non é preciso nin considerar como é que Torrente Ballester chega a adquirir esa tal cosmovisión. Dicir, aínda na altura de 2014, que *en* Galiza non existe barreira entre aquén e alén, implica falar dun obxecto real e presente partindo exclusivamente da imaxe que del deitan os dispositivos antropolóxicos. O rechamante é que eses usos continúen a ser plausíbeis, e que xuízos deste tipo continúen a resultar admisíbeis en tanto enunciados teóricos nun rexistro académico.

³⁷⁷ Con motivo do seu recente pasamento en 2020, o xornal *ABC* referíase ao antropólogo aragonés co título de “el antropólogo de la ‘Galicia embrujada’”. A perspectiva deitada sobre a súa traxectoria académica mostra como esta ficou ligada desde o principio a metafórica da maxicalidade galega: “Carmelo Lisón Tolosana [...] dedicó a mediados de los años sesenta buena parte de su abundante e importante obra a *estudiar en profundidad la ‘Galicia meiga’, el conjunto de tópicos y creencias que rodeaban un territorio como el gallego, fértil en leyendas*. Lejos de procurar desmontarlas, Lisón Tolosana centró su carrera en explicar cómo era y cómo se articulaba una sociedad —principalmente en los entornos rurales— que, todavía a mediados del pasado siglo, creía en la brujería, la Santa Compañía o las posesiones demoníacas, e incluso yendo más allá de lo paranormal, en la identidad diversa de un pueblo milenario como el gallego” (Jiménez 2020; *itálicos no orixinal*).

traballo de campo no sentido clásico —embora eses modelos estivesen a ser albo de críticas e reformulacións xa na altura (Clifford 1998, Reynoso 2003)— sen necesidade de longas e caras estadias en locais afastados. De novo, está fóra de toda discusión o rigor académico das achegas mencionadas, mais cómpre non desconsiderarmos o seu impacto na autoimaxe galega, en particular na promovida polos axentes próximos ao que, en continuidade coa terminoloxía promovida por Samartim (2010), consideramos o “polo da resiliencia”, que serán quen elaboren a identidade galega oficial para o período autonómico. Daban, en fin, novo fundamento teórico e empírico á coincidencia entre autoimaxes e heteroimaxes e a aproximación, por veces case indistinguíbel, entre nacionalismos e rexionalismos galegos³⁷⁸.

Unha vez deliñada a distinción entre folclorización previa e o modelo exotizante que se impuxo neste momento, cómpre fiarmos máis fino e establecemos unha comparación sistemática entre o paradigma antropolóxico do RML e o equivalente que se foi instalando na percepción de Galiza. Xa advertimos en seccións anteriores que aínda que o RM era potencialmente exportábel a calquera contexto de modernización serodía cunha sociedade agraria cohesa até metade do século XX, outras variábeis independentes podían transformar radicalmente o funcionamento político do modelo. En palabras de Even-Zohar, “An appropriated repertoire does not necessarily maintain source culture functions” (2010, 54). O RML afirmaba que a presenza das poboacións ancestrais transvasaba a súa cosmovisión ás nacións latinoamericanas. No caso galego-español, dábase por evidente a ancestralidade de Galiza, mais esta non comunicaba maximalización ningunha a España. Por outras palabras, a literatura española non podía ter unha dupla cosmovisión pola presenza de galegos no territorio. Isto incidiu tamén na tipoloxía de intelectual que podía desempeñar o labor de máximo-realista: no sistema literario español era o escritor galego quen ostentaba a súa propia ancestralidade e quen performaba mediante ela, convertido simultaneamente en depósito da materia bruta cultural e elite letrada encargada de a refinar. No contexto latinoamericano orixinario a elite literaria *nunca* era propiamente indíxena; isto é, a fórmula literaria non estaba pensada para ser usada polo verdadeiro depositario da *Weltanschauung* antiga, senón apenas polo representante da etnia dominante. Ambos os procesos poden ser descritos como *autoexotizacións*, mais o auto- con valor nacional oculta moi distintas estruturas de poder.

A exotización a que foi submetida a América Latina tivo importantes consecuencias para o que antes denominamos circuítos da xeocultura e, neste sentido específico, xerou un alto custo que o seu sistema cultural continuou a pagar varias décadas despois. Mais ese custo foi reducido se o comparamos co que delegou sobre toda poboación orixinaria do continente, obrigada a se representar en termos privativos —como non-moderna— e despoxada de todo potencial dereito político *qua natio*. A diferenza co caso galego atangue, por unha banda, á estrutura de distribución dos beneficios e custos e, por outra, os valores absolutos que corresponden a cada un dos polos.

³⁷⁸ Resulta representativa do apuntado unha pequena anécdota recollida nunha nota de ocasión en *Grial* 67. Trátase dunha exposición de arte popular galega na galería Sargadelos en Madrid, da cal se di que: “na mostra figurou un cinguido abano de pezas de cerámica, cestería, tecidos, encaixes, exvotos, madeira, ferro, latón, coiro, etc., que proporcionaba unha moi axustada visión destes labores populares de Galicia. [...] Incidiu, ademais, noutros aspectos: o da reivindicación nostálxica do popular, a súa posible vivencia, e a posibilidade de que o interese despertado sobre estas manifestacións revele unha insatisfacción contra un mundo hipertrofiado pola tecnoloxía. [...] Mentres permaneceu aberta a mostra participaron en diversas mesas redondas antropólogos, historiadores e escritores” (“Unha exposición en Madrid de arte popular galego” 1980, 202-203). Entre estes figuraban tanto Lisón Tolosana como Torrente Ballester. A anécdota fálanos de cales eran os parámetros mobilizados para exportar a galeguidade en España e cales eran as disciplinas mediadoras predilectas. Resulta destacábel, de resto, que Torrente Ballester fose convidado como autoridade na arte popular galega, algo que só é explicábel polo papel de testemuño etnográfico que lles é concedido aos escritores fantásticos nados en Galiza.

En relación ao primeiro aspecto, no RMG beneficios e custos ficaron na mesma parte, xa que a elite nacional pertencía ao propio grupo étnico forcluído dos dereitos nacionais³⁷⁹ —fóra de aqueles dereitos que atinxían unha certa conservación ritualizada do patrimonio cultural. Ao contrario, a nación dominante non pagou aquí ningún custo simbólico, xa que os delegou nun terceiro interior antropoloxizado. No tocante ao segundo aspecto —o valor absoluto de cada un deses polos— é evidente que, dada a codificación racial do nacionalismo latinoamericano, discursos como o RM puideron coaduxar a naturalización do que con Franco (2013) chamamos “modernidade cruel”, isto é, a exclusión dos pobos orixinarios de todo ámbito do dereito. Neste sentido, a magnitude dos custos máis negativos de entre os padecidos polo referente étnico indíxena non permite a comparación co caso galego, onde non estaba en cuestión unha posíbel expulsión da cidadanía en base a unha diferenza racial. Xusto ao envés, na aplicación do *depósito de ancestralidade* a Galiza tampouco se presentaron os lucros positivos máis valiosos de entre os fruídos polas elites nacionais latinoamericanas. Aínda que o RM levou a delegar noutros sistemas literarios a capacidade canonizadora e limitou os seus repertorios posíbeis, tamén lles garantiu o acceso a practicamente todos os mercados lectores existentes e unha elevadísima canonización internacional. No entanto, o único mercado aberto e a única canonicidade posíbel no caso galego foron os concedidos polo sistema literario español: a) os produtores en galego encontraron as dificultades asociadas a proxectar unha literatura rexionalizada no exterior —derivadas da competencia asimétrica coas axencias culturais estatais, da carencia de medios equivalentes propios ou da rexionalidade *per se*, que non conta con circuitos estábeis de exportación— e b) os produtores galegos en castelán foron secundarizados á hora de ser exportados ao exterior, en detrimento doutros produtores cuxa obra era concibida como representativa do debate estético contemporáneo, dos valores políticos asociados ao período ou do espírito nacional³⁸⁰.

Estas diferenzas no funcionamento político e na asignación dos roles ocupados polo RM obedecen a tres variábeis fundamentais: a distinta partilla entre os polos da cultura étnica, da territorialidade e da distribución estado-nacional.

- a) A nivel etnocultural, España case non outorgou na modernidade carácter patrimonial aos contidos étnicos galegos, nin tan sequera na etapa de folclorización franquista —con excepción de discursos como os de “madre” ou “cuna de España”. A cultura étnica galega é unha cultura española posíbel, mais non representativa, ao envés do que acontece coas culturas populares andaluzas ou castelás. Isto impediu un hipotético RM español con base galega, o que si tería sido hipoteticamente posíbel —mais pouco promisorio para a propia autoimaxe española— mediante unha ancestralización de Castela³⁸¹. Por outro lado, Galiza e España non están separadas nin por unha barreira racial nin *temporal*, pois os seus ritmos de modernización non foron tan disimétricos. Por iso a ancestralización no RML inicial condenaba os indíxenas á premodernidade, mentres que en Galiza agochaba que a modernidade estaba xa practicamente consumada. Algo que só foi posíbel grazas ao mantemento de parámetros de identidade

³⁷⁹ No tipo de ollada cultural desenvolvida polo primeiro Círculo Galaxia si existía unha asimetría entre custos imagolóxicos, pois sobre o referente étnico camponés recaía a carga negativa da antropoloxización e sobre os intelectuais a parte menos marcada e asociada á alta cultura —por exemplo, a facultade da imaxinación.

³⁸⁰ *La saga/fuga de J. B.* é un caso paradigmático neste sentido. A pesar de ser a novela galega máis canonizada polo sistema literario español desde 1950 até a actualidade, demorará dúas décadas en recibir as súas primeiras (e últimas) traducións —para o francés en 1991 e para o portugués en 1992. A día de hoxe non nos consta que exista unha versión inglesa. Datos tomados de <https://www.themodernnovel.org/europe/w-europe/spain/torrente-ballester/saga/>.

³⁸¹ Como veremos, un proxecto semellante surxiu arredor do “realismo máxico do noroeste” ou “realismo máxico leonés”, cuxo cultivo do fantástico era lexitimado por unha imaxe folclorizante.

románticos até a actualidade, que posibilitaron un cadro imagolóxico por demais insostíbel, en que conceptos e sociedade tiñan xa moi pouco que ver.

- b) A nivel espacial, Galiza —comprendida aquí como o grupo étnico inicial— estaba fortemente territorializada, e ese territorio correspondíase coas extremas recoñecíbeis dunha unidade política previa —un reino, embora o seu territorio histórico fose sensibelmente diminuído na distribución provincial do século anterior. Non podía ser presentada, por tanto, como unha masa poboacional espaxada no propio territorio estatal, quere dicir, como minoría étnica, a pesar de que o vocabulario minorizante comezase a penetrar no posterior período da “normalización”. A existencia de fronteiras estábeis en correspondencia cunha etnia cuxo xentilicio procedía dun territorio político superior aos espazos da socialidade directa —como o casal, a aldea ou a parroquia— dificultaba *de facto* o transvase organicista de atributos culturais entre Galiza e España —do tipo “se Galiza é A, España tamén é A”.
- c) A nivel nacional, a existencia dun proceso de *nation-building* desde ao menos 1916, e a pesar da súa histórica fraqueza, incidiu, xunto aos elementos anteriores, na percepción exterior do tipo de unidade que era Galiza. As vitorias relativas da formación nacional propia, tales como a admisión a trámite do Estatuto de 1936 ou a consolidación dun sistema literario na Galiza do após-guerra creaban unha diferenza cualitativa que a rexionalización vertical non conseguiu sobreescribir. Aínda cando Galiza non fose admitida como nación *par* polo propio Estado ou por outros membros da comunidade internacional, era constatable un salto cualitativo con respecto ás rexións españolas; de aí que andado o tempo se deba admitir a súa lexitimidade como *nacionalidade histórica* —fóra da consideración que nos mereza a inconsistente figura político-xurídica.

Estes puntos materiais de partida explican por que a ancestralización de Galiza *in toto* foi menor do que no caso latinoamericano e por que os atributos máxicos permaneceron como patrimonio exclusivo da nación en posición dominada. O RML era a adaptación do nacionalismo etnocultural europeo a un contexto onde a sociedade agraria estaba codificada racialmente. O RMG era o retorno destoutro discurso ao contexto europeo, mais a un caso ben particular, onde o referente agrario estaba en franca desagrarización, onde existía un proceso de nacionalización alternativo e unha codificación territorial forte. Dados estes condicionantes, o que debe ser colocado no centro da pesquisa, de novo, é por que, arredor do marco que ciframos no ano 70, foi necesario modificar a heteroimaxe galega, quere dicir, por que a *folclorización vertical* evoluiu cara unha outra cousa. Ou, presentado desde outra óptica, por que un nacionalismo oficial en vías de homoxeneización interna aceptou e mesmo promoveu a diferenza cultural do concorrente. A nosa hipótese é que o proceso descrito foi consecuencia de que o grao de conflito e a forza do adversario interno creceron, e que esa ‘concesión’ tivo o albo de deter un proceso de nacionalización política. Dedicaremos agora un último momento a desenvolver as súas particularidades e consecuencias.

En primeiro lugar, tomamos como punto de partida a norma padrón para os procesos imagolóxicos establecido por Leerssen, para quen

In international relations, periods of stability will usually tend to deflate ethnotyping in favour of a trend towards characterological neutrality and normalcy (“this nation is just like us / just like any other”), moments of tension will heighten ethnotyping (“the English/French/Hungarians are facing this crisis with a characteristic XYZ...”). (2016, 19)

Recuperemos agora a citación anterior de Sánchez Dragó, onde facía referencia ás “garrulerías de economistas y sociólogos” contra as que había que recuperar unha Galiza máxica. Estaba a

focar, con certeza, o novo cadro de comprensión que comezaba a ollar a sociedade agraria tradicional galega non como un depósito de contidos étnicos, senón mediante unha focaxe negativa; quere dicir, como bolsas sociais demandantes dunha modernización controlada e unha nacionalización autónoma. Estamos a referirnos tanto a primixenia teoría económica desenvolvida polo Grupo Galaxia, que deu froitos como *La marginación de Galicia* (1970) de Paz Andrade e *O atraso económico de Galicia* (1972) de Beiras Torrado, como á incorporación do marxismo de liberación nacional aos discursos de identidade galega por parte da UPG a partir de 1963, que acabaron evoluíndo para unha teorización en chave anticolonial e estruturalista debedora da teoría da dependencia (p. e. Rodríguez e López Suevos, 1978). O que estaba a atacar Sánchez Dragó era, por tanto, o fulcro teórico do novo *nation-building* que comezaba a se asentar nesa mesma década; na súa opinión, o papel que debía xogar Galiza en España é precisamente o de depósito, unha reserva da espiritualidade pasada que impedise a mundanización definitiva da nación española³⁸². Non é, como afirmaba Richardson (2012), que a Galiza previa aos novos discursos de inspiración máxico-realista fose un “empty-space”; máis ben, os incipientes sucesos da formación nacional concorrente obrigaron a reformular os elementos exclusivamente folclóricos con que o nacionalismo dominante representara ese mesmo espazo.

Para o comezo da década de 70, A UPG aumentaba a súa implantación social tras as revoltas de Castrelo de Miño (1966) e esforzábase por se converter no principal referente político na clandestinidade galega. Ao mesmo tempo, distintas formas de nacionalismo cultural ou rexionalismo comezaban a permear os variados fenómenos de antifranquismo galego. Os membros do *polo da resiliencia* contaban tamén cunha década de traballo na esfera política —coa fundación do PSG en 1963— en prol da institucionalización do discurso que pasaría a ser a identidade nacional/rexional oficial galega nas décadas subseguintes. A aparición dun Partido Comunista de Galicia, con ámbito autónomo e especial atención para cos debates políticos colocados polo nacionalismo galego —como a cuestión da lingua— móstranos que xa nun momento temperán os distintos actores políticos de referente español foron conscientes da necesidade de cooptar o incipiente movemento nacional antes da súa consolidación, pois podía crear un ecosistema de partidos onde as distintas posicións no espectro político fosen ocupadas por axentes de referencia galega³⁸³ (Lois 2015, 92). A permeabilidade do incipiente movemento estudantil con respecto a algunhas das demandas tradicionais do rexionalismo/nacionalismo galego, tales como a oficialización do galego ou a reivindicación das camadas camponesas, sen dúbida contribuíron a exportar a imaxe dunha formación nacional prestes a unha rápida reconstrución.

Na camada social formada polos axentes con alto metadominio da esfera cultural ou discursiva —polítólogos, políticos, escritores, xornalistas, etc.— a etnotipia da nación adversaria foi deliberadamente fomentada con propósito político; quere dicir, crearon, promoveron ou modificaron discursos de identidade cun coñecemento efectivo dos resultados perseguidos. Mais, na maioría das esferas sociais, a etnotipia foi reproducida por unha innúmera cantidade de axentes porque facía compatíbel un novo fenómeno político coa propia *doxa*

³⁸² Compárense as ideas de Sánchez Dragó con estoutras de José Luis Varela, dous anos anteriores: “Dentro del marco común de las literaturas peninsulares, la de Galicia posee una fisonomía muy diferenciada. El mismo idioma (o la utilización del castellano en grandes escritores gallegos, como doña Emilia o Valle) ofrece un cariz arcaizante y melódico que rima con las costumbres, en general más conservadoras, o con el arte románico, que consiguió un formidable reconocimiento popular. Es decir, que el idioma colabora a esta impresión general de país diferenciado en el ámbito hispano, de pueblo y cultura detenidos en un punto grato de su desarrollo. No olvidemos que la población campesina constituye un ochenta por ciento de su población total” (citado en Samartín 2010, 405).

³⁸³ A propia UPG soubo analizar esta cuestión no mesmo momento en que aconteceu (UPG 1967), e tratou de defender o marxismo nacional como o único válido e autorizado para Galiza —con relativo suceso.

incorporada. Así, a retórica exotizante propia da altura permitía á cidadanía española acomodar a percepción de *diferenza* que xera toda nacionalización³⁸⁴ sob unha soa nación política. Este tipo de representacións non polémicas poden virar fortemente políticas cando o nacionalismo dominante é directamente interpelado e devén, en termos de Billig (1995), *flagged*; así, a ponderación positiva do suposta *maxicalidade* logo devén *atavismo*, *etnicismo*, *particularismo* e outras consideracións semellantes fortemente connotadas. Este último fenómeno non será da nosa consideración, pois o que nos interesa é, en exclusiva, a nacionalización da propia poboación galega³⁸⁵.

Até agora incidimos na asociación da nación dominada a ámbitos epistémicos de baixo capital simbólico, compatibilidade coa autoimaxe da nación dominante e moi limitada potencia de lexitimación política. Ora ben, a ligazón da unidade política a esas áreas non só ten un valor negativo *per se*, senón que a súa maior efectividade desmobilizadora consiste en suprimir a plausibilidade doutras interpretacións posíbeis do social. A interpretación de Galiza-como-depósito e a de Galiza-como-colonia, as dúas representacións imagolóxicas en pugna, focaban a mesma serie de elementos —que podemos resumir, por agora, en volta da preponderancia histórica do sector primario. Ambas imaxes son loxicamente compatíbeis entre si, mais manter as dúas ao mesmo tempo é desnecesario, en particular para os individuos que non participan activamente dun movemento político formal. Ambas as dúas asignan ao referente discursivo —Galiza— unha posición unívoca no mundo, unha interpretación críbel ao seu presente e un determinado valor; outorgan, por tanto, un sucedáneo de orde aos fenómenos próximos que permite aos individuos operar coa realidade material que lles sae ao encontro na súa vida cotiá. A polaridade política desa ordenación condúceos á escolla de distintas ferramentas (aquí, distintos referentes nacionais). Se o nacionalismo dominante consegue difundir unha interpretación non-polémica deses elementos, entón o nacionalismo dominado achara un receptor moi pouco permeábel, pois a explicación que quere fornecer xa non é precisa.

Alén disto, hai un outro fenómeno anexo, de escala basal, que presenta tamén interese para comprendermos a capacidade da nova etnotipia para condicionar as tomadas de posición do nacionalismo galego. O caso do *depósito* fronte á *colonia* resúltanos, de novo, produtivo: aínda cando un grupo de axentes rexeitase frontalmente a primeira por contar cunha interpretación simetricamente oposta —a segunda—, ficaba colocada unha férrea moldura sobre cales eran os temas a debater e cal é a súa posición no total dos asuntos políticos. Por outras palabras, incluso cando os membros do movemento nacional fosen capaces de detectar o entrelazamento entre autoimaxes e heteroimaxes, a miúdo acababan limitados a discutir a interpretación correcta dun inventario de cuestións imposto desde a posición dominante; que, de resto, era pouco promisor. Acabábanse impondo así presuposicións profundas sobre que era o que estaba en cuestión no debate sobre a identidade galega e os seus dereitos políticos. Como argumentamos no percurso argumentativo do capítulo 3, a efectividade deste condicionamento dos termos do debate foi posíbel porque esas limitacións estaban xa fortemente gravadas na tradición do pensamento político galego. Por outras palabras, a ancestralización deulle novo osíxeno a olladas do social en decadencia e condicionou en gran medida que repertorios debían ser herdados e actualizados

³⁸⁴ Como xa argumentamos, incluso unha formación nacional fraca causa que o territorio cuxa soberanía reclama sexa percibido como *algo máis* do que as outras rexións. Medeiros (2006) estudou cómo este acréscimo ou superávit ontolóxico que xera a existencia dun *nation-building* continuado causou que Galiza desenvolvese autoimaxes e heteroimaxes moi distintas ás do norte de Portugal, un territorio etnicamente moi semellante mais fidelizado con sucesos polo nacionalismo portugués.

³⁸⁵ Apuntamos de pasaxe que o umbral entre consideración positiva (*maxicalidade*) e negativa (*etnicismo*) é coñecido e incorporado polos membros da nación dominada, que deben respectar unhas marxes ás veces moi estreitas para emitir predicados políticos válidos na esfera pública española —e mesmo nas esferas privada e semipública. Destarte, a enunciación e fundamentación da preferencia nacional está sempre sometida a un rixido control social que implica potencialmente a calquera interlocutor e calquera conversa privada.

polo novo *nation-building*. Estamos a continuar aquí a proposta de, entre outros, Fernández (2000) e Portas (2011), que afirman que os cadros de autorrepresentación establecidos polos mais importantes ideólogos do novo nacionalismo eran, a pesar da súa feitura marxista, profundamente continuadores da tradición espiritualista e romántica anterior.

No capítulo 4.3 tentaremos argumentar neste sentido; afirmaremos que o primeiro marxismo anticolonial tivo consecuencias negativas a longo prazo para a formación nacional, en tanto que a) conservou a preferencia do referente rural (a nación é a clase), b) limitou a o rango de suxeitos válidos para o dereito de autodeterminación (a autodeterminación é a forma que adopta a loita de clases en enclaves periféricos) e c) permitiu o establecemento, agora xa definitivo, da ecuación entre modernidade, Estado e nación española (a nación defínese pola súa colonialidade). Defenderemos, pois, que as heteroimaxes españolas incidiron moi notabelmente na ollada do movemento nacional para a propia nación, impedíndolle ver innúmeros fenómenos en decurso e a coadxuvando a sobredimensionar —ou imaxinar— outros que, a pesar da súa feitura polémica, resultaron contraproducentes a longo prazo³⁸⁶.

Suspendemos provisoriamente esta serie de cuestións, que nos resultarán particularmente produtivas á hora de analizarmos *Bretaña, Esmeraldina*, comprendida como a representación narrativa máis acaída desa unión entre marxismo e espiritualismo romántico. Centrarémonos agora na figura de Torrente Ballester, quen consideramos o produtor central do modelo paradigmático do RMG. Tentaremos esclarecer en que medida coadxuvou á difusión do *depósito de ancestralidade*, que modelo literario contribuíu a establecer e que interpretación política da súa novela central —*La saga/fuga de J. B.*— é a máis acaída desde o noso cadro metodolóxico.

4.1.4 O *depósito de ancestralidade* e a *ilusión biográfica* de Gonzalo Torrente Ballester

Recapitulemos agora o exposto nas seccións anteriores para comezarmos a delimitar a incidencia de Torrente Ballester e *La saga/fuga de J. B.* nos procesos estudados. O RM apareceu como repertorio posíbel no sistema literario español a partir da publicación de *Cien años de soledad* en 1967, embora o *boom* anterior xa fose lido no sistema cultural español como unha tendencia literaria rica en elementos fantásticos. O suceso de Cunqueiro a partir de 1968 estivo directamente relacionado coa súa relectura como precursor hispano-galego do RM, inicialmente impulsada polo grupo Destino co obxectivo de capitalizar o interese público polo fantástico culto. Sexa dito de pasaxe, o primeiro posíbel RMG non consistiu nunha obra creada segundo os parámetros da poética en internacionalización, senón unha aplicación da etiquetaxe a unha traxectoria literaria anterior —o que denominamos, alternativamente, *modelo de recepción* ou *formación de lectura*. Esta nova visión de Cunqueiro, que comezaría a se estender por outros autores fantásticos galegos, foi simultánea a unha importante transformación cualitativa da heteroimaxe galega en España, causada pola rearticulación da construción nacional concorrente

³⁸⁶ O *boom* da música galega a partir dos anos 70 podería ser un campo inusitadamente fértil para estudarmos como, sob unha aparencia de engaxamento, discorre un movemento profundamente despolitizador. Tomemos como exemplo paradigmático o éxito de Ana Kiro *Galicia Ceibe* (1979). A canción consiste nunha serie de denuncias, en ton patriótico, dos males que afectan Galiza, contra os que é proposta a unión de todos os galegos para xuntos loitaren. Ora, cando di que “espallados polo mundo están nosos paisanos”, non se está a referir as nova vagas migratorias no interior do Estado; e cando afirma que “aínda quedan moitos caciques, e temos que acabar con todos eles”, non ataca o establecemento da democracia clientelar que caracterizou o daquela incipiente sistema político galego. Refírese, simplemente, a Outros imaxinarios canonizados polo nacionalismo de preguerra, que de certo causan no seu público un profundo *pathos*, mais que dificultan comprender os verdadeiros procesos en decurso. Este tipo de fenómenos culturais —ás veces xenuinamente populares, outras en proceso de masificación— crearon a miúdo veces espantallos inocuos que serviron como referente de oposición a case todo o espectro político, desde o nacionalismo efectivo até o rexionalismo instrumental de Alianza Popular. Delegaban, así, os sentimentos políticos propios do conflito nun pasado patrimonial revivido ritualmente no consumo cultural. O carácter “ceibe”, no inicio aínda ligábel ao *telos* independentista do nacionalismo, foi perdendo aos poucos a referencia a un dominador real; é, apenas, un identificador dun certo compromiso cultural.

nun período de “mudanzas nas *estructuras de oportunidade política*” (Samartim 2010, 6; itálicos no orixinal). Definimos este proceso, en termos xerais, como unha *exotización* de base antropolóxica ou *antropoloxización*; o que vimos chamando *ancestralización* formou parte deste macroproceso, correspondeuse coas variacións discursivas máis elaboradas e promisoras para a propia *intelligentsia* galega e consistiu en considerar Galiza —ou unha parte de Galiza con valor metonímico e incidencia orgánica— como un reduto das sociedades ‘primitivas’ no mundo contemporáneo. No plano literario, esta mestura entre ‘cosmovisións’ e ‘mentalidades’ distintas foi colocada como causa da preeminencia do fantástico.

Xa adiantamos que o suceso de Cunqueiro comezara a abrir o camiño para o establecemento do que antes referimos como “un microcosmos dos circuitos da nova xeocultura mundial”. Ao botarmos unha ollada á evolución do subsistema galego en español até arredor do 1990 achamos dous eventos paralelos: a) o aumento sen precedentes da centralidade concedida a autores galegos no campo literario español e b) a moi alta *premiabilidade* de obras con elementos fantásticos, de cultivo practicamente monopolizado polos anteriores³⁸⁷. Como tentaremos demostrar, ambos os fenómenos están interligados, de forma que o cultivo do fantástico se converteu nun poderoso capitalizador simbólico para os axentes do subsistema galego en español; cabería conxecturar, incluso, que no período citado a fantasía funcionou como principal norma de repertorio. A imaxe global dese circuito só poderá ser visualizada no seguinte capítulo, onde acrecentaremos as repercusións da obra de Torrente Ballester no sistema literario galego.

A historia do suceso de *La saga/fuga de J. B.* é inseparábel dunha estrutura de oportunidade específica que Torrente Ballester puido e soubo aproveitar in mellorabelmente. A fascinación polo *boom* non só non desaparecera senón que, tras o fenómeno cultural e editorial que concitou *Cien años de soledad* a partir de 1968³⁸⁸, gozaba dunha segunda vida. Aínda que o momento de máximo interese pola experimentación formal ía ficando atrás, a inclusión de metarreflexión teórica, monólogos interiores e referencias eruditas continuaba a funcionar como palabra-pase para os autores que aspiraban a representar a alta cultura. A ollada exotizante do galego achábase nun momento de consolidación e a recepción do RML e das ideas difundidas por Cunqueiro, polos seus editores e polos seus críticos achaiaran o camiño para o mesmo proxecto que fixera García Márquez: unha novela épica de grande imaxinación sen necesidade ningunha de clarificar en que consistía o pacto ficcional exotista. Este estaba xa, na altura, publicamente asinado. Estamos a falar, pois, dunha novela de imaxinación totalmente desvinculada da influencia descapitalizadora do *etnográfico*, mais tamén do *infantil*, do *popular* —na liña das novelas de Bruguera de posguerra— ou incluso do *mitolóxico*, máis propio dalgunhas formas de falanxismo literario —e, moi en particular, do galego. A tomada de posición de Torrente debe ollarse, no entanto, como máis do que unha aposta no sistema literario español; ía dirixida, alén diso, a rehabilitar a súa imaxe dentro do sistema cultural galego, completamente deteriorada tras a súa participación no falanxismo universitario e a súa activa colaboración co primeiro franquismo.

Unha tese recente (Martínez Jr. 2018) contribuíu a ollar *La saga/fuga de J. B.* como a tomada de posición de quen o autor denomina “mestre estratega”: “I suggest that Torrente is a *master strategist*, defined as an agent who is adept at visualizing field positions with an eye towards maximizing dividends of capital” (98, itálicos no orixinal). O seu autor, con quen estamos maioritariamente de acordo, acha que o Torrente dos anos 70 encontrou dous campos literarios en conflito e soubo crear un produto cultural que daba a cada un o que necesitaba; quere dicir, o que nós analizaremos como unha galeguidade simultaneamente exótica e elevada,

³⁸⁷ Para esta cuestión, véxase a sección 4.2.1.

³⁸⁸ Lembremos que aínda que a publicación é do ano 67 a obra comeza a ter suceso en España no 68.

paródica e épica. Esta dupla manobra foi posíbel grazas ao que Martínez Jr. considerou “a highly productive habitus”: con 60 anos, Torrente coñecera a vella Galiza camponesa, ocupara un cargo orgánico nas Mocidades Galeguistas no pre-guerra e fora un dos principais falanxistas universitarios no após-guerra, mantiña amizade ou contacto cos principais axentes de ambos campos, contaba cunha formación sólida na tradición literaria española, un coñecemento moderado mais solvente da galega e unha proximidade ao estruturalismo e ao postestruturalismo —grazas a súa estadía en Albany— de que poucos escritores españois podían presumir na altura. Ora ben, do noso punto de vista, a fortuna de Torrente non proviña tan só da súa habilidade para ler os campos literarios e da súa idoneidade para executar unha dupla tomada de posición —pois, en boa verdade, a súa fortuna como narrador fora moderada até o momento— senón que tamén se debeu a outras dúas causas: a) unha esfera pública e unha institución españolas atraídas polo posicionamento de Galiza como *depósito de ancestralidade* e b) un Grupo Galaxia que levaba xa algúns anos buscando un lugar para o autor ferrolán no sistema cultural galego e que atopou na súa figura un valioso mediador cultural en España chegado o tempo das Autonomías.

Desde o mesmo momento da publicación de *La saga/fuga de J. B.* comezou un debate sobre en que medida García Márquez estaba presente na obra do ferrolán. *Cien años de soledad* fora un dos eventos máis importantes da vida literaria española dos anos inmediatamente anteriores; como era profusamente coñecida era tamén doadamente recoñecíbel e, ao que parece, as semellanzas entre ambas non escaparon a crítica e público. Por outras palabras, a recepción de *La saga/fuga* foi indesligábel da concitada por aqueloutra novela; así tamén o manteñen, por exemplo, Santana (2000, 116), Epps (2003, 202) ou Sánchez López (2009 e 2018, 91). Segundo Curiel Rivera, a obra chegou a ser lida como “contundente respuesta a la literatura hispanoamericana” (2006, 218), cun certo revanchismo tamén presente na recepción española de Cunqueiro posterior a 1968 ou nas extemporáneas reivindicacións de Valle-Inclán como antecedente da literatura imaxinativa latinoamericana feitas por Díaz-Plaja³⁸⁹ (Sánchez López 2018, 83). A efectos prácticos, *La saga/fuga de J. B.* foi percibida como un posíbel *Cien años de soledad* español³⁹⁰, unha lectura de certo inaugurada por Dionisio Ridruejo na súa recensión de 1972³⁹¹, documento chave sobre o que haberemos voltar, en que se afirmaba que a novela do colombiano era un “libro que nunca perderemos de vista por completo leyendo la *Saga*, que, en alguna manera, le es contestataria” (Ridruejo 1977, 198). Como afirma Santana:

What the analysis of the reception of *La saga/fuga de J.B.* does prove, however, is how the model of narrativity popularized and legitimized by García Márquez was instrumental in framing the reading of Torrente’s text. Many reviewers saw the novel not only as a much needed response to the narrative shortage of the 1960, but also and especially as the first to be autochthonously produced by Spanish —as oposed to Latin American— writers. After years of simultaneously analyzing the success of *Cien años de soledad* and deploring the absence of stories in Spanish fiction, many critics quickly seized Torrente’s novel as evidence of a turning point. (2000, 116-117)

Que a obra foi lida como axuste de contas admitírao incluso o propio autor, a pesar dos seus reiterados desmentidos sobre unha posíbel influencia latinoamericana (Arroyo Redondo 2012,

³⁸⁹ Quen, aliás, como vimos en 3.3.1, puxera en recirculación a teoría pidaliana do noreste máximo español.

³⁹⁰ A tal punto é así que, nun diccionario de termos literarios da década de 90, destinado a público escolar, ofrecíase o seguinte canon na sección de “obras representativas” na entrada de “realismo mágico”: “*El reino de este mundo* de Alejo Carpentier, *Pedro Páramo* de Juan Rulfo, *Hombres de maíz* de Miguel Ángel Asturias, *Cien años de soledad* de Gabriel García Márquez, *El mundo alucinante* de Reinaldo Arenas, *La casa de los espíritus* de Isabel Allende, *La Saga/Fuga de J. B.* de Gonzalo Torrente Ballester” (Mora 2004, 252).

³⁹¹ Véxase a este respecto Santana (2000, 116).

281): “Los españoles estaban un poco abrumados por el éxito de la novela hispanoamericana. Y de pronto encontraron una cosa que podía comparársele” (en “Gonzalo Torrente Ballester, nuevo académico”, entrevista en *La Estafeta Literaria*; citado en Rodríguez Puértolas 2008, 674). Para Soldevila Durante

A raíz do apoxeo do realismo máxico [...] sería o propio Torrente Ballester, co triunfo da súa *Saga/Fuga de J. B.*, quen logra finalmente lexitimar na nosa literatura peninsular a conculcación sistemática da mímese, ata daquela proclamada como a forma exclusivamente lexítima do “genus” nacional. (1997, 406)

Como veremos nas conclusións do capítulo, Soldevila Durante tiña razón; o impacto da sucedida novela torrentina contribuiría a modificar durante case dúas décadas os criterios de canonización e abriría as portas a novos modelos de repertorio con que acceder a posicións relativamente centrais.

O que non anotan os autores anteriores nas súas olladas á recepción da obra é que se ben foi considerada española en relación á competición interliteraria coa América Latina, en todo o resto de niveis foi sistematicamente referida e sobre todo *explicada* como manifestación dun certo espírito galego. Tal e como defendemos en 4.1.1, *La saga/fuga de J. B.* puido ser o *Cien años de soledad* español porque mesmo antes do que iso era un *Cien años de soledad* galego; quere dicir, era un realismo mimético con respecto a unha realidade ancestral non representativa do etnotipo español. É aquí onde Galiza comezou a funcionar como un correlato máis ou menos eficaz dos pobos orixinarios latinoamericanos. Ese é un dos motivos por que un libro como o que nos ocupa, cuxas semellanzas co RM coevo eran enormes, puido circular como unha novidade pura: ao explicar a maxia pola incidencia dunha cosmovisión, a cuestión da influencia era secundaria, e as intervencións de Galaxia e o precedente de Álvaro Cunqueiro xa comezaran a asentarse en España a idea de que en Galiza a preferencia pola fantasía viña de moi lonxe —o que, como argumentamos previamente, era no mínimo inexacto. Alén diso, a énfase da novela en recursos propios do *experimentalismo*, tal e como se entendera na década anterior, situaba a obra de Torrente nunha serie histórica previa e independente da latinoamericana.

Desde 1972, a galeguidade de Torrente Ballester foi un lugar común omnipresente na súa recepción, a pesar de que ese tipo de elementos de xuízo tiveran unha incidencia discreta na súa traxectoria literaria previa³⁹². O propio Torrente comezou a incidir nas mesmas explicacións antropolóxicas que empregara —e aínda empregaba— Cunqueiro, e que, como vimos, se volveran moi frecuentes na esfera pública española coeva ao falar sobre Galiza. Mais, diferentemente do mindoniense, Torrente mantivo unha actitude moito menos renuente á hora de aceptar o cadro máxico-realista; o que tamén se explica polas características inherentes ao propio modelo literario escollido³⁹³. Dado que xa analizamos pormenorizadamente a composición e a función destes tropos nas seccións anteriores, agora limitarémonos a reproducir apenas algúns exemplos posíbeis para ilustrarmos a continuidade e as moi puntuais diferenzas.

O tipo de *depósito de ancestralidade* que formula Torrente era debedor de Cunqueiro e da súa recepción en España, aínda que de forma mediata estaba moi presente a figura de

³⁹² Tal fenómeno non ficou restrito a *La saga/fuga de J. B.* Ao estudar a recepción de *Fragments de Apocalipsis*, Guyard (2004) revía como Ramón Chao tentara importar Torrente Ballester en Francia destacando “la importancia de las raíces celtas del pueblo gallego, las semejanzas entre la civilización gallega y la civilización irlandesa. También señala la especificidad de la música y ritmo del idioma gallego: son otros tantos argumentos de venta que se arraigan en la noción de singularidad cultural y lingüística, cuando no en la del exotismo”.

³⁹³ Véxase a sección 4.1.5.5.

Carpentier³⁹⁴. Deste último conservou a teoría que ligaba a cosmovisión primitiva ás facultades perceptivas do suxeito; do segundo, case todos os argumentos históricos e antropolóxicos con que xustificou a imaxinación galega: desde a influencia de Galiza ser o Finisterre europeo ao papel da oralidade na vida galega tradicional, pasando pola abundancia de romances conservados ou ao substrato heleno-céltico. A todos estes acrecentou algúns de propia feitura³⁹⁵, entre os que sobrancea, sen dúbida, o particular lugar que concedeu á infancia rural. En 1981, en que publicou en *Triunfo* unha breve autobiografía (*Curriculum, en cierto modo*), presentou a súa traxectoria vital estruturada arredor do conflito entre unha tendencia prerracional para o fantástico e os polos do realismo e o racionalismo propios da modernidade, da cultura, da ilustración e da técnica incorporados a través da formación letrada —que, sintomaticamente, son representados aquí pola mariña española afincada en Ferrol³⁹⁶. A súa vida é sistematicamente retratada como un conflito entre o que un é por vontade e formación e o que un é pola forza da visión de mundo herdada da sociedade tradicional galega:

yo nací en la Edad Media (en sus postrimerías, por supuesto). Una Edad Media algo rara, sin embargo, porque, si bien es cierto que en mi aldea procurábamos, de noche, no tropezar con la Compañía, si era viernes podía verse en el cielo, jugando, los reflectores de los barcos de guerra. Mi vida, durante mucho tiempo (y quizá ahora también) no fue más que un columpio, o vaivén, entre los reflectores que jugaban en el cielo, y la Compañía, que caminaba, doliente, por las veredas. (Torrente Ballester 1981, 39)

Yo me creo culto, pero no por lo que aprendí en la Universidad, sino a causa de lo escuchado, durante mis años infantiles, en aquel rincón gallego. Allí se configuró mi *imago mundi*: una cultura mágica siempre en colisión con los saberes racionalistas aprendidos después y hacia la cual, ¿por qué negarlo?, siento cierta inclinación. (43)

Hoy puedo decir que mi afición a la materia fantástica se la debo más a las mendigas milagreras de mi infancia que a las lecturas posteriores al existencialismo. (44)

De mi valle original no me gusta acordarme, porque se murieron los castaños, tras ellos emigraron los enanos del subsuelo con sus tesoros y sus bromas y hoy proliferan las

³⁹⁴ Por veces, a pegada da mímese do marabilloso á maneira de Carpentier é moi visíbel: “P.-¿Fue usted un incomprendido, por saber utilizar la fantasía? [/] R.-Bueno, mira, en el centro está mal visto, pero en Galicia, no, porque *no vivimos otra cosa*” (Pita 1997; itálicos nosos).

³⁹⁵ Como o da relación entre a néboa e o pensamento máxico: “Paseando por la carretera de la costa gallega que va desde La Ramallosa hasta Bayona, a pocos metros del mar y con una niebla que nos impedía ver más allá de nosotros mismos, Gonzalo Torrente se paró y, apuntando hacia el mar, me dijo: “Mira, ¿qué ves?” Yo, con temor de novato sorprendido en ‘Off-side’, contesté la verdad: ‘No veo nada’. Y al punto él añadió: ‘¡Claro! Por eso los gallegos estamos acostumbrados a inventar el mundo’. No sé si esta experiencia puede ilustrar la caudalosa derivación galaica hacia la imaginación y la fantasía. Pero estoy seguro de que explica una parte fundamental de la visión del mundo y de la obra literaria de este gran novelista español” (Basanta 2001, 77). É a mesma explicación da imaxinación galega que dera a Xavier Alcalá (2019).

³⁹⁶ Noutras ocasións formula explicitamente a oposición entre “[...] Ferrol, ciudad en la que viví bastantes años de mi vida y a la que debo las características que distinguen a los ferrolanos del resto de los gallegos, y que podríamos resumir en dos notas, que me parecen fundamentales, que son la fantasía y la razón, llevado de la fantasía fui escritor, llevado de la razón fui profesor. [...] Como escritor, contaminé la fantasía de la razón” (Suberviola e Torrente Sánchez-Guisande, 2010). Este argumento é anexo a outro tamén ofrecido frecuentemente polo autor, que consistiría en que a súa lingua literaria non é nin o castelán nin o galego senón o ferrolán (p. e. Pita 1997). O que a brincadeira agocha é que Torrente Ballester tentaba situarse como un autor intermedio entre ambos os dous campos literarios; quere dicir, era unha tomada de posición reactiva con respecto á consolidación do criterio lingüístico como norma sistémica da literatura galega: “— ¿Hace Torrente Ballester literatura gallega en castellano? ¿Cómo definiría Vd. La literatura gallega? — Bueno, yo hago literatura gallega en castellano en cierto modo, como lo han hecho los escritores gallegos desde la Pardo Bazán” (García Rey 1984, 60).

casas de cemento³⁹⁷. [...] Pero aún quedan valles intactos, que a veces se perciben desde el tren o desde la carretera, y es delicioso, entonces, quedarse quieto. (47)³⁹⁸

A concepción da infancia rural como orixe xenética do cultivo do fantástico estaba tamén en Cunqueiro mais³⁹⁹, como revimos en 3.1.2, era xa a explicación orixinaria con que os editores d'*A Campaña de Caprecórneca* xustificaran a incursión do autor en terreo sobrenatural. Parecería, pois, que con Torrente estaba a se pechar un círculo nos esquemas de lexitimación con que fora negociado o fantástico galego durante un século. Na realidade, embora o punto de partida conceptual fose o mesmo, todos os elementos do relato significaban agora cousas distintas; pois era tamén distinta a sociedade sobre a que se aplicaban os mesmos conceptos. Para os editores de Luís Pimentel, Galiza era rural e por tanto supersticiosa; para Torrente Ballester, era fundamentalmente antiga e por tanto máxica. Os primeiros naceran nun mundo rural que non presentaba signos de decadencia; se aducían a ruralidade non era só para faceren críbel o relato, senón para tomaren distancia ética con respecto aos seus cultivadores naturais, os campesiños. Porén, Galiza aparecía nas declaracións de Torrente Ballester como “un mundo en el que la realidad visible y empírica está trascendida” (citado en Colmeiro 2004, 141). Repárese en que esta formulación máxico-realista torrentina podería proceder tanto de Carpentier como de Piñeiro; para este momento, en que as poéticas relativas experimentaran un alto grao de descomplexización, ambas tornaran difíciles de distinguir. Non funcionaban como xenuínos enunciados teóricos, senón como *triggers* para o lector introducir o autor e a súa obra nun determinado *frame*: o do RM. Poupando, aliás, ter que nomear directamente a corrente — o que implicaría asumir un lugar epigonal.

Torrente explicaba o seu cultivo do fantástico por ser, por unha banda, un dos últimos sobreviventes dun mundo antigo que xa non existía e, por outra, por ser galego en adición a unha outra cousa —*mediterráneo, urbano, ferrolán, racionalista*, etc.— a que atribuíu o polo do moderno, do real e do racional. A convivencia entre estas dúas interpretacións da orixe do fantástico debíase á que ao intelectual galego lle correspondía ocupar dúas posicións desempeñadas por actantes distintos no RML: debía ser o intelectual citadino, culto e de ascendencia crioula, mais tamén parte integrante do pobo orixinario, conservador da vella cosmovisión. Ancestralidade e modernidade debían convivir nun só axente. Nunha Galiza en que só ficaban remanentes incohesos das sociedades agrarias tradicionais, o escritor comezaba a delegar no propio pasado biográfico a experiencia do *depósito de ancestralidade*. Esta tendencia acentuouse nas décadas subsecuentes, cando diversos autores comezaron a aducir a figura da *avoa* —sempre en feminino— como transmisora dunha visión de mundo fantástica xa perdida⁴⁰⁰.

³⁹⁷ Eis, de novo, o motivo romántico da morte das fadas.

³⁹⁸ O documento aducido é de 1981, mais a elaboración desta biografía-tipo é anterior. Por exemplo, en 1976, en que o autor foi entrevistado por Joaquín Soler Serrano en *A Fondo* —programa cuxa capacidade para difundir cadros interpretativos e heteroimaxes xa foi destacada nesta tese—: “J. S.: [...] vamos a irnos a los orígenes, a preguntarle a Gonzalo Torrente cómo era la Galicia en la que él nació, cómo era la familia de la que él proviene, cuáles eran sus raíces, sus orígenes... Si es tan amable. // - G. T.: Mi padre era marino, vivíamos en Ferrol; la familia de mi madre vivía en una aldea vecina, a dos kilómetros. Yo vivía en las dos casas. Ferrol era una ciudad industrial, y la aldea —que se llamaba Los Corrales, en el municipio de Serantes—, pues era, como le diría yo a usted, un poco de Edad Media, rezagada, en un valle precioso —hoy estropeado por una construcción nefanda, pero entonces precioso [...]. Pero lo curioso es que la distancia entre este mundo, ya digo, completamente medieval [...] y el mundo moderno, pues era, en línea recta, pues probablemente no llegaba a un kilómetro. Es decir, que desde el balcón de casa de mi abuela yo veía los viernes cómo los reflectores de los acorazados hacían ejercicios, lanzando el haz de luz sobre las nubes. De manera que era una especie de arco que unía la actualidad con el pasado” (Soler Serrano 1976; transcripción nosa). Repárese, aliás, en que o entrevistador xa sabe o que vai responder Torrente, e fai por tanto a pregunta para dar pé a que o entrevistador poida exprimir o seu mito de orixe.

³⁹⁹ Por exemplo, na entrevista con Risco e Soldevila Durante (1989).

⁴⁰⁰ Para a cuestión da conversión da liñaxe familiar en lexitimación máxico-realista, véxase a sección 4.2.4. É, aliás, unha evolución paralela a que detectamos no RM dos Estados Unidos; por exemplo, en *Beloved* ou *The Brief Wondrous Life of Oscar*

Lembremos que Torrente nacera en 1910, nunha altura en que nada había de excepcional en vivir nun entorno rural. Non era raro en Galiza, mais desde logo tampouco en España, máxime se temos en conta que a vivencia aldeá de Torrente se limitara a fins de semana e ferias. Coñecéndonos hoxe o desenvolvemento demográfico e económico posterior, podemos afirmar a experiencia que tivo Torrente do mundo rural foi moito máis próxima á que sería característica da Galiza posterior a 1960; quere dicir, a subseguinte ao éxodo rural e a formación dun proletariado de *ethos* campesiño. Non é certo, por tanto, que a infancia de Torrente explique, nin tan sequera en termos de *habitus*, como mantén Martínez Jr. (2018), a súa poética. Os *habitus* son, en palabras de Bourdieu, “principios generadores y organizadores de prácticas” (2007, 89); nada disto hai no fantástico torrentino, cuxa práctica non foi nin xerada nin organizada pola súa incorporación na infancia dunhas determinadas ‘estructuras estructurantes’ —ao menos non nos termos propostos. O que había no discurso torrentino era unha reescritura propositada da biografía arredor dos episodios máis atractivos grazas á alta popularidade que este tipo de relato gañou desde que co *boom* se lle dera nova circulación ás teorías sobre a *mentalidade primitiva*, sumado a un mercado altamente demandante de mercadoría exótica e unha credulidade xeralizada para coa representación de Galiza que sería inexplicable en relación a calquera outra poboación europea.

Cómpre anotarmos un aspecto moi singular da recepción de Torrente, e é que, desde moi cedo, o seu control sobre as lecturas críticas que facían da súa obra foi altísimo⁴⁰¹. Moitas das ferramentas con que aínda hoxe é interpretada a produción literaria do ferrolán son da súa propia elaboración: así, por exemplo, o concepto de *desmitificación* ou a súa visión do que é a *fantasía*. O caso é particularmente sensíbel, por canto a biografía de Torrente non só pretendeu acompañar a obra, senón *explicala* nun sentido causal forte, derivado do carácter pseudo- ou prototeórico do RM nas súas sucesivas vagas. Do mesmo modo que acontecera con todos os máximo-realistas primixenios, a inconsistencia epistemolóxica e o primitivismo metodolóxico da teoría torrentina da infancia aldeá non só foi tomada en serio, senón que foi repetida incesantemente e chegou a introducirse na esfera académica como un dato etnográfico contrastado⁴⁰². Permitímonos achegar a título de exemplo unha longa citación, pois acumula e artella, máis de trinta anos despois das súas primeiras formulacións, todos os lugares comúns que comezou a difundir Torrente na esfera pública española⁴⁰³:

Wao. Nesas obras a influencia cosmovisional da poboación indíxena pasa a cifrarse no pasado familiar; quere dicir, na ligazón, a través dos ancestros, coas terras de orixe das persoas migrantes.

⁴⁰¹ Por exemplo, apenas dous anos despois da publicación de *La saga/fuga de J. B.* impartía unha conferencia na Universidade de Salamanca en que debullaba para os estudantes os sentidos da súa obra e as referencias que agochaba, moi en concreto a algúns persoeiros galegos do século XIX, a lendas populares e ao *legendarium* cristiano-pagán, “para que ustedes tengan una impresión del tipo de sociedad que había e incluso que hay en Galicia, es decir, la capacidad imaginativa y activa de unos tipos determinados” (Torrente Ballester 1974).

⁴⁰² Non só penetrou na esfera académica, senón que mediou tamén a recepción xornalística da súa figura autorial. Por exemplo, na noticia d’*El País* sobre o seu pasamento, asinada por Xosé Hermida, recuperábase integramente o que fora o seu mito de orixe: “Gonzalo Torrente Ballester descansa en la aldea donde nació, en un cementerio rodeado de campiñas verdes y con lápidas decoradas de conchas marinas. [...] Hasta ayer al mediodía, los ferrolanos desfilaron por el salón de plenos de la casa consistorial para velar la capilla ardiente y al mediodía se desplazaron al camposanto de la aldea de Serantes, donde Torrente escuchaba de niño las historias de meigas y vio desfilar el cortejo de difuntos de la Santa Compañía” (1999).

⁴⁰³ Incluso cincuenta anos despois. Nunha tese de doutoramento recente sobre o papel da “mitoloxía atlántica” en Torrente Ballester (Cuba López 2016) a autora afirma que: “Estamos aludiendo, como es obvio, a la cultura de Galicia, una tierra mítica o mágica que se sustenta en un sistema de creencias que Torrente vive con naturalidad, que constituyen su experiencia infantil; [...] El pequeño Gonzalito se mueve ágil y libre en esos dos espacios y transita de uno a otro con naturalidad, aunque en más de una ocasión hubiese de sentir el asombro propio de ese mundo de realidades contrapuestas. Especialmente en Serantes, vive rodeado de fábulas y leyendas locales, pero su mentalidad infantil les confiere el mismo estatus que las realidades que conoce en la ciudad departamental. Para Gonzalito, la presencia de una ninfa tiene la misma categoría de realidad que la construcción de un barco; es decir, otorga a elementos ordinarios y extraordinarios idéntica naturaleza” (62).

Estamos ante una técnica literaria emparentada con lo que se llama “Realismo mágico”, pero utilizada por gallegos como Torrente Ballester y Cunqueiro mucho antes de que García Márquez y Vargas Llosa, entre otros escritores hispanoamericanos, popularizaran el término. Y es que, en el caso de Torrente, ese pasar de la realidad a la fantasía fue un ejercicio que realizaba casi a diario. Bastaba, siendo niño, con recorrer los escasos tres kilómetros que separan Ferrol, la ciudad en la que vivía con sus padres e iba al colegio, y Serantes, la aldea, todavía sumida en la Edad Media [...]. Ferrol, fundada en el siglo XVIII, con su trazado geométrico a escuadra y cartabón, ejerce sobre él, como sobre todos los ferrolanos, una fuerte presión racional, con toda su carga de realidad. En esta ciudad no hay lugar para la fantasía [...] Pero el niño Gonzalo Torrente, en cuanto recorre el camino que lleva a Serantes, encuentra otra esfera de la realidad muy distinta: la mágica y medieval propia de una aldea gallega, más próxima a la Edad Media, como he dicho, que al siglo XX [...] De ahí, pues, que esta dualidad tan atractiva que se produce en la obra novelística de Torrente no sea otra cosa que el traslado al terreno artístico de su experiencia vital, que, en definitiva, se da en el ámbito de su experiencia gallega. Este magma ambiental acabó plasmándose en su obra literaria, llegando a ser, posiblemente, su característica más notable, singular y difícil de armonizar. (Ponte Far 2001, 259-260)⁴⁰⁴

Podemos concluir, en fin, esta sucinta visión polas autoimaxes e teorías fraguadas polo autor ferrolán a partir de 1970 facendo nosas as conclusións que fai Martínez Jr. Ao respecto:

Ponte Far, Carmen Becerra⁴⁰⁵, and even Torrente himself, among others, have all collectively contributed to the formulation of the critical narrative which posits that the very real tension between the rural and the urban of early twentieth-century Galicia in some fantastical way becomes engendered in the young novelist and functions as a primary coordinate for the various narrative modalities which undergird his fictional works later in life. [...] Literary critics then later reconfigure the dual reality of Torrente’s childhood as an etiological description to explain why the Galician novelist demonstrates a fantastic/realist aesthetic in his literary works [...]. To suggest a causal link between the geographical realities of Torrente’s youth on the one hand and his later narrative characteristics on the other, in my view, seems rather untenable. [...] This insistence by the critical establishment to recur to biographical analysis, to make connections between Torrente’s early personal history and his subsequent literary output has long plagued the body of critical work related to the Galician novelist. (Martínez Jr. 2018, 47-49)

A continuación da estratexia máxico-realista de Cunqueiro foi altamente rendíbel no campo literario español: após dúas décadas (1950-1970) dun interese crítico relativamente limitado pola obra de Torrente⁴⁰⁶, o autor gañou o Premio de la Crítica de narrativa española e o Ciudad

⁴⁰⁴ Comparecen aí tamén as ideas da oralidade popular galega como influencia fantástica (Ponte Far 2001, 263) e do Finisterre europeo como orixe do pensamento mítico galego (266).

⁴⁰⁵ Neste sentido cómpre recoñecermos que Becerra parece terse distanciado da explicación torrentina do fantástico. En 2009 afirmaba que “Contrariamente a lo que piensan, e incluso escriben algunos críticos, ese interés [pola mitoloxía] no obedece a razones antropológicas o románticas, engendradas por la cultura gallega que informó, en buena medida, su aprendizaje; ni se fundamenta en las singulares características de su aldea natal” (2009, 36). Alén disto, e en boa verdade, a xustificación etnotípica xa entrara incluso nos manuais de literatura española na década de 80. Así, Soldevila Durante dicía na súa *Historia de la literatura española actual* que: “Torrente Ballester [...] ha sido educado en esa cultura gallega que explica la obra de Rosalía de Castro, Valle-Inclán, Álvaro Cunqueiro, Vicente y Antonio Risco [...]. Fantasía desbordada, estimulada por la persistencia de viejos mitos precristianos, de cuya realidad el hombre del pueblo no duda; frente a ella, una educación racional” (1982, 142).

⁴⁰⁶ Torrente Ballester difundiu, e con moita eficacia, a idea de ter sido un autor marxinal durante toda a ditadura a consecuencia do desinterese crítico pola súa obra, independente das modas literarias españolas. Esta figura do *fracasado* (Casas 2009, 16),

de Barcelona coa obra que nos ocupa. Era o comezo dunha fulgurante traxectoria de recoñecementos que non acha moitos paralelos en Galiza: de 1972 á súa morte en 1999 recibiu, entre outros, o Premio Nacional de Narrativa (1981), o Premio Príncipe de Asturias (1982), o Premio Cervantes (1985), o Premio Planeta (1988), o Premio Unión Latina de Literaturas Románicas (1993), o Premio Castilla y León de las Letras (1995) e o Premio Rosalía de Castro (1997). A estes premios poderíamos acrecentar o ingreso na Real Academia Española (1977), así como os nomeamentos de doutor *honoris causa* polas universidades de Salamanca (1987) e Santiago de Compostela (1988). Só a figura de Cela pode rivalizar en Galiza coa canonicidade española de Torrente, mais, en contraste con este, Cela non foi especificamente canonizado *en tanto autor galego*. De feito, a tematización da galegitude estivo ausente da súa obra e da súa recepción até comezar a cultivar un modelo de fasquía máxico-realista con *Mazurca para dos muertos* (1983), inicio da ás veces denominada “triloxía galega” (p. e. Porrúa 2007).

Mais Torrente non só perseguía a canonicidade coa súa tomada de posición, senón tamén recuperar as relacións co mundo cultural galego ou mesmo chegar a ocupar un lugar nel. Era consciente de que “las categorías de *nación y literatura nacional* son puestas en cuestión por la cada vez más extendida conciencia de la pluriculturalidad del Estado español, resultado del resurgimiento de las literaturas en otras lenguas” (Santana 2017, 104). Para 1972, coa morte do ditador como horizonte inminente, era razoábel prever un escenario favorábel para a institucionalización da literatura galega e a aparición dunha industria cultural independente da española. Alén diso, comezaba a ser evidente que ía ser necesario un novo encadramento territorial para as nacións sen Estado se o nacionalismo unitario quería evitar a proliferación dun autodeterminismo decidido. Como xa mencionamos en varias ocasións, antes da Guerra Civil Torrente chegou a ocupar un posto orgánico dentro das Mocidades Galeguistas durante unha breve etapa en que fixo boa relación con algúns dos que despois serían os grandes vultos do após-guerra galego: Cunqueiro, Carvalho Calero, Celso Emilio Ferreiro, García-Sabell e Ramón Piñeiro. A militancia de Torrente no falanxismo a partir de 1936 rompeu as relacións coa maioría dos seus antigos compañeiros de partido, mais cóstanos que os membros de Galaxia seguisen con algunha atención a traxectoria de Torrente, especialmente no que atinguía o seu labor como historiador da literatura⁴⁰⁷. Até a metade da década de 60, a súa figura parecía espertar máis sospeitas do que simpatías; na correspondencia entre Ramón Piñeiro e Basilio Losada (2009) xorden dúbidas sobre en que medida Torrente podía ser un aliado potencial no futuro⁴⁰⁸; é posíbel que o balanço se inclinase positivamente após a súa inclusión de autores no seu manual de historia literaria española de 1963, *La literatura española*⁴⁰⁹. Nalgún momento

que na bibliografía adoita circular como interpretación estándar da súa biografía literaria, é en extremo inexacta, pois aínda no 1957 gañara o Premio Juan March por *El señor llega*. Até a súa ruptura definitiva co réxime, causada pola adhesión a folga dos mineiros asturianos en 1962, e que xa viña anticipada por un progresivo distanciamento político a partir da fin da década de 40, Torrente Ballester fora un dos principais críticos e historiadores literarios españois, alén do máis importante preceptista literario do primeiro franquismo —xunto a Giménez Caballero— e de dramaturgo premiado polo Premio Nacional de Autos Sacramentales (1939). Máis fiel á súa traxectoria é sinalar que até *La saga/fuga de J. B.* Torrente era un crítico e historiador central e un escritor con certo recoñecemento.

⁴⁰⁷ Sobre esta faceta de Torrente, véxanse Candelas Colodrón (2008) e Casas (2009).

⁴⁰⁸ En 1963 Losada dille a Piñeiro, a respecto do ciclo de conferencias sobre as literaturas catalá, española, vasca e galega organizado co patrocinio da UNESCO: “Sorprendeume moito a actitude de Torrente Ballester. Nunca pensara eu que íabase [sic] poñer nunha posición tan respeitosa cara a nosa Galicia. Gustoume moito. É proba polo menos de que imos ganando a consideración aínda dos que a priori poidéramos considerar como enemigos” (Piñeiro / Losada 2009, 372).

⁴⁰⁹ En 1964 Losada escribiulle a Piñeiro o seguinte: “Faleille dos libros de Pre-U encol da literatura galega. Agora saíu un de Torrente Ballester, que é o mellor de todos. Fala da literatura galega con coñecemento i autoridade dabondo. Soio lle falta a prosa. Non incluí a Otero, Risco nin Castelao. Torrente discúlpase decindo que aínda que fora o seu desexo incluílos non o fai porque no Cuestionario de Pre-U non os inclúen (i é verdade)” (Piñeiro / Losada 2009, 285-286). Ese xesto de Torrente Ballester volve ser ben valorado un ano despois, cando Losada afirma que “Vin hoxe a terceira edición do *Panorama de la literatura española contemporánea* de Torrente Ballester. A novidade do libro é a inclusión dun apartado estenso adicado á literatura galega. Estudia con amplitude as nosas letras deica as manifestacións máis recentes. Fala por estenso de Castelao, Otero Pedrayo

da década de 60 deberon reemprender o contacto, pois Piñeiro chegou a visitalo en Albany en 1968 e estaba ao corrente do proxecto narrativo que comezara a artellar o ferrolán, unha novela épica de tema galego que na altura se chamaba *Campana y piedra*, mais que logo evolucionaría para *La saga/fuga de J. B.* Segundo transmite Ponte Far (2019),

La otra visita importante, unos meses más tarde, es la de Ramón Piñeiro, al que le cuenta el proyecto literario que tiene en la cabeza. Y Piñeiro, al conocer la materia gallega que Torrente pretendía abordar, al intuir todo el componente mítico de la cultura de Galicia que el autor manejaba, le pidió al narrador que la escribiese en gallego, la lengua adecuada para dar expresión a ese mundo galaico, a esa epopeya. Y Torrente le hizo caso, lo intentó. Según comentó muchas veces, en público y en privado, empezó la redacción de la novela en gallego, llegó a escribir a máquina cincuenta folios, pero acabó desistiendo.

Ao noso entender, é no mínimo dubidoso que esa versión galega primixenia chegase a existir, ao menos coa extensión referida; na realidade, parecía máis unha tentativa de Torrente por situar a súa obra nun lugar híbrido e intermedio entre ambos os sistemas literarios⁴¹⁰. Sexa como for, o que fica claro é que no decurso entre 1967 e 1972, anos en que respectivamente encetou e publicou a novela, as relacións co galeguismo de Galaxia melloraron substancialmente e comezou a ser considerado persoa de interese. Aínda en 1972 Torrente era consciente das desconfianzas que espertaba no mundo cultural e político galego, pois figura na transcripción do seu diario de traballo gravado que: “los gallegos no tienen ningunas ganas de que me vaya a Galicia. Tengo que pensar que nadie me ha echado una mano. Pues hay por ahí unas cuantas cartas a las que no he recibido respuesta” (Torrente Ballester 1982b, 296). Mais a publicación de *La saga/fuga de J. B.* —en cuxa dedicatoria figura, aliás, “a Elena y Domingo García Sabell” (2011, 67)— abriulle de todo as portas do sistema cultural galego. Na compilación dos seus artigos en *Informaciones* entre o 1972 e o 1975 (Torrente 1987), coincidentes co seu traslado a Galiza, podemos observar que o autor comezara a se documentar na produción literaria galega e, en particular, na publicada por Galaxia. Louvaba así as ideas de García-Sabell sobre Joyce, falaba da sonada tradución de *Da esencia da verdade* e comentaba a obra de autores galegos coevos; en particular a de Méndez Ferrín, por quen mostraba gran predilección e de quen dicía que “no sé si existe hoy, en alguna de las lenguas que se hablan en la Península, el portugués comprendido, quien haya alcanzado semejante armonía, pareja intensidad” (citado en González-Millán 1996, 237). Tanto o seu campo de relacións como a súa imaxe fóronse consolidando, pois en 1974 Méndez Ferrín lle chegou a enviar directamente un exemplar de *Elipsis e outras sombras* (Torrente 1987, 186-187). Tamén nesa etapa iniciou unha grande amizade con Carlos Casares, con quen, a dicir do autor de *Vento ferido*, mantivo tertulias case

e Risco. [...] Fala moi ben dos *Ensaio*s de García-Sabell e do libro de Celestino. [...] Por certo que Torrente está facendo no *Faro* unha serie de artigos sensacionais. Non sei si teñen audiencia ampla ou non, pero no caso de que a xente os lea poden deixar un calco forte no espírito de moitos. [...] Tamén mostrase moi aberto cara á nosa comprensión de Galicia” (496).

⁴¹⁰ O manuscrito inicial, que alcanzaría unhas cincuenta páxinas, non se conserva, e ao noso xuízo é mesmo posíbel que a súa existencia teña bastante de lendario, xa que os apuntamentos gravados en magnetofón en que se conserva a xénese textual dese *Campana y piedra* xa están en castelán, correspóndense cun estadio creativo moi primitivo (1962), e non mencionan nada sobre a cuestión. En nota de agosto de 1971, a última das entradas compiladas sobre *La saga/fuga de J. B.* di que “Ha sido un gran error en mi carrera literaria el no haber usado el gallego, o no ser, por lo menos, escritor bilingüe. Ahora ya no tiene remedio” (1982b, 248). Debemos tomar este documento con cautela, no entanto, xa que Torrente publicou as transcripcións dos diarios en vida e é non é improbable que fosen obxecto dalgún grao de modificación e reescritura. O que é claro é que Torrente expresaba a miúdo, cando acompañado dos intelectuais de Galaxia, ese desexo. Así o rexistraba Ramón Piñeiro en carta a Basilio Losada: “Torrente Ballester [...] acompañounos á exposición. De camiño contoume a nova novela que ten matizada, na que o escenario é Santiago —*Villasanta de la Estrella*—, e repetíume o que xa me dixeran en América cando me contou a *Saga/Fuga*: que arelaba escribir en galego —da *Saga* chegou a escribir 60 folios—, mas que topa dificultades porque non quere que o seu galego literario sexa inferior ao seu castelán literario” (Piñeiro / Losada 2009, 932).

diarias (Casares 1999, 35). En paralelo, Torrente comezou a asumir un duplo papel sistémico: a través dos seus artigos exportaba en España a produción galega que achaba máis interesante e, ao mesmo tempo, canonizábala en Galiza coa autoridade do seu capital simbólico, para este momento moi elevado.

En 1975, Fernández del Riego decidiu incluír Torrente Ballester como autor en castelán na súa *Historia de la literatura gallega*⁴¹¹; un recoñecemento por parte de Galaxia que non tivo carácter excepcional, pois após dous anos convidárono a formar parte do xuri que outorgou a *Xoguetes para un tempo prohibido* o premio de novela con que a editorial conmemoraba o XXV aniversario da súa fundación (Valls 2017, 378). En apenas cinco anos o autor ferrolán lograra converterse en satélite do aparello editorial e institucional reunido arredor da editorial. No seguinte capítulo analizaremos con maior detemento o papel que Torrente comezou a xogar no sistema cultural galego; o que nos importa agora é que a aceptación de Torrente como membro da rede de Galaxia e a súa rehabilitación como actor lexítimo na esfera pública galega foron consecuencia inmediata da recepción de *La saga/fuga de J. B.* en Galiza, moi distinta da feita en España. Se na segunda foi percibida como unha obra fundamentalmente lúdica, un divertimento intelectual, en Galiza tendéronse a subliñar os aspectos heroicos, identitarios e representativos: *La saga/fuga de J. B.* era unha *gran novela galega*⁴¹². En palabras de Víctor F. Freixanes, quen foi o principal continuador en galego do modelo torrentino, “Torrente escribiu en castelán. Pero poucos autores acolleron e recrearon tan profundamente, con tanto talento, a identidade do noso país, a nosa memoria, o noso ser máis íntimo, coma este autor” (2003, 31). Nas seguintes seccións tentaremos demostrar que esta recepción diverxente era xa un efecto perseguido polo propio texto, que contiña sinais contraditorios dirixidos a dous auditorios distintos.

4.1.5 Gonzalo Torrente Ballester e *La saga/fuga de J. B.*

Neste capítulo imos analizar algúns dos aspectos chave que fan de *La saga/fuga de J. B.* unha peza relevante da nacionalización literaria de Galiza na década de 70⁴¹³. Foino en catro sentidos. En primeiro lugar, como obra discutida e consumida en acompañamento do modelo de recepción máxico-realista debullada nas seccións anteriores; non incidiremos máis sobre esta cuestión pois, como indicamos, aínda que o depósito de ancestralidade dá a chave para a interpretar antropoloxicamente a presenza do fantástico, non aparece desenvolvido no texto en si, xa altamente desentnificado. En segundo lugar, como evidente tomada de posición política en relación ao conflito nacional en decurso. Torrente propuxo na novela parámetros discursivos con que ollar a relación opositiva entre Galiza e España; en concreto, leu esa oposición como forma paradoxal de pertenza da rexión galega á unidade nacional superior. En terceiro lugar, como reescritura da historia nacional galega, dos seus marcos e das súas figuras fulcrais, a través dunha ollada simultaneamente heroica e paródica. Por último, como modelo basal sobre

⁴¹¹ “[P]ublicada en 1951, aínda que rematada en 1947, ten en cada período un apartado titulado ‘Escritores gallegos en castellano’, excepto no capítulo ‘La nueva literatura’. [...] [N]a publicada en 1975 ampliou e actualizou os coetáneos e introduciu, agora si, os escritores galegos en castelán onde cita a Camilo José Cela ou a Torrente Ballester” (Villanueva Gesteira 2015, 415).

⁴¹² Na introdución á edición crítica elaborada por Carmen Becerra e Antonio J. Gil González, os editores din dela que: “es, probablemente, a un tiempo, su más importante contribución a las letras españolas —y, más en general, a la renovación narrativa en lengua española de la segunda mitad del siglo XX—, y la más gallega de sus novelas” (2010a, 7; itálicos nosos). Esta división entre o español (*gloria literaria*) e o galego (*representación caracteriolóxica*) é unha chave básica da recepción de Torrente Ballester; foi, con efecto, a interpretación institucional que deu Fraga Iribarne, na altura presidente autonómico, no pasamento do autor ferrolán: “España pierde una gloria de sus letras y Galicia, al hijo que mejor supo retratar el espíritu de sus gentes” (Francia 1999).

⁴¹³ Parte da presente sección e das subseguintes provén da ampliación e relaboración dun artigo publicado con anterioridade á finalización desta tese (Pesado 2020).

o que foi construída a novela galega histórico-épica da década posterior; aspecto, este último, que estudaremos no capítulo seguinte. En resumo, os aspectos que analizaremos agora poden ser divididos, segundo a clasificación proposta en 2.2.4, en *creativos* —os que atanguen un novo modelo de comprensión para o encaixe de Galiza en España— e *iterativos* —os que modifican sutilmente significados e implicacións de parte da memoria histórica galega para cegar o seu gume propiamente político. Que vaíamos dedicar a nosa atención apenas a este tipo de usos non implica negarmos o importante papel dos aspectos que denominamos *reprodutivos*: con certeza, estes aparecen constantemente, mais encaixan de regra co modelo típico do nacionalismo banal —unha alta e densa referencialidade a elementos constitutivos da identidade española, desde a literaria até a xeográfica. Só nos deteremos neles cando resultaren anómalos ou produtivos noutros eixos distintos dos da mera repetición seriada dos referentes e cadros discursivos.

Antes de comezarmos, cómpre destacar unha consecuencia derivada do establecido no parágrafo anterior, que xa adiantamos en 2.2.4: os textos teñen funcións nacionalizadoras distintas —e ás veces radicalmente distintas— en tanto unidades comunicativas destinadas a seren lidas e en tanto obxectos simbólicos en vías de apropiación patrimonial —en tanto *ferramentas* e en tanto *bens* (Even-Zohar 2002)— o que causa que, de feito, as interpretacións públicas de obras chave convertidas en *doxa* poidan non ter demasiado asento hermenéutico. En termos concretos: se os aspectos receptivos e externos do RMG cifraron a súa función política no ámbito da *exotización*, os aspectos puramente produtivos e internos do modelo atinxiron fundamentalmente cuestións de ámbito historiográfico⁴¹⁴. A pesar de que o que denominaremos RMG funcionou no sistema literario español como produto estético marabilloso ou exotista, o modelo que comezou con Torrente foi empregado en Galiza para fundamentar, e despois difundir, unha nova visión da historia nacional. En consecuencia, a nosa análise dos tres casos de estudo propostos nesta tese —*La saga/fuga de J. B.*, *O Triángulo inscrito na Circunferencia*, *Bretaña*, *Esmeraldina*— deberá centrarse sobre todo no relato histórico que cada unha delas propuxo, pois as súas repercusións para a nacionalización/rexionalización do seu público albo foron tan relevantes como as que tivo o seu compromiso co imaxinario dunha Galiza máxica e ancestral.

4.1.5.1. Ficcións e mitos de arquivo. Propostas para comprendermos a representación literaria da historia e do labor historiográfico

La saga/fuga de J. B. narra o sempiterno enfrontamento dunha provincia —a ‘quinta provincia galega’, Castroforte do Baralla, composta exclusivamente pola vila do mesmo nome— co poder centralizador do Estado e coa cidade veciña que é a súa valedora, Villasanta de la Estrella. Trátase dun conflito que se repite constantemente a través de tres mil anos de historia e cuxos protagonistas están condenados a reaparecer unha e outra vez a través dun ciclo de metempsicoses. O conflito sempre comeza cunha invasión por parte da cidade veciña que sempre é comandada por un home apelidado Bendaña; sempre xorde un heroe de iniciais J. B. para liderar a resistencia. A revolución acaba coa derrota dos castrofortinos e coa destitución dos seus poderes políticos. Estes son os feitos centrais, mais non son os únicos que se repiten a través dos séculos. Así, por exemplo, en cada xeración hai unha “Tabla Redonda”; un grupo de intelectuais e artistas reunidos arredor dunha revista do mesmo nome que velan pola conservación da historia e do patrimonio local. O grupo, nado no fin do século XIX, volta unha

⁴¹⁴ No entanto, ambas as escalas de incidencia e análise interlínganse frecuentemente; así, por exemplo, a novela presenta a historia galega como peregrina e exótica, tal e como Carpentier afirmara noutrora da historia latinoamericana: “Lo real maravilloso se encuentra a cada paso en las vidas de hombres que inscribieron fechas en la historia del Continente” (2020, 9-10).

e outra vez ao chegaren as revolucións e invasións cíclicas: en particular, na Segunda República española e cara ao final da ditadura franquista. Para alén disto, tanto o relato dos feitos pasados como a descrición dos presentes contén unha xenerosa cantidade de eventos sobrenaturais. Por exemplo, a propia vila de Castroforte del Baralla⁴¹⁵ é capaz de levitar sobre a terra cando os seus moradores están ‘ensimismados’ (Torrente 2011, 313), quere dicir, preocupados de consún por algún asunto de incidencia pública, desde rexoubas até eventos políticos marcantes⁴¹⁶.

O modelo de historia cíclica serve ao autor para abranguer un amplo treito de tempo a través de pequenos cortes sincrónicos. No canto de propor un relato histórico continuo, retrata distintas épocas partindo dos momentos exactos en que se produciu un estourido político. Os episodios escollidos, aliás, baséanse nalgúns dos lugares centrais da memoria galeguista, funcionando o relato histórico que propón Torrente como un pastiche do discurso historiográfico do nacionalismo —e sobre todo do protonacionalismo— galego. Pastiche, e non resumo ou alegoría, porque aínda que o texto fonte era claro para un lector galego formado, a escolma privilexia personaxes e situacións tradicionalmente secundarios, mestura distintas xeracións intelectuais, funde distintos persoeiros nun só e, en xeral, engade unha gran cantidade de material de propia colleita. O resultado ten sempre un ar de familia, mais ás veces o traballo sobre a fonte é tan grande que non permite unha total posta en paralelo⁴¹⁷. Estas dificultades son froito dunha coidadosa e consciente medición da ambigüidade, e teñen parte da culpa de que a crítica adoitase ler a novela máis como un exercicio de experimentación lúdica que como metaficción historiográfica ou novela histórica. Mais, na realidade, é o segundo tanto como o primeiro⁴¹⁸.

A cumprida ollada que deita a novela sobre a historia galega parte dun presente case simultáneo ao do tempo da súa escritura en que as pegadas da Guerra Civil son evidentes mais parecen distantes. O pasado milenario é narrado pola súa personaxe principal (José Bastida), que accede a el a través de pescudas bibliográficas, transos mediúmnicos e soños. A través destes medios é capaz de recuperar fragmentos da memoria colectiva e reunilos nun todo histórico coherente. Tanto a estrutura ficcional como a estrutura de autorización historiográfica —que estudaremos nas seccións 4.1.5.4 e 4.1.5.5— que presenta a novela relaciónanse coa aparición de moi diversas formas de textualidade e plurivocidade. Sempre fagocitadas pola escritura oralizante de Bastida, comparecen aquí a alocución política, a retórica xudicial, o discurso dos enxeñeiros agrónomos do Estado e o dos peritos eclesiásticos, a poesía romántica, a voz da profecía, as cartas persoais, o tratado antropolóxico e mitocrítico, a historia patriótica galega, a teoría actancial estruturalista, a psicoloxía conductista e analítica, etc. A maior parte deste acervo textual está depositado en arquivos ou é invocado para extraer información deles; o labor do revolucionario no presente —do J. B. coevo— é recuperar todo o que atesouran aqueles e tecelo nun discurso coheso dotado dunha dirección política. A importancia do

⁴¹⁵ Na edición de Castalia de 2010, os editores indicaban en nota de rodapé que “En la novela, el narrador se refiere a la ciudad como ‘Castroforte del Baralla’, aunque en alguna ocasión lo haga también en su forma plenamente castellanizada” (Torrente Ballester 2010, 74). Tamén na súa forma plenamente galega (Castroforte do Baralla), moi excepcional mais, curiosamente, a escollida polo autor no “Prólogo” á edición do Círculo de Lectores de 1988. É posíbel que a institucionalización do galego e a progresiva restauración da toponimia orixinaria mudasen a súa preferencia inicial pola forma intermedia. Sexa como for, a forma que ficará é esta última. Véxase, a este respecto, Becerra e Gil González (2010b).

⁴¹⁶ O “ensimismamiento” como explicación da levitación é, con certeza, unha referencia á caracterioloxía popular galega.

⁴¹⁷ O traballo máis sistemático de comparación entre referentes reais e personaxes ficcionais continúa a ser o de Urza (1981). Deterémonos máis polo miúdo nestas cuestións na sección 4.1.5.4.

⁴¹⁸ Para a primeira das dúas etiquetaxes véxase Hutcheon (1995 e 2004); para a segunda, por exemplo, Kohut (1997). O papel da historia na obra do autor ten concitado un enorme interese crítico; no entanto, non é frecuente ver adscrita a súa produción ás categorías citadas —con posíbeis excepcións como Pérez (2010). Como indicamos, é probábel que a razón fundamental deste feito sexa o papel do máxico na etapa serodia do escritor ferrolán. Mais poderíamos engadir o descoñecemento por parte da crítica española da historia galega que opera como cadro presuposicional nalgúns das últimas obras de Torrente; o que provoca que episodios que demandan unha lectura historicista sexan lidos como material imaxinario.

arquivo, que apareceu na novela de Torrente e desde ela se estendeu para as outras de novelas que estudaremos, é, na realidade, tamén de procedencia latinoamericana: fai parte do que González Echevarría denominou *ficcións de arquivo* (2011). A súa teoría conxectura unha relación estreita entre as formas de textualidade características dun rexime de coñecemento-poder e a narrativa coeva, que se constrúe sobre os recursos e formulismos das anteriores:

La narración adopta la forma del discurso que en su momento se arroga la autoridad suprema con respecto a la expresión de la verdad, es su simulacro. En el periodo colonial prima el modelo legal [...]. En el siglo XIX el modelo de discurso fue el de la ciencia, específicamente el de los numerosos viajeros científicos que cartografiaron el Nuevo Mundo [...]. A principios del siglo XX será la antropología la ciencia que predominará, con su estudio de las creencias y narrativas de las gentes de la periferia de Europa que habían sido sometidas por los nuevos imperios mercantiles [...]. Por último, con la narrativa que surge en la década de 1950, como *Los pasos perdidos*, de Alejo Carpentier, que culmina en el *boom*, con obras como *Cien años de soledad*, se recoge todas esas transacciones anteriores entre poder y escritura y se escribe su mito [...] el mito del archivo. (11-12)

A narrativa que vai de Carpentier a García Márquez é, claro, o propio RM; o carimbo de *ficcións de arquivo* pretende ser, pois, unha alternativa a esoutro de *realismo máxico* —o cal González Echevarría criticara en varias ocasións (p. e. 2004). Propomos substituír o xorne foucaultiano e as ligazóns coa filosofía da historia⁴¹⁹ da proposta e tomar a investigación de González Echevarría como un traballo descritivo sobre unha serie de modelos repertoriais e as súas conexións con outras formas de textualidade⁴²⁰. Se así o fixemos, obteremos un paradigma capaz de analizar as propostas ideolóxicas internas aos noso casos de estudo; é dicir, aquelas que teñen a ver coa focalización directa da historia e do propio acto historiográfico. Con efecto, e en paralelo á perspectiva periodolóxica anterior, a teoría do crítico cubano tamén contemplaba unha descrición formal rigurosa do modelo devandito:

Lo característico del Archivo es: 1) la presencia no sólo de la historia, sino de los elementos mediadores previos a través de los cuales se narró, ya sean documentos jurídicos de la época colonial o científicos del siglo XIX⁴²¹; 2) la existencia de un historiador interno que lee los textos, los interpreta y los escribe; y, por último, 3) la presencia de un manuscrito inconcluso que el historiador interno trata de completar. (2011, 56)

O modelo de González Echevarría gaña operatividade no horizonte teórico aquí activado se lle superpomos as coordenadas disciplinares dos estudos sobre as formacións nacionais. Moi en particular, son de aplicación aquí os avances deste campo no que atangue á función nacionalizadora da novela histórica. Propomos ler a abundantísima presenza de documentos, historiadores e tratados en todas as vagas de RML como unha tematización dos problemas inherentes ás historias nacionais latinoamericanas e, aliás, como unha tentativa vicaria de os resolver ou suspender. Xa desenvolvemos estes problemas historiográficos en 2.3.1, polo que

⁴¹⁹ Referímonos ao punto de partida, non explicitado, de que existiría unha legalidade histórica inmanente que sincroniza en cada xeración os discursos autorizados do poder e os textos narrativos.

⁴²⁰ As ideas de González Echevarría veñen permeando varias das nosas tomadas de posición nesta tese, como a consideración do tratado etnográfico ou antropolóxico como base da literatura fantástica galega —e non só fantástica— da maior parte do século XX.

⁴²¹ Con *científicos* estase a referir tanto ás disciplinas da antropoloxía, etnografía, etnoloxía, folclorística... como a aquelas outras derivadas das ciencias naturais do século XIX e adoito plasmadas nos libros de viaxes: a botánica, a zooloxía e a xeoloxía, nomeadamente.

agora nos limitaremos a resumilos: a) unha multitude de Estados-nación soberanos procedentes de divisións administrativas e comerciais da época colonial que necesitaban xustificar e fomentar a súa existencia independente, b) a violencia colonial contra as poboacións orixinarias como incómodo factor xenético da experiencia latinoamericana, c) a existencia dunha temporalidade indíxena independente e anterior aos novos suxeitos nacionais, d) a ausencia do *pasado inmemorial* tipicamente lexitimador da historiografía nacional europea.

González Echevarría parece falar de *mito do arquivo* nun dobre sentido. En tanto depósito de camadas discursivas correspondentes a épocas e axencias diversas, o arquivo só pode mostrarlle ao pesquisador a imposibilidade de erixir un relato nacional sólido: os documentos que contén revelan o carácter contraditorio das historias latinoamericanas, recompilan os proxectos políticos diametralmente defrontados, testemuñan a violencia racial e confirman o Outro-colonizador como fundador paradoxal da nación actualmente independente. É, porén, a propia fascinación polo propio arquivo, a súa consulta obsesiva na procura dun sentido global e un proxecto político global, onde o escritor sí pode achar unha constante transhistórica que unifique a experiencia americana. É a experiencia da textualidade como forma de poder e da súa pesquisa como busca de sentido: “En vez de librarse del lastre de la historia, el narrador-protagonista descubre que carga con el peso del recuerdo de los repetidos intentos por descubrir o fundamentar la novedad del Nuevo Mundo” (33). O “peso” das falidas fundamentacións nacionais previas é, paradoxalmente, a única fundamentación nacional verdadeiramente sólida, un mito laico para a América Latina contemporánea.

Ese é o primeiro sentido en que González Echevarría fala de “mito de arquivo”, mais aínda parece empregar a expresión con outro valor anexo e propiamente mitolóxico. A procura no arquivo diríxese cara o descubrimento dunha orixe xenesiaca da nación ou do continente, porén os textos propiamente históricos que o arquivo conserva son sempre posteriores á colonización; son, por tanto, serodios. De aí que a larga cantidade de mitos recompilados, transcritos ou ficcionalizados que o arquivo contén funcione como unha ferramenta para a continuación do latinoamericano no pasado inmemorial. O arquivo é mobilizado, pois, como elo cun tempo orixinario que nos relatos nacionais europeos adoita corresponderse coa Alta Idade Media; ese papel é xogado aquí polas mitoloxías recollidas pola etnografía. Dado que a historiografía científica non pode fagocitar o mito sen sacrificar no proceso a súa credibilidade epistemolóxica, a literatura relévaa no papel de estender a idea do latinoamericano cara os tempos máis recuados.

En resumo, o que segundo o autor caracteriza a gran narrativa latinoamericana a partir da metade do século XX é a focalización da pesquisa bibliográfica como mito secular latinoamericano e como ligazón cun pasado tan fundacional como eterno. Non é estraño que eses usos resultasen produtivos nas ficcións épicas sobre Galiza; pois, aínda que as causas diverxesen, a tarefa de historizar Galiza presentaba e presenta aínda dificultades análogas. A seguir minudenciaremos algúns dos problemas historiográficos derivados da dobre codificación galega en tanto nación política e rexión española; inmediatamente despois, defenderemos a necesidade de lermos os nosos casos de estudo como resposta directa a esas aporías. Finalizada esta digresión, poderemos retomar a análise da novela de Torrente e aplicármolle a modelización de González Echevarría. Repárese, antes de máis, na importancia que ten aquí a mesma diferenza que sinalamos previamente entre o RML e o RMG: por moitas que fosen as dificultades historiográficas no contexto latinoamericano inicial, os distintos Estados-nación procedían de independencias efectivas do dominio español. A ausencia dun proceso independentista sucedido coloca toda a historia galega nun terreo epistemolóxico inestábel; ou, dito de forma inversa, a delongada integración de Galiza nos distintos artellamentos políticos

experimentados pola actual España causa que o modelo tradicional da historia nacional —tan teoricamente desacreditado como socialmente operativo— non funcione como se esperaría del.

En primeiro lugar, o proxecto historiográfico galego moderno surxe nun contexto en que o cadro do nacionalismo adversario está eficazmente difundido e naturalizado; non só nos seus marcos fundamentais, senón tamén nas súas propostas de división cronolóxica —p. e., reinados, gobernos, correntes intelectuais—, nas causas que considera plausíbeis para os fenómenos, na etnotipia e no rol histórico concedido ás outras nacións, ou na consideración que merece o seu adversario nacional interior. Este abano de coñecementos é incorporado na forma de *doxa* escolar; é, por tanto, aparentemente fácil de cuestionar, mais xoga un papel constitutivo na socialización historiográfica dos suxeitos. Este saber é o punto de partida natural para o historiador e para o seu lector, o que obsta a incorporación dun relato nacional galego alternativo. Embora este último seleccione estratexicamente os episodios e trate de isolalos do seu homólogo español, non pode descuar que a maioría de coñecementos e ferramentas históricas do seu receptor se alicerzan nos programas de educación estatal. A historia galega constitúese así de forma duplamente dialóxica. En tanto debe negar, enmendar e extraer o relato dominante da súa proposta alternativa, termina incluíndoo en forma especular —por moito que a pericia historiográfica poida subtraelo á ollada receptora, toda historia galega debe reflexionar en profundidade sobre que facer coa historia española⁴²². E, en tanto ten de se adaptar ao lector empírico descrito, o historiador debe fornecer os medios para que poida transitar desde a súa *doxa* para un novo cadro discursivo; ten de ser, por tanto, sequera *recoñecíbel* desde o relato histórico oficial.

O lector conta xa cunha serie de presuposicións sobre o que debe ser, por exemplo un ‘século XVIII’ normativo; a falta de correspondencia da historia galega co que se espera dun determinado período faina aparecer como pouco densa en acontecementos, secundaria en relación a unha outra sentida como a verdadeiramente importante —por exemplo, a inexistencia de conflitos bélicos internacionais ou proxectos coloniais en ultramar aparece como unha ausencia efectiva, como falta con respecto a un padrón. Do mesmo modo, alí onde os grandes marcos da historia española non comparecen o lector pode detectar unha subtracción estratéxica. Coñece o episodio que debería ir nese lugar e considera que a súa incidencia debe ser *organicamente* española —se está na historia española entón está na historia das súas ‘partes’— e interpreta a súa eliminación como un labor de manipulación política. A severidade con que o receptor pode analizar o acúmulo organizado de feitos e a interpretación proposta para eles é moi alta, pois conta cun coñecemento máis largo e mellor estruturado do relato dominante, e por tanto é máis capaz de detectar algunhas de entre as innúmeras inconsistencias que naturalmente caracterizan todo relato nacional. Para alén, alí onde a interpretación dos feitos é diverxente mais non conflituosa entre ambos os relatos, tende a considerar o primeiro como unha manifestación local do segundo, pois asocia a nación dominante co verdadeiro ámbito de incidencia fenoménica⁴²³. En casos onde as versións dos feitos pasados coliden

⁴²² Por exemplo, di Ramón Villares na introdución á súa recente revisión da *Historia de Galicia* que: “Unha delas [das novidades que foron introducidas no texto con respecto á súa *Historia* de 1984] é de enfoque. A visión máis común da evolución histórica de Galicia fíxose máis complexa e menos dependente dunha posición teórica na que a dinámica interna primaba sobre a comparación coa evolución exterior da historia española e mesmo europea. Non é que a historia galega fiquese agora máis esvaída, senón que fica menos isolada” (2016, 14). Independentemente da solución historiográfica finalmente escollida, o que patentiza este testemuño é a presenza fantasmática dunha outra Historia sobre a que non é posíbel non reflectir e que precisa dunha tomada de posición por parte do historiador.

⁴²³ Un exemplo posíbel: a historiografía galega adoita considerar a provincia romana de *Gallaecia* como o inicio da territorialidade constitutiva do suxeito de historicidade. A española, en troca, toma como inicio a percepción romana da península como entidade xeográfica definida (*Hispania*) e da súa unidade como diocese a partir de Diocleciano. Ambos os mitos de fundación territorial son distintos, mais non son contraditorios, pois estabelécense en distintos niveis: administrativo, o primeiro; xeográfico e eclesiástico, o segundo. Isto causa que, para quen teña o coñecemento de que no presente Galiza

directamente, é probábel que o lector ache a versión española máis digna de creto, pois a cantidade de fontes a través de que a coñece —materias escolares, ficcións históricas, documentarios, conversas persoais, discursos políticos, telexornais, ditos sapienciais, etc.— confírenlle unha aura de indubitabilidade.

O problema do carácter basal da matriz historiográfica española non é, en absoluto, o único que ocasiona o dobre proceso de nacionalización. Son de notar, por exemplo, as dificultades para historiar autonomamente unha sociedade política en que boa parte dos seus membros estiveron e están comprometidos cun proxecto nacional distinto ao que a historiografía está a tomar como obxecto. O problema chega ao presente, pois a existencia na actualidade de proxectos opostos nas camadas produtoras de discursos de identidade dificultan consensuar os elementos básicos dun relato común; pois tampouco existe entre os membros da propia historiografía disciplinaria un acordo sobre cales deben ser as relacións entre Galiza e España. Unha forma extrema destas diverxencias reside, naturalmente, na falta de acordanza sobre se Galiza é ou non unha nación —ou, máis especificamente no caso galego, que tipo de nación é e que implicacións ten a súa definición en tanto tal. Os propios historiadores do presente están marcados polo conflito nacional en decurso; estano, moi especialmente, como membros integrados na estrutura administrativa e como elaboradores da materia que logo pasará aos programas educativos. Isto é particularmente claro no sistema universitario propio do franquismo, onde a posibilidade do exercicio académico era incompatíbel co mantemento de posturas explicitamente concorrentes. Mais ten tamén gran relevancia na Galiza autonómica, en que boa parte dos cadros seleccionados para os postos institucionais relacionados coa planificación cultural e a creación discursiva proveñen dos que denominamos, acompañando Samartim (2010), polos da oficialidade⁴²⁴ e da resiliencia; quere dicir, aqueles que procuran o mantemento de Galiza como Comunidade Autónoma no Estado e que conciben a súa existencia nacional como principalmente restrita ao plano cultural. Ao longo prazo, este feito orienta o horizonte de expectativas histórico da poboación en varios sentidos: dificulta a pesquisa historiográfica con propósito concorrente e pode incentivar a de xorne unionista⁴²⁵, alén de dificultar a plausibilidade de todo relato nacional non harmónico con respecto ao estatal ao impedir a súa *banalización* repetitiva⁴²⁶. Non só a visión oficialista está máis presente, senón que é capaz de reunir unha maior carga probatoria ao sobrerrepresentar determinadas focaxes e fenómenos. Crea así un sentido común do que é historicamente válido que impide á poboación recoñecerse en narracións unilaterais e, incidentalmente, coaduxa á naturalización dos discursos escolares, ao ratificar a súa capacidade efectiva para subsumiren as entidades minoradas e interiorizadas.

acabou converténdose en rexión dentro do Estado español, a interpretación da segunda prevaleza sobre a primeira, xa que é máis coherente co desenvolvemento posterior dos feitos. Se se producir unha conxectural independencia galega, a ollada a eses episodios fundacionais prestaríase con maior facilidade á interpretación contraria: a provincia romana xa non sería unha prefiguración dunha futura rexión galega, senón unha unidade territorial preexistente que provisoriamente ficou integrada nunha outra. Ao contrario, a interpretación espontánea da *Hispania* romana se establecería no ámbito da xeografía física e non da xeografía política.

⁴²⁴ Son “espazos de atracçom político-cultural” congregados arredor das “instituiçons oficiais relacionadas formalmente ou refrendadas polo poder e a legitimidade emanados do Estado (a administraçom cultural do Estado, aínda franquista até 1976 e em proceso de transiçom para a democracia representativa despois da Ley para la Reforma Política desse ano)” (Samartim 2010, 232).

⁴²⁵ A este respecto, afirma Saavedra Vázquez (2016, 214) que a aposta polo “modelo investigador e interpretativo [...] empregado pola *École des Annales*, [...] fixo que a súa aposta pola investigación de estruturas económicas e sociais na longa duración levase aparelado o menosprezo polo estudo da historia política. Esta posición tivo dúas consecuencias fundamentais: contribuíu a xerar moi poucos especialistas na materia e fixo que o proceso de renovación historiográfica neste campo acadase un considerable atraso”.

⁴²⁶ Estes últimos apuntamentos son irrelevantes para comprendermos os usos da historia e do arquivo na obra de Torrente Ballester, anterior ao Estado das Autonomías; mais dado que o modelo que estamos a describir atinxe as tres novelas estudadas, tentamos dar unha descrición o máis completa posíbel do tipo de problemas historiográficos que veu conciliar.

O que tentamos non é defender a idoneidade metodolóxica da historiografía de base nacional, senón describirmos un contexto en que se tenta apreender a experiencia histórica en dúas historias nacionais defrontadas precisamente por aquilo que as constitúe epistemoloxicamente: quen é depositario do título de nación política⁴²⁷. O modelo da *historia nacional* permite despolemizar nun alto grao as súas oposicións internas (xacobinos/xirondinos, liberais/carlistas, bolcheviques/mencheviques, etc.) por estaren comunadas a través da categoría da *nación*. O conflito nacional, no entanto, non pode ser desideoloxizado porque atinxe a propia constitución do aparello metodolóxico; a escritura dunha historia nacional implica a postulación dunha nación alí onde o Estado non a recoñece, o que obriga ao historiador a se posicionar respecto ao proceso de nacionalización contrario. O Estado-nación pode ocultar o seu propio *nation-building* para presentarse sob a aparencia da eternidade e para subtraer da memoria colectiva a violencia homoxeneizadora de que precisou a súa constitución —o que Renan chamara *comunidad de esquecimento*. Mais a historia da nación sen Estado é sempre a historia da súa oposición ao Estado-nación; mesmo aínda cando tente atenuar no propio relato a súa dimensión polémica —por exemplo, cando reduce os momentos de resistencia política a episodios de anagnórise cultural (*rexurdimento*). Desposuída de toda ferramenta estatal de política interior e exterior, a súa axencialidade na historia política está limitada ao propio conflito nacional; é, en fin, unha historia deses confrontos, arredor dos cales organiza a súa *dispositio* básica.

Por causa do anteriormente sinalado, desde o momento en que a nación sen Estado perde a súa autonomía política, o relato historiográfico ten de complementar os episodios centrais de conflito nacional —atenuados ou non— con outros elementos que funcionen de forma supletiva, como a vida cotiá, a recepción de vagas estéticas ou filosóficas, a historia literaria, a xeoloxía ou, moi enfaticamente no caso galego, a historia agraria e a antropoloxía. Estes elementos poden ter tamén presenza na historia da nación estatal, mais é un papel suplementar, comparativamente secundario e funcionalmente correspondente á descrición ilustrativa. Anteriormente establecemos seguindo Anderson que un dos elementos constitutivos da temporalidade propia da modernidade nacional era o esvaciamento das unidades cronolóxicas, continentes que podían ser preenchidos con infindos estados de cousas. Mais ese principio opera só para os fenómenos que decorren na nación e non para ela propia; o tempo específico desta última consiste en encarnar —ou non— o espírito da época, situándose como axente particular no universal e universal no particular⁴²⁸. O tempo nacional da nación sen Estado aparece desaxencializado: sen conflitos externos, sen un debate político que dea por certo o seu suxeito, coa maioría das súas camadas letradas cooptadas polo proxecto político dominante e con frecuencia desprazadas á capital do Estado unitario, a historia é unha sucesión de estouridos puntuais arrodeada dun tempo estacionario. O resultado é, en palabras de Vázquez Souza (2019), unha “História fragmentar [...], que é a própria das culturas resistentes às quais dalgum jeito se negou a capacidade de narrar como conjunto estruturado a própria história”:

em ausência de verdadeira história e desconfiando popular e preventivamente da que o estado nos aprende na escola, fomos deslocando a narração como sabedoria, e tratando-

⁴²⁷ Nada do exposto ten a ver co grao de veracidade histórica dun ou doutro discurso historiográficos, nin supón ecualizar obxectividade con independentismo metodolóxico; do que se trata aquí é do funcionamento efectivo da historiografía nas sociedades nacionalizadas, en que a cuestión da veracidade chega por veces a ocupar un papel secundario, e do dispositivo da *historia nacional*, en que os feitos históricos son submetidos a un formato moi rexo e cargado de aprioris ideolóxicos.

⁴²⁸ A incidencia do iluminismo en Galiza, por exemplo, non pode ser comprendida sen a mediación da recepción española, mais o mesmo podería argüírse de España en relación a Francia. A certeza socialmente compartillada sobre a existencia perdurábel dunha nación española permite hipostasiar a corrente intelectual *iluminismo* como universal, convertendo así a recepción de elementos franceses nun *iluminismo español* de que a procedencia inicial deixa de ser o substantivo.

a de acasalar com essa percepção também obrigada da vida sem tempos e sem destino, extraindo precavidamente o conflituoso e misturando tudo em fábula e conto como contínuo de presente: auroras e solpores, reis, rainhas, condes, monumentos, mouros, celtas, guerreiros, bispos, meigas, conservam-se como personagens símbolos na narrativa coletiva, exemplo, anedotas ou conselhos. [...] a nossa História, as achegas dos historiadores, são incompletas. Limitam-se, as mais *[sic]* a momentos, feitos e episódios isolados, protagonizados por galegos, a serviço de qualquer Rei, de qualquer projeto nacional, de qualquer bandeira, o que ainda define a nossa narrativa histórica; ou são histórias que pertencem a outras narrativas nacionais, nomeadamente às de Espanha, Portugal, antes de elas existirem, as *[sic]* das novas nações da América, episódios e personagens dos países de Europa, da Austrália e onde os galegos chegaram. Porém não são História da Galiza: são histórias de galegos e galegas.

Condenados à fragmentação episódica, os historiadores interessados nas cousas e Galiza, como bem destacou o mesmíssimo Benito Vicetto devem procurar ainda nas Histórias de outros e mesmo nas contrárias. Fantasia, folclore, costumismo e paisagem, lírica, sentimentalidade... descontinuidade, rascunhos, notas, por toda a parte; mas falta, como na pintura, ou na literatura, ou na música, uma estrutura, uma ligação: falta o direito reconhecido a inventar a Nação. Não há história, nem pintura histórica, nem uma literatura, uma música nacional, sem um sentido conjunto, sem um projeto de Estado. (2019, 26-27)

A ausencia de canais efectivos para a incorporación da historia nacional concorrente e a súa constante competición coa oficial causan que o fragmentarismo inherente á historia galega se exacerbe na percepción da poboación: aparece, como apunta Vázquez Souza, como un conxunto de episodios parcialmente épicos dispostos ao carón de lendas, vidas de escritores ou obras literarias canonizadas. Un resultado posíbel dese proceso é a desnarrativización, que converte a historia en apenas un anecdotario patrimonializado. Mais aínda hai ao menos outras dúas posibilidades. A primeira xa foi desenvolvida en 3.2.3, e é a vía propia do nacionalismo galego até a fin do franquismo: a renuncia á historia en favor da tradición, considerando que a nación é exterior ao decurso da temporalidade humana. A segunda possibilidade, tamén cultivada polo grupo anterior, mais cun carácter esporádico (é o caso de, por exemplo, algúns textos de Otero Pedrayo) é a evolución dos centros dispositivos do relato para a filosofía da historia. Os episodios nucleares son lidos entón como o rastro dunha legalidade superior a eles que os organiza nunha narrativa unívoca (o camiño para a redención; a resistencia imperturbábel; o declínio progresivo, etc.).

O dito nestes últimos parágrafos pode suxerir que o problema de que falamos se corresponde cun material histórico fraco ou pouco dúctil para ser modelado en forma narrativa. En certa medida, é efectivamente así —é o caso da citada ausencia de política exterior e interior—, mais os materiais históricos *nacionais* só adoptan forma verdadeiramente orgánica ao se daren unhas condicións de posibilidade precisas. A difusión escolar sostida a través das xeracións, por exemplo, erode as faltas de continuidade narrativa e crea presuposicións e circularidades moi difíciles de detectar incluso por un utente perito⁴²⁹. De aí que a posesión dun

⁴²⁹ O relato historiográfico español non concibe o periodo de dominio napoleónico como un quebro na historia española en que, momentaneamente, deviría historia francesa; do mesmo modo, non concibe a organización autónoma da Junta Suprema del Reino de Galicia como un interregno de historia galega. Unha historia nacional non pode *deixar de ser* temporalmente, senón que debe subsumir todos os momentos como xenuínos, incluso aqueles que a anulan. No primeiro dos casos anteriores, a historia deixa de ser o relato do poder político para ser o relato da súa destitución; é o relato dunha invasión, un episodio que comparece precisamente en tanto ilexítimo. A duración do suxeito nacional temporalmente inexistente asegúrase baixo categorías como a de invasión, que aseguran o goberno foráneo como pura negación do que verdadeiramente é; desta forma, o suxeito nacional permanece en tanto negado. No segundo caso aducido, os acontecementos posteriores atraen os anteriores e dótanos dunha dirección proléptica que, como é evidente, non contiñan. Son precursores ou momentos locais do verdadeiro

Estado sexa —en termos de pragmática— unha condición de felicidade para a elaboración dunha historia nacional: impide, por exemplo, o contacto dos habitantes nacionais cos relatos contrarios dos mesmos feitos que fan as nacións veciñas, e asegura a reiteración e a omnipresenza do cadro. Os vellos conflitos entre Estados limítrofes perden o seu gume político e pasan a facer parte dun repertorio desactivado —en aparencia, pois os vellos confrontos poden revivir en momentos de *flagged nationalism*. No canto, unha historia galega epistemicamente independente da española (algo difícil, se non imposible, de executar en condicións de dobre nacionalización) gardaría a súa polemicidade en todos os momentos, e aparecería como acto político e non *doxa* naturalizada fóra dos marcos do propio movemento nacional. Na base está unha incapacidade para desenvolver cegueiras e lacunas autónomas, o que provén por súa vez da falta continuada de estrutura estatal. Un Estado sostido no decorrer dos séculos é perfectamente capaz de solventar aporías moito máis graves que esta; para comezar, porque o apagamento dos episodios contraditorios coa versión autorizada ten un carácter circular, quere dicir, o seu esquecemento é máis difícil de reverter con cada xeración que os descoñece. Por outras palabras, unha historia galega autónoma e socialmente sucedida —quere dicir, oficializada polas institucións e incorporada pola poboación— non é un acto de fala posíbel porque non conta coas necesarias condicións de felicidade para se executar.

Esta longa enumeración de inconsistencias historiográficas non é gratuíta, pois dunha forma ou outra todas elas son explicitamente tematizadas nos nosos tres casos de estudo. As tres novelas propóñense organizar os esparrexidos materiais galegos nun novo todo literario e histórico; as tres acharon no modelo das *ficcións de arquivo*, que tomaron dos repertorios latinoamericanos, un formato produtivo para levaren a cabo o tal proxecto⁴³⁰. Por iso mesmo, as tres contan cos trazos sinalados por Echevarría (representación da historia como discurso mediado por estratos de textualidade acumulada; protagonismo dos historiadores e do acto historiográfico; aparición dun manuscrito inconcluso a completar)⁴³¹. En tanto ficcións de arquivo, todas as novelas estudadas presentan unha dupla dimensión: fetichizan a pesquisa como parte da épica nacional e complementan a historia, a través do arquivo, con formas tradicionais do mitolóxico.

A mitificación do arquivo como fulcro da nación é, en si, un material literario que xa estaba presente na autodescrición histórica galega anterior; feito de que as novelas estudadas fixeron fortuna. Desde o provincialismo até a Guerra Civil, a historia galega adoitou ser narrada como un relato de rebeldía textual, en que a aparición dunha historia autocentrada, dunha literatura escrita en galego ou dunha pesquisa de autodescrición antropolóxica foron contempladas como momentos lexitimamente épicos, mentres que os episodios de resistencia política explícita tenderon a ser negligenciados —considerados puntuais, accidentais, non representativos. Isto causa o paradoxo de que as *Historias de Galicia* de Vicetto ou Murguía sexan hoxe tan ou máis valorizadas como episodios revolucionarios que como contributos propiamente

acontecemento universal —a *Guerra de Independencia*. Sempre e cando non se borren directamente na transmisión escolar, en que aquilo que foi desactivado por ser *local* é suprimido por *redundante*.

⁴³⁰ Talvez sexa necesaria unha aclaración metodolóxica sobre o uso que facemos de *ficcións de arquivo*, análogo ao que facemos de *RM* ou de *metaficción historiográfica*. Todos tres son categorías empregadas pola crítica para describir do modo máis eficaz unha serie de fenómenos. Mais a categoría *ficcións de arquivo* non é, en si, un fenómeno da historia literaria latinoamericana da altura: nin foi usada polos autores, nin pola súa crítica histórica. Non hai un xénero ou unha corrente en torno ao uso do *mito do arquivo*, senón unha serie de repertorios moi rendíbeis e, sobre todo, recoñecíbeis, que son disponibilizados nos sistemas literarios do Estado español a partir de 1960.

⁴³¹ Mención á parte merece *Bretaña, Esmeraldina*, xa que para incluírmola dentro da categoría é preciso exercermos unha certa violencia hermenéutica sobre o texto. O protagonista, un preso político encarcerado sen acceso nin a bibliografía nin a útiles de escritura, consulta o pasado exclusivamente a través de delirios e rexístrao nun monólogo interior que adopta a forma dunha carta de amor —cuxo narratario é a propia patria. A pesar de todo, achamos que se a focarmos como un caso extremo de *ficción de arquivo* non só transparece unha interpretación máis completa do texto senón que a súa relación con outras series textuais históricas se volve máis transparente.

historiográficos, figurando así os historiadores como próceres vicarios —reviravolta que Torrente non deixou pasar e converteu nun dos núcleos satíricos da súa novela⁴³².

Tamén está presente no noso corpus a compensación do que é considerado como unha historia carenciada con suplementos que a historiografía científica tería de desbotar: o sobrenatural e o mítico, o plausíbel mais inventado, a revelación ou o soño como ferramentas disciplinares e, por último, a inclusión de filosofías da historia que estruturan os feitos e os dotan dun significado trascendente. O obxectivo común é proporcionaren un sucedáneo de historia; quere dicir, un discurso que actúe no receptor dun modo semellante a como o fai a historia oficial mais que en modo algún chega a selo⁴³³. Os propósitos deste proxecto substitutivo ou incluso correctivo non foron sempre emancipadores ou nacionalizadores en chave galega⁴³⁴. A existencia dun material histórico demandante de forma nun momento en que a identidade nacional estaba a se reorganizar e a institucionalizar abriu un horizonte de posibilidades moi rico para todos os axentes. Un dos motivos fulcrais que xustifican a nosa escolla de casos de estudo é que as tres novelas tentaron subsumir materiais históricos galegos en cadros narrativos e conceptuais politicamente moi diversos; ilustran, respectivamente, os tres grandes polos que organizan as tomadas de posición no campo político coevo (*oficialismo*, *resiliencia*, *resistencia*). A definición dun cadro de comprensión para a historia galega non interesaba tan só ao nacionalismo sen Estado; pois o que estaba en xogo era tanto tentar formar unha nova unidade estatal como manter unida a actualmente existente:

A constitución, articulación e institucionalización dunha determinada hexemonía nacional, na que tan activamente participa o discurso literario, incita a analizar a caracterización *fundacional* dalgunhas modalidades discursivas e a entender a intervención ideolóxica da hexemonía en termos de apropiación dunha determinada memoria colectiva para erixila precisamente en arquetipo *fundacional*. A (imaxe da) historia e a súa circulación en memoria colectivo-nacional reaparecen, por tanto, como áreas de conflito entre colectivos que compiten por impoñer a súa propia representación e as estratexias de apropiación con ela asociadas. (González-Millán 2000a, 163-176)

A creación dunha gran novela histórica foi, pois, unha partida a que concorreron todos os xogadores; partida en que, aliás, Torrente Ballester adiantou o primeiro movemento.

⁴³² É verdade que, como apunta Casas, esta mitificación do historiador non é incomún, nin sequera exclusiva de nacións en posición dominada: “A apelación á virilidade da expresión artística e literaria, por exemplo, é unha constante no período de entreguerras en xeral en toda Europa. Outro tanto ocorre coa fixación dunha figura eminente que no campo historiográfico funciona como ‘mestre’ indiscutido dese oficio de facer a historia [...] e mesmo nalgún caso como heroe dunha forma de resistencia cultural ou política (pénsese no que aínda hoxe representa Marc Bloch en Francia)” (2015, 155). Aínda admitido este contraargumento, non empece que a relevancia e sobre todo a centralidade deste tipo de figuras na historia galega sexa pouco parangonábel coas súas homólogas.

⁴³³ Por exemplo, impele á identificación do lector cun grupo humano, insíreo en esquemas temporais maiores (a xeración, o século, o milenio, etc.), ensínalle un amplo itinerario referencial (persoeiros, xeografía, cronoloxía, etc.), achégalle chaves conceptuais ou narrativas para interpretar o pasado (redención, declinio, grandeza perdida, etc.). É en si cuestionábel até que punto podía ter algún resultado emancipatorio que un pastiche historiográfico deste tipo pretendese xa non simular, arremedar ou parodiar o discurso histórico, senón desempeñar efectivamente as súas funcións sociais; e isto embora recoñezamos as dificultades institucionais para socializar a historia na Galiza autonómica. Discutiremos estas cuestións ao falarmos da aplicación de *alegoría nacional* á novela de Freixanes en 4.2.4.

⁴³⁴ González-Millán xa apuntara en 1991 que “a ideoloxía nacionalista” era “condición determinante” da capacidade do que chamara imaxinación histórica para ser eficaz na “reconstrución da identidade nacional” (1991, 345). Virando a súa hipótese, poderíamos determinar que a ausencia desta ideoloxía, ou a súa substitución por unha ideoloxía equivalente mais de signo nacional/rexional ambiguo, provocaron fondas repercusións na imaxinación histórica e no proceso de etnosemio propio dos textos con vontade de representación histórico-nacional.

4.1.5.2 *La saga/fuga de J. B.* como “ficción de arquivo”

Podemos retomar agora, pois, a nosa análise da novela torrentina e dos usos que fai da figura do arquivo. Con efecto, *La saga/fuga de J. B.* cumpre cos tres parámetros descritos por González Echevarría. Comecemos polo primeiro, isto é, o encenamento directo das mediacións textuais que configuran toda historicidade. A novela constrúese en base á interpretación e comentario de documentos pasados; a intrincación das distintas voces historiográficas e documentais chega a ser tan densa que dificulta en extremo disterar que xuízos referidos ao pasado son verdadeiros. Tentaremos introducir algúns exemplos paradigmáticos. O primeiro capítulo da novela contén a maioría da historia coñecida de Castroforte, que é introducida a través dunha “Disertación histórico-crítica sobre la Tabla Redonda y el Palanganato; y algunas personas y algunos hechos con ellos relacionados” (Torrente Ballester 2011, 159-291). Esta disertación é o documento que Bastida presenta perante os outros membros da que será a renovada Tabla Redonda para os pór ao corrente duns feitos pasados que xa ninguén lembra. A forma escollida polo autor para narrar a historia da cidade —un informe lido perante terceiros— supón un primeiro compromiso coa representación da historia como discurso mediado e estratificado, pois non é outra cousa que un labor de pesquisa arquivística con que pretenden munirse ideoloxicamente para evitaren a demolición do patrimonio simbólico local.

Como nunha monografía histórica, a novela inclúe as referencias indispensábeis para sabermos de que fonte provén cada un dos compromisos historiográficos das distintas personaxes. Boa parte da información de que dispón o narrador procede dunha monumental e decimonónica *Historia de Castroforte*, de que volveremos falar despois. Dá tamén noticia dunha “*Historia de la rivalidad milenaria entre Castroforte del Baralla y Villasanta de la Estrella*, con un apéndice documental y una cronología rigurosa de los obispos de Tuy” (Torrente Ballester 2011, 160). O autor introduce documentos xornalísticos completos (p. e., un “De Sociedad” publicado na *Revista de La Tabla Redonda*; Torrente Ballester 2011, 229-231). Reproduce entrevistas en xornais (*La Voz de Castroforte*) en que se discute sobre teoría e método historiográficos (526-552). Compara as cartas conservadas das conspiradoras da loxa do Palanganato e expón o proceso de cotexo e reconstrucción dunha versión final coherente (181-186). Son só algúns exemplos posíbeis de entre os innúmeros que contén *La saga/fuga de J. B.* A veracidade de toda esta documentación non se dá por suposta; ao contrario, é constantemente menoscabada. “Ésta, como otras afirmaciones de don Torcuato, jamás ha sido probada” (229); “Don Torcuato sostenía la utilidad política del *canard*”⁴³⁵, y una de las tareas a que la trinka se entregaba con mayor entusiasmo era a su concepción” (231); “Amoedo”⁴³⁶ [...] se sacó de la nada a Jerónimo Bermúdez, que no figura en los catálogos de los obispos tudenses ni en ningún documento de la época” (540). Algúns outros exercicios de desautorización irán aparecendo nas seguintes seccións, polo que nos limitamos a achegar estes poucos.

No tocante ao segundo trazo do *mito do arquivo* —o protagonismo do historiador e a presentación da súa investigación como cerne argumental—, as referencias ao labor de Bastida, narrador e personaxe central, como investigador son abundantes —nomeadamente no primeiro capítulo, en que coñecemos a fondo a súa personaxe. O conflito fundamental que dá inicio á novela é unha disputa polo patrimonio urbano, quere dicir, polo control dos poucos nodos materiais en que Castroforte é capaz de transmitir a súa historia ás sucesivas xeracións. A corporación municipal —dirixida por “godos”, funcionarios foráneos ao servizo do “poder

⁴³⁵ Refírese ao formato literario, popular na Francia do XIX, consistente en crear anécdotas históricas falsas con valor humorístico a partir de acontecementos reais. O que Torrente está a suxerir é que tamén a *Historia de Castroforte* pode ser un gran *canard*; o significado político desta suxestión aclárase se adiantamos que a *Historia* devandita está a parodiar as de Vicetto e Murguía.

⁴³⁶ Un dos membros da primeira Tabla Redonda, especialista en prehistoria.

central”, na realidade axentes de policía encubertos⁴³⁷ — vén de tomar a decisión de destruír a estatua dun prócer local, o Almirante Ballantyne; decisión tras a que se agocha un programa máis ambicioso, o total derrubamento da cidade vella para construír un barrio residencial. É en relación a esta cuestión que os servizos de Bastida son solicitados; polo xornal provincial, primeiro; por un grupo de notábeis locais, despois, que se terminarán convertendo na Tabla Redonda do presente. Non só Bastida leu todos os xornais algunha vez publicados en Castroforte, senón tamén as correspondencias conservadas, a bibliografía académica sobre a cidade, a súa alta poesía. Bastida abandona o anonimato e comeza a gozar dalgunha consideración pública por ser *aquel que coñece os arquivos*; quere dicir, aquel que ten as chaves da memoria colectiva:

‘[...] lo que ahora quiero consultar con usted es algo referente a la vida del Almirante.’ ‘Pero ¿No se lo enseñan a los niños en las escuelas?’ ‘Eso era antes. Ahora, se les oculta cuidadosamente. [...] Yo, como todos los que teníamos quince años cuando empezó la cosa, ignoro la mayor parte de lo que al pasado se refiere. Pero sé vagamente que algo sucedió, no sólo con el Almirante, sino con los demás [...]. Por eso le he llamado a usted. *De usted se dice que, como no tiene novia, dedica su tiempo libre a hurgar en los archivos, y que lo ha averiguado todo*’ ‘Hasta cierto momento, le respondí, pues antes de la Restauración, en los archivos hay muy poco, y en la colección de su periódico, que tengo bien papeleteada, no mucho más.’ (124; *itálicos nosos*).

‘Búsqueme esa entrevista.’ Hubiera podido hacerlo con los ojos cerrados: así conocía yo la colección de *La Voz de Castroforte*. Pero me gustaba la biblioteca del periódico, siempre silenciosa (130).

‘¿Usted lo sabe todo?’, me inquirió don Perfecto, y era la primera vez que me prestaba atención. ‘Todo no, claro.’ ‘Pero más que nosotros, sí. ¿Sabe usted, don Perfecto, que lleva años leyendo los números atrasados de mi periódico?’ (148)

O que no inicio parece apenas un conflito pola dimensión patrimonial do mobiliario urbano acábase revelando como o último episodio dunha historia de conflito entre Castroforte e o seu eterno antagonista —o ‘poder central’— en que este último non só foi capaz de despoxar a cidade da súa soberanía, senón que durante as últimas décadas baniu dos programas escolares toda referencia á historia castrofortina e foi eliminando aos poucos todo rexistro material da súa existencia. Este confronto milenario viña sendo librado *manu militari*, mais a partir do período romántico a guerra directa perdeu protagonismo e abriu paso a unha loita historiográfica pola lexitimación ou a deslexitimación da identidade castrofortina. A batalla no presente consiste, pois, no uso do arquivo para confeccionar relatos máis solventes do que os do adversario.

Este último apuntamento permítenos sinalar xa o axustamento da novela á terceira característica das ficcións de arquivo —a presenza dun manuscrito histórico a completar. O candidato máis evidente para este rol é a “Disertación histórico-crítica” mencionada, destinada a revivir a Tabla Redonda no presente para parar os proxectos urbanísticos da alcaldía. Mais, na realidade, todo o primeiro capítulo, en que se contén a anterior, é un “Manuscrito o quizás monólogo” cuxas funcións e propósitos son análogas ás daqueloutro. Aínda máis, tal e como analizaremos na sección 4.1.5.5, toda a novela parece ser da autoría de Bastida, coa posíbel excepción do “Incipit” (Becerra e Gil González 2011, 21), malia impostar o narrador-protagonista unha terceira persoa no segundo capítulo. O texto todo pode ser enxergado, en

⁴³⁷ Sobre os “godos” e o “poder central”, véxase a sección 4.1.5.6.

consecuencia, como un gran manuscrito con que é perseguido o duplo propósito da lexitimación histórica de Castroforte e da conversión do seu autor en fulxente libertador-cronista. Así o proba, de feito, o terceiro capítulo, “Scherzo y fuga”, en que o protagonista entra en transo e se reencarna en todos os heroes elixidos da historia (os “J. B.”). Grazas a esta metempsicose consegue angariar todos os datos de que os arquivos físicos non dispoñen; en particular, aqueles que concirnen os períodos máis remotos (Baixa e Alta Idade Media). Podemos detectar aquí a tendencia antes referida a complementar a documentación arquivada con metodoloxías espurias, mais o que neste momento nos interesa é notarmos como até o final da novela o narrador-protagonista nunca deixa de coller datos históricos con que combater a *desmitificación* a que os rivais da independencia política da cidade están a submeter o seu pasado⁴³⁸.

Alén do feito de apareceren os tres trazos de González Echevarría, aínda podemos acrecentar unha cuarta observación: *La saga/fuga de J. B.* é particularmente rica en arquivos. O principal é a Biblioteca Municipal de Castroforte, onde está atesourada intacta boa parte da textualidade histórica da cidade/provincia. A boa conservación deste material en bruto débese a que a súa existencia é descoñecida tanto polo Estado como polos propios castrofortinos; mentres pasar inadvertida polos partidarios da formación nacional independente, o Estado non precisa destruíla, pois é invisíbel. Dise na novela que

con permiso de alguien ignorado, me encerraba en la biblioteca y estudiaba, uno a uno, los números de la colección del periódico [*La Voz de Castroforte*] [...]. Al principio me había costado trabajo y horas de espera conseguir la autorización necesaria, pero, después, el portero ya me dejaba pasar, e incluso me daba la llave y me decía: ‘Abra usted mismo, señor Bastida. Usted es como de la casa.’. (126)⁴³⁹

Por vía de regra, o Estado —o franquista, nesta altura— controla e nega o acceso a todos os arquivos, pois sabe da súa capacidade para fomentar núcleos de poder alternativos. O desprezo público e a posición de paria de Bastida, un “desgraciado”, permítenlle pasar desapercibido e consultar os arquivos durante anos, conseguindo construír un contradiscurso que escapa á ollada dos funcionarios do Estado: “Arrancado a los archivos del fondo de los tiempos, yacía en mi memoria, pero su naturaleza [política] me impedía dar publicidad excesiva a mi descubrimiento” (159). Cando o protagonista decide enviar os seus achados para a esfera pública comeza a ser obxecto de persecución e censura, perdendo o seu traballo de profesor particular e sendo expulsado do posto de *Merlín* que lle correspondería na Tabla Redonda que acaba de refundar. Mais xa é tarde: o arquivo xa foi *memorizado*; o coñecemento arquivado foi obxecto de extracción e conversión en memoria privada, arquivo móbil.

Logo que Bastida reviva a lembranza do vello confronto na poboación, xa non abonda con impedir todo acceso aos arquivos existentes; son necesarios historiadores peritos que desfagan o traballo incoado. Tal angueira corresponde a un outro J. B., Jesualdo Bendaña, castrofortino exilado após a Guerra Civil que exerce de profesor universitario na academia norteamericana e que dispón de múltiples fontes documentais propias. Bendaña é unha figura oposta especularmente á do narrador. En primeiro lugar, porque igual que Bastida, é no fundamental un pesquisador de arquivos: “cuando se lleve a cabo determinada ceremonia que afecta a mi vida privada y que ha sido la razón suprema de mi viaje, me esperan los archivos. Yo soy un

⁴³⁸ Alén destes tres grandes manuscritos, dispostos en caixas chinesas, hai aínda outros que poderían acrecentarse, como as “Puntualizaciones” (Torrente 2011, 588-597) con que Bastida retruca o historiador adversario Jesualdo Bendaña.

⁴³⁹ Nin na citación anterior nin no resto da novela é claro se a hemeroteca de *La Voz de Castroforte* fai parte da Biblioteca Municipal ou se se trata, na realidade, de dous arquivos distintos. Por precaución, tratarémolos aquí como a mesma entidade. Para máis, ás veces o narrador fala de “archivos” en plural (p. e., Torrente 2011, 124 e 159); non é claro, entón, se se refire a varios depósitos documentais independentes ou a fondos distintos dentro da Biblioteca Municipal.

investigador” (529). Mais a súa fidelidade é para cos inimigos de Castroforte; é unha fidelidade herdada, pois todos os homes de apelido Bendaña están destinados a atraizoar a cidade e a permitir a entrada das hostes inimigas cando se producir o estourido revolucionario. En segundo lugar, porque goza de todos os recoñecementos oficiais e institucionais de que Bastida carece. É un “famoso Profesor de Cornell University” (527), de reputada traxectoria académica, instruído nos “métodos [...] característicos de la ciencia moderna” (529); é un home adiñeirado, propietario dun gran pazo patrucial e inminente marido da muller máis fermosa de Castroforte⁴⁴⁰. Terceiro, e fundamental, porque representa un concepto de *verdade histórica* diametralmente oposto ao do narrador. A súa tarefa é empregar a súa pericia profesional para executar unha “desmitificación” da historia patriótica castrofortina nun libro pendente de publicación (*Los mitos de Castroforte*) cuxos resultados son provisoriamente compilados nunha entrevista en *La Voz de Castroforte* (intitulada “El profesor Bendaña no cree en Jota Be”, 528-545).

Os elementos que caracterizan Bendaña como antagonista son o seu cosmopolitismo e a súa pericia disciplinar, o feito de ser un “*un ilustre paisano que ama a nuestra ciudad y que con su ciencia ha conquistado un puesto en el primer país del mundo*” (527, itálicos no orixinal). Son estas características as que o fan perigoso para os intereses da Tabla Redonda, pois ten as ferramentas para ‘desmitificar’ o seu relato e a *auctoritas* para difundir socialmente o produto resultante. Todavía, son importantes elementos de sátira con que é descrito; o narrador presenta Bendaña como un lacaiño ao servizo do poder existente e como historiador aborrecedor e positivista; de aí que para caracterizalo se recorra á imaxinería romántica contra a burguesía acomodada (gran barriga, pedantería, falta de paixón e imaxinación, etc.). A sátira contra o historiador norteamericano vai ter un papel central na nosa argumentación posterior e precisa de maior desenvolvemento teórico, polo que nos limitaremos, de momento, a sinalar o carácter ambiguo das nocións de *cosmopolitismo* e *profesionalidade científica*, simultaneamente autorizadas e obxecto de escarnio. En correspondencia con aqueles atributos, os arquivos de Bendaña son variados, teñen un vinco profesional e están esparrexidos polo mundo; contrastan así coa maior parte da documentación de Bastida, limitada case en exclusiva á biblioteca municipal⁴⁴¹. O historiador di ter consultado a Biblioteca Pública de Nova York (“Usted no sabe que, en Nueva York, en la biblioteca de la Calle 42, existen todos los periódicos españoles del siglo pasado”, 537); o Ministerio de Mariña de París (“eso dice puntualmente el ‘Diario de a Bordo’, que existe archivado en el Ministerio de Marina de París y que también he fotografiado”, 540) e a “Biblioteca Nacional de Lisboa” (564), onde consulta o *Codex Magdaleniensis*. Alén destes arquivos internacionais, hai un outro que cumpre un papel ideoloxicamente oposto á Biblioteca de Castroforte é o que poderíamos referir como ‘arquivo de Madrid’, pois del só se di *onde* está sediado:

mi investigación no se apoya en lo oído en mi casa. Hubo un proceso, la dama fue absuelta por falta de pruebas. Todo lo cuál está archivado en Madrid, con otros legajos procedentes de esta Audiencia, ¡y yo he leído el proceso completo! (539)

A localización do arquivo na sede do poder central representa a ligazón entre acumulación propositada de documentos e poder político. Coller e protexer textos pasados indica unha vontade política orientada cara un futuro distante; de aí que Castroforte e España teñan arquivos

⁴⁴⁰ A idea da muller como premio do home-historiador nacionalista é unha constante na obra, como veremos, mais tamén n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia*. Mesmo *Bretaña*, *Esmeraldina*, que xa non presenta ese tropo, está estruturada como un longo manuscrito redixido a unha muller —*Esmeraldina*— que é, na realidade, a propia patria.

⁴⁴¹ Outros depósitos que di ter consultado están igualmente vincados polo *local*, como o “Archivo Provincial, Sección de Manuscritos” en que rastrexo a “Conspiración de las Damas” (Torrente Ballester 2011, 181).

defrontados que conteñen visións opostas do conflito. O ‘arquivo de Madrid’ conserva, por exemplo, os procesos inquisitoriais levados a cabo contra un dos primeiros J. B., Jacobo Balseyro; a Biblioteca de Castroforte conserva, no canto, as *Historias* patrióticas do XIX. Cada un atesoura a textualidade que os seus estratos burocráticos e letrados producen, polo que, incluso antes da mediación efectiva do historiador, os propios documentos están en si mesmos engaxados con causas, elites e aparellos estatais ou paraestatais —o que non implica que a súa capacidade veritativa sexa idéntica: hai un arquivo máis completo e veraz do que o outro. Ao Jesualdo Bendaña recurrir a un arquivo de Madrid, fica marcado como o inimigo dos protagonistas; empregar a textualidade do rival é acreditar no proxecto político que hai detrás da súa selección e organización⁴⁴². Non por acaso, Bendaña é a única personaxe que sistematicamente chama a cidade de “Castrofuerte del Baralla”, forma integramente castelanizada.

O outro gran arquivo de que dispón o poder central é a Sección de Dispersos Centralizados; que, en boa verdade, non é exactamente un arquivo, senón a

denominación ambigua que enmascaraba la realidad de un organismo burocrático al que se habían acogido o en que se refugiaban todos los funcionarios incompatibles con la limpieza, los muebles metálicos y las máquinas de escribir: funcionarios provechosos de negros manguitos, que caligrafiaban morosamente en papeles de barba la correspondencia oficial destinada a Castroforte, A. V. E., respetuosamente expone; listo, archívese; V. I. sin embargo proveerá; Dios guarde ms. as. la vida de V. I.; pero este museo de figuras de cera no era sino la tapadera de unos modernísimos departamentos subterráneos, largos pasillos abovedados con negras puertas, donde especialistas rigurosamente controlados por máquinas de invención reciente examinaban hasta el agotamiento todo lo que procedía de Castroforte o a ella se destinaba, desde los telegramas hasta las letras de cambio.

A “denominación” non é, na realidade, nada “ambigua”; ao contrario, as súas resonancias políticas son transparentes. Estas oficinas subterráneas fican “en la calle de Fomento, 11, Madrid”, dependen “de un ministerio incierto” e teñen por función principal ocultar “al resto del mundo y del país la existencia de Castroforte del Baralla” (363). Da tal sección dise que “La vida de Castroforte, en su sístole y su diástole, pasa por esa Sección” (363). A metáfora da circulación sanguínea é particularmente axeitada, pois o método de control despregado polo Estado é a revisión sistemática de todo texto que entra e todo texto que sae. É, pois, un arquivo-válvula, que retén os fluxos de escritura para asegurar que non contraveñan os intereses do goberno na rexión e só cando confirma a súa inocuidade ideolóxica permitelles saír de novo. É difícil achar na novela unha referencia transparente que especifique o por que exacto deste rexo control; Torrente Ballester é escuro neste aspecto, como na maioría daqueles outros que arrodean a cuestión da independencia e da dominación política⁴⁴³. Parece claro que a Sección de

⁴⁴² Esta lectura política dos distintos arquivos acentúase se preenchemos os ocos e consideramos que aquilo de que Torrente está a falar non é outra cousa que o Archivo Histórico Nacional. Así o permite conxecturar, por exemplo, o feito de que conserve a documentación dos procedementos executados polo “Santo Oficio de Valladolid” (Torrente 2011, 540). Fálanos, esta referencia, dun proceso de centralización documental característico dos momentos de *nation-building*, o que poderíamos denominar como unha nacionalización do arquivo. Neste sentido, lembran Andrade Cernadas e López Carreira que “A desamortización de 1837 tivo o [...] pernicioso efecto [...] de deslocalizar para fóra de Galicia, para o Archivo Histórico Nacional de Madrid, milleiros de documentos dos nosos arquivos monásticos” (2020, 52-53).

⁴⁴³ De feito, a novela emprega a reticencia retórica para marcar que hai *algo* que dicir ao respecto, mais que non vai ser dito claramente: “Lanzarote [...] probablemente hubiera expuesto con brillantez su interpretación, con toda seguridad verídica [...], de la extraña situación administrativa de la ciudad [...] pero en una incidencia de razonamiento se le ocurrió extasiarse ante la organización de los negocios catalanes y la excelencia de sus servicios de Relaciones Públicas” (Torrente Ballester 2011, 363-364); “Lo cual impidió a Lanzarote exponer su hipótesis descriptiva de la Sección de Dispersos Centralizados [...]”. ¿Por qué

Dispersos Centralizados procura eliminar da ollada pública española toda proba da existencia de Castroforte; o que non di a novela con todas as letras é *con que fin* fai isto último. Mais o desenvolvemento deste mecanismo por parte do Estado parece unha consecuencia no presente dos intentos repetidos por parte da vila/provincia de converterse nunha entidade política independente —nomeadamente en cantón, a partir do século XIX. Por outras palabras, o propósito real da Sección é evitar que Castroforte poida preparar unha nova declaración de independencia.

Estes que vimos compilando son os grandes arquivos e os seus posicionamentos políticos na novela. Hai aínda, con certeza, outros posíbeis que merecen unha mención sucinta; está, por exemplo, a biblioteca da Casa del Barco (537), que é propiedade do terceiro J. B. do presente, Jacinto Barallobre. Este representa o poder tradicional e lexítimo das vellas familias propietarias locais. É, alén disto, a entrada da influencia francesa, que permite ás xeracións de intelectuais castrofortinos erixiren contradiscursos con que ultrapasar as limitacións do repertorio político do sistema cultural estatal:

usted no ignora que alguien de nuestra ciudad, en cualquier momento de nuestra historia que usted elija a partir de 1745, alguien, digo, de este pueblo, estuvo siempre en relación directa y continua con París, o al menos con algún librero de París. La famosa biblioteca de La Casa del barco, que conozco perfectamente, se formó de esa manera. (537)

É por vía dos Barallobre e da súa biblioteca que en Castroforte entraron Voltaire, a teosofía, a mística de Swedenborg ou o rosacruzismo —repertorios, todos estes, mobilizados contra o poder central en distintos momentos. Se a Biblioteca Municipal serve como acúmulo de documentación sobre feitos pasados, a da Casa del Barco é a fornecedora de metodoloxías e ferramentas con que os activar politicamente. Neste sentido, a súa función é oposta á da Sección de Dispersos Centralizados, pois franquea o paso á información que o ministerio retén. Mais é tamén, e incluso con maior importancia, o lugar en que é gardado todo o que o Estado quere censurar ou eliminar, pois grazas aos acordos da familia Barallobre co poder eclesial o local é inviolábel e, aliás, está protexido por un antigo e sofisticado sistema de seguranza⁴⁴⁴.

Ao citado carácter do Estado-como-arquivo que representa a Sección de Dispersos Centralizados podemos acrecentar a figura da *ficha policial*:

Las cosas están bien como están, y al que pretenda cambiarlas, leña. ¿Cómo puede extrañarle esa ficha que guarda la Policía? La Policía defiende el orden que tú pretendes destruir con esa conciencia de ti mismo que te sale cuando escribes un soneto. Es natural que estés fichado. (156)

Non é esta cuestión menor pois, tal e como mencionamos, todo o aparello administrativo da vila/provincia de Castroforte está formada por infiltrados do corpo policial que responden,

La Tabla Redonda prefirió la exposición de José Bastida? ¡Ah, la retórica! (365); “Ésta fue la razón por la que las descripciones siniestras de Lanzarote quedaron aplazadas y pudo Bastida extenderse sin límite de tiempo en su exposición” (366). A novela non volve profundizar na cuestión, ficando así nun enigma. Achamos que poderá aclararse se se seguir o resto da nosa exposición: este tipo de baleiros, frecuentes na novela, procuran que cada un dos dous receptores potenciais da novela a poidan ler segundo os seus parámetros ideolóxicos.

⁴⁴⁴ Acrecentan Becerra e Gil González en nota de rodapé que: “Alude a la biblioteca del bibliófilo y coleccionista pontevedrés Jesús Muruais [...]. Su casa, la Casa del Arco, [...], era el lugar en el que se reunían intelectuales y artistas: Ramón del Valle-Inclán, Labarta Pose, Tor-cuato [sic] Ulloa, Víctor Said Armesto o Alfredo Souto, etc. La tertulia de los Muruais es la creadora de la revista *Galicia Moderna* (1897), reflejo no sólo de la tertula, sino también dela biblioteca utilizada como centro de documentación de la misma” (Torrente 2011, 537).

precisamente, perante a devandita Sección. Sob a aparencia de xerir a vida municipal, a función pública está aí para nacionalizar os habitantes aos poucos, para desartellar os medios de transmisión da outra identidade política e, alén disto, para observar e informar ás instancias superiores de todo conato de rebelión. A ficha vinca os disidentes nos arquivos do poder; moi en concreto, vinca Bastida, quen debe presentarse no cuartel de policía regularmente para probar a súa corrección ideolóxica (125). O feito de estar fichado lévao adoito a recusar o papel épico que o destino parece concederlle; como represaliado na Guerra Civil, é consciente do prezo que pode pagar polo seu engaxamento ideolóxico, e prefire manterse en segundo plano.

Para rematarmos esta sección, cómpre acrecentarmos o que poderíamos referir como *archivos espurios*; isto é, aqueles que funcionan como tales mais que están sinalados como formas ilexítimas de coñecemento historiográfico. O primeiro é o loro de Don Perfecto Reboiras, boticario da vila:

El loro, a veces, sobre todo en las noches oscuras del estío, dejaba escapar frases en gallego medieval, frases guerreras de aliento, órdenes de ataque y de defensa; otras veces se dirigía a personas por su nombre y les preguntaba por su salud y por su fortuna. Se decía que la inmensa memoria del loro de Reboiras había almacenado los recuerdos de la ciudad desde su fundación y que no era imposible, teóricamente al menos, conseguir que los recitase todos, a condición de encontrar la palabra capaz de suscitarlos. (135)

Alén de toda esa materia histórica inespecífica, imposible de extraer, o loro contén un documento fulcral que recita ao escoitar “la *Marcha Turca* de Mozart” (137): é o discurso que Emilio Salgueiro, o último “Rey Artús” da última Tabla Redonda histórica, pretendía ler no seu xuízo por ter declarado a independencia de Castroforte. O principal *archivo espurio* é, no entanto, a memoria dos J. B. pasados, a que o protatagonista accede no terceiro capítulo a través dunha metempsicose regresiva. Conforme experimenta ese proceso vai gañando habilidade, chegando a poder escoller libremente que épocas e momentos visita. Con este medio vai clausurando, unha a unha, todas as disputas historiográficas dos capítulos anteriores ao converterse, el propio, en testemuña viva dos tempos recuados. O que até o momento era un confronto irresolúbel entre documentos históricos opostos, é solucionado por vía da maxia, que nos concede —supostamente— a versión definitiva e verdadeira da historia castrofortina.

É posíbel que, após esta revisión dos arquivos que aparecen en *La saga/fuga de J. B.*, poida comezar a se entrever o que consideramos o seu núcleo teórico e político. Referímonos á partilla disimétrica entre autoridade moral e autoridade epistemolóxica, asignada a Castroforte e o poder central respectivamente. Tal e como vimos falando aquí do arquivo, e da forma fortemente connotada en que son representados o Estado e a súa historiografía oficial, *La saga/fuga de J. B.* podería facer a impresión dunha novela de compromiso político independentista, algo que, adiantamos, non é en absoluto. Tentaremos, a seguir, procurar unha explicación ao feito de *La saga/fuga* ser unha novela épica sobre a independencia política de Castroforte e, asemade, un envite contra a historiografía nacional galega.

4.1.5.3 O concepto de desmitificación. Orixes e límites do relativismo historiográfico torrentino

Cuando se levantaron, riendo todavía, pero ya un poco serios, Castroforte parecía una nube lejana, donde quizás el Rey Artús empezase a proponer al pueblo la proclamación inmediata, definitiva, del Cantón Independiente, hasta que en el Reloj del Universo sonara la hora del regreso. (Torrente Ballester 2011, 812)

Así é como conclúe *La saga/fuga de J. B.* É a descrición dunha probábel proclamación de independencia cuxo resultado, no entanto, xa non poderá ser coñecido, dado que o narrador protagonista foxe do lugar onde até ese momento decorrera a historia. Trátase dun fragmento que resume ben os sentidos políticos da novela e as estratexias que emprega para atenualos. O que está a ser representado —nun espazo tan decisivo desde un punto de vista hermenéutico como é a súa clausura— é de feito un proceso de autodeterminación ou, nas palabras da propia novela, “la liberación definitiva de Castroforte y su constitución en entidad política independiente” (2011, 188). E, no entanto, malia o carácter mesmo desafiante que poderían ter estas palabras abstraídas do resto do texto, a recepción contemporánea española non pareceu encontrar en *La saga/fuga de J. B.* ningún indicio de provocación. O receptor galego tampouco veu nela unha novela de compromiso coa vangarda política da altura. A censura, que propuxo aplicar o silencio administrativo, non o fixo pola súa posíbel carga subversiva, senón pola abundancia de elementos obscenos. Moi oportunamente, na reedición que a editorial Alianza fixo da novela en 2019, o novo prologuista Andrés Barba abraiábase da cegueira do censor perante a representación evidente dun conflito nacional. Cegueira esta que perduraría na crítica torrentina, probablemente consciente de que unha tal lectura política impediría que o texto ocupase o lugar relevante que efectivamente ocupou durante varias décadas no canon español⁴⁴⁵. En troca, impúxose unha interpretación lúdica que consideraba o confronto entre identidades políticas como excusa argumental para introducir historias maravillosas e peregrinas. Aliás, o propio Torrente fomentou esta interpretación:

A *La saga/fuga de J.B.* le quieren dar una problemática trascendente (búsqueda de identidad y otras gaitas por el estilo) pero no hay ningún problema trascendente: hay algo de juego gratuito (aunque haya aspectos parciales serios e incluso en algunos momentos se llegue a la sátira moral y todo esto), pero los aspectos parciales no constituyen una unidad, no son un pivote sobre el que está montada la novela: la novela está montada sobre una actitud lúdica. (citado en Poláková 2016, 67)

O autor trataba de intervir no fluxo de retroalimentación que xeraban as súas tomadas de posición para mantelo dentro duns límites de seguridade hermenéutica: “hay algo de juego gratuito”, mais tamén “aspectos parciales serios”. En sentido xeral, Torrente Ballester estaba a dicir a verdade; toda a armazón política da novela é constantemente despolemizada a través do uso do humor e da ironía. Así formulado, non podemos afirmar que a “unidade” da novela camiñe cara unha tese política forte. Ora, non é verdade que a devandita “problemática trascendente”, o conflito nacional, procedese da malinterpretación de terceiros, nin tan sequera que fose “gratuíta”. Detrás do tratamento que o autor fixo da memoria galeguista e do pensamento independentista había unha forte intencionalidade e unha medición coidadosa do ton, con que buscaba satisfacer dous receptores nacionais distintos. A obra debía funcionar en Galiza como alegoría nacional —terminoloxía que é posterior, mais rendíbel neste contexto— e, en España, como sátira dos nacionalismos subestatais. Cumpría que ambas as interpretacións puidesen ser reconducidas para o plano do festivo e humorístico, ficando así a obra fóra do campo da novela política ou social que perdera todo o seu capital simbólico nos anos previos.

⁴⁴⁵ Barba é tamén consciente disto: “Sin duda una parte [do esquecemento da novela no canon literario español] tiene que ver con [...] cierta animadversión política. [...] tal vez se ha olvidado hasta qué punto los dilemas en torno a los cuales gira *La saga/fuga* siguen siendo hoy los que tenemos sobre la mesa [...] la identidad nacional, y no se me ocurren muchas obras donde se aprecia mejor hasta qué punto cualquier colectividad humana es una suma de gestos contradictorios, de luchas, invasiones, secretos y traiciones, complotes, realidad y mito” (Barba 2019, 15). Como paratexto dunha edición da propia obra para circulación española, o prologuista cóidase de expresar abertamente cal é carácter concreto dese conflito (a que nacións fai referencia) e que posición adopta a novela ao respecto.

Nas escasas ocasións en que se ten feito referencia ao papel do conflito nacional galego-español na recepción académica de *La saga/fuga de J. B.*, o resultado adoitou ser negativo para a primeira metade do binomio. Xa Carmelo Urza demostrara nun traballo pioneiro (1981) que unha boa parte das personaxes da novela facían referencia a vultos esenciais do rexionalismo galego decimonónico, concluíndo finalmente que “el estudio de Bastida representa una parodia del regionalismo gallego del siglo XIX” (1991, 57)⁴⁴⁶. Unha parte da recepción académica destacou este elemento como parte dun moi determinado compromiso político. Así, Jiménez Heffernan afirmou que:

Se trata, en rigor, de una adaptación —filtrada por los hallazgos del realismo mágico y de Valle-Inclán— de la sátira menipea clásica. [...] La parodia del *esencialismo nacionalista* (aquí enmascarado en la oposición celta-godo) es demoledora. El cuestionamiento de la eficacia analítica de la historia frente a la leyenda constante. (2004, 478b; *itálicos nosos*)

Nesa mesma liña argumentou García (2011), de quen debemos achegar unha citación cumprida, pois exemplifica até que punto a novela, a pesar ou mesmo contra o desenvolvemento do seu argumento, puido ser lida desde discursos centrais do nacionalismo español posterior a 1975:

Los habitantes de Castroforte se afanan en crear mitos con los que producir un espacio propio, cayendo en la autosuficiencia que no permite ver que lo que aparentemente es ajeno también está incluido en la identidad propia. [...] A pesar de que la mitificación produzca ceguera [...] la novela en su conjunto insta a descubrir la impureza del origen, a desnaturalizar lo que se cree auténticamente propio y oriundo. (García 2011, 113)

Si los partidarios de la libertad se afanan a lo largo de mil años por reparar y variar el rumbo de la visión autoritaria que el poder tiránico quiere establecer, la novela muestra también las limitaciones de la reparación con las que se resisten quienes se oponen. Especialmente se señalan [...] los excesos de la imaginación desatada impulsada por la exaltación localista. (115)

Estas interpretacións engrenan con ideoloxemas posteriores —a reacción contra o Estado das Autonomías, como indica ou uso caracteristicamente pexorativo do vocábulo “reparación”—, mais cómpre sinalar que son lecturas posíbeis e hermeneuticamente válidas. A paternidade desta recepción ‘anti-nacionalista’ correspóndelle con certeza a Dionisio Ridruejo, quen xa formulara os seus alicerces na súa recensión de 1972:

J. B. [...] ha descubierto el secreto de Castroforte: mientras la discordia se mantiene en ella, Castroforte está en el mundo. Cuando algún factor de atención muy intenso une a celtas y a godos, víctimas e inquisidores, mágicos y racionalistas, la ciudad, ensimismada, levita y se remonta a las nubes. La parábola es transparente. (Ridruejo 1977, 194)

⁴⁴⁶ De idéntica opinión é Pérez Gutiérrez, que ve nela a sátira dunha elite intelectual “jacobea, masónica, progresista, autonómica [*sic*]” (2005, 15). Martínez Jr. apunta igualmente que “the critical treatise he [Bastida] presents to the Round Table can be interpreted as a satirical version of Galicia’s historical struggle for greater autonomy” (2018, 219). Tamén Epps nota que “the text touches on such weighty issues as censorship, governmental centralization, civil strife, rebellion, the manipulation of history, and the frailty of truth” (2003, 208). Por último, Sevilla Vallejo (2011, 49) destaca que: “El conflicto [...] ahora se traslada a la identidad de una comunidad. No es que las luchas por el control de Castroforte y por la moral hayan desaparecido, pero lo más importante que está en juego es la misma existencia de Castroforte”.

Se interpretamos correctamente a parábola que estaba a propor Ridruejo⁴⁴⁷, *La saga/fuga de J. B.* sería unha alegoría da unidade nacional española por riba de diferenzas ideolóxicas e culturais. Esta lectura non está, ao noso parecer, excesivamente enganada, aínda que por motivos radicalmente diferentes aos que o reseñista presupuña. O que si é interpretativamente insostíbel é considerar que Torrente Ballester propugnaba unha *anulación* ou *suspensión* das diferenzas e dos conflitos. A novela pode atenuar todo confronto político e introducir hesitacións con respecto á lexitimidade historiográfica do nacionalismo galego; mais o que en ningún momento cuestiona —e este feito será importante para reconstruírmos unha lectura posíbel en chave emancipadora— é a existencia dunha dominación política e cultural española sostida no tempo. De feito, non é a preocupación común de celtas e godos a que fai levitar a cidade, como pensaba Ridruejo; mais ben ao contrario, adoitan ser as retesías entre ambos os bandos os que causan tal fenómeno⁴⁴⁸ —Torrente Ballester era, como é sabido, un atento discípulo de Ortega y Gasset, tamén no que atangue a cuestión nacional, e consideraba a unidade de España como un equilibrio natural entre tendencias separadoras e unificadoras⁴⁴⁹. É após o recoñecemento da diferenza e incluso da violencia estatal onde Torrente Ballester coloca a súa visión da unidade e a reconciliación nacional española —de aí que o seu artefacto non achase excesivas resistencias no sistema cultural galego e terminase converténdose nun eficaz espello imagolóxico para a Galiza autonómica.

Se consultarmos con atención os testemuños anteriores, surxe un elo que os unifica: non comparece neles mención ningunha a Galiza ou aos nacionalismos galegos, quer os coevos, quer os históricos. A nosa hipótese ao respecto é que, desde o sistema cultural español, o seren ou non galegos os patriotas castrofortinos resultou máis ben irrelevante; a brincadeira ía dirixida contra *todos os nacionalismos* —entendendo aquí por tales os nacionalismos subestatais en España. Para boa parte do público letrado galego as referencias á estrutura metahistórica do relato nacional galego, cando non as referencias veladas aos seus grandes vultos —que despois apuntaremos—, eran fáciles de detectar. Mais para o público español, nada había de especificamente galego na trama narrada, fóra da presenza de elementos máxicos, do humor e de trazos caracteriolóxicos propositadamente acentuados polo autor. Era máis unha novela galega (en tanto *fantástica*) contra o nacionalismo do que unha novela contra o nacionalismo galego. Naturalmente, isto non quere dicir que a relación alegórica entre Castroforte e Galiza pasase sempre desapercibida; máis preciso sería dicir que a novela contiña mecanismos para permitir unha ignorancia pragmática sobre esa cuestión. Tómesese como exemplo disto último a expresión perifrástica empregada por Loureiro:

Si convenimos en que como parte de su fundación el estado moderno convierte la mera crónica de hechos en una narrativa histórica que dota a la nación de un pasado en consonancia con los intereses del estado, podemos comprender que eso es exactamente lo que hace Bastida en *La saga/fuga de J. B.*, al dotar con el resplado de una historia a un rincón de España que aspira a una identidad singular. (Loureiro 2001, 20; itálicos nosos)

⁴⁴⁷ Ridruejo era tamén consciente, porén, dunha posíbel lectura emancipadora que se apresuraba a despolitizar: “Abunda también el humorismo satírico. Ya es sátira parabólica la misma Castrofort, no existente en los mapas ni en la administración (salvo en secreto), que es un trasunto de la Galicia olvidada o marginada, ‘invadida’ por funcionarios ‘godos’” (1977, 191).

⁴⁴⁸ Por exemplo, na páxina 349 (Torrente Ballester 2011), Castroforte comeza a levitar a consecuencia dunha prolongada disputa entre locais e godos arredor de se existen máis nomes para denominar os órganos sexuais femininos ou os masculinos.

⁴⁴⁹ Para unha discusión sobre o peso de Ortega nas ideas de Torrente Ballester véxanse, por exemplo, Miller (2011) ou Rivero Iglesias (2013).

Algo semellante ao dito nos parágrafos anteriores acontece con respecto á recepción galega da obra. Parece evidente que se tal e como pensaba Jiménez Heffernan (2004), o modelo sobre o que foi construída *La saga/fuga de J. B.* era o da sátira menipea do “esencialismo nacionalista”, non debería ter obtido o celebratorio recibimento con que foi acollida en Galiza. Moi en particular, resulta rechamante que esa interpretación non só pasase desapercibida a Piñeiro ou Fernández de la Vega, senón tamén a cadros que como Méndez Ferrín, levaban na altura xa unha década de militancia independentista. Obtermos a chave deste enigma precisa maior argumentación, mais xa podemos degrañar aquí os seus fundamentos. Hai tres —potencialmente catro— interpretacións políticas posíbeis de *La saga/fuga de J. B.*: como sátira anti-nacionalista, como épica independentista e como brincadeira antipolítica. Merece destaque o feito de que a interpretación secesionista e conflituosa —por demais, como esperamos xa ter feito notar, bastante transparente— non chegase a ser ensaiada desde o campo cultural galego. En troca, a novela foi considerada como representación do espírito e do carácter nacional ou rexional; interpretación, esta, en que coincidiron membros tanto do polo da resiliencia como do polo do oficialismo⁴⁵⁰ —desde o Grupo Galaxia até Fraga Iribarne no seu tempo como presidente da Xunta de Galicia. O que a novela puidese ter de contestatario foi desactivado e substituído por unha lectura patrimonial e espiritualista; que constituiría así a cuarta interpretación das anteriormente propostas, tamén anticipada por Torrente no seu particular tratamento do ‘material galego’⁴⁵¹. Os elementos máis radicais de entre os que propuña o autor ferrolán resultaban demasiado volátiles para os proxectos políticos dos distintos sectores autonomistas, principalmente interesados pola elaboración dunha identidade e un patrimonio consensuais e a conservación do cadro administrativo conseguido na Transición⁴⁵².

Para comprender o que Torrente quixo conceder a cada un dos seus receptores —e como conseguiu a aceptación de ambos— temos de analizar agora dúas cuestións parellas. En primeiro lugar, o seu interese polo relativismo historiográfico, que chamou *desmitificación*; en segundo lugar, a formulación na obra dunha lei histórica incontrovertíbel con que tentou organizar e orientar o desarrombado material histórico galego. Seguidamente analizaremos a primeira desas cuestións.

Desmitificación é un termo que se popularizou a partir dos anos 60 nas críticas literaria e pictórica de Europa e Norteamérica para referir unha nova forma de representar as historias nacionais⁴⁵³. Unha obra desmitificadora era aquela que recuperaba os grandes episodios

⁴⁵⁰ No polo da resistencia parecía ser común unha forte antipatía contra Torrente Ballester. En primeiro lugar, polo seu pasado falanxista mais, fóra iso, por considerar que o seu achegamento ao campo cultural galego era unha forma de oportunismo. O propio Torrente Ballester falou en varios lugares das acusacións que lle dirixiran algúns sectores do sistema cultural galego: “P. ¿Es Torrente, como fue Valle o como pueden ser ahora Cela o Cunqueiro, uno de los mejores escritores gallegos, aunque no haya escrito una sola línea en gallego? R. Evidentemente, yo soy un producto gallego, *aunque a veces me llamen traidor, como hicieron hace dos años*. Mi temperamento, mi mentalidad y el modo de funcionar mi cerebro corresponden a un ser gallego” (Conde Muruais 1981; itálicos nosos).

⁴⁵¹ Como as nosas críticas aos conceptos de “materia” e “presenza” culturais, étnicas ou antropolóxicas xa foron debulladas previamente poupamos agora unha análise desta visión do literario. Valla con dicir que Torrente Ballester introduce cada certo tempo chiscadelas á caracterioloxía ou ao *legendarium* galegos para reforzar no lector un sentimento de identificación ritualizado —por exemplo, a mención á Raíña Lupa como inimiga primeva de Castroforte (Torrente Ballester 2011, 176).

⁴⁵² Para defender esta tese teremos de ler en profundidade *O Triángulo inscrito na Circunferencia*; que é, como xa manteremos despois, unha contestación á novela torrentina e un exercicio de corrección ideolóxica sobre o seu modelo.

⁴⁵³ Até onde sabemos, o primeiro utente do concepto de *desmitificación* no século XX foi o teólogo alemán Rudolf Karl Bultmann; aínda que o termo alemán facía referencia ao mitolóxico e non ao mítico [*Entmythologisierung*], e conservou maioritariamente esa nota noutras linguas europeas (desmitologización, *demythologization*, *demythologisation*), en italiano e castelán a raíz foi substituída e ficou en *desmistificazione* e *desmitificación*. O resultado é que no primeiro grupo existe un termo diferenciado para cada concepto (desmitologización/desmitificación, *demythologization/demystification*, *demythologisation/démystification*) mentres que no segundo a idea de *desmitificación* congrega imperfectamente ambos os significados. Trátase dun concepto anexo aos debates teolóxicos alemáns do inicio do século XX, arredor da permanencia de elementos da filosofía da historia cristiá na visión moderna do mundo, o que adoita ser coñecido como a desputa de *secularización*. Non é improbable que Torrente Ballester, quen frecuentara a bibliografía teolóxica desde moi novo, tomase o

nacionais e deitaba sobre eles unha ollada escéptica, paródica e desacralizante. Non era un termo propio do léxico específico, senón unha palabra común para caracterizar algunhas tomadas de posición moi frecuentes na incipiente posmodernidade estética. En palabras de Franco (2002, 5), “‘demystification,’ ‘engagement,’ and ‘liberation’ were key words of the early 1960s”. No campo estritamente narrativo, é moi próximo ao que despois Linda Hutcheon formalizaría como *metaficción historiográfica* (p. e. 1995) para referir a novela histórica das décadas anteriores⁴⁵⁴. Esta ollada punxente cara os marcos dos relatos historiográficos preparou o terreo para a subseguinte teorización do relativismo historiográfico —que poden representar Hayden White, Dominick Lacapra ou Frank Ankersmit—, xa que supuña un certo recoñecemento público das diferenzas entre narración histórica e fenómenos históricos, entre *res gestae* e *historia rerum gestarum*, entre historia e Historia (Koselleck 2004). Embora existan semellanzas entre ambos os achegamentos cara o discurso historiográfico, non deben confundirse: na *desmitificación* ou na *metaficción historiográfica* non estaba en dúbida a existencia dunha *res gestae* que continúa xa en si un principio de historicidade nacional; o que discutía ou parodiaba era o tratamento oficial dos episodios concretos que a representaban. O intuïto xeral era abrir a historia, desdogmatizala e introducir nela unha maior plurivocidade. O construtivismo radical posterior, ao contrario, chegou a anular a propia existencia da historicidade como fenómeno obxectivo: o *datum* para o historiador adoitaban ser os relatos e as textualidades herdadas, pois os feitos pasados eran incognoscíbeis e non facían sentido fóra dos cadros elaborados polos investigadores⁴⁵⁵.

No sistema cultural español, parece que a palabra *desmitificación* foi empregada por primeira vez en 1965 polo crítico de arte José María Moreno Galván en relación aos pintores Antonio Saura e Eduardo Arroyo, e permanecería ligada á recepción da estética cultivada por Equipo Crónica. No plano especificamente literario, o termo asociouse sobre todo á poética de Juan Goytisolo, aínda que non con absoluta exclusividade. Así, no seu estudo de 1991 sobre a cuestión, Dolgin agrupaba baixo o termo tamén Martín Santos, López Pacheco, Gil Casado e Luis Goytisolo, entendéndoos como parte da “tradición marxista de la novela social española” (1991, 11). Tamén advertía o autor contra a inclusión de Torrente Ballester nun canon posíbel dos autores *desmitificadores*: “tampoco cabe en un estudio tipológico de la novela desmitificadora española un escritor fascista como Gonzalo Torrente Ballester”, pois, ao contrario, a súa tarefa política consistira en “crear mitos que contrarrestan las formas de oposición al poder establecido” (18-19). Con efecto, a idea de *desmitificación* desde mediados dos anos 60 vencellábase a autores con posicións manifestamente antifranquistas, polo que a etiquetaxe tiña no inicio un vinco político moito máis patente do que noutras esferas públicas: implicaba unha oposición directa á identidade nacional vertical, e a súa aplicación estética podía suporlle ao seu cultivador altos custos persoais⁴⁵⁶. De aí que aínda que o xuízo emitido por Dolgin sexa parcialmente inxusto —Torrente Ballester levaba xa varias décadas afastado do

concepto da fonte orixinal, embora sexa certo que cando comezou a usalo para interpretar a súa propia obra o significado do vocábulo non mostraba ningunha pegada do sentido xenuíno. No entanto, no uso que fai de *desmitificación* en *La saga/fuga de J. B.* si se mesturan os dous significados, de forma que se emprega ao mesmo tempo como ‘destrucción dos mitos históricos’ e como ‘mundanización do sagrado’ (p. e. Torrente 2011, 530).

⁴⁵⁴ Con efecto, a propia Hutcheon usou frecuentemente a palabra *demystification* (p. e. 2004; 13, 206 e 214).

⁴⁵⁵ Véxase, para esta cuestión, LaCapra (2005), onde revé as posicións teóricas de White e Ankersmit e compara as súas diferenzas epistemolóxicas.

⁴⁵⁶ O que non implica que a novela desmitificadora española fose unha novela antinacionalista ou antiidentitaria. Ao contrario, a desmitificación implicaba unha forte carga de nacionalismo español rexeneracionista, que procuraba na destrución da identidade oficial unha concepción máis cívica da nación e un relato historiográfico centrado noutros marcos distintos aos escollidos polo franquismo institucional. Para unha crítica semellante feita ao concepto de “nova novela histórica”, véxase Grützmacher (2006).

fascismo—, tamén sexa comprensíbel que decidise nomealo como exemplo ao contrario, no canto de simplemente excluílo.

O certo é que *desmitificación* perdeu, coa morte do ditador, a súa inherente referencialidade antifrancista, e pasou a aliñarse co mesmo significado que tiña noutros sistemas culturais —actitude contestataria contra a historia oficial. Ao menos para 1985, e con este sentido xenérico, xa circulaba en Galiza, pois Quintáns Suárez, ao recensionar *Os escuros soños de Clío* dicía dela que é unha “evocación desmitificadora de un pasado [...] de la historia de Galicia” (citado en González-Millán 1996, 149). A partir da publicación de *La saga/fuga de J. B.* Torrente Ballester comezou a usar profusamente a palabra e a propola como núcleo unificador de toda a súa poética; incluíndo, aquí, algunhas das obras do seu período falanxista⁴⁵⁷. No prólogo ao seu teatro completo (1982a), que é onde formulou esta lectura globalizadora, afirmaba que:

Cuando publiqué *La saga/fuga de J. B.* se habló bastante de mitificación y desmitificación, pero siempre con referencia última a algo venido de fuera, a algo (como siempre) acometido allende las fronteras y que uno, en su incapacidad, imita o repite. [...] Reclamo pues, para mí, la relativa primacía, la evidente anticipación en el uso de esa materia en nuestros ámbitos. De lo que haya sucedido fuera, y de su cronología, no estoy bien informado. (1982a, 25)

Como acabamos de ver, a afirmación é inexacta, dado que xa desde 1965 a desmitificación estaba en circulación en España. Mais é tamén inexacto que lle fose aplicada por outros: non só aparecía nos seus diarios de traballo correspondentes a 1968 (1982b) —isto é, os gravados durante o tempo da escritura de *La saga/fuga de J. B.*—, en que figura até en tres ocasións e sempre referida á novela que nos ocupa; tamén aparece explicitamente mencionada na propia novela por boca dunha personaxe de quen xa falamos, Josualdo Bendaña. A través del é presentada como unha tendencia característica da actividade académica norteamericana contemporánea (“aplicaré los métodos de desmitificación característicos de la ciencia moderna”, 2011, 529; “Nuestro país está un tanto atrasado, [...] todavía se cultivan los mitos, cuando en el resto del mundo se tiende a desembarazarse de ellos”, 530), polo que é probábel que Torrente Ballester importase o uso do seu tempo no ambiente universitario de Albany. Sexa como for, non é casual que aplicase a desmitificación a toda a súa traxectoria previa na recompilación da súa obra dramática. Torrente escribiu a maioría do seu teatro na súa época falanxista; case ningunha das pezas chegou a ser representada e tiveron moi pouca circulación impresa. En consecuencia, cando nos anos 80 a editorial Destino decidiu reeditalas integramente en dous volumes, Torrente Ballester debeu de ser consciente de que os presupostos ideolóxicos e estéticos que as fundaban proxectaban unha imaxe indesexada da súa biografía. A solución foi usar o prólogo como plataforma para modificar a posteriori o sentido ideolóxico das obras, converténdooas, así, en *desmitificadoras*.

Na realidade, o que había no primeiro Torrente Ballester era un traballo sobre material mítico clásico, que comezara focando mediante un tratamento solemne⁴⁵⁸ mais que moi logo fixera evoluir cara unha visión satírica. Porén, o interese pola recuperación dos imaxinarios grecolatinos⁴⁵⁹ foi unha constante nos fascismos literarios europeos (Santiáñez-Tió, 2006) que en España cultivou tamén, por exemplo, José María Pemán na súa *Electra*. Moi en particular, foi do gusto dos escritores falanxistas galegos, o que explica as semellanzas temáticas entre

⁴⁵⁷ Torrente Ballester dá *República Barataria* como inicio da súa “serie desmitificadora”, que abranguiría, nesta primeira época, *Gerineldo*, *El golpe de Estado de Guadalupe Limón*, *El retorno de Ulises* e *Ifigenia* (1982a, 20-21).

⁴⁵⁸ Por exemplo en *El viaje del joven Tobías*, *El casamiento engañoso* ou *Javier Mariño*, que a pesar de ser realista se constrúe sobre o ciclo odiseico á maneira joyciana.

⁴⁵⁹ Tamén hebreos, no caso particular de Torrente Ballester (*El viaje del joven Tobías*).

Cunqueiro e Torrente desde o inicio das súas respectivas obras. Até bastante tarde Torrente denominara este procedemento “destripamiento de los mitos” (Pérez 1986, 438) e, sobre todo desde *El golpe de Estado de Guadalupe Limón*, abandonara o terreo do estritamente mitolóxico para saltar ao da historia humana. A dicir de Torrente Ballester, aquela súa obra pretendía ser unha crítica ao proxecto político do franquismo⁴⁶⁰:

se mitifica a José Antonio Primo de Rivera y a Franco y se echan a pelear los dos mitos. Hay unos señores que inventan un mito sobre una base histórica, un señor que mataron, y hay otros señores quienes oponen a este mito otro y esto es uno de los elementos políticos de la lucha política después de la guerra. Yo soy testigo de esto y me doy cuenta de la realidad del mito. Esto se va viendo en los diarios de mis obras de teatro [...] y se concreta en dos obras, *El retorno de Ulises* y *Guadalupe Limón*. (citado en Loureiro 2004, 122)⁴⁶¹

Se dermos a razón a Torrente, o intuïto desta primeira novela de interese historiográfico sería mostrar que os verdadeiros axentes da historia non son persoas humanas, senón mitos desas persoas creados por terceiros nas sombras. Ao noso parecer, nada disto era unha *desmitificación* en sentido propio; pois non se aplicaba sobre o corpus factual seleccionado por unha nación para configurar a súa historia. Foi en *La saga/fuga de J. B.* onde Torrente comezou a empregar o procedemento para defrontar unha historia nacional real: a galega. A partir de aí, esa dimensión da súa obra colleu máis peso, especialmente en obras subseguintes como *La Isla de los Jacintos Cortados*, *Crónica del rey pasmado* ou *La muerte del decano*. O interese por este tipo de cuestións é indesligábel da popularidade de que comezou a gozar o relativismo historiográfico a partir da década de 70, mais cómpre notar tamén que resultaba unha estratexia moi rendíbel para cifrar a súa obra dentro do espectro do progresismo, algo que Torrente Ballester precisaba para desvincularse publicamente do seu propio pasado político⁴⁶². Pois se a súa imaxe ficou rehabilitada na esfera pública foi en gran medida polo cultivo dunha imaxe decididamente autonomista, politicamente antitotalitaria e próxima ás posturas do PSOE⁴⁶³. Con este cadro contextual poderás comprenderse, de resto, por que Dacy se mostraba tan belixerante coa popular aplicación do adxetivo “desmitificador” á obra do ferrolán. No que aos nosos intereses atangue, o tipo de relativismo historiográfico que Torrente Ballester configurou arredor da idea de *desmitificación* pasaría á xeración de continuadores galegos do seu modelo —nomeadamente, Freixanes e Conde. Detérmonos, pois, nesta cuestión non só nos pode dar a chave da proposta política da novela, senón identificarmos un outro dos trazos que caracterizaron o que chamamos RMG.

Antes de máis, pois, debemos clarificar en que grao e sob que presupostos operou o relativismo historiográfico do Torrente Ballester *desmitificador*; que, ao noso entender, foi

⁴⁶⁰ O que aínda non podía ser, como Torrente Ballester quixo dar a entender, era unha crítica ao fascismo, pois a novela tamén pretendía ser unha posta en práctica da *Contribución a la doctrina del caudillaje* de Francisco Javier Conde (debemos esta referencia, así como o relativo ao surximento de *desmitificación* arredor de Equipo Crónica, a unha comunicación privada do profesor José-María Rodríguez García da Duke University).

⁴⁶¹ Véxase, a este respecto, a longa entrevista ao autor que fixo Becerra (1990, 83). Alí reproduce tamén esta argumentación, mais inclúese como “colaborador” na autoría do mito de Primo de Rivera. Estase a referir, con certeza, á antoloxía *José Antonio Primo de Rivera*, de que fora compilador e prologuista. En relación a esta cuestión, anota Casas (2009, 18) que “semella claro que por parte de Torrente houbo sempre unha vontade orientada á promoción de lecturas alegorizantes, parabólicas ou crípticas dalgunhas das súas novelas”.

⁴⁶² Gómez-Pérez le nesta liña o uso de “desmitificación” por parte de Torrente, e sinala que “el salto de tigre de Torrente en su pasado no es redentor, como el que pide Walter Benjamín, pero ha conseguido (muchas veces convincentemente, si leemos a algunos de sus críticos) reinterpretar su historia y adaptarla de la manera menos dolorosa posible a su nuevo estadio vital” (1998, 636).

⁴⁶³ Torrente Ballester foi un dos asinantes do manifesto en 1982 o manifesto de apoio ao PSOE de Felipe González *Por el cambio cultural* (Rodríguez 2018, 132).

bastante moderado, tanto nas súas obras literarias como na súa opinión publicada⁴⁶⁴. Para Torrente, un mito político é a “proyección social de una figura humana entendida como lo que *los demás creen de ella* y reducida a caracteres fijos, a perfiles inamovibles, *a palabras invariables y repetidas* (generalmente adjetivos)” (1982a, 23; itálicos no orixinal). Os encargados de elaborar eses mitos —que poden ser os propios historiadores, mais non sempre⁴⁶⁵— adoitan desaparecer dos rexistros, facendo indetectábeis as pegadas da súa manipulación; o labor do desmitificador sería, así, desvendar o carácter contrafeito de todo relato histórico. Na superficie, o que sostíña Torrente pode asemellarse a unha forma de construtivismo radical historiográfico —que é, aliás, un bocado posterior a *La saga/fuga de J. B.*; o *Metahistory* de White é de 1973. No fondo, o que propón é unha visión da historia organizada en torno a liderados moralmente despiciendos que contan con mitógrafos profesionais para se lexitimaren cara a posteridade. É unha proposta consonante coa lectura do totalitarismo harendtiano que se fixera desde a terceira vía, e que Torrente Ballester explotara bastante nos seus artigos xornalísticos da altura⁴⁶⁶. Este tipo de discurso, crítico cun poder político en abstracto, non só era común no Torrente coevo, mais tamén noutros antigos falanxistas no momento da pasaxe á democracia⁴⁶⁷. Igual que aconteceu noutras esferas públicas, Torrente Ballester adoptou este discurso para optar ao capital social propio dos sectores progresistas mantendo unhas tomadas de posición públicas que eran pouco compromisivais.

Torrente Ballester non dubida de que existan *feitos* históricos; o que é máis, o rango que abrangue para el a factualidade histórica é bastante amplo, e pode incluír correntes intelectuais, períodos cronolóxicos ou formas estruturais ou sistémicas de causalidade profunda. Por exemplo, adoita tratar entidades como “la Restauración” (Torrente Ballester 2011, 124) non como etiquetaxes críticas, senón como fenómenos dados en si na experiencia. O autor non mostrou excesivo interese por discutir a ferramentaxe metodolóxica, a periodoloxía ou as ideas asumidas de causalidade; e, de certo, non mantivo nunca un escepticismo que negase calquera acceso textual ao pasado⁴⁶⁸. O seu ataque ía dirixido, no fundamental, contra a idea de *vulto*

⁴⁶⁴ Talvez a grande excepción a este carácter moderado sexa *La muerte del decano*, novela de campus que, non por acaso, acontece nos Estados Unidos. Para un estudo dos presupostos epistemolóxicos da obra, véxase Colmeiro (2004).

⁴⁶⁵ Por exemplo en *El golpe de Estado de Guadalupe Limón* a mitificadora é a herdeira dunha familia patricia que non ten ningún tipo de relación coa historiografía. O mito é elaborado e difundido no presente para gañar o apoio popular nun golpe de Estado; en nada intervéñ aquí o historiador.

⁴⁶⁶ Vallan como exemplo as seguintes declaracións: “Me obsesiona la idea de que, de pronto, un señor, por sí y ante sí, pueda convertirse en *destino* de la Humanidad entera. Antes ese papel le estaba atribuido a Dios, y porque lo encontrábamos alienante, o por lo que sea, decidimos desahuciarle de los cielos. Ahora un hombre puede endiosarse hasta un punto inimaginable. Y no en virtud de un proceso de *endiosamiento* propiamente dicho, sino como consecuencia de un juego de intereses que la Humanidad no reconoce como universales, ni siquiera como respetables y válidos. En este momento, humillado por esa evidencia, me doy cuenta de los escasos límites de mi libertad y siento que estoy vivo con el permiso de alguien que, si quiere, me puede suprimir con todo lo que soy y lo que hice, y con lo que hicieron millones y millones de hombres” (Torrente Ballester 1987, 33; itálicos no orixinal).

⁴⁶⁷ Véxase, por exemplo, a seguinte intervención de Álvaro Cunqueiro: “eu son un liberal. No ano trinta e un, cando veu a República, non sei quen atopou a Don Pío Baroja, aquí, na rúa, e díxolle: ‘¡Noraboa!’”. ‘¿Por que?’, respondeu Don Pío, ‘Porque veu a República, ¿pero entón vostede non é republicano?’”. E el sen lle dar importancia. ‘¿É monárquico, entón?’”. ‘Non, non, dixon don Pío, eu son dos do individuo contra do estado’. Ben, eu estou un pouco nisto. Creo que canta menos cantidade de estado exista, canta menos coacción da sociedade e do estado, etc., todo iso é bo. De modo que un está un pouco aboucado diante do estado moderno, e eu quixera, en certo modo, romper ataduras e axudar a facelo máis humano, máis á medida da persoa humana” (Risco e Soldevila Durante 1989).

⁴⁶⁸ Un exemplo moi claro do exposto aparece en *La isla de los Jacintos Cortados*: “eso que vamos quizá a presenciar, la invención del Corso, es el acontecimiento histórico más importante de su tiempo y uno de los capitales de la historia contemporánea, de magnitud equivalente a las de la muerte de Robespierre, la publicación de *Das Kapital*, la aparición en París de Cleo de Merode o el pánico provocado por el cometa Halley. Tú [...] sabes que esa clase de sucesos jamás se manifiesta al modo inesperado y gratuito de una peste o de una erupción volcánica, sino que más bien resulta de unas fuerzas o de unos hechos que a los contemporáneos pueden pasar inadvertidos, pero no al historiador que contempla desde el pasado y con la debida perspectiva. La historia, tú lo sabes, se parece a un buen drama francés en ser un sistema de rigores” (Torrente Ballester

histórico. Para el, a historia conservada deforma e mitifica persoas que existiron no pasado e desconsidera o impacto das cuestións corriqueiras —da causalidade da vida cotiá— na esfera política real. En definitiva, a visión *desmitificadora* de Torrente Ballester pódese resumir como segue: hai, na maioría das historias herdadas, feitos inventados e manipulados polo poder que non pasan desapercibidos e que, na súa maioría, nunca detectaremos.

Voltemos agora para *La saga/fuga de J. B.* Se lembramos o anteriormente exposto, a *desmitificación* implicaba unha ollada paródica ao pasado da nación. Unha autorreflexividade tal é propia de sociedades cun relato histórico alicerzado e difundido entre a súa poboación; unha revisión satírica do que xeracións anteriores consideraran sacro non implica, en modo algún, unha desnacionalización ou unha revisión do paradigma da historia nacional. É, ao contrario, resultado do seu suceso, xa que, así que a fidelidade da poboación ao Estado se dá por certa, se amplía tamén o rango das olladas ao pasado publicamente aceptábeis. Alárgase, por tanto, a tolerancia oficial para co tratamento mordaz do canon histórico. A novela *desmitificadora* —ou a metaficción historiográfica, que consideramos homóloga⁴⁶⁹— é tan nacionalizadora como a novela histórica tradicional, mais contribúe a flexibilizar a relación da poboación co discurso histórico escolar; supón, neste sentido, unha notábel inflexión cívica de aquela outra.

La saga/fuga de J. B. é, de entre as novelas do seu autor, a tentativa máis exhaustiva de aplicación das ideas anteriores a unha historia nacional. Chama a atención que Torrente Ballester comezase a angueira *desmitificadora* criticando un proceso de nacionalización concorrente que naquela altura operaba na clandestinidade e levaba décadas de persecución estatal. Non só atacaba a historia dunha nación que non tivera nunca a posibilidade de difundir verticalmente o seu relato, senón que o facía perante un público —o español— que tampouco contaba co subtexto da suposta *doxa* historiográfica a criticar —de aí que fose lida como antinacionalista *tout court*. Do punto de vista do seu compromiso cívico e autorreflexivo, *La saga/fuga de J. B.* non pode ser considerada unha novela *desmitificadora* ou unha metaficción historiográfica en sentido puro; e isto, antes de máis, porque encenou as fraquezas dunha historia nacional perante un outro público nacional. Non estaba a flexibilizar un relato escolar senón a crear cadros con que imaxinar os Outros internos. A sátira dun movemento político que está a ser perseguido polo Estado achega perigosamente a novela ao ámbito da propaganda oficial.

Paradoxalmente, a obra que nos ocupa tamén é a máis coherente coas ideas teóricas torrentinas sobre como debía funcionar a *desmitificación*; é a única en que defronta a tarefa de desartellar integramente un relato historiográfico completo⁴⁷⁰. A profundidade da crítica

1983, 266). Na novela de que falamos, Napoleón é unha figura inventada por terceiros; pois ben, o que é discutíbel é cales son os feitos reais e os falsos, non a validez da historia como disciplina. Unha historia *desmitificada* sería unha historia metodoloxicamente irreprochábel. E, alén disto, o papel dos mitos sempre ten unha incidencia menor no conxunto do relato histórico: “Es evidente que, con Nelson y sin Nelson, el capitalismo inglés hubiera vencido a la Revolución Francesa, o, si lo prefieres, un pueblo liberal y marítimo a uno continental y autoritario, lo que convierte a Nelson en instrumento de ciertas entidades algo abstractas, aunque no por eso menos reales, que son las que de verdad mueven la Historia” (298-299). Neste sentido, o estado da arte historiográfico pode conter datos falsos; mais, como se pode ver, a historiografía ten incluso a potencia epistemolóxica como para distinguir elementos secundarios, importantes ou capitais. Este tipo de afirmacións están moi lonxe non apenas da postura teórica, senón tamén do *ethos* de calquera construtivismo.

⁴⁶⁹ Poderíanse incluír no inventario de categorías que focan este mesmo fenómeno a *nova novela histórica* (p. e. Ainsa 1991) e o que Moretti chamou *épica moderna* (1996). A primeira desas categorías foi aplicada á obra de Torrente por Pérez (2010); tamén foi lida como metaficción historiográfica por, entre outros, Colmeiro (2004). Para a cuestión da *desmitificación* na obra de Torrente, véxanse, por exemplo, Pérez (1986) ou Maestro (2001).

⁴⁷⁰ Podemos formular dous exemplos a este respecto. *La isla de los jacintos cortados* baséase na posibilidade de que Napoleón nunca chegase a existir, senón que fose inventado por terceiros con fins políticos e amorosos. Mais non hai aquí un ataque á historia francesa, senón a exploración dunha hipótese incríbel con fins estéticos —un exercicio lúdico de historia contrafactual. Igualmente, podemos considerar *Crónica del Rey Pasmado* como unha *desmitificación* lexítima no sentido internacional da palabra, en tanto brinca sobre un episodio histórico español. Porén, non hai aquí o corrosivo escepticismo historiográfico de

desenvolvida en *La saga/fuga de J. B.* ten certa aparencia de construtivismo radical porque, como veremos, impide refrendar un relato histórico con feitos (xa que están manipulados), nega a existencia duns alicerces certos para a historia nacional (todos os fundamentos recoñécíbeis proceden da mitoloxía), presenta o historiador como utente da historia por intereses persoais (nin tan sequera políticos, en moitos casos) e, aliás, mostra a constitución narrativa e retórica de todo texto histórico. De todas as críticas anteriores, só a última é unha verdadeira pexa á historia como disciplina; o resto todo concirne exclusivamente á historia galega de fulcro nacional. Non só non di nada dos marcos escollidos pola historiografía española, senón que estes son constantemente reproducidos a modo de implicatura, é dicir, como nacionalismo banal: desde a súa periodización (“antes de *la Restauración*, en los archivos hay muy poco, y en la colección de su periódico, que tengo bien papeleteada, no mucho más”; Torrente Ballester 2011, 124), até os seus vultos (“capitán de infantería que, a causa de su enemistad con *Godoy*, había tenido que emigrar”, 191), pasando polo seu canon literario (“todavía se conservaba visible cuando *don Miguel de Unamuno* nos visitó a principios de siglo [...] y no falta quien sostenga al escribir su ensayo *La locura del doctor Montarco*, tenía en mente el recuerdo”, 163) e a súa estruturación epistémica do espazo (“la conservación de sus calles, plazas, monumentos y demás cualidades que la hacían incomparable y única [...] según unos, *en el mundo*; según otros, *en España*; los más modestos, *en Galicia*, y ya estaba bien”, 319; todos os itálicos son nosos)⁴⁷¹. Estes usos son comúns na novela histórica de calquera sociedade nacionalizada; mais nunha obra que trata do carácter construído e politicamente orientado de toda historia nacional, admira que se reproduzan e naturalicen tales marcos sen os achar demandantes de *desmitificación* ningunha. Son ofrecidos como puntos referenciais autoevidentes que nos orientan nun espazo-tempo politicamente estruturado —ao tempo que o *reproducen* de novo para aseguraren a súa continuidade.

Hai, na realidade, aínda outra variación do relativismo historiográfico de Torrente Ballester, que é precisamente aquela que empregou como compensación ou presente para co outro receptor, o receptor galego. Para maior claridade expositiva, retomaremos estoutra forma de relativismo en seccións posteriores e dedicaremos as inmediatas a exemplificar a partir da novela o exposto até agora; é dicir, a mostrar de que maneira Torrente Ballester executou a súa desmitificación sobre a historia de Castroforte.

4.1.5.4 Sátira e desmitificación da historiografía nacional galega

Como xa mencionamos, o argumento *La saga/fuga de J. B.* constrúese sobre un modelo de historia cíclica: Castroforte está providencialmente destinada tanto a ser invadida como a ser defendida por un ‘varón libertador’ que debe levar por iniciais J. B. Os momentos coñecidos deste ciclo son cinco: a Alta Idade Media, representada por Jerónimo Bermúdez; a Baixa Idade Media, por Jacobo Balseyro; a Guerra Peninsular, polo Almirante Ballantyne; o Romanticismo, por Joaquín María Barrantes; a Segunda República Española e a Guerra Civil, por Jacinto Barallobre; e algún momento indeterminado do tardofranquismo, en que existen tres candidatos a ser o J. B. escolleito (Jesualdo Bendaña, Jacinto Barallobre e José Bastida). Os momentos chave en que aparece un heroe providencial coinciden aproximadamente coa metahistoria tradicional do relato nacional galego; equivalen, respectivamente, ao priscilianismo, á resistencia contra a Inquisición, á loita contra o francés, ao rexionalismo galego e ao

La saga/fuga de J. B.; nin ataca a propia historiografía española como disciplina, nin a acusa de falsidade documental, nin nega España como o seu lexítimo suxeito de historicidade.

⁴⁷¹ Cómpre anotarmos que a historia-cadro en que se organiza a historia castrofortina é española; toma por *banais* os grandes marcos e as lóxicas metahistóricas que en España estruturan a visión do pasado nacional. Por iso, non hai ningunha metaexplicación histórica do tipo “o cantonalismo foi un fenómeno...”, “un cantón é...”, “Unamuno foi un escritor que...”. Todos estes fenómenos danse por coñecidos por parte dos dous auditorios (o español e o galego) escolarizados nesa *doxa*.

nacionalismo posterior ás Irmandades da Fala⁴⁷². Torrente Ballester é consciente de que o esqueleto histórico da nación dominada está feito de conflito nacional; en consecuencia, dota Castroforte dunha historia que consiste, *exclusivamente*, en momentos de confronto armado entre a vila/provincia e o Estado. Tan elocuente como a selección dos momentos chave son as súas ausencias. Así, a inexistencia de conflitos e invasións entre o fin da Baixa Idade Media e o século XIX debe ser lido como unha referencia aos chamados Séculos Escuros; quere dicir, a un episodio histórico que, paradoxalmente, se caracteriza pola súa falta de historicidade.

Aínda que o subtexto da historia de Castroforte é transparente, non deixa de sorprenden a escolla de certos episodios; é rechamante, por exemplo, que Torrente poña á altura do resto a resistencia á Inquisición e á invasión napoleónica. Un esquema realmente simétrico á metanarrativa histórica galega debería de privilexiar, en troca do primeiro, as Revoltas Irmandiñas e a morte de Pardo de Cela; en vez do segundo, o Levantamento de 1846 e os Mártires de Carral. Hai varios motivos posíbeis para explicar estas asimetrías. É claro, como veremos tamén no tratamento das personaxes, que Torrente non quería permitir que as equivalencias entre texto e subtexto fosen totales, senón que todo ficase nunha semellanza indeterminada. Unha razón para este achegamento cauteloso obedecía, como veremos despois, á distribución coeva do campo literario e a necesidade de disimular os elementos políticos; aliás, non debemos esquecer que na altura aínda operaba a censura. No entanto, consideramos que a explicación fundamental é que Torrente Ballester tiña un coñecemento bastante desigual da historia galega, que parece ter recibido sobre todo dos seus clásicos, como Vicetto e Murguía. Exceptuando contributos como o de Risco ([1952] 1972), o franquismo supuxera unha etapa de interrupción na pesquisa histórica e na súa incipiente tentativa de difusión. Dado que Torrente Ballester só retornaría para o sistema cultural galego após a publicación de *La saga/fuga de J. B.*, é probábel que a súa visión da historia galega fose pouco consistente e se basease máis no recordo de etapas anteriores da súa biografía intelectual que na contrastación directa de fontes, de certo difíciles de achar na América do Norte daquela altura⁴⁷³. De aí tamén que boa parte dos persoeiros parodiados na novela sexan personaxes de importancia local/municipal ou simplemente secundaria, como os irmáns Muruais, Torcuato Ulloa, Nicómedes Pastor Díaz, Caroline Otero ou Manuel Masdías. Sexa por descoñecemento ou por precaución política, Torrente complementou a representación de marcos e vultos sobranceiros da autorrepresentación histórica galega con outros de incidencia nacional mais de importancia simbólica desigual.

Podemos tirar algúns exemplos, sen pretensión de exhaustividade, para estudarmos de que forma se establecen estas referencias⁴⁷⁴. A xeración romántica está formada por un grupo de intelectuais brillantes mais tamén excéntricos e pouco fiábeis que executan tarefas tan dispares como elaborar unha *Historia de Castroforte* e unha teogonía (a *Teocosmogonía*), escribir poesía lírica e antropoloxía hipotética. Pola combinación de intereses, non resulta difícil recoñecermos unha mestura entre a Cova Céltica e unha Xeración Nós adiantada. Máis en concreto, don Torcuato —líder absoluto e grande historiador desta primeira Tabla Redonda, mais tamén cabeza visíbel da primeira proclamación da independencia—, está a refundir Manuel Murguía e Torcuato Ulloa; o vate Barrantes, poeta nacional de Castroforte, arremeda a figura de Nicómedes Pastor Díaz. Con respecto ás épocas anteriores, vallan dous exemplos: o arcebispo

⁴⁷² Achamos que non hai unha correspondencia entre o J. B. presente e un subtexto político claro (como, por exemplo, a aparición do nacionalismo galego de base marxista). Simplemente, hai un J. B. porque Torrente Ballester quixo situar na trama en simultaneidade ao momento da escritura do libro.

⁴⁷³ Non é imposible, aínda así, que Ramón Piñeiro lle estivese a subministrar algún material no tempo da redacción da novela.

⁴⁷⁴ Para as equivalencias remitimos sempre a Urza (1981 e 1991); no entanto, tentamos aquí complementar a súa análise.

Bermúdez é unha clara transposición de Prisciliano e o almirante Ballantyne reinterpreta o xeneral Moore.

Moitas veces, porén, as equivalencias son difíciles de establecer sen risco, por moito que se deixen intuír. Así, na xeración inmediatamente anterior á Guerra Civil, non é imposible acharmos paralelismos con cabezaleiros do nacionalismo galego. Emilio Salgueiro, de quen a pouca información que se ofrece é unha transcripción da súa mellor peza retórica, ten algo de Castelao no seu modelo: líder dun movemento político arredista e da *Tabla Redonda* do seu tempo, é condenado pola súa tentativa de subversión e finalmente exilado; da súa memoria consérvase apenas o seu alegato de defensa no xuízo, que un loro memorizou e que a xente acode a escoitar clandestinamente á casa do seu propietario. A figura do traidor Jacinto Barallobre, que sorteou a morte e o exilio e agora leva unha vida de clausura e desprezo comunitario, é igualmente suxestiva. Que as dúas personaxes aducidas queren refigurar a Xeración Nós confirmao o propio texto; di don Torcuato nas súas *Memorias* que:

el poder de mi análisis destruye toda clase de paparruchas mitológicas. Si en vida no las deshice, fue por respeto a la creencia de un pueblo cuyo escaso progreso intelectual requiere de esas consejas para mantener en unidad, concordia y esperanza el alma colectiva. Hice lo que pude por transformarlas, por darles un contenido racional. Si no lo conseguí, fue porque mi paso por el mundo resultó prematuro. *Hombres como yo abundarán en 1920*. El mundo entonces será despojado de tinieblas y vivirá conforme a la razón. (288; itálicos nosos)

Como anotan en rodapé Becerra e Gil González, esa data tan precisa non é outra que a da fundación do Grupo Nós e da súa revista.

Ás veces a referencia é moi escura ou está deliberadamente escurecida. Por exemplo, na Tabla Redonda de 1865 hai un tal “escultor Baliño”; que refire Camilo Díaz Baliño é evidente, mais Torrente decide situalo unha xeración antes do que lle correspondería. E se en Jacinto Barallobre había algo dun Risco, convive no seu interior con Jesús Muruais, quen segundo Torrente Ballester (1974) quere lembrar directamente; de novo, os tempos non cadran, xa que Muruais desenvolveu a súa actividade intelectual no tempo do rexionalismo e Barallobre forma parte da Tabla Redonda posterior a 1920. En definitivo, o autor decidiu igualar persoeiros de distinta relevancia, mesturalos entre si, modificar a súa posición no tempo ou dificultar en extremo a clarificación de cada posíbel similitude⁴⁷⁵. O resultado é un texto referencialmente moi denso, en que cada personaxe ou episodio histórico parece ollar para un correlato real e asemade imposibilitar accedermos a el de todo. Na grande escala, porén, a simetría con respecto á historia galega —e, en concreto, co seu *nation-building*— é moi clara.

Máis interesante do que a identificación concreta de cada personaxe é o tratamento global que lles concede a novela. Os materiais antes nomeados probabelmente demandarían un tratamento sublime no interior do sistema cultural galego; aquí, porén, o autor aplícalles un profundo rebaixamento paródico que actúa en dous estratos. Por unha banda, adxudícalles defectos que van desde o físico —a nariz inzada de grans de Barrantes, a baixa estatura de Torcuato— até o moral —a desenfreada potencia sexual deste último, unha das maledicencias clásicas con que desprestixiaran Murguía. Trátase, pois, do modelo clásico da caricatura. Por outra banda, e xa no nivel narratolóxico, o autor emprega recursos metafictivos e un narrador protagonista non-confiábel para introducir incerteza e dúbida sobre a existencia real dos feitos narrados en xeral e daqueles coñecidos a través da xeración rexionalista en particular.

⁴⁷⁵ Un exemplo extremo: Ignacio Castiñeiras, membro da Tabla Redonda de 1865, escribe a xa citada *Teocosmogonía*, en que narra a creación divina do universo e de Castroforte. Aquí pode haber unha referencia ao Vicetto mitógrafo do *Hiar-Treva*, unha esaxeración de Pondal ou, talvez, unha mención xeral ao gusto do romanticismo galego polas cuestións mitolóxicas.

Ocuparémonos desta cuestión na sección seguinte, pois conecta coa estrutura ficcional da novela. Por agora, interésanos destacar que sátira e incerteza narrativa se combinan nun plano máis amplo, por canto os vicios morais atanguen a personaxes que están a desenvolver un discurso historiográfico propio: o vicio moral torna así vicio epistemolóxico e a caricatura en aposta política decidida.

Entre os diversos recursos de que Torrente Ballester se serve para levar a cabo esta parodia despolitizadora dos historiadores-revolucionarios ocupa un lugar destacado o uso que fai da sexualidade e da feminidade. En numerosas ocasións fainos mesturar en igualdade os seus intereses eróticos e os seus fins políticos (“Nuestra primera obligación, después del rescate de la Cibidá de manos ignorantes, y de la defensa y beneficio de las mozas locales [...], consiste ni más ni menos que en liberar a nuestros conciudadanos de sus ancestrales hábitos eróticos”; 2011, 232). En 229-231, “La redacción” emprega un “De sociedad” en *La Tabla Redonda* — que, segundo Urza (1991), referencia os primeiros *Boletines de la Real Academia*— para narrar o encontro sexual do seu líder cunha prostituta. O obxectivo claro é ofrecer sempre ao lector unha alternativa pretendidamente humorística ás accións con maior carga ideolóxica: ou ben a comprensión dos procesos revolucionarios como forma sublimada das paixóns venéreas ou ben como representación pública, solemne e masculina de asuntos propositadamente focados como domésticos, argalleiros e femininos. Segundo José Bastida, “la historia de La Tabla Redonda, al menos hasta donde se me alcanza, es una historia política y una historia pornográfica” (158); na realidade, é ambas as cousas á vez para poder non ser exclusivamente a primeira. Sexualidade e muller ocupan unha función despolitizadora porque para Torrente Ballester carecen de axencia política⁴⁷⁶.

O final da novela é talvez o exemplo máis claro a este respecto:

Cuando se levantaron, riendo todavía, pero ya un poco serios, Castroforte parecía una nube lejana, donde quizás el Rey Artús empezase a proponer al pueblo la proclamación inmediata, definitiva, del Cantón Independiente, hasta que en el Reloj del Universo sonara la hora del regreso. (Torrente Ballester 2011, 812)

O narrador vén de fuxir coa súa parella da cidade e, no curso da fuga, sofre un arrebatado de paixón e guíndase ao chan coa muller. No fondo, Castroforte elévase cara o ceo, dando a entender que xa nunca poderán volver a ela. Sexa como for interpretada politicamente esa clausura, a declaración de independencia é debilitada por unha apelación superior ao goce da corporalidade e a renuncia ás tarefas políticas, historiográficas e literarias. A “nube lejana” apunta, por exemplo, ao cativo dos procesos políticos abstractos e da pesquisa histórica en comparación co goce concreto do sensual. Este feito é simbolizado pola perda no medio da escapada dunha vella gramática de gran valor anticuario; a posesión máis valiosa de José Bastida e o único que tentara levar na fuxida. É precisamente ao decatarse desta perda que “Se encogió de hombros y, riendo, derribó a Julia en el césped” (812). O obxecto-libro representa aquí a cultura letrada mais, sobre todo, atribúelle funcións compensatorias con respecto a un vitalismo viril reprimido: a novela dá a entender que a implicación de Bastida no proceso de formación nacional castrofortino pode ser explicado por unha fraca masculinidade.

Embora abranga un período moi longo de tempo, a maior parte do peso narrativo da novela recae no período romántico, en que é fundada a primeira Tabla Redonda. Á pesquisa sobre este

⁴⁷⁶ Toda a obra do ferrolán demanda urxentemente unha crítica feminista global que analice representación da muller, frecuentemente negativa, secundaria e subordinada. Mais *La saga/fuga de J. B.* presenta, a ese respecto, unha diferenza cualitativa. Non cabe outra opción que considerala unha obra misóxina. Vallan como exemplo as representacións de violacións de mulleres (Torrente Ballester 2011, 168-172) ou de tráfico infantil (358-361) narradas cun suposto carácter humorístico que resulta, no mínimo, sinistro.

momento dedica case todo o primeiro dos tres capítulos, e o seu esclarecemento continúa a ser obxecto de atención prioritaria nos outros dous. En gran medida, a trama de *La saga/fuga de J. B.* consiste na pescuda do rexurdimento castrofortino e das súas repercusións na actualidade. Esta elección non é intuitiva, mais tampouco fortuita. Se Torrente quixese focar unha xeración próxima no tempo apenas para mostrar a súa pegada na contemporaneidade, tería escollido a da Segunda República, que era a máis inmediata. Porén, descarta totalmente esta última e prefere centrarse no fin do XIX. Este século era un terreo idóneo para levar a cabo a desmitificación proxectada, pois constitúe o momento en que os procesos de construción nacional se lexitiman mediante a “imaxinación” (Anderson 1993) ou “invención” (Hobsbawm 2000) do pasado do seu territorio.

Ora ben, Torrente non visaba retratar este momento imaxoloxicamente produtivo cun carácter global. A escolla do momento exacto en que aparece esta xeración, en volta de 1860, é locuaz; indícanos que Torrente non parodia o romanticismo historiográfico en xeral —sería data serodia incluso para referenciar a súa encarnación española—, senón o rexionalismo romántico galego en particular. Unha das claves para a identificación dánola o personaxe de Josualdo Bendaña, que no seu intento de desmitificar a historia castrofortina repite con insistencia que a data fundamental para comprender o gran falseamento do pasado é 1865, “la fecha clave” (537):

De ninguno de estos personajes se habla en la ciudad antes de 1865, fecha de la fundación de La Tabla Redonda y comienzo de lo que pudiéramos llamar la actividad mitificadora del grupo. Fue un trabajo concienzudo y muy meritorio, no lo niego; porque no sólo inventaron, sino que lo hicieron con visos de verosimilitud y con todas las apariencias de la investigación científica de aquel tiempo. (539)

O referente real da sátira torrentina aclárase se pensamos que é en 1865 cando Vicetto e Murguía publican as súas historias de Galiza. *La saga/fuga de J. B.* fai fortuna da alta consideración que a elaboración de textos literarios ten na historia galega; quere dicir, do feito de que monografías históricas e historiadores sexan considerados marcos de primeiro nivel. A coincidencia entre próceres e escritores/historiadores é esaxerada por Torrente; así, o equivalente de Murguía en Castroforte, don Torcuato, non só escribe a fundacional *Historia de Castroforte*, senón que tamén é quen declara a independencia política. A énfase posta no período romántico ten, de resto, unha sintomática xustificación no propio texto. Cando José Bastida, única persoa na cidade que coñece a súa historia —pois, lembremos, esta é sistematicamente ocultada polas autoridades españolas—, presenta a quen serán os seus compañeiros de Tabla Redonda a “Disertación histórico-crítica” con que trata de sintetizala, afirma:

El doctor Amoedo [miembro da primeira xeración] aseguraba que todo comenzó con la llegada de Argimiro el Efesio, pero eso sería tomar las cosas desde muy atrás [...]. Porque, ¿quién nos demuestra que Argimiro el Efesio haya estado alguna vez en Castroforte [...]? Las verdades como piedras, a lo largo de dos mil años, pierden mucho de su fuerza de persuasión [...]. Don Torcuato del Río, en cambio, se mostró siempre partidario de entender las cosas a partir de sí mismo como realidad indiscutible y palpable. (2011, 159-160)

Este argumento metodolóxico, a que tamén adhire o narrador-protagonista, é desenvolvido ao longo de dúas páxinas e consiste en que o primeiro no tempo da historia debe de ser sempre o que é coñecido con maior certeza. Tal punto de vista pode parecer peregrino, mais canxa co

estilo narrativo da personaxe, sempre tendente á reticencia, á digresión, a cuestionar a credibilidade do seu propio discurso historiográfico e a introducir nel opinións subxectivas. Mais as páxinas que continúan ese comezo apuntan tamén a un dobre sentido irónico presente nesas afirmacións. Como vimos na sección 4.1.5.2 a “Disertación” vai informando ao lector de que os membros da Tabla Redonda teñen grande afección por elaborar pastiches históricos (*canards*), que a lenda de J. B. foi inventada e difundida para favorecer todo tipo de intereses persoais, e que os obxectos de culto que proban o pasado milenario da cidade son falsos. O seguinte fragmento pode exemplificar de que outras estratexias —ás veces realmente sutís— se serve o narrador para cuestionar a credibilidade das súas fontes:

cómo allí había estado [a Ara de Diana na que o Palanganato fai os ritos], cerca de tres mil años antes, Argimiro el Efesio, y cuyo estado de conservación y limpieza era tan admirable como inexplicable: cosa de la calidad del mármol, seguramente (2011, 195)

Entendemos así, pois, que a decisión de José Bastida de comezar a historia pola xeración romántica non se debe a que sexa o episodio mellor documentado; é que o resto é certamente apócrifo, e polo tanto os seus inventores son a súa única orixe posíbel. É esta a *desmitificación* que Torrente quixo levar a cabo: un socavamento tan profundo das autoridades historiográficas principais que en moitos casos é imposíbel distinguirmos se os acontecementos narrados teñen existencia real.

Alén do constante descrédito a que o narrador submete as súas propias fontes, a novela contén un texto explicitamente destinado a probar que cada un dos marcos históricos da cidade ou ben é totalmente falso ou ben está modificado de forma intereseira. É a entrevista con Jacinto Bendaña, “El profesor Bendaña no cree en Jota Be” (526-545), á cal xa nos referimos en varios lugares da argumentación previa. Aí Bendaña achega probas documentais que demostran: a) que o poeta nacional e encarnación de J. B., o “vate Barrantes”, era un escritor pésimo, que a súa morte heroica e a súa lenda romántica foron inventos da Tabla Redonda; b) que “la primera Tabla Redonda [...] eran ante todo unos falsarios” (536), mentireiros profesionais que tiñan afección por manipular os feitos históricos e espallar publicamente o resultado; c) que a primeira independencia da cidade foi posíbel só grazas ao monopolio que a elite cultural mantiña sobre os medios de comunicación, mediante os cales enganaban a poboación e ocultaban o que acontecía no exterior (538)⁴⁷⁷; d) que as reliquias sagradas que conserva a cidade e que constitúen o seu mito fundacional foron falsificadas (541); e) que as disputas políticas coa cidade veciña —que representa aquí os intereses do poder central— son, na realidade, simples retesías económicas para obteren maiores lucros da produción agropecuaria (542). A forte carga política das acusacións torna evidente se substituímos o seu albo polo referente nacional que parece alegorizar Castroforte. Desvéndase así a súa correspondencia co argumentario tradicional mobilizado para desprestixiar os procesos de formación nacional en posición dominada: a súa literatura é de dubidosa calidade estética; a súa historia é deformadora e parcial; a hexemonía do seu movemento nacional se debe á manipulación antidemocrática das masas: os seus mitos de orixe nunca existiron; o conflito nacional é apenas unha cuberta para defender os intereses económicos de elites rexionais. A profundidade do ataque aumenta se

⁴⁷⁷ “[...] La serie de noticias preparatorias de la proclamación de la República Cantonal debería estudiarse en las Escuelas de Periodismo. Es una serie de noticias falsas perfectamente graduada y dosificada, hasta tal punto que el pueblo acabó por preguntarse por qué, si España era ya, y sería para siempre, un pueblo de cantones federados, por qué [sic] Castrofuerte no era independiente todavía. La proclamación, pues, pudo así hacerse sin la menor oposición.’ ‘Pero, ¿y el resto de la prensa?’ ‘O no existía, o no llegaba. Los ciudadanos de Castrofuerte se comunicaban con el mundo a través de *La Voz*, y los hombres que escribían *La Voz* establecían la comunicación que les convenía o que les divertía” (Torrente Ballester 2011, 538).

temos en conta que Bendaña é a única personaxe cuxa probatura historiográfica é confiábel; quere dicir, o único cuxos datos son obxectivamente verdadeiros⁴⁷⁸.

Repetimos, de novo, a pregunta formulada na sección anterior. Se *La saga/fuga de J. B.* contén un discurso tan duro contra a formación nacional galega —e non só contra a actual, senón contra todas as existentes na súa duración histórica—, por que tivo un recibimento tan positivo entre os axentes culturais do sistema galego? A resposta concirne, en primeiro lugar, ao uso criterioso que fixo Torrente da distribución entre autoridades historiográficas e funcións narrativas. Por vía de regra, ao lermos textos narrativos adoitamos presupor que as accións das personaxes en rol protagonista coinciden co posicionamento ético do autor empírico e cun estatus eticamente normativo. Incluso en ficcións protagonizadas por antiheroes que levan a cabo accións censurábeis pola maioría dos códigos morais que operan nun entorno social —formas de violencia extrema, por exemplo—, propendemos a consideralas como parcialmente xustas se son efectuadas por un protagonista. Do mesmo modo, as accións executadas por antagonistas son lidas prerreflexivamente como contrarias á moral. Torrente tira Ballester beneficios deste mecanismo básico da recepción; pode, así, colocar as afirmacións anteriores na boca dunha personaxe *epistemicamente autorizada* porque a fai figurar no rol opositivo. En consecuencia, o lector tende a pensar que ese non é o posicionamento ético con que se compromete a novela. Nada disto diminúe a carga política da crítica, non obstante. No nivel puramente informacional, o seu contido fica incólume, e o lector interiorízase como a postura verdadeira no debate. Destarte, Torrente Ballester é capaz de presentar perante o público español unha sátira frontal do nacionalismo galego sen facer soar as alarmas do seu outro receptor potencial. Pois, e en relación especular ao dito até agora, aínda que os protagonistas da novela son adulteradores da verdadeira historia e revolucionarios con motivos turbos —económicos e sexuais—, son, en suma, protagonistas; e sono, para alén, dunha novela de alento épico.

Para asegurar o control sobre estes aspectos receptivos, Torrente Ballester enfatiza o carácter desprecíbel de Bendaña; faino obxecto, como xa apuntamos, da representación humorística do burgués acomodado. Incluso don Acisclo, o outro opoñente principal da “Tabla Redonda” do presente confesa sentir por el un “profundo desprecio” (2011, 577). Esta presentación paródica da postura teórica que é considerada obxectivamente verdadeira atangue á propia desmitificación, que é negativamente connotada na novela. É un matiz difícil de detectar no propio discurso de Bendaña, mais de importancia capital:

Es misión de la ciencia descubrir y proclamar la Verdad [...]. Porque está escrito que los hombres prefieren las Mentiras Amables a las Verdades Ásperas. [...] Entramos, sin embargo, en una Era que, en cierto modo, pudiéramos llamar ‘De la Desmitificación’. Observe cualquier ámbito de la actividad intelectual moderna: el físico, el biológico, el teológico. Advertirá inmediatamente cómo, a un período de descubrimientos, sigue otro en que las viejas afirmaciones, tenidas por verdaderas, se tambalean y caen, arrastrando consigo, las más de las veces, modos de pensar y de creer particularmente amados por esta o aquella sociedad que en ellos enterraba la raíz de su espíritu. Y es frecuente y explicable que los hombres que forman esas sociedades se aferren con desesperación a los mitos destruidos, sólo porque constituían su verdad interior. (530)

⁴⁷⁸ Na realidade, esta afirmación é matizábel; en varios lugares da novela dáse a entender que *todo o que acontece* é unha invención de Bastida. Nesa gran falsificación iría incluída, por tanto, a existencia de Bendaña e o seu discurso. Na sección subseguinte analizaremos por que esta lectura, fomentada polo propio autor en varias ocasións, non é loxicamente posíbel.

Torrente Ballester fai que Bendaña empregue letras capitais para referir os grandes valores e contravalores universais, retratándoo como un iluminista inxenuo e un positivista vulgar⁴⁷⁹. En xeral, todo o seu discurso sobre a desmitificación destaca eses trazos característicos do personaxe, alén do seu sentimento de superioridade por provir do entorno académico norteamericano. É un truco sinxelo con que afasta inmediatamente o lector da identificación co adversario narrativo ao mesmo tempo que permite ás súas ideas permaneceren incontestadas. Este é, de feito, o único texto que coñecemos en que Torrente Ballester usou a que foi palabrapase da súa poética última sen adherir a ela completamente, o que só se explica se presupomos unha atenuación política operando por tras. Ao cabo, sabemos polo seu diario de traballo que proxectara *La saga/fuga de J. B.* como unha desmitificación; ese aspecto está, pois, fóra de dúbida. Acontece, porén, que para levala a cabo sen consecuencias sociais negativas era conveniente desautorizar tamén os seus emisarios na novela.

4.1.5.5 Variacións sobre o “elemento irredutíbel” e ontoloxía ficcional. Causas e consecuencias da importación parcial do RM. Repercusións ontolóxicas do relativismo historiográfico

Na presente sección continuaremos a explorar os efectos da desautorización historiográfica levada a cabo por Torrente —da súa *desmitificación*— mais agora en relación á estrutura ficcional que caracteriza a novela; estrutura ficcional que ficou, en gran medida, nos seus continuadores en galego. Ao partirmos desta cuestión poderemos ligar os aspectos propios da serie das ficcións de arquivo —a metareferencia ao acto historiográfico, en suma— con aqueloutros característicos do RM, como a aparición do que chamamos *elemento irredutíbel*. Compararemos os usos ficcionais da novela cos que son orixinarios da tendencia latinoamericana e procuraremos, para as diferenzas que encontrarmos, explicacións congruentes coas nosas hipóteses iniciais.

Xa nos referimos en varios lugares deste capítulo á importancia de José Bastida, protagonista e narrador intradiexético da novela. Este Bastida é historiador, gramático e poeta, e non distingue os ámbitos disciplinares de cada un dos seus campos de estudo. A súa idea de verdade historiográfica é notabelmente distinta da propia da historiografía contemporánea, pois o rango de hipóteses que considera admisíbeis para explicar un feito é moi largo. Nás páxinas 594-595 (Torrente Ballester 2011), ao se decatar de que na documentación conservada existen dúas versións contraditorias sobre o lugar e hora da morte de Jacobo Balseyro —J. B. da Baixa Idade Media—, soluciona a incongruencia postulando unha cuarta dimensión que lle permitiu estar en dous lugares ao tempo. O contraintuitivo desta metodoloxía canxa cunha personalidade e unha biografía peculiares que condicionan o estilo literario do narrador-protagonista: Bastida é un “Desgraciado” (645), un home fisicamente disforme, socialmente isolado, permanentemente desempregado, acostumado á pobreza, á fame e mesmo ao encarceramento político. As súas pescudas históricas e as súas elaboracións poéticas parten dunha vontade compensatoria; son vías para redimir o seu sufrimento no único ámbito en que o protagonista se sente perito. A súa autoimaxe negativa e a súa excentricidade redundan nun estilo inzado de reticencias, digresións, socavamentos da propia credibilidade e opinións incríbeis que comparecen incluso nos momentos en que o narrador arremeda o rexistro historiográfico académico.

⁴⁷⁹ Hai un conflito entre voces enunciativas e a súa representación gráfica; a entrevista en que Bendaña mantén o argumentario anterior é feita cara a cara, polo que é imposible para Bendaña colocar letras capitais —procederían, por tanto, do redactor da entrevista. Probablemente sexa un erro do propio autor, consecuencia da mesta intrincación de voces que presenta a novela; mais é un erro que proba o concienzudo traballo de atenuación ideolóxica que executou sobre as personaxes con maior carga política.

En tanto narrador, Bastida é a instancia narrativa coa maior capacidade de autenticar ou desautenticar os estados de cousas enunciados na novela. En termos estritamente ficcionais, isto implica que os seus xuízos sobre os feitos marabillosos —ou o tratamento con que os presenta— teñen prioridade máxima á hora de establecer as extremas exactas do mundo natural⁴⁸⁰. Mais a coincidencia entre narrador, personaxe e historiador tamén ocasiona que a súa autoridade ultrapase o ámbito da ontoloxía ficcional e actúe tamén sobre a verdade dos feitos pasados. Ao postular a novela un mundo cuxa historia diverxe sutilmente da nosa, o narrador ten potestade para dicir que aconteceu realmente e que non⁴⁸¹. A narración de Bastida é, no fundamental, un longo escolio a outras autoridades historiográficas anteriores —quere dicir, aos distintos historiadores e próceres castrofortinos. En consecuencia, a estrutura dos mundos ficcionais despregada por *La saga/fuga de J. B.* coincide cunha complicada de rede de autorización historiográfica. A novela é, como vimos, pródiga en dicas e chiscadelas que nos indican que boa parte do que estamos a ler é falso: cuestiónase tanto a autoridade e as motivacións dos distintos axentes históricos e historiadores do pasado como a propia voz do narrador, que recoñece a miúdo estar a manipular a historia no presente. O resultado é unha sensación indeterminada de incerteza, pois embora saibamos que a abundantísima cantidade de feitos marabillosos que se narran son posibelmente apócrifos, non podemos saber quen os manipulou inicialmente. É tan probábel que o engano proceda das fontes manexadas como que as propias fontes nunca chegasen a existir. A intrincación dos datos históricos potencialmente inventados, os elementos fantásticos e o mundo real é tan densa que non podemos expurgar os primeiros sen o segundo perder o sentido. Por exemplo: non é posíbel ler *La saga/fuga de J. B.* baixo a premisa de que Castroforte del Baralla non levita *de verdade*. O carácter flotante da vila xoga un papel causal nas relacións entre personaxes localizadas no presente cuxa existencia real non debería de merecer ningunha dúbida. A novela chega a suxerir en varias ocasións que a existencia da propia vila é tamén integramente imaxinada:

Todavía en 1936, la *Revista de Estudios Regionales* [...] publicó un estudio [...] que se titula *Castroforte del Baralla: orígenes, desarrollo y fin de una leyenda*, y se aplica a demostrar: 1, que la existencia de Castroforte había sido inventada por el arzobispo Ramírez, en el siglo XII, por motivos socioeconómicos; 2, que mientras subsistieron dichos motivos, la existencia de Castroforte se mantuvo como una realidad geográfica, demográfica y administrativa; y 3, que sólo al centralizarse la política eclesiástica y al cambiar las condiciones de la producción [...] decayó la leyenda, hasta su desaparición en los últimos años del siglo XIX. (174-175)

Esta é a conclusión, de feito, a que adoitan chegar as análises narratolóxicas limitadas ao plano formal (p. e. Gil González 2003): todo o que acontece é unha invención de José Bastida⁴⁸². Esta

⁴⁸⁰ Segundo Doležel, “La construcción de mundos alternativos proporciona una base para las historias aléticas. Sin embargo, es necesario tener en cuenta otra propiedad para explicar la estructura de estas historias: la autenticidad [...] la asignación de valor de verdad a las descripciones que se presentan en la construcción de dicho mundo. Sin embargo, en los textos narrativos, [...] no es un procedimiento lógico, sino específicamente literario [...] en el que hay dos fuentes de asignación de valor de verdad: el narrador y los personajes. [...] Siempre que se produzca un desacuerdo entre el narrador clásico y un personaje en la asignación de valor de verdad, la afirmación del narrador es la que se toma como válida” (1999, 154).

⁴⁸¹ En coherencia coa nosa escolla da dupla *autenticación/desautenticación* (Doležel 1999) para referirmonos á capacidade dunha determinada instancia narrativa de introducir ou expulsar estados de cousas do mundo ficcional natural, escollemos *autorización/desautorización* para a función homóloga no terreo da epistemoloxía historiográfica.

⁴⁸² O propio Torrente Ballester apuntou para esta posibilidade en varias ocasións: “si no recuerdo mal, el texto de *La saga/fuga de J. B.* contiene algunas insinuaciones en el sentido de aconsejar al lector que no crea en absoluto lo que se le está contando, pues el autor, o quien figura como tal, es el primero en no creerlo: muchas veces he llegado a sospechar, sobre todo mientras escribía el libro, que todo eso de Castroforte do Baralla y de los J. B. no pasaba de invención de José Bastida, el narrador. ¿No será lo más discreto mantener, desde el principio, una prudente actitud desconfiada? Porque eso de que una ciudad se eche a viajar por los aires... No, no, decididamente, lector, mejor que no lo creas” (Torrente Ballester 1998, 14).

lectura, que pode facer sentido desde unha ollada narratolóxica, acha importantes dificultades hermenéuticas. Efectivamente, o texto da novela é presentado como unha mistificación, unha mestura entre ficción e historia destinada a sublimar as carencias do protagonista e axudarlle a conseguir unha serie de metas persoais. O problema é que estas metas son inmanentes ao mundo social de Castroforte: impresionar os contertulios de La Tabla Redonda, alcanzar un posto de poder simbólico na vila, mostrarse competente perante a muller de que está namorado e, en xeral, achar unha fonte de sustento económico. Dáse así o paradoxo de que, se efectivamente a vila non existir, entón non habería ningún motivo plausíbel para o protagonista chegar a ideala. Nunha lectura *soamente* narratolóxica, a existencia secular da providencia sobre a chegada dun “varón libertador” de nome J. B. sería unha fabulación do protagonista para se converter el propio en candidato potencial. Mais, de novo, tal hipótese non canxa co feito de que Bastida relate, e con gran detemento, a historia da invención do mito de J. B. no século XIX por parte da loxa do “Palanganato”: non fai sentido crear unha lenda autolexitimatoria para logo afirmar que foi falsificada por terceiros. Outro exemplo posíbel de incompatibilidade lóxica: non é congruente que todo o texto sexa apócrifo e que unha das seccións en que está dividida a novela leve por título “Balada incompleta y probablemente apócrifa del Santo Cuerpo Iluminado” (2010, 89); habería que explicar, de novo, por que Bastida insiste en confesar o ‘apócrifo’ dos documentos e fontes con que traballa se o propósito inicial é fraguar unha invención convincente. Trátase, en fin, dun caso de dupla vinculación: todo é falso e todo *non pode ser* falso. Se a inexistencia do narrado fose tomada totalmente en serio xa non polo lector, senón polo propio autor, habería que concluír que Bastida non tería motivación para inventar o seu discurso historiográfico. E, ao contrario, un intento cartesiano de ascender desde un punto de referencia mínimo —Bastida narra e logo é— acha dificultades desde o principio, xa que as referencias á virtualidade do acontecido son explícitas e frecuentes. En consecuencia, calquera hermenéutica do texto ten de partir do feito de que nin todo o apoio textual posíbel vai ser concluínte para conxectar unha interpretación ontolóxica unívoca —como acontece, aliás, no que atangue o seu contido político. Falta toda indicación final que nos diga cal é a interpretación correcta, o que converte a novela nunha forma incomún do que Doležel chamara *mundo ambiguo*⁴⁸³.

Xa o teórico checo notara que, a partir d’*O Nariz* de Gogol e o seu uso do *skaz*, ese tipo de modalidade ficcional adoitaba combinarse cunha forte carga de oralidade para desestabilizar as expectativas postas na autoridade do narrador. Torrente intitoulou o primeiro capítulo da novela “Manuscrito o quizás monólogo de J(osé) B(astida)”, sendo consciente de que o estilo despregado polo narrador-personaxe non era nin exclusivamente oral nin exclusivamente escrito. Non é un monólogo interior, xa que non existe unha intención mimética do fluxo do pensamento, senón un texto en que as lóxicas de ambos os rexistros se combinan dando lugar a un terceiro indeterminado. O uso dun narrador-personaxe non-confiábel, por veces mentalmente inestábel, que cultiva unha escritura oralizada e digresiva é, de feito, un dos trazos comúns que unifican as novelas estudadas nesta tese⁴⁸⁴. Como veremos a seguir, supón unha

⁴⁸³ “El mundo mitológico es estático, y su autenticidad no es puesta a prueba. De hecho, cualquier duda sobre su autenticidad conduciría a su destrucción. En la estructura de la narrativa clásica, éste sólo puede ser destruido por quien lo generó, es decir, por el mismo narrador. Este es el caso cuando el componente sobrenatural del mundo doble, originalmente autenticado por el narrador, es finalmente desautenticado, al proporcionarse una ‘explicación natural’ [...]. Un cambio radical en esta situación únicamente puede llevarse a cabo con un socavamiento también radical de la autoridad del narrador [...] perder la única fuente fiable de autenticación [...]. El mundo alético de esta estructura será llamado *mundo ambiguo*” (Doležel 1999, 155-156).

⁴⁸⁴ Torrente Ballester concibía esta escritura próxima ao *skaz* como particularmente galega —por ligazón aos lugares comúns da indecisión e das reviravoltas argumentativas: “Yo no pude escribir *La saga/fuga* hasta descubrir que quien la contaba era José Bastida. [...] Tuve que inventarme la cabeza gallega de J. B. para que pudiera contar la novela a su manera. A partir de ese momento ya no tuve dificultades. La mente de Bastida podía coger todos esos materiales y construir una fuga con ellos” (citado en Ponte Far 1994, 185).

viraxe regresiva con respecto ás novas fórmulas ficcionais inauguradas na literatura latinoamericana.

Ao noso xuízo, o problema narratolóxico anterior pode ser resolto se abandonarmos, por unha banda, unha ollada narratolóxica exclusivamente formal e, por outra, o preconceito do virtuosismo autorial, segundo o cal o autor tería un control intencional sobre todos os aspectos da novela. Con respecto á primeira cuestión, o problema que suca *La saga/fuga de J. B.* é que a lóxica dos mundos ficcionais que postula entra en conflito co que, empregando o termo proposto por Roland Barthes en *S/Z* (2001), poderíamos denominar *código proairético*. Quere dicir, o noso saber presuposicional sobre a lóxica que rexe a praxe humana: en que consiste o desenvolvemento causoefectual das accións e que motivacións poden explicalas con sentido. Por outras palabras, *La saga/fuga de J. B.* é lóxicamente inconsistente⁴⁸⁵. Desde unha perspectiva formal, a novela pode parecer fractal, mais en contraste coa metaficción pura cultivada nos anos posteriores (a que Torrente Ballester se sumou con *Fragmentos de apocalipsis* en 1977), non está especificamente elaborada para soportar unha análise narratolóxica profunda. Non é tanto un problema de execución como unha cuestión de énfase. Simplemente, Torrente non estaba interesado en concederlle unha excesiva centralidade ao procedemento metafictional, polo que non calibrou as potenciais consecuencias lóxicas de mesturar dous proxectos literarios de natureza moi diversa: un fantástico, épico e popular e outro realista, satírico e experimental.

Ora ben, se abandonarmos a hipótese do control autorial total, a inconsistencia lóxica de que falamos devén particularmente produtiva para a nosa análise. Comparemos agora os termos en que negocia a novela o sobrenatural —e, incidentalmente, o histórico— co característico do RML internacionalizado na altura, o *elemento irredutíbel*. O tipo de estrutura ficcional e os procedementos en que se funda son notabelmente distintos. O punto en común é o carácter discreto dos elementos máxicos: son abundantes, mais comparecen illados nun mundo cuxa lóxica é por demais simétrica a do mundo real. Mais onde o RML anterior renunciaba a desautenticar, a proposta torrentina consiste en desautenticar completamente, incluso aqueles feitos que non terían por que levar a incerteza epistémica, como a propia existencia de Castroforte del Baralla, da súa historia e da propia trama. En termos da recepción por parte do lector, o efecto é bastante semellante; isto é, unha mestura indistinta de fantasía e realidade cotiá. Paradoxalmente, a dificultade para detectarmos as orixes últimas do palimpsesto histórico contribúe a unha percepción máis naturalizada do mundo sobrenatural: ao estaren desautorizadas todas as posíbeis voces e ao non podermos marcar con clareza os límites da manipulación historiográfica, non hai un mundo fonte claro e distinto a que se ater. Como boa parte dos elementos sobrenaturais son desautenticados por persoas cuxa existencia tamén é dubidosa, acábanse naturalizando por sobreacumulación.

A dupla vinculación que caracteriza a presenza da fantasía e a historia na novela procede, por súa vez, das duplas vinculacións que debía defrontar o autor para levar a cabo unha tomada de posición produtiva no campo literario español. En primeiro lugar, debía combinar o modelo latinoamericano, onde o sobrenatural gozaba de grande autonomía, co modelo que en España ocupaba a posición central, un experimentalismo fortemente realista⁴⁸⁶. En segundo lugar, debía

⁴⁸⁵ Nas últimas páxinas da novela, aparece tamén o propio Torrente encarnado en personaxe-autor, desautenticando así a existencia do propio narrador. Optamos por non considerar este feito na nosa análise, pois é unha brincadeira metafictional que non ten relevancia na trama.

⁴⁸⁶ Cabe engadir, incidentalmente, que a pesar das reiteradas lecturas da novela como encarnación do espírito galego, o certo é que os repertorios fantásticos históricos da tradición literaria galega están totalmente ausentes. A suposta galeguidade do texto derívase da caracterioloxía, da localización, da aparición de galeguismos en cursiva (unha práctica que, aliás, lembra a citación de indixenismos cultivada polos primeiros máxico-realistas, cuxos usos políticos nacionalizadores rastrexara xa Benedict

elaborar unha trama absorbente de alento épico e abundante en reviravoltas argumentais con procedementos propios do alto *modernism* e referencias ás escolas filosóficas de moda —estruturalismo e postestruturalismo, fundamentalmente. En terceiro lugar, debía satisfacer simultaneamente un gusto medio demandante de exotismo e fantasía e un gusto crítico potencialmente reticente —xa que, para a publicación da novela, o RM contaba con apenas catro anos de circulación española⁴⁸⁷. A solución alcanzada por Torrente consegue combinar os distintos repertorios grazas a unha solución de compromiso; aquilo que Cunqueiro expresou pouco despois como ‘frío cálculo’ de “la dosis de fantasía, de imaginación, de libertad creadora, con el el realismo, con el contrapunto del realismo absolutamente necesario para que la fantasía se sostenga”. A ficción postulada debía esquivar a aparencia étnica aínda que extratextualmente se fundase nela, e confirmar o seu autor como un lexítimo cultivador das que, na España da altura, eran consideradas como as formas propiamente elevadas. Cómpre notar, neste sentido, que en *La saga/fuga de J. B.* hai innúmeros eventos sobrenaturais, mais ningún procede da etnografía nin do *legendarium* popular: é un fantástico desetnificado que descansa no diagnóstico xa exprimido sobre a dupla visión, ou a facultade de visión sobrenatural, mais que prescinde de toda referencia directa a eses ámbitos. De feito, admira que, en contraste coa énfase pública de Torrente no mundo labrego como factor explicativo do seu fantástico, as camadas camponesas e os seus inventarios culturais estean tan infrarrepresentados na súa obra.

Tratábase de conseguir, en fin, un texto que parecese estritamente máxico-realista sen renunciar ao realismo racionalista propio da tradición española; en primeiro lugar para facer asumíbel o texto para o horizonte de expectativas español, aínda moi conservador en termos ficcionais. Mais, para alén disto, non hai que ser excesivamente suspicaz para recoñecer unha intención diferencialista de fondo, relacionada coa animadversión característica das primeiras recepcións españolas do RML. *La saga/fuga de J. B.* tencionaba reafirmar a superioridade epistémica da antiga metrópole facendo que o real predominase sobre o máxico e que o *genus sublime* se impuxese sobre a narratividade e a trama popular. A capacidade de discernimento ontolóxico da razón debía saír incólume do confronto, mais tiña de facelo nun plano suficientemente discreto como para non lle dificultar ao lector achar o que viña buscar: unha unha saga épica e marabillosa que narrase a historia dunha vila e dos seus moradores a través das xeracións, un *Cien años de soledad* autóctono. O resultado último podería tamén adscribirse á modalidade máis próxima ao realismo das establecidas por Todorov no seu estudo seminal, é dicir, a do *extraño*; e, porén, *parece* inequivocamente máxico-realista. O mundo sobrenatural é *falso*, aínda que sexa imposíbel distinguir até que punto; o que é claro é que, sen a manipulación engaxada dos historiadores, a mímese realista podería deitar un simulacro perfecto do mundo real. Denominaremos *conservadorismo ontolóxico* a esta diferenza con respecto ao paradigma RML, consistente en debilitar a autonomía do mundo sobrenatural e asegurar a posibilidade dunha lectura non-fantástica. Aínda que o trazo caracteriza a novela de Torrente, está tamén presente no resto de novelas estudadas neste traballo. Empregamos o vocábulo *conservadorismo* por configurarse especificamente como regresión e atenuación con respecto aos estándares do fantástico latinoamericano. É continuador do que Soldevila Durante referiu como “forma[s] neutralizadora[s] do fantástico” (1997, 405), que caracterizaran no século XX as tímidas incursións de autores españois no campo da fantasía; a conversión final de todo fantástico en *extraño*, ou ao menos a suxestión explícita de que esa interpretación é posíbel, procuraban minorar o desagrado dun público e unha crítica que tiñan a tal poética en moi escasa estima. Lembremos, de novo, que esa particularidade do gusto español coevo parece

Anderson na obra de José Rizal) e, sobre todo, da simple comparecencia da maxia, cuxo cultivo era aceptado pola institución española coeva só en canto se derivase de pertenza a unha ‘rexión’ premoderna.

⁴⁸⁷ Contamos os anos desde a canonización española de *Cien años de soledad* no 1968, e non desde a súa data de publicación.

ser un eco da propia autodefinición literaria e dos discursos adoptados tradicionalmente para formación dunha caracterioloxía nacional. Aínda no “Prólogo” de *Don Juan* (Torrente [1963] 2004), unha novela en que a presenza do fantástico era moito máis escasa e a desautenticación moito máis profunda, o autor incluía unha *captatio benevolentiae* que a pesar da súa ironía non deixaba de conter unha desculpa:

Pido perdón a los teóricos de la literatura por la presente herejía, que no pasa, como antes dije, de escapatoria o descanso. Ando ahora con algo que titulo *Las insulas extrañas*, novela en cuyo texto volveré a ser, o al menos lo intentaré, realista, objetivo y crítico. (2004, 14)

Se ao escribir a novela o autor sabía que a súa deriva fantástica podía suporlle unha recepción negativa ou tépeda, o escaso interese que finalmente xerou debeu acabar de convencelo da necesidade de dotar os seus textos de férreos mecanismos de desautenticación ontolóxica. Este feito non é alleo, con certeza, ao propio proxecto dun novo fantástico culto en galego; pois, alén da súa propia experiencia coa crítica española, Torrente Ballester tiña presente a recepción enormemente alterizada que estaba a recibir Cunqueiro. Negociar a galeguidade en España co obxecto de conseguir unha posición central no campo literario requiría delegar os seus atributos epistémicos nun plano subordinado (histórica e ficcionalmente) a través de mecanismos claros de desautenticación. Grazas a estes, era posíbel empregar o atractivo exótico que desempeñaba a galeguidade máxica para executar unha novela que, de resto, continuaba os mesmos parámetros estéticos que as principais obras canonizadas no sistema literario español no período 1960-1970. O uso de entrevistas, textos de ocasión e palestras para difundir a retórica do depósito de ancestralidade —unha estratexia que xa resultara moi rendíbel para García Márquez e para Cunqueiro— abundaba para conseguir o capital simbólico do RM sen pagar os seus custos. Ao contrario que o mindoniense, Torrente Ballester foi capaz de alterizar o seu referente étnico (Galiza enteira considerada como premoderna) sen se alterizar a si mesmo e a súa obra. Foi, por tanto, o primeiro en conseguir replicar con suceso a estratexia de separación etnia/elite que funcionara nos enclaves latinoamericanos e que logo comezaría a estenderse internacionalmente.

Para concluír esta sección, podemos resumir o argumentado até agora nunha chave fundamental: ontoloxía ficcional, veracidade historiográfica e confiabilidade narratolóxica forman en *La saga/fuga de J. B.* un só entramado de que non só depende o funcionamento narrativo do texto senón, como xa argumentamos, tamén a súa proposta ideolóxica —a desmitificación do relato nacional galego. En *La saga/fuga de J. B.* a idea de fantasía e a idea de historia son dúas caras dunha mesma moeda, e configuran un axustado dispositivo político contra a lexitimación historiográfica galega.

4.1.5.6 Elementos para unha lectura emancipadora. Procesos de independencia, antagonismos políticos e referentes alegóricos e metonímicos

Anteriormente mencionamos que, ao se referir Torrente ás posíbeis interpretacións da novela en chave de conflito nacional, apuntaba de esguello para existencia de certos “aspectos parciais serios” espaxados entre o conxunto maioritariamente lúdico que conforma *La saga/fuga de J. B.* Trataremos agora de relevar cales son eses aspectos, pois serán os que nos permitan comezar a ollar que foi o que o autor quixo outorgar ao seu receptor galego e, por extensión, ao seu proceso de nacionalización e constitución historiográfica.

Malia as constantes evocacións no libro á liberación e á independencia, así como as súas combinatorias lexicais (‘cantón independente’, ‘varón libertador’) ou sinónimos parciais

(‘redención’), os motivos que poden levar ás distintas xeracións de castrofortinos a demandalas non son case nunca formulados con clareza⁴⁸⁸. Torrente Ballester non permite as personaxes exporen os seus motivos fóra de sucintas declaracións programáticas que, na realidade, conteñen pouca información de valor:

aquellos asuntos para los que había sido fundada [a Tabla Redonda], es, a saber, la protección de la Cibidá y la conservación de sus calles, plazas, monumentos y demás cualidades que la hacían incomparable y única. (2011, 319)

A partir de descrições como esta resulta difícil comprendermos como se chega da defensa do patrimonio municipal á proclamación da independencia política. O texto case non ofrece dicas para trazar como, desde cando e contra que Castroforte precisa “protección” —aínda que moitas destas cuestións xa foron rascañadas na nosa análise dos distintos arquivos e do seu funcionamento. Os momentos en que se produce a proclamación aparecen case sempre desconectados da causalidade dos seus respectivos fíos narrativos. Nas poucas reunións dos próceres castrofortinos a que asistimos falan de asuntos organizativos —como a decisión do nome do grupo—, culturais e sobre todo sexuais. Mais non explicitan, e nin sequera deixan transparecer, a vontade de levaren a cabo un proxecto emancipador a longo prazo. E, no entanto, xeración após xeración, é iso o que finalmente terminan facendo. Un dos antagonistas da novela, don Acisclo, afirma que

el propósito secreto de La Tabla Redonda era el de hacer saltar los fundamentos de la Religión y de la Patria. Que únicamente la ceguera de las autoridades había permitido que las cosas llegasen al punto en el que estaban. Pero que él se sentía dispuesto a lo que fuese para aniquilar aquella subversión, aquel intento de levantar la cabeza de la hidra judeomarxista. (152)

Esta presentación do intuïto político do grupo aparece por boca dun terceiro que é, para alén, un crego conservador. A referencia á “hidra judeomarxista” contribúe a que non poidamos saber se é verdade o que di da Tabla Redonda ou se Torrente apenas está a parodiar o discurso exaltado dun adicto ao réxime. Case todo o dito na novela sobre o proxecto emancipatorio da agrupación é delegado en terceiros implicados, de forma que non sabemos se os protagonistas queren ou non “hacer saltar los fundamentos [...] de la Patria”. En *La saga/fuga de J. B.* chegamos a coñecer polo miúdo a historia de Castroforte: as súas actividades económicas predilectas, os seus heterodoxos medievais, a súa prehistoria e o seu *legendarium*. Nada, porén, sabemos da natureza da súa secular ocupación e en que condicións se foi impondo no volver do tempo. A identificación máis clara prodúcese de esguello⁴⁸⁹, cando don Torcuato afirma que

de ahí a participar en la esperanza de unas cuantas viejas y de un pueblo fácilmente sugestionable, y creer con ellos que J. B. había de regresar [...] y liberar a Castroforte de los godos, mediaba un abismo. (2011, 198)

⁴⁸⁸ Alén do máis, non termina de ficar claro cal é o réxime político que perseguen os intelectuais castrofortinos. Na páxina 160 fálase do “día glorioso en que, desde el balcón del Ayuntamiento, [don Torcuato] proclamó el Cantón Federal e Independiente de Castroforte del Baralla” (Torrente 2011, 160). O cantón non pode ser, simultaneamente, *federal* e *independiente*; ou ben estamos perante un lapso ou ben Torrente acumula adxectivos para dar a impresión dunha proclamación aparatosa. Por último, é posíbel que o adxectivo *federal* se aplique internamente, vale dicir, que o propio Castroforte se constituía en federación; mais dado que se trata dunha provincia limitada a unha soa cidade, a hipótese non parece moi plausíbel. Noutros lugares, aliás, fálase tamén de “república independiente” (245) e de “Cantón Federal” (249).

⁴⁸⁹ Noutro lugar di, tamén de esguello, que “nuestras mentes exigen un puñado de razones en que apoyar la creencia de que, un día cualquiera, regresarán por la mar unos señores que no existieron nunca *para devolver la independencia administrativa a una ciudad*” (Torrente Ballester 2011, 295; itálicos nosos).

A partir desta afirmación, é posíbel intuirmos que xa no fin do século XIX existía unha esperanza popular na liberación de Castroforte do dominio “godo”. Desde o principio da novela os “godos” ocupan un lugar antagonista, mais esta é a única pasaxe en que se indica abertamente que son os axentes desa dominación que baixo distintas feitura leva case dous milenios provocando a aparición de ‘varones libertadores’. Quere dicir, é o único lugar onde é definido con clareza cal é a verdadeira función política da Tabla Redonda. Non por casualidade, a cita procede dunha argumentación máis longa —sobre a utilidade da lenda apócrifa de J. B. como pedagogía de masas— en que ocupa un lugar secundario e doadamente esquecível. Mais “Godo” é, con efecto, o nome que os castrofortinos lles dan aos españois, equivalencia sempre suxerida máis nunca afirmada; contraponse a “nativo” e, máis ocasionalmente, a “galio”⁴⁹⁰. Os godos acaparan os aparellos do Estado en Castroforte: a policía, o concello, a administración, os servizos postais, a igrexa. Levan a cabo un programa de substitución da cultura e da historia local, que abrangue desde a destrución da súa memoria estatutaria á deturpación da toponimia. Mais, sobre todo, a súa función é a de control e vixilancia, xa que renden contas perante a Sección de Dispersos Centralizados.

De novo, a escolla do século XIX como principal escenario histórico ten unha importancia capital; agora, no entanto, nunha dirección política contraria a anotada en 4.1.5.4. O que Torrente non nomea, mais é un coñecemento presuposicional preciso para comprender o que está a acontecer, é o proceso de *nation-building* do Estado Español ao longo do século XIX e a drástica burocratización que implicou para todo o territorio sobre o que se reclamaba soberano. Para deviren nacionais os Estados precisaron capilarizar grandes extensións de terreo habitado sobre as cales o seu control fora imperfecto, delegado ou simplemente inexistente. Ese grande estrato burocrático foi ocupado no caso galego case exclusivamente por funcionarios españois⁴⁹¹; proceso que na autodescrición histórica galega adoitara ser ollado como continuador con respecto á substitución da aristocracia pola clase fidalga tras a chamada ‘doma e castrazón’. Este conflito en particular é o que motiva ás tres xeracións de J. B. localizadas no longo presente novelesco; quere dicir, aquelas que teñen o godo por referente de oposición.

Os godos son a presenza opositiva que dá sentido á narración, mais Torrente procura atenuar o carácter político da dicotomía godos/nativos mediante varias estratexias. Estas complementan a dirección política que aplicara aos persoeiros galeguistas, e poden ser resumidas en tres puntos: a) redirección do conflito nacional para o ámbito local/municipal, b) velamento da concreción do confronto mediante a filosofía da historia e a parodia do estruturalismo, c) escurecemento da relación semántica xenuína entre Castroforte e Galiza.

A primeira atinxe á combinatoria dos distintos referentes de oposición que ten Castroforte. Evítase polo xeral o uso tanto da palabra “godo” como de calquera perífrase que exprese un significado semellante en casos de confronto político entre dúas unidades territoriais. Exceptuándomos o caso xa aducido, os godos son mencionados apenas en conflitos de orde municipal: os godos opóñense á recuperación do patrimonio local que leva a cabo a Tabla Redonda, son partidarios da imposición dunha sexualidade represiva e un catolicismo severo e velan por que a cidade se manteña leal ao Estado. Esta nota de “localidade” ou “municipalidade” exerce como cortafogo político, remitindo sempre ao contexto de retesías

⁴⁹⁰ Como o narrador da novela é unha personaxe implicada no propio proceso de liberación, é difícil asignarlle unha posición ao autor con respecto á división entre castrofortinos e españois; de aí que, como vimos na sección 4.1.5.3, o binomio nativos/godos puidese ser lido tamén como acusación de esencialismo ou xenofobia contra os nacionalismos subestatais (Jiménez Heffernan, 2004).

⁴⁹¹ Véxase Monteagudo (1999).

veciñais a quen puiden achar un contido máis subversivo. Deste xeito, a novela adáptase a aquilo que o lector xa estea a predisposto a ver.

Ao contrario, cando o narrador fai referencia a unha oposición política extramunicipal delega o papel de Outro opositor en Villasanta de la Estrella, enclave godo no territorio co que Castroforte mantén unha eterna rivalidade. O procedemento é idéntico ao anterior: reducir mediante unha metonimia pouco clara unha posíbel lectura alegórica, e contrarrestando o peso do nacional con elementos de localismo. Nalgún caso o opositor é nomeado como “poder central” (2011, 293) e, moi excepcionalmente, como “Estado Central” (239); sen dúbida as escollas con maior carga política. Na páxina 253 dise que “la policía enviada de Madrid a Galicia tardó años en descubrir lo que, en su argot, los esbirros ultras llamaban La Cueva de Montesinos [a Casa del Barco]”; é unha referencia máis concreta mais, como nos casos anteriores, debe notarse que se trata de usos que ignoran a compoñente especificamente nacional do confronto. O uso máis común para falar de procesos de liberación é, no entanto, non mencionar o opositor ou o cadro histórico en que aqueles cobrarían sentido. En conxunto, pois, a falta de clareza na identificación do adversario e a súa aparente multiplicidade — aparente porque, na realidade, fai parte dun só antagonista maior e nunca mencionado— contribúen a interpretar a liberación como carente dun dominador.

En segundo lugar, e en relación con este último punto, poderíamos falar dunha énfase na interpretación estrutural ou incluso actancial que o propio texto propón para si mesmo. A novela contén numerosas reflexións colocadas na boca das personaxes sobre o seu carácter de “funcións” nunha estrutura narrativa condenada a repetirse. Por exemplo, Bastida recomenda non asasinar o seu rival don Acisclo aducindo que, sendo ante todo unha función narrativa, esta executarase con independencia da persoa concreta que a encarnar (2011, 358); matar o antagonista elimina a persoa que encarna o rol, mais non suspende o propio rol, que será axiña ocupado por un novo axente. O relato fai patente que o esquema de dominación-subversión-derrota é incontornábel e superior aos actores que se ven presos nel; é, primeiro que todo, unha estrutura narrativa predeterminada polo destino. Abre así a porta a unha interpretación do conflito en que prevalezan os aspectos estruturais fronte aos axentes concretos e en que os factores políticos figuren como a mera aparencia dunha legalidade histórica máis profunda. O carácter particular da dominación nos séculos XIX e XX sería irrelevante, xa que se trataría dunha opresión abstracta e transcendente encarnada en diversas feitura. Aínda cando o adversario fose outro, a chegada dun imperio con superior capacidade militar sería inevitábel. Nesa liña apunta, por exemplo, que o primeiro destrutor de Castroforte sexa “Celso Emilio el Romano”; aínda que o resto de invasores sempre teñen a ver con España como suceso histórico (a Inquisición, os patriotas liberais fronte o Castroforte afrancesado) prevalece a idea dunha dominación arquetípica apropiada á orixe mítica da cidade⁴⁹². A presenza de elementos máxicos —a cidade voladora, as lampreas que seguen o Santo Corpo Iluminado aló onde for, o uso de bruxería— contribúe a esta interpretación que, a pesar do emprego paródico da terminoloxía estruturalista, aproxima o texto ao dominio fabulístico.

Por último, debemos sinalar agora un último cortafogo político —que aliás dá sentido global ás anteriores: o carácter metonímico da propia cidade de Castroforte, de Villasanta de la Estrella e dos “godos”. Como vimos anteriormente, o paradigma da “alegoría nacional” implica cifrar nas traxectorias vitais dos seus protagonistas ou na caracterización dos seus espazos simbólicos contidos políticos que atinxen un proceso de nacionalización externo ao texto. A

⁴⁹² A escolla do Imperio Romano como primeiro referente de oposición histórico parece confirmar a nosa hipótese de que as fontes históricas de Torrente son sobre todo decimonónicas: “[Verea y Aguiar] foi o primeiro autor que valorou negativamente a conquista romana de Galicia, característica que desde entón primará na historiografía galega do século XIX, ao considerar que supuxo á fin dunha floreciente e orixinal civilización no noroeste peninsular” (González García 2016, 44).

pesar da preeminencia que posúe a alegoría na etiqueta do concepto non é a única relación semántica que este tipo de textos gardan co seu referente. En casos como o que estamos a analizar e, en xeral, ficcións que representan lugares localizados no interior de comunidades políticas reais, o vínculo adoita ser metonímico: o destino do enclave, adoito imaxinario, garda a chave do destino da unidade maior que o contén. Ese espazo é entendido como microcosmos dun outro maior, de que sublima o que o caracteriza para logo ofrecer un diagnóstico sobre a nación e a súa situación política. A diferenza da alegoría pura, a metonimia permite un alto grao de indeterminación con respecto aos referentes implicados; precisamente porque a condición de “parte” do escenario novelesco non exige unha composibilidade total co “todo”.

Este é, xustamente, o caso dos godos. Como representantes do poder central en Castroforte, son tamén o seu equivalente semántico; e, no entanto, ao seren exclusivamente aqueles españois que viven na cidade, non admiten unha equivalencia total. Son só unha parte dun conxunto máis amplo marcada, precisamente, pola súa alteridade, por seren dun “de fuera” (2011, 526) inespecífico. Idéntico caso acontece con Villasanta de la Estrella, mais tamén cos nativos ou galios. O confronto entre as dúas vilas funciona como versión microcómica dun outro conflito máis largo entre dúas entidades nacionais —e, tamén, entre dous bandos políticos: os afrancesados e os patriotas, os republicanos e os fascistas, etc.—, mais a pertenza de Villasanta á Galiza fai moi difícil enxergar o plano macrocómico sen saltos de fe interpretativos⁴⁹³. As dicas son innúmeras, mais tamén son precarias. Por exemplo, a chegada do corpo incorrupto de Santa Lila de Éfeso a través do mar, unha das varias fundacións mitolóxicas da cidade, non refire, como pode parecer, a lenda de Santiago; Torrente Ballester concibía a chegada de santos por mar como unha das características que definían a cultura galega e que a ligaban ao ecosistema das nacións atlánticas (Torrente Ballester 1974). A referencia a que “en cualquier momento de nuestra historia que usted elija a partir de 1745, alguien, digo, de este pueblo, estuvo siempre en relación directa y continua con París” (Torrente Ballester 2011, 537) vai nese mesmo sentido, pois para o autor (1974) Galiza sempre tivera un acceso mellor e máis temperán ao sistema literario francés do que o resto do Estado. Do mesmo modo, e por último, fala de Castroforte como “una tierra de tradición panteísta y matriarcal” (2011, 591), lugares comúns sobre Galiza moi frecuentes na altura. A inclusión de trazos coma estes fálannos dun esforzo por converter Castroforte nunha alegoría escalada de Galiza, mais as limitacións hermenéuticas son evidentes. De forma semellante, o único caso en que se menciona explicitamente o ‘separatismo’, Torrente difumina rapidamente as implicacións da palabra:

Añádase a esto el matiz separatista de la política de don Jerónimo [o J. B. orixinario], no sólo ante el Rey de Castilla, sino también ante la ambición del Arzobispo Ramírez [Diego Xelmírez, en cifra], y se tendrán todas las razones por las que éste pudo combatirlo ayudado por el poder real (que representaba el Mariscal de Bendaña) y por las tropas de todos los obispos de Galicia y Portugal. (592)

Ao converter Castroforte en separatista tanto de España como de Galiza, impídese a lectura da segunda como referente metonímico puro⁴⁹⁴. O achegamento do autor á alegoría nacional pasa

⁴⁹³ Na páxina 386 unha personaxe insinúa: “no confíe en la Sección de Dispersos Centralizados, porque lo probable es que todos sus funcionarios sean naturales de Villasanta de la Estrella” (Torrente Ballester 2011). Eis unha forma sutil de desnacionalizar o conflito: se quen forman a Sección (dependente dun ministerio español e localizada en Madrid, lembremos) son *villasantinos*, todo pode lerse, de novo, como apenas unha retesía entre pequenas vilas galegas.

⁴⁹⁴ A mesma estratexia aparece na páxina 302: “‘He pensado, añadí, que quizá debiéramos escribir a Camilo José Cela, que es un escritor gallego con buen conocimiento de los sotaños del idioma. A lo mejor nos echa una mano.’ ‘Nosotros no somos gallegos.’ ‘Pero quizás él no lo sepa.’ ‘Ni el nombre de Castroforte habrá oído en su vida.’” (Torrente Ballester 2011). Esta sección é particularmente escura, xa que no resto da novela fábase de Castroforte como a ‘quinta provincia’ galega e dise claramente que fica “en Galicia” (319). Talvez estean a afirmar que, dado que Castroforte non aparece en ningún documento

tanto por cumprir algúns dos seus trazos máis característicos como por agochar a chave textual; impedindo así a realización do seu obxectivo político clásico: o recoñecemento da dominación nacional nun reflexo idéntico e diverso asemade. Para obter de *La saga/fuga de J. B.* unha mensaxe semellante hai que esquecer ou sobreinterpretar deliberadamente; o cal non implica que esta non exista e, máis aínda, que non sexa a máis acaída desde un punto de vista hermenéutico.

Ora, se é certo que o autor introduce toda unha plétora de mecanismos para evitar a lectura alegórica que ela mesma demanda —ou, desde outra óptica, se subtrae o asento hermenéutico que permitiría chegar a ela— hai unha importante diferenza entre o tratamento concedido aos heroes e aos opoñentes que apunta para un certo compromiso político. En ningún momento se deitan dúbidas epistemolóxicas sobre a existencia plena dos últimos. As reiteradas acusacións de falsidade que recaen sobre os historiadores castrofortinos atinxen o seu relato histórico do pasado, mais non o adversario contra o que o elaboraron. Xa vimos anteriormente como Torrente recompilaba as acusacións comúns contra os nacionalismos sen Estado para colocalos na boca de Josualdo Bendaña; non hai ningunha acusación en toda a novela, no entanto, que envolva a invención dun adversario ou un conflito inexistentes. Os estratos acumulados de historia apócrifa, mitos e lendas con que as elites castrofortinas se opoñen ao poder central son historicamente dubidosos; mais o emprego deses medios ilícitos só ten sentido diante dun inimigo real. É a partir de aquí onde a vaguidade metonímica da novela comeza a tomar concreción e podemos comezar a distinguir cal foi o (outro) posicionamento político de Torrente a respecto da formación nacional galega.

4.1.5.7 Verdade poética e imaxinación histórica contra desmitificación. A filosofía da historia como substitutivo político

En seccións anteriores fomos adiando o desenvolvemento de varias conceptualizacións que imos retomar agora. Referímonos, por unha banda, á cuestión da *verdade poética* como posíbel forma de relativismo historiográfico oposto á desmitificación, e por outra á tendencia da historia da nación dominada a combinarse con esquemas propios da filosofía da historia. Son estas dúas ideas as que Torrente Ballester lle concedeu como lexitimación á historia nacional galega; como podemos ver, unha atangue ao ámbito epistemolóxico (como extraer coñecemento válido dos feitos pasados) e a outra ao hermenéutico e historiográfico (como interpretar e dispór eses coñecementos en forma narrativa). Comezamos, pois, pola cuestión da verdade, pois, ao noso parecer, é a que funda a posibilidade da outra.

Con efecto, e alén da desmitificación, existe aínda unha outra variante de relativismo historiográfico na obra de Torrente, aquela que Casas, no seu estudo da evolución teórica do Torrente historiador (2009), rastrexo no prólogo ao *Gárgoris e Habidis*, e define como “un alegato relativista sobre as posibilidades de que a Historia se constituía desde a imaxinación como disciplina poética” (16). No prólogo referido Torrente defende este modelo do seguinte xeito:

El libro con el que nos las habemos pertenece al género [...] que algunos llaman despectivamente historia-ficción y que yo prefiero llamar historia-poesía: la historia que se acoge [...] no a las reglas de la investigación positiva (aunque a veces las utilice, sino a la imaginación y a las musas. ¿No fue la historia, en sus comienzos, un género poético? [...] la buena prosa de Sánchez Dragó [...] le convencen [ao lector] por la

oficial público, non pode ser parte administrativa de Galiza. Mais Bastida, un dos interlocutores da conversa, é de Soutelo de Montes (308), na provincia de Pontevedra; a comprensión da conversa, pois, continúa a ser difícil. Sexa como for, é claro o propósito de dificultar a igualación alegórica entre Galiza e Castroforte de Baralla.

virtud de la palabra bien escogida y ordenada y no por el respeto a los encadenamientos de la lógica. (Torrente 2017, 20-21)

A cuestión da *verdade poética* ou *imaxinación histórica* en fronte da *verdade fáctica* é unha das problemáticas que máis lle interesaron ao autor nas derradeiras décadas da súa carreira. É un dos temas centrais da chamada “triloxía fantástica”, mais tamén comparece noutras obras posteriores de forte carga teórica, como *La muerte del decano*, novela negra en que a resolución do crime implica tamén a do confronto entre ambas as metodoloxías. En termos xerais, Torrente explorou a posibilidade de que a ficción (histórica) puidese alcanzar resultados que para a historia disciplinaria tradicional estarían vedados pola súa pretensión de cientificidade. Cando a ficción encena o pasado histórico preenche con invencións todos os baleiros que arrodean os datos contrastados; o relato resultante é falso, mais é capaz de pór en movemento os feitos e revelar verdades máis fondas que o historiador non pode formular seriamente. O argumento parece de procedencia aristotélica: a poesía olla para o universal en contraste coa historia, que se encarga do concreto; en consecuencia, a primeira é epistemoloxicamente superior á segunda.

Ora, non é tan claro que Torrente crese *en serio* nesa superioridade. A desmitificación crítica a historia profesional, que reproduce sen sabelo todos os mitos propagandísticos herdados do pasado; a imaxinación poética, ao contrario, considera que é lexítimo falsear os feitos se así for alcanzada unha maior profundidade na ollada ao pasado. Como podemos ver, a segunda non emenda a primeira, senón que a contradi directamente; son dúas teses, por tanto, que non poden ser mantidas ao mesmo tempo. Non, polo menos, se formuladas no mesmo nivel e con respecto á mesma disciplina. A explicación é doada: para Torrente, a historia debe expurgar os mitos dos seus contidos; a literatura, por contra, pode aproveitálos, pois a veracidade do seu método reside apenas na conclusión última e non nos pasos intermedios. En palabras do autor, “Historia y Literatura constituyen dos formas de indagación y expresión convergentes en su intento de aproximación a la realidad histórica, aunque por vías diversas” (Torrente Ballester, *La muerte del decano*; citado en Colmeiro 2004, 146).

O contraste entre ambas as dúas é directamente representado en *La Isla de los Jacintos Cortados*, que mesmo podería ser lida como unha parábola sobre a cuestión. Nesa novela, un historiador e un crítico literario compiten polo amor dunha súa estudante común. As dúas personaxes tentan demostrar que Napoleón nunca chegou a existir; mediante documentación, o primeiro, mediante a recreación verbal, o segundo⁴⁹⁵; asúmese implicitamente que quen sexa capaz de asegurar un acceso máis fiábel ao pasado ficará co amor da muller⁴⁹⁶. Que o crítico, o protagonista, perda finalmente a disputa supón o recoñecemento das limitacións da imaxinación estética como método histórico: ofrece verdade, ofrece beleza, mais non pode defrontar seriamente os mecanismos de validación e produción de seguranza teórica con que conta a historiografía. Adiantamos xa a conclusión desta sección, para que sexa patente a súa conexión coa argumentación inmediata: cederlle ao proceso de nacionalización galego a verdade poética, como fixo en *La saga/fuga de J. B.*, implicaba limitar a súa constitución identitaria a apenas as ferramentas da literatura; isto é, envolvía expulsala, dunha forma ben sutil, do ámbito da disciplina da historiografía.

⁴⁹⁵ Véxase, por exemplo, a seguinte citación: “mi procedimiento se opone al suyo: no es un modo racional de averiguación, sino místico. Consiste pura y simplemente en ver y en hacer ver para esto está el fuego, está el tumulto inquieto de las llamas [...] ‘Me dijo usted que orientase mi curiosidad hacia la Isla de La Gorgona. También me dijo que puedo ver lo mismo que usted ve. ¿Cómo se hace?’ Cuestión de palabras, Ariadna: eso fue lo que me respondió: ¡Todo lo importante del mundo se resume en palabras, abren o cierran, atan o libran! Las aprendí y dejé que de mis labios volasen!” (Torrente Ballester 1983, 63).

⁴⁹⁶ A interligazón entre epistemoloxía, política, e representación da muller como galardón do heroe é unha constante na obra de Torrente Ballester, que demanda unha lectura feminista non só das súas personaxes, senón tamén das súas ideas teóricas.

En *La saga/fuga de J. B.* hai varias declaracións de compromiso co tipo de cadro teórico descrito, sempre colocadas na boca dalgún membro da Tabla Redonda. Botemos agora unha ollada a algunhas das máis significativas. Xa no inicio da novela, após Bastida expor a historia da Táboa Redonda na “Disertación histórico-crítica”, un dos asistentes máis vellos e mellor informados conclúe que a *Historia de Castroforte* “en siete tomos” de don Torcuato del Río é “una sarta de mentiras [...]”. Como todas las historias. Esta, sin embargo, tiene una virtud: si es mala historia es, al menos, buena novela. Como novela la leía la gente, y así pudo creer lo que se decía” (Torrente Ballester 2011, 310). É a primeira introdución na obra dun tema —a superioridade estética da falsidade— que reaparece noutros momentos chave. O severo xuízo sobre a obra de don Torcuato está a aplicarse tamén sobre o seu referente real, as seminais historias de Galiza de 1865; a historia nacional galega é deficiente como contributo académico, parece concluír Torrente, mais magnífica como ficción. Este raciocinio recupérase varios centos de páxinas despois, no momento que, ao noso xuízo, constitúe o fulcro para comprendermos as posturas historiográficas en xogo. Após *La voz de Castroforte* publicar a entrevista con Josualdo Bendaña, que xa analizamos como a principal exposición da *desmitificación* da novela, José Bastida publica unhas “Puntualizaciones” en que tenta impedir o desartellamento da historia de Castroforte con abundante documentación contraria. A peza é interesante por varios motivos. En primeiro lugar, polo seu estilo marcadamente antiacadémico e amador⁴⁹⁷, que marca os defensores da historia nacional como *outra cousa* do que estritos pesquisadores profesionais. Alén disto, admite o marabillioso como factor causal válido (p. e. a existencia da cuarta dimensión, 595), e, sobre todo, defende que a mitificación é unha problemática inherente a todo acto historiográfico, con independencia do seu referente político (“se quita un santo para poner a otro, y el que destruya el mito de los Jota be acabará ocupando su lugar”, 596). Este breve xuízo é, dito sexa de pasaxe, o máis próximo que hai na novela a unha crítica á historiografía oficial española: todas as historias son míticas, tamén a dominante. Mais este é un diagnóstico sen máis ecos nin desenvolvementos. Fóra do que as “Puntualizaciones” defenden, interésanos tamén a opinión que lle merece o seu contido a Jacinto Barallobre despois de Bastida llas ler: son unha “absoluta falsedad, aunque no espero que nadie, ni el propio Bendaña, la descubra, de modo que viene a ser como si fuese verdadero” (597). Bastida non desminte a acusación.

Cando a historia castrofortina encontra un historiador profesional disposto a contrastala, Bastida acepta as limitacións dos arquivos tradicionais para disputar o conflito e abre a porta aos arquivos espurios, cuxa exploración conforma todo o terceiro e derradeiro capítulo, “Scherzo y fuga”. Está a aprender, pois, a lección de Barallobre: o que importa non é a verdade histórica, mais o seu funcionamento social efectivo. É entón cando trasmigra a través das almas dos seus devanceiros para coñecer o pasado polos seus propios ollos. O que acha non sorprende: a lenda dos J. B. é, no fundamental, verdadeira, e Bendaña, a pesar da súa evidencia documental, estaba enganado. De novo, a asignación de roles narrativos e a ambigüidade ontolóxica por parte de Torrente resulta fundamental aquí. Non hai nada no capítulo que permita distinguilo do resto da novela; nada suxire que sexa máis falso do que os outros. E, no entanto, o documentadísimo descrédito a que foi submetido o labor historiográfico castrofortino, acrecentado á natureza fortemente sobrenatural do episodio, impele a non tomarmos en serio o que está a acontecer: é o resultado de aceptar as limitacións historiográficas da identidade propia e opor á verdade histórica do Estado unha verdade imaxinativa ou poética. O relato resultante

⁴⁹⁷ Un exemplo con que Torrente acentúa e esaxera o seu amadorismo: “lo que intento es poner algunas objeciones, o apenas objeciones, diríamos chinitas, a la entrevista publicada en estas mismas páginas hace unos días, a un ilustre profesor que es otro J. B., no confundirse, porque no tengo la culpa de que mis iniciales, las de nadie y menos que nadie, las de nada y menos que nada, coincidan con las de ese empingorotado publicista” (Torrente Ballester 2011, 588).

é pouco plausíbel —esixe aceptarmos, por exemplo, que Jacobo Balseyro, J. B. da Baixa Idade Media, era *realmente* un bruxo— mais esteticamente convincente; é o pasado de Castroforte que *debería ser* —aínda que probablemente *non o sexa* de verdade.

Suxerimos agora combinar esta última afirmación —a compatibilidade entre *ser* falso e *deber-ser* verdadeiro— coa indudábel realidade ontolóxica da dominación política que analizamos na sección anterior. Podemos transitar, así para a seguinte cuestión relacionada: en que consiste a verdade poética da historia castrofortina e, por extensión, galega? A resposta aparece se temos en conta a profunda pegada de Benito Vicetto na obra de Torrente Ballester.

É necesaria agora unha breve digresión, pois o tema que estamos a discutir conecta con desenvolvementos anteriores desta tese que, aínda que non van ter incidencia na nosa argumentación presente, contribúen a comprendermos os procesos focados no longo percurso. Antes citamos a probábel procedencia aristotélica das ideas do ferrolán sobre a imaxinación histórica; así parecía recoñecelo Torrente no prólogo a Sánchez Dragó, cando di que “¿No fue la historia, en sus comienzos, un género poético?”. Candelas Colodrón confirma tamén o seu aristotelismo, e nota que en todo a súa delongada traxectoria como historiador da literatura o autor de *Los gozos y las sombras* entendía o propio labor como unha “contribución ‘al esclarecimiento’ de un momento histórico” (2006, 41). A idea de que hai unha verdade interna aos feitos que a historia profesional só raña en superficie é, pois, característica de todo o pensamento de Torrente Ballester. Como é evidente, este non é un aserto constructivista radical, senón idealista; é só na súa obra última que a cuestión da verdade foi achegándose para o ámbito disciplinario da literatura e deixou de ser, en aparencia, un *en-si* trascendental da propia historia. Ese idealismo torrentino provén dun substrato que nos é xa coñecido. Torrente Ballester estaba a continuar, por unha banda, a longa tradición do RM como solución vangardista aos problemas do idealismo e o romanticismo sobre verdade e arte. Na súa etapa inicial como escritor falanxista, non só cultivara unha arte destinada a iluminar unha verdade trascendental (histórica, case sempre; mais non só), senón que escribiu a máis importante preceptiva española neste campo após a Guerra Civil, o *Razón y ser de la dramática futura* (1937) —moi influenciado por Giménez Caballero, primeiro utente, lembremos, do RME no sistema cultural español. Naquel opúsculo, o ferrolán continuaba as ideas máxico-realistas europeas desde un punto de vista notabelmente menos laico⁴⁹⁸ e non moi distante do RM de Jünger: postulaba unha arte nova con que reespiritualizar a realidade mundanizada. Por outra banda, Torrente evidenciaba o maxisterio de Risco nas Mocidades Galeguistas: a influencia do xa mentado *Preludio a toda estética futura* (Risco 2004) alcanzaba até o título do texto citado de Torrente. Foi o autor ourensán quen uniu o pensamento estético galego á procura de contidos profundos, que debía ser alcanzada mediante métodos non-científicos e, en particular, poéticos. A mesma procura que, de formas diversas, continuaron Piñeiro e Cunqueiro nas súas preceptivas. Torrente sintetiza, grazas a súa longa e contraditoria traxectoria intelectual, todas as vías analizadas nesta tese, desde o RME até o RML. A súa idea de verdade poética supón un último testemuño, fortemente desacralizado e civilizado, dos debates que levaron a principios de século á discusión desa estética especulativa que quixeron ser, en maior ou menor medida, todos os RM.

Agora podemos retomar a débeda fundamental da verdade poética torrentina, que non é allea aos asuntos discutidos no parágrafo anterior. Quen inaugurou esa tradición de imaxinación histórica en Galiza foi o propio Benito Vicetto, quen seguramente a tomase da lectura de Novalis, aínda que, ao seu dicir, desenvolvía as ideas de Hölderlin sobre a intuición como ferramenta intelectual (Lama López 2001, 82). Desenvolveuna en *Rojín Rojal*, *Los hidalgos de*

⁴⁹⁸ Lembremos que o tipo de verdades profundas que Roh cría desvelábeis pola *Neue Sachlichkeit* eran verdades profanas, a propia marabilla do mundo fenoménico inmediato.

Monforte e a propia *Historia de Galicia*, e aplicouna de formas moi diversas nos seus traballos historiográficos e ficcionais. Para Vicetto, tanto os documentos e datos contrastábeis como a intuición fictiva eran capaces de chegar ao sentido profundo dos feitos pasados; nese sentido, non é estritamente necesario contar cos primeiros se a segunda deita o resultado verdadeiro. A visión deformada que Torrente presenta da historia e da historiografía galega provén de Vicetto nun triplo sentido. Primeiro, porque o autor representa en *La saga/fuga de J. B.* o relato histórico nacional como se desde o XIX até a actualidade tivese continuado efectivamente o viero metodolóxico vicettiano: unha mestura entre realidade e invención cun forte baseamento mitolóxico. Segundo, e a pesar da desmitificación proposta, porque Torrente mantivo posturas extremadamente próximas ás anteriores; a única diferenza reside en ter limitado a súa aplicación práctica á literatura. Terceiro, e máis importante, porque usou a visión filosófica da historia que estruturara o relato vicettiano para crear a súa propia narración do pasado de Castorforte.

Para o autor de *Los hidalgos de Monforte* a temporalidade de Galiza non se caracterizaría por seguir un percurso directo entre infancia prehistórica e madurez moderna guiado pola idea de progreso. Ao contrario, é unha historia sucada por circularidades e repeticións que se explican por unha legalidade anterior a elas. O historiador non toma o material e o arromba arredor dunha chave; *descobre* esta última operando por tras. Esa legalidade consiste na aparición recorrente dun outro pobo militarmente superior (un imperio, de regra) que domina Galiza e a despoxa da súa autonomía política. Ora ben; por cada derrota hai sempre un triunfo parello que a redime especularmente noutra época, “Vicetto interpreta a revolución de 1848 como un reflexo do holocausto no monte Medulio, ou as cortes de Cádiz como un epílogo da revolta irmandiña” (Lama López 2001, 85)⁴⁹⁹. O horizonte último é un futuro en que serán compensadas todas as derrotas, revelándose como pasos indispensábeis para unha Galiza advida nación⁵⁰⁰. A proposta vicettiana combina unha ollada pesimista do pasado, en que todo proxecto de constitución política *debeu* fracasar, cun optimismo providencialista para o futuro que enxerga unha redención final inminente.

A historia de Castorforte, construída arredor do heroe escolleito de nome J. B. é unha historia propositadamente vicettiana; éo, sobre todo, nas súas carencias. En tanto que relato máis mítico do que histórico, é falso; mais a súa ficción —imaxinación, intuición— desvenda unha verdade máis profunda⁵⁰¹: unha estrutura de dominación cíclica que constitúe a realidade última da historia galega. Como vimos, a existencia da violencia estatal, da eliminación sistemática dos contidos culturais concorrentes e dos mecanismos sutís de supervisión e control

⁴⁹⁹ Resulta moi rechamante a consideración das Cortes de Cádiz como un triunfo nacional galego. Alén de confirmar a delongada inestabilidade do galeguismo na súa escolla de referente nacional, contribúe a explicar a estraña escolma de marcos feita por Torrente Ballester para representar a metahistoria galega: xa nos seus referentes historiográficos o relato presentaba hibridacións notorias entre memorias nacionais —por efecto da tempera e sólida nacionalización española. A canonización do liberalismo español como momento redentor da historia galega está especialmente presente n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia*, como veremos.

⁵⁰⁰ Para o respectante á filosofía da historia na obra vicettiana, véxase Renales Cortés (1996).

⁵⁰¹ Torrente adoitaba afirmar que o propósito tras *La saga/fuga de J. B.* era crear unha “mitoloxía atlántica” —o cal, dito sexa de pasaxe, parece incompatible co intuito paralelo de desmitificación; o que indica que o uso que o autor fai do mítico non ten unha conxectural vontade patriótica, senón desautorizadora da historiografía nacional galega. O autor insistiu en que Galiza non contaba con mitoloxía propia e que, por tanto, se vira obrigado a imaxinala *ex profeso* para a obra que nos ocupa. É incerto que valor estaba a conceder Torrente Ballester á idea de *mitoloxía*. Se se trataba de *legendarium popular*, Torrente Ballester coñecía relativamente —entre outros motivos, porque era omnipresente na altura— e non acodía a el en exceso, ao menos nesta obra —sí, por exemplo, en *El cuento de Sirena* (1998a). Se se trataba dun panteón divino autónomo, é verdade que o coñecemento das antigas deidades precristianas galegas era moi incompleto na altura, dada a carencia documental e a falta de pesquisa —en *Bretaña, Esmeraldina*, case dúas décadas posterior, estas comezan a ser introducidas no canon identitario. Mais non parece que Torrente pensase nese aspecto concreto, pois non comparece nesta obra ningún tipo de divindade fóra da cristiá —e das imaxinadas na *Teocosmogonía* de Castiñeiras. Parece máis ben que Torrente buscaba unha mitoloxía providencialista como a de Don Rodrigo ou a de Sebastião o Desejado, cuxa influencia na obra é ben coñecida é admitida polo autor. O que tratou de facer, por tanto, é construír un mito moderno e providencial sobre a redención galega.

político era un dos poucos aspectos que Torrente presentaba sen ningunha hesitación. Esta discusión convida a revermos coas maiores cautelas a lectura desmitificadora desta obra; non porque esta non ocupe un lugar principal senón porque non é a súa chave alegórica última. Pola contra, está tamén no seu espírito a defensa da creación de mitos como forma de resistencia vicaria perante un poder omnímodo. É pouco relevante o carácter real ou inventado dos marcos arredor dos cales as elites da cidade erixiron a súa narración nacional; dado que a dominación que os articula é real, a súa invención tamén é un acto de resistencia épico. Esta si sería, por tanto, historizábel. Os protagonistas da novela teñen pechadas ás portas da verdade historiográfica e do heroísmo clásico, pero forman no devir das xeracións unha historia de resistencia. Esta está marcada polo *pathos* trágico da derrota predestinada que, no entanto, non impide unha nova revolución. Desde esta perspectiva, a ollada satírica omnipresente na novela converte os seus heroes en encarnacións do *ieron*, a figura que na comedia clásica trae a verdade a pesar da súa aparencia indecorosa e merecente da burla.

La saga/fuga de J. B. toma a estrutura narrativa de Vicetto mais despóxa do seu telos optimista, facendo recaer a énfase no fracaso e non na vitoria. Se aceptamos a chave metonímica proposta na sección anterior (Castroforte = Galiza), Galiza está condenada a rebelarse e a fallar unha e outra vez. Esta é unha visión pesimista do pasado proxectada cara o futuro, mais para interpretarmos a súa polaridade política cómpre lembrar que precisa de dous elementos de corte emancipador para se artellar: a) un suxeito histórico de corte substancialista predestinado á rebelión e b) un inimigo destinado á vitoria mais eticamente desacreditado, confinado á posición antagonista. En consecuencia, o destino de Galiza/Castroforte é permanecer integradas en España; en troca, poden estalo dunha forma non acomodaticia, pervivindo ahistoricamente nun proceso de construción nacional que nunca vai gañar mais que, por iso mesmo, nunca vai perder de todo. Isto foi, en resumo, o que Torrente quixo conceder ao receptor galego.

A aceptación eterna dunha dominación ilexítima en troca da lexitimidade dunha subversión que nunca vencerá: é un prezo moi alto a pagar, que no entanto a recepción galega pagou sen dubidar, talvez porque na altura un sucedáneo da historia era máis promisor do que nada. Ou talvez porque a falta dun pensamento articulado sobre a nación política e a estatalidade impedía detectar o profundo socavamento que Torrente estaba a executar sobre o nacionalismo galego no último gran momento histórico de *nation-building*. A concesión da verdade poética a Galiza tiña outra repercusión; legaba aos galegos o dereito ao cultivo da arte e da alta cultura en troca de renunciaren a un tipo de tarefa epistemolóxica que debía ser patrimonio de España: a historia. Incluso a defensa máis acesa da verdade poética non evita que, nun escenario de dobre *nation-building*, a disputa sexa sempre pola lexitimidade e pola veracidade historiográfica. Como anticipamos, o mito do arquivo funcionou diferentemente no caso galego e no latinoamericano. Sob a aparencia dunha visión conciliadora do conflito, Torrente minaba o proxecto nacional que se estaba a artellar en Galiza. Legar ao suxeito político galego o terreo exclusivamente poético cando o que se estaba a dirimir era a propia soberanía nacional equivalía a legar un presente envelenado.

En maior ou menor medida, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* e *Bretaña, Esmeraldina* aceptaron a proposta torrentina e construír a súa propia ollada da lexitimidade nacional sobre ideas de verdade poética. O que causou, aliás, o paradoxo de que a primeira gran novela longa de tema histórico publicada en galego se centrase en narrar unha historia imaxinaria. Como veremos, estas consideracións son inseparábeis do que consideramos un funcionamento deficiente como medio nacionalizador galego e un funcionamento efectivo na nacionalización española de Galiza. Abonda dicir por agora que a proposta torrentina da literatura como substituto da historia nacional foi aceptada pola novela histórica posterior; de

certo porque o modelo máxico-realista parecía asegurar suceso exterior, mais tamén porque permitía construír un relato galego despolementado e composíbel co español.

4.1.5.8. Conclusións. Repercusións políticas de *La saga/fuga de J. B.* e características posíbeis do modelo de RMG

Até agora tentamos iluminar dúas interpretacións posíbeis do texto torrentino; unha crítica e outra relativamente favorábel ao proceso de nacionalización galega. Tentamos argumentar, aliás, que malia a aparencia simétrica de ambas as lecturas, o resultado final do seu confronto era unha pesada hipoteca da capacidade galega para se autodeterminar historicamente e que, a pesar de todo, a postura torrentina foi considerada en Galiza como progresiva e comprometida. Para concluír, no entanto, cómpre situar o debate en perspectiva, e sinalarmos cales puideron ser as consecuencias políticas reais da tomada de posición torrentina. Após esta visión de conxunto, tentaremos extraer dos desenvolvementos anteriores unha serie de trazos estábeis para caracterizarmos o modelo que a novela incoou e que sería retomado no sistema literario galego.

Antes de máis, cómpre separarmos unha serie de ámbitos de afección política para podermos ollar con claridade as distintas repercusións do texto. Debemos comezar aclarando que todos os procesos políticos que indicaremos xa estaban en decurso nesas áreas de incidencia: o papel nacionalizador da novela consistiu en vehiculalos, orientalos e difundilos nuns determinados estratos sociais. Non tivo un papel protagonista desde un punto de vista causal, senón que fixo parte dunha larguíssima rede de medios nacionalizadores en que cada un pulaba por dirixir os outros cara unha dirección. Ora ben, dada a marcante influencia do texto, si ocupou un lugar relevante no interior desa rede de reprodución ideolóxica.

Do punto de vista do imaxinario ancestralizante, a intervención de Torrente foi tan continuísta como innovadora. Continuísta porque, como exploramos en 4.1.4, o argumentario escollido por Torrente para xustificar o seu cultivo dun formato máxico-realista aliñase coas evolucións sufridas polo “idealismo lírico” de Piñeiro na década anterior. Neste sentido, e colocándonos Torrente na diacronía, o que constatamos é unha simplificación da teorización orixinaria, unha volta aos motivos etnolóxicos e unha ancestralización: isto é, a concepción da poboación galega como máxica con total independencia dos contidos culturais concretos mobilizados nas propias obras literarias. Falamos de innovación, no entanto, porque Torrente executou a tarefa de desvincular completamente modelo de recepción e modelo de produción. O primeiro plausibiliza etnicamente; o segundo explora con total liberdade unha idea do sobrenatural que nada ten a ver xa coa xenuína marabilla popular. Paradoxalmente, esta desetnificación redundou nun aumento dos obxectos posíbeis a que aplicar a maxicalidade galega. Agora tamén a historia é enxergada como fantástica e marabillosa, cos resultados desmobilizadores xa apuntados. É unha concepción do histórico que xa fora fecundísima no RM desde os seus inicios e que despois será moi rendíbel na autopercepción histórica galega.

Mais *La saga/fuga de J. B.* non só coadxuvou á difusión da ollada exótica popularizada nos anos anteriores, senón que probou até que punto podía resultar proficua. O recibimento da novela foi certamente espectacular en ambos os sistemas literarios e culturais en conflito, e o grao de canonización do autor nas décadas subseguintes foi altísimo. *La saga/fuga de J. B.* mostrou á xeración posterior de autores galegos unha estrutura de oportunidade estética en que o valor máximo dos beneficios posíbeis era moi elevado. É o que logo describiremos como un incipiente circuíto de xeocultura exótica. O suceso de Torrente levou a numerosos axentes galegos a diagnósticos errados sobre os distintos sistemas literarios da altura. Por unha banda, conduciu a unha aposta colectiva por un formato estético en proceso de declinio. Se xa no inicio Torrente Ballester non podía aspirar á canonicidade de García Márquez, era improbábel que

autores en galego replicasen o suceso do propio Torrente. Este feito puido resultar ameazante para un sistema literario que, como o galego, estaba en proceso de constitución; parecía prometer, en fin, unha serie de recoñecementos e un funcionamento intersistémico que finalmente foi moito menos benéfico para o sistema en posición dominada⁵⁰². Ao noso parecer, baseándonos aquí no diagnóstico de custos/beneficios efectuado en 4.1.3, o prezo a pagar foi alto. Deixándonos de lado a cuestión puramente imagolóxica, este horizonte de expectativas contribúe a explicar casos tan polémicos como a mudanza lingüística de Alfredo Conde —cultivador moi sinalado do modelo torrentino— na década seguinte. A existencia, en fin, dunha *illusio* moi promisoría no campo literario rival fomentou ese tipo de mudanzas, alén de fenómenos característicos como a autotradución ou a alofonía que despois reveremos. Dificultou, pois, a constitución dunha *illusio* propia e do asentamento da *norma lingüística* —contra a que aliás Torrente argumentara en diversas ocasións.

Do punto de vista da difusión dun sentido común historiográfico na poboación letrada galega, debemos considerar *La saga/fuga de J. B.* como a primeira novela épica de tema histórico galego con gran difusión e suceso na segunda metade do século XX; o seu impacto —sempre contextualizado en relación á capacidade modesta de transmisión ideolóxica da novela contemporánea— debeu de ser relevante. Nun momento en que en Galiza ía comezar a institucionalizar parte dos contidos propios dos nacionalismos e rexionalismos galegos, produtos coma este puideron ter unha incidencia notábel á hora de seleccionar inventarios culturais. Cómpre engadir que a mudanza de réxime implicou unha notábel ampliación e renovación do corpo funcional e da esfera política, alén da aparición de toda unha nova industria cultural en Galiza; a xeración que incorporou estes discursos foi, en consecuencia, a encargada do primeiro gran labor de reprodución social do novo réxime político na Transición⁵⁰³. O fornecemento dun cadro histórico e imagolóxico como o presente —que, de novo, ecoaba en moitos dos outros presentes na esfera pública da altura— contribuíu para a creación dunha identidade galega simultaneamente autónoma e interior á nación española; un rexionalismo capaz de atraer e despolarizar as demandas dos sectores máis resistentes. En resumo, Torrente Ballester creou unha das primeiras macrometáforas *oficialistas* para conciliar a dobre identificación cultural e política na Galiza vindeira. A eficacia deste cadro foi aproveitada tamén pola *intelligentsia* española, que aprendeu formas fecundas de despolitizar o resistencialismo cultural galego.

La saga/fuga de J. B. tivo un papel importante na configuración dun consenso sobre como debía ser imaxinada a historia galega para crear un relato épico e, sobre todo, como debía funcionar unha novela histórica co intuito da autorrepresentación da comunidade imaxinada. Mostrou, aliás, que era posíbel crear un relato histórico heroico que mantivese a unidade de Galiza e España sen renunciar á diferenza histórico-cultural, incluso a certo antagonismo político. A importancia de *La saga/fuga de J. B.* reside tamén, pois, na cantidade e relevancia dos seus continuadores, que lle deron nova circulación aos seus modelos —e, en casos como os de Freixanes, unha circulación politicamente autorizada no sistema cultural galego, xa sin a incomoda carga do falanxismo, das acusacións de oportunismo e do uso exclusivo do castelán. Por outras palabras, unha das principais consecuencias políticas de Torrente foi a nacionalización banal española das elites candidatas a ocuparen a posición concorrente e o fornimento dun modelo en que reproducir, máis unha xeración, o cadro integrador.

Desenvolvida esta cuestión, podemos xa definir o modelo de Torrente, fulcro do que consideramos o RMG, arredor dunha serie de trazos explorados nas seccións previas. Estes son:

⁵⁰² Desenvolveremos esta cuestión no seguinte capítulo.

⁵⁰³ Moi en concreto, profesores de lingua galega no ensino de secundaria, asignatura en que foi delegada a función transmisora de todo contido nacional concorrente, desde apuntamentos de historia galega até ferramentas de sociolingüística política.

a) proximidade ás ficcións de arquivo (protagonismo do historiador, encenamento do acto historiográfico, presenza dun manuscrito inconcluso), b) adhesión a algunha forma de construtivismo ou escepticismo histórico, c) formulación dunha legalidade inmanente para a historia galega (filosofía da historia), d) posicionamento con respecto a relación política desexábel entre Galiza e España, d) uso dun narrador non-confiábel, e) aposta por un mundo ambiguo desautenticado e un estilo oral-escrito. Para rematar, debemos notar que o que denominamos *modelo* de RMG é unha etiquetaxe metodolóxica coas seguintes características:

- a) É un conxunto de repertoremas.
- b) É organizado e coheso: se aparece un repertorema é probábel que tamén aparezan outros da mesma serie. O motivo do protagonista investigador, por exemplo, adoita acompañar o metadebate sobre a historiografía. O rexistro oral-escrito acompaña e serve de sustento narratolóxico á ambigüidade dos mundos ficcionais.
- c) Ten natureza heurística: aínda que os repertoremas teñen tendencia a combinárense entre si e non con outros, o modelo que propomos é extraído dunha lectura da obra torrentina coa vista posta nas obras dos seus continuadores. Trátase, por tanto, dun artefacto, especificamente elaborado para estudar a recepción galega de Torrente. Unha visión ampla da proposta torrentina debería incluír repertoremas que nós imos deixar de lado, como a metaficción ou o cuestionamento da idea de identidade persoal. Debemos ser enfáticos: o que denominamos RMG é unha etiquetaxe puramente crítica que quere dar conta de varios fenómenos sociais en distintas escalas; o modelo produtivo proposto fai parte dese conxunto, mais non o esgota nin constitúe o seu núcleo de interese exclusivo.
- d) É aberto: non é preciso apareceren todos os trazos do modelo para podérmolo identificar nunha obra dada. En palabras de Even-Zohar, “a model [...] is not conceived of as a hermetically closed batch”, xa que “the actual mise-en-oeuvre of a repertoire is a dynamic negotiation between known options and the details of the ongoing event” (Even-Zohar 2010, 24). De entre as novelas que nomearemos como continuadoras de Torrente hai algunhas enormemente continuístas (*O Triángulo inscrito na Circunferencia*) e outras altamente diverxentes (*Mazurca para dos muertos*). E, ao envés, é frecuente apareceren novos trazos que dialogan coa propia serie e que exploran a súa matriz común. Por exemplo, a reincorporación da materia de Bretaña en *Bretaña, Esmeraldina*. Centrarémonos en textos especialmente continuístas co modelo, que viron nel a posibilidade de crear unha *gran novela galega*.
- e) O clúster de repertoremas non recibiu unha denominación unívoca; non está, por tanto, etiquetado. A pesar de que a continuidade dun herdo máximo-realista no sistema literario galego é evidente, a aplicación pública do carimbo ás obras subseguintes é cadora menos frecuente. En particular no propio campo literario galego, en que os autores estudados non adoitaron ser lidos como RMG. O conxunto de repertoremas non foi identificado como poética, tendencia, corrente ou escola; a aparición dos trazos non suscitou no receptor un identificador concreto —mais sí o *frame* antropolóxico.
- f) O modelo inclúe un determinado *modelo de recepción, repertorio pasivo* ou *formación de lectura*, cuxos termos exactos dependen dos individuos e do contexto en que é actualizado. A nosa hipótese da continuidade entre o “idealismo lírico” de Piñeiro e o folclorismo franquista, por unha banda, e o *depósito de ancestralidade*, por outra, explica que unha mesma obra poida ser lida sob articulacións imaxolóxicas ou teóricas sensibelmente distintas. En suma, a recepción española

tendeu a enfatizar os elementos primitivistas e a galega preferiu subliñar os trascendentalistas. A maior capacidade de difusión da institución española levou ás segundas seren lidas polo público maioritario como forma particular das primeiras. Referímonos con anterioridade a este feito como un conflito aberto por fixar os significados posíbeis dos textos máxicos galegos, así como por dirimir se o depósito de ancestralidade ía recar nunha camada social concreta —os remanentes da sociedade tradicional— ou sobre Galiza toda.

4.2 O RM NO SISTEMA LITERARIO GALEGO: O POLO DA RESILIENCIA

Neste capítulo tentaremos reconstruír a incidencia do RM no sistema literario galego posterior á entrada en vigor do Estatuto de Autonomía de Galicia. En coherencia coas hipóteses defendidas no capítulo anterior, partimos da base de que a poética latinoamericana chegou a Galiza a través dunha dupla mediación española que foi posibilitada pola autodescrición identitaria e estética elaborada desde o Grupo Galaxia nas décadas de 50 e 60. Por unha banda, o RM foi practicado en Galiza como resultado dunha incentivación activa desde a institución, a crítica e a publicística española, onde foi configurada a imaxe dunha Galiza ancestral ou primitiva en que o real e o máxico convivían con total naturalidade. Por outra banda, o proxecto dun RMG —denominado na protoesfera pública galega como *gran novela galega*— aproveitou o promisorio modelo inaugurado por Torrente para acrecentar capitais no sistema español e perseguir o desenvolvemento do que se concibía como unha literatura *normal*.

Defenderemos que durante a década focada, en que boa parte dos axentes do sistema literario galego centraron os seus esforzos na importación de repertorios para elaboraren a gran novela galega, emerxeu unha dinámica intersistémica de *exótico poscolonial*. Por outras palabras, institución e mercado españois reaccionaron ao reartellamento do sistema literario e da industria cultural galega continuando coa canonización de repertorios exotistas, propios do RM, que condicionaron a constitución dos primeiros imaxinarios literarios da época autonómica. Que estes fosen lexitimados mediante discursos próximos ao idealismo lírico de Piñeiro non evitou que coadxuvasen, na práctica, co proceso de exotización vertical. Por tanto, tiveron unha incidencia de peso no decorrer do conflito político e na articulación dos procesos de construción nacional e rexional producidos en Galiza.

Desenvolveremos as hipóteses anteriores a través de tres seccións histórico-teóricas e un caso de estudo final. En primeiro lugar, analizaremos o impacto do RM e, máis en concreto, a adaptación elaborada por Torrente, no comportamento do sistema de premios españois. En segundo lugar, desenvolveremos unha panorámica dos parámetros da planificación literaria galega na década de 80 e procuraremos ás repercusións da alta canonización en España na selección de repertorios narrativos. En terceiro lugar, tentaremos conectar os procesos anteriores con determinados fenómenos políticos coevos que servirán para explicarmos as consecuencias identitarias dos formatos cultivados. E, por último, empregaremos a primeira novela publicada por Víctor F. Freixanes, *O Triángulo inscrito na Circunferencia*, para contrastarmos as nosas hipóteses. O noso propósito xeral é mostrarmos a incidencia do RM na selección de repertorios estéticos seleccionados polos grupos resilientes na década de 80 e a súa correlación con fenómenos e proxectos propios da esfera do político; en particular, coa nova codificación territorial de Galiza.

4.2.1 As consecuencias do RM torrentino no establecemento dun circuío de xeocultura exótica. O sistema de premios español como exemplo de exótico poscolonial

No capítulo anterior revimos brevemente a fulgurante traxectoria canónica de Gonzalo Torrente Ballester logo que publicou *La saga/fuga de J. B.*; o autor ferrolán converteuse no

autor galego *imaxinado como galego* de maior recoñecemento español na segunda metade do século XX. Torrente Ballester consolidara definitivamente o camiño de canonización segundo parámetros alterizadores que abriña Cunqueiro, cuxo inicio explicamos en base a tres obxectivos estritamente literarios: a) renovar e ampliar os repertorios realistas, b) aumentar o número de lectores no momento de consumación da alfabetización total, c) contrapór unha literatura exótica interna ao ameazante RM latinoamericano. No terreo político, limitámonos a sinalar a función desempeñada polo depósito de ancestralidade como elemento de contención da emerxente identidade política galega e do autodeterminismo. Após a morte do ditador e a chegada do Estado das Autonomías esas dinámicas globais mantivéronse, mais mudaron sensibelmente as funcións desempeñadas, especialmente no segundo dos ámbitos sinalados.

Entre aproximadamente 1968 e o comezo da década de 90 unha relevante cantidade de autores galegos —especialmente notoria por comparación coas décadas previas— accedeu a posicións canónicas no campo literario español; se estudarmos a lista de autores galardoados entre esas datas con algúns dos máis importantes premios do campo literario devandito comprobamos que a concentración de autores galegos premiados non ten comparación posíbel nin antes nin despois⁵⁰⁴. Tras o Premio Nadal de *Un hombre que se parecía a Orestes* no 1968, Torrente Ballester gañou en 1973 o Premio de la Crítica de narrativa castellana por *La saga/fuga de J. B.* e o Premio Nacional de Narrativa en 1981 por *La isla de los jacintos cortados*. A partir do inicio da década de 80 os casos excepcionais que supuxeran Cunqueiro e Torrente Ballester pasaron a se converter en xenuínas tendencias. A popularidade do RMG incoado por Torrente Ballester levou Cela a protagonizar tomadas de posición moi alleas á súa traxectoria literaria anterior: con *Mazurca para dos muertos*, pola que recibiu o Nacional de Literatura en 1984, comezou a situar a súa ficción en Galiza e a cultivar o fantástico antropoloxizado⁵⁰⁵. Era a primeira obra da ás veces chamada “triloxía galega” (*Mazurca para dos muertos* 1983, *La cruz de San Andrés* 1994, *Madera de boj* 1999). José María Merino, leonés nado na Coruña que adoitou empregar a galeguidade como lexitimador poético, gañou en 1985 o Premio Nacional de la Crítica con *La orilla oscura*⁵⁰⁶ —episodio este último sobre o que voltaremos despois. En 1986 Alfredo Conde converteuse no primeiro autor premiado polo Premio Nacional de Narrativa por un libro en galego, *Xa vai o Griffón no vento*⁵⁰⁷. Entre o 1960 e o ano 1991

⁵⁰⁴ Os premios consultados para a nosa análise foron: Premio Nadal, Premio Nacional de Narrativa, Premio de la Crítica de narrativa castellana, Premio Planeta, Premio Alfaguara de novela en lingua castellana e Premio Biblioteca Breve de novela. Unha ollada aos premios concedidos mostra que a canonización do RM proveu fundamentalmente dos premios Nacional de Narrativa e o Premio de la Crítica de Narrativa castellana (incluímos no cadro o Nadal xa que, dado o seu carácter precursor, é preciso contalo para traxermos o período). O cultivo desta modalidade non suscitou galardóns dos outros grandes premios existentes: nin do Alfaguara, nin do Biblioteca Breve.

⁵⁰⁵ Ben é certo que Cela xa protagonizara un sonado achegamento a Galaxia en volta de 1952 na procura dunha tradución galega para *La familia de Pascual Duarte*: “Esta idea de querer integrarse na campo literario galego tamén aparece nas cartas que dirixe o propio Cela a Celso Emilio Ferreiro [...], bo amigo do escritor. De feito el dende 1952 quixo ver a súa novela en galego, pero non foi doado que Galaxia accedese ó seu desexo, nin anteriormente Bibliófilos. Foi Carlos Martínez Barbeito o que intercede ante a editora compostelá polo seu amigo Cela” (Villanueva Gesteira 2015, 371). Como é sabido, o encargado de executar *A familia de Pascual Duarte* acabou sendo Vicente Risco. Segundo Liñeira (2017, 482), en 1999 tentou un achegamento semellante para buscar quen traducise, precisamente, *Mazurca para dos muertos*; unha tarefa que finalmente levou a cabo Xesús Rábade Paredes. A estas tomadas de posición no campo literario galego podemos engadir a publicación de *Papeles de Son Armadans* desde 1956 a 1979, revista literaria fundada e dirixida polo propio Cela que costumaba publicar textos en galego (maioritariamente poesía) e recensións e panorámicas da literatura galega recente.

⁵⁰⁶ Recibida, de feito, como análoga ao RM (Gullón [1987] 2010): “Merino, desde su primera novela, *La novela de Andrés Choz* (1976), se inserta en una corriente novelística moderna presente en ambas vertientes del mundo hispánico y en literaturas de distintas lenguas, a la que aludiremos diciendo que abarca a todas aquellas obras en que la realidad vuelve a ser reencantada, y quizás *Cien años de soledad* (1967) sea la muestra tónica en tal vena”. Nótese a naturalización dun suposto RM panhispánico e a referencia velada a “distintas lenguas” que, neste caso, parecen estar a referir a galega.

⁵⁰⁷ Entre os finalistas da edición dese ano estaba o *Arnoia*, *Arnoia* (1997) de Méndez Ferrín, o que suxire que, despois de premiar o *Passeig d'Aniversari* de Joan Vinyoli en 1985, o Ministerio de Cultura —convocante do xuri do premio— dedicara

practicamente todas as obras galegas premiadas no circuíto de premios español contiñan elementos fantásticos alicerzados na antropoloxía ou na etnoloxía, con dúas excepcións: *Corte de corteza*, con que Daniel Sueiro gañou o Alfaguara en 1968⁵⁰⁸, e *Filomeno, a mi pesar*, do propio Torrente Ballester, que levou o Planeta en 1988⁵⁰⁹.

Os datos son aínda máis ilustrativos se os comparamos co histórico de premios: entre a fundación do Premio Nacional de Literatura en 1924 e a vitoria de Torrente Ballester en 1981 tan só houbo dous autores galegos premiados⁵¹⁰; entre 1986, o ano en que o gañou Conde, e a actualidade (2021), foron tres os galardoados galegos⁵¹¹. En conclusión, máis dun terzo dos premios nacionais españois gañados por narradores galegos nun prazo de 96 anos concentrouse no lapso dun lustro, e canonizaron novelas de feitura moi semellante. Debemos lembrar, neste sentido, que en continuidade co funcionamento do premio devandito na ditadura, nos primeiros anos do período democrático o xuri encargado de nomear os gañadores era escollido directamente polo Ministerio de Cultura (Perret 2015, 79), e que “the way the Ministry of Culture marketed National Award-winning novels in these early years suggests that perhaps the promotion of literature was not the state’s principal concern” (80).

Antes de revermos a incidencia desta rede de canonización exótica sobre a propia literatura en galego, debemos rexistrar algunhas evolucións sorprendentes que experimentou nos anos vindeiros. Se ampliamos a focaxe e incluímos non apenas autores galegos ou lidos como galegos —Merino—, senón tamén doutras procedencias, podemos comprobar a alta valoración do modelo fraguado por Torrente Ballester e os novos contextos en que foi mobilizado. Debemos comezar revendo o caso do propio Merino que, como dixemos, adoitaba ser incluído nesta vaga de novelistas galegos embora se recoñece como leonés:

P.-[...] Naciste en 1941 en La Coruña [...] ¿Atribuirías en parte tu interés por la fantasía a estos años iniciales en Galicia, tierra de “meigas” y de autores de lo maravilloso tan destacados como Wenceslao Fernández Flórez, Alvaro Cunqueiro o el Gonzalo Torrente Ballester en *La saga/fuga de J.B* [sic]?

R.-Vamos por partes. Mi padre escapa de León a Galicia al principio de la Guerra Civil y en La Coruña, tras muchas peripecias, conoce a mi madre, de familia gallega... Mi abuela materna [...] era una campesina que hablaba solamente gallego y cuando estaba con ella, generalmente en verano y muy niño, aparte de hablarme de aparecidos, rezar oraciones raras en las tormentas para prevenir los rayos y llevarme a una meiga cuando tuve unas extrañas erupciones en la piel —por cierto, la meiga me curó a base de pintar la cruz rúnica sobre las erupciones con un palo carbonizado de higuera, que conservé durante muchos años admirado de sus poderes mágicos— me contaba algunas historias curiosas que me hacían ver la realidad desde una perspectiva peculiar; pero mi abuelo leonés [...] para decirme que el Camino de Santiago pasaba por delante de su casa no me señalaba la carretera, sino la Vía Láctea... y también escuché de su boca historias sorprendentes en ciertas reuniones familiares, nocturnas y festivas. [...] De

que era preciso galardoar unha obra en galego. Para unha análise da encadratura con que o Premio Nacional español e o Ministerio de Cultura focaron a novela de Conde, véxase Perret (2015),

⁵⁰⁸ Repárese en que a primeira canonización institucional de Sueiro era bastante anterior, pois xa recibira o Nacional de Literatura en 1960.

⁵⁰⁹ O caso do Premio Planeta merece unha mención á parte: efectivamente, premiou Torrente en 1988 por *Filomeno a mi pesar* e Cela en 1994 por *La cruz de San Andrés*; obras que, embora tematizasen nalgunha medida aspectos da vida cotiá ou histórica galega non presentaban xa ningún elemento fantástico. A premiabilidade destas obras galegas máis próximas ao realismo parece corroborar a nosa hipótese de que o circuíto do “exótico poscolonial galego” comezou a perder potencia conforme devalaba a década de 80.

⁵¹⁰ Wenceslao Fernández Flórez por *Las siete columnas* en 1926, Daniel Sueiro por *Los conspiradores* en 1960.

⁵¹¹ Manuel Rivas por *Que me queres, amor?* no 1996, Suso de Toro por *Trece badaladas* en 2003 e José María Merino por *El río del edén* en 2013. Nótese que o premio de maior entidade conseguido por de Toro no sistema literario español foi por unha obra con elementos fantásticos, unha poética que non é representativa da súa traxectoria literaria global.

adolescente también descubrí a Wenceslao Fernández Flórez: me entusiasmó *El bosque animado*... Sin embargo, la obra de Álvaro Cunqueiro empecé a conocerla cuando fui a estudiar a Madrid, a los 15 años: compré *Merlín y familia* en un saldo de libros [...]. Torrente Ballester pertenece al mundo de mis lecturas adultas: leí por primera vez *La saga-fuga de J.B.* en 1972, cuando se publicó. O sea, que en mi inclinación hacia lo fantástico hay ciertos elementos que pueden tener que ver con la experiencia oral, pero lo más estructurado proviene de la afición lectora. (Noguerol 2013, 406-407)⁵¹²

A canonización de Merino pode servir de ligazón entre o RMG e o ascenso, inmediatamente posterior, do chamado “Grupo Leonés”, en que se contaba este autor. Entre os membros canonizados dese grupo estaba Luis Mateo Díez, cuxa obra *La fuente de la edad* (1986) foi premiada co Premio Nacional de Literatura e o Premio de la Crítica de Narrativa. A estes dous cabería acrecentar Juan Pedro Aparicio, finalista do Nacional en 1986 por *El año del francés*⁵¹³; talvez tamén Antonio Pereira, que embora non chegase a acceder a posicións centrais do campo cultivou repertoremas semellantes aos dos anteriores e foi lido sob idénticos parámetros⁵¹⁴.

Conxecturamos que tanto a poética practicada por eses autores como o seu recoñecemento simbólico procedían dun aproveitamento táctico do incipiente circuíto de xeocultura exótica que comezara a operar por volta da fin do réxime franquista. O Grupo Leonés aproveitou a estratexia de canonización desenvolvida por Cunqueiro e Torrente Ballester na década anterior: isto é, empregaron unha heteroimaxe rexional ruralizante para accederen a un nicho inaccesíbel a quen escribise desde o *etnos* oficial español⁵¹⁵. Non por acaso, os autores do grupo protagonizaron tomadas de posición leonesistas. O novo fantástico culto abandonou a matriz galega e estendeuse por todo o territorio que na partilla epistémica da nación literaria española proposta por Menéndez Pidal correspondía ao non-realista. Así o confirma que aínda en 2016 o depósito de ancestralidade continuase a explicar e lexitimar a poética destes autores, agora baseada na cosmovisión dun “Norte español”:

En ambos relatos [*Expiación* e *El peregrino* de José María Merino] Galicia, especialmente el Camino de Santiago, se presenta como un lugar propicio para lo fantástico. Esto tiene su origen en la narrativa construida por los autores del Grupo Leonés, cuyas historias (en su gran mayoría) se encuentran hábilmente situadas en el Norte español, vertebrador de los sucesos sobrenaturales. En este aspecto, puede relacionarse con la visión de lo “real maravilloso” americano, como defendía Alejo Carpentier en el prólogo a *El reino de este mundo*, y el espacio mítico de Macondo de García Márquez en *Cien años de soledad*, sociedades en cierto modo muy ancladas en

⁵¹² Nunha entrevista recente, en que era preguntado pola presenza dos seus pais na súa obra, dicía que “Ambos han sido relevantes, por supuesto. Lo que sucede es que cuando me he referido a mi padre lo he hecho en relación a su vinculación con los libros, que era casi casi supersticiosa. A mi padre le recuerdo como ejemplo de la literatura formal y a mi madre de la oral o popular. Era —como todo el mundo sabe— gallega, y tanto ella como mi abuela me contaban muchos cuentos durante mi infancia. Algunos, todavía lo recuerdo, hasta me hacían llorar. Había algunos terribles, historias de pérdidas, de abandonos, de muertes...” (Leotopía 2017). A pseudoteoría da avoa como ligazón co mundo ancestral e a literatura oral fora empregada como ilusión biográfica por Torrente para xustificar un RMG; a rendibilidade da súa proposta pódese conferir aquí, mais tamén fixo aparición no propio campo literario galego. Freixanes, nun texto sobre o que deberemos voltar, tentou formalizar a explicación en 1992 nun encontro entre escritores das distintas linguas existentes no Estado, denominándoa, acaidamente, “teoría de la abuela” (1992). Como tamén veremos, mesmo García Márquez botou man do lugar común para ligar a súa propia poética con Galiza.

⁵¹³ Leva tamén o Nadal en 1988 por *Retratos de ambigü*, distante xa dos parámetros que reúnen as obras citadas.

⁵¹⁴ “Pereira, con el paso del tiempo, iría afianzando una voz depurada y un mundo personal, creándose su propia estirpe y levantando acta de un territorio literario [...] del que también formarían parte, ya escribieran en gallego o en castellano, Cunqueiro, Casares, Basilio Losada, Merino y Luis Mateo Díez, en quienes pesa de igual modo la tradición del relato oral” (Valls 2012).

⁵¹⁵ Como exemplo de estudos que relacionan os autores devanditos co RM, véxanse García Sánchez (2000) ou Robledo Vega (2016).

el pensamiento primitivo y donde lo maravillo no [sic] fantástico se cree posible.
(Robledo Vega 2016, 283)

Independentemente da perigosa ferramentaxe crítica activada, en que se conserva a idea de mentalidade primitiva cando xa ninguén ousaría mentala —nin tan sequera nos momentos máis exotizantes dos RML e RMG se activaba explicitamente ese concepto—, o relevante deste fragmento é que a tese de fondo está invertida. Non é que a maxicalidade do “Norte español” explique a galega, senón xustamente ao contrario. Sabémolo porque na recepción de Cunqueiro e Torrente Ballester nunca se fixera referencia a esta ‘norteñidade’ hipotética, senón exclusivamente ao feito de seren galegos. E, con efecto, aínda a recepción de Merino procuraba explicar a súa poética a través da galeguidade. Foi despois, co acceso do resto do Grupo Leonés a posicións centrais, cando se ampliou o cadro aos termos de Pidal para impulsar un rexionalismo literario leonés⁵¹⁶. Esta posíbel lectura do fenómeno non escapou, aliás, ao propio Merino:

P.-¿Te sientes cercano a estas poéticas de la imaginación, generalmente olvidadas por la crítica durante años, pero cuya existencia tú te has encargado de destacar cuando este posicionamiento resultaba excepcional?

R.- En cierta ocasión he recordado que don Ramón Menéndez Pidal, a mi juicio equivocadamente, atribuyó a la cultura española una natural propensión a lo “realista”, con exclusión, eso sí, de “el occidente leonés y Galicia”. Sin embargo, creo que en la erradicación de lo fantástico de la cultura española tuvieron mucho que ver la Iglesia y la represión inquisitorial. (Noguerol 2013, 407)

Mais tanto as obras destes autores como a negociación do leonés no novo cadro autonómico fican xa fóra do noso ámbito de estudo. Debemos engadir unha última novela canonizada na década, que atestigua a máxima ampliación do cadro imaxolóxico inicialmente formado sobre as teorías piñeirianas. Referímonos a *Obabakoak* de Bernardo Atxaga, gañadora do Premio Nacional de Literatura Española en 1988⁵¹⁷. O suceso da obra, que aliás inaugurou a

⁵¹⁶ Sorpresivamente, a tradución de *Arraianos* ao castelán por parte da editorial Hoja de Lata foi publicitada en virtude dun suposto *realismo máxico do noroeste*: “Ferrín ha forjado un universo literario propio en el que la fantasía se entremezcla con la realidad, por lo que se le suele encuadrar en el llamado realismo mágico del noroeste, junto a Cunqueiro, Torrente Ballester, Ánxel Fole, José María Merino o Luis Mateo Díez, entre otros” (en <http://www.hojadelata.net/tienda/arraianos/>). A mesma descrición do proxecto ferrinián como máxico-realista do noroeste aparece *verbatim* na ficha correspondente ao autor no portal New Spanish Books, ferramenta para a exportación internacional do libro ‘español’ creada polo Instituto de Comercio Exterior (ICEX) e o Ministerio de Cultura y Deportes (<http://www.newspanishbooks.br.com/author/mendez-ferrin-xose-luis>). O propio Méndez Ferrín empregou ese cadro discursivo nunha entrevista en 2011 cuxos termos, aliás, son próximos aos empregados para negociar o RMG en España: “—Gamonedá rememora cómo lo conoció a usted a través del poema “Roi Xordo” cuando lo leyó en gallego, sintiendo un ‘impulso pasional’. ¿Cree que ese es un poder de todas las lenguas o en especial del gallego? —No creo que nuestro idioma [...] tenga un algo especial. Gamonedá es un leonés; por lo tanto, siente al igual que José María Merino o la propia Eloísa Otero su proximidad más a Galicia que a Castilla. Es lo que Mateo Díaz llama cultura del noroeste, [...]. Esa llamada a lo ancestral que tienen los leoneses hizo que Gamonedá se fijase en la poesía gallega del siglo XX” (Mato 2011).

⁵¹⁷ Rexistramos na seguinte tabela o conxunto de premios recibidos por novelas influenciadas polo RM:

Ano	Premio	Autor
1960	Premio de la Crítica de Narrativa castellana	Álvaro Cunqueiro. <i>Las crónicas del sochantre</i> .
1968	Premio Nadal	Álvaro Cunqueiro. <i>Un hombre que se parecía a Orestes</i> .
1973	Premio de la Crítica de Narrativa castellana	Gonzalo Torrente Ballester. <i>La saga/fuga de J. B.</i>
1981	Premio Nacional de Narrativa ⁵¹⁷	Gonzalo Torrente Ballester. <i>La isla de los jacintos cortados</i> .

premiabilidade de autores en éuscaro no gran sistema de premios español, patentiza que a maxicalización do concorrente interno acabou por converterse nunha forma habitual de xerir xa non a relación específica entre España e Galiza, mais entre a representación da nación oficial e a das unidades internas, sexa cal fose a súa codificación política —unha transición discursiva que, grazas á memoria do rexionalismo franquista, resultaba fácil de executar. A unha institución comprometida con esta ollada, dirixida a establecer e conter as novas identidades autonómicas, aliouse unha camada de escritores que vía nesta man tendida unha oportunidade proficua. Consolidábase así un reducido nicho de mercado para as literaturas estatais non-españolas, que debían empregar a autoexotización para poderen ser exportadas ao sistema literario dominante. Así o notou Delgado (2014), quen afirma que para as obras éuscaras teren suceso no circuíto literario español debían localizarse

o bien en espacios imaginarios (Obaba), o bien en espacios cerrados y/o privados. En *Obabakoak* y en *Bilbao-New York-Bilbao*, lo vasco está presente [...] pero es un mundo vasco que no crea tensión para el lector español. En el caso de Atxaga, por su estilo realista mágico, por su superposición de narrativas, por su localización de las historias en un tiempo pasado. (2014, 178)

Mais o éxito de *Obabakoak* é tamén testemuña doutros procesos anexos. A autora constata que na pasaxe das obras en éuscaro ao sistema literario español era ocultada a lingua da obra, “como si la lengua original fuera un pequeño, pero soslayable, inconveniente” (2014, 178). Este é tamén un fenómeno ben documentado no sistema literario galego (Dasilva 2019), en que a autotradución —explícita ou oculta—, a aparición simultánea de orixinal e tradución e a troca de lingua literaria comezaron a ser moeda de curso corrente —tendencias, estas, de certo inauguradas polo propio Cunqueiro, e representadas na altura pola traxectoria de Alfredo Conde.

Non todas as obras anteriores encaixan por completo co modelo tracexado nas conclusións do capítulo anterior. Ese modelo, lembramos, é heurístico, e está especificamente deseñado para dar conta da recepción de *La saga/fuga de J. B.* no campo literario galego, a que dedicaremos a nosa atención na sección seguinte. Ora ben, todas as obras premiadas mostran en maior ou menor medida unha utilización do legado torrentino: a ubicación en enclaves imaxinarios⁵¹⁸, a centralidade concedida a espazos considerados “loais” ou “periféricos”, o uso de elementos fantásticos con carácter puntual e en combinación co procedemento metafictional, a centralidade do discurso metahistórico. A traxectoria deses repertorios no sistema literario español patentiza, no entanto, un progresivo esgotamento. O equilibrio entre reflexión metafictional e elementos fantástico-sobrenaturais foi abalando cara o primeiro dos polos, substituíndo devagar *fantasía* por *fictionalidade* e *cosmovisión* por *folclore*. No caso galego, isto é particularmente patente en Alfredo Conde, quen cultivou un modelo literario moi debedor xa non de *La saga/fuga de J. B.*, senón das outras obras da “triloxía fantástica”; en concreto, de *La Isla de los Jacintos Cortados* —que, aliás, foi traducida para o galego polo propio Conde.

1984	Premio Nacional de Narrativa	Camilo José Cela. <i>Mazurca para dos muertos</i> .
1985	Premio de la Crítica de Narrativa castellana	Luis María Merino. <i>La orilla oscura</i> .
1986	Premio Nacional de Narrativa	Alfredo Conde. <i>Xa vai o Griffón no vento</i> .
	Premio de la Crítica de narrativa castellana	Luis Mateo Díez. <i>La fuente de la edad</i> .
1987	Premio Nacional de Narrativa	Luis Mateo Díez. <i>La fuente de la edad</i> .
1989	Premio Nacional de Narrativa	Bernardo Atxaga. <i>Obabakoak</i> .

⁵¹⁸ Unha tendencia que, en boa verdade, xa inaugurara o *Volverás a región* (1967) de Juan Benet.

En palabras de Amell (1992, 9) referidas a Luis Mateo Díez, mais que poderían aplicarse con algunhas matizacións a Conde, Merino ou Aparicio: “los elementos experimentales se han reducido casi hasta su desaparición [...]. En ellas se da nuevo valor a elementos de la narración tradicional [...] al tiempo que se incorporan elementos ajenos al realismo (lo fantástico, el mito)”. Así, o modelo vai abandonando os repertorios máxico-realistas e pasando engrosar ese alto *midbrow* de que falamos, agora moito máis industrializado e formulaico do que en Cunqueiro e Torrente Ballester. Diferentemente do caso latinoamericano, en que as epígonas máis coñecidas (Laura Esquivel e Isabel Allende) mantiveron en primeiro plano o elemento fantástico e buscaron o suceso comercial a través de, por exemplo, a mestura coa novela romántica e de aventuras, os epígonos españois caracterizaronse por unha regresión ao realismo inicial e aos parámetros folclorizantes. Este declínio do modelo, que comezou moi próximo ao RM popularizado na altura e que no decurso de dúas décadas foi desembocando nunha novela histórica con gran presenza metaficcional —próxima á *historiographic metafiction* de Linda Hutcheon—, fai parte dun proceso incoado pola propia *La saga/fuga de J. B.* Tal e como afirmamos na nosa análise da novela, esta xa empregara a metaficción para reducir a forza do sobrenatural do RM latinoamericano.

Nos exemplos anteriores, a que acrecentaremos a seguir os pertencentes ao sistema literario galego, confírese a implantación dun circuíto de exótico poscolonial análogo ao que partira das literaturas latinoamericanas por volta da publicación de *Cien años de soledad*. Neste sentido, o caso galego-español non é excepcional, senón que confirma a norma das tendencias mercadolóxicas dos anos 80: presenta os mesmos trazos que caracterizan o consumo de literatura das antigas colonias por parte das metrópoles europeas. Do mesmo modo que aconteceu neses enclaves, a demanda de *marabilia* coloniais acabou reorientando os proxectos literarios das literaturas sen Estado nos anos subseguintes —nomeadamente, a galega. No entanto, hai algunhas diferenzas relevantes que debemos anotar. En primeiro lugar, aínda que a Galiza da altura contaba cunha autodescrición en chave colonial e un proxecto independentista en decurso, non accedera —e, finalmente, non chegou a acceder— á independencia ou descolonización. Este feito diferencial tivo un grande impacto na forma en que se cultivou o que, desde a propia tradición crítica galega, adoitou denominarse *alegoría nacional*. En segundo lugar, e como xa apuntamos, os réditos tirados da autoexotización foron moito menores do que nos casos latinoamericano e indiano —por colocarmos os dous exemplos paradigmáticos. Ningún dos autores canonizados como máxico-realistas foron exportados fóra de España; por contra, funcionaron como mercadoría marabillosa rexional destinada exclusivamente para consumo interno. No decorrer das seguintes décadas, e na medida en que deixaron de ser politicamente necesarios, os autores e obras foron perdendo canonicidade, ficando nun lugar periférico —ou desaparecendo por completo— do relato elaborado pola historia literaria española posterior.

4.2.2 Fulcros estético-políticos dos sectores hexemónicos no sistema literario galego: Normalización, anosamento, gran novela galega. O impacto da canonización española do RMG no sistema literario galego

O inicio da transición política no Estado Español en 1975 e, sobre todo, a aprobación do Estatuto de Autonomía de Galicia en 1981 marcaron o comezo dunha transformación radical no funcionamento do sistema literario galego e nos parámetros estéticos das elites en posición planificadora. O inicio da normativización do galego, a súa introdución como materia obrigatoria no ensino e o seu uso como lingua ritual na liturxia política, feitos definitivamente consumados coa entrada en vigor do Plan de Normalización Lingüística de Galicia (1983), convertérono nun dos principais marcadores identitarios da nova entidade territorial en

constitución. A institucionalización e patrimonialización da lingua galega afectaron indirectamente o sistema literario que a conseguiu instituír como norma sistémica. Este experimentou unha consolidación imperfecta mais definitiva. Entre as novidades máis salientábeis dentro do panorama literario poderíamos mencionar, seguindo González-Millán (1994b e 1996) e Vilavedra (2000b), o incremento dos títulos anuais publicados, a aparición progresiva de novas editoriais, a constitución dunha incipiente industria cultural, a ampliación dos repertorios literarios, a formación progresiva dun sistema de premios autóctono e a asignación de fondos autonómicos destinados á axuda da publicación en galego.

O previsíbel aumento da capacidade editorial e do potencial número de lectores que prenunciaba o recoñecemento xurídico de Galiza como “nacionalidade histórica” fixo que aparecese unha discusión escaldante polo *deber ser* da literatura galega na nova etapa. Este tipo de disputas preceptivas existiran con anterioridade a 1980 —e son paradigmáticos, neste sentido, dous dos exemplos xa revistos aquí, a “Carta a Manoel Antonio” de Mourullo e as reaccións de Ferrín ao “Limiar” a *As covas do Rei Cintolo*⁵¹⁹. Mais a multiplicación deses debates na altura non tiña parangón posíbel nas décadas pasadas: estaba en xogo como ían ser empregados o novo aparello autonómico e a nova industria cultural, que autoimaxe ía ser exportada no exterior e que formatos debían ser importados para equiparar a literatura galega ao que comezaba a ser considerado unha literatura *normal*.

A idea de *normalización* como ideoloxema reitor dos proxectos culturais e políticos do polo da resiliencia —e, en xeral, do modelo cultural autonómico— foi inicialmente emprestada da sociolingüística catalá. Era unha etiquetaxe útil para conseguir consensos mínimos entre os grupos políticos hexemónicos no novo período: especificaba un obxectivo a medio prazo para a lingua dominada sen referir con exactitude que papel debía xogar a lingua dominante. Así, a normalización lingüística podía ser interpretada —e así foi de regra interpretada— como unha homologación entre os usos públicos de ambas as linguas e unha progresiva igualación das capacidades dos cidadáns en cada unha delas. O termo era suficientemente vago para como ser mobilizado, con direccións políticas opostas, tanto polos sectores resilientes como polos oficialistas. Podía servir tanto para artellar un plan de conquista progresiva de posicións como para marcar un teito a partir do cal a administración non podería intervir máis. Era un concepto, en fin, relativamente cómodo aos distintos grupos hexemónicos, por moito que a súa denotación ambivalente fose obxecto de constantes retesías micropolíticas. Dada a súa produtividade, pois, non é de admirar que acabase por alargar os seus usos, introducíndose na planificación cultural en xeral e, moi en concreto, na especificamente literaria. Usos, todos estes, que chegaron inalterados á protoesfera pública galega.

Os diagnósticos críticos co proxecto da normalización proceden tamén do referente catalán. Xa na altura de 1986 Miguel Prat acuñara o termo “postnormal” para se referir ao horizonte da literatura catalá que se abría ao final da década; termo, este, recuperado por González-Millán algúns anos despois (1994b). Máis recentemente e desde unha ollada crítica, Miguélez-Carballeira (2014a) lembrou as críticas de Oriol Izquierdo ao que chamara ‘ideoloxía da normalización’ —ou, noutro contexto (Izquierdo 1996), “mite de la Normalització”⁵²⁰:

No seu artigo “Una autocrítica” [...] Oriol Izquierdo describe a cultura catalã como teimosamente endogâmica, autárquica e unidimensional, precisamente por efecto do

⁵¹⁹ Aos cales poderíamos acrecentar as críticas que fixeron aos parámetros estéticos e identitarios desenvolvidos polo Grupo Galaxia Luís Seoane, Eduardo Blanco-Amor, Xohán Casal ou María Xosé Queizán

⁵²⁰ “[O mito da normalización] Obeeix a la falsa esperança que una cultura pot arribar a una situació d'estabilitat que l'allunyi de la sensació de crisi, situació d'estabilitat que es voldria objectivable en certes xifres (quantitat de llibres editats, quantitat de llibres venuts, quantitat de llibres traduïts). Però crec que aquesta estabilitat és una il·lusió, i més en l'època que ens ha tocat viure, en què diríeu que la impressió de crisi ha esdevingut expressió d'un nou tedi vital” (Izquierdo 1996, 279).

que ele designa por “ideología” da normalización [...] o carácter circular deste discurso, de acordo com o qual, num contexto de dependência política em relação ao estado espanhol, a normalidade será sempre un obxectivo imposible de alcanzar, mas que, isso non obstante, crea na súa esteira unha serie de centros de poder que son vantaxosos para unha elite reitora.

No contexto galego, o discurso da normalización non foi obxecto de formulacións críticas comparábeis, apesar de, ao longo de quase três decénios, a omnipresenza deses termo ter sido unha nota característica dos debates acerca da política cultural e lingüística do noso país. (Miguélez-Carballeira 2014a, 206-207)

As críticas máis comúns feitas ao proxecto cultural da normalización desde o referente da nación sen Estado⁵²¹ son as seguintes. En primeiro lugar, propón un horizonte utópico con pretensión normativa ignorando os medios necesarios para alcanzalo. En termos concretos, pretende que o estatus da lingua e da cultura galega poden ser homologados aos do equivalente español aínda cando non tiveren o soporte material necesario: un Estado propio. En segundo lugar, e dado que quen acompañaron o diagnóstico tiñan por horizonte político desexábel a integración política en España —o que denominaremos despois *patriotismo da pluralidade*—, acabaron sendo cooptados polos sectores dominantes e aíns á nacionalización española como muro de contención contra os sectores máis resistentes. Creábanse así eses ‘centros de poder’ en que a *doxa* normalizadora era un dos principais marcadores grupais, alén dun impedimento para a renovación epistemolóxica e política. Tal e como sostén Maestre Brotons (2015), a idea de normalización, propia das nacións sen Estado, é incomprensíbel sen o paralelo da idea de *normalidade democrática* desenvolvida polo PSOE na década de 80 para reforzar as adhesións ao novo modelo estatal. Ambas ideoloxías irmanadas implican, ao seu parecer, unha exclusión de prácticas e suxeitos considerados como *anormais*; de maneira certa, a principal *anormalidade* que ambos proxectos expulsaron do ámbito do político foi a das posicións independentistas. Noutra orde de ideas, o propósito de normalizar é normativo con respecto a unha norma esóxena: presupón un ideal empírico de funcionamento correcto que debe ser imitado. Este referente mimético é, con certeza, o español. A pegada desta mímese é evidente na selección de repertorios literarios da altura, movida por un sentido do gusto tomado do campo literario español e hipostasiado como *universal*. Por último, a conversión dos parámetros dos sistemas literarios dos Estados-nación constituídos en modelo normativo implica dar carta de natureza a fenómenos socioculturais que, sendo efectivamente a norma, non o deberían ser: desde a expulsión da muller dos circuitos de canonización até o crecente poder da industria cultural sobre o funcionamento dos sistemas literarios. Talvez o resumo máis acaído do resultado da ideoloxía da normalización en Galiza sexa o que ofrecía en 2007 Xurxo Borrazás:

No momento da súa implementación, as “literaturas nacionais” empréganse para fortalecer o discurso político fundacional. Cando isto se consegue [...] éntrese nunha segunda fase. Agora trátase de que os grupos de influencia aproveiten o traballo feito, reformulen a estrutura de poder e lexitimación existente e ao seu abrigo medren, marquen o rumbo e silencien o opoñente. [...] En Galiza o triste é que pasamos a esta última fase sen acadar a primeira: a construción da identidade nacional e da literatura nacional. A ilusión autonomista implantou unha sólida infraestrutura institucional e agora temos un simulacro de nación, un simulacro de literatura nacional e unhas institucións culturais castelanizadas, endógamas e solipsistas. (2007, 184-195)

⁵²¹ Debemos ser específicos en canto ao referente nacional exacto, pois desde o nacionalismo contrario existe tamén unha corrente crítica coa idea de normalización executada desde parámetros simetricamente opostos. Véxase, por exemplo, Jardón (2002).

Ideas como as do salto de fase, ilusión ou simulacro, alén de ilustraren o paradoxo normalizador de perseguir un fin desexado renunciando de entrada aos medios acaídos, vannos ser particularmente rendíbeis para darmos conta doutro dos grandes atractores estético-ideolóxicos da altura, o de *gran novela galega*, así como da obra que finalmente o encarnou no imaxinario colectivo, *O Triángulo inscrito na Circunferencia*.

A aplicación dos parámetros propios da normalización ao campo literario levou ao que desde o Grupo Galabra foi denominado *proxección de défices*. O concepto de “défice proxectivo” refírese os “baleiros” textuais a preencher que se derivan da comparación, a miúdo impresionista, entre os repertorios xa cultivados no sistema literario galego cos propios doutros sistemas considerados normais. Algúns dos premios literarios galegos máis importantes da década de 80 naceron, de feito, co obxecto de cubriren un déficit concreto; o que, aliás, concedeu á institución unha gran capacidade de selección de modelos literarios (March 2008, 244). Talvez os dous proxectos que congregaron maior atención nos debates planificadores da época fosen os dunha literatura masivo-comercial propia —a denominada na altura *literatura de quiosco* en que non nos deteremos⁵²²— e o que adoitaba ser denominado *gran novela galega*; unha expresión que se volveu tan frecuente que acabou virando en lugar común e obxecto recorrente de parodia⁵²³.

As voces que desde os medios impresos demandaban de maneira reiterada unha gran novela galega procuraban preencher simultaneamente dous défices proxectivos fundamentais. Por unha banda, consideraban necesaria unha novela de grande extensión en número de páxinas, pois existía a impresión da literatura galega ser excesivamente tendente ao fragmentarismo e aos formatos curtos. Por outra, parecía prioritario corrixir unha suposta carencia histórica, a falta dunha narración épico-nacional. Como primeiro macroproxecto literario da vaga inicial da ideoloxía da *normalización*, o seu propósito central de acción política era demostrar á poboación que o galego podía ser o vehículo de calquera formato moderno, alén de aumentar a fraca base de lectores con que contaba o sistema. Estaba orientado polo presuposto, sobre o que despois voltaremos, de que a literatura ía ser a encargada principal de construír un novo pobo galego.

O ideoloxema da *gran novela galega* contiña, para alén dos trazos anteriores, unha moi determinada esperanza política. Os membros do polo da resiliencia esperaban que a entrada na democracia producise unha igualación do recoñecemento simbólico das distintas literaturas desenvolvidas no Estado e unha maior intercomunicación entre elas, o que viría a corrixir as tendencias protosistémicas e subsistémicas anteriores —veremos testemuños do propio Freixanes a seguir. Xa González-Millán (1994b) notara que a fin do franquismo non tivera a incidencia na renovación de repertorios que moitos preconizaban, dado que os procesos que estaban a ser obxecto de celebración comezaran o seu decurso con anterioridade a 1975; é por iso que falou de “datos desoídos nunha época de euforia que buscaba documentar, sobre todo na literatura, os froitos dun estado de liberdades sociais e políticas” (162). Esa *euforia autonómica*, tal e como defenderemos no seguinte capítulo, tiña unha importante dirección política: relacionaba a mellora cualitativa do sector cultural co novo réxime político español,

⁵²² Esta tendencia foi tamén potenciada polo sistema galego de premios, como pode exemplificar o suceso de *Crime en Compostela* (1984) de Antón Reigosa, gañadora do primeiro Premio Xerais.

⁵²³ A este respecto, cómpre lembrar que o que poderíamos considerar o primeiro texto desa serie histórica concitada arredor do propósito de crear unha *gran novela galega* incluía unha reflexión histórica sobre a propia necesidade dese formato: “Haberá que estudar un día as razóns da falla de alento da narrativa, refuxiando-se na proliferación do conto na nosa literatura e da case total ausencia da morfose moderna da epopeia que é a novela longa abrangendo, non anacos anecdóticos e requintados de cadros minados e humorísticos; senón as grandes parcelas do noso espírito, do noso poder ser e facer, e do noso des-facernos no ser que somos” (Daniel Cortezón, *A vila sulagada*; citado en González-Millán 1996, 195).

creando unha nova forma de fidelidade nacional que daba un balón de osíxeno ao desgastado nacionalismo herdado do franquismo. A euforia autonómica galega era, máis en concreto, unha tomada de posición polémica fronte ao outro macrocadro dispoñíbel para ler a contemporaneidade histórica; quere dicir, o elaborado polos sectores resistentes en xeral e o BNG coevo en particular, que aínda na altura achaban posíbel impugnar a Constitución Española, o Estatuto de Autonomía e incoar un proceso de autodeterminación. A gran novela galega debía funcionar como dispositivo normalizador, mais tamén como un símbolo que sancionase o novo status político. Tiña que demostrar, en fin, que mesmo nunhas condicións anormais era posíbel unha obra non só *normal*, senón incluso extraordinaria.

A pesar da preocupación pola importación de repertorios actuais, continuou en paralelo un proxecto histórico da intelectualidade galeguista hexemónica, que poderíamos denominar *anosamento*. Estamos a facer referencia ao principio prescriptivo de que unha importación literaria só é produtiva se o modelo resultante for transformado polo espírito creativo da nación/cultura⁵²⁴. Dito con maior clareza, a nova perspectiva planificadora non abandonou de todo os presupostos espiritualistas⁵²⁵, e isto a pesar da forte pegada que comezou a ter o pragmatismo propio da industria cultural. Esta pervivencia explícase polos cadros que ocuparon os roles planificadores, adoitado membros do polo da resiliencia e continuadores xeracionais da identidade nacional/rexional anterior. Para González-Millán (1994b, 165)

A insistencia nunha hipotética deficiencia da narrativa como fórmula de identificación colectiva ou como canle para alegorizar unha experiencia nacional podía ser interpretada tamén como síntoma dun profundo cambio na percepción deste discurso, en aberto contraste con décadas anteriores, e como canto do cisne dunha restrictiva visión étnica do comportamento literario.

O diagnóstico da gran novela galega como coda ou fenómeno ecoico resúltanos convincente se o tomarmos con certas cautelas. Os presupostos espiritualistas ou mesmo esencialistas xa acumulaban décadas de crítica interna no sistema literario galego, e nos circuítos internacionais achábanse nun momento de total descapitalización. Se un acudía ao mercado mundial da altura na procura dunha forma de gran capital simbólico para elaborar unha épica nacional, os exemplos non eran moitos nin gozaban da mellor consideración. Lembremos, a título de exemplo, que Fredric Jameson publicou o “Third World Literature in the Era of Multinational Capitalism” en 1986, onde consideraba que ese tipo específico de modelos era pasadista e tiña moi escaso prestixio nos grandes centros culturais⁵²⁶. Entre as poucas opcións dispoñíbeis, pois, sobranceaba o RM que, embora xa tivese entrado en proceso de estagnación na América Latina, comezaba a experimentar un segundo advento en enclaves periferizados como a India (o

⁵²⁴ Este era xa o punto de vista do Castelao do “Arte e galeguismo” (2014): os verdadeiros galegos, aqueles en que se manifestan as preferencias e pulsións do espírito galego, imprimirán necesariamente ás formas universais unha pegada nacional. Por contra, aqueles que performan de modo desgaleguizado, apenas poderán ser epígonos que mimetizan con retraso modas alleas. Xa sinalamos que estes puntos de vista eran marcadamente epocais e comparecían en boa parte dos sistemas literarios en posición periferizada, desde o polaco —Witold Gombrowicz— até o arxentino —Jorge Luis Borges.

⁵²⁵ Como veremos posteriormente, será Méndez Ferrín quen, uns poucos anos máis tarde, tente virar o modelo cara a unha maior continuidade tradicional colocando materiais cunqueirianos sobre o modelo máxico-realista. Neste sentido, adherimos á hipótese de Gaspar (1991) de que a centralidade de Cunqueiro na autodescrición da historia da literatura galega tivo a ver coa aparición de novas vagas de neocunqueirismo. Acrecentamos, no entanto, que ese proceso debe ser posto en diálogo coa anterior centralidade internacional do RM. Apenas queremos apuntar, polo momento, o aparente paradoxo de que o formato escollido polo principal escritor do polo da resistencia presentase o maior compromiso co espiritualismo e a diferenza como normas de repertorio.

⁵²⁶ Debemos recuperar aquí o fondo da crítica de Aijaz Ahmad (1987) ao texto de Jameson: os Estados-nación podían prescindir da épica nacional porque contaban con séculos de nacionalización literaria nese mesmo sentido. A visión do pasado histórico propia deses contextos tiña a ver na altura cos modelos explicados en 4.1.5.3; quere dicir, a metaficción historiográfica e a ideoloxía da desmitificación, aparentemente contrarias a unha visión heroica do relato nacional

Midnight Children de Rushdie en 1981) ou na actual Serbia (o *Hazarski rečnik* de Milorad Pavić en 1989)⁵²⁷; é nesa liña, que denominamos RM internacionalizado, onde debemos situar as escollas repertoriais dos axentes do campo cultural galego e, moi en concreto, a novela que nos ocupa. Aínda subsistía, por tanto, unha vía en que o esencialismo literario non só non era mal percibido, senón que gozaba de gran recoñecemento: o que vimos denominando circuitos de xeocultura exótica e o RM como a súa mercadoría principal.

En termos xerais, pois, a escolla do RM como posíbel obxecto de importación facía perfecto sentido dado o espazo dos posíbeis coevo e os diagnósticos e proxectos que orientaban o debate. Mais, e índomos ao funcionamento concreto dos distintos sistemas literarios en xogo, institución e crítica españolas levaban desde 1968 asignando altísimos capitais aos cultivadores galegos dese formato en castelán: premios literarios e outros recoñecementos oficiais, columnas na imprensa masiva, participación destacada en eventos culturais, aparicións televisivas, etc. Cando após a ditadura comezou a xermolar unha incipiente industria cultural conectada coas novas institucións autonómicas e a desenvolverse un sistema autónomo de premios literarios, encontraron un escenario moi particular: unha canonización española de autores galegos sen precedentes, que tiñan en común o cultivo dun modelo literario valorizado mundialmente e que, para alén, parecía canxar ben coas tendencias espiritualistas da tradición propia.

Debemos lembrar que a autoridade simbólica das institucións españolas era maioritariamente respectada, que case todos os textos traducidos e a crítica literaria de obras non-galegas eran recibidos do sistema literario español e que, por último, e dadas as dificultades propias do período ditatorial previo, España era o principal, case exclusivo, destinatario posíbel para a exportación cultural. En consecuencia, o sentido do gusto estético propio de España podía pensarse como unha representación local de parámetros globais; o que era valorizado no Estado debía ser tamén o internacionalmente recoñecido. Estas circunstancias permitiron que industria cultural, escritores, crítica e institución investisen no formato RM, prolongando ese “canto do cisne dunha restrictiva visión étnica do comportamento literario” (1994b, 165), necesariamente condicionante do imaxinario autonómico, durante máis unha década.

En certa medida, a escolla foi eficaz, ao menos para prolongar a vaga de premios españois comezada en 1968. Observamos unha rede de canonización que partiu do sistema literario español e que, após a ditadura, continuou nos premios internos ou externos concedidos a obras en galego; en particular, o Premio de la Crítica de narrativa gallega, o Premio Blanco Amor de Novela Longa e os Premios da Crítica Galicia. Durante a década dos 80, e de maneira especialmente pronunciada na súa primeira metade, foi galardoado case exclusivamente o tipo de novela que en España fora e era aínda canonizada como representativa da galegitude.

Cunqueiro gañou o Premio de la Crítica de narrativa gallega por *Os outros feirantes* no 1979; seguírono Casares por *Os escuros soños de Clío* en 1980⁵²⁸, Alfredo Conde por *Breixo* en 1981⁵²⁹, Freixanes por *O Triángulo inscrito na Circunferencia* en 1982, Conde en 1984 por

⁵²⁷ Poderíamos incluír no inventario de opcións dispoñíbeis a metaficción historiográfica, aínda moi popular en América do Norte e aliás tamén en España, onde a *Reivindicación del Conde don Julián* de Goytisolo (1970) gozaba de moi boa consideración. A canonicidade do formato no sistema literario español continuaría até, ao menos, 1991, coa publicación de *El jinete polaco* de Muñoz Molina (Benson 2001). Noutras seccións anteriores fixemos fincapé no potencial nacionalizador dese tipo de ficcións, mais achamos importante destacar que aínda que estas inclúen unha selección de episodios nacionais e un discurso político para patrimonializalas, adoita estar ausente a vertente épica e omniabarcadora, probabelmente por supór un formato monolóxico de construción nacional xa superado.

⁵²⁸ Para González Gómez (2000, 9) “un curioso libro de relatos [...] nada característico de su narrativa, por lo que se puede calificar de ejercicio literario, ya que estaba escrito bajo la doble sombra de Álvaro Cunqueiro y Jorge Luis Borges”.

⁵²⁹ *Breixo* incide e continúa a popularizar o imaxinario despregado por Piñeiro e vulgarizado por Cunqueiro: “Pertenezco a una cultura más mítica, mágica... [...] diría más, diría que es afortunada, excepcionalmente mágica” (Alfredo Conde, *Breixo*; citado en Soria 2015, 32). “Ser gallego es tener una *visión del mundo* no exactamente igual a la que te rodea; es decir yo no veo el mundo como lo ve un castellano o un aragonés [...] Somos gente que estamos acostumbrados antropológicamente, ancestralmente abocados a adorar las piedras, los árboles, los ríos y que tenemos un politeísmo bien entendido: el catolicismo.

Xa vai o Griffón no vento e Freixanes de novo por *O enxoval da noiva* en 1988. O Blanco Amor replica esta tendencia: *A vila sulagada* de Cortezón no 1981, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* no 1982, *Beiramar* de Xosé Manuel Martínez Oca en 1983, *Xa vai o Griffón no vento* en 1984. Despois deste primeiro lustro en que todos os galardoados están próximos ao modelo do RM, comezan a premiarse obras de feitura máis diversa (*Scórpico* de Carvalho Calero en 1987, por exemplo). No entanto, a tendencia de fondo aínda persiste uns anos máis: *O enxoval da noiva* de Freixanes gaña en 1988 e *Arraianos* de Méndez Ferrín en 1991.

A traxectoria do Premio Crítica de Galicia é semellante; debemos lembrar que, a diferenza de todos os anteriores, era concedido cada ano a unha soa obra literaria de calquera dos tres grandes xéneros, polo que non todas as edicións do período focado galardaron obras narrativas. As primeiras edicións presentan exactamente os mesmos premiados que os Premios de la Crítica: *Os outros feirantes* en 1979, *Os escuros soños de Clío* en 1980, *Breixo* en 1982, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* en 1983. Até o 1987, ano en que é premiado o *Polaroid* de Suso de Toro, todas as obras narrativas galardoadas orbitaban arredor do RMG; unha tendencia que se reanuda a partir de 1989 co premio a *Bretaña*, *Esmeraldina* de Xosé Luís Méndez Ferrín. A partir dese momento, mantense: *O enxoval da noiva* de Víctor Freixanes (1989), *As metamorfoses de Proteo* de Antón Risco (1990), *Arraianos* de Méndez Ferrín (1992), *En salvaxe compañía*⁵³⁰ de Manuel Rivas (1994).

O total formado polas obras anteriores non é absolutamente coherente⁵³¹. A maioría adebedan a combinación máxico-realista, primeiro, e torrentina, despois, de combinaren novela

Yo no sé si es bueno o es malo pero todo esto es ser gallego” (citado en Soria 2015, 33; itálicos nosos). Hai nesta cita un interesante desprazamento provocado polo nacionalismo banal: a *visión de mundo* galega é obxecto de contraste coa propia doutras rexións españolas (*comunidad*, di despois); é un complemento local engadido á pauta etnicamente neutra da identidade española.

⁵³⁰ Recibida a miúdo mediante os parámetros propios do RMG, como unha “sorprendente conjugación y postmoderno realismo con la telúrica y mágica tradición gallega” (Garrosa Gude 1998, 52). Con motivo da aparición do seu libro *As voces baixas*, Manuel Rivas afirmaba nunha entrevista para *Sermos Galiza*: “O concepto de realismo máxico no noso caso débese ao imperialismo da crítica. [...] Se o fai Kafka é realismo, en nós é exotismo. Incomódame esa visión paternalista. Desde o centro, a visión da literatura galega é a que responde a unha natureza indómita, nun mundo remoto. A literatura galega ten que cuestionar os centros. [...] Cando din que na novela de Rivas os animais poden falar porque é galega eu dígolles, e non falan na túa terra? O que pasa é que non os entendes. Levan falando toda a vida” (Vidal 2012). Tan interesante como a resistencia preventiva á etiquetaxe de RM por entendela exotizante é a aceptación implícita dalgúns dos seus presupostos teóricos basais: a capacidade de percepción do máxico foi noutroira universal, mais a modernidade supuxo a súa perda. Enténdese, por tanto, que si hai unha relación, por moito que atenuada, entre galeguidade e maxia: a conservación dunha certa memoria premoderna. É unha hipótese que mantiveron tamén Torrente Ballester, Freixanes e Méndez Ferrín.

⁵³¹ Recollemos na seguinte tabela os premios mencionados:

Ano	Premio	Autor
1979	Premio de la Crítica de narrativa gallega/Premio da Crítica Galicia	Alvaro Cunqueiro. <i>Os outros feirantes</i> .
1980	Premio de la Crítica de narrativa gallega/Premio da Crítica Galicia	Carlos Casares. <i>Os escuros soños de Clío</i> .
1981	Premio de la Crítica de narrativa gallega/Premio da Crítica Galicia	Alfredo Conde. <i>Breixo</i> .
1981	Premio Blanco Amor de Novela Longa	Daniel Cortezón. <i>A vila sulagada</i> .
1982/1982/1983	Premio de la Crítica de Narrativa gallega/Premio Blanco Amor de Novela Longa/Premio da Crítica Galicia	Víctor F. Freixanes. <i>O Triángulo inscrito na Circunferencia</i> .
1983	Premio de la Crítica de narrativa gallega	Xosé Manuel Martínez Oca. <i>Beiramar</i> .
1984/1984/1986	Premio de la Crítica de narrativa gallega/ Premio Blanco Amor de Novela Longa/Premio Nacional de Narrativa	Alfredo Conde. <i>Xa vai o Griffón no vento</i> .
1987	Premio Nacional de Narrativa	Luis Mateo Díez. <i>La fuente de la edad</i> .

histórica con elementos marabillosos. É dicir, son particularmente próximas ao que denominamos RMG. Mais excluírmos obras do conxunto como *Arraianos* —pola súa mellor integración no fantástico galego tradicional— ou *As metamorfoses de Proteo* —pola súa proximidade á ciencia ficción— implicaría desconsiderarmos o funcionamento real dos modelos e repertorios dentro e entre os sistemas. Tanto a absoluta preeminencia do fantástico, modalidade non especialmente popular no momento, como a súa alta premiabilidade resultan anómalas por comparación con outras literaturas coevas. Esta excepcionalidade galega adoitou ser explicada por un suposto peso do fantástico na autodescrición identitaria, así como polo intuïto de forxar un “contradiscorso histórico ficcional” a través da difusión de mitoloxemas nacionais —especialmente os celtistas— entre a nova poboación lectora (Lama López 2001). Sen dúbida, o cultivo do fantástico respondía ao que González-Millán denominara *nacionalismo literario* (1994) e a un receptor galego que aínda privilexiaba a autorrepresentación caracteriolóxica. Estas dúas explicacións son pertinentes, mais desconsideran até que punto a canonicidade española condicionou a galega e até que punto a identidade galega autonómica foi pensada para ser representada perante un Outro. Por outras palabras, esas explicacións non dan conta da dimensión exotizante da primeira produción literaria do período autonómico —mesmo nas formulacións autocentradas e herdeiras do cadro romántico anterior, vincadas polo diferencialismo epistémico característico de sistemas literarios en enclaves coloniais ou poscoloniais. Nin o fantástico era *tan tradicional* antes de que o sistema literario español reaproveitase as teorías de Piñeiro e as obras de Cunqueiro, nin parece plausíbel que o mesmo tipo de obras galegas fosen simultaneamente canonizadas en dous sistemas veciños por motivos absolutamente opostos. A teoría *tradicionalista* desta preferencia galega nos 80 está esguellada, ao noso parecer, pola falta dunha focaxe comparatista e por unha concepción excesivamente autotélica da tradición literaria nacional.

Esta visión esguellada pode contribuír a explicar o case total desinterese na altura por agrupar as obras que ían saíndo do prelo sob un carimbo tan atractivo en termos mercadolóxicos como o de *realismo máxico*. A ausencia da etiquetaxe do RM con sentido periodolóxico ou ao menos agrupador de obras que podían optar a un gran capital simbólico internacional é estraño, en particular porque tanto na altura como nas historizacións posteriores hai constantes pegadas do discurso máxico-realista e mesmo aparece o termo para describir obras propias. Carvalho Calero usábao xa en 1980 para dicir d’*A lagarada* de Otero Pedrayo que era “à vez realista e simbólica, se queredes de um realismo mágico” (1984); volvería empregalo anos máis tarde para dicir de *Cambio en tres* que “todo na novela nos conduz a um mundo mui quotidiano e familiar. Nada hai aqui de realismo mágico” (1989)⁵³². Por exemplo, na edición orixinal de

1988/1989	Premio de la Crítica de narrativa gallega/Premio da Crítica Galicia	Víctor F. Freixanes. <i>O enxoval da noiva</i> .
1988	Premio da Crítica Galicia	Xosé Luís Méndez Ferrín. <i>Bretaña, Esmeraldina</i> .
1990	Premio da Crítica Galicia	Antón Risco. <i>As metamorfoses de Proteo</i> .
1991/1992	Premio de la Crítica de narrativa gallega/ Premio da Crítica Galicia	Xosé Luís Méndez Ferrín. <i>Arraianos</i> .
1994	Premio da Crítica Galicia	Manuel Rivas. <i>En salvaxe compañía</i> .

⁵³² Carvalho foi, de feito, moi crítico cos novos procedementos de negociación do fantástico —o elemento irredutíbel— que tanto en *Amantía* de Queizán como n’*O enxoval da noiva* de Freixanes lle parecían ontoloxicamente incoherentes: “Egéria procura o anel (mágico) [...] que desde logo rompe a visom realista que domina o romance. Nom hai possibilidade de explicar ‘racionalmente’ o mito do anel. Hai que aceptá-lo como umha saída convencional de tom dentro da sinfonía geral do romance. Este está mui longe de ser um conto de fadas; mas o motivo do anel é paralelo ao método geral do relato, e supom um evidente recurso a instância genérica distinta daquela em que se plantea o movimento geral do discurso (1985, 380-381; itálicos no

Beiramar, unha das primeiras obras nesta esteira, a contracapa falaba apenas da “tráxica andaina cotiá dunha serie de personaxes representativos da Galicia urbana” presentada “cun adobío máxico-pantástico” (1983). Eses circunloquios activarían nos lectores da altura os *frames* do fantástico galaxiano e do RM; resulta rechamante que unha industria cultural en constitución —e moi preocupada polo aumento da base lectora en galego— non decidise potenciar o segundo. A pesar diso, non é difícil achar as pegadas dunha tentativa por parte dos propios autores para seren lidos nesa chave de alto capital simbólico. Freixanes usaba como epígrafe ao terceiro capítulo d’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* unha citación de Alejo Carpentier, e *Xa vai o Griffón no vento* contiña unha reflexión metaliteraria sobre García Márquez. Eran, ao noso parecer, dicas colocadas para suscitar en na crítica unha certa asimilación á corrente internacional; dicas que, en suma, non acharon a interlocución desexada.

Como avanzabamos, a non-identificación das obras anteriores como máxico-realistas continúa na historización posterior do período. É usual, en troca, o emprego de circunloquios e perífrases en que está presente a combinatoria trópica da poética latinoamericana. Así, por exemplo, na *Historia Xeral da Literatura Galega* de Gómez Sánchez e Queixas Zas (2001), inclúense entre as características da literatura inmediatamente posterior á morte de Franco “a tensión [...] entre a realidade e a fantasía” (333; itálicos nosos). No entanto, tanto *O Triángulo inscrito na Circunferencia*, *Xa vai o Griffón no vento*, *En salvaxe compañía*, tres obras en que a pegada do RM é notoria, aparecen dentro da sección de “Narrativa realista” e da subsección de “novela histórica” (340). Na súa panorámica “Veinte años de novela gallega (1979-1998)” González Gómez refire a maioría de obras que agrupamos anteriormente sob o carimbo de “entre el realismo y la fantasía” (2000, 12) —non obstante, é tamén nese texto onde achamos a única referencia publicada ao máxico-realismo de Freixanes⁵³³. Na *Historia da literatura galega* de Dolores Vilavedra aparece a idea de convivio ontolóxico, “nostalxia dun pasado no que se confunden o real e o imaxinario”, mais apenas en relación ao Cunqueiro de *Se o vello Sinbad volvese ás illas* (1999b, 247). Embora Vilavedra notase o infrecuente comportamento do novo sistema de premios, explicaba esa excepcionalidade a través das hipóteses que antes discutimos:

Entre nós [...] o fantástico dirixírase ben ao cuestionamento dos sistema [sic] simbólicos considerados como representativos da colectividade, ben á recuperación e/ou formulación doutros alternativos [...]. En todo caso, do alto nivel de canonicidade que o sistema estaba disposto a outorgarlle a esta modalidade nun determinado momento dá testemuña o feito de que as primeiras catro convocatorias do Premio Blanco Amor de novela fosen, dende que en 1981 se convocou por primeira vez e por esta orde, para *A vila sulagada* de Daniel Cortezón, *O triángulo inscrito na circunferencia* de Víctor F. Freixanes, *Beiramar* de Marínez Oca e *Xa vai o griffón no vento* de Alfredo Conde, obras nas que o fantástico aparece en estreita alianza co alegórico (caso da novela de Cortezón), coa epopea (caso da de Freixanes), co histórico (velaí a de Conde) ou mesmo co costumismo. (203-204)

A cuestión é que, en maior ou menor medida, fantasía, alegoría, epopea e historia aparecen en todos eses textos, e tamén nos outros canonizados. Pode que a ansiedade da altura por ratificar o ansiado pluralismo repertorial conducise a relevar unhas diferenzas que eran máis ben

orixinal); “nom sabemos bem se o que se nos conta pertence ao nível da história principal ou ao nível da história, lendária que referia, [sic] a abadesa. O artúrico ou britânico cavaleiro Tristam, [...] figura fantástica no relato de Girólama, move-se nos dous planos, o qual cria umha confusom que constituiria um defeito de composiçom se nom se tratasse, como parece, de umha ruptura estrutural querida polo autor com um fim estilístico” (1989).

⁵³³ “La novela bebe de múltiples fuentes, desde la novela de aventuras hasta del realismo mágico latinoamericano, pasando por Torrente Ballester y las leyendas marineras gallegas” (González Gómez 2000, 14).

menores, e que esas diferenzas fosen herdadas despois polo relato historiográfico⁵³⁴. Non raro, nas principais obras dedicadas á postular un RMG (por exemplo Villanueva 1994, Forcadela 2009 ou Volkova 2016), o período en que ese repertorio tivo maior incidencia nunca aparece, nin tampouco a nómina de autores premiados na primeira metade dos anos 80. Parece que a crítica galega considerou apenas Cunqueiro e, excepcionalmente, Dieste ou Rivas como posíbeis candidatos en galego a autores máxico-realistas.

Algunhas das explicacións posíbeis para estas resistencias para coa etiquetaxe internacional encóntranse implícitas na nosa argumentación anterior: o peso do horizonte conceptual anterior á guerra —o mito risquiano e o fantástico piñeiriano—, por unha banda, e a énfase deliberada na diferenza repertorial para aparentar unha maior complexidade sistémica no primordio autonómico, por outra. Achamos, porén, que a principal razón ten a ver co que anteriormente chamamos *anosamento*. As esperanzas depositadas na capacidade normalizadora do Estado das Autonomías crearan un horizonte de expectativas difícil de satisfacer. Estas expectativas combináronse co peso basal da visión organicista do literario, que dominara indisputada desde as primeiras preceptivas de principios de século. Esperábase da literatura galega, por tanto, a capacidade de producir tendencias, correntes e carimbos propios que a homologasen ao resto de literaturas europeas. Comezar ese período auroral cunha década de obras potencialmente epigonais non satisfacía, en fin, esa expectativa; máxime cando, como no caso presente, todos os referentes posíbeis de imitación escribían en castelán. Na resistencia a empregaren o carimbo vemos duplicada a ansiedade colonial española con respecto ao RM, que levara a conxecturar un *precursor* galego/español —un lugar común que, aliás, está presente na maioría da bibliografía galega sobre a cuestión. A influencia do mindoniense, con que se adoita explicar o predominio do fantástico nos 80, serviu para crear a ilusión dun desenvolvemento literario exclusivamente baseado en dinámicas endóxeas. A pesar de que Cunqueiro fora recanonizado en España por, precisamente, o seu máxico-realismo. A opción por etiquetaxes de aparencia universal, como “fantasía”, “realismo”, “novela histórica” ou “alegoría” permitían manter a ilusión de que a literatura galega continuaba a comportarse de modo orgánico, como se o xenio nacional —naturalmente orientado ao sobrenatural— transformase cada xénero que practicaba e deixase nel unha impronta do seu carácter. Por iso non sorprende que na historia da literatura de Gómez Sánchez e Queixas Zas (2001) todas as novelas mencionadas aparecen como apenas “realistas” e “históricas”: o máxico que había nelas era apenas o resultado e a confirmación de seren galegas. A resistencia a empregar o nome con que era coñecida internacionalmente o mesmo tipo de novela feita en Galiza na década de 80 explícase, pois, polo espazo dos posíbeis da altura. Ese silencio permitía aproveitar a esteira da corrente latinoamericana para capitalizar a nova xeración de novelistas e, ao mesmo tempo, conservar a ilusión de autoctonía e alegorismo nacional propia do protosistema literario galego no franquismo —pois, como xa afirmamos, esperábase que esta *gran novela* nacionalizase as novas xeracións lectoras.

⁵³⁴ Lembremos, neste sentido, que a cantidade de obras lidas como RM na altura eran moi diverxentes entre si: era pouco o que tiñan a ver —o elemento irredutíbel e a centralidade do histórico— obras tan afastadas no espazo e no tempo como *El Reino de Este Mundo* (1949) de Alejo Carpentier, *Die Blechtrommel* de Günter Grass (1959), *Beloved* (1987) de Toni Morrison, *The Satanic Verses* (1989) de Salman Rushdie ou *Opsada crkve Svetog Spasa* (1997) de Goran Petrović. E é pouco plausíbel que a novela aparecida en Galiza na década dos 80 non tivese nada a ver con novelas de poéticas practicamente idénticas, como son algunhas das anteriores. Se algo diferencia as novelas que nos ocupan con respecto ao inventario de obras máxico-realistas dos 80 non é, paradoxalmente, a súa fantasía, senón a súa énfase na desautenticación, a forza dos seus elementos realistas, o mantemento dun discurso metateórico e experimental; elementos, todos tres, que patentizan a influencia do elemento mediador español entre o modelo orixinario e o sistema literario galego.

4.2.3 O RMG e a lexitimación do Estado das Autonomías. Propósitos e límites políticos da *normalización* como construción nacional imperfecta

O RMG e a lectura exotista do depósito de ancestralidade non só recibiron o apoio da institución e da crítica españolas, senón tamén da propia esfera do poder executivo. A seguinte anécdota pode mostrar até que punto o máximo-realismo resultaba produtivo para encaixar desde a oficialidade unha Galiza de porvir político dubidoso no novo imaxinario español. En 1982 —ano, aliás, en que apareceu a novela de Freixanes— a figura de García Márquez retornaba ao centro do debate literario, se é que algunha vez chegara a abandonalo, xa que acababa de gañar o Premio Nobel de Literatura. Ese mesmo ano foi publicado o libro de conversas entre o autor colombiano e Plinio Apuleyo, *El olor de la guayaba*, en que o primeiro afirmaba: “Mis abuelos eran descendientes de gallegos, y muchas de las cosas sobrenaturales que me contaban provenían de Galicia” (citado en Reigosa 2014). Noutra entrevista do mesmo ano volvería sobre a suposta orixe galega do seu procedemento ficcional (Reigosa 2014). É difícil saber a través de que vías coñecera García Márquez a retórica do RMG desenvolvida na década previa, aínda que seguramente a recepción española de Cunqueiro fose o elo fundamental⁵³⁵. E non é improbable, de resto, que a idea da avoa camponesa como lexitimador do RM, incoada por Torrente Ballester, chegase a Merino e Freixanes —outros dos seus mobilizadores— a través de García Márquez. Sexa como fose, a oportunidade que abrían esas declaracións puntuais non foi extraviada polos planificadores culturais autonómicos nin, como dicíamos, polo propio goberno español. Un ano despois o executivo do PSOE organizaba unha visita de García Márquez a Galiza:

en 1983, literalmente extenuado por el ajetreo de ganar el Nobel, visitó en La Moncloa a Felipe González, recién elegido presidente del Gobierno, y le confesó su necesidad inaplazable de tomarse un descanso. García Márquez lo contaba luego con las siguientes palabras: “Decidí regalarme en la realidad uno de mis sueños más antiguos: conocer Galicia”. Quien le facilitó el viaje fue el joven presidente español, que le encomendó a Domingo García-Sabell, por entonces delegado general del Gobierno en Galicia y presidente de la Real Academia Galega, que recibiese al escritor, que lo guiase y, sobre todo, que lo liberase de toda exposición pública.

Á visita continuaríaa un troco de artigos en *El País* entre García-Sabell e o propio García Márquez, con certeza previamente acordado, que clausuraba e publicitaba o encontro institucional⁵³⁶. O *frame* colocado por ambas as cartas é do maior interese:

De aquella experiencia surgió mi interés de descifrar su ascendencia, y buscando la suya encontré la mía en los verdes frenéticos de mayo hasta el mar y las lluvias feraces y los vientos eternos de los campos de Galicia. Sólo entonces entendí de dónde había sacado la abuela aquella credulidad que le permitía vivir en un mundo sobrenatural donde todo era posible, donde las explicaciones racionales carecían por completo de validez. (García Márquez [1983] 2008, 14)

⁵³⁵ No libro de Reigosa (2008) sobre o a pretensa galegitude de García Márquez recóllense varios testemuños e entrevistas co colombiano que demostran que coñecía Cunqueiro e a súa poética con anterioridade a visitar Galiza.

⁵³⁶ A anécdota da visita de García Márquez foi e é —progresivamente máis sobredimensionada— motivo de constantes evocacións públicas, a miúdo dirixidas para un receptor español. Aínda en 2008, o xornalista e escritor Aníbal Malvar voltaba sobre o episodio no xornal español *Público*, e recuperaba todas as imaxes alterizantes que levaban en circulación desde ao menos o Premio Nadal de 1968: “el gallego nacía, se culturizaba y moría en claves de realismo mágico. ¿Qué expresión más contundente que la santa compañía existe del realismo mágico? ¿O los hombres, niños y mujeres que en la romería de Santa Marta de Ribarteme (As Neves) procesionan dentro de ataúdes y amortajados mientras el público salmodia: Virxe Santa Marta, estrella do Norte, traémosche os que viron a morte (Virgen de Santa Marta, estrella del norte, te traemos a los que vieron la muerte)?” (Malvar 2018).

Gabo tuvo una abuela que sin duda fue gallega. Tenía que ser gallega. De ella heredó Gabo los ojos abiertos ante cualquier cosa. Quiero decir, dispuestos a aceptar esa cualquier cosa que está por detrás de la realidad inmediata. Que está en ella y no está. Que es menester sentirla, adivinarla, intuírla y, después, apropiarla [*sic*]. Es la realidad transracional. La que se esconde tras lo que vemos y lo que palpamos. La realidad de las significaciones extrañas. De lo que se comprende, pero no se explica. (García-Sabell 1983)

Este acto de importante valor simbólico que reunía o executivo estatal e os liderados dos sectores galeguistas hexemónicos ou resilientes pode ser visualizado como cifra do lugar que tanto o PSOE estatal como autonómico asignaran a Galiza no novo imaxinario nacional español. Nesta sección tentaremos profundar nos termos desa negociación simbólica e por que os imaxinarios literarios latinoamericanos resultaron proficuos para a institución e mesmo para o executivo español. Até agora vimos apuntando algúns dos fenómenos literarios en que situamos a gran novela galega e o texto de Freixanes que despois analizaremos. Agora pasaremos a pescudar algúns dos eventos e discursos políticos coevos que resultan igualmente fundamentais para comprendermos a canonización do RMG e a proposta ideolóxica que contiña.

Comezamos cunha longa citación, pois sintetiza de modo inmejorable os fenómenos sociopolíticos que estaban en decurso ao comezar a década de 80:

Na década dos oitenta conxúganse unha serie de factores económicos, sociais e políticos que transforman notablemente o panorama sociolóxico galego xerando unha profunda transformación das relacións sociais e dos esquemas perceptivos da poboación, o que facilitará o inicio da asunción dunha identidade colectiva supralocal xeneralizada que, sen que poidamos denominar identidade nacional, se pode dicir que é unha identidade diferencial galega, primeiro paso para a construción dun espacio social nacional.

En primeiro lugar, a instauración da administración autonómica, pese á notable abstención rexistrada en 1980 no Referendum estatutario, supuxo un referente de crecente importancia para a maioría da poboación, máis polo que de acercamento da administración ós administrados ten que polo valor simbólico que poida ter. Para unha poboación caracterizada por unha cultura pre-política e acostumada a padecer o exercicio do poder por uns políticos distantes e descoñecidos, o coñecemento simbólicamente [*sic*] directo que dos representantes se ten, a súa identificación como culturalmente semellante e, sobre todo, a crenza na posibilidade de acceder á administración mediante cauces informais [...] ten unha considerable importancia na representación dun espacio social supralocal. Por outra parte, a Administración triplicou practicamente [*sic*] os seus presupostos no período de 1985 a 1990 duplicando o seu gasto en bens e servicios, cuadruplicando o de transferencias correntes e triplicando o volume de inversións reais. (Cabrera Varela 1994, 236-237)

Todos estes procesos coinciden temporalmente cun espectacular crecemento da cobertura e audiencia dos medios de comunicación de masas. A posta en marcha da administración autonómica trouxo consigo a creación dunha televisión e radio autonómicas, monolingües en galego, que polo carácter en gran medida populista das súas programacións alcanzou unha notable audiencia especialmente nas zonas rurais. Por outra banda, a reactivación da vida política e social resultante do establecemento da Autonomía e a democratización dos concellos, dinamizou a prensa escrita galega [...] e despertou o interese de amplos sectores da poboación ata entón escasamente interesados por ela, xa fose pola súa incapacidade de acceso, polo seu escaso nivel de

instrucción, xa porque os temas abordados non suscitaban ningún interese. Todo iso contribuíu á conformación da conciencia dun espazo social no que se reflectían prácticas sociais e problemáticas económicas comúns. (240)

Partíndomos dos datos elaborados por Lois (2015, 84), a poboación activa galega pertencente ao sector primario pasou de conformar un 67,74% nos anos 60 a un 48,60% en 1981; no percurso da década de 80 o sector reduciríase até o 36,70%. A estes datos cómpre superporlles unha ollada cualitativa. Ese sector primario en proceso de enfraquecemento xa non conformaba unha sociedade tradicional; quere dicir, en paralelo ao proceso de desagrarización consolidárase a figura do traballador agrario en detrimento do campesiño e constituíranse redes de comunicación e fidelidade política que ultrapasaban o ámbito estritamente local —aínda que este fose usado como plataforma clientelar ou como *lugar* desde o que imaxinar outros ámbitos políticos de orde máis abranxente. A apertura á nacionalización e a modernización a partir dos anos 60, que contribuíra para crear unha identidade nacional española na Galiza rural e urbana, encontrábase nos anos 80 preto da culminación. O inicio da participación política en distintas escalas de sufraxio (estatal, autonómica, municipal) reconfigurou a relación entre cidadáns e territorios políticos. Non só condicionou a posición imaxinada que desenvolvía o individuo en diversas escalas sociais, senón no conxunto de imaxes e discursos con que representaba cada unha desas escalas e con que se situaba a si mesmo na súa intersección. En particular, é salientábel a disputa política por fixar na poboación cal debía ser o espazo politicamente prioritario, isto é, cal era a unidade propiamente nacional. Era o espazo de peche da estrutura de oportunidade política para unha nacionalización concorrente; unha construción máis rexional do que nacional que, con efecto, comezou a se executar.

Embora contemos cunha notábel produción investigadora sobre algúns dos axentes principais na constitución da nova identidade nacional/rexional, nomeadamente o BNPG-PSG/BNG e o PPdG⁵³⁷, ao noso parecer é precisa, e con certo carácter de urxencia, unha análise demorada dos modelos e discursos identitarios desenvolvidos polos sectores que progresivamente foron ocupando as institucións culturais e medios de comunicación e, noutra orde de ideas, a imbricación das distintas formas de galeguismo non-exclusivo cos novos patriotismos españois que se foron formulando desde o inicio do período de transición democrática. A desconsideración desas axencias pode ter conducido, ao noso parecer, a concederlle un protagonismo exclusivo a partidos e períodos temporais que, na realidade, deben compartir con outros.

Do mesmo modo, na consideración dos distintos factores que incidiron na modernización e nacionalización de Galiza a partir dos anos 80, en que destaca a aparición e consolidación dun novo aparello administrativo, non se ten concedido á importancia que merece á creación de *doxas* grupais. Lois (2015) apunta que “El referente de un mismo marco normativo e interpretativo, así como de una serie de instituciones y de actores políticos más cercanos abre la posibilidad de establecer un espacio social delimitado”. Na mesma liña, Maiz e Losada (2000) inciden en que a institucionalización autonómica de Galiza

implies a progressive consolidation of an arena of competition for scarce resources and the implementation of Galician national policies that will trace a new institutional, organizational and symbolic setting.

This becomes translated into the perception that Galician collective and supralocal interests are unique as such and in conflict with Madrid and Brussels, constituting a

⁵³⁷ Para o BNPG-PSG/BNG véxanse, por exemplo Elias (2009), Maiz (2010), Lois (2015) ou Maiz e Ares (2018). No que atinxe o PPdG véxanse Bergantinhos (2014), Gabilondo (2017) ou Linheira (2018). En 2016 Carbajo Vázquez publicou o primeiro estudo específico que coñecemos ao PSG.

specific *national identity set* and its corresponding potential for political mobilisation among the electorate and the party subsystem. (65)

En ambas as visións anteriores falta, ao noso parecer, unha ollada dos elementos constituintes da cultura política do corpo funcional, do mundo da cultura e do sector político, así como unha maior sensibilidade cara a dispoñibilidade ideolóxica en que se encontraban todos eses sectores após a Transición. Os discursos políticos herdados do franquismo xa non servían e era necesario deseñar, incorporar e reproducir outros de nova feitura. Na produción académica sobre o período parece ser obxecto de consenso que a) a Autonomía supuxo a creación dun novo espazo social superposto ao territorio administrativo galego, b) tivo lugar unha galeguización da política, quere dicir, a adaptación dos imaxinarios e discursos dos partidos estatais as dinámicas propias da agora Comunidade Autónoma, c) a transformación dos parámetros políticos non constituíu unha nacionalización como tal, aínda que podería ter sentado as bases dun *nation-building* xenuíno no futuro próximo. Embora esteamos de acordo con eses tres diagnósticos, achamos que na ollada ao primeiro período autonómico predomina unha concepción pasiva do proceso de “galeguización” partidista, como se este fose apenas resultado dunha adaptación contextual ás necesidades electorais locais. Mais esa afirmación é contraditoria coa asunción de que a maior parte da poboación non contaba aínda coas ferramentas políticas para imaxinar un espazo político galego; non podía haber, logo, un *contexto* ao que se *adaptar* de modo pasivo. Ao noso entender, o papel xogado polos novos actores foi marcadamente máis iterativo e creativo —extrapolándonos a terminoloxía proposta en 2.2.4—: o devandito proceso de adaptación supuxo tamén unha modificación progresiva —e indetectada— de parámetros anteriores e unha nova *invención* da galegitude, en que a troca de ferramentas e bens culturais co polo da resiliencia constituíu un factor central. Un exemplo concreto posíbel: aínda que a imaxe da gaita como símbolo despolitizador ficou vencellada ao goberno populista de Fraga Iribarne (Ríos Bergantinhos 2014, 205), *O Triángulo inscrito na Circunferencia* xa a canonizaba no 1982 como símbolo identitario na personaxe de Xohán de Boimorto, o gaiteiro que grazas ao instrumento era capaz de comunicarse desde o mar con toda a costa galega. Os momentos en que a novela da década de 80 subministrou as pezas identitarias para constituír a nova identidade rexional foron innúmeros; e lembremos, neste sentido, que moitos dos seus autores —nomeadamente Conde, Freixanes e Casares— pasaron a ocupar roles centrais nos distintos aparellos culturais e políticos da Comunidade Autónoma.

A construción desa comunidade imaxinada, en que a novela ocupou un importante papel, caracterizouse por unha marcada *rexionalización* no terreo político e unha *autoexotización* correlativa no campo imagolóxico. A constitución dese novo espazo en tanto que rexión non foi só resultado das deficiencias materiais da sociedade galega, xa modernizada mais aínda afectada por dinámicas pre-políticas, e a ‘debilidade do nacionalismo’ (Maiz e Losada 2000). Neste sentido, considerarmos a rexionalización como unha nacionalización imperfecta pendente de maior codificación política pode implicar superpor ao período unha telicidade progresiva que non é tal. A rexionalización non é un paso intermedio entre modelos do social, unha forma fraca de nacionalismo ou un nacionalismo adaptado ás dificultades institucionais⁵³⁸; é, ao contrario, un fenómeno sociolóxico en si que implica maneiras propias de imaxinar: tropos, discursos e obxectivos ben diferenciados. A constitución de Galiza como rexión, pois, non foi un epifenómeno dun *nation-building* fracasado, senón o resultado de escollas e esforzos políticos positivos por parte de grupos moi distintos.

⁵³⁸ Véxase, a este respecto, a discusión sobre os usos nacionalismo/rexionalismo en relación ao campo político galego após 1936 na sección 3.3.1.

O presente capítulo non pode pretender analizar eses procesos coa profundidade e o detemento debidos. No entanto, e aceptando as limitacións inherentes ás hipóteses que formularemos, vémonos obrigados a dedicarlles atención, xa que é en relación a eses eventos que achamos debe ser lida a articulación efectiva da gran novela galega; moi en concreto, a novela que conforma o noso segundo caso de estudo.

A presentación española d'*O Triángulo inscrito na Circunferencia*, sobre a que deberemos voltar posteriormente, é un punto de entrada acaído para revermos o papel das elites culturais resilientes nos fenómenos rascuñados. Nese evento, coa presenza de Torrente Ballester como mestre de cerimonia, Freixanes exercía o papel que despois denominaremos *delegado autonómico da cultura galega*, asentando os marcos e os límites desexábeis da nova identidade política:

Creo que hay que explicar fuera de Galicia lo que es nuestra cultura. Tenemos que huir del aldeanismo y de las reservas indias. Pienso que el objetivo de todos nosotros tendría que consistir en que cualquier ciudadano, sea de donde sea, conozca y sienta como propios a Rosalía, a Cavanillas [*sic*], a Salvador Espriu o a Michelena [...] Yo quiero que mi novela sea traducida al castellano y al máximo número posible de lenguas porque me interesa que se difunda la cultura de mi país. En este caso, hemos dejado el plazo de un año sin que la obra fuera a otros idiomas. Es un tiempo de reposo que sirve para proteger y fomentar la lectura del texto original. [...] Se está haciendo un importante esfuerzo por salir de la visión folklórica de la gaita y pandereta. Es un esfuerzo solidario entre todos nosotros para buscar en nuestras raíces y contarnos a nosotros mismos y fuera de nuestro pueblo cuáles son nuestras vivencias y todo aquello que conforma nuestra cultura. Los esfuerzos anteriores chocaban con la ausencia de una clase dirigente que no asumía estos principios y mostraba un desinterés preocupante. Pienso que ahora el momento es otro y que podemos empezar a hacer cosas importantes. (García 1983)

En primeiro lugar, é patente na declaración a certeza de estar a vivir un período auroral. Menciona Freixanes algúns defectos do período precedente que poderíamos agrupar en varios eixos: a) a falta de permeabilidade do sistema literario español a respecto dos produtos galegos, b) unha concepción identitaria predominantemente folclórica, c) un repertorio cultural de rango moi restrito, d) a ausencia de elites políticas comprometidas co proxecto cultural galeguista. A continuidade destas eivas na Galiza contemporánea parece agora un residuo de dinámicas anteriores que xa non están en decurso; están a ser substituídas por un funcionamento novo, un outro “momento” altamente promisor. Esta visión corresponde a un período celebratorio, en que se considera que o cadro autonómico é un punto de partida talvez escaso mais en todo caso suficiente para establecer un sistema cultural autónomo *normal*; o que, con González-Millán, denominamos *euforia autonómica*.

Con efecto, as mencións de Freixanes ao “aldeanismo” e as “reservas indias” parecen dirixirse a dous albos fundamentais. Primeiro, contra as preceptivas teóricas desenvolvidas polos grupos máis resistencias e, nomeadamente, as ideas estéticas de Francisco Rodríguez; segundo, contra o proxecto oficialista de identidade puramente folclórica, que continuaba a gozar de posicións centrais no aparello político en consolidación —Filgueira Valverde era o Conselleiro de Cultura no ano de publicación da novela— e que, con importantes renovacións, ía converterse no outro gran creador de identidade a través do Goberno Autonómico. As visións do cultural mentadas son *aldeanistas* en tanto miméticas con respecto á vida agraria, e apostan por *reservas indias* porque se resisten a difundir a cultura galega no exterior (español); pois na época comeza a considerarse que, con efecto, o sistema literario español vai servir como unha

plataforma impulsora da literatura galega a nivel internacional. En contraste coas dúas posibilidades anteriores, que compartillarían limitacións identitarias, propuña Freixanes un terceiro achegamento considerado como aperturista, moderno e baseado nun nacionalismo estritamente cultural: “[Freixanes] entiende su nacionalismo cultural de forma que éste no sea una causa que impida el conocimiento de las distintas culturas” (García 1983).

Na ponderación positiva do momento histórico que facía Freixanes xogaba un papel fundamental o modelo de relacionamento sistémico coas outras literaturas producidas no Estado, tamén aparentemente caracterizado por unha mudanza de paradigmas. Segundo Freixanes afirmaba nas declaracións anteriores, o intersistema literario localizado no Estado Español estaría a experimentar unha descentralización que cumpría continuar, de modo a convertelo no que parece unha literatura española multicéntrica e plurilingüe⁵³⁹. Dicimos *parece* porque a proposta non era totalmente clara⁵⁴⁰; despois achegaremos outros documentos que precisarán as ideas de Freixanes en volta dos distintos sistemas concernidos. Mais xa podemos notar un elemento fundamental: a proposta do autor estaba estruturada segundo os parámetros do nacionalismo banal (español), tal e como o vimos detectando mediante as ferramentas de análise textual de Anderson (2006): estaban presentes a primeira persoa do plural con valor comunitario “el objetivo de todos nosotros”, a identificación de nación española como fornecedora da *civilitas* “cualquier ciudadano” e a universalización do espazo xeográfico “sea de donde sea” —quere dicir, naceuse no punto xeográfico *de España* onde naceuse. A súa proposta consistía en codificar dobremente a literatura das nacións sen Estado: galega (Rosalía), catalá (Espriu) ou éuscara (Michelena) en tanto orixe nacional de produción, mais tamén española ao menos no nivel do patrimonio cultural. Eis un importantísimo macrodiscurso rexionalista desenvolvido na altura, que considerou prioritario para a loita cultural converter os inventarios nacionais galegos en parte do nacionalismo oficial español —por exemplo, incorporando o galego aos programas de ensino público das distintas autonomías; aceptando sen discusión, no camiño, o modelo de educación centralizada nun currículo básico elaborado polo Ministerio de Educación.

Esta consideración da literatura galega como patrimonio español non acompañou necesariamente un discurso contrario á autonomización do sistema literario galego e da súa codificación nacional; e, no entanto, prolongarmos os seus presupostos condúcenos a paradoxos. Se a literatura galega é patrimonio nacional galego e español, con respecto a que unidade é *literatura nacional*? É, con respecto a España, outro tipo de patrimonio? A ambigüidade referencial da visión do literario é reflexo, en xeral, dunha planificación deliberadamente ambigua —a normalización—, mais visibiliza a instauración dun novo nacionalismo de referente híbrido. Referímonos ao discurso patriótico impulsado polo PSOE na campaña das eleccións españolas de 1982 —ano en que se publicou *O Triángulo inscrito na Circunferencia*. A conexión entre planificación literaria e identidade política non é apenas especular; defenderemos, ao contrario, que a expectativa dunha España plurinacional por parte

⁵³⁹ Repárese na continuidade de Freixanes cos discursos que comezaba a artellar Ramón Piñeiro unha década antes en *Cuadernos para el Diálogo*, ao responder á pregunta de “¿Existe una cultura española?”: “parece igualmente indudable que, en lo que pudo hacerse y se hizo, hay base para hablar de una peculiaridad cultural española [...]. Creo asimismo que uno de los rasgos de esta renovación cultural española, en la que tantos frutos se malograron, es el reconocimiento de su pluralidad interna. Cada día se va haciendo más patente para todos que *la cultura española no se reduce solamente a la expresada en lengua castellana*” (itálicos no orixinal; citado en Samartim 2010, 341-342).

⁵⁴⁰ Unha exposición máis sistemática das ideas de Freixanes arredor desta cuestión podémola achar na conferencia “Las culturas de España y su relación con Europa” (2010), onde fala, agora explicitamente, de “literaturas española en castelán, española en catalán, en euskera, en galego”. Ora ben, dado que se trata de discursos orais sen pretensión de acoutar a terminoloxía, debemos entender estas tomadas de posición como manifestacións de nacionalismo banal e non como un compromiso forte cunha determinada idea do posíbel intersistema.

das novas elites culturais galegas foi cimentada sobre as expectativas causadas polo sistema español de premios.

Podemos constatar nos sectores socioculturais que vimos analizando o que Núñez Seixas denominara “ósmosis ideológica” (citado en Molina Aparicio 2013, 59), e que se manifesta como unha identidade nacional española esvaciada de contidos culturais. Ao noso parecer, os discursos en proceso de osmose son, por unha banda, o herdo do nacionalismo cultural non-independentista do *Sempre en Galiza* e, por outra, as novas formas de identidade española desenvolvidas polos intelectuais orgánicos do PSOE.

A adhesión aos cadros fornecidos polo nacionalismo español de esquerda explícase pola débil referencia política do nacionalismo galego histórico: era posíbel facer evoluir os parámetros de Castelao até facelos coincidir coa nova *Nación de naciones* —e outras propostas semellantes que apuntaremos despois— sen exercer unha excesiva violencia hermenéutica sobre o *Sempre en Galiza*. O novo nacionalismo banal español combinouse en Galiza con elementos procedentes desa tradición política. Debemos notar que o ensaio do rianxeiro fora escrito en relación a un contexto político moi concreto e que desde a década de 60 fora sometido a moi distintos labores interpretativos por parte dos diversos grupos⁵⁴¹, desde a interpretación marxista e máis ou menos independentista da UPG⁵⁴² (por exemplo, UPG 1964) até a despolitización incoada polo Grupo Galaxia coa publicación da *Escolma posible* en 1964⁵⁴³. A lectura puramente culturalista que o polo da resiliencia fixo de Castelao —quen, como vimos mantendo, presentaba xa un nacionalismo de referente moi hibridado— non foi desatendida polo PSOE, que atopou neste discurso nacional/rexional unha vía para ocupar posicións en Galiza:

el Gobierno del PSOE [...] se sumaba, al igual que en la derecha, a una apropiación selectiva de la memoria particular de los regionalismos y nacionalismos periféricos ibéricos, particularmente del andaluz, del gallego o del catalán, por su mayor abundancia en figuras lindantes con la izquierda y que no se distinguieron por su radicalismo independentista (el gallego Alfonso R. Castelao, los catalanes Valentí Almirall o Lluís Companys, el andaluz Blas Infante etcétera). Y a la hora de buscar precedentes más modernos para un discurso que había de encarnar un patriotismo español sano, renovado y democrático, sólo se podía acudir a la tradición del nacionalismo/patriotismo español presente en la izquierda liberal, desde el republicanismo del siglo XIX hasta Manuel Azaña. (Núñez Seixas 2018, 142)⁵⁴⁴

Ao apuntado por Núñez Seixas cabe acrecentar que a selección de Castelao como prócer de consenso servía para articular o nacionalismo galego dentro dun proxecto español republicano, refigurando a Segunda República Española como un momento pretensamente federal que representaba a verdadeira España e que a combinación dos esforzos das esquerdas de distinto

⁵⁴¹ Linheira (2018, 30) fala dunha “tergiversación para con la obra de Castelao por parte de la CTdGa [Cultura de la Transición de Galicia] de cara a su legitimación”. Refírese, en concreto, ao uso da figura do rianxeiro por parte do executivo encabezado por Fraga Iribarne. Ao noso parecer, todos os grupos políticos en concorrencia executaron interpretacións favorábeis para os propios propósitos dos parámetros políticos de Castelao; non apenas Alianza Popular/PPdG. O labor de patrimonialización oficial do autor tiña o propósito de despolitizalo, con certeza; mais, na liña do defendido en 3.2.3 mantemos que o *Sempre en Galiza* tiña xa unha dimensión política moi modesta e permitía, por iso mesmo, lecturas hermeneuticamente lexítimas en chave de nacionalismo español.

⁵⁴² En 4.3.1 analizaremos con maior pormenor esa interpretación, e tentaremos defender que o peso dos parámetros do nacionalismo etnocultural de pre-guerra dificultaron a formulación dunha teoría política nacional axeitada ao contexto.

⁵⁴³ Baseámonos, para a interpretación política desa *Escolma posible*, na conferencia impartida por Álex Alonso na Universitat de Barcelona, dentro do ciclo “Non só Rosalía de Castro”, co título de “Arredor de Nós. Castelao e os límites políticos do nacionalismo galego”.

⁵⁴⁴ A exploración producida sobre o nicho patrimonial das esquerdas liberais españolas do século XIX é indispensable, aliás, para comprendermos o alíñamento ideolóxico d’*O Triángulo inscrito na Circunferencia*.

referente nacional contribuiría a restituír. O horizonte utópico de boa parte dos activistas culturais e nacionais galegos pasou así a ser unha República Federal Española —tamén, como veremos en 4.3.1, nos sectores máis resistentes— horizonte que chegou a desprazar por completo a posibilidade dun Estado propio. Esta combinación entre nacionalismo político banal español e unha identificación cultural galega forte pretendía dar continuidade ao proxecto estatal español restrinxindo a súa identidade cultural canonizada —e, ás veces, parte da súa soberanía— aos territorios en que non operase un nacionalismo concorrente.

O proxecto consistía, pois, en crear unha España política que fose unha suma de nacións culturais con ampla autonomía administrativa; a vaguidade da proposta e do sentido exacto dos seus termos —como exemplo paradigmático, que é o que significaba cada *nación* do sintagma *Nación de naciones*— permitiu un certo consenso entre os grupos hexemónicos do mundo cultural galego —próximos ou inseridos no PSOE seguindo a estratexia piñeiriana do *entrismo*— e as esquerdas estatais; unha articulación simbiótica entre *normalización* e *normalidade democrática*. O consenso descansaba na interpretación diversa dunhas mesmas fórmulas comúns, aínda que só unha das dúas partes tivese o poder executivo e estivese en posición de legislar.

Con efecto, a campaña do PSOE en 1982 debeu de contribuír aos sectores mellor integrados no novo aparello autonómico imaxinaren que se aproximaba un clima máis propicio ás súas reivindicacións culturais:

El discurso neopatriótico puesto en circulación por los socialistas españoles desde 1982 incorporaba postulados genéricos pero eficaces, resumibles en un conjunto de lemas o ideas-fuerza. Primero, una apelación constante a la “modernidad” [...] Un segundo elemento, [...] era la conciliación de la existencia de una nación *política* española con el reconocimiento de la presencia en su seno de varias *naciones* culturales [...]. De hecho, varios intelectuales, periodistas e historiadores cercanos a la izquierda socialdemócrata, como Gregorio Peces-Barba y Francisco Rubio Llorente, pero también otros que se situaban en posiciones próximas al liberalismo conservador, habían insistido ya desde finales de los setenta en la definición de España como nación de naciones. (Núñez Seixas 2018, 136-7)

Tratábase de atraer e fidelizar os membros das nacións sen Estado con maior poder organizativo, aqueles que ocupasen postos de mando ou planificación nas institucións autonómicas e na industria cultural ou que tivesen gran capacidade para difundiren cadros identitarios —acceso a editoriais, xornais, institucións culturais ou mesmo á propia televisión pública e, sobre todo, á creación de imaxinarios nacionais a través da novela. Destarte, dificultábanse estratexias de conxunto en todos aqueles ámbitos do conflito nacional de incidencia non-cultural; lembremos, neste sentido que a coincidencia entre distintos sectores ideolóxicos galegos servira, apenas uns anos antes, para organizar as mobilizacións contra o chamado *Estatuto da aldraxe*. Valla como exemplo do dito que en paralelo a esa política de aparente recoñecemento cultural en institucións españolas o Tribunal Constitucional rebaixaba a oficialidade da lingua galega e suprimía a obrigatoriedade do seu coñecemento, restrita agora ao castelán: unha firme política nacionalizadora. A estratexia cultural desenvolvida polo PSOE ía dirixida, pois, a fidelizar as elites das nacións concorrentes ofrecéndolles un novo discurso de identidade nacional, a *Nación de naciones*, que no evoluir da política española iría adoptando novos carimbos, de regra propostos desde a contorna dese mesmo partido, como *plurinacionalidad de España* ou *España plural* (“una Nación plural e integradora, orgullosa de

su diversidad y su pluralismo lingüístico y cultural”⁵⁴⁵) —o que denominamos, en suma, *patriotismo da pluralidade*⁵⁴⁶. O carácter cívico da proposta, acompañada de ideoloxemas do democratismo liberal moi positivamente connotados na saída da ditadura —pluralidade, garantismo, apertura, unidade, consenso, integración, etc.— ocultaba un importante elemento desa mesma tradición política que levaba décadas sendo reivindicado: a autodeterminación das nacións sen Estado. Comenzaba o efectivo proceso de marxinalización e criminalización dos distintos independentismos, presentados como exteriores ao funcionamento democrático normal e normativo —*anormais*.

Estes cadros identitarios perseguían, alén dos obxectivos mencionados —que son os que nos atanguen directamente—, outros propósitos que é necesario sequera mencionarmos. Desde o punto de vista electoral, permitían ao PSOE iniciar unha retirada progresiva das tomadas de posición que executara ao final do franquismo; moi en concreto, a reivindicación do dereito de autodeterminación, que o partido adherira oficialmente no Congreso de Suresnes de 1974. Dado que as nacións sen Estado conseguiran converter a reivindicación dese dereito en parte do programa común para todo o espectro do antifranquismo, o PSOE precisaba manter un *ethos* autodeterminista nos territorios con duplo proceso de nacionalización para evitar que partidos que concorían polo mesmo nicho electoral fosen quen de o monopolizar. Atraían así “al electorado favorable a la autodeterminación con un viraje federalista sin elaboración teórica” (Lois 2015, 102). Do punto de vista da organización interna, afirma Núñez Seixas (2018, 156) que

Las divergencias ideológicas relativas a la cuestión nacional dentro de la izquierda española [...] tenían un paralelismo en la coexistencia de diferentes y hasta divergentes modelos de Estado en las filas de un mismo partido y hasta de una misma sección o federación territorial. Así ha ocurrido en el PSOE.

O PSOE precisaba captar electorado e cadros socialdemócratas nas nacións sen Estado, expulsar da lexitimidade política as opcións independentistas e asegurar que na partilla ideolóxica aínda inestábel, propia dun período de transición⁵⁴⁷, o seu partido non sufrise baixas, cisións ou exercicios públicos de crítica por parte de militantes. Nese contexto de ampliación e consolidación políticas tiveron un papel central os premios literarios e os repertorios que estes canonizaron. Especialmente nun campo cultural como o galego, en que escritores, filólogos, editores ou xornalistas compuñan unha importante camada do total dos activistas. O propio Freixanes lembraría en 2010 moi positivamente a experiencia dese primeiro goberno dos socialistas españois, de quen destacaría a súa vontade de establecer “pontes”:

quero recordar [...] que cando chega o socialismo ao poder en España [...] pasou o que vou contar. Houbo unha iniciativa por parte do Ministerio de Cultura [ocupado por Javier Solana] do goberno español que foi abrir os espazos de Verines, que eran encontros por primeira vez entre as literaturas española en castelán, española en catalán, euskera e galego. Non se ama o que non se coñece. E que se non nos

⁵⁴⁵ Manifiesto para “La España autonómica del siglo XX”, texto de clausura da conferencia autonómica do PSOE en 2003; citado en Núñez Seixas (2018, 157).

⁵⁴⁶ Para ilustrar a continuidade posterior da cooptación das elites menos resistentes a través do sistema de premios e a difusión dun patriotismo da pluralidade podemos tomar como exemplo o papel xogado por Suso de Toro nos discursos de identidade nacional no goberno do PSOE entre 2004 e 2011: “La querencia manifiesta de Rodríguez Zapatero por planteamientos como el del escritor compostelano y antiguo militante de la izquierda nacionalista gallega Suso de Toro, que de modo evanescente incidían en la idea de España como proyecto plural y confusamente posnacional, basado en los valores cívicos y democráticos, parecía igualmente apuntar en la misma dirección” (Núñez Seixas 2018, 160).

⁵⁴⁷ Moi en particular no caso galego durante os anos 80, cando as mudanzas no reparto de axentes que compoñían cada coalición e os nomes das distintas ofertas políticas variaban constantemente (Maiz e Losada 2000).

coñecemos, é imposible que nos amemos [...], sospeitamos uns dos outros, ou sexa, dannos medo as diferenzas, asústannos os que son distintos, porque non nos coñecemos, e se non asustan, temémolos, e se os tememos, reaccionamos en contra. E de aí nacen eses desencontros, eses odios [...] dos que non son coma nós, e como non son coma nós, dannos medo. Temos que coñecemos máis, e temos que amarnos máis porque nos coñecemos máis. Aquela iniciativa dos socialistas [...] estableceron pontes, e recordo que [n]o Premio Nacional de Literatura por primeira vez se contemplaba as outras literaturas ademais da literatura en castelán; lembro que daquela gañáralo Alfredo Conde con *Xa vai o Griffón no vento*, e por aí empezaron a aparecer outros moitos [...] eran tamén Premios Lazarillo, Premios Nacionais das literaturas españolas. [...] O noso esforzo por tanto é por ser, por darnos a coñecer e por participar neste fermoso espazo común que é o Estado Español e que é a Europa que queremos construír [...] dende a nosa condición de nós mesmos, non negando a nosa identidade, senón participando desa identidade. Eu nesta mesa falo como membro do Consello da Cultura Galega, unha das entidades que tamén participan nestes encontros, como membro da Real Academia Galega, e como sociedade civil. Porque eu creo moito, cada vez mais, que temos que construír... as estruturas políticas son importantes, as institucións son moi importantes, porque consolidan a sociedade, pero temos que construír sociedade dende a base, temos que construír a sociedade dende os lectores, como escritores, e temos que construír a sociedade desde esa industria cultural [...] tamén en termos de mercado. (Freixanes 2010)

Este é un discurso nacionalista español; é, en concreto, unha forma de patriotismo da pluralidade⁵⁴⁸. As referencias á *comunidad de amor*, parafraseando Anderson (2006), forman parte do máis xenuíno nacionalismo cívico desde Ernest Renan; é nesa xínea onde podemos situar o duplo patriotismo de Freixanes, en que o compromiso co multiculturalismo e coa protección da cultura galega son indiscutíbeis. Mais é tamén un discurso caracteristicamente rexionalista, ao menos neste nivel: a galeguidade non é incompatible coa españolidade, senón que ser español, en Galiza, quere dicir identificarse e comprometerse coa cultura galega. A desconsideración do polo político é palpábel, de modo que todo o peso nacionalizador galego —“construír a sociedade”— é delegado nun só medio: a literatura. Que é, como vimos afirmando, un transmisor de identidade nacional en declive xeral, mais especificamente pouco produtivo para as nacións sen Estado contemporáneas. O discurso de Freixanes data de 2010, mais ao noso parecer sintetiza ben —tamén pola súa intención retrospectiva— as liñas de forza da que será a identidade híbrida fomentada polas institucións culturais desde o inicio do andamento do período autonómico e das ferramentas escollidas para transmitila. Este é, alén do máis, un discurso con vontade de representación institucional (o autor fala en nome do CCG e da RAG) e de proxección exterior, pois o relatorio tivo lugar no Parlamento Europeo⁵⁴⁹.

Máis do que relevarmos os compromisos políticos profundos dese discurso institucional interéstanos salientar que Freixanes estaba a recoñecer explicitamente o papel que tiveran os premios literarios españois na súa ponderación do futuro das relacións políticas entre ambas as nacións. Os galardóns a obras en linguas distintas do castelán no sistema español de premios non pode ser desligada da chegada do PSOE liderado por Felipe González ao poder executivo

⁵⁴⁸ “La aceptación de la pluralidad cultural, de una mayor descentralización y de un reconocimiento más amplio del carácter multinacional del Estado sería compatible con la defensa de un proyecto común, basado en una suerte de *patriotismo de la pluralidad*” (Núñez Seixas 2018, 138)

⁵⁴⁹ Era un evento organizado pola UNED para presentar no exterior “las culturas de España y su relación con Europa”; a intención política do acto era, ao noso ver, proxectar unha imaxe positiva da xestión española da diferenza cultural e da política interna. O moderador era Antolín Sánchez Presedo, deputado do Parlamento Europeo que fora un dos cadros centrais dos socialistas galegos nas décadas de 80 e 90 —candidato á propia Xunta de Galicia e Conselleiro de Obras Públicas no goberno de González Laxe.

en 1982, con que se iniciou unha nova estratexia cultural para a negociación das literaturas de expresión non-española. Ao noso entender, a estratexia cultural incoada polo PSOE —a rememorada por Freixanes no fragmento anterior— ía dirixida á cooptación dos membros menos resistentes das *intelligentsias* das distintas nacións sen Estado⁵⁵⁰; a apertura dos mencionados espazos de diálogo —e, sobre todo, da concesión de capital simbólico en premios literarios— dificultaba a creación dun bloque político hexemónico arredor dunha identidade nacional distinta á oficial:

Para fomentar [...] la vertebración y la proyección, el gobierno español tiene numerosos mecanismos e instituciones: los ministerios de Cultura, Educación y Deportes; el Ministerio de Asuntos Exteriores, incluyendo todas las agencias culturales ligadas a él, como la actual Accion Cultural Española, resultado de la fusión de la Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales (SECC), la Sociedad Estatal para la Acción Cultural Exterior (SEACEX) y la Sociedad Estatal para Exposiciones Internacionales. Importantísimos también son el Instituto Cervantes y la Universidad Internacional Menéndez Pelayo, así como todos los premios oficiales y subvenciones a través de los cuales se distinguen ciertas obras y autores, otorgándoles el sello de la representatividad nacional. [...] se ha continuado una línea en la que han coincidido tanto la república como la dictadura o la monarquía parlamentaria: la de entender la cultura como ‘pegamento’ necesario, tanto de uso interno como externo, ante una realidad sociopolítica, marcadamente plural y siempre centrífuga. (Delgado 2014, 101-102)

Agora que contamos cun pano de fondo axeitado, podemos retomar a traxectoria de premios literarios desenvolvida anteriormente e superporlle unha óptica política. Debemos notar, en primeiro lugar, que a esperanza de igualación entre sistemas literarios tiña pouco fundamento empírico na altura. Con excepcións puntuais anteriores, xa recibidas como sinal de apertura polos membros de Galaxia, como a canonización española do Cunqueiro en castelán ou o xa citado monográfico en *Ínsula*, os sinais da esperada patrimonialización española das outras literaturas desenvolvidas no Estado eran escasos:

When Editorial Castalia revived the literary almanac or yearbook some four years ago, *El año literario español* 1974 included essays on Galician and Catalan literature (officially permitted more visibility following the educational reform legislation authorizing their pedagogical use, but still bureaucratically hampered and discouraged). In the more propitious atmosphere after the death of the dictator, the volumes of *El año literario* corresponding to 1976 and 1977 expanded their sections devoted to “Literatura Gallega” and “Literatura Catalana,” [sic] adding a separate essay on Catalan theatre in the latter. Another symptomatic and important innovation is the expansion in 1975 of the Premios de la Crítica (awarded annually by a panel of over thirty professional critics and formerly limited to works in Castilian) to include recognition for the outstanding works of poetry and narrative in Catalan and Gallego. Euskera was added in 1976. (Díaz 2001, 140)

No entanto, é comprensíbel que o contraste co período franquista —especialmente por parte de xeracións que viviran o primeiro após-guerra— levase a unha sobreinterpretación desas poucas balizas. Ao noso xuízo, a imaxe dun intersistema estatal en proceso de constitución foi resultado

⁵⁵⁰ Con *menos resistentes* referímonos a aqueles axentes máis afastados do cadro político desenvolvido polos membros do polo da resistencia da altura; implica, por tanto, unha visión favorábel ou neutra dos modelos oficializados de integración de Galiza en España e de planificación lingüístico-cultural.

case exclusivo da aparición en 1975 dos Premios da Crítica concedidos a linguas distintas ao español⁵⁵¹. Mais o goberno do PSOE traballou por incentivar esa expectativa con iniciativas como os xa mencionados Encuentros en Verines, no momento a máis importante vía de canonización informal en España para os escritores en linguas distintas ao castelán. E cabería engadir aquí, con certeza, as axudas á creación literaria que o Ministerio de Cultura socialista comezou a conceder a autores en calquera lingua oficial⁵⁵². O Premio Nacional gañado por Alfredo Conde en 1984 debeu resultar unha potente confirmación das expectativas dese *patriotismo da pluralidade* e, por isto mesmo, tamén un importante desmobilizador político. O feito de que España seleccionase para a súa memoria literaria nacional unha novela en galego resultaba un acontecemento sen precedentes; é lóxico que estes marcos simbólicos xerasen un horizonte utópico optimista que cancelaba a necesidade de meditar sobre o propio aparello político e a soberanía nacional. E isto a pesar de que recoñecer a España a potestade para conceder premios *nacionais* literarios a autores galegos implicaba pagar un prezo notábel: desconsiderar, sequera tacticamente, que España era a única nación en sentido propio. A “euforia” de que falara González-Millán non foi porén absoluta, e coa pasaxe do tempo comezou a facerse máis ou menos visíbel o carácter político inherente a todo sistema de premios:

Son múltiples os indicadores da confrontación entre as dúas institucións literarias que actúan en Galicia, a galega e a de expresión castelá. As reaccións á concesión do premio Nadal (1991) ao novelista Alfredo Conde, as sistemáticas acusacións de pseudogaleguismo a determinados escritores (Torrente Ballester e Camilo J. Cela) e premios (o Torrente Ballester de narrativa, instituído pola Deputación da Coruña), son algunhas das manifestacións desta permanente oposición entre dous sistemas que se disputan a hexemonía e o control da produción literaria, e, a través dela, do patrimonio cultural. (González-Millán 1994b, 30)

Na realidade, non estaba en xogo apenas a “hexemonía e o control da produción literaria” en función do criterio lingüístico⁵⁵³, senón que existía unha loita máis ampla por definir o sentido común nacional dentro do sistema literario galego e por escoller o depositario do que Torres Feijó (2000) denominou “soberanía sistémica”. Quere dicir, a capacidade dun determinado sistema —literario, no noso caso— para dotarse dunha “reserva suficiente de elementos para a súa estabilidade, recorrendo inexcusavelmente à tranferência intersistémica”, dun “conjunto de materiais suficientes caracterizados pola súa capacidade diferencial, concorrente e identitaria” (979). Unha soberanía que, neste caso, estaba explicitamente codificada como “Nacional” no premio español.

Os recoñecementos, espazos de diálogo e patrimonializacións executados serviron para cooptar as *intelligentsias* galegas, creando no camiño centros de poder favorábel que xerirían a identidade oficial durante as décadas seguintes. Alén diso, co premio sistemático de repertorios exóticos, fomentaban que a enerxía social dispoñíbel fose investida na reprodución desa autoimaxe, pois non só non xeraba conflitos, senón que era enormemente profícuo. A poboación lectora, en galego ou castelán, que empregase os premios literarios como factor de escolla para o consumo encontraría, desde Torrente Ballester até Conde, unha identidade histórico-nacional

⁵⁵¹ En 1962 entregárase xa un Premio de la Crítica de narrativa catalana, que non tería máis continuación até o ano referido.

⁵⁵² Con efecto, Méndez Ferrín recibira esta axuda en 1986 para escribir o que constitúe o noso terceiro caso de estudo, *Bretaña, Esmeraldina*.

⁵⁵³ Dado que, con excepcións puntuais, castelán e galego contan con editoriais literarias diferenciadas, a consolidación do “criterio filolóxico” —da lingua como norma sistémica— implicaba tamén a conquista de maiores cotas de mercado para as editoriais galegas. O debilitamento desa norma e, por tanto, da industria cultural galega, aumentaría en troca a penetración da equivalente española en Galiza. É a iso que González-Millán parece referirse con “control da produción literaria”.

dual, a maxia como fulcro da identidade e o galego como diferenza epistémica complementar ao padrón español. E debemos lembrar que neste momento estaba a se producir unha expansión da poboación lectora en xeral que, no caso galego, e dado o contraste coa época anterior, era aínda máis acusada.

Por último, os premios influían na imaxe da Galiza cultural e política que era proxectada no exterior estatal e internacional. Talvez o mellor exemplo ao respecto proceda dos mesmos Encuentros de Verines. O tipo de evento simbólico que representa ese foro entronca cunha cuestión adiada até agora, o feito de todos os narradores galegos premiados até ese momento seren homes. Non é casual, nin —apenas— un indicador da dimensión patriarcal imperante na nova división de poderes autonómicos. O que Gabilondo (2017, 166) refire como “the unquestioned canonicity of contemporary masculinist literature” entra dentro, ao noso parecer, dos propios parámetros planificadores da altura. Á idea de *gran novela* acompañábaa a idea de *gran figura*, o home-escritor carismático que debía liderar no plano literario unha loita nacional expulsa do terreo político. E lémbrese, neste sentido, o apuntado en seccións anteriores sobre o ideal do bardo e do druida no prenacionalismo, pronto a lexitimar a politización do literario mais tamén a reducir o ideolóxico ao terreo seguro do estético. De aí que propostas literarias semellantes ás canonizadas en Galiza, incluso cunha dimensión nacionalitaria máis marcada, mais cultivadas por mulleres —o *Amantia* de María Xosé Queizán— ficasen fóra do circuito de premios (Vilavedra 234). A necesidade dun liderado patriarcal, *gran figura*, non foi allea á transformación experimentada polos autores non-españóis no campo literario español. Cunqueiro e Torrente Ballester abriran un espazo de posibilidades para os autores galegos —primeiro en español e, durante un breve período, tamén en galego— que se caracterizou polo seu valor *representativo*:

a participação de Cunqueiro —da maneira complexa e ambígua que já referi— nesses dous sistemas não é colocado como algo conflituoso; a sua produção bilingue de Cunqueiro é valorizada e colocada —ela e o seu autor— com a função de representante em Espanha da cultura galega; e, igualmente —e na consideração de uma cultura específica menor integrada numa cultural geral maior (galega e espanhola respetivamente) —sendo tomados em especial consideração os potenciais de universalidade implícitos na sua obra em castelhano, também como benefício para a cultura galega. (Martínez Tejero 2014, 308)

A percepción de escritores bilingües ou mesmo monolingües —en galego ou en castelán— como *delegados autonómicos da cultura galega* en España —non allea á noción de *delegación sistémica* de Casas (2008b)— evidencia unha mudanza na imaxinación das relacións entre Galiza e o Estado, particularmente característica dos primordios do período autonómico, en que o mundo cultural é imaxinado por súa vez en termos *autonómicos*. Así, a “cultura española” é vista como unha asemblea a que as comunidades —en particular aquelas en que existen procesos de nacionalización activos— mandan representantes locais a modo de delegados de goberno. Non só estamos a falar dunha ollada trópica ao estado da arte da literatura, senón dun novo *ethos* con que os escritores canonizados se presentan e son presentados en certos eventos públicos, algúns dos cales reveremos despois. Ese papel de *gran escritor* foi desempeñado, ao longo do período focado e en orde cronolóxica, por Cunqueiro, Torrente Ballester, Freixanes, Conde e finalmente Rivas. O resultado é que os espazos abertos polos organismos culturais españois, fosen dentro do Estado ou no exterior —e pensamos, en concreto, na efectividade do Instituto Cervantes para a cooptación das elites literarias das nacións sen Estado— servían para xerar unha ilusión de equilibrio cultural harmónico. Apagaban o proceso de nacionalización

española en decurso diante de quen era, con efecto, o seu obxecto, mais tamén no espazo europeo, proxectando unha imaxe multicultural que pouco tiña a ver coa realidade efectiva.

Os Encuentros de Verines son, con certeza, o mellor exemplo desta nova imaxe do escritor-home-delegado, e serviron para substituír a *illusio* galega dun recoñecemento internacional co simulacro dun recoñecemento español *inter pares*. E lembremos, neste sentido, a importancia dos foros de pares homosociais para desenvolver fidelidades nacionais compartilladas. Unha constante que exemplificáramos coas reunións de Asturias, Uslar Pietri e Carpentier en París, que deran lugar a un nacionalismo literario de alcance continental. A intervención de Freixanes no Encontro de 1991 sérvenos de acceso ao tipo de parámetros con que os escritores galegos aínda negociaban a súa presenza nos espazos españois. Pois foi alí onde formulou a única autopoética explícita —na liña do Prólogo de *El Reino de este mundo*— de que temos coñecemento sobre o RMG, e que talvez sexa o inicio da reflexión contemporánea sobre a cuestión. Referímonos á conferencia “Teoría de la abuela (donde se quiere explicar —también— la novela)”, participación do autor nese encontro a que acudía como representante da cultura galega:

De pequeño también a mí me llevaron a la meiga. Era en la Galicia de los años cincuenta. Pero no en la montaña, ni en una aldea perdida, ni hablo tampoco de la noche de los tiempos, sino de la ciudad de Pontevedra en el año cincuenta y ocho o cincuenta y siete. [...]

Mi abuela, que no creía en los médicos, me llevó a la meiga. Y aquí estoy. Lo que hizo aquella mujer —con su rito mágico en el papel de estraza— fue recuperar mi nombre: recuperarme. Analfabeta ella, transmitía la tradición platónica y religiosa de la palabra curadora y, al mismo tiempo, reivindicaba el “nombre secreto”, que en mi caso era Tuco, como depositario de las esencias (el alma) de las cosas (o de las personas). ¿Cómo entender la literatura de García Márquez, Juan Rulfo, Isabel Allende, Alvaro Cunqueiro, por citar sólo algunos ejemplos, sin la meiga de la Moureira detrás?

Cuando se comenzó a hablar del “realismo mágicos” [*sic*] para definir un cierto modo de abordar la literatura por parte de algunos escritores hispanoamericanos, algunos críticos llamaron la atención sobre la existencia de “otras” literaturas similares. En Galicia, por ejemplo, Alvaro Cunqueiro, Anxel Fole, algunos textos de Rafael Dieste, etc., son de los años cuarenta, si no anteriores. En la misma línea podríamos situar la obra de Gonzalo Torrente Ballester, aunque posterior, sobre todo a partir de *La sagafuga de JB* [*sic*], y otros narradores contemporáneos. Escritores leoneses como José María Merino, catalanes, vascos, alemanes, irlandeses tienen todos a la abuela detrás. Y con la abuela, la meiga. Es decir, una memoria popular extraordinariamente viva, activa, que contempla y explica el mundo a través de una visión esencialmente mítica (no racionalista). (Freixanes 1992, 1-4)

Freixanes estaba a aproveitar un lugar común que xa fora produtivo para Torrente Ballester, Merino e incluso García Márquez; tendo coñecido, con certeza, todos esas ilusións biográficas, formulaba unha prototeoría global. Este é o primeiro texto de que temos noticia en que se tentaba reler a tradición galega —desde Dieste— como precursora do máxico-realismo. E cremos que exemplifica ben que *heteroimaxe* contribuíron a formar os espazos creados polo Ministerio de Cultura para permitir unha certa representación ritualizada do non-español; ou, desde outra perspectiva, como debían performar os escritores galegos nos espazos institucionais en que se esperaba deles que actuasen como delegados culturais.

A idea da avoa corroboraba o fin do proxecto histórico do RM, pois as sociedades agrarias que o plausibilizaban desaparecían por completo —nomeadamente, en Galiza. A avoa, transmisora dunha cosmovisión ancestral que os escritores xa non puideron coñecer, marcaba

o desfecho dun tipo de exotismo que xa non sería máis posíbel: un exotismo totalmente crédulo, que consideraba que o Outro vivía realmente nunha intersección entre o real e o imaxinario. O que non implica que os axentes galegos non continuasen a achar outras maneiras novas de exportar unha maximalidade exótica en España; e, ao envés, que institución e crítica españolas non seguisen a mobilizar os mesmos tropos para comprender a produción cultural galega. Era, en fin, o inicio dunha virada no funcionamento desa categoría no campo literario galego: deixaría de ser premiada no Estado español, perdería o seu papel de modelo central nos repertorios literarios galegos e, pouco despois, comezaría unha reflexión académica sobre a existencia posíbel un RMG no pasado. Dous anos despois Van Bommel pronunciaba a primeira palestra de que temos noticia dedicada a “El Realismo mágico en la narrativa de Álvaro Cunqueiro” (1993), en 1996 aparecía *O realismo marabilloso de Álvaro Cunqueiro* de Darío Villanueva e para o ano 2000 Dolores Vilavedra xa incluía autores galegos na entrada de “realismo máxico” no *Diccionario da Literatura Galega* que coordinara.

No camiño, a estrutura de oportunidade política para a construción nacional ficara definitivamente pechada, as camadas letradas galegas incorporadas ao novo patriotismo ambivalente e a identidade galega progresivamente rexionalizada. Após este momento de maior concorrência, o interese español pola narrativa galega decaeu substancialmente, o que é coherente co principio formulado por Leerssen (2012) de que produción imagolóxica e conflito nacional presentan unha relación de proporcionalidade directa. Se se admitir a aplicación deste principio para o caso que nos ocupa, entón, decorridas varias décadas do noso período do estudo, cabería afirmar que o que se diagnosticaba como un proceso de descentralización e intercomunicación literaria española era, na realidade, o escenario dunha duradoira rexionalización adaptada ao novo cadro autonómico.

Que tanto o discurso devandito como o uso da institucionalidade española como instrumento de cooptación tiveron eficacia —mais de corte rexionalizador— móstrao a evolución relativa dos inquéritos do CIS sobre identificación nacional/rexional entre os anos 1986 e 2020 —primeiro e último estudo respectivamente. A pesar de oscilacións conxunturais, as tendencias son patentes: as opcións “exclusivamente gallego” e “más gallego que español” experimentaron a longo prazo un progresivo enfraquecemento —proceso que tamén caracteriza as preferencias de signo contrario— e consolidouse en troca unha concentración na posición central, “igual gallego que español”. Beramendi (2016) interpreta estes datos —até os resultados de 2012, no seu caso—, de forma sensibelmente distinta, indicando que “la identidad nacional gallega está ahí, aunque de momento permanezca bloqueada en su desarrollo. Y la española ha retrocedido y sobre todo se ha diluido en ese híbrido que es la identidad dual” (245). Mais, como tamén lembra o autor, “los encuestados pueden sentirse más o menos vascos o catalanes que españoles por cuestiones que tengan más que ver con el juego de pelota o la sardana que con la naturaleza del Estado” (243). Con efecto, moitas Comunidades Autónomas españolas presentan esa “identidad dual” sen iso supor a existencia dun sentimento nacional de signo diverso. En ausencia de estudos empíricos mellor orientados do que o elaborado polo CIS, o que constatan os datos é que o Estado das Autonomías foi o escenario dunha sucedida nacionalización española e unha correlativa rexionalización de Galiza —ao menos no terreo das autoidentificacións políticas. Resulta inxenuo, ao noso entender, concibir como único actor desa rexionalización o goberno autonómico do Partido Popular de Galicia a partir de 1990 (p. e. Gabilondo 2017; Núñez Seixas 2018, 123-126; Linheira 2018); na nosa opinión, os gobernos estatais do PSOE, as diversas formacións políticas que gobernaron a Autonomía até 1989 e os sectores hexemónicos da cultura —difusores, todos eles, dun novo nacionalismo dual— tiveron unha responsabilidade destacábel.

Durante o período 1975-1990 a novela galega en castelán e en galego de maior canonicidade foi fantástica, comprometida cunha lectura do cultural en chave de depósito de ancestralidade e cun propósito claro de representación caracteriolóxica. Quere isto dicir que os lectores galegos en procura de capitais culturais —e xa fixemos referencia a que o período estudado é un período notábel no que atinxe a adquisición deses capitais— consumiron un amplo abano de produtos autorizados que lles forneceron un etnotipo, unha visión da historia galega e un cadro das relacións políticas desexábeis entre Galiza e España moi concretos. Que as obras en galego coincidisen co modelo de identidade rexional galega fomentado pola España coeva deulle a este último carta de natureza entre os sectores teoricamente máis sensíbeis ás reivindicacións nacionais galegas. Nun momento en que estaba a decidirse, precisamente, como debía articularse Galiza politicamente.

4.2.4 Víctor F. Freixanes e *O Triángulo inscrito na Circunferencia*

O Triángulo inscrito na Circunferencia viña precedida por obras que, en maior ou menor medida, tentaban satisfacer o mesmo horizonte de expectativas. Porén, a canonicidade da obra de Freixanes é incomparábel a das tentativas anteriores. Referímonos a novelas premiadas de tema histórico —e non necesariamente fantásticas— como *O silencio redimido* de Silvio Santiago (1976), *Fábula* de Xavier Alcalá (1980), *A vila sulagada* de Daniel Cortezón (1981) ou *Breixo* (1981) de Alfredo Conde. A centralidade simbólica da obra a estudarmos sobexa tamén a doutras inmediatamente posteriores de formato semellante —*Beiramar* de Xosé Manuel Martínez Oca (1983), *Amantia* de María Xosé Queizán (1984) ou incluso *Xa vai o Griffón no vento* de Conde (1984)—, o cal é un importante indicio de canonización: a novela converteuse no modelo central en comparación co cal o resto podía ser lido en chave de precedentes ou continuadores. Reflicte a centralidade d’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* en comparación coas outras novelas premiadas o feito de ser simultaneamente galardoada co Blanco Amor, co Premio da Crítica Galicia e o Premio de la Crítica de narrativa gallega⁵⁵⁴; que eran, na altura, os tres premios á narrativa galega de maior prestixio⁵⁵⁵. Mais, alén disto, a obra de Freixanes foi rapidamente percibida como aquilo que a narrativa galega viña esperando durante longo tempo: foi “Considerada por parte de la crítica como la gran novela gallega del posfranquismo y por otra como un texto pesado y recurrente” (Vilavedra 1995, 233). A pesar dos seus detractores, converteuse na gran novela galega que fora demandada durante case unha década e para conseguir a cal fora establecido o propio premio Blanco Amor.

O Triángulo inscrito na Circunferencia era esa encarnación da “morfose moderna da epopeia” que demandara Cortezón na obra que ben podería ser considerada a iniciadora do RMG, *A vila sulagada* (1981, 283-284); unha representación galega do que Moretti (1996) estudou como *épica moderna* e que, ao dicir do autor italiano, tiña ao seu principal expoñente coevo en *Cien años de soledad*⁵⁵⁶. Como recolleu González-Millán (1994b), xa no propio 1982 —ano de publicación do texto— chegou a falarse dun “fenómeno-Triángulo” (221) e estableceuse un pronto consenso crítico sobre estaren perante un “fito da literatura galega” (223) e “o grande ponto de inflexão do romance histórico na Galiza” (Winck 2012, 174). A

⁵⁵⁴ Freixanes xa gañara o premio Modesto R. Figueiredo co conto *A caza das cascudas* en 1990.

⁵⁵⁵ O Premio Xerais inaugurouse dous anos despois da aparición da novela de Freixanes, en 1984. Cómpre lembrar, aliás, que *Xa vai o Griffón no vento* gañou o Blanco Amor, o Crítica Galicia e o Nacional de Literatura; no entanto, parece que a medio e longo prazo non gozou dun prestixio simbólico equiparábel ao da novela de Freixanes (Vilavedra 1995, 234).

⁵⁵⁶ Aínda así, González-Millán recolle testemuños que nos dan a entender que o entusiasmo c’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* foi maioritario mais non absoluto. En 1987, cinco anos despois da súa publicación, Xosé Fernández Ferreiro continuaba a considerar que a gran novela galega non daba chegado (González-Millán 1994b, 171). E, aínda en 1991, Basilio Losada adhería a ese diagnóstico e relacionábao coa falta dun gran escritor na década de 80 (186).

dicir de González Gómez, “Víctor Freixanes [...] entra en la narrativa gallega contemporánea como un elefante en una cacharrería. Rompiendo. Sobre todo tópicos” (1998, 14).

O motivo central do suceso da obra de Freixanes tivo a ver cun habilísimo aproveitamento das expectativas mencionadas en 4.2.2. O autor pontevedrés detectou que os défices proxectados pola publicística galega non eran abstractos, senón que incluían un modelo desexábel concreto: unha *La saga/fuga de J. B.* galega. Referímonos a unha novela épica, aberta a unha lectura alegórica e fortemente identitaria, na cal fixesen acto de presenza eventos sobrenaturais e marabillosos e se rexistrase un posicionamento sobre os considerados como debates intelectuais da altura —concretamente, as limitacións da historiografía e da forma da historia nacional. *Galega* quere dicir aquí non apenas *escrita en galego*, mais axeitada aos parámetros da autodescripción nacional/rexional. O modelo precisaba adicións que o adaptasen á tradición galega en proceso de imaxinación. Un exemplo posíbel desa incardinación nos repertorios históricos galegos é a inclusión de descrições etnográficas do mundo mariñeiro e unha alta consideración das clases populares, tornadas en verdadeiro suxeito da historia (quer no rol de protagonistas revolucionarios, quer no de vítimas universais da inxustiza e da violencia)⁵⁵⁷. Mais *O Triángulo inscrito na Circunferencia* era tamén un exercicio de corrección ideolóxica con respecto ao texto fonte. Había elementos relevantes da proposta de Torrente Ballester que resultaban altamente incómodos (a oposición frontal ao relato nacional galego, nomeadamente) e outros que resultaban desnecesarios para o proxecto político-cultural do polo da resiliencia no novo escenario autonómico (a visión conflituosa da relación con España, agora concibida como propia de tempos predemocráticos superados).

Na consolidación dese “fenómeno-Triángulo” de que falamos Torrente Ballester xogou un papel fundamental, e non apenas en calidade de fornecedor dun modelo atractivo para os sectores resilientes do campo cultural galego en constitución. Grazas á posición central que *La saga/fuga de J. B.* lle concedera nese campo, puido operar tamén como selector dos modelos convenientes para a narrativa vindeira. Foi, pois, tanto o creador do formato como un dos seus canonizadores. Primeiro que todo, Torrente Ballester foi o presidente do xuri que lle concedeu a *O Triángulo inscrito na Circunferencia* o Premio Blanco Amor⁵⁵⁸. Mais tamén, nun caso que resulta rechamante, foi despois o encargado de presentar a novela en Madrid; asentando, aliás, o *frame* segundo o cal a obra debía ser lida no sistema literario español: “un lenguaje admirable y riquísimo, impregnado de un sentimiento atlántico lleno de magia”. Lingua culta, pois, e presenza do sobrenatural. Mesmo a contracapa da primeira edición (1982) ía encabezada pola opinión do autor ferrolán sobre a novela: “Un exemplo de dominio da lingua e da fantasía. Un está sempre agardando e desexando que estas cousas aparezan en Galicia”⁵⁵⁹. Eis un novo cadro simbólico que tamén foi central na recepción do texto: a súa *excepcionalidade* no contexto galego. Non foi esta unha estratexia mercadolóxica isolada por parte da editorial, que tamén a empregou na contracapa d’*Os oscuros sueños de Clío* e no prólogo de *Mementos de mortos* de Alfredo Conde, ambos asinados polo ferrolán. O patrocínio de Torrente foi unha peza fundamental na canonización deste grupo de autores que, en gran medida, continuaban a súa esteira⁵⁶⁰.

⁵⁵⁷ Torrente Ballester adoitaba representar as camadas campesiñas de modo pexorativo ou, nos máis dos casos, non as representar.

⁵⁵⁸ Torrente Ballester comezara a facer parte de tribunais de premios galegos en 1975, co galardón concedido a *Xoguetes para un tempo perdido*. Xa con anterioridade xogara un papel canonizador dos novos autores —en particular, dos máis próximos ao seu propio modelo—, pois prologara en 1974 o *Mementos de vivos* de Alfredo Conde.

⁵⁵⁹ Estratexia, esta, que a editorial Galaxia empregou tamén na contracapa d’*Os oscuros sueños de Clío*.

⁵⁶⁰ Á cal aínda poderíamos acrecentar Manuel Rivas, con quen publicou —en compañía de Fraga Iribarne— un libro turístico, *Galicia: el país soñado*. Non por acaso, no evento organizado para presentar *La Tabla Redonda: Anuario de Estudios Torrentinos*, foran estes catro os escritores galegos convidados —xunto a Merino e Saramago— para o homenaxearen. Véxase, neste sentido, Conde (2003) e Freixanes (2003).

Ese *frame* continúa estando operativo case catro décadas despois. Se lemos a contracapa da edición actual (Freixanes 2018), achamos que é descrita como:

Fresco intemporal en que as épocas se funden e confunden nun quimérico Mar dos Espellos, trátase dunha obra en que o real e o irreal, o tanxible e o imaxinado teñen a mesma forza aos ollos da xente con problemas moi palpables e prácticos, mais cuxa vida sempre está a abeirar o mítico e o fabuloso, como en certas obras literarias medievais.

Polo seu alento narrativo e o pulo da súa imaxinación, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* é unha das creacións máis singulares da novelística galega.

Parece evidente que tanto o cadro activado por Torrente como pola editorial Galaxia é o do RM. Antes de máis nada, as ideas de “imaxinación” ou “maxia” xa estaban na altura directamente vencelladas á poética máxico-realista, que estaba no cima da súa popularidade. Mais a articulación conceptual da contracapa é aínda moito máis específica. Están a idea de fusión/confusión entre realidades (épocas, aquí), os pares opositivos de series ontolóxicas (real/irreal, tanxible/imaxinado, palpábel-práctico/mítico-fabuloso) e a non distinción entre ontoloxías distintas —para alén, expresada con metáforas visuais: (“teñen a mesma forza aos ollos da xente”). Esa “xente con problemas [...] cuxa vida sempre está a abeirar o mítico e fabuloso” son, é claro, os representantes da sociedade tradicional —fundamentalmente mariñeiros, na novela de Freixanes. Continúa a resultar rechamante, aínda que cadre coas nosas hipóteses, a negativa a empregar explicitamente a etiquetaxe que, ao cabo, si se pretende activar no lector. Nada é dito do RM, senón que se introduce a referencia vaga a “certas obras literarias medievais”. O autor da contracapa parece tentar incluír o texto nunha serie que sexa *marcadamente autóctona*; neste caso, talvez un neomedievalismo na xínea do fantástico cunqueiriano⁵⁶¹.

O uso múltiplo de Torrente como axente canonizador da novela —xuri, presentador, reseñista— evidencia unha estratexia consistente de autorización simbólica e de captación de novo público —que, teñamos en conta, na altura pretendía ser ampliado até o total da poboación lectora galega⁵⁶². É aquí onde debemos retomar a importancia de *La saga/fuga de J. B.* no horizonte de expectativas galego.

Non achamos testemuños explícitos ao respecto, mais parece unha hipótese razoábel que a aparición da novela de Torrente en particular, unha épica galega con enorme suceso público e crítico, tivo que causar un importante impacto nos planificadores culturais galegos do posfranquismo. Non podemos probar que a detección do déficit proxectivo concreto sexa resultado directo da novela de Torrente; no entanto, si podemos aducir nese sentido que o autor ferrolán xa fora un dos primeiros en apuntar para ese baleiro a preencher, cando en 1974 —nótese ben, dous anos despois da publicación de *La saga/fuga de J. B.* e aínda en época preautonómica— prologou o *Mementos de vivos* de Alfredo Conde. Alí criticaba a suposta inexistencia dunha verdadeira tradición narrativa galega e diagnosticaba que o problema consistía nunha deficiente articulación simbólica do pobo galego. En síntese, e a risco de simplificarmos os necesarios matices, Torrente demandaba unha novela heroica que soubese encarnar axustadamente o espírito galego. Repárese en que este proxecto torrentino, o mesmo

⁵⁶¹ Aínda que non acreditamos que *O Triángulo inscrito na Circunferencia* faga parte desa serie, si debemos mencionar a presenza de elementos medievais na codificación fantástica do texto de Freixanes. Nomeadamente, a concepción do sobrenatural como fundamento do *carisma* político, como veremos.

⁵⁶² Non foron estas as únicas ocasións en que o ferrolán interveu na canonización de Freixanes, pois segundo González-Millán (1994b, 117) a decisión de que o Premio Torrente Ballester galardoaase *A Cidade dos Césares* en 1992 produciuse tras o autor de *Los gozos y las sombras* mostrar publicamente o seu descontento con que o premio que levaba o seu nome aínda non tivese recoñecido ningunha obra en galego. Este episodio, no entanto, sobarda o período aquí estudado.

que presentaba *La saga/fuga de J. B.*, era sensibelmente distinto ao que premiara o sistema literario español onde o que interesaba era o modelo épico da xínea de García Márquez e o exotismo máxico; mais non os aspectos simbólicos, alegóricos ou espiritualistas, que ían dirixidos a outro circuío cultural.

Sexa como for, o que si é claro é que unha vez foi formulado no campo literario galego o propósito dunha épica nacional, os axentes se viron obrigados a reaxir perante o feito de que ese proxecto xa fora culminado unha década antes por un autor en castelán. Por outras palabras, a introdución dunha determinada tomada de posición —e moi en particular, unha que accedera ás posicións centrais do campo competidor— condicionou absolutamente o espazo dos posíbeis. Dun punto de vista propositivo, o modelo de Torrente fora ben-sucedido e, para alén, era altamente funcional; quere dicir, conseguira producir un formato moi rendíbel para vehicular os propósitos perseguidos (por exemplo, dotar de forma narrativa o total da historia galega, encarnar a caracterioloxía espiritual sen incluír os repertoremas máis marcados e esgotados, conseguir o ton épico sen sacrificar a plurivocidade e o humor, reunir alta cultura e certo consumo masivo). Dun punto de vista opositivo, do mesmo modo que *La saga/fuga de J. B.* pretendía minorar o impacto de *Cien años de soledad* no sistema literario español, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* veu facer o mesmo: contrapor un modelo autóctono que servise como cortafogo sistémico e corrixir o feito de que a primeira *gran novela galega* estivese escrita na lingua competidora.

Nas seccións inmediatamente anteriores fomos tentando inscribir a novela de Freixanes no seu contexto literario —galego, español e internacional—, no horizonte de expectativas da *gran novela galega* e, por último, nun discurso político ambiguo que, precisamente pola súa pouca especificidade, puido ser partillado polo galeguismo culturalista asentado nas institucións autonómicas e por un amplo abano de organizacións políticas de esquerda española —en particular polo partido hexemónico e en posición de goberno no Estado entre os anos 1982-1996, o PSOE— e incluso pola dereita autonómica galega de referente español. Eses tres ámbitos, que separamos analiticamente para facermos unha revisión histórica, combínanse na novela que imos estudar a seguir, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* (1982): as escollas de repertorio executadas visaban ampliar o espazo dos posíbeis do campo literario galego, homologalo internacionalmente e crear un macrorrelato nacional que oriente politicamente a poboación lectora. A coincidencia entre esas tres funcións explícase polo formato escollido —sexa que o denominemos metaficción historiográfica, ficción de arquivo, épica ou alegoría nacional, RM, etc.— en que historia, historiadores e historicidade son obxecto temático e motor narrativo.

Tal e como fixemos na nosa interpretación da novela de Torrente, imos dirixir a maior parte da nosa atención e esforzos a rever a proposta histórica que contén o texto, pois achamos que é nela onde podemos localizar os principais contidos nacionalizadores —quere dicir, neste caso concreto, mobilizadores dos discursos de identidade das camadas letradas galegas. Aínda que este será o noso foco de interese, dedicaremos tamén esforzos analíticos específicos ao tratamento concedido por Freixanes aos elementos sobrenaturais. Mais, adiantamos xa, estes presentan unha importante continuidade co establecido por Torrente —RM desautenticado, conservadorismo ontolóxico—, polo que non profundaremos en exceso na súa interpretación estritamente imaxolóxica. Consideramos que o desenvolvido até o momento sobre o uso do depósito de ancestralidade explica suficientemente as tomadas de posición do autor nesa dirección.

Anticipamos agora a que será a tese central que trataremos de ir construíndo e defendendo nas seguintes seccións. Antes caracterizamos a proposta ideolóxica de *La saga/fuga de J. B.* por presentar a) unha desautorización política e historiográfica do nacionalismo galego, b) un

providencialismo pesimista e c) unha visión antagónica do conflito nacional galego-español. A novela de Freixanes tomou unha posición análoga nos dous primeiros deses tres eixos, mais diferenciábase no último, en que formula unha visión integradora das relacións entre Galiza e España. É o que antes denominamos un exercicio de corrección ideolóxica sobre o modelo. *O Triángulo inscrito na Circunferencia* pretendeu crear un novo cadro para a historia nacional en que Galiza puidese ser suxeito de historicidade —e un suxeito inequivocamente épico— sen ningún inimigo nacional á fronte. É imposible ler este proxecto, que describiremos tamén como *despolemización*, sen termos en conta o horizonte da normalización que fomos revendo: Freixanes procuraba crear o que era conceptualizado como historia nacional normalizada desconsiderando os factores materiais que posibilitan un produto cultural desa natureza —nomeadamente, un Estado propio sostido no tempo. Para conseguilo, debeu executar un coidadoso labor de apagamento do antagonista, o que en ocasións acabou levando a paradoxos e a unha identificación nacional forte co referente contrario.

4.2.4.1 Unha entrada ao horizonte referencial e alegórico d’*O Triángulo inscrito na Circunferencia*: a idea de *decadencia*

A novela con que Freixanes gañou o Blanco Amor, o Premio da Crítica de Narrativa Gallega e o Premio da Crítica Galicia conta a historia de Vilanova de Alba, unha vila imaxinaria localizada nalgún punto das Rías Baixas. Noutro porto principal do Atlántico peninsular, patria dos máis importantes navegantes galegos e cabeza das chamadas “Sete Cidades” (Freixanes 2018, 75) —unha alianza entre as vilas mariñeiras das Rías Baixas— experimenta na primeira metade do século XIX os últimos estertores dun delongado proceso de decadencia en todos os ámbitos. A liñaxe dos Mariño, protagonistas centrais da novela, nace por volta “do ano mil” (242) do matrimonio dun navegante vilanovés e unha serea⁵⁶³; ese fillo convértese na esperanza providencial dunha antiga alianza entre mareantes de todo o Atlántico contra o dominio dos poderes continentais. A alianza inicia e finalmente vence a guerra contra a encarnación principal deses poderes: Santiago de Compostela. Case seis séculos despois nace don Bartolomeu Mariño, quen se converte no grande heroe naval de Vilanova de Alba e a leva ao seu momento de maior saliencia política. Após a desaparición de don Bartolomeu no medio do océano, a vila perde a súa preeminencia e co paso das xeracións entra nun acusado declinio. Durante eses séculos os seus sucesores comezan a elaborar unha mitoloxía providencialista en torno á súa figura que interpreta que tanto o Mariño orixinario como don Bartolomeu foron dúas encarnacións dun mesmo ser que ha vir aínda unha terceira para derrotar os inimigos do Mar e voltar Vilanova ao poder. No século XIX, os representantes coevos da liñaxe deciden iniciar unha revolución, guiados pola crenza de que o vello heroe está a piques de retornar do alén. Os principais períodos narrados na obra son, por unha banda, os tempos heroicos de don Bartolomeu, en que Vilanova de Alba coñece a súa plenitude; e por outra banda o momento revolucionario. A rebeldía acaba conducindo a vila para unha apocalipse final, en que é destruída e sistematicamente borrada dos documentos históricos.

A acción principal, que concirne á organización da revolución vilanovesa, comeza un 14 de agosto de 1829, e o narrador advirte de que “escribo, amigo lector, [...] nunha noite de inverno case que douscentos anos despois” (20). E podemos cifrar a época de plenitude entre os anos 1583 —cando don Bartolomeu, grande heroe local, leva a cabo a súa maior fazaña marítima, a descuberta do estreito de San Vicente (45)— e 1601 —en que don Bartolomeu e a súa tripulación desaparecen para sempre nalgún lugar do océano (29). Para simplificarmos,

⁵⁶³ Freixanes mundaniza a lenda do matrimonio entre os Mariño de Vilaxoán e a serea —que tamén recreara Torrente Ballester nunha novela breve (1998a)— convertendo a muller nunha princesa viquinga; na lectura do pontevedrés, a anécdota é unha parábola sobre unha grande alianza entre todos os mariñeiros do Atlántico.

referirémonos a esta época como século XVI, pois aínda que os acontecementos principais teñan lugar cara o final dese segmento, sempre aparecen en relación a episodios anteriores que os explican —moi en concreto, a política de expansión imperial española—, e as referencias á traxectoria anterior de don Bartolomeu son abundantes. En resumo, pois, a novela centra o seu interese no período histórico que vai do século XVI ao XIX. Porén, o seu horizonte referencial é máis longo. En primeiro lugar, porque o narrador-historiador se sitúa nun presente incerto, nalgún punto do século XX. Segundo, porque a fundación da Casa de Alba, inicio da saga familiar protagonista, é, como dixemos, por volta de seiscentos anos anterior á época de plenitude —século XI, por tanto. E, por último, porque hai constantes referencias a feitos previos, como as guerras entre os reinos cristiáns e musulmanos nos séculos anteriores. Unha visión ampliada da cronoloxía abranguería, pois, un longo treito que vai desde a Idade Media até a actualidade.

Debemos notar o carácter atípico da proposta cronolóxica da novela de Freixanes: é incomún que unha novela histórica galega decida concentrar a súa acción principal nos denominados *Séculos Escuros*. Temos aquí en conta as críticas a esa denominación e aos a priori historiográficos en que se basea (p. e., Monteagudo 2016; Saavedra Vázquez 2016); entre as que máis nos atinxen, poderíamos citar a consideración de que a Historia se restrinxe aos aqueceres das camadas altas ou a minusvaloración da produción literaria oral e popular. Con todo, e malia adherirmos aos puntos de vista anteriores, continúa a resultar contradictorio que unha novela de alento épico escolla o período menos rico no tipo de acontecementos que lle serían máis propicios. Podemos suxerir varias explicacións posíbeis que, confiamos, irán cobrando sentido e evidencia conforme progreda a nosa argumentación. En primeiro lugar, o peso do *decadentismo* historiográfico da tradición galeguista anterior é moi notábel en Freixanes, polo que escolle a decadencia como o signo principal da historicidade galega: “Vilanova de Alba, antiga patria do mar, non ten remedio. Esta é a historia dun devalo fatal, imparable” (473). Por outras palabras, os Séculos Escuros son os máis representativos da Galiza histórica —se considerarmos, como é frecuente, a relación Vilanova-Galiza como metonímica. Non é de admirar, pois, que as derradeiras palabras da novela vaian dirixidas á reforzar a idea do *devalo*: “Había un cheiro forte e distante que nacía de entre as paredes [...]. Eran as mareas, devalando...” (503). En segundo lugar, hai na novela unha marcante hibridación da historia galega cos marcos da historia nacional española —e, moi en concreto, coa súa visión liberal, como veremos—: as extremas do relato central de Freixanes non só coinciden temporalmente coa colonización americana e o nacemento do nacionalismo liberal español, senón que fan parte integral deses acontecementos.

Hai aínda unha terceira interpretación posíbel que nos parece menos oportuna, e que preferimos discutir antes de máis nada para podermos centrar correctamente o debate posterior. A rechamante escolla cronolóxica podería explicarse se Freixanes partise das críticas sinaladas con respecto aos Séculos Escuros; quere dicir, se estivese a tentar erixir un contramodelo da historia nacional clásica, centrando o desenvolvemento no modo de vida tradicional e na súa concepción continua do tempo. Deste punto de vista, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* estaría a propor unha épica dos sectores populares. Esta última interpretación tivo prevalencia na recepción coeva da obra, que a considerou unha epopea do mundo mariñeiro. Os sinais dunha intención tal por parte do autor son abundantes, pois as louvanzas a ese sector social son abundantes, incluso reiterativas (Freixanes 2018; 17, 19, 49, 334); mais a apoloxía do autor pontevedrés non vai dirixida aos sectores verdadeiramente baixos, a que non presta demasiada atención, senón aos máis altos do grupo: os grandes navegadores comerciais con acordos coa Coroa, os patróns e os líderes das confrarías de pescadores e mareantes. Con excepcións puntuais (como Quico o da Gándara ou o Masma, ambos personaxes secundarios), pescadores,

mariñeiros e ocasionalmente labregos fan parte dun gran pobo anónimo que funciona como o *Volk* referencial de calquera nacionalismo etnocultural. A consideración de Freixanes para esa sociedade non é crítica: borra os sinais de dominio e violencia (entre clases e xéneros, por exemplo) e presenta a vida mariñeira como un todo indisolúbel e próspero. A decadencia que está a coñecer a sociedade tradicional é sempre resultado de inxerencias externas; moi en concreto, da chegada de empresarios cataláns e da inoperancia da Coroa española, temas que iremos recuperando máis tarde. Alén do dito, non hai rastro dunha temporalidade outra con respecto á historia tradicional; Freixanes céntrase nos grandes vultos e nas grandes accións (descubertas, batallas, revolucións, conquistas, ascensos e quedas dinásticas). Non é, en síntese, unha novela popularista, senón a épica dos dominadores entre os dominados. Desbotada, pois, esa interpretación, podemos tentar explicar a escolla cronolóxica por outras vías.

En primeiro lugar referirémonos á cuestión do *decadentismo*, aínda que algúns dos elementos de xuízo que concirnen este aspecto serán revistos posteriormente. Podemos xa, porén, formular as hipóteses principais que nos axudarán a trazarmos o perfil temático e político da novela. Entre os séculos XVI e XIX Vilanova de Alba experimentou un progresivo declinio: as frotas diminuíron o seu tamaño, as vellas alianzas políticas foron esquecidas, as descubertas de don Bartolomeu reclamadas por terceiros sen provocaren ningunha denuncia por parte da Coroa española⁵⁶⁴. Como exemplo paradigmático, o estreito de San Vicente converteuse no estreito de Le Maire (p. e. 23):

o Paso do Sur [...] foi entregado pola coroa de España aos intereses bancarios internacionais (principalmente holandeses) en troco de préstamos [...] para financiar as primeiras colonizacións americanas [...]. Non é lugar para remexer nestas cousas, pero a tradicional incapacidade da clase política española malvendeu unha das máis importantes chaves da comunicación entre o Atlántico e o Pacífico sen pedir permiso nin opinión aos vilanoveses. Operacións coma esta (e non foi a única) chantaron as bases da ruína do Imperio Español: ¡o único Imperio que, lonxe de dar beneficios, custou cartos á metrópole, ademais de estragar a saúde política e histórica dos seus súbditos! Para os vilanoveses a cousa foi grave. Aínda hoxe é unha espiña que levan espetada no máis íntimo das súas orixes: o estreito de San Vicente, a gloria non recoñecida de don Bartolomeu. Non é que vaian facer unha guerra por iso, pero gardar téñena gardada... (24-25)

Conforme pasa o tempo, os sinais desa decadencia van atinxindo non apenas o papel xeopolítico e a potencia económica da vila, mais tamén aqueles encargados de representala e liderala: a dinastía milenaria dos Mariño, asentada polo almirante lendario don Bartolomeu e continuada até o momento en que se desenvolve a acción por unha liñaxe de homes consagrados a traer o vello navegante do alén e devolver a Vilanova de Alba a sobranzaría sobre o Atlántico e as costas galegas. Os sinais de fatiga son omnipresentes: o pazo familiar vai coñecendo a decrepitude conforme avanza a novela, o entullo e o guano das pombas que habitan no rocho vai inzando a vella casa que, para o final, é apenas unha ruína. Da mesma forma, o último vinculeiro da saga dos Mariño é un home vello e esgotado que, a pesar de rexuvenecer coa chegada da rebelión, acaba perdendo a enerxía e a cordura para logo morrer. A expectativa da trama organizada por Freixanes descansa, precisamente, na incerteza con respecto ao futuro da vila: se a providencia do retorno de don Bartolomeu virá corrixir as forzas da historia ou se, como se dá a entender con frecuencia, tal lenda é un relato intereseiro das elites vilegas e non hai salvación posíbel.

⁵⁶⁴ É a propia novela quen deposita na Coroa española a lexitimidade para recoñecer as descubertas marítimas, o que comeza a patentizar a importante pegada do nacionalismo banal español no texto.

A aposta de Freixanes polo decadentismo ten moito de posicionamento epocal. Primeiro que todo, porque os episodios galegos de dominio ou independencia política eran escasamente coñecidos e reivindicados na altura. Tanto o período suevo como o Reino medieval de Galicia tiñan un lugar periférico no canon histórico desde ao menos Murguía, mais aínda non foran obxecto de pesquisa intensiva, e os distintos grupos ideolóxicos non os exploraran en profundidade como vía de propaganda ou lexitimación. A partir da institucionalización universitaria da historia galega a partir da década de 80, o interese disciplinar pola historia agraria e monástica (Andrada Cernadas e López Carreira 2020, 8-9) deixaba un baleiro histórico que activistas, planificadores culturais e novelistas cubriron con relatos a miúdo escasamente fundamentados e doses xenerosas de teleoloxía (Dubert 2016a, 16-17). A visión popular da historia de Galicia que se foi impondo era un relato de absoluta dominación política; unha dominación inxusta que debía ser corrixida. Estes principios serían interpretados desde distintos esquemas, mais resultaban motivo de consenso; tamén, aliás, entre os sectores resistentes, que traducían a idea de *decadencia* por *colonización* e a proxectaban cara un pasado remoto:

The story-lines of colonialism tell us, to summarize the plot, how Galicia lost its economic and political autonomy to the Castilian monarchs, who set up the first policies that led to a process of colonization which has lasted to our day albeit in different forms: from feudalism to capitalism. [...] The narrative the nationalists constructed is, therefore, an incomplete narrative cycle [...]. It starts *in medias res* with the problem or situation which is already in some way deficient (the loss of freedom and of development) and narrates a prolonged state of “disequilibrium” (five hundred years of colonialism, with a focus on the most recent decades) which ends with a political exhortation to the re-establishment of the implicit initial equilibrium of “freedom” through a “national-popular” struggle. (Portas 2011, 88)

Ao noso xuízo, non é que o relato do nacionalismo galego organizado comezase *in medias res*; é que o descoñecemento de episodios anteriores impedía formular unha narrativa coherente que fose máis aló deses marcos. O relato nacional, pois, non fora quen de imaxinar un período de plenitude inicial claro e distinto. Como indica Monteagudo (2016, 149-151), a noción de Séculos Escuros non acabou de se consolidar até xa entrada a década de 80⁵⁶⁵; até entón, a etiquetaxe convencional para referir a historia galega que ía desde a fin do século XV até o romanticismo era, simplemente, *decadencia*⁵⁶⁶. Como vemos, pois, a escolla cronolóxica de Freixanes era coherente co que na altura era considerado o pasado de Galiza. É este un dos motivos polos cales a novela que nos ocupa foi maioritariamente lida como unha alegoría nacional: a decadencia era un factor tan central no imaxinario histórico que, a pesar de seren escasas as referencias explícitas a Galiza como unidade política, o seu público considerou que a novela estaba a tomar posición con respecto ao conflito nacional. En palabras de González-Millán, era “un refuxio para reinventar a realidade nacional galega, ou para sublimar unha mitoloxía colectiva como fórmula compensatoria” (1996, 194). O diagnóstico deste último autor é preciso e concorda coa interpretación xeral da obra; menos claro, ao noso entender, é que esa *reinvención* ou esa *sublimación* fosen en si o seu horizonte político último. Pois

⁵⁶⁵ Mais é certo, como notou Torres Feijó (1999, 289), que a idea de “Séculos Obscuros” fora xa desenvolvida por Martínez Salazar en *El idioma gallego. Su antigüedad y vida* de 1886.

⁵⁶⁶ Nunha canción de bastante circulación na altura, *A historia de Galicia* d’A Quenlla (1986), podíase ouvir o seguinte: “A historia de Galicia ocupa pouco / ten brevedade case de salouco”. A seguir, revía os episodios centrais do relato histórico galego, a comezar pola resistencia mítica no monte Medulio, pulando ás Revoltas Irmandiñas e Pardo de Cela e de aí directamente aos “Precursores”. A aceptación dese carácter breve ou pequeno da historia galega por parte dos membros do movemento nacional só é explicábel se non tiñan outros cadros dispoñíbeis que presentasen unha visión máis atractiva dos séculos pasados. Estaban a facer, pois, virtude da necesidade.

debemos aclarar que tipo de comunidade imaxinada, de compensación e de refuxio quería fornecer aos seus lectores no contexto inmediato de publicación.

O fin da *reinvención* supón unha continuación lóxica do diagnóstico decadentista. Antes de máis, se a historia galega é breve, incompleta e politicamente subordinada, entón a forma apropiada de facer unha épica nacional é poboar o baleiro con feitos imaxinados —na liña característica das ficcións de arquivo, tal e como as expuxemos en 4.1.5.1⁵⁶⁷. Trátase, pois, dunha *reinvención* que *compense* ou *sublime* unha realidade indesexábel moi determinada: o pouco peso político de Galiza após a Idade Media. Mais se formos un paso máis alá, cabería preguntarnos: que fin ou resultado político podía contribuír a atinxir unha historia imaxinaria? Un dos motivos que explican a eficacia política da novela histórica clásica é a súa capacidade para introducir o lector nos esquemas históricos nacionais. Quere dicir, era útil non só para contribuír a que o lector adquirise o relato canonizado, senón para integrar o seu tempo biográfico nun percurso máis amplo en que acharía o seu sentido (Ricœur 1997) —o tempo da nación. Mais unha historia simulada sacrificaba o principal potencial nacionalizador para centrar a súa aposta nun plano estritamente alegórico. De aí que a recepción tendese a destacar nocións como o recoñecemento, a representación ou incluso a “afirmación de la cultura gallega” (García 1983): a obra está marcada polo biés estético das teorías de Galaxia, en que a cultura debía servir para autoconñecerse e autorrepresentarse⁵⁶⁸.

Máis aínda, ao verse obrigada a novela a preencher toda a historia moderna con acontecementos inventados, corría o risco de confirmar no lector o preconcepto de a historia galega ser menor ou de orde secundaria. Por isto achamos discutíbel que a obra puidese ter unha incidencia compensatoria no nivel exclusivamente histórico, dado que unha historia falsa non pode suplir unha verdadeira. Ao noso parecer, o que estaba en xogo era un presuposto ideolóxico xa estudado na obra de Torrente: que a falta dunha historia real podía ser compensada cunha literatura apaixonante. A citada *sublimación* supoñía sacrificar a historia para colocar no canto a personalidade, o carácter, a esencia ou o espírito; nocións que na altura xa non eran politicamente operativas. O tipo de novela histórica que vehiculou estes presupostos ideolóxicos tampouco foi allea á substitución dos eventos—resistencias populares, rebelións, vitorias bélicas— e nocións —soberanía, resistencia, liberdade— en que tipicamente fora fundamentada a “dignidade” nacional por marcos e valores exclusivamente literarios: a produción estética e intelectual foi proposta como un sucedáneo de soberanía —o que aliás suspendeu a cuestión de se Galiza debía perseguir no futuro ese tipo de grandes feitos e ideoloxemas nacionais. Lembremos, de pasaxe, que Torrente Ballester parodiara en *La saga/fuga de J. B.* esta tendencia típica dos nacionalismos/rexionalismos hexemónicos galegos ao mesmo tempo que desincentivaba a posibilidade dunha vía máis confrontativa.

Freixanes non se limita a cubrir o período cunha historia paralela. Propón, alén disto, unha explicación para o feito de non ficaren probas na actualidade dos acontecementos narrados: documentación, cartografía e mesmo enclaves xeográficos foron eliminados polas elites eclesiásticas de Santiago de Compostela. Por outra banda, fornece unha razón profunda para o proceso de decadencia, que exclúe as axencias individuais e colectivas e cifra as mudanzas históricas no terreo da filosofía da historia —que Renales Cortés identificou como

⁵⁶⁷ Véxase, a título comparativo, o emprego da maxia na metaficción historiográfica serbia para imaxinar un pasado nacional na fin de século (Gvodzen 2016).

⁵⁶⁸ Tanto a escolla de mecanismos identitarios por parte de Freixanes como a súa detección precisa por parte do receptor da altura teñen a ver cunha comprensión do nacional baseada na autorrepresentación ou, como será popularizado máis tarde, *autoidentificación*: un proceso en gran medida incoado por Piñeiro que centraba os esforzos intelectuais en comprender o ser galego na súa profundidade, artellalo de forma estética e ofrecelo ao público para este poder se ver a si mesmo dun modo positivo.

“espiritualismo teosófico do século XVIII” (1995, 397). Existe unha lei incontrovertíbel en que Vilanova de Alba/Galiza se viron atrapadas e contra a que non puideron facer nada:

sabía que o tempo ten leis matemáticas, implacables; sabía que o tempo viña en contra de nós (e el dedicou toda a vida a combatalo) e que só un milagre podería virar, chegado o caso, a fatal sentenza do destino. Don Xoán Manuel, moito antes de que se producise, albiscou a gran decadencia do mar. (Freixanes 2018, 114)

Continuaremos esta liña de argumentación en seccións posteriores; só apuntaremos, por agora, que estas tendencias, xa detectadas en *La saga/fuga de J. B.*, son levadas até o extremo polo autor pontevedrés. En contraste coa retórica do declinio propia dos grupos resistenciais, que é o declinio do *colonizado*, o que presenta Freixanes é unha dominación sen dominador, exclusivamente explicada por unha loita ancestral entre os principios duais do Mar e a Terra, a Liberdade e a Reacción. Freixanes abandona a explicación popular da *doma e castrazón* e non propón ningún referente político de oposición como responsábel externo dos Séculos Escuros.

En paralelo ao exposto até agora, a preferencia polo período de decadencia pode explicarse se colocamos *O Triángulo inscrito na Circunferencia* en relación aos campos literarios coevos. Os episodios fetiche que serían esperábeis dunha novela histórica nacionalista serían, por exemplo, os da morte de Pardo de Cela ou do Levantamento de 1846, na liña da temporalmente próxima *Amantia* (1983), de María Xosé Queizán. Freixanes, en troca, non parece ter ningunha pretensión de difundir o canon da imaxinación galeguista tradicional. O feito de que a novela encargada de difundir a historia nacional desconsidere por completo a propia historia nacional é anómalo, mais tamén sintomático dos presupostos ideolóxicos operantes. As mencións a reis casteláns ou españois e períodos da historia española son, no entanto, moi frecuentes⁵⁶⁹; en contraste, as referencias á calquera carimbo da metahistoria galega están case totalmente desaparecidas. É aquí onde debemos recuperar a cuestión do pouco capital simbólico que atesouraba a épica nacional no momento: un modelo convencional, ao modo de Scott ou Vicetto, tería nulas posibilidades de capitalización. Como é evidente, decorrera máis dun século desde o cima da popularidade da novela romántica; mais, alén diso, a politización explícita do texto narrativo achábase nun momento de escasa popularidade. Este era tamén o caso mo sistema literario español, onde a novela histórica comezara a rever o pasado de forma irónica (Kenson 2001; Pulgarin 2005; Sobejano-Morán 2013) e a desmitificación nacionalista no estilo de Juan Goytisolo fora perdendo centralidade após a morte do ditador.

Debemos lembrar, neste sentido, que a ideoloxía da normalización contiña entre os seus obxectivos a autonomización do campo e da produción literarias; desde eses parámetros planificadores, o regreso aos marcos da historia nacionalista non só era considerado pasadista, senón contraproducente para a constitución dun sistema literario normalizado. Ao Freixanes situar a acción nun período baleiro e deshistorizado, podía combinar o alento épico cun ámbito de cuestións moito mellor valorizadas —aínda que tamén en progresiva descapitalización—: por unha banda, o relativismo historiográfico e, por outra, os elementos máxicos e míticos. Para desenvolver este tipo de formatos esquivando o engaxamento ideolóxico era especialmente produtivo un período con escasa documentación. Despolitizar a historia galega, en resumo, dáballes á novela a desexada feitura de produto esteticamente autónomo; o prezo a pagar non debía de resultar moi gravoso, dado que, como xa afirmamos, para unha boa parte dos axentes incluídos na rede de Galaxia a principal función política dos textos consistía na autorrepresentación espiritual. Debemos lembrar, aliás, que o tipo de expectativa xerada pola

⁵⁶⁹ Nas páxinas subseguintes exploraremos a rede referencial despregada por Freixanes arredor do relato histórico español.

gran novela galega, xa desde que Torrente Ballester comezara a demandala en 1974, incidía precisamente nunha articulación axeitada do *pobo galego* no eixo estritamente simbólico.

Concluimos esta primeira vía argumentativa para a escolla cronolóxica de Freixanes, centrada na influencia do decadentismo, cun breve resumo dos distintos factores encausados: a) o descoñecemento ou desconsideración dos períodos de maior saliencia política galega, b) o uso da historia exclusivamente como medio para simbolizar o espírito, c) o pouco valor da épica nacionalista tradicional no espazo dos posíbeis da obra. Agora avanzaremos, pois, cara a outra agrupación de factores citados, a hibridación coa memoria nacional española; que é, ao noso parecer, onde descansa o fecho de bóveda da aposta política do texto.

4.2.4.2 Unha épica de referente nacional mixto. Despolemización do relato histórico, nacionalismos banais e hibridación entre referentes nacionais

O primeiro capítulo d’*O Triángulo inscrito na Circunferencia*, “En Vilanova de Alba, a 14 de agosto de 1829”, ábrese cunha citación que serve como chave tonal do rexistro ideolóxico de toda a novela: “Dí, oh Musa, de aqueles nomeados / que, por fe moito mais que ferro fortes, / navegaron os mares alongados” (2018,15). Son uns versos d’*Os Eoas*, poema épico de Eduardo Pondal que garda coa novela de Freixanes notábeis paralelismos. Pondal, ao cabo, tamén visaba corrixir a ausencia dunha épica nacional galega —en verso, no seu caso, e coa vista posta n’*Os Lusíadas*. É do poema de Camões de onde ambos os autores tiran a idea de *descuberta* como núcleo articulador do *epos* galego; o que implica, nos dous casos, aceptaren o único referente dispoñíbel para ese tipo de fazaña: a colonización da actual América Latina, que pasa a ser fulcro da memoria nacional propia —embora Freixanes poña en funcionamento unha serie de mecanismos para o *desespañolizar*. O que en Pondal podía explicarse pola deficiente codificación política da identidade nacional, en Freixanes é, canto menos, sorprendente: trátase dunha hibridación entre memorias nacionais enormemente regresiva con respecto aos consensos historiográficos entre os distintos sectores ideolóxicos da altura. Ao longo deste capítulo tentaremos distinguir tres formas de mestura entre referentes histórico-nacionais que obedecen a causas diferenciadas —e que, no entanto, tenden a se combinar na práctica.

O primeiro caso xorde cando, como no exemplo anterior, non existe unha adhesión firme ou deliberada aos parámetros do nacionalismo oficial español. Por contra, é causado por unha importante carga de nacionalismo banal que o autor non sempre é quen de detectar. Falamos de *detección* consciente porque o texto patentiza en innúmeros lugares un labor coidadoso de supresión ou corrección no nivel banal. Freixanes tentou eliminar na medida do posíbel toda referencia explícita ao relato nacional español, mais unha novela histórica precisa de fornecer cadros orientativos para que o lector poida compatibilizar a *doxa* escolar de que parte cos episodios imaxinarios que o mundo ficcional propón. En consecuencia, o relato que actúa como verdadeiro fundamento acaba por resurxir cadora. Referirémonos a este tipo de fenómenos, simplemente, como nacionalismo banal (español).

Unha segunda forma de hibridación entre memorias nacionais é a que resulta dos esforzos do autor por despolitizar o texto e compatibilizar unha nación cultural A cunha nación política B. O *Triángulo inscrito na Circunferencia* procura crear unha historia galega que sexa simultaneamente independente da española e, ao mesmo tempo, composíbel con ela e non-antagonista; unha historia galega en España. Abrangueremos este tipo de usos baixo a etiquetaxe de *despolemización* do texto narrativo. Dentro das formas de nacionalización narrativa descritas en 2.2.4, esta forma de hibridación caracterízase polas súas funcións *reprodutiva* (pois coadxuva á extensión do relato nacional maioritario) e reiterativa (xa que o orienta cara novos atractores conceptuais ou encadramentos discursivos). A tentativa de crear

unha épica de referente dual debe ser lida en relación a dous fenómenos xa rascuñados en seccións anteriores. Por unha banda, debemos conectala cunha planificación cultural que privilexiou dous proxectos estéticos contraditorios: o da *normalización*, que visa homologar a produción á propia de campos en que o nacionalismo literario perdera capital simbólico, e o da *épica nacional*, o formato nacionalista por antonomasia e por iso tamén o máis descapitalizado. Conciliar ambos os proxectos precisaba eliminar o factor político inherente á nación; o cal non era excesivamente difícil nun entorno discursivo en que predominaban aínda a identificación rural e o espiritualismo. Por outra banda, o duplo referente nacional do texto conecta co horizonte utópico inherente aos sectores resilientes na chegada á democracia: era o comezo dunha nova partilla entre os ámbitos de incidencia do galego e do español que permitise unha identidade nacional dual non-conflictiva.

En terceiro e último lugar, existen n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* momentos ben diferenciados en que o autor une ambos os relatos históricos por considerar que, nese contexto específico, Galiza e España forman unha unidade politicamente virtuosa. É o caso da predilección evidente polo liberalismo español decimonónico, que está mediada pola modulación galega do federalismo español. Galiza e España deben unirse para loitar co verdadeiro inimigo, as elites reaccionarias, que son as causantes últimas da dominación nacional. O resultado conxunto da combinación entre nacionalismo banal español, despolemización histórico-narrativa e un nacionalismo integrador de incidencia estatal redundan nunha poderosa reafirmación deste último cadro nacional, que se acaba alicerzando no plano basal. Tentaremos desenvolver agora, con apoio no propio texto, as hipóteses que acabamos de deliñar.

Comecemos por referir eses elementos banais espaxados polo corpo da obra; quere dicir, aqueles que son empregados a modo de dicas para o lector se orientar no decurso. Xa apuntamos anteriormente que as referencias aos marcos historiográficos españois superaban ás moi puntuais mencións a episodios canónicos galegos. Así, e sen pretensión de exhaustividade, van aparecendo “El-Rei Felipe” (20), o “Consello de Indias” (20), a “represión terrible do ano 1824” e o “gobierno constitucional” (35), “El-Rei Fernando” (36), a “guerra con Portugal” (79), “El-Rei Carlos” (79), “as guerras e as conquistas de Andalucía” (271), a “francesada” (272)⁵⁷⁰, o “Trienio [liberal]” (272), “Porlier” (272), “a conspiración de Cádiz” (273), o “levantamento de Riego” (300), “El-Rei Sancho” (497), etc. A tupida rede referencial insire os acontecementos decorridos en Vilanova da Alba nun horizonte claro: o da historia escolar de España; aquela que, por outra banda, mellor coñecían os lectores iniciais da novela. Que ese cadro histórico non precise de emenda historiográfica é sintomático⁵⁷¹, e leva a que a novela funcione, no plano reprodutivo, como medio transmisor do nacionalismo rival.

Como vimos afirmando, é moito máis difícil achar referencias históricas de afección estritamente galega. Poderíamos anotar aquí como mencións *inequívocas* o período xelmiriano, as invasións viquingas e o “desembarco dos cataláns” (Dubert 2016b). No entanto, a maioría de referencias son ou ben puramente locais/municipais (a historia de Compostela, por exemplo) ou ben ambivalentes (nomeadamente, a Guerra Peninsular). As mencións a Galiza como entidade —da natureza que sexa— son moi escasas, mais o certo é que tampouco adoita aparecer España. Apuntamos algunhas das excepcións posíbeis: os “centos, miles de

⁵⁷⁰ Incluímos nesta listaxe a “francesada”, aínda que é claro que Freixanes está a empregalo como eufemismo para evitar “Guerra de Independencia”. Para narrar ese período histórico desde unha perspectiva non marcada nacionalmente, o autor tenta evitar calquera etiquetaxe e terminoloxía: fala en termos vagos da loita “contra o francés” (2018, 182) e narra os acontecementos desde o punto de vista popular.

⁵⁷¹ Como veremos en capítulos posteriores, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* contén innúmeras metarreflexións sobre os defectos da historiografía disciplinar e, en particular, sobre o relato herdado do pasado. Se o relato español non é obxecto de revisión convértese, por tanto, en propiamente válido.

gaiteiros de Galicia, que, daquela, conversaban na música marabillosa a través do océano” (2018, 75), “O xeneral Soult [...] sofre as primeiras derrotas en Cotobade [...]. Toda Galicia está en pé de guerra” (111), “foi tempo de asentamentos e fundación de novos lugares amparados nos foros e señoríos dos reis de Galicia e de León” (223), “Nas terras de Lantaño, no reino de Galicia, aínda hai un pazo que leva o nome de Casa do Almirante” (238), “columna vertebral da orde absoluta neste antigo reino da Galicia” (284). Dun modo semellante, conxecturamos que as Sete Cidades galegas que, reunidas, ostentaron o dominio do Mar, son unha transposición metonímica bastante transparente das antigas sete provincias do Reino de Galiza.

Ora ben, a non referencia directa a Galiza pódese comprender, precisamente, como parte dun compromiso basal coa función nacionalizadora do texto: precisamente porque non nomea a entidade nacional está a codificala nun plano banal ou presuposicional⁵⁷². Ao noso parecer, e en sintonía con outros usos que detectamos no texto e que iremos desenvolvendo, esa intención está presente; mais non alcanza resultados satisfactorios, xa que sempre é posíbel ler a novela desde o cadro nacional máis asentado. No entanto, hai outros usos que si teñen un potencial nacionalizador galego forte no plano estritamente reprodutivo e que ao menos debemos deliñar. Referímonos, en concreto, ás abundantes enumeracións de elementos patrimonializados, que actúan como ladaíña memorística. Podemos ver un exemplo do apuntado no seguinte fragmento:

mariñeiros de Corme, Malpica, Camelle, Cabana, Laxe, Camariñas, xentes do mar de Ézaro e de Corcubión, Louro, Esteiro, Carnota, Noia, Portosín, Muros, navegadores do norte: Cariño, Seixo, Ortigueira, Morás, Burela, Reinante, que escribiron ou deron os seus nomes en todos os barcos do mundo; so todas as bandeiras, Rande, Baiona, o Morrazo, mariñeiros de Beluso, de Ons, do mar da Lanzada, pontevedreses da Moureira, arousáns, rianxeiros, cambadeses, aqueles que vos criastes ao pé do vento e dos piñeirais do Barbanza, homes do areal de Corrubedo, da sombra do Pindo, do misterioso mar de Fisterra. (21)

No mesmo sentido, na páxina subseguinte figura unha enumeración parella de vultos do mundo do mar, desde “Pai Gómez Chariño” até “Pedro Mariño de Lobeira”. A listaxe de persoeiros é retomada a partir de 165, e a de enclaves costeiros reaparece nas páxinas 179-180. O propósito que visan cumprir estas referencias é, en primeiro lugar, introducir o lector en contidos (xeográficos, históricos) que a educación regrada non lle forneceu; e, en segundo lugar, aumentar a amplitude de Galiza como espazo-tempo imaxinado, transmitindo que é espacialmente grande como para conter innúmeros enclaves e temporalmente densa como para abranguer todo tipo de notábeis. Son, en fin, estratexias chave propias do modelo decimonónico de novela nacionalizante que describira Moretti (2003a). Que estes propósitos entren en conflito con outros compromisos ou prácticas da novela non implica que non estean a actuar dun modo inequivocamente *reprodutivo*.

Concluída esta primeira ollada en bruto á distribución das referencias espaciais e temporais da novela, podemos proceder a analizar os casos máis evidentes de hibridación entre historias nacionais. Dedicaremos o resto desta sección a rever aquela que é provocada pola despolementación do plano histórico, e que ten como resultado unha grande ambigüidade referencial (non é posíbel saber no interior de que historia nacional nos achamos). Un bo punto de entrada para este ámbito de cuestións pode ser o tratamento concedido por Freixanes á

⁵⁷² Alén disto, cómpre reiterarmos que a falta de alusións á entidade nacional forma parte da estratexia de despolitización como marca de “autonomía” e “normalidade” literaria.

Guerra Peninsular, pois mostra, nun episodio ben delimitado e con grande incidencia na trama principal, os procedementos que o autor emprega con carácter sistemático.

A resistencia galega contra as tropas napoleónicas é un momento histórico que permite unha ampla gama de interpretacións. É así pola importancia do protagonismo popular; quere dicir, pola grande axencia de sectores que aínda non foran nin nacionalizados nin, de regra, alfabetizados. Unha lectura que tome este feito como centro argumentativo pode concluír que o acontecemento consistiu nunha resistencia organizada por parte da sociedade tradicional galega, maioritariamente restrita ao territorio galego e, finalmente, chefiada por un órgano galego con soberanía propia, a Junta Suprema del Reino de Galicia. No entanto, esa Junta adheriu ao referente nacional español, concibiu a expulsión das tropas francesas como parte da defensa dunha entidade política maior e acabou integrándose nas estruturas político-militares do Reino de España. En función do cadro nacional de base, pois, o episodio pode entenderse como unha resistencia nacional-popular que comezaba a prenunciar un *demos* galego supralocal, ou ben como o primeiro momento rexional dunha Guerra de Independencia de nivel estatal.

Mais a transmisión desta última lectura levaba xa máis dun século en decurso e era, en concreto, o cadro en que fora socializada a poboación galega da altura nas escolas estatais. Freixanes vese no transo de confrontar un episodio plurívoco mais altamente patrimonializado pola memoria española. Nesa encrucillada a súa postura está máis próxima ao primeiro polo; mais só no que atangue á visión fortemente popularista do momento. Quere dicir, o autor tenta reconstruír unha visión do episodio bélico en que se escurezan ou borren as unidades políticas en briga; o que vai exixir cumpridos esforzos en eixos moi distintos, desde léxicos até narratolóxicos, non sempre efectivos en relación aos fins perseguidos.

Vexamos algúns exemplos. O autor evita empregar carimbos historiográficos para referir o que está acontecer en territorio vilanovés e galego. O máis semellante a un termo específico é “francesada” (272), unha denominación popular que, aliás, tamén é común na historiografía española. Mais incluso ese termo popularizante é infrecuente: o habitual é falar de “o francés” (por exemplo en 113, 182, 185 e 208) e, moi excepcionalmente, “guerra do francés” (110), uso talvez tomado da historiografía catalá que ten certa circulación na homóloga galega e que no texto non ten unha connotación técnica⁵⁷³. Este diagnóstico é aplicábel, na realidade, ao tratamento narrativo global que dá Freixanes aos materiais históricos, caracterizado por evitar sempre o léxico específico. Nun primeiro momento, poderíamos concluír que a preferencia polas denominacións populares ou pola ausencia de nomenclatura é consecuencia da constante mestura entre a voz do narrador e a das personaxes, que leva ao primeiro a adoptar o horizonte conceptual das segundas. A ausencia de tecnicismos históricos, pois, sería un modo de evitar o anacronismo e de representar a historia do punto de vista dos seus protagonistas anónimos. No entanto, as apelacións constantes ao relativismo historiográfico e a advertencia por parte do narrador de que escribe desde o presente revelan un tratamento inconsistente dos horizontes temporais: o narrador está en posición de cometer anacronismos que, con efecto, usa selectivamente cando o precisa. Por exemplo, di na páxina 114 que “Nos libros vén bautizado este tempo co nome de *guerra das barretinas* ou *invasión dos cataláns*”. Este uso selectivo mostra que o que Freixanes tenta é, máis ben, eludir a metalinguaxe propia do relato español, a única dispoñíbel na altura, ao tempo que evita unha lectura soberanista en chave galega.

As clases populares serven, pola súa identidade grupal pre-nacional, como un axente despolemizador; de aí que Freixanes presente un pobo que vai á guerra manipulado pola

⁵⁷³ “Daquela podían soñar aínda unha nova esperanza, pois así llelo prometeran. Daquela as cousas parecían distintas. E el, coma tantos outros, deixou as praias, o mar e a casa (unha casa con fame), e marchou a facer a guerra. ¡*a guerra do francés*, que era a promesa de todos os remedios, a fartura, un futuro ben diferente!” (Freixanes 2018, 110; itálicos nosos).

propaganda relixiosa: “Todos chamaban ao mesmo: guerra a morte contra o francés inimigo de Deus, inimigo de Cristo, inimigo da liberdade. Guerra santa e mártires para a causa” (110). Destarte, non só restrinxen a afección do episodio bélico á sociedade agraria e mariñeira, mais aclara que a súa participación nela non ten unha compoñente nacional. Debemos lembrar, por outra banda, que o simple protagonismo de quen constituía o referente étnico tradicional do nacionalismo/rexionalismo galego —en combinación coa idea da literatura como autorrepresentación espiritual— permitían que o texto pasase por novela de compromiso sen ningún tipo de tomada de posición política real.

Para conseguir restrinxir a afección da resistencia contra as tropas de Napoleón ao terreo estritamente popular, pois, o autor fai uso da hibridación entre voces enunciativas, sexa a través do estilo indirecto libre ou da focalización dos feitos históricos en personaxes secundarias de baixa extracción:

Tamén el, coma os outros todos, marchou á guerra empuxado polo trebón. Deixou muller, casa e barcos. Todo o que un home non debe nunca deixar. Tamén quedaban dous velliños [...]. ¿Que foi o que pasou cando volveron? Boa ocasión para os logreiros que saben andar a todas e escollen os momentos de fraqueza e desamparo para consumaren o crime. Eles fixeron o negocio mentres os homes andaban fóra. ¿U-las promesas? (113)

Deste modo, o autor fai pasar o relato histórico por ideoloxicamente neutro, composto apenas de vivencias individualizadas. No entanto, esas voces mariñeiras ou labregas vehiculan ideas moi concretas sobre o pasado⁵⁷⁴. Os ideoloxemas centrais que movimenta o relato heteroglósico de Freixanes concirnen ás ideas de *decepción*, *incumprimento*, *traizón* e outras anexas. “¿U-las promesas?”, pregunta o narrador, sen afirmar nunca quen incumpriu o prometido. Esta elisión do axente é unha constante na obra que serve, precisamente, para apagar a problemática relación con España. O pobo mobilizado contra o francés, o narrador e as distintas xeracións da familia Mariño coinciden no diagnóstico da desatención e do *esquecemento* inxusto. Cando Freixanes refire abertamente quen é o culpábel desas faltas nunca nomea entidades de tipo nacional ou estatal; son ou ben os monarcas ou ben a “Coroa”, entendida exclusivamente como a institución da monarquía. No caso particular que nos ocupa, os axentes da inxustiza parecen ser “O señor marqués de La Romana” e “os frades de San Bieito” (110); de novo, axencias individualizadas que rebaixan ao plano persoal todo confronto posíbel. As posicións de poder no Estado (Igrexa, Coroa, aristocracia, exército) están ocupadas de modo ilexítimo por elites retrógradas e ineficientes, cuxo goberno incompetente condena Vilanova de Alba e as súas xentes ao esmorecemento. O polo nacional do conflito político é apagado e substituído por dicotomías anexas ao eixo esquerda/dereita (os liberais contra os absolutistas, fundamentalmente). Eis o plano en que se combinan a despolemización do relato histórico e a proposta dunha unión virtuosa entre os proxectos emancipatorios galegos e españois. A aplicación destes parámetros á Guerra Peninsular produce un relato cun inicio xenuinamente popular e cunha continuación en que as elites abusaron do pobo galego en base a promesas nunca satisfeitas:

Outros que tripaban, coma el, as terras secas de Castela deixaban o mesmo. ¿Que foi o que pasou cando volveron? [...] ¿Por que aquela tristeza toda do camiño de volta, que

⁵⁷⁴ Por exemplo, na citación anterior, establececese ao subaixo que a chegada da industria catalá ás Rías Baixas foi unha forma de pillaxe de guerra. Como lembra Dubert (2016b), os empresarios cataláns chegaron ás Rías Baixas moito antes, ao menos desde 1760, e foi alí onde mantiveron mellores relacións co sector pesqueiro tradicional (285-286). Freixanes herda dos ilustrados galegos a visión pexorativa da chegada dos cataláns, que lle resulta útil para crear un referente de oposición externo diferente de España.

mesmo parecían eles un exército derrotado, un barco sen compás aboiado no mar, coma se ventasen xa algunha cousa, eles, que tan lonxe foran combater, metidos en terra adentro, calcando montes, alancando polas chairas e os desertos de España? (113)

Nótese, tanto neste fragmento como no citado inmediatamente antes, o emprego de referencias espaciais que establecen unha sutil diferenciación entre Galiza e España ao mesmo tempo que dilúen que tipo de diferenza é (política, xeográfica, xeolóxica, climática, etc.). Así os verbos e substantivos deverbais de movemento (*marchar, deixar, quedar, volver, andar fóra*), ás veces combinados con enclaves determinados (*deixar o mesmo fronte a tripar as terras de Castela, camiño de volta fronte terra adentro/España*). Esta estruturación diferencial do espazo apunta cara unha comprensión alternativa da resistencia perante as tropas napoleónicas, aínda que non chegue a erixir un suxeito galego alternativo⁵⁷⁵. Na mesma liña podemos explicar as puntuais referencias ás intervencións portuguesas no período bélico, que balizan unha ollada supraestatal dos acontecementos en decurso nunca completamente materializada. Son, ao noso parecer, atrancos deliberados para que o lector non poida homologar de todo o discurso político do texto ao propio da historia escolar española: contrapesan a dominancia basal do relato español con feitos discretos que son incompatíbeis con el.

Podemos acrecentar aínda outras formas de despolemización dos eventos históricos, quere dicir, de procura de estratos de incidencia non-nacional en que situar o decurso narrativo. Así, por exemplo, o encenamento exclusivo dos efectos da guerra nos ámbitos individual, familiar e aldeán/vilego: sempre espazos de socialidade directa con clausura ríxida, isto é, os característicos das sociedades premodernas. Mais, sobre todo, estámonos a referir á presenza dun discurso teórico explícito que concibe toda codificación política do territorial como unha forma de dominación:

A terra pódese medir, parcelar, tenzar, acoutar, administrar, dar en feudo, cobrar desmos, foros, censos e beneficios. A terra pode ser conquistada, vendida, alugada, traballada por servo e vasalos [...] A riqueza está na propiedade da terra. Así nace a idea de *fronteira*, linde, marco que mantén a cadaquén no seu sitio, decote vixiante contra o seu irmán ou veciño, hostil, violento, unhas veces á defensiva e outras para ofender, pois da propiedade nace o imperio, o imperio leva a conquista, a conquista precisa da guerra [...] ¿Como se pode medir o mar? [...] ¿Quen pode poñer fronteiras nas ondas e nos horizontes, no vento e nas longas e afoutadas travesías? ¿Quen dita a lei das estrelas, patria e propiedade común, leira de todos? Aquí é onde o home é verdadeiramente a medida de todas as cousas, un home dono de si, libre e senlleiro no medio do Universo. (228)

O que está por tras deste compromiso coa desterritorialización de Deleuze e Guattari é a tradicional desconfianza do galeguismo hexemónico con respecto a posesión dun Estado propio; a que podemos engadir o ideoloxema, que cobraría forza neses anos, de Europa como solución ao problema da soberanía galega: a entrada na Unión Europea traería a desdramatización do polo territorial da política e abriría un espazo de nacións culturais pares independentes das fronteiras estais. O autor opón á visión terrestre ou territorializada —denominada, transcendentemente, como Terra— unha concepción marítima do poder —o Mar—, que se caracterizaría pola ausencia de propiedade e de fronteiras. Este compromiso implica, en primeiro lugar, a exclusión da territorialidade da idea de nación —aquí limitada ao

⁵⁷⁵ Cunha excepción a destacar, “Toda Galicia está en pé de guerra”, que de novo pode interpretarse como exclusivamente territorial/xeográfica.

plano etnocultural— mais tamén apaga, de forma pouco comprensíbel, que o Mar coevo foi escenario dun imperialismo en que Vilanova de Alba participou activamente, como veremos despois.

Dados estes parámetros, non sorprende que todas as aparicións —aliás abundantes— do termo *nación* se caractericen por presentaren o significado premoderno: “O santo arcanxo é patrón da xente do mar que, en sendo de nación allea, veña morrer a estas costas” (46); “A desconfianza e o medo agrandan de súpeto as máis pequenas diferenzas entre xentes da mesma nación, presos e condenados todos naqueles metros cadrados dun barco sen compás” (74)⁵⁷⁶. Nestes casos *nación* conserva o seu uso orixinario, unha nominalización do verbo *nacer*: é o lugar, imprecisamente definido, onde un nace⁵⁷⁷. A preferencia exclusiva polo significado de *nación* anterior ao século XIX é resultado dunha despolitización deliberada; como explicamos para o caso da terminoloxía específica, o narrador permítese en abundantes ocasións empregar termos e focaxes estritamente contemporáneas.

Até agora revisamos algunhas das ferramentas de que se serve Freixanes para desnacionalizar o relato histórico. Agora tentaremos mostrar algúns casos en que eses usos se revelan inconsistentes e acaban patentizando a profunda pegada do nacionalismo banal español. En primeiro lugar, a énfase no francés como referente de oposición resulta rechamante; máxime porque a visión presentada das tropas napoleónicas é absolutamente pexorativa. O francés é, e de modo inequívoco, o inimigo nacional. O que non fica claro é con respecto a quen o é. A pesar dos cortafogos popularistas e pre-nacionais introducidos por Freixanes, os lectores coevos xa incorporaran o episodio en chave española, e non contaban cun contrarrelato socialmente difundido. *O Triángulo inscrito na Circunferencia* acepta a estrutura de alteridade imagolóxica de España, mais non propón para ela un suxeito histórico distinto; pois o proxecto central é, con efecto, evitar un engaxamento político forte que poida converter a novela nun texto de compromiso. O resultado é que a escolma de episodios históricos sen contexto actúan como medios de nacionalización nun sentido contrario ao que probabelmente pretendese o autor. Un exemplo posíbel: “o inimigo estranxeiro trouxo a morte e a destrución ás praias deste mundo. Ninguén sabe por que veu, pero veu. A cobiza e a ruindade fan os homes así, peregrinos por outras patrias, sementadores da guerra” (84). A pregunta natural perante unha descrición tal dos acontecementos é de que *patria* está a falar o narrador, mais ese dato é sempre subtraído. Este tipo de incerteza, proclive a decidirse a favor do referente español, é análoga á que xorde no emprego da categoría de “invasor” (86). Conceptos como *patria*, *inimigo*, *invasor*, *guerra* precisan de encadramento nacional, pois son categorías estruturadas en torno á oposición Mesmo/Outro⁵⁷⁸; a opción sistemática de non dar os referentes só redunda no asentamento do referente *dispoñíbel* e na desconsideración do *accesíbel* (Even-Zohar 1990, 93).

A falta de encadramento acaba causando problemas referenciais profundos que non foran previstos polo autor. Son, por outras palabras, casos probábeis de *lapsus mentis*. Rever algúns exemplos neste sentido permitíranos mostrar que o exemplificado coa Guerra Peninsular atinxe a maioría de materiais históricos. Por exemplo, na páxina 271 o narrador afirma que “Has saber, lector, que xa noutro tempo de Vilanova saían naus, carracas e baixeis para as guerras e as

⁵⁷⁶ Hai, porén, algún caso de significado dubidoso, como “Alí andaban españois, portugueses, irlandeses, cataláns, mouros, cristiáns, holandeses, ingleses, franceses... [...]. Nacións que se cadra no mar andaban en guerra izaban nas terras africanas as bandeiras das súas factorías” (Freixanes 2018, 140).

⁵⁷⁷ O mesmo adoita acontecer co vocábulo *patria*: “a voz do primeiro almirante que, polo océano do tempo, viña bater nas praias da súa patria querida” (Freixanes 2018, 66). *Patria* é aquí unha vila —Vilanova de Alba.

⁵⁷⁸ Na páxina 79, por exemplo, o narrador fai mención á “guerra con Portugal” (Freixanes 2018), calificada de “tráxica entroidada”. Sen o acompañamento dun cadro referencial Mesmo/Outro, a voz narrativa identifícase como parte do suxeito histórico español; a aposición de “tráxica entroidada”, que quere despolitizar a postura do propio autor ao respecto, só consegue o efecto contrario: non discute a atinxencia española do proceso, senón que introduce o *frame* reforzador do iberismo.

conquistas de Andalucía e que foron de gran sona os estaleiros vilanoveses, agora tan mirrados”. Nos casos anteriormente analizados, a falta dun adxectivo xentilicio causaba ambigüidade; neste último, “as conquistas” non poden ser conquistas *galegas*. O uso desnacionalizado reafirma o fulcro español da Reconquista —tamén, aliás, na marcada escolla léxica. Non estamos perante un caso isolado, como podemos ver no seguinte fragmento:

[Compostela] Disque a fundaran [...] xentes mozárabes *fluxidas do Islam* que viñeron pousar a estes lugares do Apóstolo. Mesmo hai quen afirma que Aletsopmoc⁵⁷⁹, de ser certo tal nome, foi unha cidade visigoda que fuxiu en masa, coas súas autoridades, a súa industria, ordenamento e institucións, cando a chegada do mouro á península [...] Dende Aletsopmoc [...] organizouse durante case cen anos a máis rexa e secreta resistencia interior contra o musulmán, resistencia e guerra xorda da que, non obstante, case nunca ninguén fala. Todas as sociedades clandestinas da mozarabía rebelde, axentes, espías e conspiradores que daquela bulían no interior da Hispania moura tiñan asesoramento, consello e apoio material na vella cidade visigoda, cidade-pantasma. Dende aquí artelláronse habelenciosamente as primeiras retesías e enfrontamentos internos entre os *invasores*. [...] A súa idea era unha gran revolución, un levantamento popular ordenado e centrado nas dez poboacións máis importantes da Andalucía. Pero non o lograron. [...] Almanzor chegou a Galicia e deu coa cidade secreta dos visigodos no ano 997. Non foi Compostela o que o mouro catou, senón a outra, a cidade agachada que dentro de Compostela había, a cidade secreta inimiga do Islam. E estragouna. Queimouna toda e aburou daquela os seus vizosos campos de trigo. [...] Os seus habitantes, derrotados, morreron no exilio, ciscados aquí e acolá, homes de ningures, sen concerto nin memoria. Ouh, a memoria... (486-488; *itálicos nosos*)

Nun fragmento tan breve coma este podemos atopar unha serie de fenómenos que denotan a profundidade do cadro discursivo en xogo. Primeiro que todo, está presente no fondo unha visión pexorativa do mundo musulmano (os mozárabes están *fluxidos do Islam*), que para alén é referido mediante as fórmulas convencionais para denotar alteridade étnica (o xentilicio singular con valor grupal: *o mouro, o musulmán*). Fronte a eses Outros, o nós político identifícase coa poboación visigoda e mozárabe, que vai acompañada dunha codificación do territorial propia do imaxinario da Reconquista. Esta última pode ser conferida na escolla de verbos de movemento e na delimitación de unidades territoriais. *O mouro chega á península: a península* é interpretada como un espazo simbólico, autosuficiente e clausurado, de modo que a aparición do estranxeiro nun punto concreto é unha chegada *global*. Opera no fondo unha comprensión estatal/nacional da xeografía que só é explicábel pola proxección de España cara momentos moi anteriores á súa constitución xenuína. Nesta mesma liña, debemos anotar as escollas léxicas e conceptuais polarizadoras, tales como *resistencia* e *invasor*, alén do retrato da expulsión da civilización musulmana como parte dun programa revolucionario preliberal “unha gran revolución, un levantamento popular” nunha “Andalucía” dominada ilexitimamente. A diferenza dos exemplos aducidos en parágrafos previos, non hai aquí ningún exercicio de heteroglosia ou ventrilocuismo. É a voz autorizada do narrador quen decide adherir ao imaxinario da Reconquista, aínda que se basee nos documentos confeccionados pola familia Mariño⁵⁸⁰. As escollas do autor para o canon histórico galego son rechamantes nunha novela

⁵⁷⁹ Aletsopmoc é na novela o nome pretérito e esquecido da propia Compostela.

⁵⁸⁰ O narrador di seguir, para contar estes feitos, “case corenta folios de letra miúda con longas explicacións que o autor da presente historia abreviou e simplificou aquí. [...] Veñen os tales folios no terceiro dos tres cartapacios, aqueles libros da memoria, coa marca do Triángulo debuxada na vitela de fóra” (Freixanes 2018, 476). A hipótese da revolución compostelá contra os reinos musulmanos é formulada, pois, sobre as investigacións dos membros da familia Mariño.

que foi presentada como a grande épica galega e que, aliás, era defendida polo seu autor como un alegato “contra os vencedores” da historia⁵⁸¹.

Por moi sintomático que resulte o exemplo anterior, a verdade é que ten un carácter excepcional, de aí que falemos de probábel *lapsus mentis*. Embora o autor propoña como fulcros da memoria vilanovesa/galega aqueles que teñen o maior valor patrimonial na historia española —a *Reconquista*, a *Descuberta de América*, a *Guerra de Independencia* e o liberalismo decimonónico—, e embora a escolla en si sexa elocuente con respecto aos parámetros discursivos operantes, a pauta xeral é a que fomos revendo: empregar mecanismos que afastan a incidencia do plano nacional⁵⁸².

Talvez o exemplo máis evidente tanto do que anteriormente chamamos *desespañolización* histórica como da súa incapacidade real para desnacionalizar o texto radique no caso da *descuberta*, que é o feito histórico a que a novela dedica máis atención e a que concede maior valor —pois é a culminación do período de plenitude de Vilanova de Alba. Debemos colocar a escolla do termo *descuberta* en paralelo ao momento especialmente creativo que estaba a experimentar o nacionalismo español oficial. A partir de 1975, as elites políticas procuraron unha adaptación das desvalorizadas consignas do franquismo para tornalas aptas no contexto democrático. Tal sería, precisamente, o desprazamento efectuado sobre o período imperial español, en que foi abandonada a idea de *colonización* para privilexiar, precisamente, a de *descuberta*. Un desprazamento finalmente consumado polo goberno do PSOE nos anos inmediatamente vindeiros á publicación da obra que nos ocupa, durante os cales introduciu unha separación taxativa entre ambos os conceptos e canonizou o primeiro para a conmemoración do día nacional (Núñez Seixas 2018, 140-141). Esa preferencia conceptual era unha estratexia que xa estaba dispoñíbel antes da súa canonización oficial, e Freixanes soubo aproveitala para, como fixera Pondal n’*Os Eoas*, patrimonializar en chave galega a expansión imperial española.

O autor emprega sistematicamente *descuberta* por pertencer a un repertorio conceptual notabelmente máis cívico do que o de *colonización*, mais alén diso troca a referencia continental (a “descuberta de América”) pola estritamente local e marítima (o estreito de San Vicente/Le Maire). Deste modo, a grande fazaña de don Bartolomé é colocada na serie histórica dos grandes feitos da navegación europea. E, con certeza, o capitán vilanovés descobre precisamente o estreito de Le Maire polo seu afastamento dos grandes núcleos de colonización española e pola súa proximidade á Antártida. Deste modo, a navegación vilanovesa é desvinculada da violencia no novo continente e fica exclusivamente cinguida ao ámbito dos roteiros comerciais. Por último, o narrador incide a miúdo no carácter contractual das relacións entre Vilanova de Alba e a Coroa: a xínea dos Mariño e as terras que cheñan —as Sete

⁵⁸¹ “[N]o meu caso escribo conscientemente contra a historia, esa manipulación dos vencedores” (Freixanes citado en Vilavedra 2000, 179).

⁵⁸² A seguinte citación mostra que tipo de complicacións estilísticas e discursivas pode chegar a causar o tratamento non-oposicional da historia española: “Moito argallaba a propaganda compostelá [...] falando das crueldades, crimes e falcatuadas que en Vilanova fixeron —segundo eles— contra as autoridades ‘lexítimas’ da Coroa” (409). Tal é o único fragmento que permite pensar unha oposición Vilanova-España, e está inscrita nun segmento de voces cruzadas. En primeiro lugar, a voz a que se atribúe o enunciado é a “propaganda compostelá”, voz en si mesma desautorizada en tanto antagonista e proselitista; este descrédito vai acentuado polo redundante “segundo eles”, que dá a entender que ou ben non é certo que as Xuntas van contra a Coroa ou ben non é posíbel sabelo. Para maior incidencia, o autor introduce entre aspas a palabra “lexítimas”. Freixanes tenta reducir a pluralidade propia do estilo indirecto libre: se non introduce as aspas, o lector podería pensar que o autor acha *lexítima* a *Coroa* española. Desde logo, a interpretación máis cabal do fragmento é que o ataque á Coroa é unha infundia —repárese, aliás, en que ao dar a entender que o inimigo propala esa infundia queda marcada como eticamente negativa: é malo e desacreditador que Vilanova de Alba ataque a *autoridade* “*lexítima*”. Esta superabundancia de mecanismos de control hermenéutico é contraria e incluso contraproducente en relación á escolla de Freixanes por unha plurivocidade moi marcada; mais, consciente de que o horizonte do receptor está sucado por un conflito nacional, toma todo tipo de precaucións para evitar unha lectura política excesivamente unionista ou arredista.

Cidades— non son fieis a ningunha autoridade real, xa que a súa lealdade é estritamente gremial ou vilega. Freixanes atenúa a significación política da participación vilanovesa nos proxectos imperiais españois presentándoa como froito de pactos instrumentais de beneficio mutuo, de tal modo que a identidade entre ambas nunca se dilúe —a pesar de a soberanía ficar só nun dos dous pactantes. O apuntado pode verse con clareza nos seguintes fragmentos:

O que non puido facer coa coroa de España [traficar con escravos] [...], fíxoo cos portugueses. E cando nin cos portugueses puido negociar, izou no mastro dos seus navíos a súa propia bandeira, a bandeira da cruz vermella de don Bartolomeu, que o mar é a patria de todos [...]. Non hai rei nin señor que pague a pena dun sacrificio. Os reinos e os señoríos endexamais agradecen nada. Cadaquén ha saber ser rei soberano de si e non hai máis señorío ca aquel que podemos levar ás costas, enriba de nós, deica a cova. (140)

E foi iso [...] o que o levou a aquela determinación: capitanear a máis grande frota de galeóns de Indias dende o mar de Prata ao mar de Sevilla, poñer o seu atrevemento e a súa arte no mar, que xa todos coñecían, ao servizo da Coroa de España, servizo polo que pedía [...] o dereito de señorío nas costas atlánticas [...] e carta real para navegar en curso os mares da Fisterra, dende o mar francés ao mar da Guiné. De concordar a Coroa de España en tales termos, el comprometíase, e poñía a vida na aventura, a traer, sans e salvos, os trinta galeóns do máis grande tesouro que nunca transportara a frota de Indias. (141)

“Levades o honor e a gloria de España”, díxolle o gobernador. “Levo o meu honor e a miña facenda”. (145)

Mais a realidade é que a historia alternativa que Freixanes confecciona non só é perfectamente compatíbel coa pertenza de Galiza a España, senón que se caracteriza por sobredimensionar o protagonismo galego na historia española; Compostela convértese no núcleo *esquecido* e *borrado* da resistencia antimusulmana, os navegantes galegos nos grandes descubridores das rotas marítimas do imperio. Non é difícil detectar, no modelo de contrahistoria erixido na novela, certa pegada dos lugares comúns oficialistas de Galiza como *mater Hispaniae*; que, por súa vez, continuaban o que talvez sexa o discurso máis lonxevo de entre os existentes para negociar as relacións entre ambas as unidades. Referímonos ao modelo de historia reivindicativa de Galiza que se asenta “desde os comezos do século XVII” (Rey Castelao 2016, 263) e que ten por propósito “responder ao que se consideraban ofensas contra Galicia”, “defender os grandes fitos de Galicia que estaban sendo vítima das glorias alleas” (260) e que tiña un afán “reivindicativo das ‘calidades do Reyno de Galicia sobre todos os de España’” (262).

A pesar de todo o argumentado, mantemos que esa non era a intención última do texto. Atrapado entre discursos estéticos, culturais e políticos contraditorios, os repertorios posíbeis que Freixanes podía cultivar sen transgredir as limitacións impostas eran poucos. Unha épica nacional que renunciase ao referente de oposición que desde o provincialismo caracterizara a estrutura do relato histórico encontraría escasos episodios épicos: apenas aqueles que xustamente copertencen á nación dominante. Para poder presentar unha historia en que os grandes feitos galegos non fosen aqueles en que se rebelaba contra a dominación do Estado, só podía reivindicar a participación, presentada como pactual e contextual, nos marcos do relato opoñente. Cremos ter mostrado que os mecanismos léxicos, retóricos ou narratolóxicos

movimentados para paliar as consecuencias deste modelo de contrahistoria foron, na maioría dos casos, insuficientes.

Recuperemos momentaneamente o plano alegórico que propuxera González-Millán para comprender o relacionamento entre ficción e historia que se produce na novela. Do seu punto de vista, a invención ou modificación de feitos históricos explicábase como reinvención, sublimación e compensación. Á luz dos exemplos anteriores podemos comezar a enxergar algúns dos problemas que presenta a aplicación da alegoría nacional de Jameson a *O Triángulo inscrito na Circunferencia*. A pregunta que debemos facer perante estas apropiacións selectivas e transfiguradoras do canon histórico español é se contribúen á difusión real dunha autoconciencia histórica na poboación galega ou se, ao envés, están a reforzar a capilaridade da española. As achegas que consegue para o relato nacional galego son, ao noso parecer, moi discretas: a idea dunha nación estritamente cultural de grandes navegantes ao servizo dos proxectos imperiais doutras unidades políticas. A pesar disto, a galeguización da Reconquista, da Conquista de América e doutros episodios que analizaremos despois, como o nacionalismo liberal español, non foi notada nun recibimento eufórico que preferiu destacar o que a novela tiña de simbólico ou alegórico⁵⁸³. Tan notoria como a regresión discursiva que implicaba a concepción histórica d'*O Triángulo* foi a súa recepción, persuadida de acharse perante unha xenuína épica nacional. Aínda na actualidade, as consecuencias da particular selección de centros histórico-narrativos continúan a pasar desapercibidas; en 2013 Gutiérrez García afirmaba que:

o centro de atención da novela de Freixanes non era outro que Galicia; porén, a súa resultaba unha proposta inédita, un relato total que reunía nunha soa fábula algúns dos principais fitos da historia galega, diluindo as coordenadas espazo-temporais e resaltando o seu carácter simbólico: a Guerra da Independencia, as loitas entre absolutistas e liberais, o Apóstolo e o [sic] auxe de Compostela, as Irmandades⁵⁸⁴, a chegada dos fomentadores cataláns... (235)

Se esa apretada listaxe non chamou inmediatamente a atención crítica —pois non é, con efecto, en absoluto representativa “dos principais fitos da historia galega”, senón máis ben da súa homóloga estatal— é porque as expectativas do que debía ser a gran novela galega e os coñecementos construídos na súa volta coa pasaxe dos anos impedían comprobar até que punto eses coñecementos non resistían unha confrontación directa co texto. En gran medida, a recepción da novela converteuna naquilo que desexaba que fose —mesmo naquilo que o propio autor desexaba que fose— mais que, con certeza, non era realmente. Posteriormente tentaremos defender que esta miopía crítica non só é explicábel pola utilidade do relato fraguado no horizonte utópico da Transición, senón que foi causada pola presenza de elementos tomados do máximo-realismo, atractores identitarios suficientemente fortes como para impediren concentrar

⁵⁸³ É ilustrativo o caso de Renales Cortés que, nun dos primeiros contributos académicos á interpretación da novela do pontevedrés, afirmaba que: “es significativo el silencio de Freixanes respecto a la Reconquista” (1984, 261). Na realidade, Freixanes dedicaba case todo o epílogo a narrar ese episodio. A lectura de Renales Cortés d'*O Triángulo inscrito na Circunferencia* é valiosa e atenta ao detalle; o que acontece é que as estratexias do autor para evitar a lectura en chave española están a funcionar, e o consenso sobre o carácter simbólico-nacional da obra era tan abrumador que resultaba difícil percibir en que medida o que a crítica achaba na novela era máis ben o que *desexaba* achar nela. Era, por tanto, un caso de profecía autorrealizábel. A adhesión de boa parte dos produtores culturais en posición hexemónica aos parámetros do patriotismo da pluralidade (na súa forma autonómica ou federal) impedía ver os vimbios ideolóxicos últimos que estruturaban o relato.

⁵⁸⁴ Na realidade, as “Irmandades” non comparecen no relato de Freixanes, sexa que entendamos por elas as milicias das Revoltas Irmandiñas ou as asociacións do primeiro nacionalismo galego organizado. O que hai na novela é un grupo revolucionario que se ergue en armas contra Compostela no século XIX e que adopta, entre outros, ese mesmo nome. Sen dúbida hai unha chiscadela con valor simbólico aquí, mais non unha representación directa de calquera dos dous momentos históricos citados.

a ollada no plano histórico —que, por outra banda, continuaba sen exercer un papel central na identidade rexional oficial. As implicacións da metahistoria construída podían, por fin, ser ignoradas sen excesivos problemas.

4.2.4.3 Referentes de oposición non-polémicos para Vilanova de Alba. Hibridación propositada entre relatos nacionais: o caso do liberalismo español

Comezaremos esta sección analizando a última forma de hibridación entre relatos nacionais de entre as establecidas en 4.2.4.2, aquela que caracterizamos polo seu carácter propositado e que ten, aliás, relación directa co abano de discursos congregados en volta do *patriotismo da pluralidade*. Podemos describir estes usos, en relación á proposta terminolóxica que fixemos en 2.2.4, como os propiamente *reiterativos*: desprazan algúns dos discursos nacionais españois e galegos xa existentes cara un novo artellamento sensibelmente distinto. Máis en concreto, len episodios históricos mediante unha serie de olladas á relación entre ambas as unidades políticas que eran transversais a varios *clusters* repertoriais: o nacionalismo dual de Castelao, a identificación antifranquista coa Segunda República, o federalismo español ou as novas formas de patriotismo desenvolvidas polas intelixencias do PSOE. Referímonos, por exemplo, á ligazón prerreflexiva entre reaccionarismo e centralismo e, en disposición contraria, a asunción de que os males que se diagnostican con respecto a Vilanova de Alba/Galiza poden ser solucionados mediante unha articulación virtuosa entre sectores liberais galegos e españois.

Para podermos ollar coa profundidade necesaria os fenómenos referidos, debemos introducir neste momento argumentativo unha nova dimensión do texto: a súa distribución de roles antagonistas. A tomada de posición política da obra consiste en suspender o nacional para centrarse na oposición liberdade/reacción; debe, por tanto, postular novos referentes de oposición que substitúan o tradicional Castela-España. A análise desta dimensión, con que iniciaremos a sección actual, lévanos fóra do ámbito do que chamamos hibridación, mais permitíranos atinxir en maior profundidade os fundamentos da visión histórica proposta por Freixanes. Por último, e antes de comezarmos a argumentación, debemos indicar que para conferir completamente o valor da lectura que levaremos a cabo teremos de complementala máis tarde con aspectos que concirnen a outra vía argumentativa, nomeadamente os relativos á loita transtemporal entre Ben e Mal, Liberdade e Reacción, Mar e Terra, etc. Isto é, deberémolos pór en relación coa filosofía da historia que subxace a *O Triángulo inscrito na Circunferencia*.

Xa Renales Cortés notara que, a pesar do largo treito temporal abranguido pola novela, Freixanes privilexiaba o comezo do século XIX precisamente pola oposición entre liberais e absolutistas:

La alta Edad Media, en que de la vieja organización clánica, colectivista, y a la vez en contradicción con ella, va surgiendo el feudalismo, bajo la hegemonía de la Iglesia (y es significativo el silencio de Freixanes respecto a la Reconquista), el tiempo glorioso de los descubrimientos y grandes navegaciones de los siglos XVI y XVII, época de prosperidad en las villas marineras, el fin del XVIII y los principios del XIX, tiempo de la Galicia que describió Borrowes. Este último momento —o, para ser más precisos. el de la “ominosa década”— es el que el autor elige para atalaya suya, desde la que irá abriendo ventanas narrativas al pasado. La elección, se nos dice continuamente en el texto, es arbitraria. Sin embargo, tal vez de modo inconsciente para el autor, el sistema literario sabe imponer sus leyes. Este momento de lucha entre liberales y absolutistas, de larga agonía de la clase hidalga en el campo, prehistoria de la Galicia que hoy conocemos, viene fascinando a los escritores y siendo fuente de materia narrativa a la novela gallega desde las de Florencio Vaamonde, y esta tradición cuenta con un monumento de la magnitud de *Os camiños da vida*. (1984, 261-262)

O que non é tan claro, ao noso xuízo, é que o motivo da centralidade concedida á “ominosa década” sexa o declinio da clase fidalga, que case non é explorado por Freixanes. O fin perseguido, ao noso xuízo, é propor unha interpretación da *decadencia* e do posterior *atraso* que desprace o peso causal do conflito nacional e que o deposite sobre un antagonista común ás dúas nacións: as elites reaccionarias.

Comecemos por revisar os antagonistas propostos na novela e tentar explicar a súa escolla. En conxunto, estes son: a) os industriais cataláns afincados nas costas galegas⁵⁸⁵, b) os altos estratos de ideoloxía absolutista da Igrexa (chanceler Andrade), o exército (Nazario Eguía) e a aristocracia (Fernando Acuña, marqués de Serra)⁵⁸⁶, c) a propia monarquía absolutista e d) a cidade de Compostela. A desanexación proposta dos referentes de oposición non é, porén, fiel de todo ao funcionamento real do antagonismo na novela. En primeiro lugar, os inimigos de Vilanova de Alba e das Sete Cidades Galegas teñen en común o absolutismo, mais as referencias á monarquía son moi escasas e, de feito, o narrador adoita presentar os sectores que dependen do poder español como se actuasen sen seguir ordes superiores. As referencias a unha axencia estatal ou monárquica neste contexto son excepcionais (“Detidos por todas partes. E non só estaban as xustizas de El-Rei e do marqués da Serra”, 108; “un exército descoñecido aparece sen anunciar. Non é o francés. Non son as xustizas de El-Rei nin dos señores de Compostela, que nunca nada perderon nestas paraxes”, 185). Máis preciso do que falarmos do absolutismo como antagonista é, por tanto, restrinxirmos ese referente ás elites conservadoras da nobreza, do exército e, sobre todo, do bispado. En segundo lugar, Compostela sobrancea sobre todos os demais opositores: o absolutismo é para Freixanes apenas unha das aparencias terreaís dunha forza metafísica (a Terra, o Mal, a Reacción); Compostela constitúe o núcleo histórico desa forza e a súa encarnación territorial en Galiza. A oposición entre Vilanova de Alba e Compostela é, pois, máis profunda do que as outras. Así o mostran as énfases colocadas por un dos líderes da revolución, o Masma, que afirma ter loitado “Primeiro contra o francés. Logo, contra os curas e o goberno. Agora, contra o tirano [o poder compostelán]” (182)⁵⁸⁷.

Debemos notar que aínda que Santiago de Compostela é o grande inimigo desde a Baixa Idade Media, os trazos con que a cidade é negativamente caracterizada proceden de hipostasiar o confronto entre as cidades liberais da costa e a Compostela clerical no século XIX. Como o posicionamento político coevo desta última é explicábel pola preponderancia dos sectores eclesiásticos e, nomeadamente, do bispado, o autor pode proxectar o seu carácter escurantista cara outros momentos pasados en que é constatable idéntica preeminencia (Gutiérrez García 2013, 237): “A primeira acción coñecida [...] dos poderes composteláns contra o vello señorío das sete cidades é de 1307: un preito. Tamén é a primeira vez que aparece nos documentos [...] o nome dun Mariño” (Freixanes 2018, 237)⁵⁸⁸. Así, por exemplo, Freixanes converte as

⁵⁸⁵ Deixaremos de lado a escolla dos cataláns como referente de oposición porque, ao noso parecer, ten unha importancia secundaria dentro do propio texto. Son un inimigo circunstancial, cuxa función narrativa consiste en dar motivos críbeis para os mariñeiros procuraren unha revolución: procurana porque os industriais cataláns imposibilitaron que a poboación continuase a vivir da pesca. Alén do máis, a introdución dos cataláns como adversarios pódese explicar pola xa mencionada ausencia de política exterior das nacións sen Estado: hai que crear inimigos vicarios que sirvan como Outro narrativo para a novela histórica, de modo que a historia local non encaixe completamente na nacional (española). Tamén xace por tras o vello proxecto político do antimodernismo —e antiindustrialismo— romántico: a cancelación do progreso industrial en prol dunha modernización humanizada e planificada que conserve os antigos modos de vida e vínculos políticos inmediatos (a liñaxe, o gremio, a confraría) no canto dos que Anderson chamara imaxinados (sen contacto visual directo).

⁵⁸⁶ A enumeración dos líderes inimigos está en Freixanes (2018, 158).

⁵⁸⁷ Nesa lista falta, de feito, o inimigo catalán, contra quen se leva a cabo a imaxinaria *guerra das barretinas*. É posíbel que Freixanes esquecese o episodio que imaxina, ou ben que o Masma, por proceder de zonas máis interiores, non participase no levantamento contra os cataláns.

⁵⁸⁸ No entanto, en 245 afirma que xa no século XI houbera un enfrontamento entre as Sete Cidades do Mar e Compostela (Freixanes 2018).

invasións viquingas nunha guerra dos navegantes atlánticos contra o poder de Compostela, que pretende dominar o Mar e pólo ao servizo dos poderes terrestres. Deste modo, o autor estrutura a historia galega en torno á procura de liberdade e progreso das urbes costeiras e a represión dunha Compostela que desexa controlar e centralizar todo o territorio político. A aposta de Freixanes é pouco intuitiva e ten poucos precedentes historiográficos, mais é doadamente explicábel desde os parámetros mobilizados até agora.

O proxecto basal do relato de Freixanes é construír unha estrutura metahistórica de incidencia exclusivamente galega. Isto implica, por unha banda, estruturar o decurso en base a dinámicas de oposición que ou ben non precisen de fenómenos externos para seren explicadas ou ben interpreten aqueles como circunstanciais. Mais tamén, como vimos argumentando, supón eliminar da ecuación a relación entre Galiza e España, desconsiderando elementos de xuízo tanto negativos como positivos ao respecto e, polo xeral, borrando toda referencia ao conflito de soberanías polo territorio. Por outras palabras, se un lector que descoñecese o estatuto político pasado e presente de ambas as unidades lese *O Triángulo inscrito na Circunferencia* non podería deducir se está perante un ou dous Estados, unha ou dúas nacións.

Crear un referente de oposición interno ao territorio galego, duradoiro no tempo e carente de calquera forma de relacionamento co poder estatal non era un proxecto doado. Primeiro, polo carácter descentralizado do territorio galego na maior parte da súa historia, alén da ausencia dunha capital con poder sobre as outras cidades. Segundo, porque como afirmamos en 4.1.5.1, o fundamento da estrutura do discurso histórico de pretensión nacional galega centrárase na dialéctica de dominación/liberación de e contra axentes externos. Por último, porque boa parte das mudanzas producidas nas estruturas de poder e os conflitos bélicos librados desde a Idade Media procedían de decisións tomadas no exterior: é o que referimos previamente como ausencia de políticas interna e externa. Na oposición entre cidades e vilas liberais e o poder compostelán no século XIX Freixanes achou unha posibilidade para construír unha metahistoria autocentrada: era un confronto explícito, os axentes en curso (urbes) existían desde os tempos recuados, tiña unha envoltura ideolóxica que podía ser presentada como unha constante transhistórica e, sobre todo, tocaba a fibra dunha oposición con baseamento étnico e asento na autoimaxe popular: a de costa/interior. É sobre esa dicotomía que o autor pontevedrés universaliza as ideoloxías en briga no XIX e proxecta a cidade compostelá como un macroantagonista —papel que, aliás, esa cidade xa ocupaba en *La saga/fuga de J. B.*

As limitacións concretas desa estruturación teñen a ver coa conversión do liberalismo español en ideoloxía predilecta do texto e a desconsideración da nacionalización incoada por ese grupo político. Mais antes de entrarmos nesa cuestión, de índole concreta, encontramos xa unha serie de problemáticas que pertencen ao plano abstracto, ao propio proxecto dunha metahistoria galega non-conflituosa. Con efecto, a construción dunha dinámica interna que dese feitura cohesa a mil anos de historia galega tiña un potencial nacionalizador claro. Demostraba aos seus lectores que Galiza podía explicarse por referencia exclusiva a si propia, e que contaba con marcos, personaxes, mitoloxías e ámbitos de incidencia que a convertían nunha historia nacional homologábel a outras posíbeis —aínda que para isto debese inventar novos episodios, deformar os existentes ou introducir o sobrenatural. O tipo de novela histórica que representa *O Triángulo inscrito na Circunferencia*, derivada do cuarto momento do RM e comprometida coa unificación do pasado e do presente en torno a unhas poucas ideas-forza, tiña unha grande capacidade para socializar os ideoloxemas nucleares postulados. Non todos os seus lectores terían un coñecemento profundo da produción historiográfica galega —fose a académica ou a amadora— e, incluso quen si o tivese, non sempre contaría cun cadro integrador que conciliase os *data* e os dotase dun significado e un *telos* unívoco. A metaficción historiográfica de corte máximo-realista era capaz de formular e socializar o cadro máis simple posíbel para comprender

o histórico. Por isto, debemos notar que a estrutura proposta nesta novela batía frontalmente contra os esquemas máis divulgados na época, os que representaban o pasado como unha colonización reiterada aínda pendente da emancipación definitiva. Demostrar que era posíbel unha historicidade galega sen a mención ao conflito español implicaba converter este último en redundante, un máis entre eses moitos caracteres circunstanciais e exteriores que interviñan no desenvolvemento político mais que non eran indispensábeis para o explicar. É por isto que, nas conclusións, tentaremos defender que *O Triángulo inscrito na Circunferencia* funcionou como macrometáfora do novo período autonómico, e como proposta en firme da identidade historizábel, mais exterior á política, que predominaría nas institucións e na industria cultural.

Vaíamos, agora si, aos aspectos políticos concretos da metahistoria construída. A acción principal da novela acontece entre o inicio da Guerra Peninsular (1908) e vai até arredor do ano 1929, coa fin do Trienio Liberal en España. Durante esas dúas décadas as elites vilanovesas — e, en xeral, costeiras — participan en todas as tentativas por parte das seccións liberais de se faceren co control do Estado; as sucesivas derrotas e represións levan a un levantamento final, en que Vilanova e os seus aliados, conformando a “Xunta de Salvación de Vilanova de Alba” (105) — tamén chamada “Exército das Irmandades” (178) ou o “Exército do Mar” (178) — se erguen en armas contra Compostela. Contan para levaren a cabo o seu proxecto cunha poboación desesperanzada que aínda sofre as consecuencias materiais da guerra contra o francés e da posterior “guerra das barretinas”, enfrontamento costeiro contra o poder da industria catalá.

Na ollada despregada polo narrador a ese período están a combater non apenas dúas seccións ideolóxicas, senón tamén dúas forzas metafísicas (Ben/Mal, Mar/Terra, Liberdade/Dominación, Progreso/Reacción) das cales a marcada positivamente está predestinada a fracasar. Isto implica, alén de converter o liberalismo español na encarnación de virtudes éticas absolutizadas, reler todo o resto de feitos pasados baixo unha filosofía da historia que une inextricabelmente Galiza e España: todo conflito político, en todas as épocas, é *baixo a súa superficie* un confronto entre as entidades metafísicas mencionadas. A independencia nacional — unha dimensión que non se deixa apreixar neses parámetros dualistas — perde toda a súa incidencia, e só fica dela a oposición — moi velada, de regra — entre autonomismo ou foralismo contra centralismo. Neste transvasamento das énfases historiográficas e filosóficas, o liberalismo español fica atribuído con propósitos políticos que lle eran alleos, tales como a propia descentralización ou, máis alarmantemente aínda, a desarticulación do Estado unitario — aspectos, estes, máis ben anexos aos sectores tradicionalistas españois. Quen concibiron a moderna nación española e incoaron a nacionalización da poboación galega, os propios liberais, convértense nos emisarios dunha Liberdade abstracta que, suponse, implicará tamén o autogoberno de Vilanova de Alba/Galiza. Vexamos agora algúns exemplos ao respecto:

Era a *represión terrible do ano 1824*. Aquilo foi unha desfeita: a caída do *gobierno constitucional*, logo de tres anos de exercicio (se é que tal cousa se pode dicir, pois exercer non exerceron nunca) [...] foi unha catástrofe. Cacháronos a todos. Se alguén pensaba que naqueles tres anos ían lograr algunha cousa ben trabucado andaba. Poida que na Coruña, en Ferrol, en Pontevedra [...] as novas ideas (as novas palabras: Liberdade, Democracia, Dereitos da Cidadanía, Fraternidade, Progreso) tivesen algunha acollida e desen algún froito cativo. Non digo que non. Pero Compostela é impermeable. Curas, monxas, frades, señores, arcebispos, santos, beatas, escribáns, avogados [...] ¿Que *gobierno liberal e laico* pode cunha cousa así? [...] O 10 de agosto de 1823 cae A Coruña despois dun longo cerco das tropas francesas do xeneral Wert e do *traidor* Morillo. O primeiro de outubro entra El-Rei Fernando, novo rei absoluto [...] e axiña anula todos os acordos, leis e decretos constitucionais ditados despois do 7

de marzo de 1820 [...] É o sinal: orde de busca e captura, escarmento de masóns, liberais, negros, constitucionais, xente inimiga de Deus, seguidores de Rousseau e de Voltaire, asasinados de Cristo, librepensadores, enciclopedistas, alfabetizados. (35-36; itálicos nosos)

¿Que foi do voso racionalismo progresista, fraternal e democrático cando *a barbarie* rebentou os diques asolagándoo todo? Non me digas que non vos deron tempo e que en tres anos de *gobierno* non se puido facer máis. [...] Pensabades que desde as loxias compostelás ou coruñesas —minoritarias, [...] enfrontadas por catro ortodoxias— [...] podía levedar non sei que fermento luminoso, semente nova entre as xentes dun *país* escuro. (37-38; itálicos nosos)

Comezaremos por anotar algúns aspectos salientábeis que concirnen ao plano banal e reprodutivo. Primeiro que todo chama a atención o uso de *represión* e *gobierno* sen adxectivo xentilicio ou outro calificativo que delimite a súa extensión; como notara Anderson na súa lectura da obra de José Rizal, un dos máis eficaces sinais da conciencia nacional en xogo é a universalización das unidades concretas: *un* determinado *gobierno* pasa a ser *o* *gobierno*; é o *gobierno* que nos atangue e, fronte a el, os outros *gobiernos* nacionais son absolutamente Outros. Asemade, prodúcese unha individualización do universal: concíbese a idea de *Gobierno* extrapolando as características do *gobierno* con que o autor se identifica —positiva ou negativamente, mais de modo nacional. Usos como o de *a barbarie* para focar as consecuencias do regreso ao poder de Fernando VII contribúen a presentar como universais os fenómenos en xogo; a visión dualista estruturada arredor do progreso contra a *barbarie* é, alén do máis, un sinal de adhesión á historiografía liberal española, que patrimonializou este segmento temporal segundo esas mesmas claves. Parece como se os innúmeros mecanismos de despolitización e ambigüidade referencial introducidos no resto da novela fosen suspendidos de súpeto perante un momento en que Vilanova/Galiza son momentos locais dun suxeito histórico superior: dada a preeminencia da referencialidade española nesta sección, ese “país escuro” cuxo nome non é dado, e que supón o verdadeiro horizonte de transformación revolucionaria, non pode ser Galiza. Lembremos, neste sentido, que a publicación d’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* coincidiu no tempo co comezo da reivindicación dos liberais de Cádiz e dos períodos republicanos para formular un novo patriotismo cívico español.

Ora ben, Freixanes conta exclusivamente os efectos da caída dese *gobierno* nunca nomeado en enclaves situados en Galiza: *A Coruña*, *Ferrol*, *Pontevedra*, *Compostela*. De novo, se os parágrafos anteriores fosen lidos por alguén que descoñecese as coordenadas históricas en xogo podería pensar que o narrador está a referirse a un conxectural *gobierno* galego. Non é casual, senón resultado directo de postular Galiza como ámbito exclusivo de incidencia narrativa mais verse obrigado a manter a orixe causal dos procesos en xogo, que é de orde externa. Como veremos máis tarde, este conflito entre dous tipos de uso reprodutivo —cadro histórico/político español, delimitación espacial/narrativa galega— leva a que algunhas seccións mesmo perdan a súa lóxica narrativa.

Nos fragmentos anteriores patentízanse dúas cuestións que merecen un maior desenvolvemento: a louvanza dos *gobiernos* liberais e, moi en concreto, da Constitución de Cádiz e a presenza do ideoloxema da unidade dos sectores progresistas. As ideas do liberalismo español son universalizadas e convertidas en encarnacións puras do Progreso: “a caída do *gobierno* foi unha catástrofe”, “as novas palabras: Liberdade, Democracia, Dereitos da Cidadanía, Fraternidade, Progreso” (35), “¿Que *gobierno* liberal e laico pode cunha cousa así?” (36). As reiteradas adhesións ao proxecto encarnado polo constitucionalismo español do inicio do século XIX tornan aínda máis notorias por comparación co contexto en que se insiren. *O*

Triángulo inscrito na Circunferencia é un texto caracterizado por un notábel relativismo historiográfico e manifesta cadora a súa desconfianza coas etiquetaxes herdadas, coa plausibilidade da historia como ferramenta de coñecemento e cos propios fenómenos pasados. Nese contexto de escepticismo reiterado, o proxecto liberal recibe unha ponderación meliorativa que non atopa paralelo posíbel⁵⁸⁹. Non por acaso, o personaxe que o narrador ofrece como “fío condutor, principal activista e protagonista desta historia”, Quintero Malvido, fora un dos principais cadros organizativos do liberalismo en Galiza que se vira obrigado a ocultarse após “a represión terrible do ano 1824” (35).

Máis indicativa aínda do que a visión encomiástica do proxecto político dado é a maneira en que a el se refiren os antagonistas narrativos. Estes (Álvaro de Andrade, Fernando Serra, Nazario Eguía) son representados dun modo absolutamente pexorativo, como tiranos narcisistas e fanáticos relixiosos carentes de toda moral; en consecuencia, as duras reflexións que dirixen contra o liberalismo e a súa Constitución deveñen inmediatamente no seu contrario, eloxios absolutos:

Vén a cousa de cando a francesada, alporizouse co Trienio noxento da revolución [...]. Penso nos criminais sucesos do ano 20, na aventura e na ousadía de Porlier na Coruña cinco anos antes, cos apoios que tiña; na confianza suicida dalgunhas das nosas autoridades [...], na conspiración de Cádiz e a propaganda liberal-revolucionaria que, aínda que derrotada, segue a furar arreo e agarda a máis pequena oportunidade para volver saír á luz. (272-273)

Con efecto, o autor enfatiza a abxección moral e política da personaxe como consecuencia da súa oposición a ese pensamento político. Así, en 286, Nazario Eguía afirma que “Os pobos non entenden de constitucións, lerías nin trangalladas. Velaí a experiencia do ano 12. Os pobos agradecen a man baril, rexa” (285). Destarte, aqueles que non adhíren ás ideas do primeiro constitucionalismo español convértese automaticamente en antagonistas despreciables. Ligamos, pois, coa cuestión da devandita Constitución, cuxo período de vixencia (1812-1814, 1820-1824) constitúe n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* o único período de vitoria das forzas históricas progresivas contra as regresivas:

Aquí, nestes lugares, os pontevedreses defenderon *heroicamente* a súa cidade contra a reacción noxenta dos absolutistas e as fanáticas sotanas. Era o ano 1823 [...]. El, Malvido, estaba alí, ao lado dos capitáns Romero e Antonio Guerra, ao lado do coronel Muñiz, que mandaba a pequeneira tropa de *patriotas* [...]. Eran as derradeiras boquexadas de *tres anos de liberdade*. Tres anos de frustración e erros tamén. O *gobierno* esmorecía. As *loxias* non funcionaban, estaban cada vez máis divididas,

⁵⁸⁹ Ora ben, incluso o liberalismo é obxecto de crítica cando devén *revolucionario*. Así, nas páxinas 41-44 o narrador emula a voz dos sectores revolucionarios, que retrata como seres carentes de toda empatía e capaces das maiores carnificinas na procura dun ideal ético que nunca vai chegar: “a revolución ten as súas necesidades. ¿Que grao de intelixencia, de humanidade, de tolerancia, mesmo de civilización estás disposto a sacrificar? [...] Crearemos as condicións obxectivas. [...] Non lles deamos tregua porque tampouco nola han dar a nós. Poñamos a nosa barbarie diante da súa barbarie e cheguemos ao final sen pensar noutra cousa máis ca na vitoria. E se tal non puidese ser, no martirio. Desbotemos a razón, a dúbida, calquera cousa que poida mermar en nós este pulo homicida. Alimentemos a carraxe, o odio, a rabia contra todo o que non veña da nosa man, e venceremos. O odio move pobos enteiros [...]. O instinto mobiliza, non a razón. [...] A desorde, a barbarie, mesmo o crime han ser a nosa *forza*. Quen non pense coma nós é o noso inimigo e ha ser, na lóxica da forza, [...] aniquilado” (Freixanes 2018, 42). Se toda a sección parece ser unha crítica ao pensamento revolucionario, a referencia ás “condicións obxectivas” mostra que Freixanes está aquí posicionarse contra os partidos comunistas coevos. Non podemos desconectar a crítica á revolución da década anterior, sen dúbida a máis fecunda, no sistema cultural galego, en pensamento revolucionario de corte marxista; tampouco debemos esquecer o anticomunismo popular que continuaría na esfera pública após a ditadura. Trátase, en fin, de desacreditar as opcións políticas non continuistas nun escenario en que era precisa unha escolla de modelo; é, por tanto, unha tomada de posición política.

enfrentadas unhas contra outras, incapaces de se entenderen arredor dun *programa de acción común*, un programa de urxencia que *tiña que estar por riba, daquela máis ca nunca, das liortas teorizantes e as heterodoxias*, pois *o francés* —outra vez— *entraba* cun novo exército, numeroso e ben armado, *polo Pirineo*⁵⁹⁰. Na Coruña foi o derradeiro acto da traxedia ou entroidada. Todos deron a vida como *heroes*. (207-208; itálicos nosos)

A idea de heroísmo é, con certeza, un dos puntos máis sensíbeis da concepción histórica e social do nacionalismo, como mostrara Koselleck na análise do *Túmulo ao soldado descoñecido*. E no fragmento citado conferimos que os heroes pontevedreses sono pola súa defensa até a morte da Constitución e do goberno liberal español: son *patriotas*, entre os que se conta un dos protagonistas da novela. Como noutros exemplos, Freixanes debilita as implicacións políticas do cadro mobilizado restrinxíndoo o proceso ao ámbito local, “defenderon heroicamente *a súa cidade*”, e converténdoo nunha defensa *contra* alguén e non *a favor* de alguén, “contra a reacción noxenta dos absolutistas e as fanáticas sotanas”; sinais, aliás, de que o autor era consciente das posíbeis implicacións da súa proposta. Mais eses heroes non son outros que os creadores da nación española e os primeiros habitantes galegos nacionalizados no sentido moderno do termo⁵⁹¹.

Cómpre notarmos tamén as referencias á unidade, ás suspensións das diferenzas políticas en torno a un programa común que unifique as esquerdas. A idea de que a distancia política entre os sectores de esquerda non só é perversa, senón que é causa das derrotas históricas deses grupos aparecía, aliás, xa noutros fragmentos anteriormente citados, “as loxias compostelás ou coruñesas —minoritarias, [...] enfrentadas por catro ortodoxias” (38). Con toda probabilidade, hai aquí unha tomada de posición política en relación aos debates parlamentares da época do autor; un posicionamento que é anexo ao patriotismo da pluralidade e coherente coa proposta ideolóxica global que formularemos despois. Pois todo discurso que aconsella a suspensión das diferenzas políticas afirma que só unha das diferenzas políticas é a relevante. Un diagnóstico así só é posíbel porque Freixanes considera o Progreso como unha idea unívoca que inclúe necesariamente a descentralización e a autonomía cultural; partindo deste diagnóstico, a codificación política da diferenza en forma de referentes autónomos é desnecesaria. É, pois, un posicionamento favorábel ás teses entristas desenvolvidas por Ramón Piñeiro, de gran difusión no polo da resiliencia.

A identificación e o valor concedido aos axentes e procesos estudados é anómala nun texto con vontade de representación nacional galega; mais é anómala tamén no conxunto da novela, onde, como defendemos na sección anterior, o autor tenta eliminar as pegadas de todos os procesos de incidencia española. Ao noso parecer, esta mudanza nos espazos epistémicos en que se desenvolve a acción explícase polo nacionalismo banal de esquerda que comezaría a se desenvolver após a Transición, cando partidos de esquerda estatal e produtores de opinión comezaron a difundir eficazmente o presuposto de que apenas os sectores políticos asociados á dereita ideolóxica tiñan un compromiso coa nación española. Estes procesos son anexos á defensa, nominal e en progresivo abandono, do dereito de autodeterminación ou da plurinacionalidade do Estado español, que conseguiron vincular no sentido común político progresismo e non-nacionalismo. Que esta separación tivese lugar no discurso político público

⁵⁹⁰ Na asociación do verbo *entrar* con *polo Pirineo* acontece como con outros verbos de movemento e referencias espaciais analizadas: por seren unidades mínimas do discurso narrativo son máis difíciles de monitorizar polo propio autor, e acaban revelando unha estruturación epistémica do espazo que non achamos noutros niveis, en que foi coidadosamente suprimida.

⁵⁹¹ Cómpre lembrar que estes problemas estaban presentes desde o propio inicio da novela histórica en galego, cando Otero Pedrayo, n’*O señorito da reboraina*, sobreescribira o liberalismo español en Galiza cun contido patriótico galego de que con certeza carecía.

non implica, porén, que fose descritiva do plano político en si; con efecto, xa con anterioridade á morte do ditador os partidos na clandestinidade comezaran a crear un novo nacionalismo español concitado arredor de marcos ausentes do relato oficial: a Revolta dos Comuneiros, os períodos republicanos (en particular o segundo) e, no caso que nos atange, as revolucións liberais decimonónicas. Son estas formas de nacionalismo proclamado non-nacionalista as que resultarán máis produtivas nos sectores da sociedade galega politizados durante o antifranquismo e comprometidos con reivindicacións culturais ou lingüísticas en Galiza; e son, tamén, as que comparacen no texto de Freixanes. Se eses marcos canonizados no antifranquismo non eran *nacionalistas*, mais episodios locais en que a idea universal de Progreso pulaba por avanzar, entón podían ser tamén centro da historia galega, único período en que, na novela, a historia autocentrada é explicada *fóra*.

A proba máis clara destes supostos ideolóxicos, así como das súas consecuencias incluíbeis, xorde cando o autor abandona o plano puramente factual —a representación dos feitos históricos recollidos na *doxa* escolar— e pasa a complementalos cunha historia imaxinaria, quere dicir, a protagonizada por Vilanova de Alba. É aquí onde o papel da nación nos textos narrativos contemporáneos mostra as complicacións, se non as imposibilidades, de levar a cabo unha épica de referente dual que proclame simultaneamente a autonomía e a integración.

Os representantes actuais da familia Mariño cargan cun longo historial recente de derrotas políticas contra o absolutismo, recoñecen a progresiva decadencia da vila e da familia —ambas próximas á desaparición— e encontran un pobo debilitado pola guerra e falta de traballo a consecuencia do suposto espolio catalán. Esas circunstancias lévanos a dirixiren a poboación costeira cara a un novo estourido revolucionario. É aquí onde comezan os salientábeis problemas de lóxica narrativa. Até este momento, Freixanes retratara a incidencia do liberalismo español nos grandes núcleos costeiros e a súa axencia en procesos inequivocamente estatais: acceden ao goberno estatal, redactan unha Constitución de alcance estatal e son finalmente perseguidos polos novos gobernantes do Estado. Porén, e sen motivación aparente, esta nova revolución decorre como se nada do anterior tivese existido nunca. Os líderes do exército en constitución adoitan discutir sobre estratexia e política de alianzas; non comparece nesas conversas ningunha referencia aos progresistas españois como potenciais aliados. Até este momento non só existira afinidade ideolóxica entre ambos, senón tamén contacto directo e incluso colaboración organizativa. Quinteiro Malvido, cabeza da revolución vilanovesa, fora de feito un liberal fuxido que, perseguido polo absolutismo, acabara refuxiándose en Vilanova de Alba (35)⁵⁹². Por que, pois, os Mariño non procuran alianzas neses sectores para levaren a cabo a revolución? Con efecto, parecen ter esquecido as alianzas que mantiveran apenas uns anos antes, desde o “levantamento de Riego” (300) até a fin do trienio liberal:

Quere noticias de Ferrol, Betanzos, Foz e Viveiro, aínda que xa sabe que a cousa vén de abaixo, das vilas mariñeiras do sur. No norte ten xente de máis confianza. ¿Será como a do ano 20, despois do levantamento de Riego? (300)

Do mesmo modo, se Compostela representa os intereses *locais* do absolutismo, que sentido ten executar unha revolución *exclusivamente contra Compostela*? Con efecto, este é o propósito do “Exército do Mar”, que en ningún momento dá a entender que a vitoria sexa un paso intermedio cara un fin máis amplo —a derrota do propio monarca español. Compostela é a encarnación do

⁵⁹² O propio Quinteiro Malvido dá por feito que os ideólogos do Exército das Sete Cidades pertencen ao liberalismo español: “‘Cando aínda mandabamos *nós*’, dixo Quinteiro, ‘ou mellor: cando aínda *tiñamos* esperanza de mandar, pois mandar aquí non *mandamos* nunca, eu viña moito a este sitio [a catedral de Santiago] [...] A xente non o entendía. Quero dicir *a nosa xente*...’” (Freixanes 2018, 210).

poder da Terra sobre o Mar mais, fóra dese plano esotérico, a verdade é que responde perante un poder moi concreto —a Coroa. Se se está a producir un novo levantamento liberal nas costas galegas, como é posíbel que a Coroa non tome o control e que a súa axencia desapareza de súpeto? Lembremos que na páxina 36 o narrador conta como Fernando VII emitiu unha “orde de busca e captura” que atinxiu o liberalismo galego. Mais a axencia tras a represión é aquí sistematicamente delegada na cidade devandita, apagando sen explicacións a participación do Estado no que está a acontecer. Non se trata dunha cuestión de *verosimilitude*; desde o momento en que a acción é focada en terreo exclusivamente galego, hai unha transformación total dos parámetros historiográficos, espaciais e mesmo políticos. O contacto exclusivo de Vilanova de Alba coas vilas costeiras do sur, alén de “Ferrol, Betanzos, Foz e Viveiro” (300), mostra unha incidencia nacional; son poboacións apenas do *territorio nacional galego*. Mais unha pretensión tal nunca foi explicitada por ningún dos líderes da revolución, que aliás viñan de colaborar, durante décadas, en procesos de signo nacional contrario.

Non hai motivos narrativos nin históricos que expliquen a incoherencia da Revolución das Sete Cidades co panorama trazado polo propio autor; os motivos deben ser, en troca, exclusivamente políticos. Nin o liberalismo nin o absolutismo españois interveñen porque Freixanes quere representar unha revolución puramente galega. A eliminación de todo o cadro histórico desenvolvido até o momento ten unha explicación clara: é necesario para proxectar a ilusión dunha revolución autónoma. Se Vilanova procurase apoio no exército español a ilusión dun suxeito político autónomo non-conflictivo con respecto a un outro suxeito superior quebraría. Para soste un episodio que non sexa *contra* España mais que tampouco conteña *a participación de* España, o autor opta por borrar as referencias a este último axente; mais, diferentemente do que acontecía en casos anteriores, aquí estamos perante un episodio puramente imaxinario. Aquilo que Freixanes non menciona *non existe*, non pode ser complementado coa *doxa* escolar. A incompatibilidade entre os parámetros políticos mobilizados e o propósito de elaborar unha épica nacional acaba afectando á propia lóxica narrativa e, non por acaso, precisamente no seu episodio central: pois a revolución é, en fin, a consumación deste tipo de *epos*. O edificio narrativo derrúbase e só pasa a ter sentido na esfera do alegórico: Vilanova defronta Compostela en soidade porque unha é a encarnación do Ben e a outra do Mal. Paradoxalmente, o texto de Freixanes patentiza a imposibilidade dunha épica autonomista, pois só pode executala pondo entre paréntese todo o contexto desenvolvido; isto é, deshistorizando a propia historia.

A pregunta precisa é, pois: con que signo nacional se identificou a Revolución das Sete Cidades? Desde o punto de vista dos seus obxectivos territoriais, parece que existe no fondo unha identificación galega; identificación que, no seu contexto temporal, só faría sentido para articular a independencia con respecto a un *fóra* político español. Nada diso acontece: a revolución ocorre en Galiza porque, para construír a imaxe dunha alegoría nacional, debe ocorrer en Galiza. E, no entanto, as poucas dicas que conectan os protagonistas co mundo político exterior dannos a entender que estamos perante unha revolución nacional-liberal de signo español: “Pontevedra seica está tamén cos rebeldes. Xa se fala da constitución de gobernos locais e tribunais provisorios para xulgar e executar as autoridades realistas que se declararon fieis á Coroa” (300). As unidades citadas son sempre *locais* (municipais ou provinciais); ese é o teito territorial do discurso político da novela. A pesar de que Freixanes continúa a eliminar as referencias para que o lector non poida reconstruír o horizonte político dos episodios, o certo é que o acontecemento central *d’O Triángulo inscrito a Circunferencia* só pode ter un referente nacional español.

Rematada esta ollada a algúns dos lugares centrais en que Freixanes foca directamente o liberalismo español, procedemos a realizar un diagnóstico de conxunto. O fenómeno político

anterior é presentado en termos absolutamente positivos, así como os seus opositores son, automaticamente, antagonistas no plano actancial. Partimos do principio de que todo episodio contido nunha novela histórica é unha proposta en firme para a elaboración dun canon historiográfico. Dese punto de vista, debemos concluír que a novela que nos ocupa propón o período de incidencia do liberalismo en España como centro canónico. Hai un motivo narrativo de peso para esta escolla de aparencia contraintuitiva, e é, precisamente, que permite ao autor situar Compostela como inimigo interno e estruturar o pasado en torno a unha chave ideolóxica. Mais esa necesidade narrativa só é por súa vez explicábel polo abandono de todo marco épico que puidese supór un confronto nacional. Talvez a evidencia máis clara destas limitacións autoimpostas, consecuencias estéticas da idea de *normalización* —importación e despolitización de repertorios—, sexa a exclusión do levantamento de Solís, co apoio dos intelectuais provincialistas, en 1846. É rechamante que Freixanes limite a acción ao tramo temporal mencionado, cando contaba cun episodio inseríbel na mesma serie histórica de pronunciamentos liberais fracasados que si experimentara unha patrimonialización galega. Porén, a vaga de revolucións de corte progresista aparece na novela periclitada e definitivamente concluída, a modo de epílogo, pola propia rebelión vilanovesa. O *terminus ad quem* da acción só é explicábel pola omnipresente precaución de que a proposta puidese resultar non-autónoma ou resistencial. Para evitar introducir un dos marcos de maior carga simbólica no nacionalismo galego, o autor ten que aceptar *in toto* as periodizacións da historiografía española.

En conclusión, as seccións da novela decorridas no Trienio Liberal están entre as máis ricas en nacionalismo banal e hibridación entre referentes históricos. En moitas outras das seccións analizadas detectamos a presenza de cadros ou referencias que mostraban unha estruturación discursiva profunda que o autor non é capaz de *borrar*. No que concirne ao Trienio Liberal, porén, a adhesión é completa: é o período das grandes esperanzas, aquel que podería ter conducido a historia cara ou outro lugar máis desexábel. Se interpretamos *O Triángulo inscrito na Circunferencia*, como é regra na crítica da novela, como unha alegoría nacional, entón teríamos de concluír que o Trienio Liberal, en tanto continuador do espírito da Constitución de Cádiz, foi para o autor a grande esperanza política de Galiza. Os fundadores da nación e da nacionalización española son, paradoxalmente, o centro desta alegoría. Tal proposta é, en termos nacionais, unha notábel regresión con respecto aos discursos de identidade política existentes na altura —e mesmo, con respecto aos de xeracións anteriores. Por outra banda, e eliminada a posibilidade dunha emancipación nacional como episodio canónico, a única revolución posíbel era, con efecto, liberal.

Se Freixanes executou esa regresión discursiva nun texto que pretendía xogar o papel de épica nacional e non detectou unha inconsistencia basal é porque os discursos ideolóxicos propios do seu sector social non incluían as ferramentas e os diagnósticos precisos para desvendalos. Ao noso parecer, Freixanes proxecta a reimaxinación da Segunda República como un espazo protofederal, moi presente no antifranquismo galego, cara tempos aínda máis recuados, proxectando unha ecuación entre esquerda política, antiestatismo e descentralización. Este sincretismo ideolóxico anulaba, aliás, a necesidade dun nacionalismo político galego e dificultaba enormemente comprender as relacións entre esquerda e a idea de nación, unha ausencia discursiva que predominaría nas décadas seguintes e que permitiría aos partidos de esquerda de adscrición estatal presentárense como *non-nacionalistas*. En definitivo, o liberalismo español era xa unha emancipación nacional galega, pois en tanto axente do Progreso universal, só podía avanzar cara un telos concibido como inherentemente xusto.

4.2.4.4 *O Triángulo inscrito na Circunferencia* como ficción de arquivo: documentos, arquivos, historiadores e manuscritos incompletos

O Triángulo inscrito na Circunferencia é, con toda probabilidade, a máis sucedida manifestación en galego do que González Echevarría (2011) chamou ficcións ou mitos de arquivo; quere dicir, unha novela histórica que abandona a pretensión de ser unha xanela transparente para o pasado e que focaliza, en troca, as propias mediacións textuais que caracterizan o coñecemento histórico. Para o momento de publicación da novela estudada, 1982, as grandes obras do *boom* non só experimentaran unha alta canonización, senón que foran lidas masivamente. É moi probábel que Freixanes coñecese ben o groso desa produción; podemos afirmar con certeza que, no mínimo, fora un lector atento de Carpentier, cuxa pegada é evidente no proxecto narrativo que vincula a presente novela c' *O enxoval da noiva* (1988) e *A cidade dos Césares* (1993) —non por acaso, esta última ten por escenario a propia América Latina do tempo da conquista española. Tamén parecía ter presente o Vargas Llosa de *La guerra de los mundos*, recoñecida con frecuencia, a dicir de Renales Cortés (1995, 395-396), como a fonte d' *A cidade dos Césares*. Capelán Rei (1990) dedicou un artigo a trazar as numerosas pegadas da prosa de Carpentier n' *O Triángulo inscrito na Circunferencia*; pegadas cuxo rastro ofrecera o propio Freixanes ao colocar como epígrafe do terceiro capítulo unha citación extraída de *Concierto barroco* (Freixanes 2018, 279) e ao incluír mesmo unha personaxe tomada da obra do cubano (Gutiérrez García 2013, 238).

Esas referencias, especialmente o epígrafe citado, merecen un comentario sucinto. Este tipo de paratexto pode desempeñar funcións moi diversas: inserir o texto nunha determinada tradición ou poética, ostentar o capital cultural do autor, mostrar o coñecemento de textos accesíbeis mais non dispoñíbeis no sistema en que se insire a obra, facilitar chaves hermenéuticas ao lector... No caso que nos ocupa, a referencia ao autor cubano tiña o propósito de vencellar *O Triángulo inscrito na Circunferencia* a un determinado modelo literario, o RM; era, pois, unha dica para os receptores situaren a novela nunha corrente prestixiada, en transo de internacionalización e xa vinculada na esfera pública española á 'cosmovisión' galega. Non foi o único autor da súa xeración en empregar este tipo de mecanismos orientadores pois, na temporalmente próxima *Xa vai o Griffón no vento* as citas directas a García Márquez pódense explicar segundo os mesmos parámetros. Dado, pois, que as dúas obras máis canonizadas da década incluían o que poderíamos considerar declaracións de pertenza poética, resulta máis rechamante a falta de interese crítico pola apropiación da etiquetaxe de RM. Unha falta cuxos motivos xa tentamos esclarecer anteriormente.

Interesantemente, Capelán Rei anotaba que aínda máis proficua do que a referencia a Carpentier podería ser a comparación da novela de Freixanes con *Cien años de soledad* (1990, 44), e que unha das influencias fundamentais que operaban na novela do pontevedrés era a de *La saga/fuga de J. B.*, xa notada pouco despois da súa publicación por Ángel Basanta, quen se refería a esta como a súa 'irmá maior':

es obligada la referencia a *La saga/fuga de J. B.*, de Torrente Ballester; a su novelización de la historia y de los mitos de Castroforte de Baralla, la hermana mayor de esta Vilanova de Alba (ambas no existen en los mapas, ambas esperan un mesías y ambas acaban desapareciendo). (citado en Capelán Rei 1990, 43)

Os paralelismos entre ambas as obras ultrapasan con moito esa nómina reducida, até o punto de non ser excesivo calificar a novela de Freixanes como un labor de tradución cultural. Tendo en conta as enormes semellanzas entre as novelas, o alto capital simbólico de Torrente en ambos os sistemas en concorrencia e a relativa proximidade entre a publicación dos textos, non é de admirar que Freixanes preferise patentizar o vínculo con Carpentier do que co autor ferrolán.

Era así posíbel crear unha imaxe de continuidade entre o *boom latinoamericano* e a nova novela galega de grande extensión, excluindo da ecuación quen fora o importador do modelo ao sistema galego. Nesta sección imos estudar a pertenza da obra ao macroinventario xeral das ficcións do arquivo, mais tamén argumentaremos que a súa inserción na serie se produce a través da mímese con respecto ao texto torrentino. Por outras palabras, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* non só contén os trazos característicos que nos permiten usar a categoría crítica de González Echevarría, senón que inclúe as énfases, as escolhas e combinacións con que o ferrolán cultivou a poética. É, pois, un derivado do formato que incoou o que chamamos RMG. As características das ficcións de arquivo resumidas por González Echevarría (2011, 56) eran as seguintes:

1) la presencia no sólo de la historia, sino de los elementos mediadores previos a través de los cuales se narró, ya sean documentos jurídicos de la época colonial o científicos del siglo XIX; 2) la existencia de un historiador interno que lee los textos, los interpreta y los escribe; y, por último, 3) la presencia de un manuscrito inconcluso que el historiador interno trata de completar. (2011, 56)

Podemos achar innúmeros testemuños no texto que encaixan coa tipoloxía do crítico cubano. Comecemos polo primeiro ámbito de cuestións. A presenza de textos que funcionan como mediación entre feitos pasados e relato historiográfico é moi abundante. Ao longo da novela hai espaxadas referencias a algúns dos documentos medievais máis importantes para a historiografía galega: encontramos o “*Nobiliario de Pedro de Portugal*” (2018, 30), a “*Historia Compostelá*” (242), a “*Crónica de Santa María de Iria*” (239) así como outros testemuños históricos non documentais —por exemplo, o baldaquino de Santa María de Caldas de Reis (219). Son frecuentes as mencións á produción cronística ou documental de varios reinados peninsulares, como os de “Sancho IV” (223), “Afonso IX” (223), Fernando IV (223) e “Afonso VI” (232). E non faltan tampouco os testemuños inventados, entre os cales sobresaen os producidos polas propias elites vilanovesas, a que despois dedicaremos máis atención: son “os manuscritos de don Henrique, [...] as cartas de don Xoán Manuel nos Tres Cartapacios Verdes” (250)⁵⁹³.

A estes tres grandes inventarios —documentos identificados, crónicas reais, textos ficticios— cabe acrecentarmos unha última variación, que poderíamos referir como documentos heteroglósicos. Son fragmentos da narración que se distinguen por iren acompañados por un cumprimento intitulado en maiúsculas e unha prosa de sabor arcaizante que quere remedar un vago estilo cronístico:

A GRANDE BATALLA DO MAR, CANDO DON SEBASTIÁN MARIÑO, NETO OU BISNETO DO PRIMEIRO ALMIRANTE (QUE AQUÍ A XÍNEA ANDA UN POUCO PERDIDA), TEN A PRIMEIRA NOTICIA DO DEVANCEIRO E TRAE A VILANOVA DE ALBA A FARTURA TODA DOS GALEÓNS DAS INDIAS ESPAÑOLAS. (139)

CRÓNICA E MEMORIA DE VILANOVA DE ALBA, PATRIA DOS MAREANTES, E DO ANTIGO SEÑORÍO DAS SETE CIDADES, RESUCITADO AGORA POLOS HOMES DE DON BARTOLOMEU, AS IRMANDADES, QUE REIVINDICAN A VELLA SOBERANÍA DO MAR, OS

⁵⁹³ Estes dous non son, porén, os únicos da súa categoría; apenas os máis relevantes. Por exemplo, o narrador fala dun “longo informe espallado por diversas academias progresistas que [Don Constantino] titulou: ‘*Da restitución do nome de San Vicente ao actual estreito inxustamente chamado de Maire, na Punta Austral do continente americano onde din Terra de Fogo, descuberto en 1583 polo navegador vilanovés don Bartolomeu Mariño, fundador da dinastía de Alba no antigo reino de Galicia, que reclama pola presente os seus dereitos históricos sobre daquelas latitudes, etc. . .*’” (Freixanes 2018, 23; itálicos no orixinal).

FOROS, OS DEREITOS DE ANTANO E A DIGNIDADE PARA ESTAS XENTES TODAS, POIS ESTÁ A CHEGAR O DÍA DA VINGANZA, DA SUPREMA XUSTIZA, E DAQUELA AS AUGAS VOLVERÁN AOS REGOS PRIMEIROS. TAMÉN SE FALA DA HISTORIA DOS VELLOS NAVEGADORES: DON HENRIQUE, DON EVARISTO E DON XOÁN MANUEL, DO BALDAQUINO DE CALDAS E DA SECRETA TEORÍA DO TRIÁNGULO INSCRITO NA CIRCUNFERENCIA, NA QUE QUINTEIRO MALVIDO BASEA TODAS AS RAZÓNS QUE GARANTEN A VOLTA DO PRIMEIRO NAVEGADOR. (219)

CARTA-INFORME QUE DON ÁLVARO ANDRADE, CHANCELER-SECRETARIO DA SANTA IGREXA COMPOSTELÁ, GOBERNADOR E DELEGADO PRINCIPAL DE POLICÍA CON PLENOS PODERES EN VILANOVA DE ALBA, DOUTOR EN TEOLOXÍA E LEIS, CÓENGO DA SANTA CATEDRAL, SERVIDOR PRIMEIRO DO NOSO SEÑOR ARCEBISPO E DA IGREXA ROMANA ESCRIBE AO SEU AMIGO DON NAZARIO EGUÍA, CAPITÁN XENERAL DE GALICIA CON RESIDENCIA EN COMPOSTELA. HAI COPIA NOS MESMOS TERMOS PARA O ARCEBISPO DE SANTIAGO. GRAZA E GRANDEZA DE S. M. EL-REI ABSOLUTO. (269)

Falamos de heteroglosia porque o texto que continúa eses títulos non é presentado como un documento real; simplemente, a voz do narrador procede a narrar os contidos descritos, sen modificar nin o estilo nin a estrutura que caracteriza o resto da novela. Mesmo no terceiro dos casos citados, a “carta-informe”, onde o narrador parasita a voz de Álvaro de Andrade, o exercicio de mímese é pouco verosímil, e fica a sensación de que o que estamos a ler non é un verdadeiro texto de época, mais unha recreación libre que o narrador fai das ideas atribuídas ao personaxe. De feito, xa os propios títulos desas seccións parecen querer mostrar o seu carácter de falsificación ou pastiche. Estes exercicios de mímese incompleta, con probábel intención de parodia textual, danlle á novela unha feitura historiográfica, mais, sobre todo, contribúen a salientar un dos seus principios teóricos: a desconfianza epistemolóxica con respecto á historia.

Así como acontece cos documentos, a propia idea do arquivo aparece constantemente ao longo da novela. No entanto, o seu tratamento xeral é menos variado do que achabamos en Torrente. En *La saga/fuga de J. B.* asistíamos a un confronto epistemolóxico entre historiadores (e tradicións historiográficas) rivais; ambas partes do conflito acudían a distintos fondos e bibliotecas para artellaren unha visión coherente co propósito político ao servizo do cal traballaban. Torrente estaba interesado en mostrar como a partir da constitución da historiografía como disciplina e da ‘primavera das nacións’ o conflito bélico como solución á titularidade da soberanía fora progresivamente substituído polo aparello epistemolóxico: o exercicio do poder continúa a fundamentarse na forza militar, mais a súa lexitimidade fica agora no pasado histórico. Porén, Freixanes sitúa a súa acción nun período en que a historización da comunidade política aínda non era tan prioritaria, e en que o confronto bélico continuaba a ser o principal garante da cohesión e do dominio territorial. En consecuencia, os historiadores vilanoveses, nas súas distintas xeracións, non perseguen aínda crear un relato nacional unificado. Se nun primeiro momento a escritura de documentos históricos por parte dos Mariño ten unha motivación patrimonial —conservaren as fazañas familiares, rexistraren o patrimonio inmóbel, transmitiren ás seguintes xeracións as débedas imputadas á Coroa—, a partir da figura de don Xoán Manuel as elites oríéntanse a compilar a maior cantidade de datos posíbeis para estableceren unha lei xeral que sistematice a profecía do retorno de don Bartolomeu.

Opera tamén aquí unha diferenza sutil entre ambas as novelas que, no entanto, ten consecuencias importantes para o desenvolvemento da idea de arquivo: na novela de Torrente, Castroforte existe, mais é sistematicamente agochada desde tempos recuados pola administración española; no caso de Freixanes, a existencia de Vilanova e dos documentos históricos que a proban foron eliminados case por completo pola igrexa compostelá na primeira

metade do século XIX. A disputa historiográfica non é, pois, posíbel, pois non ten apenas base documental. Por último, e aínda que desde un punto de vista opositivo con respecto ao relato nacional galego, Torrente quería colocar nun primeiro plano o confronto entre dúas historiografías nacionais; Freixanes, como fomos argumentando, prefería eliminar a codificación nacional do conflito e polarizalo en torno as oposicións de vencidos/vencedores, dominados/dominantes e, máis en concreto, progresistas/reaccionarios.

Revermos con detemento a segunda característica do modelo de González Echevarría —o protagonismo dos historiadores e do acto de historiar na novela— permitíranos perfilar mellor a cuestión anterior. No período en que se desenvolve a acción fundamental —a terceira década do século XIX— operan simultaneamente cinco historiadores, que colaboran por reconstruíren o pasado vilanovés e fixaren cabalisticamente a data e as condicións exactas do retorno providencial de don Bartolomeu:

O traballo de documentación foi moi serio. Non me podo queixar dos meus colaboradores. Quinteiro Malvido dedicou moitas horas á recolleita de datos [...]. Na casa de Santa Cruz (don Constantino, don Lino, Oliveira, o propio don Gonzalo) levan traballado a oito: documentos, memorias, transcrición de manuscritos, recolleitas orais, reconstrución de feitos pasados... [...] sempre co mesmo obxectivo: lograr o regreso de don Bartolomeu. (33)

O grupo está composto, pois, polo último vinculeiro dos Mariño (don Gonzalo), polo líder liberal-revolucionario Quinteiro Malvido, polo boticario da vila (don Constantino), polo vigairo de Santo Estevo (don Lino) e polo único candidato a historiador en sentido propio, Simón Santos Oliveira. A este grupo podería acrecentarse don Xerome, “abate da colexiata” (61) encargado de transmitir a mitoloxía providencialista a través da liturxia (73). A diversidade de procedencias profesionais constitúe, con clareza, un metacomentario sobre a precariedade da historiografía premoderna, así como un primeiro convite a dubidarmos dos resultados do seu traballo. O primeiro documento producido por ese grupo —ou, canto menos, por don Constantino— leva por nome “*Da restitución do nome de San Vicente ao actual estreito inxustamente chamado de Maire, na Punta Austral do continente americano onde din Terra de Fogo, descuberto en 1583 polo navegador vilanovés don Bartolomeu Mariño, fundador da dinastía de Alba no antigo reino de Galicia, que reclama pola presente os seus dereitos históricos sobre aquelas latitudes, etc. . .*”. Interessantemente, o narrador afirma que ese informe estivo “espallado por diversas academias progresistas”, o que dá a entender desde un momento inicial que a documentación elaborada por Vilanova non ía dirixida contra calquera adversario nacional, senón que, ao contrario, contaba co apoio do liberalismo español.

De entre as personaxes citadas, a figura de Santos Oliveira é duplamente interesante para a nosa análise: primeiro, porque é o representante máis claro da figura do historiador-personaxe; segundo, porque supón unha reelaboración evidente do José Bastida de *La saga/fuga de J. B.* Como aquel, Santos Oliveira non é un verdadeiro profesional, “Santos Oliveira, desertor de seminarios, home de letras, historiador ou cronista por un casual” (53); leva a cabo a súa tarefa polas condicións de miseria en que vive, “pola necesidade dunha cama quente, un teito, unha cunca de papas millas” (53); é un ‘desgraciado’, “un tantarantán, [...] un chicherico, un amorriñado con catro latíns que vive da caridade” (67)⁵⁹⁴; e non é orixinario da propia Vilanova de Alba, a que chega fuxindo dun pasado de penuria.

⁵⁹⁴ De feito, incluso a descrición da súa aparencia é case idéntica á que Torrente Ballester Facía de José Bastida: “tiña a fasquíu de un pobre de pedir: as medias esfarrapadas, a roupa vella e os zapatóns abarcallados” (Freixanes 2018, 72).

O paralelismo entre ambas as personaxes é particularmente frutífero no que atangue ao seu duplo papel de historiadores e escolleitos providenciais. Se José Bastida era un dos tres J. B. elixidos para liberaren Castroforte de Baralla, Santos Oliveira é directamente sinalado desde o alén por don Bartolomeu como médium para se manifestar. Nas páxinas 95-96 Oliveira, xa posuído polos espíritos dos devanceiros, acaba participando nunha pelexa de bar e entrando en coma. É así que os líderes da revolución fican sen o intermediario co heroe providencial e que Oliveira accede o que anteriormente denomináramos como “arquivo espurio”. Entre as páxinas 158-171 asiste a unha reunión de todos os antigos navegantes galegos e é iluminado coas chaves esotéricas da profecía. Diferentemente do transo experimentado por José Bastida, que supuña un acceso ao pasado alí onde os documentos xa non alcanzaban, a maior parte das visións de Oliveira non son fornecidas ao lector. Apenas sabemos que fai un pacto cos devanceiros para autorizaren a súa unión con María Eulalia e que el, en compensación, se compromete a conducir as tropas inimigas á Vilanova para que a Apocalipse sexa consumada finalmente. A reviravolta final da novela consiste, pois, en que a profecía nunca estivo realmente destinada á resurrección de Vilanova de Alba, senón á súa destrución completa.

Esta mudanza de funcións e de énfases ten moito interese, e é resultado da reordenación global que Freixanes fai do modelo de ficción de arquivo. Non é tampouco unha casualidade que o historiador-personaxe non sexa n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* o protagonista central —lemremos que en *La saga/fuga de J. B.* era, alén disto, tamén o narrador. Freixanes toma do tipo elaborado por Torrente a idea do historiador miserábel e amador, mais subtrae a involuntaria brillantez metodolóxica que caracterizara Bastida. Brilantez que implicaba, aliás, un aserto político sobre as bondades exclusivamente estéticas do proxecto nacional galego. Santos Oliveira non pretende erixir un contramodelo historiográfico baseado na intuición e na ficción; é tan só a única persoa na Casa de Santa Cruz que é capaz de ler latín e que ten a instrución letrada como para compor textos cronísticos⁵⁹⁵: “caridade é o seu labor de *arquivoiro*, secretario da casa de Santa Cruz” (67; itálicos nosos). Como Bastida, é o *eirón*, aquel que trae a verdade sob unha aparencia desagradábel; mais esa verdade é só a interpretación correcta da providencia, tal e como lla legou don Bartolomeu. Este empobrecemento do historiador-personaxe é unha proba, xunto a outras que iremos aducindo, de que a despolemización do conflito entre historiadores nacionais foi acompañada dunha reificación da verdadeira plurivocidade do modelo. De aí que onde o texto de Torrente presentaba grandes dificultades ao labor hermenéutico pola súa ligazón de sentidos contraditorios, a complexidade interpretativa do texto de Freixanes adoita ser resultado, simplemente, dunha falta de intencionalidade clara ou dun compromiso con ideas moito máis vagas. É o contraste entre, por unha banda, unha fórmula destinada a ser lida de modo diferente por diferentes lectores e, por outra, unha solución que demanda unha lectura unívoca acompañábel por case calquera posición ideolóxica.

Igual que acontecía con Bastida, Santos Oliveira non só persegue o mantemento económico e o prestixio vilego, senón o amor dunha muller, “María Eulalia” (168), cuxa única función narrativa é a de ser o premio do historiador-personaxe (77), un trofeo simbólico para o prócer nacional como xa o era a Julia de *La saga/fuga de J. B.*. Aínda que na novela non hai traza da omnipresente misoxinia que caracteriza a novela torrentina, o certo é que a única muller con nome propio figura, na maioría das súas escasas aparicións, servindo bebidas á elite patriarcal da Casa de Santa Cruz. En *La saga/fuga de J. B.* un grupo de homes pares, de idades, procedencias sociais e intereses intelectuais semellantes, levaba a cabo reunións políticas que,

⁵⁹⁵ “¿Habrá cronista que sexa quen de recoller e redactar axeitadamente, co tratamento que lle cómpre, este encontro definitivo? [...] ‘Para iso estás connosco’, dicía entón o señor de Santa Cruz pousando a man enriba do ombro de Santos Oliveira. ‘Ti serás quen de recoller a memoria toda do que suceda. Empezas a traballar mañá’” (Freixanes 2018, 76).

na realidade, non eran outra cousa que o encubrimento dunha rede de explotación sexual. A idea que Freixanes ten das elites intelectuais non é, de novo, misóxina, mais o seu carácter patriarcal é indiscutíbel, até o punto de que, transcorridos xa corenta anos da súa publicación, a liñaxe de homes que se herdan entre eles o patrimonio e a tarefa de lexitimación proto-nacional pode parecer unha autoparodia ou unha metacrítica da composición de xénero das camadas políticas nacionalistas. Mais é altamente dubidoso que exista calquera crítica aquí, dado o carácter maioritariamente encomiástico con que o texto presenta os membros desa familia. En María Eulalia, única muller con nome propio desa xínea de patriarcas vilegos, podemos contemplar o reverso político da idea de épica nacional postulada e da idea de prócer nacional mesmo, que implican unha aceptación aproblemática do confinamento da muller non xa a un lugar secundario, senón ao servizo doméstico. Que o tránsito de María Eulalia sexa de camareira familiar —o que, aliás, baliza a decadencia económica da familia Mariño— a premio simbólico do historiador nacionalista mostra, en primeiro lugar, as reducidas posibilidades performativas que acha a muller neste modelo. Mais tamén a maneira en que os propios produtores de novela ollan a súa propia intervención no campo social. Pois a panoplia de intelectuais excéntricos, historiadores desgraciados-brillantes e líderes revolucionarios sen revolución non deixa de conter unha guía de masculinidades posíbeis para os intelectuais nacionais dunha Europa posbélica. Son indicadores, tamén, da loita por manter un ideal de gran escritor masculino, prócer nacional por outras vías, en que participou a gran novela galega.

As funcións que o historiador-personaxe xa non cobre van ser agora desempeñadas por unha voz narrativa case-omnisciente que é tamén o autor do propio libro situado no século XX. O último historiador a que faremos mención, e talvez o máis relevante, é o propio narrador, que con frecuencia dá a entender que o libro que estamos a ler é o resultado dunha delongada pesquisa arquivística. O autor-narrador comeza a reunir materiais para reconstruír a historia dunha antiga vila desaparecida. O primeiro testemuño, que dá a orixe á pesquisa, é o relato dun cego itinerante, “un día, en sendo eu moi rapaz, alá nas terras altas de Carballedo” (501)⁵⁹⁶. Ese primeiro contacto coa historia esquecida decorre de modo sobrenatural, pois o cego é incapaz de contar a historia, “era como tal que estivese viva, [...] independente da vontade do cantor” (501). Ese personaxe, que xoga o papel de arquivo orixinario, entra nun tronso de oito días en que loita coa lenda, que finalmente acaba vencéndoo. Parece que ese incidente na infancia do narrador é o que motiva que, anos despois, decida percorrer todos os camiños posíbeis para recuperar a memoria perdida; debemos notar, en todo caso, que xa desde o primeiro momento a historia ten un carácter dubidoso: é unha lenda popular que, para alén, presenta propiedades máxicas e ten vontade propia⁵⁹⁷.

O narrador adoita facer referencia ao traballo de pescuda que tivo de facer antes antes de poder artellar un texto coherente: “¿Que fago eu nesta noite de coriscada [...] rodeado de textos, bibliografía e documentos, cartas marítimas, crónicas e glosarios, liñaxes mariñeiras, roteiros, papeis [...]?” (32). Estas metarreferencias ao traballo de documentación adoitan ir acompañadas, aliás, de reflexións anexas ao relativismo historiográfico ou, ao menos, da indicación da pouca fiabilidade da evidencia reunida:

Non podo dicir que non haxa datos, pero a documentación é difícil, ás veces contradictoria, subterránea e case sempre embarullada de máis. O lector debe saber que

⁵⁹⁶ A mención á infancia en Carballedo indícanos que o narrador protagonista pode ser unha transposición do autor empírico, o propio Freixanes: “Cando eu era rapaz, hai corenta anos, en Borela de Carballedo, provincia de Pontevedra, onde empeza a Terra de Montes, cando uns mozos casaban, os pais ou os padriños regalábanlles un carballo” (Freixanes 2002). No entanto, Freixanes era case unha década máis novo do que ese narrador no momento de publicar *O Triángulo*.

⁵⁹⁷ “Era unha historia que nacía do mar, pois así foi como o entendemos todos” (Freixanes 2018, 502), “Había un cheiro forte e distante que nacía de entre as paredes, un balbor misterioso que non era daquelas terras. Eran as mareas, devalando...” (503).

traballar coa historia e coa memoria non é cousa doada. Tamén no meu caso son anos de esforzo, moreas de papeis, folios e cartapacios dentro e fóra do pazo de Santa Cruz, meses detrás dunha idea, notas e consultas bibliográficas para confirmar ou desbotar unha hipótese, dúbidas, trasacordos, calellas sen saída logo de moito andar, medos, lugares escuros, parénteses e vacilacións. Con todo, chegados a este punto do noso relato, ben cómpre un certo ordenamento histórico e mesmo cronolóxico para nos gobernar: referencias concretas, datos e informacións. (219-220)

Unha cuestión tanxencial que fai presenza na citación anterior é a relativa pobreza de arquivos a que xa fixemos referencia; mentres que o autor nomea e refire documentos concretos, as referencias a fondos ou bibliotecas son escasas, e o máis habitual é referir apenas “o pazo de Santa Cruz” e agrupar o resto baixo referencias indefinidas (“dentro e fóra do pazo”, “calellas sen saída”, “lugares escuros”). Porén, e dado que o narrador di ter consultado distintas crónicas, así como textos antigos como o *Nobiliario*, é evidente que a personaxe do narrador si tivo acceso a máis arquivos do que a biblioteca do pazo.

A biblioteca da Casa de Santa Cruz é, sen posíbel competidor, o arquivo máis importante da novela. A súa centralidade na construción dun relato histórico para a vila é constantemente resaltada; mais, alén disto, é talvez o espazo a que é dedicada máis atención descritiva en toda a novela. O narrador repasa constantemente os obxectos que figuran nese local, destacando a documentación que inza as superficies, mais tamén a presenza cumprida de clepsidras, que representan aquí tanto a inexorabilidade das leis do tempo como a reversibilidade da cronoloxía a través de mecanismos esotéricos. A biblioteca é, en tanto depósito dunha memoria perdida que pode actualizarse en calquera momento, o verdadeiro núcleo do poder vilanovés:

El [Quinteiro Malvido] arrexuntou a xente perdida, organizou outra vez as sociedades secretas, petou nas portas pechadas, chamou polos capitáns, puxo o milagre nos ollos dos incrédulos, trouxo o inglés e anunciou a profecía. ¿Como o logrou? *O segredo está na biblioteca do pazo.* (199; itálicos nosos)

É nesa biblioteca onde se acumulan os distintos estratos discursivos elaborados por distintas xeracións de elites con propósito lexitimista: os contratos comerciais de don Bartolomeu, as reflexións soteriolóxicas de don Xoán Manuel, os intentos de restitución do nome xenuíno do estreito de San Vicente de don Constantino. Ao afirmar o narrador que a biblioteca contén o segredo non só suxire o potencial emancipatorio da memoria, senón tamén a capacidade manipuladora das elites que a conservan: pois o *segredo* non é outro que a mitoloxía inventada polos Mariño e os seus colaboradores para movimentaren a poboación á guerra. Voltaremos despois sobre estes aspectos ao centrámonos na importancia do relativismo historiográfico no texto.

O arquivo que constitúe a Casa de Santa Cruz é a peza fundamental para a constitución historiográfica de Vilanova de Alba; ora ben, a vila é totalmente destruída ao final da novela e, por tanto, o narrador non debería ter acceso a ela nin saber da súa existencia. En varios momentos chave a novela dá a entender que este autor-personaxe é capaz de comunicarse coa Casa de Santa Cruz do século XIX e mesmo que a organización da revolución é responsabilidade súa. O narrador parece ter viaxado ao pasado para, co seu coñecemento do final dos acontecementos, conseguir que a apocalipse nunca se chegue a producir. Este punto é fulcral para comprendermos o artellamento da novela de Freixanes cos mecanismos de plausibilización do sobrenatural propios do RM, o que denominamos con Chanady “elemento irredutíbel”.

O narrador construído por Freixanes ten unha omnisciencia asimétrica: coñece en profundidade a vida dos protagonistas que viviron no século XIX, desde as súas accións cotiás

até as súas palabras; no entanto, o resto de períodos históricos son inaccesíbeis para el, e debe reconstruílos a través da documentación que é capaz de reunir. A novela non é completamente clara a respecto de cales son os procedementos mediante os que se produce esta conexión entre épocas. Na páxina 33 o narrador afirma que

O traballo de documentación foi moi serio. Non me podo queixar dos meus colaboradores. Quinteiro Malvido dedicou moitas horas á recolleita de datos [...]. Na casa de Santa Cruz (don Constantino, don Lino, Oliveira, o propio don Gonzalo) levan traballado a oito: documentos, memorias, transcrición de manuscritos, recolleitas orais, reconstrución de feitos pasados... María Eulalia trae e leva a pota do café e o augardente de guindas. Non teño queixa. Pouco a pouco foron medrando diante de min moreas de documentación, carpetas que enchen os estantes do meu despacho, centos de páxinas xa redactadas. (33)

A escolla lexical do parágrafo dá a entender que o autor-personaxe non só pode ver os acontecementos pretéritos, senón que é quen de estar presente neles (“María Eulalia trae e leva a pota do café [...]. Non teño queixa”) e traer para a actualidade materiais do pasado (“carpetas que enchen os estantes do meu despacho”). O mellor candidato para explicar estas viaxes temporais é o último dos Mariño, don Gonzalo, que é capaz de contactar co fantasma dun seu devanceiro, don Evaristo. No entanto, o texto indica explicitamente que só Quinteiro Malvido sabe da presenza do autor⁵⁹⁸:

¿Saben eles que estás aquí? ¿Coñecen as nosas entrevistas secretas?
Que van saber. [...] ¿Non ve que xa non temos esperanza porque xogamos a unha carta absurda, irracional, confiando en vostede? (34)

Aínda así, hai fragmentos que limitan de forma pouco clara esta vía de acceso. Na páxina 33 o narrador di:

Quixera poder viaxar esta noite, cando xa as cousas non teñen remedio, a Vilanova de Alba [...] e darlles unha explicación axeitada a todos estes homes que agardan os acontecementos, o éxito ou a derrota [...]. ¿Que vai ser de todos eles? Abofé que o debín pensar antes. Débolles máis ca unha explicación. Débolles unha saída honorable.

Ao noso parecer, a inconsistencia entre os planos ontolóxicos operantes podería ser explicada, simplemente, pola impericia dun narrador novel que defrontaba un proxecto novelístico moi complexo e de grande extensión; mais non debemos descartar unha lectura alegórica con referencia ao papel do escritor/lector: en tanto que escribir ou ler unha novela é activar un mundo ficcional, o autor-personaxe pode acceder a un pasado vicario, a un mundo que só existe na propia novelización e que, malia todo, existe de algún modo. Ese é, de feito, o procedemento privilexiado polo Torrente metaficcional das obras posteriores á *La saga/fuga de J. B.*, tamén cultivado por Alfredo Conde en *Xa vai o Griffón no vento*. Dunha forma sutil, mais clara, o narrador establece que o que estamos a ver é unha recreación hipotética do pasado e non, como na novela histórica tradicional, o pasado mesmo enxergado a través dunha fiestra transparente. Sexa como for, o certo é que este acceso sobrenatural ou metaficticio ao pasado invalida en gran medida a autonomía do propio mundo ficcional e, por extensión, impide a naturalización dos elementos sobrenaturais propia do RM latinoamericano. No plano que concirne

⁵⁹⁸ Aliás, Quinteiro Malvido e o narrador colaboran de forma estábel durante un tempo prolongado: “Nestes meses que levamos traballando xuntos funlle collendo estima a este home” (Freixanes 2018, 35).

estritamente as ficcións de arquivo, que é o que agora nos atangue, o principal arquivo da novela é tamén un arquivo espurio, xa que o seu acceso desde o presente só pode ser quer sobrenatural, quer metaficcional: como acontecía en *La saga/fuga de J. B.*, aínda que por motivos sensibelmemente diferentes, estamos perante mundos históricos e ficcionais completamente desautenticados.

No percurso que vimos establecendo fomos agrupando os arquivos en dous grandes subgrupos: un primeiro de carácter factual, que compón todos os arquivos que presumibelmente consultou o autor-personaxe na actualidade, e outro de carácter espurio —do punto de vista epistemolóxico— e sobrenatural —do punto de vista ontolóxico. Ambos sobreposicionan a súa extensión, pois arquivos factuais consultados polos historiadores vilanoveses devenen sobrenaturais ao seren coñecidos polo narrador a través de viaxes no tempo. Tal é o caso, por exemplo, das pesquisas que os membros da Casa de Santa Cruz levan a cabo entre a propia poboación vilanovesa, procurando as pegadas do pasado na memoria popular. Ao segundo subgrupo debemos acrecentar aínda un último arquivo, o fantasma de don Evaristo, difunto tío de don Gonzalo que mantén con el entrevistas periódicas; ese fantasma é, de feito, máis un membro do grupo revolucionario, pois asesórao desde o alén tanto en materia estratéxica como puramente historiográfica. Do mesmo modo que o narrador accede a través de Quinteiro Malvido ao século XIX, don Gonzalo comunica coa memoria do século anterior a través do aparecido.

O último arquivo que merece mención é o que a novela nomea explicitamente como “arquivos da Seguridade”, único testemuño dun arquivo politicamente oposto e que corresponde, naturalmente, a Compostela:

Nos subterráneos do grande edificio da capitanía xeneral —que son os subterráneos todos de Compostela—, naqueles labirintos baixo a terra que moi poucos coñecen [...] naqueles corredores secretos, digo, habita a república dos espías, un mundo anormal e axexante onde cada cidadán é unha sospeita, un diagnóstico posible escrito nun cartoncillo, ordenado nun caixón, nunha carpeta, nun andel entre milleiros de fichiñas iguais. Alí están todos. Estamos todos, quero dicir. Onte igual ca hoxe. Son os arquivos da Seguridade. Os funcionarios afixéronse a vivir alí como as cascudas, e son coidadosamente escolmados entre ducias de candidatos antes de entrar [...]. Un mundo que reproduce e clasifica baixo terra os nomes, as sospeitas e os pecados dos cidadáns [...]. Velaquí o orgullo do xeneral. (425)

Non é moi difícil ver aquí unha recreación da Sección de Dispersos Centralizados que imaxinara Torrente. No entanto, a referencia directa ao proceso de homoxeneización política e cultural executado desde España desaparece no camiño. Continúan aquí a mención aos mecanismos de control e supervisión propios dos aparellos estatais —agora con probábeis matices foucaultianos propios da época— e incluso á centralización política, cuxo executor pasa a ser Santiago de Compostela. É un centralismo galego. Os motivos desta substitución de referente de oposición non diverxen dos establecidos na nosa argumentación previa, mais non é improbable que tamén estea presente aquí o debate pola capitalidade de Galiza, moi aceso na altura.

Estabelecida esta panorámica polos principais documentos, historiadores e arquivos da novela, pasamos a rever o último dos trazos propostos por Echevarría: a presenza dun manuscrito incompleto. Na realidade, hai varios candidatos posíbeis a ocuparen esta función; destaca, nun primeiro lugar, a propia novela, que se presenta perante o lector como o proceso mesmo de investigación e confección. Non é o resultado da pesquisa e da escritura, senón que se executa no mesmo proceso de lectura:

¿Por que non nos movemos? ¿Por que esta parálise, esta desesperación o papel en branco cando todo parecía encarreirado? [...] Paréceme honesto, lector, informarte dende o principio de a onde nos pode levar todo isto se alguén non o remedia, en que aventura te estás a meter se segues a bordo. Os acontecementos chegaron a un punto tan extremo que estamos sentados todos enriba de un polvorín. (34)

En coherencia co procedemento metaficcional, que postula o narrador como un viaxeiro cara mundos ficcionais e o lector como o seu acompañante, o texto é un proceso en constante autocreación. O narrador escribe e os acontecementos suceden a medida que o lector le. A reiteración por parte do narrador de que non sabe onde conducirán os feitos, de que non ten certeza sobre a documentación manexada e incluso, no “Apéndice Único” (471-503), o uso confeso da imaxinación como metodoloxía histórica lexítima, configuran a propia novela como o “manuscrito inacabado” máis salientábel. Non é o único, non obstante, pois en 337 é mencionado “o [...] vello e inacabado *Manuscrito da doutrina, razón e teoría revolucionarias*. [Wilson, o inglés] Non o rematará nunca” (337). En termos xerais, a maioría da documentación elaborada pola xínea dos Mariño desde don Xoán Manuel encaixa tamén neste inventario, pois son na súa maioría rascuños inconclusos, agrupacións de documentos que deben ir xuntos, proxectos de obras maiores nunca concluídas; é o caso dos “Tres Cartapacios Verdes” (250), que conteñen desde correspondencia epistolar até teorías sobre a fundación de Santiago de Compostela. Como xa indicamos previamente, todas as xeracións de Mariño levan a cabo unha tarefa de lexitimación documental da familia e da vila que cheñan; un labor que é finalmente herdado polo propio autor-personaxe. En conxunto, pois, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* describe o proceso de elaboración dun manuscrito que conserve a memoria e lle dea sentido orgánico; tamén, o seu fracaso reiterado, pois é a propia Historia como entidade transcendental quen quere eliminar Vilanova de todos os rexistros.

Rematada esta panorámica polos puntos de conexión entre *O Triángulo inscrito na Circunferencia* e o formato das ficcións de arquivo, pasamos a propor unha lectura dos ideoloxemas e compromisos filosóficos que vehicula a omnipresenza do labor historiográfico. É aquí onde a diferenza co tratamento histórico do modelo repertorial do RM se volve máis clara, e emerxe no canto a continuidade co modelo formado por Torrente.

4.2.4.5 Relativismo historiográfico e crítica dos historiadores nacionais. As dificultades para unha metaficción historiográfica galega

Ao analizarmos *La saga/fuga de J. B.* como un exercicio de desmitificación en 4.1.5.3 concluimos que só era posíbel aplicarlle esa etiquetaxe baleirando o seu significado e propósito iniciais. A revisión irónica do pasado nacional precisaba dunha versión oficializada polo Estado en contra da cal desenvolver o seu *telos* cívico. Unha novela que critica a historiografía en constitución dunha nación dominada non podía ser verdadeiramente *desmitificadora*; sería, ao contrario, lexitimista, mais con respecto a un outro referente non explicitado —a nación dominante. Poderíamos describir o problema de base na desmitificación de referente galego como un conflito entre unha forma literaria dispoñíbel e un contexto material en que funcionaba de modo simetricamente oposto ao esperábel. Este é o problema exacto que xorde da aplicación que Freixanes fixo da metaficción historiográfica á historia galega. Anteriormente centrámonos en mostrar como *O Triángulo inscrito na Circunferencia* presentaba unha textualidade narrativa fortemente hibridada co discurso historiográfico; agora tentaremos procurar tanto os motivos que explican esa escolla como as súas consecuencias.

Na sección anterior fornecemos xa algúns exemplos que mostraban que a novela de Freixanes é rica en todo clase de críticas á disciplina da historiografía. En contraste coa maneira en que Torrente levaba a cabo a súa ‘desmitificación’, cuxos contidos teóricos e políticos eran deducíbeis dos actos e as metateorizacións das personaxes, o pontevedrés fai que sexa a voz omnisciente do narrador quen lembre periodicamente ao lector que é urxente dubidarmos da historia e incluso destruímos os seus rexistros físicos:

lector, [...] colle agora os libros de Historia, remexe ben nos estantes da biblioteca por se queda algún agachado (¡sonche moi cucos!), apáñaos todos e ¡quéímaos! Só desta maneira, logo de tal acto purificador, poderás entender o xeito que aquí se trata. ¡Eles fixeron o mesmo connosco cando arrincaron da memoria as páxinas que non lles servían! (2018, 245)

As xustificacións intratextuais para este empeñado antihistoricismo non sempre son coherentes entre si —mais, sobre todo, achamos que non son coherentes coas propias circunstancias en que o texto foi dado a lume. Ás veces, o narrador considera que o problema principal da “Historia” é o feito de ter sido manipulada polos “vencedores”: “Para que serve a Historia? ¿A quen serve? O historiador lexitima, é notario do poder, dos feitos históricos que conducen ao poder. O resto non interesa, non é rendible, [...] ningún dá unha cadela pola derrota” (28); “data que non vén nas crónicas nin nos libros de Historia, sistematicamente ignorada e agachada polos vencedores” (61); “Non era xusto, abofé, pero na Historia (e na xustiza) manda quen manda” (113). Nótese, na primeira das citacións, que o autor considera que a *lexitimación* é sempre *lexitimación* do dominio sobre os oprimidos, un *apriori* teórico que opera en todo o texto.

Noutras ocasións, en troca, o problema coa historia non é o seu uso intereseiro por parte do poder, senón a súa natureza textual. Estámonos a referir a algunhas seccións concretas en que o acto de escritura en si é asociado ao poder a través de argumentacións que lembran á primeira produción filosófica de Jacques Derrida arredor do *logocentrismo*: a grafía executa sobre a fonación o mesmo acto de suxeición que a Terra leva a cabo sobre o Mar e a Historia sobre o devir. Na realidade, non achamos que a novela se comprometa en profundidade con eses parámetros filosóficos; como na maioría de desenvolvementos argumentais que atinxen algunha forma de relativismo historiográfico na novela, non hai unha adhesión teórica forte senón a ostentación dun certo capital cultural para aproximar a obra a outras novelas de longa extensión populares na década pasada, especialmente na América do Norte, na América do Sur e en España. Estes poucos fragmentos de xorne derridiano, ás veces mesmo próximos á socioloxía da escrita, son con certeza os de maior entidade teórica da novela e, mesmo así, non teñen implicacións reais no desenvolvemento argumental da obra. Vexamos algúns exemplos:

o home intelixente é aquel que sabe que, ao cabo, todo é relativo, que as cousas ben puideron ser dunha maneira ben distinta de como agora son, que a historia segue un dos camiños posibles en cada encrucillada (esquecéndose dos outros todos) e que houbo pobos, nacións, e alabarantes culturas que viviron felices centros de anos [...] sen que a escritura viñese matar as súas palabras vivas. [...] Nos libros santos, administrados polos novos sacerdotes, estaba a palabra presa, encerrada, controlada, encadeada ao grafismo. Xa non era a verdade de todos, libre, senón a verdade e a palabra daqueles que podían ler nela, escribirla, administrala, interpretar os seus posibles significados. Velaquí o poder. A verdade primeira e universal, compartida, pasa a ser verdade privada, útil, escrita, manipulable. Hai uns propietarios da verdade, unha nova clase privilexiada: os donos da escritura e das palabras. (241)

Sen dúbida hai aquí unha crítica frontal ao tradicional monopolio da gramática —en sentido amplo, como pericia da palabra escrita— por parte das camadas sacerdotais, primeiro, e letradas, despois; mais o feito é que esa constante histórica non aparece tematizada n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia*. De feito, o máis semellante a eses monopolizadores da escrita son os propios líderes da Revolución das Sete Cidades. Freixanes continua a tónica torrentina da elite nacional como mitificadora e movimentadora da *masa* popular; tamén a súa idea de *mito* histórico. En varios momentos o texto confirma explicitamente que os organizadores da revolución vilanovesa empregan o providencialismo de don Bartolomé porque saben que mediante a súa figura poderán conducir o pobo a máis outra guerra:

cómpre que prediquemos e espallemos agora o culto o [*sic*] Grande Heroe. (43)

El predicou polas praias, el andou os camiños, tripou as serras, buscou os homes, petou nas portas das casas [...], el predicou o milagre da Resurrección, ou mandou que o predicasen outros axiña que puido contar cos primeiros aliados. Foi Quintero quen logrou tamén convencer o inglés. Malvido Cre na Revolución. Unha revolución distinta, case cósmica, que asombrará o mundo, pois todo está escrito e anunciado nos libros de don Xoán Manuel. (120)

Aquí está o segredo: a catedral, a fe, os vellos símbolos e as vellas teogonías... [...]. Foi isto o que verdadeiramente gañou a guerra do francés, o que logrou facer heroes ou suicidas dos nosos paisanos... [...] Gañaran todas as guerras mentres non saibamos utilizar as súas propias armas [...] ¡Os milagres existen! Eu ben sei que vostede vén doutro mundo, que alí as cousas son doutra maneiras, pero os milagres existen, están aquí, viven arredor de nós, puxan, viran decote o destino da historia. Aquí, neste lugar, hai unha chea deles, por exemplo, ordenados, ben administrados, clasificados, dispostos a saír en procesión cando as circunstancias o pidan, rendibles, ben mantidos, xuntiños, útiles... Hai case setecentos anos que un arcebispo mandou poñelos por escrito. Ben sabía o que facía cando tal acordou” [...] O noso erro está en querer xulgar estas cousas dende a nosa mentalidade nova, racional, cando o milagre non é un feito obxectivo. [...] O milagre está e vive dentro dos homes [...] é dende este punto de vista como hai que tratalo, dirixilo, gobernalo se chega o caso. [...] Ve agora a importancia de don Bartolomeu para todos nós? Don Bartolomeu, santo nas capelas e nos petos das ánimas, nos cruceiros das nosas aldeas, nas casas dos nosos mareantes, na devoción secreta das nosas xentes abafadas, humilladas, derrotadas polos que escribiron a Historia, don Bartolomeu, primeiro navegador, non está aquí. [...] El é, xogando coas súas propias armas, a nosa forza secreta [...] Durante séculos, resistiu a profecía na memoria da nosa xente. ¿Non se dá de conta do que tal significa? Don Bartolomeu é o noso milagre. (212-213).

Ben pode ser que a lenda fose magnificada polos seus descendentes co aquel de reforzar o mito do anunciado retorno, unha argucia (a idea do heroe unificador) para trascendentalizar e lexitimar a posteriori a súa dimensión histórica. (237)

Perante este tipo de revelacións, que confirman que a providencia de don Bartolomeu é falsa ou, ao menos, obxecto dun uso ilícito, o valor histórico dos contributos feitos pola Casa de Santa Cruz fica severamente desacreditado. E aqueles eran, lembremos, os principais documentos en que o narrador se baseaba para propor unha reconstrución da historia perdida. Non estraña, pois, que o propio narrador confese en innúmeras ocasións que os materiais con que traballa ben poden ser apócrifos: “Moi pouco sabemos do vello Mariño. Non vén nas historias máis ca de esguello, sempre por riba, a pasar” (22), “A historia de don Evaristo non

vén nos libros nin nas crónicas dos navegadores, pero ben puido ser como el a conta” (266). Como xa avanzamos previamente, boa parte do pasado narrado ten como fonte exclusiva a imaxinación do autor, o cal recibe unha xustificación sintomática:

E aquí é onde deixamos, lector, o mundo da realidade (esas realidades humanas que os nosos sentidos poden catar) e avanzamos polo labirinto dos mundos posibles, mundos imaxinados, pero certos [...]. Non fagas caso dos novos racionalistas, cacasen mentais, que todo o queren reducir a fórmulas matemáticas, series de prezos, estatísticas e contabilidade. [...] teñen medo á cabeza mecánica, medo aos espazos do coñecemento, ás viaxes da imaxinación e a fantasía que non poden domear. [...] Abramos as xanelas á imaxinación. Busquemos xuntos os máxicos roteiros dos antigos paraísos. ¡Aínda non estamos vencidos, lector! (491-492)

Un podería pensar, lendo as afirmacións do narrador e o tratamento que dá aos propios historiadores, que o texto de Freixanes está a cargar realmente conta elites escolares, políticas ou académicas dalgún tipo, mais o que hai aquí é un marcador de contemporaneidade filosófica: están para sinalar a novela como internacional, moderna, equiparábel... *normal*, en suma. Torrente convertía os próceres nacionais galeguistas tanto en falsificadores históricos e novelistas brillantes porque pretendía que a súa tomada de posición fose lida de forma distinta en función do sistema literario receptor. Freixanes parece continuar o seu modelo de historiador-protagonista, mais insíreo nun proxecto ideolóxico e nunhas coordenadas materiais en que perde boa parte do seu sentido inicial.

A proba principal de que a novela non está a atacar nada en concreto é que as reflexións metahistoriográficas adoitan ser contraditorias entre si. Por exemplo, e fronte a concepción universalista da escritura-como-poder, noutros momentos o narrador introduce unha distinción terminolóxica entre Historia e historia:

¿Que demo pinta a Historia en todo isto? Escribo Historia con maiúscula, xa ves, quizais para diferenciala das historias máis humildes, máis comúns e libertarias. ¿Para que serve a Historia? ¿A quen serve? O historiador lexitima, é notario do poder, dos feitos históricos que conducen ao poder. O resto non interesa, non é rendible, non existe ninguén dá unha cadela pola derrota. (27-28)

E xa que vén a conto, deixa que volva á vella teima da Historia, máquina lexitimadora de tanta desfeita. Non á historia que sabemos, escrita, contabilizada, ordenada nos libros e nos manuais, reverenciada nas escolas e nas universidades ata o feticismo polos mesmos poderes que a foron tecendo para o seu proveito e á súa maneira. Non falo desta historia, non, que quere sempre contradicir e negar canto aquí afirmamos, senón da outra, da historia que nos roubaron e negaron, que ben o soubo entender o vello navegador: “¡Non deixedes que vos rouben as palabras”. (484)

Habería, por tanto, dúas formas de historia, unha das cales sería ‘lexitimadora’ e outra que sería ‘humilde’, ‘común’ e ‘libertaria’ —distinción terminolóxica, de resto, que o propio texto adoita desrespetar. Nótese que o uso destes conceptos non encaixa coa división tradicional entre Historia/historia, *Historie/Geschichte*, *History/story*, e outros duplos semellantes (Koselleck 2004) que marcan a diferenza entre ser e relato históricos. Este apuntamento non é gratuito, xa que algunhas das inconsistencias teóricas máis notábeis do texto proceden, precisamente, de non diferenciar estes dous planos de modo consistente. Alén disto, xa discutimos na primeira sección que o aparente compromiso da novela coa “historia” das camadas populares era máis ben retórico, xa que o seu obxecto de interese non se distanciaba excesivamente do típico da

historiografía tradicional: revolucións, reinados, rebelións, descubertas, etc. Por iso, mesmo no parágrafo aducido, que quere fornecer ao lector non outra cousa que unha precisión terminolóxica, non acaba de ficar claro que é o que Freixanes entende por “historia”; a referencia á “historia que nos roubaron e negaron, que ben o soubo entender o vello navegador” parece indicar que Freixanes solapa a idea dunha historia dos vencidos coa historia como *res gestae*: as clases populares lembran o que *realmente* aconteceu de forma non mediatizada⁵⁹⁹.

Talvez porque a distinción non é de todo clara Freixanes introduce outra distinta, que é paralela á anterior e que se confunde con ela. Cando o narrador expón a doutrina que dá nome á novela, a “Nova Doutrina da Liberación” (249), quere dicir, a doutrina teosófica do triángulo inscrito na circunferencia, postula unha división tripartita entre Tempo, Espazo e Memoria. Son tres entidades metafísicas estreitamente relacionadas que regulan o devir; a súa significación precisa, porén, non está de todo deliñada. Se “Tempo” refírese a temporalidade cronolóxica, non é claro se debemos comprender dentro dela a *res gestae* ou non; do mesmo modo, non é claro se “Memoria” inclúe a *historia rerum gestarum* con respecto á cal o narrador se mostra tan reticente. Sexa como for, parece claro que “Memoria” significa o que noutros contextos da novela é recollido baixo a palabra “historia” con minúsculas; os marcos da colectividade lembrados polas propias clases populares. De aí que sorprenda unha aseveración como a que segue:

Unha cousa é a historia e outra a memoria. Certo. Pero tamén é certo que, tocante ao *ser colectivo dos pobos* (e mesmo ao ser individual das persoas), é a memoria a que fai verdadeiramente a historia. A historia sen memoria non existe. (233; itálicos nosos)

Este compromiso coa idea de *Volksgeist*, de xorne presumibelmente piñeiriano, resulta desconcertante e loxicamente incompatíbel co relativismo historiográfico e cos parámetros cívicos que quere recoller a idea de “Memoria”. O que está no fondo non é outra cousa que o que desde o Círculo Nós fora denominado tradición; encarnación do espírito nos usos e costumes eternos do referente étnico⁶⁰⁰. Aliás, o triángulo inscrito na circunferencia, tempo-espazo-memoria, é unha elaboración teórica da Casa de Santa Cruz para achar leis universais capaces de rexer o decurso e así poder levalo cara o destino desexado⁶⁰¹.

Este é o último aspecto a que nos debemos referir en relación ao tratamento que o texto fai da historia: a formulación dunha lei intrahistórica que rexe os acontecementos. É o que vimos chamando *filosofía da historia*, unha característica xa presente na produción máxica-realista inicial que Torrente enfatizara para propoñer un posíbel encaixe transtemporal de Galiza en

⁵⁹⁹ Non deixa de resultar interesante ese “nos” nacional, posto que o autor-personaxe escribe desde un presente en que Vilanova de Alba non existe desde dous séculos atrás. Tampouco ten ningunha relación xenealóxica con respecto á antiga Capital do Mar. A quen “nos” roubaron a historia, pois? É un deses “lapsus” que mostran a inconsistencia lóxico-ideolóxica do texto. Neste caso, parece que o subtexto alegórico con respecto a Galiza leva a unha confusión entre planos semánticos, de modo que o ‘roubado’ non pode ser outra cousa que a propia historia galega. O discurso basal do nacionalismo galego ultrapasa por un momento as medidas de precaución política e deixa entrever un lampezo de oposicionalidade.

⁶⁰⁰ Renales Cortés (1984) tentou extraer e sistematizar os compromisos historiográficos da novela; ao noso parecer, a súa lectura é moi produtiva, mais impón unha excesiva unidade a un texto que é de seu pouco coherente. En relación ao significado de “Memoria”, conclúe que: “Freixanes define el tiempo sagrado como Memoria. Las relaciones del tiempo sagrado con el profano no son de simple coexistencia, sino de hostilidad, lucha de dos principios originales, en que el Tiempo trata de enterrar a la Memoria, y ésta intervenir, encarnarse en el Tiempo. [...] La Memoria se define como duración, contemporaneidad del pasado, el presente y el futuro: ‘A Memoria é o único que nos permitirá durar.’ [sic] Ella no tiene, como el tiempo, obligación de transcurrir: en ella se puede vivir hacia atrás. Lo que explica que en la Memoria se conserva con los que son muertos para el Tiempo: con las sombras. Y aquí Freixanes toca motivos que hunden sus raíces en el folklore y que tuvieron abundante acogida en la literatura gallega desde el XIX” (263). Aínda que a súa interpretación da noción de memoria é diferente ou incluso oposta á nosa, tamén parece identificar a temporalidade da Tradición como o fulcro da proposta conceptual.

⁶⁰¹ Nótase aquí máis outra inconsistencia derivada da pouca claridade política e epistemolóxica do texto: os defensores da Memoria, fundamento do contramodelo histórico que propón a novela, son de feito as elites nacionais manipuladoras.

España. Renales Cortés levou a cabo unha lectura profunda e enormemente suxestiva do que identifica como “teosofía dieciochesca” e “mito dualista [...] de aspecto gnóstico” (1984) e da súa presenza na triloxía narrativa de Freixanes (1995). Conclúe neste último estudo que todo o proxecto novelístico global do autor está marcado por unha estruturación dualista do decurso:

Este dualismo adoptaba en *O triángulo inscrito na circunferencia* na forma do espiritualismo teosófico do século XVIII; en *O enxoval da noiva*, consonte a época en que transcorre a acción, o discurso do neohermetismo gnóstico do Renacemento, expresado nas teorías do astrólogo Astolfo de Bari. Segundo este, a Luz é o principio benéfico e a Escuridade o perverso. [...] En *A cidade dos Césares*, Freixanes recorre ás esperanzas mesiánicas características dalgúns pobos amerindios, coma os guaraní e as nacións andinas. En todos os casos, trátase da loita implacable das forzas da Luz e a Sombra, do Ben e o Mal, da *Civitas Dei* contra a *Civitas hominum*; na mentalidade medieval e anacrónica no seu tempo de Tristán, personaxe de *O enxoval da noiva*, identifícase co ideal de cruzada. Loita concibida sen embargo fóra de toda teleoloxía maniquea: no fondo co combate é motor de si mesmo e, coma na mística de Böhme, os contendentes son anverso e reverso da mesma forza divina. O seu choque termina cunha destrución purificadora da que renace o ciclo agónico. (1995, 397)

Xa analizamos previamente que a dicotomía metafísica entre Ben e Mal tiña os seus equivalentes precisos, dentro da obra que nos ocupa, nas nocións de Mar/Terra e Liberdade/Reacción. Oposicións, estas, cuxa motivación ideolóxica xa tentamos explicar, e que conducían a apagar que o Mar foi de feito o principal medio de dominación imperial española —con que Vilanova de Alba colaborou— e que o predominio liberal nas costas galegas se explicaba pola presenza do exército español neses enclaves. Aínda non mencionamos, porén, que esa loita dualista está destinada a reproducirse unha e outra vez e a deitar sempre o mesmo resultado, isto é, a derrota das forzas do Ben: é a causa transcendental da idea de *decadencia*. É “A revolución periódica do mundo, que dá un pinchacarneiro sobre si mesmo [...] de mil en mil anos” (Freixanes 2019, 495). O postulamento dunha lei histórica, todo o ficcional que sexa, non resulta compatíbel co relativismo historiográfico; máis unha proba de que o antihistoricismo de Freixanes non tiña unha dirección determinada, nin polémica nin ideolóxica. A concepción do devir como un perpetuo confronto entre a bondade e a maldade condúcenos a parámetros historiográficos moi afastados das focaxes posestruturalistas e posmodernas que foron gañando popularidade a partir da metade da década anterior. Mais se as ideas dualistas de Freixanes non ocupan un papel lóxico na armazón teórica da novela, si xogan, en troca, un importante papel ideolóxico.

Torrente empregara as ideas de Vicetto para formular unha filosofía da historia que xustificase e ao mesmo tempo neutralizase as posibilidades de Galiza se autodeterminar. Era unha lei *ad hoc* para racionalizar a historia castrofortina e, alegoricamente, a galega, marcadas por un duplo destino: procuraren a emancipación e sempre acabaren fracasando. Era, pois, unha filosofía da historia cun duplo compromiso político, emancipatorio ou antiemancipatorio en función de quen ler a novela. Freixanes tomou a idea de Torrente mais despois dela de toda implicación política próxima, fose progresiva ou regresiva. O “triángulo inscrito na circunferencia” e a loita entre Ben e Mal xa non atanguen a oposición entre nación dominada e dominante; é un confronto universal, como proba o feito de que o autor a aplicase nas súas obras posteriores a novos escenarios novelescos en que xa non estaba presente o nacional-allegorismo. Do mesmo modo, a opresión e a decadencia, que xa en Torrente podían lerse como simples constantes históricas alleas á axentes concretos, aquí son hipostasiadas completamente. A consecuencia é que a perda da autonomía política de Galiza posmedieval se converte en

resultado dunha legalidade profunda que os individuos non poden corrixir; unha dominación sen dominadores. A ollada despolemizada das relacións entre ambas as unidades político-territoriais acaba conformando unha nova proposta de signo profundamente político.

Como xa afirmamos, a idea de *decadencia* era de absoluto consenso entre os distintos sectores de identificación nacional e rexional galega, como tamén o era que ese declinio fora causado polo dominio castelán e español. Eran, en fin, principios do sentido común hexemónico, con independencia da base histórica de que partisen ou do diagnóstico político a que conducisen —a tese do colonialismo interior e a necesidade da autodeterminación, por unha banda, a celebración da Autonomía como fin da *decadencia*, por outra. *O Triángulo inscrito na Circunferencia*, co albo de eliminar toda sospeita de heteronomía e de propor unha historia absolutamente autocentrada, borra por completo a incidencia da dominación nacional.

As incoherencias no discurso da filosofía da historia —quer no sentido de lei filosófica rectora do devir humano, quer no sentido de crítica filosófica da historiografía— proceden dun entramado contradictorio de discursos políticos, modelos estéticos e fidelidades nacionais. Non é posíbel criticar a historia oficial dunha nación sen nacionalismo oficializado —quere dicir, sen *historia oficial* en sentido propio. Non é posíbel conciliar o relativismo historiográfico coa procura dun “ser colectivo dos pobos”. E non é posíbel cultivar a alegoría nacional desde posturas unionistas, un paradoxo singular do campo literario galego de 80 que acabaremos de desenvolver nas conclusións deste caso de estudo. Estas incoherencias ou incompatibilidades entre compromisos epistémicos son constantes, e se as sinalamos non é para reconstruímos unha proposta teórica oculta n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia*. Ao contrario, o que queremos patentizar é que esta non existe. Por outras palabras, que estamos exclusivamente mediante marcadores de contemporaneidade estético-literaria que non teñen relación entre si nin perseguen unha idea global. A pesar de todo, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* consegue parecer comprometida. Os elementos popularistas, o ventrilocuismo con respecto ás camadas populares, a idea de *decadencia* dan lugar a unha textura retórica e imagolóxica que pode ser sentida como próxima ao que, con variacións epocais, foi entendido como nacionalismo en Galiza: unha ollada desexante ao referente étnico de identidade.

Falar de relativismo historiográfico aquí —como xa acontecía en Torrente, mais nun grao incomparablemente maior— é un exceso teorizante que só é posíbel pola popularidade e difusión que esas correntes tiveron na década de 80; mais n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* son moi poucos os enunciados adscribíbeis a ese inventario teórico. A idea de que a historia sempre é escrita polos vencedores era un lugar común con varias décadas de circulación, e a novela non chega a sobexar os seus límites: o simple cuestionamento da historia convertérase en 1980 nun aceno popular que, como o antiestatismo, fora adoito empregado pola terceira vía para aproveitar o capital do progresismo nos Estados que coñeceran ditaduras de signo conservador. No caso español, este tipo de críticas sen obxecto real foran particularmente populares entre os antigos membros de Falanxe, cuxos usos xa sinalamos tanto en Torrente como en Cunqueiro. Constituía, en fin, a consolidación de usos retóricos que conseguían converter efectivamente o político en xesto estético. O autor conxuntou unha serie de nocións, actitudes e discursos que tiveran alto capital simbólico nas décadas previas —non só no terreo estético; a noción de memoria, colocada sempre por riba da deostada historia, sería inmediatamente lida como un marcador de compromiso político na saída do franquismo. Freixanes introducía críticas constantes á idea de Historia porque estas eran en si marcadores de modernidade estética e política; moi en concreto, aliñaban á novela coa ficción de arquivo practicada por Torrente, sen ter en conta que a argumentación de *La saga/fuga de J. B.* ía destinada a debilitar apenas un sector historiográfico —o partidario dunha historia nacional galega.

Ao longo deste capítulo vimos explicando o compromiso do autor cun determinado formato literario en relación a dúas ideas planificadoras: á de preenchimento de baleiros e a de normalización; ideas, estas dúas, que non deben ser sobrepostas por completo. A segunda visa homologar o campo literario con outros que son considerados modelos actuais de normalidade —nomeadamente o español, mais tamén o latinoamericano e, con menor incidencia, o norteamericano— (ficcións de arquivo, metaficción, RM); a primeira, en troca, considera que existen repertorios literarios que deben ter representación galega con independencia do seu capital actual (a épica nacional). A combinación deses dous proxectos deu lugar a un texto ideoloxicamente contraditorio, pois ao mesmo tempo que tenta edificar un *epos* nega toda posibilidade de autoconstitución historiográfica e marca os seus elaboradores como expertos capaces de falsear o pasado para conseguiren os seus fins. Ao noso parecer, este paradoxo procede da adhesión a un modelo configurado para neutralizar epistemicamente a historia galega, é dicir, o elaborado en *La saga/fuga de J. B.*

O concepto de alegoría nacional, tal e como o acuñou Fredric Jameson, era unha ferramenta descritiva especificamente deseñada para dar conta do funcionamento trópico da narrativa en contextos coloniais previos ou inmediatamente posteriores á independencia nacional. O propósito das novelas que estudaba era conduciren os seus lectores á autodeterminación ou retrataren os problemas que enfrontaba unha nación xa independente mais en estado de constitución política. Como soubo notar Aijaz, se o único que caracteriza o formato é presentar a posibilidade dunha lectura alegórica en referencia á nación, entón toda a narrativa europea posterior ao século XVIII debería ser incluída no mesmo grupo. É indubidábel que a novela que nos ocupa visaba funcionar como macrometáfora da nación, e que o facía segundo fórmulas e procedementos tirados de contextos que si encaixaban no patrón de Jameson —o latinoamericano, nomeadamente. Mais cabe realmente concibir como alegoría nacional un texto que, como *O Triángulo inscrito na Circunferencia*, non só acepta a integración nun outro Estado senón que a naturaliza en todos os momentos históricos?

Noutro plano de incidencia, é posíbel considerarmos como emancipadora unha ficción que retrata os propios historiadores nacionais como manipuladores? Lembremos de novo que a dimensión crítica da metaficción historiográfica era posíbel apenas nun escenario en que un Estado constituído fora quen incorporar a *doxa* histórica na súa cidadanía. Para 1982 non existía unha materia escolar obrigatoria de historia de Galiza —e aínda non existe—, diferentemente do que acontece coa historia de España⁶⁰². A historiografía académica fora expulsada durante décadas pola institucionalidade franquista e tentaba incoar na altura un proceso de autoconstitución. O contacto da poboación galega cos marcos do relato propio era inexistente ou, no máximo, cinguíase aos parámetros proporcionados pola canción de protesto e a panfletaria política. Á luz destes feitos, deberíamos facer a mesma pregunta que suscitaba o uso de termos como *patria*, *guerra* ou *inimigo*: que “Historia” está a defrontar *O Triángulo inscrito na Circunferencia*? Sería un erro concluírmos que a española, ou ao menos considerarmos que esa oposición se establece desde unha chave nacional. Os manuais de historia que a novela incita a queimar só poden ser españois, si, mais sono porque a novela os acepta de modo banal como historiografía propia. Só colocando a historia española como referente propio podía executarse unha metaficción historiográfica na Galiza de 1982. A coincidencia cívica entre historia desmitificada e historia propia, entre suxeito histórico e obxecto de crítica, falta aquí,

⁶⁰² Hai, isto é certo, unha posíbel referencia a esta problemática: “Que o nome de Drake veña nos libros [...] non é máis ca unha proba de como a Historia é segundo nola contan, de como o poder establece a súa propia xerarquía de valores. Se Inglaterra non fose o que foi (un imperio construído no mar) ¿quen se lembraría agora daquel corsario? [...] Vilanova non tivo os historiadores que tivo Inglaterra. Non houbo quen contase as fazañas dos seus navegantes, nin sequera do primeiro de todos eles” (Freixanes 2018, 27).

mais de modo contrario ao que estudamos en Torrente. De aí que sinalásemos a proximidade dos parámetros da novela coa historia galega pre-nacional: o que está en xogo, ao cabo, é que lugar debe ocupar Galiza —sempre que considerarmos Vilanova de Alba como a súa alegoría— dentro do relato español. En palabras de González Gómez,

Cuando gana en 1982 el premio Blanco Amor de novela con *O triángulo inscrito na circunferencia* [...] la novela histórica se convertía de pronto en ahistórica, en antihistórica, mas no sólo era eso. Acontecía que una literatura y una crítica [...] acostumbrados a las alegorías nacionales, se vieron de repente enfrentados a una novela que si bien no negaba la historia, la ponía en duda. La inexistente, más bien ucrónica, ¿pero posible?, revuelta de las cofradías del mar del siglo XIX no inventaba una Historia —con mayúsculas— ni una tradición [...]. Freixanes dudaba de la Historia para crear una novela, lo cual, desde una perspectiva más o menos nacionalista, podía considerarse una herejía. (González Gómez 1998, 14)

4.2.4.6 *O Triángulo inscrito na Circunferencia* e o RM. A maxia como compensador identitario

Recapitulemos agora algunhas das conclusións tiradas até o momento. *O Triángulo inscrito na Circunferencia* toma como discurso histórico basal o relato nacional español —en particular a súa versión liberal—, e en certos episodios opta por adherir os grandes marcos do identidade nacional oficial —a descuberta, a reconquista, a guerra peninsular. No nivel metahistórico, Freixanes elimina o fulcro estruturador da oposición Galiza/España-Castela que caracterizara boa parte da tradición historiográfica galega anterior. Isto é particularmente claro no nivel actancial, onde opta por antagonismos que afasten a escala de incidencia do ámbito nacional. O resultado é, ao noso parecer, a naturalización da pertenza de Galiza a España, particularmente clara na articulación virtuosa dos proxectos galegos no interior do liberalismo español. Para alén do máis, a novela deita unha imaxe negativa —ao menos nos terreos epistemolóxico e ético— dos historiadores e do propio acto historiográfico como formas de constitución política, na liña das críticas populares contra os nacionalismos sen Estado. Unha das conclusións principais que derivamos do exposto é que a lectura tradicional da obra como *alegoría nacional* (particularmente por parte de González Millán 1994b e Vilavedra 2000) só fai sentido se interpretarmos a etiquetaxe como non específica —unha alegoría da nación—, isto é, como algo distinto do que Jameson parecía ter en mente cando a propuxo.

Ora ben, se os compromisos políticos da obra están tan afastados dos propios dun nacionalismo xenuinamente político, e o subtexto da obra é máis ben de xorne unionista, ten de admirar que a obra funcionase efectivamente xa non como alegoría, senón como épica nacional xenuína. Podemos dar, a este respecto, tres respostas posíbeis. A primeira xa foi explorada anteriormente: o peso do ideoloxema da decadencia era tan forte na autodescrición política da altura que abundaba para posicionar calquera texto na proximidade dun compromiso nacionalista. A segunda atinxe á oportunidade política achada pola novela no tempo da súa publicación: a súa canonicidade non só literaria, senón tamén identitaria, responde a un sistema cultural cuxos sectores hexemónicos encontraron nela unha plasmación dos seus propios principios políticos. A última, que analizaremos a seguir, ten a ver co enorme poder encadrador que os elementos máxicos aínda atesouraban no sistema cultural galego, como consecuencia dos discursos de identidade fraguados por Galaxia nas décadas anteriores e da difusión dos tropos do depósito de ancestralidade na esfera pública española desde a fin da década de 60.

O Triángulo inscrito na Circunferencia é abundante en episodios sobrenaturais, que son para alén necesarios para o avance da trama. Quere dicir, episodios centrais do argumento só poden acontecer se o sobrenatural existe efectivamente no mundo natural. Nas páxinas 56-58

(Freixanes 2018) don Bartolomeu encontra aboiaando no mar unha luxuosa cadeira traballada nunha madeira descoñecida que segue o seu barco; será o trono da súa dinastía e “o símbolo dos privilexios da nosa liñaxe” (58). A partir da páxina 73 o narrador expón o sistema de comunicación marítima ideado por Xohán de Boimorto, membro da tripulación de don Bartolomeu, cuxa “gaita-mensaxeira” chega a todos os navegantes do Atlántico. A resistencia contra o francés acaba cando unha “Santa Estadea”, non outra cousa que o propio don Bartolomeu vido do alén, se aparece no mar para evitar a destrución de Vilanova (86-87). A “Santa Estadea” retorna posteriormente (149-152) para salvar dos piratas a outro Mariño, don Sebastián. Xa mencionamos anteriormente o fantasma de don Evaristo Mariño, que é capaz de comunicarse co último descendente da liña familiar, así como o a figura da serea como fundamento máxico da liñaxe vilanovesa. Na páxina 317 un enorme cometa suca o ceo de Vilanova; é a “estrela de don Xoan Manuel”, a “Estrela alabarante que cruzará durante tres noites o ceo vilanovés” (318). É un signo de confirmación das vellas profecías da Casa de Alba, o cal é continuado polo milagre da multiplicación dos peixes nos bancos de pesca, “a Pesca do Milagre” (333).

Estes poucos exemplos non esgotan o inventario de episodios sobrenaturais que contén a novela, mais son suficientemente representativos como para extraermos algunhas conclusións do conxunto que forman. Hai unha característica que todos teñen en común: poden inscribirse dentro da modalidade dos *carismas* medievais⁶⁰³, que Le Goff denominou “lo maravilloso político” (2017, 18):

Los jefes sociales y políticos de la Edad Media utilizaron lo maravilloso con fines políticos. [...] Es bien sabido y hasta normal que las dinastías reales tratan de hallarse orígenes míticos. Familias nobles y ciudades las imitaron. Pero lo más sorprendente es que tales orígenes míticos tienen a veces, si no frecuentemente, sus raíces en un elemento maravilloso inquietante y ambiguo. [...] Según Giraud, la dinastía de los Plantagenet habría tenido por antepasada en el siglo XI a una mujer demonio. Por otros testimonios sabemos que esa leyenda era bien conocida y que Ricardo Corazón de León [...] se servía de ella en su política para [...] encubrir aspectos extravagantes de su política y lo que había de escandaloso en esa familia. (19)

Case todos os elementos de natureza fantástica que acontecen na novela teñen por protagonistas os membros da dinastía Mariño. Son milagres que confirman a lexitimidade da súa casa como gobernante de Vilanova de Alba: a súa orixe é marabillosa, mais tamén as súas fazañas e a profecía que asegura o seu retorno providencial. Por outras palabras, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* apunta directamente para as ligazóns entre marabilla, poder e historia. Non é casual, e desde logo non irrelevante nos parámetros políticos da novela, que os episodios máxicos se correspondan con discursos lexitimatorios de liderados políticos; é máis unha chiscadela ao lector de que o fantástico pode non existir, quere dicir, de que pode ser máis unha elaboración a posteriori das elites vilanovesas.

Esta centralidade do fantástico político permítenos recuperar un trazo que xa detectabamos na obra de Torrente, e que resultaba fundamental para codificarmos a novela como parte da vaga de RM que comezara a se difundir na década anterior: o máxico non está ligado dentro da propia novela ás camadas populares; ao contrario, a súa base social é aristocrática. Tal e como acontecía noutras obras xa analizadas, a expulsión da etnografía primitivista do interior do texto non impide que esa formación de lectura opere no exterior; por iso a contracapa encárgase de lembrar ao lector o particular pacto ficcional que opera neste tipo de formatos: “obra en que o

⁶⁰³ Talvez por iso a contracapa da edición contemporánea da novela insinúa unha influencia do fantástico medieval.

real e o irreal, o tanxible e o imaxinado teñen a mesma forza aos ollos da xente con problemas moi palpables e prácticos, mais cuxa vida sempre está a abeirar o mítico e o fabuloso”. Como Carpentier en *El Reino de Este Mundo*, a novela que nos ocupa concede unha gran centralidade ás clases campesiñas e convérteas en suxeito da revolución pola súa credulidade: son aquelas que, por creren en milagres, poden chegar a operalos. A diferenza entre ambas é que onde Carpentier achaba —a pesar do seu fondo primitivismo— un potencial revolucionario no uso desas supostas visións de mundo premodernas, Freixanes foca a superstición como unha forma de fraqueza perante as elites cultas, que son as que producen e monopolizan o discurso da marabilla.

É nesta troca de paradigmas ontolóxicos, etnolóxicos e políticos onde podemos conferir até que punto a recepción española do RM —e a expectativa desa mesma recepción en relación á nova produción galega— comezara a condicionar os repertorios propios. Até a aparición do formato que denominamos RMG o fantástico autenticado tivera a máis alta valoración no sistema literario galego, que alén do máis se encontraba nunha posición idónea para executar un RM propio —tanto polo peso tradicional do referente agrario como pola existencia dunha tradición autóctona de literatura marabillosa. Freixanes, no entanto, optou por unha presentación do sobrenatural conservadora —no uso específico do concepto *conservadorismo ontolóxico* que propuxemos en 4.1.5.5— que finalmente permite explicalo mediante parámetros racionalistas.

Con efecto, cada episodio máxico que acontece na novela é potencialmente desautenticábel. Os que tiveron lugar no pasado histórico están mediados pola manipulación mitográfica dos historiadores vilanoveses, que patentizan seren conscientes de que só a través do carisma do milagre serán capaces de movimentar a poboación contra Compostela. Os feitos sobrenaturais que son coevos a eses mesmos historiadores —a “Pesca do Milagre”, o cometa providencial— tamén son apócrifos probábeis, pois o narrador accede a eles ou ben a través de viaxes no tempo ou ben a través do método “imaxinativo”. O resultado global é, máis unha vez, unha desautenticación completa do sobrenatural que consegue causar a aparencia contraria, polos mesmos motivos detectados en *La saga/fuga de J. B.* Como todo o pasado é xa potencialmente falso, non temos criterios sólidos para concibirmos o que nel hai de sobrenatural como especialmente irreal.

Este é o tratamento que facía Torrente do que Chanady denominara “elemento irredutíbel”, e é unha variación sobre o modelo orixinal de García Márquez o suficientemente infrecuente como para deixar ver unha filiación clara entre ambas as novelas⁶⁰⁴. A herdanza non se produce apenas entre modelos estéticos, senón tamén en relación aos motivos que os explican. A chegada do Estado das Autonomías comezara a prometer unha recepción dos textos galegos no sistema literario español, polo que parte da produción literaria galega comezou a se orientar a satisfacer os seus criterios de canonización. Só así podemos explicar a adopción dunha fórmula, a de Torrente Ballester, moi promisoría no campo literario español, mais pouco valorizada no exterior, onde o RM autenticado continuaba a ser incomparablemente máis proficuo. De aí que os parámetros que codifican o repertorio do RMG parezan deseñados especificamente para esa canonización, ou ben mostren unha hibridación profunda entre os sentidos do gusto literario de ambos os sistemas.

A opción planificadora consistente en renunciar ás fórmulas explicitamente políticas e ao que Freixanes denominara “aldeanismo”, a mimese costumista —fantástica ou non—,

⁶⁰⁴ Mesmo cabería afirmar que *O Triángulo inscrito na Circunferencia* leva ao extremo os mecanismos de desautenticación inaugurados por Torrente, pois a limitación do marabilloso ao formato do milagre lexitimador da liñaxe, clausurado nun pasado histórico probablemente apócrifo, redunda nunha imaxe notabelmente máis realista. Ao cabo, o escenario en que se desenvolvía a novela coa que o autor ferrolán gañara o Premio de la Crítica era unha cidade voadora.

procuraba dirixir os propios parámetros de valorización literaria cara unha *normalidade* que precisaba referentes externos do que era efectivamente normal —e normativo. En consecuencia, parte dos novos modelos son importados de ou a través do referente de normalidade español; mais, sobre todo, tómase daquel a axioloxía que rexe os propios formatos. A preferencia galega por un RM desautenticado para a *gran novela*⁶⁰⁵ explícase, por tanto, pola necesidade de adaptar a poética excesivamente fantasiosa a un campo literario en que o realismo era unha condición indispensábel para adquirir capitais. A valoración negativa do Torrente fantástico anterior a 1972 e, sobre todo, a tópica da “literatura de evasión” con que fora recibido Cunqueiro aínda nos 60, deberon de supor un desincentivamento profundo para os autores galegos que aspiraban a competir no sistema español de premios literarios.

A fórmula que Freixanes inaugura no campo literario galego caracterizouse pola presenza do exotismo necesario para un produto galego resultar atractivo ao receptor español da época após-*boom*, mais tamén por unha forte desautenticación racionalista que lle permitiría optar pola consideración de alta literatura. En resumo, a particular estrutura funcional d’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* revela a presenza dun lector-albo moi determinado. Mais non é esta a única causa que pode explicar o que vimos denominando *conservadorismo ontolóxico*. A ansiedade que provocara no campo literario español a chegada do *boom* e do RM creou a necesidade de modificar a poética importada para facela menos recoñecíbel. Os elementos racionalistas, cando non escépticos, daban ao produto a indispensábel feitura metropolitana: fronte ao convivio cosmovisional do RM colonial, a metrópole debía confirmar a capacidade da razón ilustrada para separar o natural do sobrenatural e reinstituír a xerarquía tradicional dos valores epistémicos. Tanto ese xesto como a propia necesidade dunha diferenciación xerarquizada con respecto ao RM continúan na novela do autor pontevedrés, mais pasan a conectarse cunha casuística que non estaba presente en *La saga/fuga de J. B.* A esa cadea de duplos vínculos, pois, debemos unir máis outro.

A visión do literario presente na idea de normalización exixía deixar atrás os modelos excesivamente connotados como verdadeiramente galegos, alén de ampliar o total de repertorios potencialmente cultivábeis. Con certeza, esa nova preferencia implicaba tamén un recoñecemento das dinámicas de exotización ás que estaba sometida a produción galega; dinámicas detectadas como nocivas mais que, como acontecera no caso latinoamericano, abrían rendíbeis espazos de canonización. Tratábase, en fin, de procurar o grao xusto de autoexotización literaria. Por outra banda, a idea de épica nacional propia do proxecto da *gran novela galega* incluía parámetros opostos aos anteriores. Como afirmamos seguindo González-Millán (1994b), o desexo dunha autoctonía literaria radical tiña certa incidencia nun tempo que o autor considera o seu “canto do cisne”. Lembremos, neste sentido, que aínda nas décadas anteriores os modelos preceptivos desenvolvidos desde o Círculo Galaxia acreditaban que a literatura galega debía ser radicalmente autóctona, e que os parámetros que codifican o suxeito galego eran capaces de xerar fórmulas estéticas exclusivas —nomeadamente, o fantástico. Non hai mellor lugar para conferir esta tensión entre renovación repertorial e desexo de autoctonía que a propia circulación das obras galegas de aparencia máxico-realista, sempre despoñadas da etiquetaxe literaria que lles correspondería. Tanto a crítica como os propios autores quixeron aproveitar as posibilidades de capitalización abertas por García Márquez e Torrente Ballester, mais tamén que o formato resultante fose lido en chave espiritualista: o que hai de máxico n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* debía explicarse polas supostas inclinacións estéticas e

⁶⁰⁵ En absoluto restrinxida a esta obra. A ontoloxía ficcional da narrativa fantástica galega con pretensión canónica vai comezar a incluír mecanismos para que o lector poida desautenticar o mundo sobrenatural se así o desexar. É tamén o caso da produción dos anos 80 de Alfredo Conde ou da propia *Breña, Esmeraldina*.

filosóficas do pobo galego, e non polo empréstimo directo. Paradoxalmente, esta estratexia foi común a outros enclaves onde foi desenvolvido un RM nos anos 80.

Desbotado todo elemento xenuinamente político como baseamento da identidade, e dado o propósito de crear un relato non-conflictivo da historia galega dentro da española, ficaban poucos elementos capaces de conceder a unha novela non apenas o distintivo da galegitude, mais a capacidade de autorrecoñecemento nacional que era precisa para o funcionamento nacional-alegórico. A maxia era, de entre todos os elementos posíbeis, o de maior potencial diferenciador, e en 1982 achábase aínda no cumio da súa popularidade española e internacional. Parecía, en fin, que a maxia podería ser reempregada sempre que fose debidamente separada do referente étnico que a sustentaba; de aí que en toda a novela non haxa un só caso de fantástico popular ou do que Warnes (2009) chamara “faith-based”, quere dicir, dun sobrenatural que dependa apenas da ollada da sociedade tradicional para poder ser autenticado. Eis, pois, unha fórmula precisa para practicar o exótico poscolonial e reducir ao mínimo posíbel a hipoteca identitaria derivada.

A maxia funciona n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* simultaneamente como cola identitaria e como punto de fuga político. A práctica dunha galegitude máxica xa permitira, unha década antes, que unha sátira do nacionalismo galego como *La saga/fuga de J. B.* fose recibida, en palabras do propio Freixanes, como recreación da “identidade do noso país, a nosa memoria, o noso ser máis íntimo” (2003, 31). A hibridación entre historias e referentes nacionais, a despolemización política do presente e mesmo a crítica contra a historiografía propia que fican nun primeiro plano d’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* non foron detectadas na súa recepción porque os elementos máxicos apelaban a unha identidade espiritual enormemente atractiva para os sectores hexemónicos da cultura. Como vimos tentando demostrar, os parámetros ideolóxicos da novela son reactivos con respecto a consensos operantes na altura; no entanto, mentres fose posibilitada unha lectura autoidentificativa en chave simbólica ou alegórica, os termos concretos en que se representasen as dimensións xenuinamente políticas podían permanecer nun segundo plano.

4.2.4.7 Conclusións. A proposta e o funcionamento político d’*O Triángulo inscrito na Circunferencia*

Ao longo das páxinas anteriores incidimos en que *O Triángulo inscrito na Circunferencia* constituía unha macrometáfora precisa do novo período autonómico, así como unha cifra do proxecto político e cultural desenvolvido polo que Samartim denominara polo da resiliencia —a idea de *normalización*. Tentaremos desenvolver este punto para recapitular todas as conclusións extraídas do noso estudo da novela e combinalas nunha lectura global que apunte para o funcionamento efectivo do texto no seu contexto.

En 1982 era necesario un macrorrelato que conseguise dar lexitimidade ao novo réxime imperante e que, simultaneamente, dese pasos firmes na constitución de Galiza como suxeito diferenciado. Un relato histórico que superase as limitacións estritamente folclóricas do polo do oficialismo e que expulsase do rango do politicamente pensábel as opcións independentistas e a teoría da colonización interna. Crear unha narración que puidese ser sentida como épico e que ao mesmo tempo suspendese a dominación secular por parte das distintas estruturas estatais que darían lugar a actual España era unha tarefa —debemos ser enfáticos nese punto— que exixía unha enorme pericia. Freixanes conseguíuno recuperando algunhas das estruturas metahistóricas que xa foran produtivas nese mesmo sentido en períodos anteriores do conflito nacional. É o caso, por exemplo, da idea oteriana de Galiza como pobo intermedio, tan intrinsecamente dominado como resistente á asimilación, exposto na *Ensaio histórico da*

cultura galega. Mais tamén da conversión da *historia* en *tradición*, propia de Castelao⁶⁰⁶; ou do modelo cronístico centrado nos grandes feitos galegos na historia española —inaugurado no século XVII. Por último, é patente o uso dos discursos do patriotismo da pluralidade e da nostalxia republicana, que derivaban o conflito nacional do tradicional poder das elites reaccionarias en España e configuraban un horizonte utópico no futuro. Partindo deses referentes, Freixanes reartellou toda a estrutura opositiva da historia galega e substituíu o antagonista español/castelán por unha serie de oposicións maioritariamente internas, derivadas da sobreposición entre o binomio de costa/interior co de liberalismo/absolutismo. Destarte, conseguía formar unha historia unificada en que a pertenza a España non era nin desexábel nin indesexábel; simplemente, xa non tiña un papel relevante. Era, pois, unha historia que parecía *normal* a costa de ocultar e negligenciar a perdurábel realidade política que, de feito, impedira a normalidade perseguida.

En coherencia coa ideoloxía da normalización, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* decidiu importar poéticas internacionais altamente valorizadas; é o caso da metaficción historiográfica e da súa ollada desmitificante ao pasado nacional. Estes formatos literarios precisaban unha serie de precondicións materiais para funcionaren de modo esperábel; a importación, porén, foi levada a cabo sen unha atención criteriosa aos elementos ideolóxicos realmente despregados e as súas posíbeis consecuencias efectivas. O aparello político en que se desenvolvía o sistema literario galego non contaba co sustento que necesitan a metaficción historiográfica ou a alegoría nacional. A novela ensaia poéticas internacionais como se existise un discurso historiográfico propio e un Estado independente; opera, por tanto, un simulacro de normalidade institucional e un simulacro de compromiso político, cuxa aparencia engaxada racha se tentamos procurar referentes reais para as críticas despregadas. En consecuencia, as propostas políticas e epistemolóxicas da novela só fan sentido se o lector decide ignorar as súas conexións co fóra do texto e tomalas como referencias estritamente literarias, marcadores de contemporaneidade estética. A forma literaria, desprovista das tensión políticas para defrontar as cales foi fraguada, conforma un sucedáneo de política, unha mímese de alegoría nacional referencialmente baleira.

O Triángulo inscrito na Circunferencia apareceu no mercado coincidindo co inicio do último gran episodio de construción nacional/rexional galega. En 1982 os marcos do novo réxime político foran xa asentados, e a estrutura de oportunidade aberta na década anterior comezaba a pecharse definitivamente. Os sectores resistentes, porén, aínda traballaban para impugnaren a partilla entre soberanías e conseguiren o recoñecemento do dereito de autodeterminación. E, alén do máis, a nova institucionalidade aínda non mostrara en que tipo de praxe se ía traducir o novo cadro lexislativo —a Lei de Normalización Lingüística de Galicia, por exemplo, data de 1983. Neste contexto, a aposta por eliminar a estrutura oposicional do nacionalismo e renunciar á historia como vía de construción dun suxeito perdurábel no tempo marcaba os límites de até onde podía ser imaxinada a soberanía galega, que epistemoloxías eran as axeitadas para ese fin —e cales non—, que dereitos lle correspondían á nova entidade territorial e como debía ollar para o pasado. En todos eses aspectos, a novela iniciaba o proceso de derrube epistemolóxico antes da construción. Hai n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia*, isto é indubidábel, un forte compromiso progresista e democrático. Mais tamén hai, como no RM orixinario, un compromiso epistémico co nacionalismo de Estado, unha exotización da nación dominada e un constante velamento do dereito de autodeterminación.

Tamén no que atange á compensación dun político inexistente coa superabundancia do fantástico, na novela ecoa unha nacionalización literaria que comezara en América Latina case

⁶⁰⁶ Á cal xa nos referimos en 3.2.3 e sobre a que voltaremos ao analizarmos *Bretaña, Esmeraldina*.

catro décadas antes. A maxia é, como en Guatemala, Haití ou Colombia un substituto de identidade política e de constitución histórica para a nación dominada; como neses contextos, a ancestralidade, a dupla cosmovisión e a marabilla colonial oculta os dereitos políticos dun grupo humano diferenciado. Co agravante de que, diferentemente do caso latinoamericano da altura do primeiro RM, no territorio galego si existía unha formación nacional activa que reivindicaba o acceso á autodeterminación. Como Carpentier ou García Márquez, Freixanes comprométese con propósitos indiscutibelmente cívicos e declara a inxustiza de toda dominación. Mais elimina definitivamente do debate un aspecto que xa non había merecer máis discusión: o da partilla entre nacións, culturas nacionais e estruturas estatais soberanas.

Algunhas das intervencións críticas máis produtivas arredor da novela que nos ocupa viron nela unha representante autóctona da proposta estético-política que Jameson denominou alegoría nacional algúns anos despois. Tentamos demostrar que esta visión é errada. O texto mantén relacións semánticas de natureza trópica —nomeadamente, a través das ideas de *decadencia* e maxicalidade— cun referente externo que podería ser descrito como nación —mais tamén, dada a ambigüidade do texto, como rexión, territorio ou cultura. Mais falta o pano de fondo dun proceso efectivo da independencia ou do compromiso político con que esta teña lugar algún día. Non se diferencia, por tanto, doutras novelas históricas producidas en todo tipo de contextos. Se quixermos aplicar, todavía, o concepto jamesoniano, *O Triángulo inscrito na Circunferencia* só podería ser a alegoría nacional dun proceso de construción nacional que tentou sumarse á vaga de descolonizacións da segunda metade do século XX e acabou fracasando. E é, aliás, unha alegoría nacional escrita desde os sectores contrarios á execución do proceso de autodeterminación.

Este conglomerado de circunstancias fai da novela un singularísimo produto histórico, novela poscolonial dunha nación precolonial. Acontece como se, pechada a estrutura de oportunidade política aberta no decorrer da década de 60, a literatura galega normal debese actuar con indiferenza do seu resultado último: aínda que Galiza permanecese en posición dominada, a novela debía simular a realidade contraria. É indubidábel que os parámetros teóricos que rexeron a idea de planificación dos sectores resilientes tiñan argumentos de peso. Resulta difícil negar que o repertorio narrativo precisaba dunha fonda ampliación, que o mantemento dun subtexto simbólico común a todos os textos literarios dificultaba a internacionalización e proxectaba unha imaxe aínda máis deficitaria da produción literaria, e que o posíbel alargamento do número de lectores demandaba que a industria cultural producise textos de entretemento e consumo. A cuestión é que na maioría de literaturas poscoloniais —en particular, en aquelas que servían como referente de importación literaria á gran novela galega— a aparencia de autonomía e a industrialización cultural foran posteriores á independencia política; a súa “normalización” era parte integral do asentamento do propio Estado moderno. O sistema literario galego viuse na obriga de executar unha normalización asimétrica, en que a cultura debía comportarse como se a independencia se tivese producido ao mesmo tempo que comezaba a descanonizar aqueles que textos máis proclives á reactivación da formación nacional. Fóra das tomadas de posición concretas que enarbora *O Triángulo inscrito na Circunferencia*, o certo é que como produto integral é un documento coherente coa estruturación concreta do conflito nacional en que apareceu. Dentro desas tomadas de posición, a novela optou por ler ese contexto contraditorio, en que se esperaba da cultura que actuase como se existise autonomamente da esfera política, como o idóneo entre os posíbeis: é a tentativa máis acabada de facer unha épica nacional nunha estrutura administrativa en que a historia nacional non fai parte do currículo escolar.

4.3 O RM NO SISTEMA LITERARIO GALEGO: O POLO DA RESISTENCIA

Con este capítulo perseguimos un duplo propósito. Por un lado, pretendemos ler a incidencia dos parámetros imagolóxicos xa desenvolvidos na codificación identitaria propia do que, con Samartim (2010) denominamos polo da resistencia⁶⁰⁷, prestando especial atención aos problemas teóricos herdados das xeracións intelectuais previas. Por outro lado, propomos *Bretaña, Esmeraldina* ([1987] 2007) de Xosé Luís Méndez Ferrín como caso de estudo para analizarmos as repercusións estético-narrativas dese fenómeno e para observar como os sectores culturais máis críticos coa nova institucionalidade e máis próximos ao independentismo retrucaron ao proxecto da *gran novela galega*. Por outras palabras, servíranos para engadir ás obras anteriores unha outra que pode ser considerada como a versión *resistente* dese proxecto literario característico da época transicional, consistente nunha novela longa que sintetizase e difundise o espírito da nación.

Tentamos tracear unha panorámica do nacionalismo galego contemporáneo desde o inicio do seu andamento político oficial —a fundación da primeira UPG en 1963— até o final do período focado nesta tese —arredor de 1990— implicaría necesariamente, e dado o espazo con que contamos, incorreremos nunha visión forzosamente superficial. No treito antedito producíronse fundacións, cisións e reunificacións que deron lugar a un panorama partidista enormemente complexo —UPG, UPG-LP, PGP, PSG-EG, GC-OLN, BN-PG, BNG, PCLN, FPG, etc.—, e isto deixándonos de lado as estruturas sindicais, asociacións culturais, e outras entidades colectivas, incluídas as orixinadoras de grupos armados, que proliferaron en dúas décadas que, no que atange ao nacionalismo galego, resultaron especialmente magmáticas. Alén disto, estamos perante un segmento temporal rico na elaboración de discursos políticos, desde os ensaios seminais que marcaron profundamente a autocomprensión identitaria vindeira —destacando, con certeza, *O atraso económico de Galicia* (Beiras Torrado 1972) e *Problemática nacional e colonialismo* (Rodríguez e López Suevos 1978)— á profusa produción de artigos, manifestos, brochuras e críticas que ateigaron as páxinas das novas publicacións políticas —de *Terra e tempo* a *Espiral*.

A nosa proposta nesta sección non consistirá, pois, en organizar os materiais dispoñíbeis nun relato histórico; en troca, centrarémonos nalgúns dos ideoloxemas centrais e transversais aos distintos subsectores do polo da resistencia —tanto aos autonomistas/federalistas como aos independentistas, aos socialistas e aos explicitamente leninistas, aos favorábeis á política parlamentar e aos que apostaron pola clandestinidade. Referímonos, por unha banda, a un grupo de conceptos nucleares que alicerzaron a teoría política da esquerda nacionalista galega durante ese período —e, con certas discontinuidades, até o día de hoxe—, e, por outra, a unha serie de propostas metahistóricas con que as *intelligentsias* dos movementos nacionais tentaron unificar o presente e o pasado do conflito nacional galego-español. No primeiro dos casos cabería sinalar as ideas-forza de *colonia*, *dependencia*, *nación* e *autodeterminación*; no segundo, unha comprensión *sui generis* da loita de clases de ascendencia marxiana aplicada ao contexto galego e unha elaboración *ad hoc* das teorías da colonialidade interna que a miúdo foron proxectadas cara os tempos recuados. Aínda con esta limitación de obxecto de estudo de que partimos, debemos clarificar antes de proceder que o inventario anterior non pretende esgotar os principais contributos do polo da resistencia —embora achemos que sexan suficientes para deitar unha imaxe fiel do que adoita ser denominado *marxismo de liberación nacional*, *comunismo de militancia nacional*, *comunismo patriótico*, etc. Alén de pola súa representatividade, escollemos estes conceptos e discursos por tres motivos principais: a) por patentizaren formas de continuidade con formas de identidade nacional previa, b) por estaren

⁶⁰⁷ Os “espazos de atracçom político-cultural” (Samartim 2010, 232) que estan “nucleado[s] por organizaçõs de natureza político partidária localizadas ideologicamente na esquerda marxista e no nacionalismo galego, como a UPG” (44).

conectados coa reformulación do conflito imagolóxico en Galiza e a chegada do que vimos denominando *depósito de ancestralidade* e c) por teren unha traslación estética directa que nos permitirá defrontar o noso caso de estudo.

A proposta de análise mencionada visa cubrir dúas necesidades argumentativas parellas no desenvolvemento desta tese. En primeiro lugar, o novo movemento nacional presenta unha polaridade política de moita maior saliencia do que as anteriores vagas de nacionalismo hexemónico; a autodeterminación pasou a ser colocada como a cuestión central do labor político, e o concepto de soberanía converteuse nun dos fulcros da discusión. Este feito, combinado co escenario de incerteza política que auguraban a morte do ditador e a progresiva implantación social da UPG a partir de 1968 —coas revoltas de Castrelo do Miño—, fixeron que o nacionalismo galego organizado comezase a ser un rival interno a combater polo nacionalismo oficial —tanto o anterior como o posterior a 1978. Esta é a “crise” que explica a escalada do conflito imagolóxico (de folclorización para exotización) en volta de 1970, xa desenvolvida en seccións anteriores. En segundo lugar, é preciso pescudarmos a continuidade discursiva do novo movemento nacional con xeracións previas, embora se definise en oposición directa a algunhas delas —nomeadamente, á primeira xeración intelectual de Galaxia. Se as nosas hipóteses son correctas, ambas circunstancias poden estar ligadas: as debilidades teóricas do polo da resistencia mostran como o incentivamente activo dunha ollada antropoloxizante por parte do Estado dificultou a constitución política dun nacionalismo político oposto, pois retardou, cando non impediu, unha autoimaxe nacional cívica homóloga á difundida desde o propio aparello estatal.

4.3.1 Marxismo de liberación nacional e *depósito de ancestralidade*: parámetros políticos do polo da resistencia

En 1963 produciuse en Galiza o primeiro grande intento de fundación dun partido explicitamente nacionalista despois da Guerra Civil española: a primeira Unión do Povo Galego, finalmente abortada por iniciativa dos grupos afíns ao polo da resiliencia presentes no Consello da Mocidade. Ao ano seguinte o proxecto foi retomado sob o mesmo nome orgánico mais cunha maior cohesión ideolóxica interna e unha preferencia clara pola teoría marxista para explicar a relación actual entre Galiza e España. O novo partido visaba ocupar o nicho baleiro que deixara Ramón Piñeiro ao disolver o Partido Galeguista no interior, mais substituíndo moitos dos elementos do nacionalismo etnocultural previo por elementos tomados da tradición marxista ou post-marxista: o marxismo de liberación nacional propio das colonias en proceso de independencia, en primeiro lugar, mais tamén a reflexión sobre a colonialidade interna e as novas teorías sobre dependencia económica e o desenvolvemento desigual. Era o inicio dunha nova forma de interpretar a sociedade galega que retomou a tradicional preferencia do nacionalismo galego polas camadas populares, desbotou a utopía da harmonía interclasal propia da teoría anterior a 1936 e colocou, en troca, o conflito. Era tamén o momento de reanudación dun proceso de *nation-building* que fora interrompido máis de dúas décadas antes.

O grao en que se puidese chegar a desenvolver o novo proceso de nacionalización galego era unha incógnita na altura. Tanto Euskadi como Cataluña mantiveran na clandestinidade os seus respectivos partidos nacionais, o que andado o tempo serviría como garantía de lexitimidade na organización do novo réxime político. A situación de Galiza era, porén, inestábel. Por unha banda, partía dun Estatuto de pre-guerra aprobado *in extremis*, a continuidade política do Partido Galeguista fora decepada e a Guerra Civil perdida moi prontamente. Feito, este último, que servira para o nacionalismo de Estado convertela en exemplo público de *rexión sana*. Por outra banda, o Círculo Galaxia conseguira manter a actividade cultural, afianzar un protosistema literario e proxectalo no sistema español a través

de revistas como *Ínsula* ou *Papeles de Son Armadans*; no mínimo, a existencia dun proxecto de literatura nacional foi prontamente coñecida fóra das fronteiras galegas. Alén disto, o novo movemento nacional comezaba a debater opcións infrecuentes ou mesmo incomparescentes nas principais organizacións políticas anteriores; máis aló dun compromiso explícito —embora fraco— coa idea de *autodeterminación*, contaba no seu interior con abundantes cadros independentistas. En resumo, pois, o novo proceso de formación nacional presentaba unha casuística inédita en comparación co resto de nacionalizacións subestatais peninsulares, e o seu alcance potencial pouco predicíbel. Producíase, para alén, nun momento en que os outros conflitos nacionais peninsulares comezaban a recrudecer e en que o dereito de autodeterminación tornaba obxecto de discusión pública, chegando a facer parte integral do programa de formacións políticas estatais como o PCE ou o PSOE.

O novo movemento nacional surtiu, conformouse e elaborou as súas teorizacións iniciais na clandestinidade, en que permaneceu case vinte anos; outrosí, boa parte da década de 80 ficou fóra das novas institucións autonómicas a consecuencia da expulsión dos primeiros deputados nacionalistas por se negaren a xurar a constitución. Este feito retardou a implantación parlamentar do grupo que, por outra banda, tampouco chegara a resolver de todo como defrontar o novo escenario político; quere dicir, non había un consenso interno sobre se debían recoñecer validez ou non ás novas institucións e aos seus textos fundamentais —Constitución, Estatuto, Decreto de Normalización Lingüística. A longa experiencia da clandestinidade, a exclusión parlamentar e a escasa popularidade como opción electoral marcaron a elaboración dos discursos identitarios e explican a tendencia ás cisións dentro das novas formas de nacionalismo galego. A implantación institucional, cando non a cooptación política, tenden a atenuar as diferenzas teóricas; a exclusión dos circuitos da política formal, en troca, produciron unha sobreelaboración de análises políticas e propostas estratéxicas que visaban diagnosticar o porqué dos decepcionantes resultados electorais e propor vieiros tácticos concibidos como os exclusivamente correctos.

En 1978 produciuse a primeira gran fractura dentro da UPG, iniciada coa expulsión de membros dirixentes que acabou ocasionando un cruzamento de acusacións e a marcha dalgúns dos vultos máis importantes do partido —entre eles, o autor que despois estudaremos, Xosé Luís Méndez Ferrín— após publicaren un texto que virará icónico —o *Documento dos 16 folios*, de que falaremos en seccións posteriores. Era o inicio da UPG-liña proletaria, que foi o xerme de distintas organizacións políticas coa pasaxe dos anos —PGP, GC-OLN, FPG. Aínda que o núcleo principal da diferenza política parecía ficar no grao de adhesión ao marxismo-leninismo e nas súas repercusións na estrutura do partido —o centralismo democrático—, algunhas das tensións que separaron os dous principais subgrupos do polo da resistencia —con implantacións e estruturas moi disimétricas entre si, aliás— foron a cuestión do independentismo, por unha banda, e da relación desexábel cos partidos políticos da esquerda estatal, por outra. Este último aspecto, que polo seu carácter táctico/estratéxico non adoita aparecer como unha das principais diferenzas intergrupais, si pode ser rexistrado en numerosos textos emitidos desde as distintas formacións políticas que surxiron na esteira da UPG-LP, e aínda que por agora nos veremos obrigados a desconsideralo, seranos de vital importancia para lermos *Bretaña, Esmeraldina*.

Talvez a mellor porta de entrada para comezarmos a analizar a teoría política elaborada desde os sectores resistentes a partir de 1964 sexa a da súa continuidade cos repertorios políticos anteriores, que poderíamos agrupar en volta de tres eixos: a) o organicismo espiritualista, b) a centralidade dunha clase determinada como referente étnico unívoco e c) o hibridismo entre identidades nacionais e a ambivalencia anexa entre federalismo/independentismo. O primeiro deses factores, a ligazón entre romanticismo e marxismo de liberación nacional, foi postulado

por Fernández (2000) e Portas (2011), o primeiro analizando o peso da categoría de espírito no estruturalismo presente no movemento nacional e a segunda estudando a subordinación do marxismo ao nacionalismo para crear formas narrativas de imaxinación nacional. Para ambas as dúas, o punto de partida organicista permitiu construír un suxeito perdurábel no decurso histórico indispensábel para sustentar a existencia como nación, mais tamén para retomar no presente aldraxes nacionais pasadas, como a chamada “doma e castrazón”. Este tipo de conexión afectiva entre planos temporais é insostíbel desde os parámetros estritos da loita de clases, que se executa sempre nun plano sincrónico en que as dúas clases enfrontadas están dispostas de modo simétrico. En consecuencia, a mestura entre os dous macrodiscursos daba lugar a un relato histórico inestábel que outros aspectos da teorización non contribuíron a clarificar.

Do punto de vista das autoras anteriores o marxismo foi un fenómeno epitelial na tradición política galega, que sobreescribiu con nova terminoloxía posicións marcadamente continuístas. Esta conclusión é indiscutíbel se se aplica sobre a visión do histórico e do cultural, que son as que nos atanguen. Mais cómpre destacar, en primeiro lugar, que esta circunstancia non foi exclusiva do caso galego, senón que se trataba dun problema propio da implantación política do marxismo, en particular en casos de subordinación nacional. En segundo lugar, ambos os estudos parecen dar por feito que aínda que a combinación entre *clusters* teóricos era inconsistente, a súa permanencia se explicaba polas vantaxes heurísticas que producía: fornecía un suxeito político unificado no tempo e historizaba o relato nacional en termos opositivos con respecto a España. O noso punto de partida é, neste aspecto específico, absolutamente contrario: as inconsistencias teóricas comparecentes procedían xa de períodos anteriores e foron contraproducentes tanto a nivel histórico-narrativo como pragmático. Do punto de vista do nacionalismo político, os grandes configuradores conceptuais aparecidos nesta altura crearon un proxecto innovativo e capaz de rachar boa parte do herdo ideolóxico anterior, mais tamén erixido sobre pés de barro. A combinación entre repertorios non só desnaturalizou a metade marxista do proxecto —como adoita ser sinalado—, senón sobre todo a metade nacionalista. Os novos vocabularios marxistas e post-marxistas agocharon inconsistencias previas e limitaron o alcance das reclamacións cívico-liberais do autodeterminismo.

Os motivos que nos moven a este diagnóstico emerxen con maior claridade ao ollarmos o segundo punto de unidade entre as tradicións políticas mencionadas; quere dicir, a centralidade dun determinado referente étnico. O nacionalismo galego tradicional non manexaba unha conceptualización excesivamente elaborada das camadas sociais, debido a que as diferenzas entre clases postuladas (campesiñado/poboación urbana) eran tan salientes que non esixían unha maior sofisticación. A separación entre sociedades tradicionais e modernas estaba codificada non só nas prácticas sociais cotiás, senón tamén na lingua de uso habitual, na oposición oralidade/escrita, na localización territorial, no funcionamento do mercado dos bens e servizos ou na mobilidade das persoas. Que existise unha separación grupal rechamante non quere dicir que a súa traslación á esfera teórica fose precisa ou correcta; pois esta, de feito, negaba as profundas diferenzas sociais que se producían no seo da propia sociedade agraria —por xénero e por propiedade, por exemplo. Mais foi suficiente para establecer diferenciacións —a ollada oteriana da antropoloxía urbana como defectiva— e proxectos utópicos de sociedade futura —o cooperativismo risquiano. Como vimos anteriormente, desde as teorizacións nacionalistas de pre-guerra até as prescritivas identitarias de Galaxia, era elemento de total consenso que apenas as clases labregas eran as verdadeiramente galegas, en contraste coa poboación urbana *desgaleguizada*.

Esta prototeoría do social era tan forte e estaba tan estendida que a introdución da socioloxía de base marxiana serviu máis para traducila que para superala. Na socioloxía de base

marxiana, o proletariado é definido como grupo social dialecticamente a través da súa relación produtiva co capital; está formado polas persoas que venden como mercadoría a súa forza de traballo en troca dun salario. Mais na selección do *obreiro* como novo referente de identidade, a cuestión definitoria do salario —que, de resto, comezaba a dar sinais de esgotamento como ferramenta de análise da clivaxe social contemporánea (Parkin 1983)— era só un dos elementos en xogo e, con certeza, non o máis relevante. A serodia modernización do territorio galego implicou que só a partir de 1960 comezase a existir un continxente verdadeiramente nutrido de traballadores de colariño azul. Este grupo estaba integrado, na súa maioría, por persoas acabadas de emigrar á cidade que conservaban, por tanto, importantes ligazóns co mundo rural: o desprazamento para o casal orixinario en fins de semana e feiras, o mantemento dunha reducida produción agrícola para autoconsumo en paralelo ao traballo asalariado ou o recordo das prácticas e contidos culturais característicos da sociedade agraria. Moi en concreto, o proletariado galego gardaba un elemento identitario fortemente privilexiado polo nacionalismo contemporáneo, o uso prioritario da lingua galega. En consecuencia, o obreiro resultaba perfectamente integrábel na teoría do *Volksgeist*; era, ao cabo, un labrego de profesión industrial. De aí que este novo referente non chegase a desprazar de todo os anteriores; en tanto que o obreiro era, en termos xerais, un subalterno, podía ser anexado a outras clases máis representativas do tradicional espírito nacional: labregos e mariñeiros. A primacía dos factores etnoculturais sobre os estritamente económicos á hora de escoller o novo referente nacional era, aliás, proclamada con todas as letras nos dez puntos fundacionais da UPG:

O noso nacionalismo é herdeiro do vello e glorioso Partido Galeguista. Pero temos boas razóns pra tratar de apartarnos da súa liña burguesa e idealista. A razón suprema de que os que manteñen as características nacionais con pureza non son os burgueses galegos, senón os proletarios, os labregos e os mariñeiros de Galicia. (UPG 1964, 3)

Podemos aducir dous exemplos posíbeis que nos serven para ilustrar este punto. Nun dos primeiros números de *Terra e tempo*, voceiro da UPG, concluíase que a “povoación traballadora da nosa Terra, labregos, mariñeiros e obreiros [...] son os estamentos fundamentaes da nosa nacionalidade” (UPG 1965, 1). ‘Fundamentais’ quere dicir *representativos*, de aí que se predique con respecto á ‘nosa nacionalidade’; antes do que “poboación traballadora” son depósito da verdadeira identidade étnica⁶⁰⁸. Non admira, pois, que non se estableza unha distinción entre traballadores agrícolas asalariados e posuidores —crítica recorrente, aliás, por parte dos novos partidos que se van cindindo nestas dúas décadas. Case trinta anos despois, o que talvez sexa o documento programático máis relevante da FPG —herdeira, lembremos, dunha UPG-LP que criticaba á UPG o seu *populismo*⁶⁰⁹—, a *Posición Luís Soto*, afirmaba que

⁶⁰⁸ Para unha lectura oposta da canonización clasal executada polo novo movemento nacional, véxase Diéguez Cequiel (2014), quen afirma que “para o nacionalismo (frontista) da segunda metade do século xx a nación ficará formada polas clases traballadoras, nunha alianza de mariñeiros, labregos e operarios fabrís, sendo estes últimos a pedra angular, lonxe dos labregos idealizados polo galeguismo clásico” (32). No entanto, reconece que “Con todo, aínda persisten restos da concepción ruralista do galeguismo [...]. A modo de pouso ou substrato, fican referencias daquela na nova concepción da nación galega, entendendo o rural non tanto como unha *arcadia feliz*, senón como o país en si mesmo; xerado ao longo dos tempos por unha realidade social endóxena e indíxena galega, en proceso de destrución, na que están as esencias patrias” (32).

⁶⁰⁹ “Naturalmente, ‘patriótico’ quer dicir que adopta o idealismo nacionalista da Xeración Nós. ‘De masas’ quer dicir que non será o partido do proletariado, senón partido dos traballadores, de tódalas camadas populares. Que ningún compañeiro se engane pensando que con ‘masas’ queren dicir ‘grande número de persoas congregadas darredor do punto de vista proletario’, polo contrario, queren dicir ‘pequeno número de persoas (son elitistas!) congregadas darredor do punto de vista populista interclasista’. Non o partido da clase obreira, senón o partido das camadas populares. E por riba, un groseiro barniz marxista-leninista pra seguir enganando aos compañeiros que verdadeiramente militan ao servizo da revolución” (UPG-LP [1977] 2000, 338).

Atopámonos nesta fin de século, perante a ameaza dunha Galicia máis vella, coa lingua refuxiada nas idades avanzadas, *con menos obreiros, labregos e mariñeiros ca nunca*. Trátase, pois, dunha conxuntura que debe ser tratada politicamente con métodos excepcionais, intensos e resolutivos. Trátase da nosa supervivencia como nación e cara ao futuro. (FPG [1992] 2013; itálicos nosos)

Non só permanecía, pois, a tríada clasal orixinaria senón que era focada en termos explicitamente románticos, isto é, de conservación da cultura étnica que conforma a nación⁶¹⁰. A nova clase obreira de procedencia rural deu, de feito, un balón de osíxeno ás teorías do *Volksgeist* pois, como xa revimos, o campesiñado tradicional pasara de conformar case o total da poboación galega a converterse nun sector testemuñal; deixando, no camiño, un nacionalismo etnocultural sen etnia que canonizar. O proletariado, xa nacionalizado por España mais aínda próximo á descrición do campesiñado feita polos etnólogos galegos, serviu para manter vellas ferramentas de fraco potencial nacionalizador; o novo nacionalismo executou un pase de máxica para iniciar unha nova vaga de nacionalismo *völkisch*:

a presenza do “espírito” na tradición nacionalista era tan forte que o *marxismo* nacionalista non puido poñelo totalmente fóra de xogo. [...] En coherencia co materialismo, debía subliñar a dimensión material da nación; en coherencia consigo mesmo, non podía rexeitar totalmente a tradición espiritualista, pois facelo equivalería a suprimirse *qua* nacionalismo. (Fernández 2000, 146-147; itálicos no orixinal)

Na realidade, o problema non consistía en que a suspensión do espiritualismo inhabilitase o nacionalismo —a maioría de nacionalismos europeos abandonaran esa autodescrición explícita había décadas ou minoraran o seu peso—, senón que as ferramentas do marxismo non eran verdadeiramente útiles para comprender a nación, e as ferramentas especificamente nacionalistas con que os novos grupos contaban eran, simplemente, as legadas por Castelao no *Sempre en Galiza*:

a mistificación da clase labrega, que o galeguismo de pre-guerra desenvolveu desde posicoes anti-capitalistas mas com umha forte carga reaccionária, é mediatizada polo filtro dun maoismo *sui generis*; e tergiversa-se o pensamento de Castelao, baseando-se especialmente naqueles parágrafos do *Sempre en Galiza* nos que louva a Staline e a URSS, para poder empregá-lo como o grande teórico de que carecia o nacionalismo galego. (Rios Bergantinhos 2002, 14)

O problema sinalado non limita a súa incidencia ao plano da teoría do social. Como relato nacional e como filosofía da historia materialista-dialéctica, o formulado para a separación entre clases tiña consecuencias na visión do pasado —algunhas delas xa apuntadas. No lado contrario a esas tres clases subalternas —as únicas galegas *sensu stricto*— aparece un novo antagonista nacional, que xa non é exactamente Castela e que tampouco chega a ser España: é, en rigor, o capital monopolístico español e as unidades políticas que o anteceden; quere dicir, as articulacións imperiais do Reino de Castela. Esta nova visión histórica evita dous dilemas éticos difíciles de evitar para quen quixer conxugar historicismo e marxismo. Por unha banda, elude canonizar como vítimas históricas os sectores aristocráticos —por exemplo, Pardo de Cela— e, por outra, refusa incluír dentro do bando inimigo o proletariado español. A lexitimidade de Galiza para a autodeterminación pasa a asentarse principalmente na loita de clases, de maneira

⁶¹⁰ Nótese, porén, a inversión da orde dos tres membros do referente nacional, que mostra as distintas prioridades dos grupos concernidos: a “labregos, mariñeiros e obreiros” da UPG contra “obreiros, labregos e mariñeiros” da FPG.

que o motivo para demandar a independencia é alcanzar o socialismo: en tanto que Galiza é vista como *exclusivamente* subalterna ou traballadora, e España como elite capitalista, a independencia é unha forma de revolución socialista.

En aparencia, este modo de colocar os debates resultaba promisorio, pois resumía toda a historicidade en torno a un par de claves fortes e desviaba as críticas principais que podían ser formuladas desde os sectores concorrentes polos mesmos nichos electorais (a esquerda de escopo estatal). Mais as fraquezas desta nova forma de lexitimación ían ir patentizándose conforme decorrese o tempo. En primeiro lugar, a consideración da *independencia* como medio para un fin —quer revolucionario, quer de progreso social— conduciu a que a súa interpretación instrumental deslexitimase outras posíbeis: a independencia só sería válida se fose socialista, xa que en caso contrario estaría a reproducir a estrutura de clases española nun novo contexto estatal⁶¹¹. O *autodeterminismo*, que debía actuar como un fin político, converteuse nunha condición extremadamente severa para a acción política —pois só podía ser demandada nun caso moi concreto—, en contraste cunha estatalidade vigorante que se podía xustificar como opción neutra polo simple feito de xa existir. Alén disto, o nacionalismo galego debía competir con outras solucións que contaban cun maior soporte material para conseguiren o mesmo propósito utópico —esquerdas revolucionarias e rupturistas de base española. Por último, a comprensión de Galiza como camada proletaria deixaba sen unha xustificación forte a súa separación do equivalente español. Ben é certo que esa mesma crítica podería dirixirse ao comunismo español —con respecto, por exemplo, a Europa—, mais aquel contaba coa lexitimación dun nacionalismo banal ben asentado e un Estado constituído; dous elementos que tenden a ocultar o punto cego nacional das teorías da revolución pretensamente non-nacionalistas⁶¹². Para poder xustificar a *independencia* como forma predilecta de loita de clases e Galiza como o seu escenario preferente fronte a España, a teoría debía acudir a elementos diferenciadores que, simplemente, ultrapasaban a dimensión estrutural-económica. Galiza *debía* independizarse por

ter idioma e territorio propios, economía de signo diferenciado e uns hábitos psicolóxicos particulares reflexados nunha comunidade de cultura. Nós estamos seguros de que Galicia posee un idioma e un territorio propios, temos unha psicoloxía unha [*sic*] maneira de nos comportar propia, de xeito que constituimos unha unidade antropolóxica e cultural nidamente diferenciada. Somos, pois, unha nación. (*Programa do Partido Galego do Proletariado de 1978*, citado en Rios Bergantinhos 2002, 31)

⁶¹¹ Mesmo a crítica da UPG-LP á falta de compromiso co independentismo por parte da UPG focábase como unha cuestión puramente instrumental: “a UPG non propón a independencia total de Galicia como oxetivo estratéxico” (UPG-LP [1997] 2000, 337).

⁶¹² No documento dedicado pola UPG (1967) a establecer as diferenzas entre o seu proxecto e o do PCE, principal competidor polo seu nicho, afirmase que: “Outra diferenza doutrinal entre a UPG e mais o PCE é a que se refere ó nacionalismo a [*sic*] máis ó federalismo. A nosa organización é galeguista i especificamente nacionalista” (2). Ao menos na primeira década da súa existencia, a nova organización política tiña dificultades en detectar os partidos políticos españois de esquerda como *tamén* nacionalistas e a España como unha nación política. Isto é debido, de novo, as carencias do *Sempre en Galiza*, que para salvar a posibilidade dunha España exclusivamente *estatal* delegaba a súa nación cultural en Castela. De aí que o principal referente de oposición non fose, neste momento inicial, España, mais o *imperialismo*. Como noutras configuracións teóricas da altura, o que parece vocabulario leninista é, na realidade, débeda de Castelao e da consideración do *nation-building* español como *imperialismo* da nación castelá: “É certo que o PC de España defendeu a eistencia de 4 nacionalidades (Galicia, Euzkadi, Castela, Catalunya), pero a súa interpretación de como ha de estar organizada a futura Federación Ibérica non coincide coa nosa” (2). Como se pode ver, a diferenza reside no aspecto da simetría/asimetría federal e non da distribución entre suxeitos políticos.

A teoría marxista corría o risco de se converter, cando sometida a un mínimo de presión lóxica, nun longo circunloquio para acabar chegando aos presupostos románticos tradicionais —e, con certeza, para tentar ocultalos⁶¹³.

Enlazamos agora co terceiro elemento de continuidade discursiva co nacionalismo romántico galego, a hibridación entre referentes nacionais. Para podermos penetrar nesta cuestión debemos ollar os parámetros en que foi formulada a teoría da *autodeterminación* nos primeiros textos programáticos da UPG. Debemos salientar, antes de máis, o propio feito da irrupción dese principio no panorama conceptual. Con excepcións notábeis como os grupos independentistas galegos en Cuba ou a proclamación da independencia de Alonso Ríos, o nacionalismo galego histórico caracterizárase pola falta de reflexión sobre os dereitos políticos que implicaba a articulación como nación; moi en concreto, sobre o dereito á propia soberanía e a constitución estatal, feito nuclear que distingue a nación doutras formas de identificación grupal. O vocábulo *autodeterminación* traeu á tona un inventario político periferizado e parcialmente esquecido da tradición galega —o do *arredismo* histórico— e adaptouno aos debates e nomenclaturas propios da época das descolonizacións. Xa desde a súa formación, o partido que encabezaba o novo movemento nacional parecía antepor esta cuestión a todas as outras, pois o primeiro dos célebres “Dez puntos da Unión do Pobo Galego” afirmaba rotundamente que “1. Galicia é unha nacionalidade e como tal ten dereito a súa autodeterminación” (1964, 1). É destacábel a aparición dese termo anteriormente incomparecente no pensamento galeguista, mais sobre todo chama a atención que a nación *en si* fose elemento lexitimador suficiente: *autodeterminación* é o corolario lóxico do principio de nacionalidade, sen necesidade de calquera outra fundamentación exterior. E, porén, este punto de vista formalista e cívico-liberal vaise extraviar logo; tan logo como que, o punto 10, con que conclúe o texto, recolle: “A liberación nacional galega non desbota o vencellamento federativo de Galicia os demais pobos da península, de Europa e de mundo” (1). No desenvolvemento deste punto conclusivo aparecen as seguintes afirmacións:

A UPG non é separatista. É humanista, revolucionaria e internacionalista. Aspira á unión de tódolos traballadores do mundo, por riba das barreiras de estados, e cree na irmandade e na identidade de tódalas nacións do mundo. [...] Esta liberación comporta o dereito á autodeterminación, como temos dito no punto 1. Pero a UPG insiste en que, á ora de escoller o seu destino, debemos preferir unha unión federativa o resto da Península Ibérica. (13)

Desde un punto de vista comparativo, sería difícil achar outro documento fundacional dun movemento independentista que proclamase o dereito de autodeterminación e aconsellase empregalo para ficar no propio Estado dominante⁶¹⁴. A contradición non se restrinxe aos planos da coherencia argumentativa e da definición do albo político, senón que permea o propio pensamento sobre o Estado: proclámase así a superación “das barreiras de estados” e, asemade, privilégiasse a “unión federativa”. Non admira, así, que o primeiro desenvolvemento do “Punto 1” —quere dicir, o dereito a autodeterminación como resultado do principio de nacionalidade— sexa: “A UPG é o partido nacionalista de Galicia e, neste punto, sigue a doutrina de CASTELAO

⁶¹³ Eses presupostos organicistas continuaron noutros sectores do movemento independentista; é representativo, por exemplo, o “Anteprojecto de Constitución Galega” elaborado pola Asemblea do Povo Unido en 1993, cuxo primeiro artigo di: “O povo galego, comunidade estável historicamente formada através dos séculos, de idioma, de territorio, de vida económica e de hábitos psicológicos reflectidos numha comunidade de cultura, constitui umha nação com o nome de Galiza” (APU 2000, 398).

⁶¹⁴ Cómpre destacarmos, no entanto, que o pensamento sobre federalismo despregado nos dez puntos é marcadamente máis sólido do que o da tradición galega previa e o do federalismo español coevo, pois comprende federación como unión entre *Estados* (pares). A este respecto véxase Cagiao y Conde (2018a).

en ‘Sempre en Galiza’” (3). A interpretación do *Sempre en Galiza* como un manifesto arredista leva a importantes confusións teóricas, pois era, como xa afirmamos, un texto abertamente contrario ás formulas independentistas⁶¹⁵. O adxectivo “separatista” en “A UPG non é separatista” conserva o valor fortemente pexorativo con que o usaran Viqueira, Villar Ponte ou Castelao; estamos, por tanto, perante un novo caso do que anteriormente denominamos “declaración performativa de fidelidade”⁶¹⁶.

Este carácter contraditorio non pode ser explicado por motivos tácticos, do mesmo modo que non se pode atribuír a un carácter circunstancial do testemuño. Trátase dun documento fundacional, redixido co obxecto de ser o guieiro para a práctica política subseguinte, e pretendía a maior claridade e sistematicidade posíbeis. Se unha incoherencia tan notoria non é solucionada é porque non é percibida como tal, o que é resultado da dinámica, pouco virtuosa, en que entraron os distintos núcleos conceptuais —marxismo e nacionalismo romántico— e as fraquezas xa descritas en que incorreu a filosofía da historia do novo movemento político.

Con efecto, as consecuencias da limitación do independentismo a medio para un fin —socialismo— e a restrición de Galiza ás camadas proletarias pódense conferir xa no exemplo anterior. Sob a aparencia dun antiestatismo marxista —isto é, a destrución das estruturas estatais como *telos* último do proxecto político— camúflase un antiestatismo máis basal que procede da interferencia do nacionalismo banal contrario. Interferencia, esta, que é producida por causa dos novos nacionalismos españois de esquerda descritos en 4.2.2 —patriotismo da pluralidade, en suma—, mais tamén pola súa importante presenza na tradición nacional previa. Considérase así que o secesionismo é contrario ao internacionalismo, pois anula unha solidariedade entre nacións xa actualmente existente; argumento que é especioso, pois o que está a defender non é a federación entre todas as nacións territorialmente contiguas, senón tan só a aquelas que forman a España actual. A territorialidade e a estatalidade españolas son as correctas, o que falta corrixir é a asimetría que codifica as súas relacións e incorporar Portugal⁶¹⁷. Trátase dun hispanismo epistémico que o argumentario non explica senón que presupón, e que só fai sentido por unha adopción apriorística dese Estado como a unidade política natural na orde superior. Continúase a interpretación viqueiriana de Herder, segundo a cal a unidade inmediata en que se manifesta a humanidade é a nación, coa excepción do caso galego, en que é precisa a mediación do “nexo federativo” (Viqueira 1974, 124) —non por acaso, sempre o nexo federal español.

O posterior *Encol da autodeterminación* (1973), aparentemente orientado a fixar a doutrina oficial da organización sobre a cuestión, é formulado como unha continuación ao “Punto 1”. Na realidade, e a pesar do seu título, non é un ensaio sobre a autodeterminación, senón unha crítica aos estatutos de autonomía da Segunda República, ilustrando coas súas limitacións a fraqueza intrínseca dunha nova proposta autonómica. Non hai xa referencias ao federalismo español, mais tampouco foron substituídas por unha reflexión sobre a independencia ou sobre a estatalidade propia, exceptuando a afirmación de que “unha nación autónoma, [*sic*] non ten os mesmo dereitos que unha nación soberá” (3). A ausencia de calquera proposta ou aclaración

⁶¹⁵ Admira, aliás, que após proclamar o dereito de autodeterminación o primeiro argumento engadido sexa de autoridade, algo que ten a ver co anómalo funcionamento do *Sempre en Galiza* no nacionalismo galego. Talvez polos constantes entreveramentos entre nacionalismo galego e marxismo após 1963, desenvolveuse unha tradición hermenéutica da obra de Castelao moí semellante á que surxiu no marxismo do século XX arredor da obra marxiana. Destarte, unha tomada de posición acertada ou equivocada procede dunha interpretación recta ou desviada do texto canónico.

⁶¹⁶ Véxase a sección 3.2.3.

⁶¹⁷ Addendum que tamén provén de Castelao, e serve para diferenciar a “gran” ou “verdadeira” España da actualmente existente. A permanente nostalxia pola España unida mostra que non se trata dun internacionalismo a secas: se o valor reside na aglutinación de cantos máis Estados mellor a partir do núcleo xeográfico da *Península Ibérica* (noción, esta, ideolóxica de seu, como lembra Casas 2019), España resultaría unha unidade desnecesaria, e Portugal debería ser tan atractivo como Francia de cara a constitución federal.

sobre o sentido da autodeterminación é rechamante, e causa o paradoxo de que aquilo que o texto visa clarificar non é nin tan sequera definido; a única aclaración ao respecto é, de feito, unha limitación a posteriori á universalidade do “Punto 1”: non todas as nacións teñen dereito a autodeterminación, senón só aquelas cuxa autodeterminación sexa favorábel á loita de clases. Este é un punto que se agrega explicitamente en contestación a “algúns críticos, presuntamente marxistas” (3). É o punto de partida do duplo vínculo característico do autodeterminismo galego que comezamos a relevar en parágrafos anteriores.

É probábel que a eliminación das referencias ao federalismo obedecese á detección dos problemas abertos polos “Dez puntos da UPG”, que resultaban excesivamente autonomistas. A opción representada aquí é non facer ningunha referencia ao que vén despois da autodeterminación, evitando así un posicionamento claro que puidese enfrontar a militancia interna ou dificultar a implantación social do programa. A solución é, pois, un texto que permita unha dupla lectura: aínda que o *autonomismo* é condenado, como a *autodeterminación* é unha ferramenta, o lector pode considerar que servirá para permitir a relación simétrica co Estado español que os Estatutos de Autonomía non garantan. Estas precaucións non conseguiron evitar, porén, que as diferenzas internas acabasen por explodir; as cisións de 1978 mostran, aliás, que os distintos espíritos políticos dentro da organización viñan resultando difíciles de harmonizar. Igual que noutrora o concepto de *nacionalismo* fora adoptado polas Irmandades non só pola súa denotación exacta senón para confrontar connotativamente a xeración *rexionalista* anterior, *autodeterminación* pasou a ser un marcador de identidade política e non sempre unha proposta en firme. E, do mesmo modo que o salto do rexionalismo ao nacionalismo se producira máis no nivel terminolóxico do que no estritamente conceptual, o salto do autonomismo ao autodeterminismo fíxose sen o acompañamento dunha axeitada teoría política. A autodeterminación converteuse na década de 70 nun forte sinal de identidade que vincaba todos os grupos políticos situados no antifranquismo de esquerdas. Un consenso que, como o que despois representaría a idea de *normalización*, só era posibilitado pola vaguidade dos termos consensuados. Convertíase así nunha vía lexitimante para a inauguración dun novo réxime español, en que as distintas nacións constituíntes deviñesen soberanas no momento fundante da súa constitución. Como veremos máis tarde, as críticas ao autodeterminismo puramente nominal por parte da UPG-LP e das organizacións consideradas como as súas sucesoras non sortearon os profundos problemas de circularidade presentes nas teorías iniciais, e mesmo aprofundáronos ao canonizaren como estratexia política principal a colaboración coas esquerdas de signo español. Como estas cuestións son directamente colocadas por *Bretaña, Esmeraldina*, adiaremos a súa discusión até máis tarde.

En conclusión, podemos dicir que hai dous proxectos diferentes nos documentos fundacionais do novo nacionalismo político. Empregando os termos *emic* que se comezaron a activar na altura, a nova doutrina pode ser simultaneamente *independentista* e *autonomista*; mais estes termos polares ocultan, ao noso ver, o verdadeiro problema central, que é común a ambos os programas e reside, por unha banda, na hibridación entre un referente nacional explícito e un nacionalismo banal indetectado e, por outra, nunha deficiente teoría de lexitimación nacional. En relación a este último punto, hai aínda un elemento que non salientamos na medida debida: a forte dependencia que continúa a existir entre os dereitos políticos da nación e autodescrición nacional diferencialista. É neste último eixo onde se sitúan algúns dos ideoloxemas máis fortes da altura —Galiza como colonia— e onde fican as conexións co asunto central tratado nesta tese, quere dicir, a nova vaga de exotismo galego e as súas consecuencias políticas. Exploralo permitíranos rever como a dimensión da imaxoloxía e da historia conceptual galego/española puideron limitar a articulación dun nacionalismo concorrente de natureza política.

Unha ollada especialmente suxestiva para achegármonos á lectura colonial do conflito nacional é a despregada por Miguélez Carballeira (2016), que reformularemos en certos puntos para arranxala coa metodoloxía e puntos de vista aquí activados. Segundo a autora, arredor do ano 1968 existía unha loita aberta por definir epistemicamente a estatalidade española, pois os nacionalismos subestatais comezaran a autodefinirse en chave colonial, quere dicir, como territorios sobre os cales o dominio español era ilexítimo por se ter producido como parte dunha expansión imperial. A consideración dunha unidade política dominada como *colonia* —e, por tanto, da unidade dominante como *imperio*— confería a lexitimidade da primeira para incoar un proceso de autodeterminación. A asignación deses roles e o seu recoñecemento internacional tiñan un papel central na xeopolítica europea do momento, que reaccionaba en face das independencias producidas no chamado na altura Terceiro Mundo. Como afirma a autora, desde 1960 o dereito internacional do aliñamento capitalista concedía a posibilidade de autodeterminación a aqueles países afastados da metrópole por “auga azul”; unha limitación á descolonización que só podía ser explicada polo medo dos países europeos a perderen a súa integridade coeva:

A Declaração da ONU sobre a Concessão da Independência aos Países e Povos Coloniais (Resolução da AG 1514 [XV] de 1960) reconheceu formalmente que todos os povos tinham um direito de autodeterminação, mas um conflito surgiu quanto à determinação de a quem, exatamente, é que se iria aplicar esse direito. A ‘tese Belga’ defendia que o direito deveria ser aplicado a todos os povos, mesmo àqueles situados no interior de Estados já independentes. Ao invés, a ‘tese da água salgada’, ou ‘tese da água azul’, tentou limitá-la ao conjunto da população habitante de um território colonizado por alguma potência ocidental, desse modo tentando institucionalizar uma conceção de colonialismo em termos de separação geográfica e de diferença étnica face ao país colonizador [...]. Foi esta última tese que vingou, produzindo um efeito de reprodução das fronteiras coloniais e obscurecendo muitas situações de opressão que, de outro modo, poderiam ser institucionalmente consideradas coloniais. [...] Estes efeitos foram ainda reforçados pela subordinação do direito de autodeterminação dos povos ao princípio da integridade territorial dos Estados. No parágrafo 6 da Resolução 1514 afirma-se que “[q]ualquer tentativa destinada à rutura total ou parcial da unidade nacional e da integridade territorial de um país é incompatível com os propósitos e os princípios da Carta da ONU”. [...] Foi esta última a interpretação adotada na prática política. (Ribeiro Curado Barata 2012, 34-35)

A aparición dunha codificación colonial nos nacionalismos subestatais estaba relacionada co exposto na citación anterior: se aqueles conseguían autodefinirse como colonias, entón poderían tentar abeirarse ao dereito internacional vixente, por moito que este fose enormemente restritivo e inicialmente contrario aos seus propósitos. Se se admitise que Galiza, Euskadi e Cataluña facían parte da expansión colonial española nos séculos pasados, e que, destarte, eran o último remanente do proceso de independencias latinoamericanas incoado en 1808, abríriase un espazo de posibilidade enormemente proficuo —máxime cando, na altura, continuaba a ditadura franquista e, por tanto, a definición oficial de España *qua* imperio. A política exterior da URSS no tocante á libre autodeterminación dos pobos era marcadamente máis aperturista por motivos probabelmente conxunturais: incentivar o independentismo era útil cando o inimigo xeograficamente inmediato era Europa, cuxo mosaico etnopolítico distaba moito de ter achado un encaixe definitivo. Iso explica que a acción exterior soviética se mostrase proclive á autodeterminación e que, en consecuencia, moitos dos novos Estados surxidos após 1945 empregasen o fulcro do marxismo de liberación nacional; o que, por súa vez, ilustra os motivos tras o aliñamento dos nacionalismos subestatais do Estado español cos programas soviéticos.

As décadas anteriores mostraban que un proceso revolucionario podía abrir o camiño para a secesión —en troca, ben é certo, da cooptación nacional e do abandono último do marxismo, tal e como acontecera en enclaves africanos. Aínda que fora xa Antolín Faraldo o primeiro en proclamar —cun valor máis retórico do que teórico— que Galiza podía ser ollada como colonia española⁶¹⁸, a codificación colonial de Galiza e o uso do marxismo de liberación nacional como a ferramenta precisa partiron, pois, dunha moi determinada estrutura de oportunidade xeopolítica.

Mais Miguélez Carballeira (2016) chama tamén a atención para un feito que resulta fulcral: na “declaración conxunta asinada polo PSAN, ETA e UPG o 1 de maio de 1975, logo de asinaren a *Carta de Brest* no 74 [...] se explicita que a loita é, nos casos de Euskadi e os Países Cataláns contra a explotación capitalista e no caso de Galiza dise abertamente que é contra a opresión colonial” (2016). Cabe preguntarse, en face destas declaracións, por que os pactuantes galegos acharon preciso introduciren esta diferenciación; por que, se a articulación colonial ía perdendo terreo nos discursos nacionais vascos e cataláns, o movemento nacional galego continuaba a privilexiar eses termos. E pensemos, neste sentido, que un dos textos fundamentais do pensamento anticolonial galego, *Problemática nacional e colonialismo. O caso galego* aparece publicado aínda en 1978. Miguélez-Carballeira considera que a desaparición dunha ollada colonial aos conflitos nacionais internos tivo a ver cun recortamento dos posíbeis políticos; por outras palabras, a hexemonía do nacionalismo español conseguiu difundir entre a poboación unha autoimaxe xeográfica en que os territorios con duplo *nation-building* eran apenas comunidades autónomas.

A proposta da autora é incontestábel, mais deixa sen resolver parte do problema que se pode intuír na *Carta de Brest*. Parece implausíbel que un territorio como o galego, con un *nation-building* máis fraco e menos institucionalizado do que o catalán ou o vasco, tivese unha maior capacidade para resistir a hexemonía do nacionalismo rival. Ao noso parecer, se a hipótese colonial se mantivo non foi porque resultase fundamentalmente correcta —fóseo ou non—, senón porque era, sobre todo, plausíbel. Antes de que polo axustamento idóneo do caso galego ás teorías internacionais da dependencia ou da colonialidade interna, a idea de *colonia* canxaba coa imaxinación nacional desenvolvida nos últimos cen anos. A Galiza serodiamente modernizada, imperfectamente comunicada, marcada por un éxodo forzado e expropiativo do rural ao urbano podía ser aprehendida segundo os mesmos tropos con que eran representadas América Latina ou África na altura: como parte do espazo imaxinado do ‘Terceiro Mundo’. Do mesmo modo que a poboación rural galega fora ollada a partir dos anos sesenta mediante a mesma metáfora con que as elites latinoamericanas narraran as identidades precolombinas, Galiza foi subsumida na imaxinería política dos espazos poscoloniais. De aí que acabase triunfando a imaxe do *atraso* de Galiza, a pesar de que a nivel comparativo, índices importantes de desenvolvemento como a presenza industrial, a escolarización e alfabetización ou o acceso ao sistema de saúde non mostrasen diferenzas tan marcantes co resto do Estado español. Como no caso latinoamericano, ese desenvolvemento —nas súas facetas económica, administrativa e política— foi dirixido e rendibilizado por elites que na súa maioría adherían por completo aos proxectos nacionais da nación dominante. Esas altas e medias burguesías de referente español foron capaces de monopolizar ideoloxicamente os espazos máis resistentes a seren lidos como coloniais —os urbanos—, cuxa magnitude non deixaría de medrar a través das migracións internas. A definición colonial tamén visaba, pois, aproveitar os espazos demográficos onde o

⁶¹⁸ Un punto de vista que reaparecería na Sociedade Nazionalista Pondal, quen publicaba n’*A Fouce* en 1934 un manifesto que afirmaba: “A realidade actual, e a que se extrae da historia, demostran con absoluta craridade que únicamente en calidade de coloaña pode Galiza formar parte de Hespaña. O dilema é dunha fatalidade incontrastable para Galiza: Ou colonia española, ou nazón libre soberana e independente” (SNP 2000, 331).

nacionalismo español aínda tiña menor extensión. O problema é que eses espazos habían ser severamente diminuídos co decorrer dos anos.

A idea da *colonialidade* continúa unha nota que pode pasar desapercibida mais que resultou fundamental á hora de articular unha reclamación nacional contra un terceiro. Na nova visión do conflito, fortemente estruturalista, os problemas de Galiza foron colocados en chave de subdesenvolvemento económico, e explicados por unha delongada política extractiva española:

A inserción de Galicia no sistema capitalista do Estado Español, baixo institucións xurídico-políticas que manteñen unha situación colonial, tradúcese no seu subdesenrolo, e provoca a emigración e máis a apropiación do escedente económico galego polas clases dominantes dos países capitalistas do Estado Español e do mundo occidental.

No sistema capitalista, a economía galega cumpre unha función dependente como suministradora de forza de traballo, capitás e materias primas ou produtos elaborados con baixo nivel de valor engadido galego [*sic*].

O colonialismo nega e tende a destruír a realidade nacional de Galicia, e opónse ás necesidades específicas do seu desenvolvemento, e impide o seu autogoberno e planificación democrática da súa economía en función das necesidades populares. (CFPG 1976, 4-5)

Esta hipótese —que, aliás, dota de nova feitura a historia galega posterior a 1483— é interesante por dous motivos contrarios: en primeiro lugar, porque concede ao Estado español un papel antagónico inédito na historia do nacionalismo galego hexemónico e, en segundo lugar, porque subordina a soberanía ao subdesenvolvemento. Destarte, o motivo fundamental para iniciar un proceso de autodeterminación é defrontar un atraso estrutural que tamén podería ser perfectamente atacado desde a propia estatalidade española. A fundamentación da independencia no principio de nacionalidade que se podía intuír nos primeiros textos da UPG, un inicio promisorio para o debate político, extraviouse conforme foron predominando as teses instrumentalistas. En canto a dominación nacional consistía fundamentalmente na asimetría nas relacións produtivas —Galiza produtora de materias primas/España manufacturadora— calquera variación dese binomio que resultase favorábel a Galiza deixaría o movemento nacional sen fundamento. Alén do máis, as hipóteses sobre o baixo valor engadido da produción das ex-colonias foron inicialmente desenvolvidas para seren aplicadas a países *xa independentes* polo que, en suma, a propia práctica mostraba que a secesión non era un corrector automático do *desenvolvemento desigual*.

Esta estrutura argumentativa colocaba o nacionalismo galego nunha posición inusitadamente fraca, xa que toda posíbel mellora dos Índices de Desenvolvemento Humano había converterse nunha poderosa contraargumentación que non precisaría sequera ser esgrimida; probaría de seu que a permanencia na actual estrutura estatal era suficiente para corrixir as dinámicas de *atraso*. Non sería imprudente acrecentarmos outro paradoxo semellante xa sinalado en seccións anteriores desta tese: que a selección das camadas baixas como referentes nacionais unívocos conduciu, logo que esas camadas desapareceron, á falta de propostas de identidade colectiva e de lexitimidade estado-nacional: traendo, de novo, as palabras de Feres, tiña lugar un “um descolamento entre espaço de experiência e horizonte de expectativas” (2009, 13). É a estes problemas de circularidade, que debeñen profecías autorrealizábeis coa pasaxe do tempo, a que nos estabamos a referir ao salientarmos que a unión de marxismo e nacionalismo típica da segunda metade do século XX galego resultou especialmente lesiva para a metade nacional do híbrido teórico. O certo é que o IDH non deixou de crecer a partir da Transición (IVIE 2012); como creceron tamén, aliás, a poboación urbana

e o sector terciario, moito máis difíciles de codificar segundo a trópica colonial e camponesista. Estes dous procesos, en curso na década de 80, en que se consumou a modernización de Galiza levaron ao apagamento da súa *aparencia* colonial e, por tanto, a fin da operatividade plena do novo discurso de identidade.

O paralelo entre o plano literario —a importación do depósito de ancestralidade— e o plano político-xeográfico —a autoimaxe colonial— non é, aliás, circunstancial⁶¹⁹. Non deixa de chamar a atención a coincidencia no tempo do desenvolvemento dun nacionalismo independentista, dunha teoría anticolonialista e dun RM; que, en palabras de Bhabha, era “the literary language of the emergent postcolonial world” (2000, 7). Se aceptamos con D’Haen (1993) a conxectura de que existe unha partilla mundial entre posmodernidade metropolitana e RM poscolonial, chama a atención que un enclave como Galiza, situado no extremo da Europa Occidental, incorporado nun Estado de tradición imperialista, desenvolvese prácticas literarias propias de latitudes distintas —de espazos afastados por “auga azul”. Máis interesante aínda é inquirirmos por que, dado o relativo interese que xerou o RMG a partir da década de 90, nunca foi directamente conectado coas cuestións anexas do anticolonialismo e a poscolonialidade; mostra, ao noso parecer, un biés ideolóxico na produción académica ao respecto. Xa desde Jameson (1986b) e Slemon ([1988] 1995) RM e poscolonialidade son fenómenos indesligábeis, e o caso galego resulta, desde eses parámetros teóricos, paradigmático: o inicio do ensaísmo sobre a colonialidade galega e da tradición do RMG son absolutamente simultáneos no tempo —*O atraso económico de Galicia* e *La saga/fuga de J. B.* publícanse en 1972 e constitúen o amadurecemento dunha rearticulación discursiva que comezara na metade da década previa, coa canonización de Cunqueiro e os primeiros contributos teóricos da UPG. Sinalar ese baleiro discursivo, cuxa natureza é necesariamente política, non implica aceptarmos *in toto* a interpretación colonial da tendencia poética. A hipótese que vimos defendendo nesta tese é, con efecto, contraria, pois consideramos que a presenza dun nacionalismo etnocultural —o “modelo romántico” de Forcadela (2009)— e dunha ampla poboación agraria foron as causas fundamentais da chegada do RM a Galiza. No entanto, continúa a resultar sorprendente que a importación por parte da crítica galega desde Van Bommel (1993) e Villanueva (1996) de parámetros críticos internacionais empregados para ler o RM silenciase a que era —e talvez aínda sexa— a lectura estándar da corrente: un movemento propio de nacións colonizadas⁶²⁰.

Sexa como for, Galiza perdeu o espazo de oportunidade aberto pola vaga de independentismo nas antigas colonias africanas. A diferenza entre os contextos poscoloniais e o galego consistiu en que Galiza non foi capaz de completar o proceso de emancipación nacional proxectado; o que non impediu que o nacionalismo organizado continuase a facer uso dun marxismo de liberación nacional que ía perdendo poder político e vigor teórico tras a independencia das antigas colonias de Europa⁶²¹. No mantemento a destempo da ollada colonial volvemos conferir unha ligazón xa patentizada noutros lugares desta tese: a sinerxía existente entre autoimaxes e heteroimaxes, entre a trópica desenvolvida desde España para incorporar e despolitizar Galiza e as ferramentas activadas desde os movementos nacionais autodeterministas. Nada do dito supón un pronunciamento positivo ou negativo con respecto á teoría da colonialidade galega —que, aliás, continuou a recibir actualizacións desde cadros teóricos moi diversos, de poscoloniais (Miguélez Carballeira 2014a) a foucaultianos (Valle

⁶¹⁹ Para unha ollada á preceptiva literaria desenvolvida desde o polo da resistencia véxase García Martínez (2017).

⁶²⁰ A excepción a este silencio crítico é Volkova (2016), quen apunta esguelladamente para a posíbel relación entre os factores devanditos: “Como hemos visto en el apartado teórico, la posición subalterna y la perspectiva poscolonial son aspectos recurrentes dentro del componente temático del realismo mágico, lo que también hace del contexto gallego un ambiente apto para su manifestación” (278).

⁶²¹ Feito que se corresponde co característico fenómeno de cooptación do movemento nacional, xa descrito noutros lugares desta tese.

2021); e que se vén mostrando especialmente proficua á hora de analizar a produción literaria galega (p. e. Regueira 2020). O noso diagnóstico execútase no plano que concirne as relacións entre imagoloxía e construción nacional e, nese plano específico, debemos concluír que a autoollada colonial, sendo incomparabelmente máis contestataria do que o ruralismo ou o idealismo lírico, daba continuidade por outros medios á tradicional tese da identidade entre galegitude e cultura camponesa. E era desa ecuación de onde procedía boa parte das aporías teóricas que impedirán, de Nós a Galaxia, a formulación dun nacionalismo cívico e dunha reclamación democrática do dereito de autodeterminación.

O problema de considerar, como parece ser o caso de Miguélez Carballeira, que o esquecemento da natureza colonial do dominio español eliminou o dereito a autodeterminación é que se extravía un punto máis fundamental: que a limitación dese dereito a contextos *exclusivamente* coloniais era xa un importante recorte da súa aplicabilidade tal como fora codificado nos Catorce Puntos de Wilson. Por outras palabras, unha menor dependencia da idea de *colonia* tería mantido que só o principio de nacionalidade era xa en si lexitimador suficiente da independencia se ía acompañado dunha vontade popular —e talvez fose este último punto o que resultase verdadeiramente problemático, dada a sucedida nacionalización española no franquismo. O problema non fixo máis que aumentar coas nocións de *atraso* e *dependencia*, que malinterpretaron os principios xurídicos establecidos pola ONU nos anos anteriores e acabaron difundindo entre a poboación militante que o que lexitimaba a independencia non era a colonialidade en si —o dominio ilexítimo dun terceiro— senón os efectos negativos derivados da colonialidade: o *atraso* e *dependencia* estruturais.

Neste contexto, o mantemento da hipótese do colonialismo foi, como a continuación da ollada antropolóxica por obra do RM, profundamente contraproducente. Se o Estado pretendía eliminar a ollada colonial para circunscribir o conflito nacional a unha “cuestión territorial”, a desaparición do vocabulario colonial nos contextos vasco e catalán proba a vitoria do nacionalismo oficial, con certeza. Mais, en relación ao caso galego, a continuidade dese vocabulario foi produtiva, pois fomentou as fraquezas do nacionalismo rival e mantívoas moito máis aló de onde sería esperábel por comparación a outros enclaves semellantes.

Cando na década de 1980 a reconversión industrial comezou a devastar o sector secundario galego —que, por seu turno, fagocitara a sociedade agraria tradicional—, Galiza foi perdendo aos poucos o fundamento que facía que a metafórica colonial fose politicamente produtiva. Porén, permaneceu a etnotipia primitivista, redirixindo ao concorrente para o ámbito da suplementación cultural —autonomía política como vía para xerir o suplemento identitario rexional. O nacionalismo español non encontrou apenas competidores á hora de incorporar os sectores demográficos en constante crecemento —urbanos, dedicados ao sector terciario. O acréscimo de lexitimidade achegado pola ollada colonial nos anos 60 executouse a un altísimo custo conceptual, pois cando a sociedade galega se acabou de modernizar o nacionalismo dominado ficou con todos os custos e ningún dos beneficios: conservou a *imaxe colonial* e perdeu a *lexitimidade da independencia*. A mudanza do escenario xeopolítico converteu discursos inicialmente promisorios para incoar un proceso de independencia lexitimado no dominio colonial nunha pesada carga imagolóxica.

4.3.2 Xosé Luís Méndez Ferrín e *Bretaña, Esmeraldina*

A escolla de *Bretaña, Esmeraldina* como terceiro caso de estudo pode resultar polémica. De entre as novelas analizadas, é a máis diverxente con respecto aos parámetros estéticos que agrupamos no modelo do RMG; feito de que somos conscientes e sobre o que nos deteremos en seccións seguintes, pois consideramos que ilustra máis do que contradí as nosas hipóteses. Estas diferenzas, que abranguen desde a negociación da ontoloxía fantástica á proposta de

estrutura metahistórica para Galiza, non exclúen *Bretaña, Esmeraldina* da serie histórica que tentamos conformar sob o carimbo do RMG. Ao contrario, consideramos que a novela de Ferrín ten un carácter epilodal con respecto a ela.

Podemos considerar *Bretaña, Esmeraldina* como un epílogo do RMG en tres sentidos. Éo no referente ao horizonte de expectativas aberto polo proceso de normalización lingüístico-cultural e o seu principal proxecto estético, a gran novela galega. Parece probábel que o intuïto de Méndez Ferrín ao escribir a que é, con diferenza, a súa novela máis longa era participar dese espazo de canonicidade posíbel e, asemade, reorientar a súa inclinación política cara un *telos* independentista —do mesmo modo que Freixanes corrixiu politicamente Torrente Ballester, Méndez Ferrín estaba a emendar *O Triángulo* e outras obras na súa esteira. Talvez por iso o autor nunca mostrou demasiado interese en reivindicar o que fora o seu proxecto máis extenso e ambicioso, ao punto de chegar a renunciar publicamente ao propósito que parecía movimentalo:

¿Pensa probar fortuna, de novo, na novela? ¿A gran novela que tiña que facer vostede xa a escribiu: Bretaña, Esmeraldina, Antón e os inocentes, No ventre do silencio?

Iso da gran novela non ten sentido. O pobre Kafka morreu sen escribir a gran novela. Jorge Luis Borges non acadou nin media novela. E Juan Rulfo tivo que quedar cunha pequena novela. A gran novela non existe. A gran novela é o *Quixote*, pero xa está feita. ¿Quen a vai facer máis? León Tolstoi, con *Ana Karenina*, ou Dostoievski, con *Crime e Castigo*. Xa están feitas todas.

Pero pódense escribir outras.

Dá a sensación de que a novela é un xenero un pouco gastado. Neste sentido, despois de James Joyce e de Kafka xa non hai posibilidades de escribir unha grande novela. (2005, 199)

Estas declaracións, feitas con case vinte anos de posterioridade con respecto á publicación da obra que nos ocupa, exemplifican como aquel ideal de gran novela perdeu o seu capital logo que comezou a década dos 90 —e, como xa manifestamos, o sistema literario galego concorria desde o principio con certa demora a ese espazo. *Bretaña, Esmeraldina*, publicada xusto despois dese lustro inusitadamente canónico para a novela longa fantástica de ambientación galega (1980-1985), chegaba tarde para competir polo maior capital simbólico dispoñíbel. É posíbel que este retraso contribúa a explicar a baixa canonicidade da obra, embora levase o Premio da Crítica Galega de 1988. Outros motivos que podemos rastrexar neste desinterese crítico son o seu marcado experimentalismo e o seu claro compromiso independentista, dous factores moi pouco valorizados no sistema cultural galego.

A obra pode considerarse epilodal, tamén, no que corresponde á evolución dos repertorios literarios inicialmente importados á Galiza por Torrente Ballester. O autor ferrolán executara sobre a poética de Carpentier e García Márquez unha forte desmaxicalización e introducira unha importante carga de escepticismo historiográfico; tendencias, estas, que Freixanes consolidara e que en *Bretaña, Esmeraldina* foron levadas ao paroxismo. Esta última suspendeu completamente a centralidade da historia como discurso e delegou na experimentación individual do pasado mítico o medio para coñecer a nación. A novela representa, con efecto, a disolución da tendencia que denominamos RMG: os modelos repertoriais perderon o que fora o seu principal referente, o RML, e fixéronse cadora máis difíciles de recoñecer desde a literatura latinoamericana anterior aos anos 80.

Por último, esta obra pode funcionar como coda a nosa pesquisa nun plano estritamente político, pois foca en primeiro plano o fin dese espazo de indeterminación que abrira na década dos 70. *Bretaña, Esmeraldina* acepta que os horizontes utópicos perseguidos no posfranquismo

xa non son posíbeis: pasou a ocasión de introducir o referendo de autodeterminación como requisito previo ao novo réxime político e pasou tamén a oportunidade de impugnar a Constitución e o Estatuto. A época en que a independencia inmediata parecía unha saída posíbel á fin do franquismo ficaba atrás, e consolidábase a idea de que o encaixe autonómico de Galiza viñera para ficar. Facíase precisa unha nova forma de táctica política para a década de 90; que é, de feito, o que *Bretaña, Esmeraldina* visa propor. Non por acaso, a novela termina cunha fuga dun cárcere que é subitamente interrompida por unha última porta fechada, signo do inicio dun período descoñecido que poderá ser tanto revolucionario como represivo, mais que en todo caso xa non será o que foi.

Bretaña, Esmeraldina decorre maioritariamente no enclave ficcional ideado por Xosé Luís Méndez Ferrín no seu *Retorno a Tago* de 1971 e ampliado en obras posteriores como *Amor de Artur*; un espazo, aliás, tradicionalmente lido como alegoría do territorio galego. A novela conta a historia dun preso político independentista, Amaury Paul Marie Gilart de Keranflec'h, encarcerado nunha prisión de Tago durante máis de corenta anos⁶²². Non sabemos nin cales son os cargos que motivaron a súa condena nin por que un nacionalista bretón acabou participando no movemento de liberación nacional de Tago. O propio protagonista descoñece todo sobre o seu pasado: lembra apenas o seu nome propio —non os seus apelidos— e unha figura da súa infancia, o doutor Le Barre. Ao pouco de chegar á cadea, e por recomendación do médico oficial, decide emprender unha busca polas súas orixes: “Unha procura implacábel do doutor Le Barre, que me levaría á miña familia, ao meu nome, á miña condición e ao lugar do meu nacemento. Non sabía quen era eu, miña querida Esmeraldina. E estaba disposto a todo para conseguilo” (Méndez Ferrín 2007, 42).

Esa procura ten lugar a través de alucinacións e soños que se superpoñen ao fluxo dunha narración costumista de ambiente carcerario. Amaury é transportado de forma espontánea a espazos alternativos que proceden do folclore, da historia recuada ou de fontes literarias diversas. Debemos advertir que non é claro que o propio protagonista estea a empregar *deliberadamente* estes medios para acceder ao seu pasado. A pesar de que nun principio Amaury manifesta a intención de pescudar a súa orixe, os episodios fantásticos acontecen con independencia da súa vontade. Do punto de vista estritamente formal *Bretaña, Esmeraldina* é unha longa misiva que o preso político escribe a Esmeraldina, personificación feminina da patria bretoa estrañada. Porén, o narrador en primeira persoa nunca se pronuncia sobre o estatuto ontolóxico deses episodios nin, en xeral, emite ningún xuízo sobre eles. Limitáase apenas a narralos sen manifestar estrañeza nin propor unha explicación, facendo uso do que Faris (2004) chamara *matter-of-fact narration*⁶²³. Se decidimos denominalos como *alucinacións* é porque tanto o seu comezo como o seu fin se corresponden con ese código proairético (Barthes 2001) específico: interrompen repentinamente un evento que estaba a acontecer no mundo real sen que o protagonista confira a mudanza e, cando rematan, descubrimos que Amaury continuou a súa vida no mundo natural sen ter consciencia dos seus actos. Por exemplo, durante a alucinación do capítulo 4, en que participa nun duelo cun cabaleiro inimigo, está a acoitelar sonámbulo un dos gardas da prisión. A pesar de que é evidente que eses episodios constitúen a base da procura pola identidade de Amaury, o certo é que nunca chega a obter deles ningunha información valiosa ao respecto. A cuestión do estatuto ontolóxico deses episodios, que Angueira (2007) denomina *estorias*⁶²⁴ —utilizando as palabras

⁶²² Dado o tempo que permanece encarcerado, o protagonista parece ter sido condenado a prisión perpetua. Así tamén o parece indicar que ao pouco de chegar exprese: “Decateime entón de que tería que permanecer o que me restara de vida naquela cadea fría da rúa do Príncipe” (Méndez Ferrín 2007, 41).

⁶²³ Véxase, para este concepto e a súa relación co RM, a sección 2.1.4.

⁶²⁴ Angueira propón o termo *estoria* como un carimbo acaído para unha realidade literaria nova, dando a entender que a propia novela o emprega tamén cun carácter técnico: “palabra e categoría que esta novela reivindica para a teoría contística” (Angueira

do propio narrador-personaxe— vai ser especialmente relevante para analizarmos a estrutura ficcional da novela e a permanencia do que vimos chamando *elemento irredutíbel*. Dedicaremos unha sección específica a discutirmos o propósito real deses episodios cuxo encadramento na novela dista de ser claro.

Bretaña, Esmeraldina é unha novela extremadamente resistente á hermenéutica, tanto no seu conxunto como nas súas partes integrantes. Como veremos a seguir, os seus referentes espaciais e a súa estrutura ficcional son enormemente inestábeis. Estas dificultades continúan tamén no espazo discursivo-ideolóxico. *Bretaña, Esmeraldina* é, con certeza, unha novela de compromiso independentista; mesmo poderíamos ir máis aló e afirmar que talvez sexa o principal texto narrativo de compromiso independentista da literatura galega até os nosos días. Mais talvez pola escaseza deste tipo de produtos no campo literario galego, explicábel pola fraqueza do independentismo na esfera política política e pola centralidade das posturas anti-independentistas na esfera literaria, este aspecto pode resultar sobredimensionado. Anxo Angueira tentou facer unha interpretación global que comprendese o texto como un aserto coherente, en contra da recepción maioritaria da obra no seu momento de publicación:

Tódolos críticos que se achegaron a *Bretaña, Esmeraldina* recoñeceron, en moitos casos pexorativamente, a complexidade da obra. A maioría das críticas e recensións que se ocuparon dela falan dun caos, polo menos aparente, ou mesmo de novela inorgánica, carente de planificación (J. Carlos Quiroga, 1987 e X. G. Gómez, 1987), ou de amoreamento (Tarrío, 1994). Só Sonsoles López (1987 e 1988) [...] ou Carme Blanco (1993) apuntaron, respectivamente, a existencia dunha estrutura “perfectamente traballada” e “complexa e ben trabada”. (2009, 11)

Na nosa opinión, a novela non admite a interpretación unitaria de Angueira sen un certo forzado. Hai en *Bretaña, Esmeraldina* suxestións de sentidos contrarios, dicas que apuntan cara a interpretacións diverxentes e, como notara a crítica inicial, a unha falta global de coherencia. Podemos achar unha proba de que ao menos parte do carácter críptico do texto é involuntario nas palabras do propio Angueira no “A nosa edición” que figura ao inicio da edición máis moderna do texto con que contamos (2007). Alí da conta das

repeticións [...] puntuacións equívocas ou erradas e algunhas cuestións de ortografía onomástica [...]” (18), así como da necesidade de harmonizar segundo a normativa vixente unha serie de opcións que no texto aparecen duplicadas [...]. Tamén actualizamos os usos ortográficos do til, do *b*, *v*, *h*, *x*..., grupos consonánticos e vocalismo átono [...]. Ademais, suprimimos varias contraccións e o uso do apóstrofo nalgúns delas [...], harmonizamos varios paradigmas [...]. E nalgúns casos tamén corriximos. (18)

Non se trata apenas, notamos, da falta de adecuación do texto á normativa vigorante —e lembremos que para o momento da súa publicación, a primeira codificación ortográfica contaba xa con cinco anos. A magnitude destas mudanzas, os distintos ámbitos a que atanguen e o feito de teren sido executadas sobre unha edición xa publicada —entre 1987 e 2007 a obra circulou nese estado, pois— patentizan que o texto inicial non fora submetido a unha revisión exhaustiva polo propio autor.

2007, 9). Na realidade, como veremos posteriormente, parece probábel que a preferencia pola solución patrimonial *estoria* debe ser explicada pola inconsistencia da lingua ferriniana. Mantemos, aínda así, a solución de Angueira, pois permítenos referir unha unidade estrutural do relato difícil de apprehender terminoloxicamente.

Este aspecto de xenética textual vai máis aló da simple anécdota. Quiroga notara xa (2000) o insólito da asistematicidade gráfica e léxica do autor, cuxos textos tanto anteriores como posteriores ás NOMIG se caracterizaban por un verdadeiro poligrafismo. Angueira considera que estas irregularidades fan parte dun “galego modulado en multitude de polifonías que acollen o estranxeiro, o marxinal lingüístico, desde os sociolectos citadinos ata o arcaísmos medievais” (2007, 15). O polifonismo é, con certeza, o obxectivo do estilo proteico do autor, mais non explica a total falta de sistematicidade e corrección que o caracterizan⁶²⁵. O grao de inconsistencia lingüística do texto en modo algún pode responder *apenas* unha vontade estilística senón que revela, con certeza, unha falta de revisión. Resulta difícil acreditar que *Bretaña, Esmeraldina* sexa o resultado dun plano estrutural tan profundo e elaborado como o rastrexado por Angueira; denota, mais ben, unha escrita linear en base a unha serie de propósitos iniciais, por un lado, e a ideas surxidas espontaneamente, por outro. Esta hipótese con respecto á xenética do texto é indemostrábel, mais explicaría de pasaxe o elevado fragmentarismo que presenta, a falta de resolución de varias das temáticas propostas e as dificultades que atopa calquera proxecto hermenéutico totalizante. En conxunto, estes problemas textuais redundan nunha novela mesmo máis experimental do que pretendía ser, e moito máis plurívoca do que probabelmente desexase. Feitas, pois, estas aclaracións sobre as inevitábeis lacunas que achará a nosa interpretación, procedemos a discutir os aspectos da novela que concirnen as nosas hipóteses de traballo.

4.3.2.1 A inestabilidade do referente espacial e o internacionalismo trópico. Consecuencias semánticas e discursivas da conxunción de marxismo e nacionalismo etnocultural

As novelas empregadas anteriormente como casos de estudo partillaban, ao menos, dous trazos en común: a) postulaban un cadro referencial en relación a un Mesmo/Outro espaciais que funcionaban de maneira trópica en relación a Galiza/España⁶²⁶ e b) escolmaban unha serie de momentos históricos que propuñan como marcos da identidade nacional e dotábanos dun esquema global que funcionaba como sentido político unívoco. Convencionamos asignar o primeiro trazo ao concepto crítico de *alegoría nacional* e o segundo ao de *metaficción historiográfica*. Ambos os dous exemplos estudados presentaban anomalías cando comparados con outras obras e tendencias internacionais tradicionalmente lidas sob eses carimbos, mais *Bretaña, Esmeraldina* é, con moita diferenza, o caso máis anómalo, até o punto de só poder ser lida segundo esas chaves por causa da súa continuidade con respecto á tradición literaria inmediatamente anterior.

Comecemos analizando a primeira de ambas cuestións, quere dicir, a estritamente referencial. Diferentemente de Castroforte de Baralla e Vilanova de Alba a novela de Ferrín postula un espazo imaxinario non integrado na propia territorialidade galega; é un país distinto, coa súa propia xeopolítica (un conflito secular con Terra Ancha), a súa propia lingua (o azerrata) e varias peculiaridades xeográficas (a insularidade de parte do seu territorio, a illa de Anatí). O réxime trópico predilecto do RM e do que chamamos RMG era a metonimia: un espazo imaxinario local refire o territorio real en que se insire —Macondo/Colombia ou Castroforte/Galiza. O espazo de Tagen Ata tende, agora si, aos usos metafóricos ou mesmo xenuinamente alegóricos. A acción ten lugar nunha Tagen Ata cuxo decurso político é practicamente idéntico ao experimentado por Galiza nesas mesmas datas. Como Galiza, este territorio integrado nun Estado máis largo vén de recibir un Estatuto de Autonomía; un Estatuto

⁶²⁵ Xunto ás duplicidades normativas conviven, con efecto, duplicidades paranormativas —nuben/nube—, usos asistemáticos do apóstrofo, preferencias espontáneas por unha ou outra solución dos grupos cultos (inseuto/inseito/inseto/insecto), etc.

⁶²⁶ Aínda que, como vimos, o Outro da novela de Freixanes era ocultado por diversos mecanismos narratolóxicos e estilísticos.

que o protagonista considera insuficiente e destinado a desmobilizar o proceso de revolución socialista e independentista que se achaba próximo ao suceso final na década anterior.

De entre os textos de Ferrín este é, con certeza, aquel en que alegoría e referente alegorizado están máis próximos; tanto é así que, por momentos, son directamente confundidos. Ao chegar a prisión, Amaury deposita “o pouco diñeiro portugués que me restaba” (Méndez Ferrín 2007, 24); referencia evidente á clandestinidade en Portugal. O propio cárcere fica “na rúa do Príncipe” (23), quere dicir, parece a mesma prisión de Vigo onde o autor fora aprisionado anos antes⁶²⁷. Porén, unha das principais dificultades interpretativas do texto é que Ferrín leva a poética espacial da súa obra anterior un paso máis aló. O protagonista non é nin azerrata nin galego; é bretón, está comprometido co movemento nacional bretón e fantasía constantemente con espazos bretóns (reais ou imaxinarios).

En varios momentos da obra, o narrador emprega a reticencia para darnos a entender que tamén Bretaña é Galiza; por exemplo, “até pasar baixo os viadutos de Redondela, digo de Morlaix” (217). E son frecuentes, en xeral, os equívocos que xogan coa semellanza entre ambos os referentes: “dixera un poeta referíndose ao da primavera nalgún país coma Bretaña e que non a era, senón unha terra máis montesía e abrupta e entregue á malenconía e mais á paixón da propiedade e das rifas de galos” (44). Do mesmo modo, varios dos enclaves bretóns en que acontecen os episodios imaxinarios teñen equivalentes toponímicos galegos (a comuna francesa de Caurel e o monte que lle dá nome; o departamento de Finistère ou Penn-ar-Bed). En contraste co réxime alegórico desenvolvido en boa parte da súa produción literaria anterior, *Bretaña, Esmeraldina* introduce un terceiro termo na relación que acaba por desestabilizala. Por outras palabras, non resulta doado sabermos cal é a alegoría e cales son os seus referentes reais. Mesmo cabería defender que todas tres (Bretaña, Galiza e Tagen Ata) xogan simultaneamente os dous papeis. Esta proximidade, que ameaza coa anulación da marxe de seguranza que separa os termos da relación semántica, pode ser explicada polo que a novela ten de comentario político con respecto a un acontecemento moi recente: a conversión do territorio galego nunha Comunidade Autónoma española. Argumentaremos despois —hai, de feito, abundantes sinais que apuntan neste sentido— que estamos perante un texto de urxencia, dirixido a atacar un réxime político que comeza a parecer irreversíbel. Non se trata, apenas, dunha reviravolta experimental; hai unha profunda resignificación política da *alegoría nacional* que constitúe a culminación dos preceptos ideolóxicos do polo da resistencia aplicados ao terreo narrativo.

Desde o primeiro capítulo o narrador enfatiza o carácter exemplar do narrado e, moi en particular, dos espazos en que se desenvolve:

a arnal entoación que aqueles presos submisos soen empregar para se dirixir a outros presos que, coma min mesmo, se atopan en niveis humildes, ou postergados, dentro da escada de xerarquías que rixidamente estratifica *toda prisión en non importa que país*. (24; itálicos nosos)

eu me vía comprometido nos clásicos trámites que incomodan sempre o ingreso de calquera recluso en calquera cadea de Tagen Ata, *ou sexa do mundo*, de cada máis e máis se me ía representando a miña patria lonxana que é Bretaña. (26; itálicos nosos)

Despois de [...] tanta entrega revolucionaria á causa da liberación nacional de Tagen Ata —que equivale a dicir á causa da liberación de todos os pobos asoballados, como é tamén Bretaña. (40)

⁶²⁷ Sobre os encarceramentos de Méndez Ferrín antes e despois da Transición, véxase Redondo Abal (2017).

A desesperada consciencia de eu ser un preso que loitou contra a opresión colonial dunha patria que non é a miña, aínda que o combate pola independencia de calquera patria (ou sexa que digamos que loitei por Tagen Ata) é o combate pola emancipación da propia e escura Bretaña, cuxa lembranza é xa agora un signo ou un estigma gravurado na miña fonte escrava. (122)

Estas declaracións do narrador-protagonista, Amaury, explicitan os seus principios políticos e, de pasaxe, tamén os da propia novela. Mais son, alén de todo, indicacións precisas sobre como debemos ler tanto os tres grandes espazos ficcionais xa mencionados como os locais interiores en que se desenvolve a trama —nomeadamente, a prisión. Máis do que alegorías son exemplos concretos dun ideal abstracto que están a encarnar: o das nacións dominadas inseridas nunha outra estrutura estatal. Debemos tomalos apenas como ilustracións dun tipo xeral, e sermos conscientes de todo o que teñan de concreto é accesorio. Este carácter *exemplar* pode ser parcialmente explicado polo propio subxénero das narracións que remedan tanto a trama carceraria principal como os contos encadrados dentro dela: a educación de príncipes, a fábula, a literatura cabaleiresca ou os propios compendios de *exempla* no estilo do *Pañcatantra*. Son todos eles subxéneros de intención marcadamente moralizante e pedagóxica. Tal e como *As mil e unha noites*, *Bretaña*, *Esmeraldina* é un *exemplum* que contén outros *exempla*; posteriormente deterémonos a analizar cales son as leccións sapienciais concretas que o autor pode querer transmitir con eles.

O certo é, no entanto, que o principal motivo que explica a escolla referencial da novela debe ser localizado especificamente no plano político. A estrutura semántica do espazo reflicte os principios teóricos de que todas as nacións en posición dominada o son polos mesmos motivos (a concepción leninista do imperialismo como fase superior do capitalismo) e de que serán liberadas a través de idénticas vías (a revolución proletaria). As independencias socialistas de Tagen Ata, Bretaña ou Galiza convértense en cifra e figura da de calquera outra nación sen Estado. Propomos denominar esta alteración dos repertorios semánticos do RMG anterior como *internacionalismo trópico*. Tagen Ata é agora, pois, unha macrometáfora para todos os procesos de dominación nacional existentes; entre eles, o galego e o bretón, mais só como un exemplo posíbel dun determinado paradigma⁶²⁸.

Non estraña, así, que a novela non se preocupe por transmitir case ningún dato concreto da xeopolítica de Tagen Ata e Terra Ancha; por exemplo, como chegaron á situación actual ou ao menos que aconteceu nos anos anteriores. Eses datos son prescindíbeis porque o que explica o conflito actual xa non é un contexto dado nin os seus axentes particulares, senón unha legalidade dialéctica destinada a se cumprir en todos os casos⁶²⁹. Da relación entre ambas as nacións só sabemos que a primeira está a ser “vilmente rexionalizad[a] polo réxime republicano de Terra Ancha” (26), e que a segunda

é agora unha república laica, mesmo se a secta muslime que foi relixión oficial durante tantos anos goza de innegábeis privilexios, tales como o de estar subvencionada, administrar os cemiterios, ter exención fiscal completa, manter corpos de sacerdotes coránicos no ensino, nas prisións e nas forzas armadas, na rexión autónoma de Tagen Ata os Imams Oficiais ofrecen unicamente uns vagos servizos de asistencia espiritual

⁶²⁸ Ora ben, esta forma de internacionalismo trópico é restrito, e está principalmente orientado cara aos referentes de imitación do nacionalismo galego (o bretón, moi en concreto, mais tamén o conxunto dos nacionalismos africanos, un referente de imitación novo que precisamente consolidara o grupo político que fundara Ferrín, a UPG).

⁶²⁹ Esta concepción da mimese podería ser posta en paralelo coas novas forma de realismo post-vangardista analizadas por Fore (2012).

dos que o cidadán [...] pode, se quixer, prescindir cun xesto, eludindo todo tipo de prédica con aceno que non lle reportará a ningún complicacións coa autoridade. (28)

Este breve momento de crítica ao poder eclesiástico no novo réxime español é, con efecto, case o único contexto político que vai ser fornecido ao lector e, sintomaticamente, non persegue tanto dar información contextual como satirizar un aspecto da política contemporánea. A falta de indicacións históricas para comprendermos os sucesos que están a acontecer é coherente, pois, cos principios ideolóxicos da novela: todas as nacións sen Estado son a mesma, toda loita emancipatoria nacional é executada a favor de todas as outras. A introdución do internacionalismo no plano semántico profundo vai traer importantes custos que se farán patentes en seccións vindeiras. Pois se as novelas anteriores querían socializar e reestruturar a historia galega, *Bretaña*, *Esmeraldina* propón abolila e substituíla pola súa *forma*, quere dicir, a lei estrutural da dialéctica de clases. Mais isto correspóndese cun momento analítico posterior.

Na realidade, este carácter exemplarizante vai máis aló do espazo. Sen nome e sen pasado, Amaury é apenas a idea dun preso político; os seus carcereiros son, do mesmo modo, representacións das distintas formas de control ou represión no que Goffman denominara *institucións totais* (o Cabo Torvo representa a disciplina física, Menina Nhadrón a administrativa, o Director da Xunta do Réxime a xurídica, Rojet Ulmannei a medical, Ludiink Lubdr a psicolóxica-psiquiátrica) ou das personaxes-tipo adoitas nos relatos carcerarios (o Imám Ohumkl é aliado entre os carcereiros, Ludwig Mariano o preso coadxuvante).

Algo semellante acontece coa estrutura dos antagonismos, simultaneamente máis clara — e contestataria— do que nas novelas anteriores mais, ao mesmo tempo, reducida a pura forma. Terra Ancha, Francia e potencialmente España son antagonistas por efectos estruturais, isto é, nacións advidas en imperio na última fase do capitalismo. Dicimos que España é un antagonista apenas *potencial* porque a idea de Terra Ancha continúa a tónica de Castela como principal referente de oposición —é “muslime”, árida, ocupada por unha gran meseta. Esta ambivalencia entre España/Castela como adversario nacional comparece con clareza no enredo principal da sección realista da novela, que consiste nun intento de fuga e nas súas consecuencias para a revolución fóra do cárcere. A solución a ese enredo é a alianza entre presos independentistas e presos políticos españois, unha unión virtuosa que conseguirá sublevar a institución carceraria e traer definitivamente o socialismo e a autodeterminación. Fica, por unha banda, a consideración exclusivamente *étnica* de España —como unha nación *natural* restrita aos territorios peninsulares sen duplo *nation-building*— e, por outra, a idea dunha verdadeira España após a abolición do capitalismo. A diferenza con outros desenvolvementos anteriores desa idea radica en que esta verdadeira ou gran España xa non é un referente de integración final; ao contrario, a súa grandeza consiste en colaborar e recoñecer a liberación das nacións sen Estado.

Do dito no parágrafo anterior hai, con certeza, un elemento que pode causar estranheza: a concepción *étnica* da nación española nun texto que tenta converter o materialismo dialético nunha forma de poética narrativa. Con efecto, hai en *Bretaña*, *Esmeraldina*, e coa mesma forza que o referente discursivo marxista-leninista, unha pegada evidente do nacionalismo etnocultural desenvolvido polos grupos hexemónicos galegos, de que Ferrín fixera parte até os inicios da década de 60. O aspecto en que esta continuidade ideolóxica —que Regueira (2020, 256) denominou, na súa vertente estritamente estética, *usurpación repertorial*— é máis patente é, con certeza, o protagonismo da maxia e do mito como fundamentos da identidade e como combustíbel da loita de clase. Mais tamén está presente na estrutura de antagonismos mencionada. Só así é conceptuábel que unha obra que critica a evolución racista dalgúns nacionalismos etnoculturais da primeira metade do século XX —o bretón, fundamentalmente,

encarnado na figura de Olier Mordrel que Angueira (2007, 12) le como trasunto de Vicente Risco na obra— faga uso reiterado da mesma imaxinería explorada polo propio Risco sobre o carácter musulmano de España. Con efecto, a relixión oficial de Terra Ancha é o musulmanismo e a autoridade relixiosa na prisión é, por tanto, un imán:

Como único adorno, víase nunha das paredes un cadro cunha máxima do Corán broslada en ouro sobre veludo escarlata. Miña querida Esmeraldina, o Imam Ohumkl xa non me inspiraba aquela repulsión inicial que che teño relatado. [...] O turbante, ledamente ladeado á esquerda, conferíalle agora un ar coma esportivo ou nonchalante. (79)

Este Imam Ohumkl é representado de forma positiva na novela, mais isto non empece que o adxectivo ‘muslime’ sexa empregado, e con certa con frecuencia, de forma pexorativa. Vexamos algúns exemplos deste tipo de usos:

un poboado bigote preto que lle confería un aspecto moi marcadamente muslime e típico da poboación cruel e imperialista de Terra Ancha. (80)

os españois selvaxes e fanáticos chegaran a Crozon [...]. Con eles viña unha ollada *asiática* que odiaba a alma mansa de Bretaña. (126; *itálicos nosos*)

mandoume percurar as xentes sen terra da Bretaña, e alzar os seus corazóns contra a fe mourisca dos españois e dos franceses. (139)

[o] Imperio (que agora chaman cinicamente República os políticos) de Terra Ancha, muslime e poeirento onde os haxa. (315)

A pesar de que estes usos orientalistas e por veces racistas son unha herdanza evidente do nacionalismo de pre-guerra, podería defenderse, en vista da inestabilidade referencial da novela, que constitúen trazos propios dun mundo ficcional distinto, e que non deben ser colocados en paralelo ás relacións Galiza-España. Mais o certo é que a propia novela se encarga de deixar claro a identidade histórica entre España e Terra Ancha:

O Imam Ohumkl trataba de rebater todas as acusacións que se me facían, e mesmo usaba de solercias lóxicas, de sofismas e de sotilezas, de siloxismos deliberadamente mal construídos e de peticións de principio disimuladas hábilmente, *demostrando os profundos coñecementos do pensamento de Averroes e Aristóteles adquiridos nos centros de formación muslime, na época en que os de Terra Ancha acadaran o seu máximo esplendor tras os séculos escuros*. (221; *itálicos nosos*)

A presenza destas imaxes e desta concepción do nacional mostra unha fenda profunda entre os discursos seleccionados para formar o híbrido político que constitúe *Bretaña, Esmeraldina*: o marxismo-leninismo de liberación nacional —cunha notoria influencia maoísta—, por unha banda, e un nacionalismo etnocultural de inspiración risquiana —visíbel na centralidade concedida ao mítico—, por outra. E sinala, aliás, a incapacidade dos repertorios marxistas e da súa aplicación concreta no caso que nos ocupa para conformaren unha identidade nacional alternativa exclusivamente baseada en principios socioestruturais. No momento da verdade, Ferrín ten de complementar o esqueleto formal da historia exclusivamente dialéctica con contidos mitolóxicos. De aí que, en relación á estrutura de antagonismos, faga presenza un

sintagma común na época mais estritamente indeducíbel da teorización, en canto non pode ser correctamente explicado por ela: “*inimigos nacionais e de clase*” (216; itálicos nosos).

Debemos aclarar que estas inconsistencias referenciais non atanguen exclusivamente a novela que nos ocupa, senón tamén á propia teoría do nacionalismo do autor, que pode ser ollada como unha prolongación até as últimas consecuencias dos puntos de fuga do polo da resistencia das décadas previas. Na longa entrevista que lle fixo Xosé Manuel Del Caño ao autor en 2005 desenvolveu en profundidade o seu pensamento sobre o nacional e as súas orixes históricas e ensaia unha teoría sobre a xénese da nación galega:

Galicia como nación nace na Idade dos Metais e da cultura castrexa [...] Aínda hoxe é o límite do canastro, tal e como nós o entendemos [...]. É o límite, salvo o caso de Portugal, do galego, do viño fronte á sidra, da cultura dos castros, da nosa cultura de tradición popular, das lendas da Santa Compañía, das meigas, en determinada maneira, pero sobre todo do que é o mundo dos tesouros, do ouro castrexo, da trabe de ouro, da trabe de alcatrán, das pitiñas de ouro, das mouras. Segue existindo ese espazo. Ese espazo é o da Gallaecia. ¿Cando se constitúe esa Gallaecia, que os romanos recoñecen e lle dan un nome? Probablemente fórmase na Idade do Bronce, pero recolle culturas e estratos moi anteriores. [...] Nós, como pobo, xeneticamente vimos daqueles poboadores dos castros. [...] Seguramente eles tiñan as mesmas caras que temos nós, a mesma mestura racial, a mesma fasquía física. (2005, 11-12)

Galicia forma parte dun Neolítico no que non hai trazas nacionais. Galicia como nación nace, sen dúbida, da cultura castrexa. (13)

Vemos unha forma de vida indoeuropea, probablemente celtificada e con moita mestizaxe, adaptada ao medio do macizo Galaico-Duriense da Gallaecia. Polo tanto é unha sociedade nacional galega. (15)

Os romanos colleron isto, pero era tan forte o que tiñamos nós, que non tiveron máis remedio que darlle nome. Os nosos antepasados non tiñan nome, non tiñan conciencia de nación. [...] vós sodes galaicos. O voso país chámase Gallaecia. E iso era tan forte, que unha das poucas provincias romanas que conserva o nome é Galicia. (16)

Méndez Ferrín adhire ás teorías primordialistas sobre a nación, quere dicir, aquelas que a consideran unha entidade natural, antiga, cohesa e ben delimitada a nivel social e territorial. A idea da fortaleza cultural galega fronte a asimilación externa, xa estudada na sección 3.2.3, é de procedencia oteriana, como confirma o autor noutro momento da entrevista: “A verdadeira interpretación da historia de Galicia está en Otero, fragmentariamente” (171)⁶³⁰. Non por acaso, Méndez Ferrín conceptúa a cultura nacional como un resultado da adaptación mesolóxica — isto é, a propia do nacionalismo galego anterior a 1936. Interesantemente, hai outras seccións da mesma entrevista en que o autor ourensán esboza unha comprensión das sociedades do Neolítico e da Idade de Bronce distinta e mesmo incompatíbel coa anterior:

Sen conflito non se deu nunca nada; dende que o home é home hai atrancos. É unha loita de intereses e de clases. O conflito, tal como existe hoxe no mundo, máis ou menos aparece no Neolítico, no momento da revolución agraria. A revolución industrial, coa aparición do proletariado, xa é un aspecto novidoso da loita de clases que se formulara no Neolítico. O home cando sae da noite da agricultura primitiva, somos nós, o ser

⁶³⁰ Nese mesmo volume refírese á influencia no seu pensamento de *La Civilización Céltica en Galicia* de Cuevillas, da que di que “son 500 páxinas imprescindíbeis” (Caño 2005, 172).

humano actual. A historia é un conflito permanente. A harmonía é un soño que virá ao final, pero ese final nós non o imos ver. (143-145)

Esta é, de feito, a concepción da orixe recuada da loita de clases propia do Marx novo, máis tarde sistematizada por Engels e convertida en *doxa* do Diamat; é unha visión que enfatiza a clivaxe intrasocial, o conflito interclasal e a diferenza cultural entre camadas como medios para lexitimar e reproducir a dominación. Non se compadece, por tanto, cunha visión primordialista da nación que conciba as estruturas sociais neolíticas como todos unificados en torno a culturas comúns e uniformes.

Estes problemas para conciliar a nación como todo orgánico e a nación como clase máis representativa, pobo-como-nación e pobo-como-clase teñen, de feito, raíz antiga; tal e como demostrou Maiz (1997a), as tentativas dentro dos sectores xacobinos franceses por definiren con clareza que rango exacto da poboación debía ser considerado o *verdadeiro* pobo francés — por clase, por conciencia revolucionaria, por identidade lingüístico-cultural— trouxo innúmeros problemas conceptuais e políticos que nunca foron debidamente resolvidos. De aí que a procura dunha definición precisa do concepto de pobo, un dos *singulares colectivos* de Koselleck, fose maioritariamente abandonada na modernidade; *pobo* resultaba unha ferramenta máis útil de identificación e mobilización política, ao cabo, cando empregada con intensión imprecisa. Mais foi precisamente no escenario galego onde esta problemática non se chegou a solucionar pola vía dos feitos, tal e como revimos nas seccións 3.2.2 e 3.2.3; a escolla dunha camada claramente diferenciada como a única representativa da nación continuou até a época que estamos a estudar. E continuou, tamén, nos grandes renovadores da identidade nacional na saída do franquismo, como pode ser conferido na oposición entre *nación en-si* e *nación para-si* desenvolvida por Rodríguez e López Suevos (1978). Se *Bretaña, Esmeraldina* aínda podía —e non sen amplas dificultades, como veremos— empregar simultaneamente clase e nación/pobo como un mesmo suxeito era porque, en primeiro lugar, a maior parte do proletariado galego chegara ás cidades nas últimas dúas décadas. Este continuaba conectado co mundo rural a través da institucións da familia ou da casa, mais tamén conservaba parte dos trazos culturais canonizados desde Nós até Galaxia, o que Ferrín denomina “o espazo da Gallaecia”: “da nosa cultura de tradición popular, das lendas da Santa Compañía, das meigas, en determinada maneira, pero sobre todo do que é o mundo dos tesouros”. Alén do máis, a concepción dunha sección do social como a verdadeiramente nacional era posíbel, no caso dos grupos políticos en que Méndez Ferrín xogou un papel principal após a primeira cisión da UPG (UPG-LP, PGP, GC-OLN, FPG), grazas á mediación do maoísmo⁶³¹: con efecto, unha das principais propostas políticas que contén a novela é a ampliación do suxeito revolucionario ao que nun momento da novela denomina “abandonados da fortuna e [...] fillos da aventura e de enxendrados na poeira dos camiños e na sede da terra” (Méndez Ferrín 2007, 134), “homes e mulleres dos camiños e da violencia” (139); isto é, ao campesiñado non propietario ou ao menos non rentista, aos mariñeiros e ao lumpen-proletariado.

A pregunta fundamental que xorde en face desta mestura de cadros discursivos é: como manter simultaneamente dous discursos contraditorios sobre o nacional? As declaracións anteriores do autor son clarificadoras ao respecto, pois ambos os discursos sobre o neolítico aparecen en seccións distintas do libro. Cada cadro discursivo é mobilizado en circunstancias específicas e perante *triggers* diferentes; a visión primordialista e organicista da nación, por

⁶³¹ Na realidade, o maoísmo aparece como influencia explícita nos sectores comunistas do polo da resistencia en 1974, en que “estabelecem-se uns Estatutos Provisórios, nos quais se define já a UPG como germe do futuro *Partido Comunista Patriótico*. Incorpora-se o centralismo democrático, o *marxismo-leninismo pensamento Mao Zedong*, assim como a necessidade da Revolução Nacional-Popular como único método para atingir o Socialismo na Galiza” (Rios Bergantinhos 2002, 24).

exemplo, pode ser activada para dar conta dun escenario moi recuado no tempo. Porén, cando é preciso dar conta de fenómenos coevos imponse unha concepción do nacional cinguida exclusivamente ás camadas sen acceso a medios de produción —bastante coesas, na altura, no plano cultural. *Bretaña, Esmeraldina* leva ao terreo narratolóxico este descolamento discursivo; consegue conxuntar ambos os discursos separando con claridade os seus ámbitos de afección ontolóxicos e temporais.

O grupo de cuestións anexas ao primeiro deses ámbitos é maioritariamente desenvolvido no mundo natural da prisión e a serie de motivos propiamente etnoculturais son delegados aos mundos sobrenaturais. Estes últimos están subordinados ao anterior a través do que con Doležel denominamos capacidade de autenticación, mais tamén a través da lóxica moral-exemplar. Dado que, en termos xerais, hai tamén unha correlación entre a primeira serie e o espazo de Tagen Ata e a segunda e a Bretaña imaxinada, poderíamos complementar a nosa análise anterior do funcionamento de ambos referentes asinalando que Tagen Ata é sobre todo un espello político para Galiza, mentres que Bretaña funciona como espello cultural-simbólico. Fagamos agora unha revisión sobre estes segundos espazos e os seus antagonistas.

4.3.2.2 *Bretaña, Esmeraldina* como “usurpación repertorial”. A recuperación do mito risquiano e a vixencia do depósito de ancestralidade

No seu estudo sobre a reconstrución do campo literario de posguerra Regueira separaba en dúas fases a produción de Méndez Ferrín, atendendo á relación que mantivera o autor cos repertorios literario-identitarios canonizados desde o entorno de Galaxia. Distinguía así unha primeira etapa, que denominaba “modelo sincrético” (2020, 256):

A narrativa de Méndez Ferrín nace como unha proposta sincrética, entre a literatura canonizada nese falso “campo da gran produción” que representa a colección principal de Galaxia e a figura de Álvaro Cunqueiro e, por outra, a dese moi restrinxido subcampo de produción restrinxida, onde Rodríguez Mourullo, aínda que sexa polo seu acceso á edición en formato libro, ocupa unha posición central recoñecida por outros axentes novos. O resultado é un conxunto de relatos de inspiración medieval e ecos artúricos, que porén se desenvolven no que parece ser un universo completamente autónomo e a medio camiño entre a fábula mítica cunqueiriana e o ambiente opresivo e absurdo de Rodríguez Mourullo. (257)

En contraste con este primeiro momento, e en face da súa aproximación ao marxismo —tentativa, no seu período en Madrid, e definitiva, na súa estada en Oxford— o autor continuou a cultivar os modelos do fantástico cunqueiriano mais agora en confronto co sector hexemónico da cultura galega no após-guerra, o que Regueira denomina *usurpación repertorial* (256):

Existe unha usurpación por parte de Méndez Ferrín dunha parte moi importante das propostas repertoriais de Galaxia, aínda que transformadas para xogar outro papel distinto [...]. *Retorno a Tagen Ata* é un conto amábel, no que a violencia só aparece como unha tentación no medio de descrições que encaixarían no lirismo promulgado por Ramón Piñeiro [...] e onde se constrúe un universo autónomo ben identificábel coas súas propostas imaxinativas, máis tendentes a identificar a liberdade do xenio creativo que os asfixiantes universos creados polas novas narrativas. [...] Da mesma forma, a saudade por unha terra perdida e o sentimentalismo tamén poden lerse na chegada da protagonista a Tagen Ata ou na paixón que sente polo seu líder político. [...] Porén, máis aló desa perspectiva, supón unha usurpación de elementos repertoriais que son postos ao servizo dunha narración política identificada co marxismo de liberación nacional. O final, no que a protagonista entra na Grande Fraga á procura do grupo

armado que loita contra Terra Ancha, supón [...] o retorno ao “Xardín das Outas Árbores” de *Percival e outras historias* (1958), aínda que nesta ocasión a épica medieval xa non insinúa unha interpretación política resignificada, senón que aparece transmutada na forma dunha guerrilla e na explicitación dun conflito político co que se toma partido. En certo sentido, Méndez Ferrín demostra que o programa identitario e repertorial instaurado polo piñeirismo pode ser empregado para crear un discurso anti-piñeirista. A súa aceptación xa non é, como no caso dos primeiros libros, coa finalidade de ser aceptado, senón que se realiza desde unha postura de consagración que busca ser disruptora respecto dos axentes aos que estivo sometido. (264-265)

Bretaña, Esmeraldina, a pesar de ser posterior ao período focado por Regueira, é perfectamente explicabel como resultado da modificación política efectuada sobre o sentido dos repertorios tradicionais. Nesta sección argumentaremos, porén, que eses modelos resultaron moi resistentes a toda tentativa de transformación ideolóxica. Continuaron a xogar, pois, papeis de lexitimación discursiva semellantes ao que xogaran no entorno galaxiano e difundiron un modelo identitario fundamentalmente común. Tal e como afirmamos na sección anterior, o marxismo actuou máis por adición e en paralelo que por substitución e sobreescritura. En palabras de Calvo Varela (2009): “Ferrín presenta, antes do que o antagonista de Piñeiro [...], a outra cara da mesma medalla [...], um brinquedo de espellos que deixa sem tocar o ponto cego onde se elaboram”. Para Calvo Varela este punto cego consiste no privilexio da literatura como espazo central do confronto político, unha hipótese que, alén de discutíbel (dado o constante envolvimento político do autor), fica fóra do noso ámbito de interese. Ao noso parecer, pois, ese fulcro común consiste máis ben no mantemento da cultura popular de tema sobrenatural como centro da identidade, na aposta por unha visión primordialista do nacional e na concepción estritamente diferencialista do cultural.

Ao comezo da sección anterior referímonos a dous grandes trazos que compartillaban os nosos casos de estudo, cada un dos cales aproximábel a un carimbo crítico concreto: o da alegoría nacional, por unha banda, e o da metaficción historiográfica, por outra. Ímonos centrar agora na segunda desas áreas de interese. O feito de estudarmos a incidencia da antropoloxía e da mitoloxía en relación á novela histórica pode resultar, á primeira vista, inxustificado; mais confiamos en que o sentido desta escolla irá esclarecéndose conforme a sección avanzar.

En *Bretaña, Esmeraldina* opera o mesmo principio estrutural e ideolóxico que no resto de novelas estudadas: abrangue un amplo treito de tempo, que se chega a contar por milenios, dividido en cortes sincrónicos que escenifican marcos patrimonializados pola nación. Faino, agora, dun xeito marcadamente explícito, pois a viaxe a través deses marcos do pasado é encenada como a procura dun preso pola súa identidade. Mais hai dúas variacións: o decurso xa non obedece á cronoloxía do relato histórico —ou case nunca o fai—, senón que se insire nun tempo mítico anterior ou alternativo á historia. En segundo lugar, eses episodios non están ensarillados nun fio causoefectual, senón que fan parte de universos míticos, literarios e mesmo nacionais distintos e independentes entre eles. A unificación de tempo e espazo arredor dun suxeito histórico transcendentalizado (Castroforte, Vilanova de Alba) quebra, e o que era unha cadea de momentos conectados pasa a funcionar máis ben como un retábulo. Se a unión da territorialidade e do decurso, como os dous principios constitutivos da historicidade, era o fundamento da identidade rexional/nacional desenvolvida nas novelas anteriores, Ferrín propón aquí unha identidade desterritorializada —como vimos na sección anterior— mais tamén fortemente deshistorizada.

Estas modificacións son tan profundas que, de feito, é altamente discutíbel que a novela poida ser propiamente considerada como metaficción historiográfica⁶³². Como veremos posteriormente, apenas catro das catorce historias secundarias que abrangue a novela poden ser consideradas de tipo histórico; as outras son, na súa maioría, relatos fantásticos de procedencia culta (materia de Bretaña) ou popular (fantástico tradicional). Por estes motivos, *Bretaña, Esmeraldina* tampouco pode ser considerada como *ficción de arquivo* sen mantermos un punto de vista excesivamente laxo —considerando, por exemplo, que a longa misiva a Esmeraldina é un manuscrito inacabado. Porén, desbotarmos esas etiquetaxes sen maior discusión pode impedir conferirmos algúns fenómenos de interese. Moitas das tomadas de posición da novela proceden da ficción de arquivo e da metaficción historiográfica —aínda que o conxunto non sexa adscribíbel a ese carimbo—, mais seleccionan e sobredimensionan certas características anexas a repertorios tradicionais e abandonan outras. Trátase, pois, dunha superación que conserva os trazos do modelo previo na forma da negatividade. É así, por exemplo, no que respecta á natureza polémica da novela. *Bretaña, Esmeraldina* é unha reacción á gran novela galega, unha recolocación das súas problemáticas e áreas de interese e unha substitución do modelo identitario e do obxectivo político. A pesar das moi rechamantes diferenzas, a novela pretende inserirse na serie que estamos a estudar en tanto que retruque; é, pois, recoñecíbel desde os seus parámetros a pesar da súa radical diferenza.

Mesmo nun plano máis focalizado, *Bretaña, Esmeraldina* conserva trazos anteriores que nos revelan con total clareza a pegada desta negatividade. Do mesmo modo que *La saga/fuga de J. B.* narraba a historia da metempsicose milenaria de J. B. e *O Triángulo inscrito na Circunferencia* contaba a liñaxe familiar dos Mariño e as sucesivas reencarnacións do seu fundador, *Bretaña, Esmeraldina* desprega todo un abano de personaxes de nome Amaury que habitan mundos ficcionais independentes e que son encarnados polo protagonista central (Amaury Paul Marie Gilart de Keranflec'h). Variacións, todas estas, que procedían da renovación do modelo da saga executado por Gabriel García Márquez en *Cien años de Soledad*. A fidelidade ao modelo torrentino parece aínda máis clara se, seguindo Angueira (2009), reparamos en que, diferentemente dos casos de García Márquez e Freixanes, o protagonismo da saga familiar e substituído polo tema da transmigración das almas entre individuos escolleitos —aliás, sempre de xénero masculino. *Bretaña, Esmeraldina* vai un paso máis aló, no entanto, e elimina toda vinculación entre reencarnación e período histórico pasado.

Antes de propormos unha interpretación dos motivos que operan tras esta remodelación, debemos ollar eses episodios ou *estorias* que compoñen a novela. Alén do relato-cadro que decorre nunha prisión de Tegen Ata, *Bretaña, Esmeraldina* inclúe catorce historias secundarias. Estas, segundo o procedemento anterior, son experimentadas por Amaury no que parece unha forma de alucinación; debemos pasar revista a estas *estorias* na procura das recorrencias temáticas e xenéricas que nos permitan extraermos conclusións xerais. Servímonos do concienzoso traballo de Angueira (2009) á hora de identificar as fontes de cada historia:

- a) Capítulo 2: Amalarik-Jakez Kerouac acode ao Castelo da Torre de Kerjean, onde é recibido polo seu castelán, Longdragoll, gardián do Lago da Londra. Após un primeiro contacto amical, a pomba Rhiwefdell —coadxuvante presente en case todas as historias— adverte o protagonista de que está a falar cun morto; con efecto, o señor transfórmase nunha criatura demónica e con el toda a paisaxe idílica circundante, que torna nun ermo poluído. O relato termina coa fuxida de Amaury a través dunha pintura

⁶³² Con efecto, a crítica ferriniana tendeu a relevar os aspectos alegóricos sobre os puramente historiográficos —unha fortuna semellante, para alén, á de Torrente Ballester e Freixanes—, o que pode ser explicado pola preeminencia do épico-alegórico como formación de lectura (Bennett 1990) estándar para este tipo de textos na Galiza autonómica. Sexa como for, para unha interpretación da Tegen Ata ferriniana en chave de metaficción historiográfica, véxase López Sánchez (2007).

no último momento. Parece unha adaptación libre do motivo do Rei Pescador e da terra erma.

- b) Capítulo 3: Un Amaury nacido por volta do 1860 (Méndez Ferrín 2007, 67) convértese nun dos máis importantes sindicalistas bretóns da altura e programa unha gran reunión para a noite de San Xoán desde a que organizar unha folga xeral. Por fin, “amargurado polas disensións internas, se tirou a vida” (77). O episodio, de xorne realista-historicista, é mesturado coas lendas das pitiñas de ouro e do xigante Grandal.
- c) Capítulo 4: Amaury Pescantín, un rapaz achado na auga por pescadores, medra até se converter nun hábil guerreiro. Decide procurar as súas orixes e acaba chegando á Aira do Vento, onde se submete ás preguntas do seu señor, Engradick Gro. Acusado de faltarlle ao respecto, lida co seu paladino, Kyella Fi. O resultado final do encontro non é claro, pois Amaury retorna de súpeto ao mundo natural. Inspiración probábel no Amadís de Gaula.
- d) Capítulo 5. Amaury busca a súa nai, que resulta ser Modron, deusa primordial adscrita á tradición celto-galesa que talvez Ferrín recibise a través do *Mabinogion*, pois ten presenza no ciclo artúrico. Para conseguilo debe superar a proba das Eutímenai, figuras sirénicas que tentan atraer Amaury co seu canto. Este debe pechar os ollos, aínda que as eutímenai adopten a forma dos seus seres queridos e o inciten a ir canda eles. Consegue superar a proba, reúnese con Modron e refúxíase no seu interior como nun útero materno.
- e) Capítulo 6: Amaury Home Santo comeza a predicar as crenzas relixiosas precristiás contra Michel Le Nobletz, xesuíta que tentara levar a Reforma Católica a Bretaña e eliminar o substrato relixioso pagán. Forma un exército composto de mineiros, “nómades” e “moinantes” (127), “pizarreiros” (128), “zoqueiros” (130), etc. Finalmente é acusado de bruxaría e preso na Bastilla, onde acaba morrendo do que parece cólera⁶³³.
- f) Capítulo 7: Kerforne Amaury aparece no medio do barco *Louise Labé*, que se dirixe ao inferno e está a atravesar unha forte tormenta. Após descubrir que se trata dun “buque fantasma” (159) e que todos os tripulantes están mortos, Amaury pula á auga. É transportado entón a un lugar onde se mesturan as súas vivencias anteriores e imaxinarias e onde se manifesta o espírito da poeta Louise Labé. É unha das historias máis incohesas e de sentido menos claro; sexa como for, o episodio naval procede do *Marcof le malouin* de Ernest Capendu.
- g) Capítulo 8: A muller de Amaury Quellien engánao con Amaury Pleven, polo que ambos libran un duelo a morte. No medio da pelexa, ambos descubren que se aman e a muller apunta a que, na realidade, son dúas formas dunha soa identidade. Trátase dunha reelaboración do conto “Amor de Artur” (1982) sobre o que aínda voltará en *Arraianos*.
- h) Capítulo 9: Amaury L’Amour encóntrase con dúas parellas de xemelgos que responden aos nomes de Endovel e Endovellen, nomes baseados en “Endovellico, deidade prerromana galaica e lusitana”⁶³⁴. O escenario megalítico en que ten lugar o episodio insinúa que, con efecto, a inspiración é máis do que onomástica. Os catro metamorfoséanse en varias entidades distintas perante un Amaury abraiado. Despois de lle mostraren un recordo esquecido da súa infancia ao protagonista, deciden pólo a proba: deberá chegar antes do que eles ao bosque ou será atravesado polas súas lanzas. Por fin, alcánzano, mais Amaury consegue agocharse baixo terra. Os xemelgos procuran

⁶³³ “[A] queixado de febres, de tremores, perdiches auga e corpo por baixo, até teres os ollos do curso en carne viva, e finalmente morreches feito un anel esfarrapado nun curruncho” (Méndez Ferrín 2007, 141-142).

⁶³⁴ Son palabras de Angueira en nota en rodapé (Méndez Ferrín 2007, 201).

tentalo para que saia ao exterior, único lugar onde teñen poder, mais o protagonista permanece escondido até se desangrar e perder o sentido.

- i) Capítulos 10 e 11: O cabaleiro Ponthus de Kalaikía pede a man de Sidoína a Gaël, señor de Brocelianda. Este concederalla en troca de o cabaleiro executar diversas tarefas aparentemente imposíbeis. Cada vez que lle encomenda unha misión, Gaël tenta asasinalo, mais o escudeiro Amaury le Skoed repele sempre os ataques e Gaël acaba mutilado pola súa propia arma. Superadas estas primeiras probas, Ponthus debe enfrontar cincuenta cabaleiros seguidos nun torneo organizado polo señor de Brocelianda. Derrótaos a todos, casa con Sidoína e convértese no novo señor do bosque. A referencia evidente é o *Ponthus et Sidoine*, e de aí procede o motivo do torneo —por outra banda, común a todo o romance cabaleiresco—; no entanto, Gaël e as súas probas son filiábeis á materia de Bretaña e, máis en concreto, ao propio *Mabinogion*.
- j) Capítulo 13: Amaury Temps Novel namora de Pomba Hrosvitha —transposición de Hrosvitha de Gandersheim⁶³⁵— e dedícase a levar as súas comedias latinas polos mosteiros de Europa; presumiblemente, para poder ter contacto con ela. Durante estas viaxes acaba coñecendo Adosinda, de quen tamén namora e quen lle entrega “uns versos da vida de Santo Paio” (295). Representa con ela a comedia de Thais, que se transfigura nun acto sexual sublimado entre ambos. Ao retornar con Pomba Hrosvitha manteñen finalmente un encontro erótico e o narrador dá a entender que a través da troca de textos e do elo común do mensaxeiro Amaury, son ambas as escritoras as que están a manter unha relación sexual.
- k) Capítulo 15: Amaury Lebesgue, nado probabelmente no comezo do século XX, entra a formar parte do movemento nacional bretón e da Sociedade Druídica. Co paso do tempo, vaise achegando ás posicións racistas e nacionalsocialistas representadas por Olier Mordrel, líder do Partido Nacionalista Bretón. É sentenciado á morte despois da Segunda Guerra Mundial mais consegue fuxir e ocultarse en Cork como técnico en pescarías.
- l) Capítulos 16-17: Os irmáns Eu e Lyg conspiran contra o señor do castelo de Foresthom, Tyll co obxectivo de poderense deitar coa virxe Tarkem, a súa cortesá. Para o lograren antagonízanos cun cabaleiro anónimo de Tagen Ata, provocando unha guerra. Eu —Amaury— aproveita a ausencia de Tyll para violar a virxe Tarkem. Cando a verdade é revelada, Eu e Lyg son transformados en varios animais e obrigados a copular entre eles durante varios anos. Finalmente terán un fillo que non é outra cousa que o propio meigallo botado polo señor Tyll, de modo que ao dalo á luz, cociñalo e comelo recuperan os seus vellos corpos e son publicamente absolvidos. Desde que Tyll asasinou Tarkem por terse convertido en “Tarkmen Luxada” (362) non pode durmir, pois precisa doutra virxe que lle terme da cabeza mentres sesteia. Eu e Lyg tentan enganalo ofrecéndolle outra muller, Cornalina. Ao Tyll usar métodos máxicos para comprobar se é virxe, xorde unha criatura máxica por cada encontro sexual previo da muller con Lyg: o sapo Sifontes, o neno alado Mascato e Tambor, o meniño con cornos. Cornalina é aceptada por Tyll mais odia Tambor, a quen bota unha fada que lle impide ter nome e “muller propia” (374). O episodio conta as aventuras de Eu e Lyg para libraren do meigallo o neno, que é por fin liberado por Tyll cando os irmáns confesan o engano que cometeran con Cornalina. O relato parece inspirado en *The Palm-tree Drinkard* de Amos Tutuola.

⁶³⁵ Méndez Ferrín retomou a personaxe nun breve diálogo socrático, “Descenso ao Pego Negro. Diálogo de Pánfilo e Hrosvita sobre letras e catástrofes” (2000).

A disposición conxunta dos intereses e temáticas despregados pola narración pode ilustrar as dificultades interpretativas que presenta a novela. A pesar das similitudes, que exploraremos despois, as diferenzas internas son tantas que, a primeira vista, resulta difícil formularmos regras e excepcións. Un problema, este, que se agrava ao tentarmos extraer conclusións sobre que función ocupan os episodios alucinatorios en relación ao avance da trama: que papel teñen estas historias no desenvolvemento dun plan de fuga e a reorganización da Resistencia de Tagen Ata? Por que ou para que está Amaury a vivir esas vidas paralelas? A escuridade con que batén estas preguntas faise aínda máis evidente se comparamos a novela que é, xunto ás que compoñen o noso corpus, o seu referente principal, *O viaxeiro astral* de Jack London.

Na obra de London, un profesor universitario acusado de asasinato é encarcerado en San Quentin, onde é submetido con regularidade á tortura da camisa de forza. O protagonista descobre que os momentos de dor e hipoxia extremos lle permiten anular o seu propio suxeito e viaxar no tempo e no espazo a outros momentos da historia humana —o paleolítico, a Francia da Idade Media, a colonización de América do Norte, etc.— e a escenarios tipicamente literarios —a sobrevivencia dun naufrago nunha illa deserta, a vida dun mariñeiro holandés aprisionado nun reino exótico da Asia Oriental. Coa pasaxe do tempo acaba converténdose nun mestre da viaxe astral, e transita a pracer por distintas vidas pasadas localizadas en marcos chave da historia humana. Na novela de London había un motivo evidente tras o procedemento episódico e tras os propios episodios seleccionados. Do punto de vista do prisioneiro, as viaxes astrais constituían unha forma de liberación da tortura e unha rebelión contra os carcereiros, que xa nunca poderían dominar a súa mente. Aínda que relacionadas coa vivencia individual do preso, constituían afirmacións positivas de orde xeral sobre a incapacidade de calquera sistema represivo para reducir a rebeldía e a vontade humanas. Os episodios foran seleccionados con dous criterios: abrangueren espazos e tempos moi amplos, demostrando así a potencia do espírito humano, e focaren momentos especialmente épicos que contrastasen coa extrema privación de liberdade e de movemento propia do cárcere.

Como vemos, os propósitos de London ao intercalar episodios sobrenaturais nunha trama realista eran ben claros e contiñan unha mensaxe fácil de extraer. Isto non acontece, porén, con *Bretaña, Esmeraldina*. Non acontece, antes de máis, porque nunca chegamos a saber que é o que provoca esas alucinacións nin que proveito tira Amaury delas, mesmo a pesar do seu omnipresente didactismo. Con efecto, todas teñen en común o feito de seren, en maior ou menor medida, indagacións polo pasado do protagonista, pescudas por ese doutor Le Barre que constitúe a súa única lembranza. No entanto, Amaury nunca parece tirar ningún dato relevante dos seus transos.

Hai dúas interpretacións posíbeis do papel xogado polas *estorias* que debemos examinar antes de formularmos unha terceira vía. A primeira, interesantemente, provén do propio Ferrín, que tentou definir no plano teórico a súa aposta estético-ideolóxica posterior á ruptura co piñeirismo nun artigo n' *A Trabe de Ouro* intitulado “Espacios imaxinarios e realidade social na literatura” (2003)⁶³⁶. O artigo adopta unha postura historicista e esóxena, como se o autor estivese a describir unha corrente literaria a que el propio fose alleo. Mais, na realidade, o que se agocha tras o uso de verbos impersonais non é outra cousa que unha autopoética, dado que, no período focado, apenas Méndez Ferrín executara o que denomina “encontro histórico” entre o marxismo e o “imaxinario artúrico”:

Todo estaba así até que, no corazón do franquismo, Celso Emilio Ferreiro publica en 1962 aquela *Longa noite de pedra* que, en 1963, foi seguida da constitución da UPG e da difusión dos seus 10 puntos fundacionais. Entón, os ideoloxemas celtistas

⁶³⁶ No inicio, a conferencia de clausura da XX Semana Galega da Filosofía (2003) organizada pola Aula Castelao.

esvaécense no ar e extínguese o atlantismo como compoñente da sensibilidade nacionalista galega. No seu lugar, produciuse un encontro histórico: aquel que se operou eiquí entre o marxismo e o nacionalismo. Desta colisión revolucionaria sobrevive, vexan ben, o imaxinario artúrico [...]. Os mitos permanecen cando son serviciais: Marcial Gondar. O artúrico recárgase de significado. Agora é o espacio imaxinario denunciador da dependencia e da opresión nacional realmente existente eiquí. O espacio imaxinario artúrico aplícase a unha dimensión transformadora da realidade. Nación asoballada, estado imperialista opresor: eis a situación literaria. Mao entra na cultura e na política galega antifranquista [...] o espacio imaxinario artúrico hogano non funciona na súa literalidade. Faise evidente neste ou naquel autor, pro máis ben representa a grande referencia literaria galega, igual ca no Renacemento, no Barroco e no Clasicismo operou o referente literario e artístico grecolatino [...]. O espacio imaxinario artúrico acompaña os autores e lectores de hoxe en Galicia, mesmo por veces se amosa no rexeitamento e rebelión contra a súa omnipresencia tácita ou explícita por parte de numerosos intelectuais. No profundo da cultura literaria galega segue a haber (contra Risco e con Viqueira), un rei que dorme, unha espada no fondo dun lago ou espetada nun penedo (clave da dignidade que temos que recuperar), unha nación á espera de se sublevar contra unha orde adversa. Nos nosos días, este conto implícito é un soño colectivo ligado ás loitas sociais de cada día e aberto a unha esperanza de liberación (dirección operaria industrial) que en Galicia moitos consideran non imaxinaria. (2003, 229-230)

O autor describe un encontro entre repertorios contrarios que levou á sobrevivencia dos máis tradicionais pola súa utilidade: puxéronse ao servizo do novo cadro político porque resultaban produtivos⁶³⁷. Segundo Méndez Ferrín, a temática artúrica no campo literario galego é de seu unha codificación alegórica do confronto entre a “Nación asoballada” e o “imperialismo opresor”. É unha alegoría pura, relacionada co seu referente a través dunha chave unívoca: o rei durmido é a nación oprimida que espera ser acordada e o cabaleiro en lida é o movemento nacional na loita pola independencia socialista. Se formos fieis aos parámetros da súa intervención, deberíamos concluír que todos os episodios fantásticos ou *estorias* de *Bretaña*, *Esmeraldina* son tropos diversos para unha soa realidade: o conflito nacional.

É dubidoso, antes de máis, que o modelo funcionase segundo o autor desexaba, e isto porque, como fomos defendendo en seccións anteriores desta tese, existía un modelo de recepción moi difundido en Galiza que para alén engrenaba cos modelos de plausibilidade empregados para negociar outras formas de fantástico internacional e de reintrodución da cultura popular sobrenatural. Mais podemos, até, ir un paso máis aló: é tamén cuestionábel que o uso efectivo que deu Ferrín aos repertorios do fantástico galego tivese ese único intueto nesta novela. Os relatos presupostamente alegóricos non inclúen unha chave para interpretalos e, aínda contando previamente con ela, non poden ser correctamente descifrados. Por exemplo, o relato inserto no capítulo 2, pastiche do Rei Pescador, é incomprendíbel sob eses parámetros: aínda partíndomos do presuposto de que Amalarik-Jakez Kerouac represente a nación dominada e o Longdragoll a nación dominante, que é o que quere dicir o proceso de transformación demónica que experimenta o segundo? Que acción chave, modelo de praxe revolucionaria, estaría a encarnar o feito de fuxir a través dunha pintura?

É certo que as situacións narrativas máis comúns nas historias son a do duelo (capítulos 4, 8 e 11) e sobre todo a da proba (capítulos 2, 4, 5, 9, 11), ambas de procedencia inmediatamente

⁶³⁷ Como adiantabamos, o proceso xeneralizado que Ferrín expón non foi tal; é a mesma operación de *invention of tradition* operada por Piñeiro nos textos estudados na sección 3.3.2, consistente en facer pasar as opcións poéticas propias en resultado de tendencias espirituais ou epocais. Non foi senón o propio autor quen levou a cabo esa virada discursiva —aínda que, andado o tempo, sería continuada por terceiros como Darío Xohán Cabana.

cabaleiresca⁶³⁸. Serían candidatas probábeis a esa interpretación alegórico-nacional proposta. Na realidade, case todas as alucinacións son ligábeis con formas de literatura didactista comúns na Idade Media. Lembremos, neste sentido, a función eminentemente pedagóxica da maior parte da literatura profana nas sociedades feudais; case todas as formas narrativas en lingua vulgar de circulación no medievo presentaban un carácter exemplar con respecto a un determinado modelo de virtude. Tal e como defendeu Crouch (2019) na súa aplicación da socioloxía de Bourdieu á aristocracia europea dos séculos XI-XIII, eses textos visaban constituír e difundir un verdadeiro *habitus* para os sectores aristocráticos (a *cortesía*) con que se independizaren da centralización moral exercida pola Igrexa en Europa. Alén deste didactismo e deste sentido de clase inherentes á produción épico-narrativa medieval, presentes en *Bretaña*, *Esmeraldina*, a idea dunha colectánea de relatos fantásticos con intención pedagóxica é inmediatamente filiábel a formatos moi determinados e próximos entre si: os compendios de *exempla*, as fábulas esopianas e os espellos de príncipes. Este é un aspecto en que o medievalismo literario de Ferrín é fortemente innovativo con respecto aos modelos previos na esteira dun Cunqueiro, desconectados dun ideal de virtude e dunha función edificante. *Bretaña*, *Esmeraldina* quere ser, pois, un espello de príncipes; mais no lugar do home nobre vai colocar o militante do marxismo de liberación nacional e, en vez de cortesía, un ideal de comportamento e de pensamento políticos.

En case todos os relatos fantásticos inseridos na trama principal figura unha interdicción pronunciada polo coadxuvante, Rhiwefdel⁶³⁹, que suxire que hai unha lección inmediata que debe ser tirada: “Cala, estúpido; ¿Non ollas que é un morto?” (55), “¿Non vaias, Amaury![...] Seguen a ser Endovel e Endovellen, que queren acabar contigo” (210), “Permanece inmóbil e cos ollos fechados, Amaury. [...] Se te moves ou se entornas mesmo que sexa un pouco os ollos perecerás” (110), “Olo co que vas facer, Amaury” (359), “Non te metas en aventuras, Amaury; non te fies de Lyg” (372). Este tipo de admonicións adoitan funcionar en ficcións didácticas como vía para incorporar no lector unha aprendizaxe: desobedecido o consello, o protagonista experimenta as consecuencias dun comportamento vicioso, aprendendo os riscos que implica a renuncia á virtude. Mais ningunha desas interdiccións —ás veces directamente consellos— implica ningunha aprendizaxe real no cárcere; especialmente, non ten ningunha conexión co discurso do marxismo revolucionario. Son un resto, unha negatividade deses modelos literarios referenciados, mais non están verdadeiramente postos ao servizo dun novo ideal de virtude. É, na realidade, un didactismo sen lección.

En boa verdade, algúns capítulos mostran unha certa relación especular entre alucinación e realidade. Nos capítulos 4 e 9 os acontecementos experimentados por Amaury no mundo sobrenatural parecen visións oníricas de accións que o propio protagonista esta a levar a cabo na realidade —sen ser consciente, en aparencia: acoitelar un Oficial de Prisións Autonómicas, no primeiro caso, e saltar a través da xanela da enfermaría para fugar, no segundo. Do mesmo modo, os capítulos dedicados ás probas de Ponthus (11 e 12) poden estar a referir a resistencia á tortura psicolóxica a que está a ser submetido o protagonista na prisión. Fóra destes casos, a simetría entre soño e acción non se mantén; e mesmo aquí non é claro de todo que pode querer transmitir o autor cos paralelismos: son esas ensoñacións unha especie de mobilizador para levar a cabo accións que, doutra maneira, Amaury non se atrevería a executar? Esta pode ser a interpretación correcta; mais é exclusivamente aplicábel aos casos mencionados. Non é posíbel,

⁶³⁸ A proba ten, porén, liñaxe máis recuada; na novela de probas, con certeza, mais tamén nos propios materiais orais-populares. O tratamento que lles concede Ferrín está tamén bastante próximo desta última fonte: xunto aos reis e señores como probadores (Longdragoll, Engradick Gro, Gaël) os seres que submeten o heroe a probación adoitan ser monstros ou divindades (Longdragoll, Eutímenai, Endovel e Endovellen).

⁶³⁹ Tamén, neste capítulo, o anano Ilevyr.

por outras palabras, proporcionar unha soa chave de lectura unívoca para todos os episodios, que conteñen ensinamentos moi diversos ou, directamente, non conteñen ningún. Así, por exemplo, non é posíbel tirar un significado claro do duelo entre os dous Amaurys amantes, nin do episodio do barco fantasma, nin da troca entre manuscritos entre Hrosvitha e Adosinda. Non é posíbel, ao menos, se tentamos extraer unha relación alegórica estábel destinada a transmitir unha serie de leccións morais e políticas. Un dos problemas que poden estar a operar aquí é que a mimese ferriniana dos textos artúricos desde Chrétien de Troyes tenta emular a súa característica escuridade semántica: apuntan así a unha interpretación profunda que, se no medievo podía ser anagóxica ou cristolóxica, aquí non atopa un equivalente claro. Esta complexidade semántica sen referente é propia dunha literatura altamente experimental — cousa que *Breña, Esmeraldina* é con certeza— mais non dun texto político-propagandístico —cousa que tamén quere ser.

A segunda interpretación posíbel do procedemento episódico é a colocada por Angueira (2009), quen considera que os episodios máxicos funcionan como un referente negativo; son a pegada dun etnicismo pasado que Amaury debe superar, a tentación desa forma de nacionalismo liderada polo homólogo de Ramón Piñeiro, Ulm Roan. A viaxe do heroe en *Breña, Esmeraldina* constitúe un proceso de decantación ideolóxica que culmina no seu final:

[Breña] Agora xa non está vinculada ás orixes, ó pasado, á identidade de Amaury. Asociada á revolución e á continuidade, Breña aparece proxectada cara o futuro e asociada, co símbolo da estrela, á liberdade. Pero continúa, iso si, “lonxe”. No final o heroe non alcanzou o obxecto desexado mais aprendeu a súa natureza poliédrica, non esencialista, e arrincouno do pasado para pólo no futuro, tirouno da orixe para situalo no destino. [...] Pero agora máis preto porque Amaury reconece en si mesmo o movemento da espiral evolutiva. A volta de parafuso cíclica que se operou en Tegen Ata e na cadea de Príncipe é a mesma. (Angueira 2009, 121)

Ao noso parecer, esta lectura converte en obxecto de crítica o que é un obxecto de adhesión — explícita, por outra banda, en posicionamentos públicos do autor, como xa vimos—: as importantes pegadas do nacionalismo etnocultural anterior (“esencialista”) e a preferencia polo mito como fundamento da identidade nacional.

Desde o momento en que Amaury chega ao cárcere emite xuízos claros baseados en opinións formadas sobre o “autonomismo de facha contestataria” que precede o marxismo de liberación nacional. A súa postura é sempre transparente e fundamentada, polo que case non fai ningunha aprendizaxe política nova na novela⁶⁴⁰, e as ideas que manifesta nos seus capítulos finais son idénticas ás formuladas nos primeiros. Angueira concede gran peso interpretativo ao episodio centrado na figura de Olier Mordrel, en que Amaury é seducido polo nacionalismo xenófobo do PNB, que se converte nun punto de inflexión na súa traxectoria ideolóxica: tras superar esa proba, Amaury é consciente de que debe abandonar o pasado e encamiñar os seus esforzos cara o futuro. No entanto, esta proposta non termina de explicar por que nos capítulos seguintes continúa a preguntar polo doutor Le Barre e por que, de feito, experimenta aínda episodios alucinatórios.

En nota a rodapé, afirma Angueira (Méndez Ferrín 2007, 311), que “na mutación que ó longo da novela sofre Breña para Amaury, é de reparar que aquí, máis que a aspectos identitarios, Breña está vinculada á liberdade e á organización activista do preso”. Achamos, porén, que esta transformación non ten lugar; xa desde o comezo Amaury procura entrevistarse con outros presos políticos e continuar coa súa actividade clandestina. O exacerbamento das

⁶⁴⁰ Con excepción da relación idónea entre partidos estatais e autonómicos, como veremos posteriormente.

compoñentes político-independentistas oculta que hai, na novela, un discurso moi diferente, notabelmente menos moderno e enormemente continuísta con repertorios identitarios previos.

4.3.2.3 Unha metaficción historiográfica sen historia. Conflitos entre metahistorias marxistas e organicistas

Desbotadas, pois, as interpretacións alegóricas e exemplares da escolma de episodios proposta por *Bretaña, Esmeraldina*, imos tentar armar unha outra lectura posíbel. Para facelo, debemos botar unha ollada de conxunto na procura de posíbeis recorrencias e disimilitudes internas. En primeiro lugar, é patente a preeminencia do tema fantástico (10 capítulos) en detrimento do histórico (4 capítulos). Estes episodios de corte máis historicista correspóndense cos capítulos 3, 6, 13 e 15, e focan, respectivamente, o sindicalismo bretón do século XIX, a resistencia bretoa contra a relixiosidade contrarreformista, a escritura de mulleres en espazos monacais na Idade Media e o devir nacionalsocialista e colaboracionista do Partido Nacionalista Bretón. Embora os etiquetemos como “de temática histórica”, o certo é que dous deles presentan hibridacións co fantástico, polo que poderían ser considerados mixtos; deixando, pois, apenas dúas narracións claramente realista-historicistas dun total de catorce. Posteriormente dedicaremos unha análise máis demorada a esta cuestión.

En segundo lugar, destaca a sobrerepresentación dos universos cabaleiresco-artúricos, presentes en oito dos catorce relatos. Caso digno de mención é o capítulo 5, onde a deusa Modron, fundadora da liñaxe do rei Artur, non vai acompañada de motivos cabaleirescos: aparece en representación dos mitos célticos que supostamente lle serven de substrato á materia de Bretaña. A presenza deste tipo de motivos tomados da historia das relixións comparece, con efecto, en boa parte dos relatos. É particularmente claro no capítulo 9, onde Endovélico aparece representado como unha deidade múltipla e maligna da mudanza e do esquecemento. Mais moitos outros relatos conteñen motivos de procedencia mitolóxico-relixiosa, como os mortos que tentan enganar o protagonista para leváreno ao seu reino (capítulos 2, 3 e 7). Aínda que non haxa referencias explícitas, non debemos descartar que estas compañías de mortos estean a referir a Santa Compañía, enormemente popular na altura a consecuencia das abundantes monografías sobre a cultura da morte en Galiza apuntadas na sección 4.1.3 —xa aparecían, de feito, na Santa Estadea d’*O Triángulo inscrito na Circunferencia*. A presenza doutras lendas recollidas pola etnografía é moi numerosa e comparece en abundantes episodios; por exemplo, as pitiñas de ouro (66) e o xigante Grandal (72) ou referencias —ben que veladas— á *Etnografía* de Vicente Risco (373).

Debemos anotar tamén a relación de varios textos con fontes literarias cultas identificábeis. As referencias a obras literarias bretoas ou desenvolvidas no territorio bretón son innúmeras. Os capítulos 16 e 17 conforman unha excepción ben interesante, pois a súa fonte é *The Palm-Wine Drinkard* de Amos Tutuola, unha das primeiras novelas africanas en penetrar no espazo europeo e, non por acaso, explicábel polos mesmos parámetros de autoexotización desenvolvidos por Carpentier —con efecto, após a internacionalización do RM Tutuola pasou a ser considerado fundador retroactivo dun RM africano (Durix 1998), inaugurando, así, un dos circuitos de exótico poscolonial máis estábeis e duradoiros do século XX. Debemos notar que, a pesar da influencia de Tutuola e, por tanto, da etnografía realizada sobre a cultura oral ioruba, Ferrín sitúa o relato nunha atmósfera inequivocamente cabaleiresca —castelos, señores, banquetes, probas, feitos, etc. En conxunto, temos materiais de fonte popular e culta, ontoloxías fantásticas e realistas, ambientacións bretoas mais tamén azerratas ou galegas, espazos míticos e espazos históricos, relatos de probas e relatos eróticos. En todas esas oposicións hai, non obstante, un polo que predomina, e que nos permite deducir cales son as énfases identitarias do texto.

No xa citado *Espacios imaxinarios e realidade social na literatura*, e en paralelo a tese pragmatista do modelo literario sincrético —permanencia dos temas celto-artúricos por utilidade contextual— o autor aproximou unha outra interpretación distinta e, de certo, inconciliábel coa anterior:

Xa sei: os perfectos espacios imaxinarios serían as habitacións cósmicas dos sistemas relixiosos: ceos, paraísos, infernos e os lugares onde os grandes relatos míticos fan evoluir os seus personaxes divinos. Para aceptar estes necesítase das fes, pero eiquí nos atopamos para falar como ateos da literatura, o que, hoxe, significa a imaxinación na incredulidade. Non esquezamos que, nembargantes, a cultura popular galega garda retallos das vellas crenzas precristiás (mouros, pentes, galiñas máxicas, trabes de ouro e alquitrén...) que configuran un espacio imaxinario que foi sistema mítico e que se resiste teimudamente a se evadir da nosa memoria colectiva, introducíndose na literatura, aínda na máis contemporánea. (Méndez Ferrín 2003, 224)

Eis unha posíbel continuación do depósito de ancestralidade: a cultura popular galega como remanente dunha cosmovisión pretérita, o postulamento dunha unidade mental común a todas as persoas galegas (memoria colectiva), a cultura premoderna como fósil dunha época pasada nun mundo a que xa non pertence de modo lexítimo. Non raro, neste texto comparecen a figura de García Márquez e algúns desenvolvementos teóricos inequivocamente extraídos do “Prólogo” a *El reino de este mundo*: “Cervantes Saavedra [...] matou o soño, sacrificou o fantástico, secou o encantamento co instrumento crítico do humorismo, desposuíndo os europeos do que quedaba do patrimonio do espacio imaxinario artúrico” (227). Resulta particularmente interesante, neste sentido, o presuposto organicista de que unha serie de materiais culturais (“retallos” dun “sistema mítico”) foron de seu resistentes a seren desprazados da “memoria colectiva” e do imaxinario literario. Destarte, as tomadas de posición estético-ideolóxicas pasan a explicarse polas preferencias selectivas dun terceiro non declarado —o *Volksgeist*. A falta do argumento específico do que denominamos en varios lugares *convivio cosmovisional* impídenos concluír que o que está a operar aquí é o dispositivo metaforolóxico despregado inicialmente na América Latina. Os seus tropos e presupostos teóricos subxacentes, no entanto, revélannos que a teoría piñeiriana da imaxinación galega continúa a ter un importante peso epistemolóxico na vertente estética do marxismo de liberación nacional. Achamos que o seu mantemento como teoría explicitada até o ano 2003, ano en que é redixido este texto, debe ser explicado en relación aos altos capitais concedidos a este tipo de lexitimacións estéticas.

Os relatos artúricos non funcionan, pois, como alegorías, senón como símbolos. Os episodios históricos situados en enclaves bretóns axen como referente de imitación da nación dominada, exemplos virtuosos de organización proletaria ou pre-proletaria —lemremos a idea de que todos os procesos de liberación nacional son o mesmo. As narracións de tema explicitamente galego —as aventuras de Ponthus, por unha banda, e a vida de Adosinda, por outra— erixen símbolos nacionais que, non por acaso, colocan a literatura como fulcro identitario. *Bretaña, Esmeraldina*, na súa dimensión de colectánea de relatos insertos, só pode ser comprendida mediante a chave simbólica e patrimonializadora típica das metaficcións historiográficas: cada unha das narracións conforma un referente posíbel —negativo, por veces— para a identidade nacional desexábel. No conxunto, pois, funcionan de maneira moi próxima a como o facían os marcos históricos relevados n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* e en *La Saga/Fuga de J. B.*; mais a historia é desprazada e substituída por unha concepción da cultura galega marcadamente tradicional.

A interpretación que propomos do sentido xogado polos episodios na novela toma como punto de partida que *Bretaña, Esmeraldina* non é un texto internamente coherente nin excesivamente planificado para transmitir unha mensaxe unívoca. En consecuencia, non é posíbel interpretarmos o total dos seus relatos internos segundo uns parámetros coherentes. Non, ao menos, fóra do feito de manteren unha proposta conxunta de identidade galega diferencial. Dado que unha boa parte dos temas escollidos funcionan apenas no plano simbólico —mesmo aqueles para os que Ferrín propón unha chave alegórica—, o significado político provén da súa simple presenza; a trama, porén, non comunica ningún significado relevante. Mais como eses temas comportan unha forte carga de didactismo, parecen ofrecer leccións sapienciais —que non poden ser debidamente extraídas. Son restos, formas desa negatividade que *Bretaña, Esmeraldina* trae dos seus referentes mais que non pon á disposición dunha motivación clara.

É nesta liña que podemos explicar a dominancia da temática artúrico-cabaleiresca sobre a folclórico-mitolóxica, o que non debe estrañar se temos en conta a queda da popularidade do fantástico étnico puro. Esta preferencia é coherente coas hipóteses colocadas na sección 3.3.3; isto é, que a narrativa como mímese da fantasía popular foi desprazada por unha mímese cosmovisional centralizada na facultade imaxinativa. Esta concepción da mímese evoluiu ao entrar en contacto cos modelos de recepción propios do máxico-realismo. En Méndez Ferrín predominan as énfases e os repertorios do idealismo lírico de Piñeiro; non, porén, a súa lexitimación a través da antropoloxía filosófica. A pesar da teoría ferriniana dos espazos imaxinarios compartillar aínda elementos deses tres grandes cadros discursivos —e de ter, no nivel de recepción, consecuencias alterizadores semellantes—, é claro que os motivos e teorizacións son distintos. No entanto, á luz das preferencias que mostra a selección de historias, parece claro que a proposta ferriniana para unha identidade galega é perfectamente continuadora coa tradición do nacionalismo etnocultural: nas súas fontes literarias (materia de Bretaña), nas disciplinas teóricas privilexiadas (antropoloxía) e nas negligenciadas (historia), na concepción diferencialista no terreo epistémico (o sobrenatural fronte ao racional). Non deixa de sorprenden, porén, a cantidade de referencias á etnografía galega xa anteriormente referidas⁶⁴¹, que conectan *Bretaña, Esmeraldina* con modelos literario-identitarios anteriores á Guerra Civil. Este pasadismo é posíbel porque vén combinado cunha feitura altamente experimental —nun grao moito máis alto do que os outros casos de estudo⁶⁴²— e cun esforzo de recontextualización política en que deberemos aprofundar despois.

Repárese en que a chave alegórica proposta polo propio autor (cabaleiro = nación sen Estado) pode facer algún sentido nos casos de repertorios artúrico-cabaleirescos, mais non na cumprida escolma de lendas populares galegas que aparecen en *Bretaña, Esmeraldina*. Que relación estritamente *alegórica* presenta, pois, a galiña de ouro coa liberación nacional? Na realidade, eses motivos literarios de procedencia oral cumpren un papel estritamente simbólico, sinais diferenciais e diferenciadores do que é conceptualizado como a identidade galega, aínda moi dependente dos datos deitados pola antropoloxía —de aí que non resulte estraña a referencia a

⁶⁴¹ Unha novidade relativa sobre os repertorios anteriores é o protagonismo concedido ás deidades pre-cristiás, que despois de Pondal e Vicetto non xeraran excesivo interese nas poéticas literarias arredor da imaxinación galega. Esta mudanza pode deberse á incorporación dun referente alleo aos produtores anteriores: Howard Phillips Lovecraft, que aparece brevemente representado no texto e que Méndez Ferrín xa defendera como unha influencia da súa obra na “Nota á 3ª edición” a *O crepúsculo e as formigas* (2016). Con efecto, as deidades que en *Bretaña, Esmeraldina* aparecen representadas de modo semellante ao propio do relato de terror cósmico; son entidades de natureza incerta, maioritariamente ameazante e exterior á comprensión humana. Dado que a presenza destes repertorios é menor, non lles concederemos máis atención.

⁶⁴² A título ilustrativo, hai seccións da novela que imitan o estilo do *Finnegan’s Wake* e mesmo citacións enteiras da obra: “elevating, to give peint to his blick, his jewelled —coidaba eu el dicir— pe derect to the allmisty cielung. Cielung, augh, berrei eu medio durmido, Esmeraldina. Pro a lembranza de Hruty confortandome no meu primeiro e duro, augh, día de prisión proseguía he lucky struck blueid out of a few, e non entendía nin res” (242).

Marcial Gondar na autopoética ferriniana (2003, 229)— e das teses piñeirianas sobre o idealismo lírico. Nada disto implica negar que o autor estea a tentar introducir ese acervo mitolóxico no contexto do conflito nacional; apenas que a súa relación non pode ser verdadeiramente alegórica. Retomando os termos de García Canclini (2000), son *espiritualizacións esteticistas* e *ritualizacións antropolóxicas*, e deben, por tanto, ser consideradas como propostas dun canon patrimonial de base certamente antropolóxica.

Á vista destes datos, achamos que a tese de Mario Regueira sobre a *usurpación repertorial* pode ser tamén formulada ao envés: Ferrín non empregou os repertorios anteriores contra a estética canonizada por Galaxia —ao menos non exclusivamente—, senón que a súa oposición ideolóxica explícita a ese grupo cultural hexemónico lle permitiu continuar explorando modelos previos presentándoos como contracanon. A aplicación dunha chave alegórica marxista sobre a materia de Bretaña fixo que esta parecese adherir a unha concepción nacional diametralmente oposta á activada desde o *idealismo lírico* de Piñeiro ou desde o fantástico cunqueiriano. Mais eses repertorios traían consigo formacións de lectura ou modelos de recepción que, no fundamental, permaneceron en Méndez Ferrín. Esta tese pode parecer pouco funcional se colocada apenas en relación ao campo literario galego; mais se a pomos en paralelo á popularidade internacional do RM e da canonización do fantástico culto nos campos español e galego nas décadas de 70 e 80, podemos comprender por que resultaba interesante protagonizar unha estratexia de campo que simultaneamente opuxese uns novos valores ideolóxicos aos ostentados polo centro do campo mais que mantivese aqueles repertorios máis valorizados. Neste caso específico, o marxismo —e, aliás, o experimentalismo— permitía protagonizar un confronto entre centro e periferia do campo literario galego mantendo fóra da loita unha serie de aspectos altamente útiles que se convertían en consenso literario: a fantasía, a materia de Bretaña, a antropoloxía e o desinterese pola historicidade. A permanencia deses inventarios na obra de Méndez Ferrín explícase, con certeza, pola súa continuidade xeracional con Galaxia e polo maxisterio directo dos seus vultos, mais tamén porque na escala internacional existía unha demanda de fantástico poscolonial moi promisorio que aconsellaba prolongar, ao menos máis unha década, o uso deses repertorios —aliás cadora máis criticados desde a propia institución, que ía decantándose á saída dos anos 90 por unha novela ‘autónoma’ e cosmopolita.

Deteñámonos agora momentaneamente nos episodios de interese histórico. Do total de catro (capítulos 3, 6, 13 e 15), dous presentan importantes pegadas de modelos folclórico/fantásticos, e conforman casos de grande interese no plano identitario. O capítulo 3 céntrase nun evento histórico real, as greves bretoas do metal de comezos do século XX, mais o principal sindicalista —Amaury— é auxiliado polas forzas do sobrenatural galego —as pitiñas de ouro, o xigante Grandal— nas súas tentativas revolucionarias. De modo semellante, a *estoria* de Amaury Home Santo, contada no capítulo 6, parte dunha anécdota real, a resistencia bretoa contra a relixiosidade contrarreformista de Le Nobletz, mais é convertida nunha ilustración do lugar común romántico da *morte das fadas*. Guiado por un morto —Jacques Le Gallo— Amaury Home Santo une todas as camadas subalternas de Bretaña —mineiros, mendicantes, moinantes, mulleres, etc.—, os “simples” e os “que están por embaixo dos labregos e dos pescantíns” (2007 127), contra os desencantadores do mundo: “Quérennos tirar o xenio das augas e os poderes das montañas. Todo queren reducir a unha simple idea, e arrebatarnos os nosos heroes que son os nosos santos” (128). A coincidencia entre os motivos da loita de clases e confronto entre cosmovisións antigas e moderno-capitalistas converte este episodio no fragmento máis equilibrado ou sintético de toda a novela, pois nel combínanse os seus dous grandes *clusters* repertoriais formando unha soa entidade. Non por acaso, a organización da revolta coincide coa noite de Santa Valburga que dá paso ao primeiro de Maio: revolución proletaria e resistencia cosmovisional figuran como expresións anexas dunha soa forza telúrica.

Mesmo poderíamos discutir que os outros dous episodios historicistas o sexan realmente; ou, ao menos, que comparezan aquí como piares dun discurso histórico tradicional. O capítulo 13 céntrase nunha figura senlleira da historia galega —Adosinda—, mais diferentemente do que acontecía con outras novelas analizadas, ese corte sincrónico non é colocado no interior dun decurso co obxectivo de conformar un relato nacional. Ao noso parecer, é ben máis posíbel que a reivindicación de Adosinda teña un sentido especificamente literario e non histórico, pois non é traída ao centro da narración como representante da historia política senón como autora posíbel da *Passio Sancti Pelagii*. A escasa conexión entre episodio histórico e historicidade propiamente dita salienta aínda máis no capítulo 15, en que se narra o devir racista do PNB; é indubidábel, neste caso, que a anécdota é traída como *exemplum a contrario*, e que o feito de ter acontecido realmente só serve para conferir a súa gravidade e o seu peso probatorio, segundo a máxima de que o coñecemento do erro pasado evita a súa recorrencia futura.

Revistos os espazos que *Bretaña, Esmeraldina* concede á temática histórica, podemos asentar con certeza que a obra despraza a centralidade do discurso histórico como fundamento épico da identidade e coloca no seu lugar a imaxinación. É un retorno a un conxunto anterior de ideoloxemas, explicábel en parte pola anterioridade xeracional de Ferrín e pola súa formación na esteira de Galaxia. Isto é, o seu desinterese pola historia é continuísta coas preferencias epistemolóxicas do nacionalismo cultural desde os seus primordios no comezo do século XX. Como xa establecemos, os altos capitais concedidos internacionalmente a ese tipo de fórmulas literarias deberon influír na decisión de Méndez Ferrín de prolongar os repertorios de quen se converteran nos seus adversarios ideolóxicos. Mais hai, alén de todo isto, unha outra explicación posíbel para o mesmo fenómeno.

Podería parecer contraditorio, con efecto, que un dos principais ideólogos do nacionalismo marxista desde a década de 60 apostase por eliminar a historia e consagrar o mito. Na realidade, o desinterese pola historicidade é resultado de considerar o concreto histórico como apenas un resto dun funcionamento estrutural —a loita de clases. Do mesmo modo que os espazos literarios —Tagen Ata, Bretaña, Galiza— pasaron a ser considerados como variacións dunha variante política propia dun momento determinado do capitalismo, a historia como narración dunha serie de episodios únicos e causalmente conectados perdeu o seu interese. O histórico consiste agora apenas na súa forma, o conflito interclasal: os segmentos da narración protagonizados polas camadas aristocráticas non poden ser seleccionados para á memoria nacional por canonizaren os dominadores, e mesmo aqueles que supoñen un triunfo para as clases dominadas non fan outra cousa que ilustraren o avance dun proceso dialéctico superior aos seus suxeitos. Ao cabo, o intuio político último é a abolición da historia —sexa porque a revolución instaure un tempo post-histórico, sexa porque inaugure a *verdadeira* jistoria.

A concepción da historia como unha entidade suxeita á regulacións superiores aos seus feitos concretos, o que denominamos unha filosofía da historia, é de certo unha das compoñentes fundamentais do modelo que vimos estudando como RMG. Torrente concibira a historia galega como un ciclo infindo de rebelións e fracasos; Freixanes tomara ese mesmo esquema e proxectara sobre el a chave política do liberalismo/reaccionarismo. A primeira novidade introducida por Ferrín e que en *Bretaña, Esmeraldina*, a historia deixa de ser explicada por un ciclo trascendente e pasa a consistir apenas na forma dese ciclo. A posición concreta dun suxeito político no interior do movemento estrutural é sempre unha derivación empírica de principios abstractos destinados a se cumprir; a novela é, en consecuencia, unha ilustración posíbel deses principios. Por iso, pode ser protagonizada por un bretón, por un azerrata ou por un galego; e tamén por iso, é pouco relevante quen sexa o antagonista (Francia, Terra Ancha ou España). A segunda diferenza entre os modelos previos e o desenvolvido por Méndez Ferrín nesta obra radica en que agora o *telos* último do decurso xa non é a decadencia

definitiva, senón que en todo momento predomina unha tendencia cara a liberación final, en que as nacións sen Estado serán libres e os medios de produción definitivamente socializados.

A tendencia ao formalismo histórico redúcese, porén, cando os episodios históricos están protagonizados polas camadas dominadas. É mediante esta focaxe que debemos considerar os escasos episodios de xorne histórico e a cuestión do mito, que supón un achegamento indirecto aos protagonistas dese proceso revolucionario. En coherencia coas preferencias estéticas maioritarias no polo resistente, que postulaban unha identidade galega refeita a partir do considerado como cultura popular, os repertorios tradicionais —desde o conto oral até o costumismo camponés— son validados aquí na medida en que se imaxinan como anexos á cultura proletaria. É, sen dúbida, unha reviravolta discursiva complexa, mais as particularísimas condicións materiais da sociedade galega aínda permitían considerar o mitoloxema da trabe de ouro como forma de cultura proletaria. O resultado global é, sen dúbida, heterodoxo con respecto ás tomadas de posición estéticas dos marxismos oriental e occidental, o que non impide que sexa un resultado loxicamente posíbel dos seus propios presupostos. E lembremos, neste sentido, a virada culturalista de moitos marxismos europeos ou escolas derivadas, que comezaban a ollar a cultura popular nun xiro que replicaba, de maneira certa, o executado polo nacionalismo romántico un século antes. Se parte do marxismo comezou a empregar o proletariado e a cultura proletaria como referentes de identidade étnica, a recuperación da ollada antropolóxica da Xeración Nós podía ser interpretada non como unha indagación romántica por unha esencia popular, senón como unha reivindicación unívoca da produción cultural dos dominados.

Hai, por tanto, dous proxectos ideolóxicos na novela que se enlazan cos proxectos contraditorios propios do grupo político que representa: un que aposta pola comprensión do mundo empírico como realización redundante duns principios *verdadeiramente materiais*, e outro que toma un determinado contido cultural e que o coloca no centro absoluto da identidade (o relato fantástico popular). A continuación tentaremos rastrexar a influencia desa separación epistemolóxica na ontoloxía ficcional da novela.

4.3.2.4 *Bretaña, Esmeraldina* como epílogo do RM. Ontoloxía ficcional e “elemento irreductíbel”

Durante todo o desenvolvemento deste capítulo vímonos referindo como *alucinacións* aos episodios de corte sobrenatural que suspenden o avance da trama realista localizada nun cárcere de Tegen Ata. Xa achegamos algúns elementos de xuízo que nos permiten darlles esa consideración; por exemplo, o feito de que os relatos encadrados non sexan explicitamente introducidos polo narrador-protagonista, senón que irrompan —e despois desaparezan— de modo súbito do seu fluxo de discurso. Do mesmo modo, os capítulos xa mencionados en que Amaury leva a cabo unha acción no mundo natural mentres cre estar a vivir unha aventura épica —unha tentativa de fuxida a través da fiestra da enfermaría en canto no soño está a escapar de Endovel e Endovellen— móstranos que a súa consciencia está escindida. Talvez o momento en que a novela resulte máis explícita ao respecto sexa o inicio do capítulo 5, cando Ludwig Mariano, compañeiro de prisión do protagonista, narra desde un punto de vista externo unha destas alucinacións:

O meu tío Roman Gabarre sempre fora un cigano autente. Pro veulle polas noites un morto inimigo que non o deixaba durmir. Por veces a xente vía como meu tío tiraba da navalla e loitaba, dando golpes no ar [...]. Cando te vin hoxe no patio tirar a miña chori contra o fillo de puta do Opa [Oficial de Prisións Autonómicas] coidei ver a meu tío en loita contra o mulé que o perseguía, ou se non o perseguía é que eran cousas de Roman Gabarre, Amaury”. (Méndez Ferrín 2007, 101)

Como se pode ver, non se trata dun apoio hermenéutico excesivamente sólido. O outro lugar da novela en que alguén presencia unha desas “viaxes astrais” —empregando a terminoloxía da novela de London que estouta toma como referente—, os capítulos 14-15, as testemuñas mostran a súa preocupación por véreno ausente e perdido e por moumear nomes propios —Olier Mordrel— que proveñen da vivencia sobrenatural que está a experimentar. A falta xa referida dun disparador que nos permita distinguir esferas ontolóxicas é un dos trazos proeminentes de RM, unha das formas en que se manifesta o que Amaryll Chanady denominara *matter of fact narration*. Con efecto, non é posíbel acharmos unha fonte de desautenticación explícita; como sería, por exemplo, un diagnóstico psiquiátrico do médico do cárcere ou un momento resolutivo final en que o protagonista recoñecese levar anos sufrindo de episodios dissociativos. Sería esperábel, por exemplo, que o derradeiro capítulo da novela explicitase a realidade ou falsidade deses momentos, ou que ao menos as conducise cara unha revelación catártica. Non é o caso: simplemente, non volven ser mencionados. O uso tradicional da modalidade fantástica —ao menos desde o século XIX até a actualidade— implicaba colocar no centro do desenvolvemento da trama a revelación sobre a autenticidade ou falsidade dos eventos sobrenaturais, a tal punto que Todorov convertera esa resolución no fulcro para discriminar os seus subxéneros. Dun punto de vista narratolóxico, pois, non sería inexacto considerarmos a novela como unha forma posíbel de RM, dada a ausencia dunha separación explícita entre os dous mundos ficcionais e dun pronunciamento positivo ou negativo sobre a súa realidade. *Bretaña, Esmeraldina* compadécese, pois, cun estadio evolutivo do fantástico que necesariamente debemos ligar, na altura, á poética latinoamericana.

No entanto, non só dependemos de mecanismos narratolóxicos para autenticar e desautenticar mundos ficcionais; os nosos presupostos sobre como funciona o comportamento humano e a realidade cotiá son factores enormemente poderosos nese mesmo sentido —aínda que, sen dúbida, tamén pouco resolutivos. Quere dicir, para o lector poder esclarecer a estrutura ficcional dun texto adoita precisar de indicacións explícitas sobre a xerarquía ontolóxica entre mundos ficcionais. No entanto, os preconceptos e asuncións previas sobre as doenzas mentais son poderosísimos orientadores ontolóxicos: en canto entra en xogo a posibilidade hipotética dun trastorno que afecte á percepción da realidade —de quen é, non esquezamos, tamén narrador— a credibilidade do seu discurso vese fondamente enfraquecida. Non axuda á naturalización do máximo o feito de que cada un dos episodios decorra nun mundo ficcional distinto e independente de todos os outros.

Este enfraquecemento da autoridade narratorial viña sendo executado polas outras obras que tomamos como casos de estudo: ambas as dúas naturalizaban narratoloxicamente o fantástico mais deitaban serias dúbidas sobre o carácter veraz do narrado, ao faceren fincapé sobre a fraqueza da historia como disciplina, sobre o carácter manipulador dos historiadores e sobre a pouca credibilidade do narrador-personaxe. A desautenticación executada en *Bretaña, Esmeraldina* é menos explícita e, porén, bastante máis profunda. As dúbidas deitadas con respecto á historiografía insinuaban en *La saga/fuga de J. B.* e n’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* que todo o relatado podía ser falso, con certeza, mais nese todo incluíanse tamén os datos realistas. Lembremos que cando existe incerteza sobre o mundo ficcional sobrenatural, por unha banda, e un discurso posíbel que o reintegre no mundo natural —o psiquiátrico, neste caso—, por outra, o lector tende a priviliexiar unha interpretación realista dos feitos narrados.

No entanto, hai un aspecto estrutural que impide que esa desautenticación espontánea teña lugar. En todos os episodios alucinatorios hai referencias a outros momentos da trama. Así, no primeiro capítulo, logo de entrar Amaury no cárcere, ten unha visión do motín que acontecerá, en termos cronolóxicos, máis de trinta anos despois. No capítulo 4, aparecen momentaneamente

personaxes que corresponden ao relato encadrado do capítulo 17. O salto da lóxica temporal impide unha lectura realista da novela, xa que embora Amaury poida imaxinar mundos alternativos, non debería poder anticipar os futuros. Angueira demostrou que eses saltos temporais obedecen a dúas estruturas superpostas, de modo que “esta gramática do encaixe organiza cada un dos capítulos e [...] ademais os pon en relación proléptica (o 1 co 20, o 2 co 19, o 3 co 18...) e analéptica (o 11 co 1, o 12 co 2, o 13 co 3...)” (2007, 9-10). A súa interpretación desta estruturación, que definiu como ‘espiral e espello’ parécenos, porén, matizábel. Considera o autor que eses procedementos construtivos son alegorías do proceso dialéctico de formación individual e transformación colectiva. Pensamos que resulta máis doado explicalos como un sinal de distinción cultural, de virtuosismo construtivo, que non está integrado na trama de maneira óptima; especialmente nunha altura en que a inclusión de estruturas ocultas nos textos aínda podía resultar un signo de modernidade e experimentalismo. Non hai, de feito, ningún fragmento do texto que permita dar un sentido unívoco a estas reiteracións.

O que nos interesa desta estruturación non é o seu posíbel significado oculto — indescifrabel partindo apenas do texto—, mais as consecuencias ontolóxicas que supón. Debemos notar que *Bretaña, Esmeraldina* fai uso dun narrador moi próximo ao escollido por Torrente Ballester en *La saga/fuga de J. B.* O texto está redixido nun estilo oral-escrito próximo ao *skaz*; presenta léxico, marcadores e conectores do rexistro escrito, alén de trazos propios dun xénero discursivo practicamente imposíbel na oralidade —a misiva. Mais, por outro lado, a longa perorada do narrador non está a ser propiamente escrita ou gravada en ningures, presenta autocorreccións espontáneas típicas dunha intervención espontánea e retoma a tradición do monólogo interior da primeira metade do século XX. Aliás, aínda que a narración está escrita en pasado, non hai ningún punto da trama en que o autor puidese escribila ou pronunciala; o final aberto indica un novo horizonte de acontecementos que o narrador xa non coñece, e en todo o tempo narrado non hai nada que nos permita supor que Amaury decidiu rexistrar a súa historia⁶⁴³. É un híbrido entre rexistros posíbel só pola refundición de convencións literarias diversas, e non hai un lugar de enunciación na realidade desde o que puidese ser emitido por unha persoa existente. O feito de que *Bretaña, Esmeraldina* sexa un enunciado imposíbel de producir en circunstancias reais impede intepretala como unha manifestación do “estraño” de Todorov: o propio feito de ser narrada habita nun espazo ontolóxico fraco e indecidíbel: o mundo ambiguo de Doležel, característico, como afirmamos en 4.1.5.8., do RMG:

El mundo mitológico es estático, y su autenticidad no es puesta a prueba. De hecho, cualquier duda sobre su autenticidad conduciría a su destrucción. En la estructura de la narrativa clásica, éste sólo puede ser destruido por quien lo generó, es decir, por el mismo narrador. Este es el caso cuando el componente sobrenatural del mundo doble, originalmente autenticado por el narrador, es finalmente desautenticado, al proporcionarse una ‘explicación natural’ [...]. Un cambio radical en esta situación únicamente puede llevarse a cabo con un socavamiento también radical de la autoridad del narrador [...] perder la única fuente fiable de autenticación [...]. El mundo alético de esta estructura será llamado *mundo ambiguo*. (Doležel 1999, 155-156; itálicos no orixinal)

Sintetizando agora as nosas apreciacións, *Bretaña, Esmeraldina* é, como as súas predecesoras, irredutíbel a un plano realista monolóxico; e, no entanto, é tamén comparativamente

⁶⁴³ De novo, a comparación con *The Star Rover* acentúa as particularidades do texto ferriniano. A novela de London ofrécese como un texto redixido polo protagonista ao final da súa vida para testemuñar a represión sufrida no cárcere e dar a coñecer as súas teorías histórico-filosóficas.

conservadora no que atangue á ontoloxía ficcional, pois os elementos máxicos que contén non poden ser naturalizados. Este aumento do que denominaremos previamente *conservadorismo ontolóxico* precisa, con certeza, de explicación; máxime nun entorno sistémico onde o fantástico naturalizado gozaba de gran prestixio internacional.

Parte das razóns que poden explicar esta maior desautenticación son idénticas ás xa desenvolvidas en capítulos anteriores. A baixa estima por un fantástico plenamente autónomo no sistema literario español afectara profundamente ao galego, até o punto da maioría dos textos galegos asimilábeis ao RM estaren moito máis próximos á metaficción realista. Como indicamos seguindo Soldevila (1997, 405), o uso de “forma[s] neutralizadora[s] do fantástico” convertérase nun a priori para optar a capital simbólico no campo literario español. A esta limitación, debida ao relacionamento intersistémico e ao condicionamento exercido polo sentido do gusto español sobre o galego, debemos sumarlle unha serie de condicións que probabelmente incidiron no afortalamento dese conservadorismo ontolóxico que tornou en norma nos anos anteriores.

Conxecturamos que un dos factores que coadxuvaron a este fenómeno foi a desaparición de dous importantes marxes de seguranza como resultado do abandono da metaficción historiográfica en sentido pleno. A eliminación do construtivismo radical como fulcro teórico do texto, que servía como contrapeso culto e autorizado á deostada fantasía, dificultaba distinguilo de, por unha banda, a literatura infanto-xuvenil e, por outra, o modelo fraguado por Cunqueiro en décadas anteriores. Como vimos anteriormente, xa mesmo nos primeiros elaboradores teóricos do fantástico galego existía unha gran preocupación por manteren a primeira desas marxes; fose en prólogos, artigos críticos ou intervencións persoais, tentaban impor un modelo de recepción que asegurase que textos como *As covas do Rei Cintolo* fosen lidos nunha chave elevada, cando non directamente filosófica, non sempre dominante neles. Se pomos en comparación o único texto de Ferrín dirixido a público infanto-xuvenil, *Arnoia*, *Arnoia* (1985) e a novela que nos ocupa podemos conferir até que punto esta separación entre xéneros —e, aliás, entre públicos— é menos clara do que podería parecer no inicio. O contido desta breve novela é sorprendentemente próximo ás *estorias de Bretaña, Esmeraldina*; éo nas fontes artúricas, na superposición dunha chave emancipatoria á viaxe do heroe, na localización espacial ambivalente —unha *Arnoia* que pode pertencer a Galiza ou a Tago, e que por veces se une ao espazo bretón— e mesmo na súa onomástica imaxinaria. Teñen tamén en común o uso de formas didactistas medievais como referente compositivo, modelos que na contemporaneidade foron sobre todo recuperados e explotados desde a literatura infanto-xuvenil. En contraste con *Arnoia*, *Arnoia*, *Bretaña, Esmeraldina* opta por confinar o marabilloso nun espazo seguro onde non pode desestabilizar o nivel de consumo cultural esperado: a mente dun personaxe que habita nun mundo realista actúa como muro de contención. *Arnoia*, *Arnoia* é, de resto, dous anos anterior a *Bretaña, Esmeraldina*, mesmo talvez de concepción ou redacción parcialmente simultánea, o que podería ter coadxuvado a que a novela dirixida a público adulto exacerbese eses mecanismos de distinción cultural.

A forte canonicidade de Cunqueiro, centro indiscutíbel do canon galego nas décadas anteriores, tamén se volvía ameazante unha vez eliminado da ecuación o relativismo historiográfico. Sen o auxilio dese elemento connotado como *trascendente*, as *estorias de Bretaña, Esmeraldina* poderían ser asimiladas ao que en tempos fora considerado “literatura de evasión” de tema artúrico, especialmente nunha novela comprometida coa mímese explícita da literatura cabaleiresca e das súas funcións pedagóxicas.

Por último, e en conexión con este último punto, *Bretaña, Esmeraldina* non é apenas un texto decididamente político —independentista—, senón até un texto de urxencia. Como veremos na sección próxima, pretende ofrecer un duro diagnóstico do réxime político

autonómico, dos seus líderes e intelectuais e da súa produción cultural. Apoiándose nesa visión crítica do presente e do pasado próximo, visa constituír un *que facer* para o marxismo independentista galego na década vindeira —a de 1990— despois de varios anos das derrotas de todos os subsectores do nacionalismo político e da súa escasa implantación institucional —non é até 1986, un ano antes da publicación da novela, en que o BNG decidiu apostar claramente pola vía política parlamentar. En vista da clausura dese “espazo de oportunidade” que se abrira na década dos 70, e que parece finalizar coa vitoria dos sectores conservadores, unionistas e rexionalistas, *Bretaña, Esmeraldina* quere trazar as liñas mestras da acción política no futuro inmediato. Esa urxencia leva a que un escritor como Méndez Ferrín, coñecido por incluír mensaxes políticas claras dentro da súa narrativa —algo infrecuente na produción restrita da segunda metade do século XX—, sexa aquí aínda máis explícito do que en obras anteriores de compromiso como *Retorno a Tagoen Ata*. A dimensión alegórica de *Bretaña, Esmeraldina* xa non precisa da colaboración activa do lector, senón que é constantemente declarada polo narrador: o rexime político, a persecución da disidencia e a consagración do autonomismo colocados nun primeiro plano queren ser un espello transparente da situación galega desde 1975. O horizonte de expectativas da altura incluía a posibilidade do desartellamento do nacionalismo político e do marxismo organizado, o que puido conducir a minorar a distancia entre referente alegorizado e alegoría. Por outras palabras, as tomadas de posición política fundamentais da novela necesitaban ser claramente comprensíbeis, pois esperan ter un efecto sobre os movementos emancipadores da altura. Dadas estas circunstancias, unha adopción total dos parámetros ontolóxicos do RM só contribuiría a aumentar a indesexada ambigüidade; bastará con lembrarmos, neste sentido, o amplo repertorio de interpretacións políticas que foron recibindo os textos máxico-realistas desde o seu inicio —indixenistas, antiimperialistas, poscoloniais, nacionalistas e antinacionalistas, antimodernistas, desterritorializadoras—, así como a súa escasa ou nula eficacia no cumprimento dos fins políticos que puidesen perseguir. Os relatos fantásticos contidos en *Bretaña, Esmeraldina* son, como vimos, extremadamente difíciles de interpretar; se neles o autor pode permitirse o xogo estético, a experimentación e a escuridade é porque están subordinadas a un mundo natural con coordenadas ideolóxicas claras que asegura a comprensión das mensaxes centrais.

Unha vez analizada a xerarquía entre os mundos ficcionais da obra e colocadas algunhas hipóteses para poder explicala, cómpre agora tentarmos responder a pregunta fundamental: é ou non *Bretaña, Esmeraldina* unha forma de RM galego? Antes de darmos unha resposta a esta cuestión, debemos recordar o punto de vista defendido ao longo desta tese; quere dicir, que non é posíbel empregarmos criterios exclusivamente formais para delimitarmos a pertenza ou non ao RM; estes poden ser considerados, pois, como trazos frecuentes e indicadores útiles para establecermos filiacións, mais sempre subordinados á dimensión sistémica. Por tanto, o que está en xogo é en que medida a obra empregou modelos tomados da poética latinoamericana e en que termos foi recibida polo seu público coevo.

Dun punto de vista formal, *Bretaña, Esmeraldina* é, con certeza, o caso máis afastado da matriz orixinaria da vaga do RM inspirada en García Márquez; non apenas na maneira en que negocia o sobrenatural, mais tamén no seu desinterese por aspectos do RM que eran tanxenciais mais facilmente recoñecíbeis polos públicos da altura —a dimensión historicista, nomeadamente⁶⁴⁴. Mais nada disto implica que a novela de Ferrín fose necesariamente allea á influencia da poética latinoamericana. Ao envés, como tentamos defender en capítulos anteriores, o mantemento do fantástico galego após 1975 foi posibilitado polos capitais

⁶⁴⁴ No entanto, outros deses ‘aspectos tanxenciais’ si están na novela. Referímonos ao final apocalíptico que fai desaparecer o espazo en que se desenvolveu a novela (sexa Macondo, Castroforte ou Vilanova de Alba). En *Bretaña, Esmeraldina* o cárcere é desmantelado e queimado por un motín de presos comúns e políticos.

concedidos a ese tipo de proxectos literarios —cando cultivados en territorios de heteroimaxe exótica— desde os campos con maior poder simbólico. O proxecto dunha novela que colocase nun plano de igualdade realidade e fantasía, eliminando da ecuación o misterio da relación entre ambos como solución da trama, era na altura plenamente recoñecíbel como máxico-realista; érao, en primeiro lugar, polos fracos capitais simbólicos concedidos a calquera formato fantástico *que non fose o RM*. Aliás, a capacidade da etiquetaxe do RM para incluír todo tipo de produtos estéticos —co albo de comercializalos ou de aumentar o seu capital simbólico— fora probada xa nos inicios da discusión teórica sobre a tendencia literaria en América do Norte, cando aínda era posíbel ler como máxico-realista case toda a produción literaria canónica de América Latina⁶⁴⁵. A vaguidade na definición do termo e o amplo treito temporal sobre o que foi aplicado permitiu que, chegado o momento da internacionalización, unha enorme cantidade de sistemas literarios periferizados apostasen por ler ou reler autores segundo esa perspectiva. Dados estes parámetros, *Bretaña, Esmeraldina* era unha candidata idónea á unha interpretación máxico-realista; o feito de non se producir esta asignación fala máis do desinterese dos sectores culturais hexemónicos por tentar adscribir a produción galega ao formato —por causas xa apuntadas— que dunha verdadeira separación entre modelos e repertorios.

Bretaña, Esmeraldina é, por tanto, unha obra que incorpora repertorios propios do RM e que é posíbel como tomada de posición por causa da internacionalización desa poética; ao mesmo tempo, distánciase da súa matriz e dá lugar a un produto que comeza a ser difícil de recoñecer desde os modelos de RM canonizados na década anterior —do mesmo modo que acontece coa metaficción historiográfica e a ficción de arquivo. É un texto fantástico en que conviven a *matter of fact narration* e o uso do discurso psiquiátrico no estilo do subxénero do estraño. Como interpretarmos, pois, esta dualidade en conflito? Este aparente paradoxo pode ser resolvido se acudirmos a dúas nocións xa apuntadas en páxinas anteriores: as ideas de *epílogo* e de *corrección* sobre os modelos ideolóxico-estéticos anteriores.

Unha hipótese plausíbel ao respecto é que *Bretaña, Esmeraldina* fose configurada sobre o modelo en andamento do que fora denominado *gran novela galega*. Isto é, que os seus referentes principais fosen os grandes marcos da novela longa de tema fantástico configurada nas dúas décadas anteriores. Colocada como final dunha determinada serie literaria, a novela é coherente coa evolución experimentada polo modelo de García Márquez en Galiza. Mais *Cien años de soledad* e *Bretaña, Esmeraldina* só forman parte dun conxunto común se colocamos os chanzos intermedios de *La saga/fuga de J. B.* e *O Triángulo inscrito na Circunferencia*; sen eles, a filiación entre ambas é moi fraca. É un sinal, con certeza, da emancipación do modelo da súa fonte orixinaria; modelo, lembremos, que apenas foi recoñecido como tal en Galiza varias décadas despois da canonización de Cunqueiro e Torrente Ballester.

Por outra banda, achamos que *Bretaña, Esmeraldina* constitúe un esforzo consciente de reorientar o que se convertera no gran proxecto literario da Transición. A febre incoada en volta de 1975 pola consecución dunha novela *longa* que expresase o espírito nacional levou a que Ferrín, produtor de maior capital simbólico do polo da resistencia, concorrese a esa disputa simbólica por alcanzar a *gran novela galega*. Ao cabo, e aínda que hoxe en día *O Triángulo inscrito na Circunferencia* sexa a novela máis vencellada a esa categoría, non foron poucas as voces que consideraron que esa obra non chegaba ao nivel desexado; até o inicio da década de 90 continuaban a ser recorrentes as voces que desde a prensa proclamaban a necesidade dun

⁶⁴⁵ De feito, o autor latinoamericano contemporáneo con maior influencia na obra que nos ocupa é Julio Cortázar, que na altura aínda era frecuentemente lido como máxico-realista. A indistinción entre soño e vixilia ou a posta en paralelo entre dúas historias aparentemente independentes que se acaban afectando son motivos característicos da obra contística do arxentino que Ferrín tamén explorou (en *Bretaña, Esmeraldina*, mais tamén, por exemplo, en “Fría Hortensia”). Véxase, para esta cuestión, Regueira (2007).

magnum opus. Dado o impacto que un produto literario con esas expectativas depositadas —o salto cualitativo esperado da literatura galega en democracia— ía ter sobre os lectores da época, é natural que desde o polo da resistencia se producise unha tentativa de converter *a gran novela galega* nun difusor das ideoloxías propias. Ideoloxías que incluían o independentismo e o marxismo, con certeza, mais tamén unha reivindicación da antropoloxía como disciplina central á identidade e unha visión historicista e tradicionalista da literatura galega.

É neste último ámbito onde colocamos a idea de *corrección* sobre os repertorios herdados, que pode ser entendida como unha evolución na altura do que Regueira denominou *usurpación repertorial*. O *Triángulo inscrito na Circunferencia* e outras obras da altura na mesma xínea mantiveron a idea da galegitude máxica como lexitimador poético, mais perderon o interese polas formas do fantástico galego tradicional —o conto popular e materia de Bretaña— e abandonaron, en xeral, o papel central concedido anteriormente á antropoloxía. Eran manifestacións do fantástico próximas ao RM desetnificado que triunfaba na altura e que describimos en 2.3.3. Aínda cando dependesen e por veces cultivasen a idea dun *Volksgeist* galego decidiran afastarse do modelo romántico de literatura nacional desenvolvido por Galaxia, consistente en que cada pobo nacional debía desenvolver un formato literario que sería, tanto no todo como nas partes, expresión directa da esencia da nación. Facían parte dunha etapa planificadora en que a importación de repertorios era altamente valorizada —aínda que a través do *anosamento*— e a idea de literatura nacional evoluía para un conxunto de textos canonizados sen necesidade do organicismo como concreto narrativo. Mais Méndez Ferrín non só procedía dunha xeración anterior, marcada por debates estéticos e principios planificadores distintos, senón que foi un dos principais actualizadores da idea romántica de *tradición* no seu *De Pondal a Novoneyra*. Non debe sorprenden, por tanto, que o exercicio de corrección ideolóxica que supón *Bretaña, Esmeraldina* afecte tamén ao plano estético. A obra supón un paso cara atrás na evolución acontecida nas relacións entre literatura e antropoloxía e propón recuperar os repertorios marcados da narrativa galega —cabalarías, conto etnográfico, mitoloxía, materia de Bretaña— en contra do progresivo abandono do diferencialismo literario que estaba a ter lugar, o “canto do cisne dunha restritiva visión étnica do comportamento literario” de que falara González-Millán (1994b, 165). Partindo da consciencia de que os novos modelos canonizados en Galiza tiñan unha orixe foránea fácil de identificar, *Bretaña, Esmeraldina* parecía reivindicar que as oportunidades abertas pola vaga de popularidade do marabilloso colonial debían ser defrontadas reivindicando os modelos entendidos como autóctonos e non mediante unha mimese directa das obras máis celebradas do RM.

En conclusión, *Bretaña, Esmeraldina* constitúe unha tentativa de tomar algúns dos aspectos máis innovadores do RM e retrotraelos a estadios anteriores do funcionamento do sistema literario galego. Está presente aquí, con toda probabilidade, un diagnóstico negativo da contemporaneidade literaria e unha proposta en firme de que papel debe de xogar na literatura a galegitude —e que é o que é entendido por galegitude.

4.3.2.5 Unha interpretación do discurso político de *Bretaña, Esmeraldina*. Unha novela independentista ou unha novela sobre o independentismo?

Aínda que nas seccións anteriores fixemos referencia á dimensión ideolóxica do relato principal de *Bretaña, Esmeraldina* —o que acontece na prisión da rúa do Príncipe— até agora fomos salientando aspectos do texto cuxo sentido político estaba implícito e, por tanto, precisaba dun labor reconstrutivo que tentase adxudicarlles unha interpretación posíbel —o espazo, o tempo, os relatos insertos e a poética fantástica. Ímonos centrar agora nas que consideramos ideas principais da novela, na súa maioría postuladas de modo explícito polo narrador-protagonista. A pesar de que estes compromisos son reiteradamente enunciados,

achamos que até agora non foron completamente identificados; feito este en que, de resto, temos de nos deter brevemente.

Bretaña, Esmeraldina constitúe o paradigma da novela galega de compromiso independentista. Éo pola súa extensión, pola súa ambición estética e pola centralidade que concede a esa cuestión. Mais neste papel paradigmático ten tamén a ver, necesariamente, a hexemonía alcanzada polo unionismo —incluso dentro do propio nacionalismo organizado— e a case total ausencia doutros textos narrativos que compartisen o seu albo político; en particular, textos que, como este, tentasen conxugar ese aspecto co experimentalismo estético. Por falta de obras próximas que lle servisen de contraste ideolóxico, a novela de Méndez Ferrín foi percibida como unha tomada de posición exclusivamente independentista; cando era, na realidade, algo máis: unha aposta sobre o *como* concreto do proceso de autodeterminación. Non axuda a visualizar eses compromisos máis sutís o feito de que o narrador enuncie unha e outra vez o seu diagnóstico da relación actual entre Tagen Ata e Terra Ancha; a explicitude destes momentos leva a pasar por alto outros que son igualmente relevantes para comprendermos a mensaxe global. Dado que no contexto literario inmediato o nacionalismo literario perdera a súa vella centralidade no campo literario galego, e en xeral os campos europeos se mostraban resistentes a conceder capitais a textos concibidos como ‘heterónomos’, a claridade con que figura o independentismo de *Bretaña, Esmeraldina* resultaba aínda máis incomún e, por iso mesmo, abouxaaba outras voces presentes no texto.

O narrador-protagonista desta novela está empeñado, efectivamente, na independencia de Galiza, e realiza unha dura crítica ao seu encaixe autonómico coevo no Estado Español. Mais, fóra isto, é esa a mensaxe principal da novela? A verdade é que sería difícil de manter. Tal e como defendemos anteriormente, o protagonista non experimenta ningunha evolución ao longo da novela en relación á súa militancia independentista; esta, simplemente, permanece idéntica. Tampouco xoga un papel polémico nos diversos enredos da trama, todos relacionados coa vida cotiá nun cárcere. Amaury é perseguido, encarcerado, torturado e isolado polas súas ideas, mais isto fala dun determinado réxime político e non da idoneidade ou necesidade desas ideas. Deixando fóra os episodios de corte historicista, a maioría de *estorias* non encenan procesos de liberación nacional —ao menos non sen a chave extratextual e semioticamente inmotivada proposta polo autor. *Bretaña, Esmeraldina* está indubidabelmente escrita desde un lugar de enunciación independentista, mais esa non é a mensaxe que visa transmitir. É, por outras palabras, unha novela sobre o independentismo mais non exactamente unha novela independentista.

Nota Angueira no “Prólogo” (2007, 12) que *Bretaña, Esmeraldina*

Encerra o posicionamento ideolóxico (político e mesmo literario) da nova corrente política nada naqueles anos e enfrontada á dirección da UPG, primeiro, e logo á do BNG [UPG-liña proletaria]. Tal posicionamento atópase xa perfilado no *Chamamento aos compañeiros de UPG e a tódolos comunistas de militancia nacional*, coñecido como *Documento dos 16 folios*. Redactado entre febreiro e abril de 1977, criticáanse aquí as posicións políticas dos denominados “coroneis”, a dirección da UPG: non é comunista, non é proletaria, despreza o movemento sindical en favor do campesinismo, milita nun patriotismo esencialista que remite a Vicente Risco (Mordrel, Amaury Lebesgue) e, aínda que utiliza o concepto de autodeterminación, deriva cara un autonomismo “de facha contestataria”.

Eis, aquí si, unha descrición posíbel do posicionamento político da novela: un ataque directo ao rumbo emprendido polo principal partido político de referente nacional galego. E, con efecto, son varios os lugares onde esa crítica comparece. O máis evidente é o apuntado por Angueira

nesa cita, mais se reproducirmos ao completo o fragmento o escopo da crítica é un bocado menos claro:

Lúa sobor de todo en azerrata e intereseime moi vivamente polas narracións dun autor, cuxo nome non lembro, especializado en novelar a vida social da burguesía claudicante de Tago Ata nos tempos míticos do vello líder Ulm Roan que, comprado polas forzas inimigas, case que lograra hai trinta ou corenta anos liquidar a potencia revolucionaria do separatismo, facéndoo dexenerar en simple autonomismo de facha contestataria pero reducido á participación ritualizada nas eleccións autonómicas que periodicamente programaba a nova República de Terra Ancha a fin de distraer as inquietudes radicais da nación asoballada. (Méndez Ferrín 2007, 283-284)

Parece claro —dándonos por bo o paralelo Ulm Roan / Ramón Piñeiro— que os inimigos focados son, por unha banda, “a burguesía claudicante” e, por outro, o “vello líder Ulm Roan”. Tal e como está construída a estrutura semántica da acusación, non hai ningunha axencia nin, por tanto, ningunha culpa declarada que recaia sobre o “separatismo” dexenerado en “autonomismo”. Ao contrario, o proceso de ‘dexeneración’ é responsabilidade exclusiva de Roan / Piñeiro. Esa maneira de describir os acontecementos políticos previos dificulta, aliás, saber cal é o grupo político submetido á crítica. Tanto como o BNG como o PSG-EG poderían ser, en 1987, os acusados. Moi en particular, poderían sê-lo os galeguistas independentes do PSdG, pois eran estes, ao cabo, quen procedían do sector político-cultural artellado en torno a Galaxia. Postular unha continuidade entre eses grupos e o BNG da altura parece arriscado, por canto o principal elo transmisor entre ambos era o propio Méndez Ferrín. Así parece confirmalo o feito de que noutro momento da obra fale deses sectores como os “entreguistas de Ulm Roan” (318). Algo semellante acontece co outro pilar hermenéutico en que se apoia Angueira, o capítulo centrado no Partido Nacionalista Bretón, interpretado polo crítico como unha acusación de ‘esencialismo’ risquiano ao modelo de nacionalismo desenvolvido polo BNG. Xa nos debuzamos anteriormente sobre os problemas interpretativos que podían derivar de ler sob eses parámetros o episodio e de darlle unha excesiva centralidade. *Bretaña, Esmeraldina* fai parte duns presupostos ideolóxico-discursivos que de feito constituían consensos simbólicos en todo grupo da resistencia: da UPG inicial, da UPG-LP e das distintas estruturas políticas a que ambas irían dando lugar. Proba de que as acusacións de piñeirismo, campesinismo ou esencialismo facían parte dunha troca ritualizada de agresións e non dunha diverxencia real no funcionamento do referente de identidade nacional é que o Partido Galego do Proletariado⁶⁴⁶ aínda definía a nación segundo claros parámetros primordialistas:

ter idioma e territorio propios, economía de signo diferenciado e uns hábitos psicolóxicos particulares reflexados nunha comunidade de cultura. Nós estamos seguros de que Galicia posee un idioma e un territorio propios, temos unha psicoloxía unha [*sic*] maneira de nos comportar propia, de xeito que constituímos unha unidade antropolóxica e cultural nidiamente diferenciada. Somos, pois, unha nación. (citado en Rios Bergantinhos 2002, 31)

Debemos recordar, neste sentido, que após as cisións dentro da UPG no ano 1981 comezara unha tentativa de reunificación do nacionalismo que movera os seus principais competidores —o GC-OLN, en que estaba integrado Ferrín— cara posturas conciliadoras coa súa antiga organización. Un clima de bo relacionamento entre organizacións, este, que duraría moi pouco

⁶⁴⁶ Trátase do partido político constituído polos membros escindidos da UPG (UPG-LP) e que, pouco despois, deu lugar a Galiza Ceive (Organización de Liberación Nacional). O propio Méndez Ferrín fixo parte das tres estruturas políticas.

—até inicios de 1983— mais que retornou no ano 1988 coa segunda tentativa de reunificación e a fundación da FPG. O treito temporal que media entre 1983 e 1988 está marcado pola relación polémica entre ambas as organizacións —BNG e GC-OLN—, mais o certo é que o cadro de debate e mesmo de troca de acusacións non era xa o do *Documento dos dezaseis folios* de 1977 (Rios Bergantinhos 2002, 53-89).

Nada do afirmado quere contradicir a lectura de Angueira sobre eses momentos do texto. É moi plausíbel, con efecto, que a identificación do obxecto da crítica de Méndez Ferrín sexa a correcta. O que pretendemos argumentar é que eses momentos son puntuais, tanxenciais e, de resto, pouco claros. Por outra banda, non teñen unha codificación directa no avanzo da trama —no cárcere do Príncipe non se produce nin se intúe, por exemplo, un confronto entre presos políticos autonomistas e independentistas. De novo: se *Bretaña, Esmeraldina* versa sobre o malogramento dun movemento nacional, por que o único momento da trama que se centra na cuestión é unha das alucinacións? Esa crítica, pois, existe; mais non é o seu obxectivo central.

O principal estruturador da trama, como é común nas novelas de cárcere, é a idea de fuga; debemos, por tanto, procurar que conflitos implica esta fuxida e cales son as resolucións que permiten ultrapasalos. Até o capítulo 11, en que Amaury é torturado pola sección psiquiátrica da prisión, o protagonista é isolado do resto de presos políticos; permanece, pois, nunha completa ignorancia sobre as militancias artelladas dentro do cárcere. É nos interrogatorios onde, ao ser inquirido pola existencia das “Redes Escarlata” comeza a ser consciente de que existe un proceso político en decurso que conecta prisión e mundo exterior. A partir dese momento, a trama da novela céntrase nas tentativas de crear un movemento unificado dentro do cárcere capaz de subverter o seu poder e levar a cabo unha fuga multitudinaria. É nesta segunda metade da novela onde os posicionamentos políticos do autor se tornan máis evidentes.

A pesar de que o nome de “Redes Escarlata” acabaría dando lugar, andado o tempo, a un grupo de intervención político-cultural de carácter independentista vinculado á propia FPG (Lourido 2014), non parece ter chamado a atención da crítica o feito de que, na novela, as Redes non teñen como obxectivo prioritario a autodeterminación de Tagen Ata, pois

engloban tanto asociados da Resistencia de Tagen Ata, como revolucionarios de Terra Ancha e mais presos comúns. Eu mesmo [o líder da célula en que participa Amaury, Spartakus] son un fillo de Terra Ancha; non son membro da Resistencia de Tagen Ata, aínda que comparto os seus principios. (Méndez Ferrín 2007, 318)

Son, pois, unha organización *ad hoc* de persoas presas con distintas traxectorias e militancias, unidas baixo a premisa de que, nun escenario tan desfavorábel como o da prisión, é preciso formaren unha comunidade de intereses que una aqueles que compartillan unha mesma opresión e un mesmo inimigo. Non é difícil intuír nestas Redes Escarlata unha proposta de acción política para a Galiza coeva: a unión das esquerdas nunha *fronte* común. A principal tomada de posición política da novela é a defensa da colaboración entre sectores revolucionarios españois e galegos; non é un ataque contra o nacionalismo autonomista, senón contra a división da esquerda en distintos partidos en función do seu referente nacional. Mais do que no terreo das ideas políticas, debate no terreo da praxe da dinámica de partidos e de alianzas estratéxicas. Como veremos, as conexións entre *Bretaña, Esmeraldina*, o que se converterá no manifesto da Frente Popular Galega na década seguinte —a *Posición Luís Soto*— e as Redes Escarlata —actúantes, ao cabo, como *think tank* da FPG— non son casuais: fálanos da centralidade da novela de Ferrín á hora

de establecer un modelo de praxe política no que era, na altura, o principal partido político abertamente independentista⁶⁴⁷.

Fixemos referencia en varias ocasións ao feito de que, a pesar da influencia no texto dos modelos literarios didácticos, Amaury non experimentaba ningunha evolución ideolóxica nin tiraba ningunha aprendizaxe produtiva. Mais hai unha excepción que debe ser comentada, pois supón a moral a extraer da historia global. No primeiro encontro do protagonista coas Redes Escarlata este reacciona violentamente contra a idea de facer parte dun grupo en que está integrado, e en posición de lideranza, o inimigo nacional:

- ¡Un militante da Resistencia de Tagen Ata, un bretón ademais, non pode aceptar a chefatura dun nacional de Terra Ancha!

Fixose un silencio molesto. Rachouno Spartakus e pareceume adiviñar que sorría por baixo da súa máscara.

- A Resistencia de Tagen Ata respalda este plan das Redes Escarlata e ti debes obedecer e abandona-las túas estúpidas reminiscencias patriótico-burguesas. Ti debes obedecer á Ita [Irmandade de Tagen Ata], os teus.

Montei en cólera ao ouvir aquela acusación tantas e tantas veces inxustamente proferida polas esquerdas anarquistas de Terra Ancha. Púxenme de pé e lanceime [...] Ludwig Mariano [...] derruboume en terra. [...] Incorporeime un pouco máis serenado, e con vergoña polo meu arrebatado irracional. (Méndez Ferrín 2007, 321)

Neste fragmento aparecen apuntadas dúas notas que os capítulos posteriores van subliñando. Por unha banda, as reticencias políticas de Amaury son paixonais, irracionais e infantís, e móvenos a se comportar dun modo inaxeitado para un verdadeiro militante. Por outra banda, Spartakus comeza a perfilarse como gran figura moral, transmisor do modelo de conduta correcto para un revolucionario⁶⁴⁸. De aí que a idea de que a separación entre militancias nacionais é un resto do patriotismo burgués, que aparece aquí aínda formulada de modo dialoxístico, vaia ser confirmada de modo monolóxico cando Spartakus emerxa como a principal voz autorizada.

Hai nestas seccións de fuga cumpridos recursos clásicos para dirixir a imaxinación do lector e ligar desenvolvemento da trama e posicionamento moral. Así, por exemplo, o narrador incide a miúdo na xusta lideranza do revolucionario de Terra Ancha:

Cada pouco tempo Spartakus dábanos palabras de ánimo, e marmuriaba polo baixo ladaíñas interminábeis, nunha melopea seguida e monótona, seguramente relativas ao traballo e tiradas do folclore estepario de Terra Ancha. Xa non sentía antipatía por aquel home misterioso e aceptaba con franqueza a súa autoridade, emanada das Redes

⁶⁴⁷ De feito, é posíbel prolongarmos o paralelo e lermos outras das tomadas de posición da novela como ilustracións de puntos programáticos da *Posición Luís Soto*. Así, aínda que os métodos das Células Lins Leabertkolm sexan brutais e condenábeis, Amaury debe unirse a eles, pois non ten potestade para intervir na relación que manteñen outros sectores da fronte coa loita armada: “Unha vez pactada a base de actuación común, os compoñentes da Fronte terán liberdade de manifestación e de discurso: en política cultural, internacional, en propaganda e difusión de principios, incluíndose o dereito a aceptar a loita armada e ilegal e o dereito a condenala” (FPG [1992] 2013).

⁶⁴⁸ A chave da onomástica aquí escollida pode atoparse nunha intervención do propio autor en 2008 con motivo do 20 aniversario da FPG: “Un filósofo comunista francés de hoxe, Alain Badiou, un xenio do noso tempo, di que a humanidade coñeceu Spartacus como signo da emancipación dos escravos fronte ao Imperio que outros consideran exemplo de cultura e nós, ao pé do monte do Facho de Donón, cifra do oprobio. Logo o xénero humano fundou na Comuna de París o principio de esperanza dun horizonte vermello e comunista. Lenin e a revolución soviética abriron unha era que rematou co afundimento do socialismo real. E aquí estamos nós, nunha nova xeira, nunha idade de ferro, dispostos, en Galicia, coa FPG, e en todo o mundo, a traballar sen esmorecemento ningún por unha Galicia nosa, nova, popular e democrática; isto é, comunista, independente e republicana” (Méndez Ferrín 2008).

Escarlata e, polo tanto, da Resistencia de Tagen Ata que as apoiaba e quen sabe se as dirixía finalmente. (324)

Repárese, aliás, na vinculación indirecta entre Terra Ancha/España a través do folclore “estepario”, que procura orientar o lector para que considere a unión entre galegos e españois como unha vinculación entre nacións étnicas distintas —herdanza da vella consideración primordialista de España como unha nación popular castelá advida en imperio, xa apuntada en 3.2.3. Nos momentos en que un Amaury delirante encarna Amaury Lebesgue, subordinado de Olier Mordrel, mentres o grupo está a cavar o túnel, Spartakus é representado como o guía espiritual que afasta Amaury do nacionalismo racista:

- ¿Mordrel? ¿Estás a falar de Olier Mordrel, ti? Dime, Keranflec’h, ¿coñeces ti a Olier Mordrel?

A través da máscara, á incerta luz das lanternas, puiden ver moi claramente unha ollada de fogo e odio. Reproducíuseme a antipatía por Spartakus, o fillo de Terra Ancha.

- ¿E que se coñezo a Olier Mordrel? ¿A ti que che importa? Trátase dun parente de meu, de Guingamp. En realidade, máis do que parentes, as nosas familias son amigas desde mediados do século pasado.

Mentía eu con descaro, certamente, Mentíalle eu, polo foder, ao Spartakus, que semellaba coñecer moi ben a Olier Mordrel e que seguramente o odiaba, por algunha razón da que eu non era en absoluto sabedor. Pro eu non podía tolerar que un tipo de Terra Ancha, por revolucionario que fose, se interferise na miña relación con Bretaña. (333-334)

Todo o capítulo 15, construído sobre o modelo da *tentación*, mostra un Amaury seducido polas posicións étnicas e racistas; esa situación narrativa, localizada no mundo sobrenatural, é posta en paralelo cos acontecementos da fuga, en que Amaury dubida entre colaborar ou non coa esquerda de referente nacional español. Ao subaixo e a través do paralelismo a novela introduce a idea no lector de que a desconfianza da colaboración entre os partidos da nación dominante e da dominada é un síntoma posíbel de xenofobia ou etnicismo que debe ser depurado na formación militante. Cando as Redes Escarlata rematan o túnel e saen para a superficie, descubren que hai un delator no grupo e que os carcereiros estaban a esperar por eles; Spartakus decide sacrificarse loitando cos OPA para os outros poderen voltar de modo seguro para as súas celas. Ese sacrificio proba a superioridade moral do líder, confire a boa vontade dos revolucionarios de Terra Ancha e disipa as dúbidas sobre a lexitimidade da unión de ambas as esquerdas⁶⁴⁹.

O contraataque da institución carceraria desartella temporariamente as Redes Escarlata e, durante un longo período, Amaury acredita que a resistencia foi definitivamente desactivada.

⁶⁴⁹ Debemos apuntar, no entanto, que hai un elemento que podería dificultar a nosa interpretación dos eventos principais da novela. Case ao final da obra, morto Spartakus e desartelladas as Redes Escarlata, unha conversa entre o protagonista e a “Chefe de Servizos”, Menina Nhadron, insinúa que Spartakus podería ter sido un dos moitos infiltrados que imposibilitaron a fuga: “-¿Spartakus? ¿Foi talvez Spartakus o elemento infiltrado? [...] – Non debe importarche iso, Amaury —proseguíu en ton conciliador, mentres voltaba a me atuar. O caso é que as Redes Escarlata non existen xa” (Méndez Ferrín 2007, 400). Pouco despois é suxerido que Spartakus podería ser o Imam da prisión (411). A existencia desta simple posibilidade enturba a autoridade moral de Spartakus; no entanto, esa revelación parcial acontece moito despois e non supón unha emenda aos contidos ideolóxicos transmitidos: Amaury non reflexiona máis sobre ese feito e, por tanto, non renuncia ás ensinanzas extraídas da súa experiencia nas Redes Escarlata, que continuará a profesar. Mesmo cabería aducir que a traizón releva a figura virtuosa de Spartakus pois, aínda que fose un infiltrado, decide protexer os seus compañeiros. Se tomamos por boa a insinuación de que Spartakus é o Imam Ohumkl, aliás, identificamos o revolucionario coa outra personaxe máis positivamente connotada da novela.

A partir do capítulo 18, porén, aparecen os sinais dun novo proceso de organización revolucionaria nun contexto micro e macropolítico absolutamente diverso. Despois da derrota das Redes Escarlata o colectivo dos presos comúns tomou o poder organizativo, chefiados agora polo líder carismático Lins Leabertkolm,

desencantado do resultado da colaboración cos presos políticos, quer coa Resistencia de Tagen Ata, quer cos revolucionarios de Terra Ancha [...]. Lins Leabertkolm, e as Células que levan o seu nome e que dirixen os seus amigos, deploran, sobre todo, o espírito pacifista das Redes Escarlata. [...] os Ira atópanse a punto de copar todo o poder na Prisión de Príncipe, e tamén en todo o resto das prisións autonómicas de Tagen Ata e mesmo da nosa metrópole de Terra Ancha. (400-401)

En paralelo, o proxecto de converter a prisión nun gran módulo de seguridade atopa a resistencia dos Oficiais de Prisións Autonómicas —que ven nese movemento un recorte do seu poder— e dos “corpos especiais, como eran os de Médicos, Imams e outros” (391) —que entenden a transformación como autoritaria e contraria aos dereitos humanos. En síntese, os membros do funcionariado que anteriormente eran fieis á institución carceraria están agora dispostos a participar da súa subversión, e buscan dunha persoa que sirva como ligazón cos presos políticos, papel que desenvolverá o propio Amaury. Por tanto, agora o nacionalismo independentista xa non só colabora coa esquerda nacional unitaria, senón que se encontra en franca minoría dentro dun grupo cuxas aspiracións non son prioritariamente políticas. As ordes da Resistencia de Tagen Ata son as seguintes:

- A consigna é esta: apoiar os comúns en todas as súas accións. Mesmo nas máis selvaxes e bárbaras, que sabemos que se preparan. A resistencia está a accelera-la loita armada, no exterior. Asimesmo lanzará unha campaña pola amnistía que terá como obxecto debilitar o goberno republicano e maila xunta militar que en breve vai substituílo. Nunha palabra: nós *agudizarémo-las contradicións* e contribuiremos á subversión da orde social apoiando as Células Lins Leabertkolm, mesmo se elas non nos queren no seu seo. (421; itálicos nosos)

Esas “contradicións” a agudizaren correspóndense cun determinado escenario político exterior:

As forzas republicanas atópanse desmoralizadas, e a súa potencia real está máis e máis erosionada por factores que, en resumo, serían: o movemento grevístico das zonas industriais, portuarias e mineiras, inspirado naturalmente polos revolucionarios bolcheviques metropolitanos; a contestación dos estudantes radicais, dirixidos polas distintas fraccións anarquistas e trotskistas, que mantén en estado de alerta permanente as nosas principais cidades; finalmente, e sendo con certeza o factor disolvente de meirande importancia, o movemento de liberación nacional de Tagen Ata, que non se conforma coa autonomía que lles outorgamos e que está a recuperar a loita armada.

[...] O poder da República é practicamente inexistente. A república é hoxe, na realidade, arrafé deses fillos da grande puta dos militares e dos iluminados. Non tardará moito en ser verdadeiro o seu poder. (412-414)

O aquí proposto é, repárese, que a independencia definitiva de Tagen Ata —quere dicir, Galiza, Bretaña ou calquera nación sen Estado— pasa pola vinculación da súa liberación nacional á conversión do Estado dominante actual en Estado socialista. Dada a debilidade actual do nacionalismo debe ser priorizada a participación con todo tipo de movementos contestatarios que surxiren no Estado; considerando, como discutiremos despois, que sexa cal for o referente do Estado socialista permitirá a autodeterminación das nacións dominadas. Trátase, como é

evidente, dunha evolución da teoría política do marxismo de liberación nacional a consecuencia da relevancia que o maoísmo comezou a ter no entorno ideolóxico do autor; así, a unificación de todas as *contradicións secundarias* nunha soa forza que mude finalmente a *contradición principal* levará a todas seren resolvidas como consecuencia. É tamén de xorne maoísta, ao noso parecer, á incorporación como parte do suxeito revolucionario de novas camadas sociais: alén de proletarios *Bretaña, Esmeraldina* engade estudantes, campesiños, funcionarios, moínantes e vadios, tal e como vimos en seccións anteriores.

Feita esta exposición dos nós narrativos e das solucións ideolóxicas propostas na trama principal da novela, podemos comezar a desenvolver as súas implicacións políticas en maior profundidade. Achamos que a lectura de *Bretaña, Esmeraldina* non debe ser apenas acompañada, como mantiña Angueira, do *Documento dos 16 folios*, senón tamén da *Posición Luís Soto*⁶⁵⁰, manifesto que se convertería no centro da estratexia política da FPG desde 1992. Repárase en que, aínda que este último é posterior, está máis próximo no tempo á obra que nos ocupa do que *Chamamento aos compañeiros de UPG e a tódolos comunistas de militancia nacional* (1977). O texto fora inicialmente publicado n'*A Trabe de Ouro* e ía asinado por diferentes intelectuais entre os que se contaba o propio Méndez Ferrín; moitos deles tiñan en común o feito de teren participado no grupo *Espiral*, antigo voceiro de GC-OLN que acabara desvinculándose da organización. “Este documento será asumido posteriormente pola FPG como texto propio e, a maioría das mulleres e homes assinantes entrarán a militar na organización independentista” (Rios Bergantinhos 2002, 123-124); alén disto, parte dos asinantes da *Posición Luís Soto* conformaron máis tarde as *Redes Escarlata*; cuxo nome, como vimos, fora tomado da novela que nos ocupa. Con efecto, as propostas da *Posición Luís Soto* poden ser lidas como desenvolvementos programáticos do que *Bretaña, Esmeraldina* xa formulaba como situación narrativa:

Atopámonos nun intre de bancarrota subxectiva dos principios comunistas e de perigo real de que a esquerda nacionalista galega, derrotada polo fascinio da reacción tinxida de independentismo no Leste, camiñe por vereas acrícticas de patriotismo simples. [...]

Ausentes os partidos nacionalistas dos centros de poder local e do parlamento español, desde a morte de Franco os que substitúen non teñen vontade política nacional e non adoptan medidas enerxéticas e vigorosas para frear a destrución da lingua e da cultura galega que, a pesar da autonomía, atópanse en recuo constante e evidente no descenso acelerado da transmisión xeracional do idioma entre pais e fillos. Por outra banda, o descenso da natalidade e o envellecemento da poboación asegura a destrución a prazo fixo da lingua e do universo moral e simbólico que ela vehícula [*sic*]. Por se fose pouco, a crise pesqueira, a crise do sector naval e a súa reconversión, diminuíron o número de traballadores ao mesmo tempo que se ameaza cunha “sistematización” da aldea galega que reducirá o número dos labregos con terra, mentres que os proletarios rurais serán seguramente expulsos das terras que traballan.

Atopámonos nesta fin de século, perante a ameaza dunha Galicia máis vella, coa lingua refuxiada nas idades avanzadas, con menos obreiros, labregos e mariñeiros ca nunca. Trátase, pois, dunha conxuntura que debe ser tratada politicamente con métodos excepcionais, intensos e resolutivos. Trátase da nosa supervivencia como nación e cara ao futuro. (FPG [1992] 2013)

⁶⁵⁰ Asinado por Anxo A. Amado Rico, Darío Xohán Cabana Yáñez, Marina Luz Fandiño Rodríguez, Moncha Fuentes Arias, Xosé Manuel García Crego, Carmen Graña Penedo, Alfonso Iglesias Famar, Xosé Telmo Lodeiro, Rosa López Fernández, Xosé Luís Méndez Ferrín, Manuel Outeiriño, Xosé Lois Romero Falque, Xosé Manuel Salgado, Francisco Sampedro Ojeda, Francisco Sebio Peña.

Este diagnóstico sobre a urxencia da situación política galega —e a posibilidade da desaparición do nacionalismo da política parlamentaria— é de feito o que motivaba *Bretaña, Esmeraldina* como obra de intervención. Non por acaso, a solución proposta por ambos os textos é idéntica:

Propoñemos este modelo: un organismo que sexa federación de partidos e algo máis. Nel incluíranse de modo nato o PCLN/FPG, o BNG, o PSG-EG e a APU. Xunto a estas formacións políticas, estableceríase o modo orgánico de participación de todos os comunistas e patriotas de esquerda activos pero desorganizados partidariamente. Moi especialmente, na Fronte terían un peso fundamental a CXTG e a INTG (ou a confederación CIG), así como organizacións de propietarios rurais como Comisións Labregas e movementos culturais, sociais, estudantís, veciñais. Unha vez pactada a base de actuación común, os compoñentes da Fronte terán liberdade de manifestación e de discurso: en política cultural, internacional, en propaganda e difusión de principios, incluíndose o dereito a aceptar a loita armada e ilegal e o dereito a condenala.

A base de actuación [*sic*] da federación de partidos e outros organismos será un Programa Común pactado polos partidos da esquerda nacionalista antes citados e mais pola CIG (ou pola CXTG e a INTG, segundo o momento), en pé de igualdade. Isto sería a nódoa fundamental que definiría os límites do Programa Común que, nunha segunda fase, se abriría á totalidade das forzas sociais para a súa discusión.

Neste intre do proceso *incorporaríanse ao proxecto, en pé de igualdade, os partidos de esquerda de dirección española que asuman o Programa Común. Referímonos a PCPG, EU, Inzar, PCE(R),...* (FPG [1992] 2013; itálicos no orixinal)

Anos despois, o propio Ferrín sintetizaría do modo seguinte o centro propositivo da *Posición Luís Soto*:

Rendéndolle homenaxe a Lois Soto e ao seu espírito frentepopulista, os manifestantes expuñan a necesidade dun grande polo político que englobase a totalidade da esquerda en Galicia, a nacionalista e a que, sendo de organización española, defende o dereito de Galicia á súa autodeterminación e independencia. (Méndez Ferrín 2012)

Na realidade, a cuestión de cal era a relación desexábel cos partidos políticos de referente español viña sendo un dos elementos centrais de diferenciación entre os repertorios da UPG/BNG e da UPG-LP/PGP/GC-OLN —e, aliás, unha das causas de confronto. Na etapa de reunificación do nacionalismo político que comezou no 1981 GC-OLN colocaba este punto, o deber de “estabelecer-se a unidade de acción com a esquerda estatal rupturista”, como unha das súas aspiracións “de máximos” (Rios Bergantinhos 2002, 56) para o posíbel acordo. Do mesmo modo, nun artigo publicado en 1982 n’*A Nosa Terra* en nome de GC-OLN declarábase que

A presenza leal, inequívoca, de forzas de esquerda de dirección estatal ao noso lado⁶⁵¹, échenos de satisfacción e abre a perspectiva de emancipación hipotética que tales forzas poden levar adiante respecto da súa dependencia española, se é que sabemos discutir con elas a liña estratéxica nacional-popular que conduce ao socialismo e ao comunismo. (citado en Rios Bergantinhos 2002, 55)

A *Posición Luís Soto*, que pasou ao imaxinario político galego como principal representante da estratexia frentista-inclusiva, diferenciábase das tomadas de posición anteriores no papel asignado a ese principio político. Este estaba presente, como vimos, na tradición do

⁶⁵¹ Refírese ao apoio á petición de amnistía para os membros de Loita Armada Revolucionaria presos en 1980.

nacionalismo independentista galego, mais ocupaba un lugar periférico dentro do conxunto total de repertorios. A partir da *Posición Luís Soto*, e por causa da urxencia política detectada, a colaboración coa esquerda estatal pasaba a converterse na principal aposta estratéxica para conseguir a chegada do socialismo e a independencia de Galiza. Esta mudanza nas prioridades, prenunciada por *Bretaña, Esmeraldina*, modificaba o escenario principal en que era situado o decurso político (o Estado ía substituíndo o territorio galego) e canonizaba algunhas das transformacións discursivas que foran producíndose na pasaxe da década de 80.

O proceso de decantación ideolóxica experimentado polos distintos grupos escindidos da UPG orixinaria tiña entre as súas características máis salientes o distanciamento progresivo do concepto de *nacionalismo* —xa o *Documento dos dezaseis folios* prefería falar de “comunistas de militancia nacional-popular galega” (UPG-LP [1977] 2000, 337)—, unha maior énfase na independencia fronte as propostas federalistas/autonomistas do BNG e unha atenuación clara da idea de conflito nacional. Levaban así ás súas últimas consecuencias os principios teóricos que xa estaban na UPG e que revimos anteriormente; quere dicir, a hipótese de que Galiza é unha nación na medida en que é unha clase, e que é oprimida por outra nación en tanto que é outra clase —habitualmente referida como ‘capital monopolístico español’. Ese diagnóstico comezou a producir conclusións novas non presentes no cadro inicial; por exemplo, que o conflito nacional podería desaparecer se España se constituír como Estado socialista. Toda vez que é resolvido o conflito de clases, España xa non ten *intereses obxectivos* na integración de Galiza, e por tanto aceptará de boa vontade a súa independencia. A colaboración entre partidos e militancias de distinto signo nacional xa non era un obstáculo, senón unha vía para acelerar a chegada dese momento utópico, dadas as carencias do nacionalismo político galego da altura. Estas dificultaban que Galiza puidese levar a cabo autonomamente unha revolución comunista e independentista nun escenario descrito, de consún co resto de grupos ideolóxicos do campo cultural galego, como próximo ao momento apocalíptico da desaparición dos inventarios culturais verdadeiramente galegos.

Hai aquí unha análise enormemente imperfecta do funcionamento dos procesos de construción nacional en xeral e, máis en concreto, do español en particular, que se ve agravado pola mediación de certos repertorios da tradición marxista que explicaban a nación como un epifenómeno. Os grupos políticos concitados en torno á FPG adherían á idea de que o nacionalismo español permeaba apenas as forzas conservadoras, e que era un resultado das súas posicións de clase. Se, con efecto, os intereses das clases son obxectivos e antagónicos entre si, e o interese da clase burguesa é a integración de Galiza en España, entón o interese obxectivo da clase operaria española *só* pode ser independentista. En contraste, a idea dun nacionalismo non-comunista pasou a converterse nun dos principais referentes de oposición na *Posición Luís Soto*, que chamaba á “Crítica do aplauso acrítico aos movementos nacionalistas, moitos deles anticomunistas” (FPG [1992] 2013). A diferenciación entre movementos nacionais en virtude da súa adhesión ao comunismo desbotaba algúns dos repertorios máis sólidos para lexitimar á nación, quer aqueles asentados na vontade popular, quer os centrados na idea de soberanía⁶⁵²; desbotados, con certeza, por faceren parte dos inventarios político-filosóficos liberais. O problema é que rexeitar eses principios e simultaneamente tentar afastarse dunha concepción étnica do nacional deixaba a nación sen principio de lexitimidade nin posibilidade de ser teoricamente definida⁶⁵³.

⁶⁵² “Todo indica que estas formacións se debaten na ambigüidade típica das posicións contradictorias das camadas medias en situación histórica desnortada. ¿Como explicar de outro modo a súa indefinición nacional? Ambas non se declaran nin estratéxicamente pola independencia de Galicia, ambas apostan por *algo tan vago como a ‘soberanía nacional’*, ambas non se definen verbo da República” (FPG [1992] 2007; itálicos nosos).

⁶⁵³ Unha opinión máis elaborada sobre o asunto do propio Méndez Ferrín pódese achar no seu “Descenso ao Pego Negro”, onde expresa a súa opinión por boca de Hrosvita: “A partir da década dos cincuenta, cando obviamente existía a URSS, os

Talvez esta falta de alicerces en que soste a aliás minguada concepción do nacional contribúa a explicar por que en *Bretaña, Esmeraldina* reaparecen constantemente os motivos do canon identitario romántico. A visión esencialmente formalista do social acaba precisando do auxilio dun primordialismo cultural que sirva como causa primeira da diferenza nacional. Pois se, con efecto, a contradición de clase é resolvida, e a opresión nacional —de monopolios nacionais españois *sobre* o proletariado nacional galego— desaparece, desaparece tamén a lexitimidade última da independencia: integrada ou non nun outro Estado, a relación entre Galiza e España xa non podería ser de natureza colonial. É por iso que debe haber unha diferenza irredutíbel que manteña o dereito a independencia do territorio galego, e esa base ten de ser antropolóxica —a pesar das reiteradas críticas ao *esencialismo* presente no resto de sectores políticos. Non sorprende, así, que a *Posición Luís Soto* falese da cuestión lingüística en termos como os seguintes: “Defensa intransixente da lingua, ao tempo que se defende a cultura nacional, evitando o tratar a primeira como *un código desencarnado da sociedade*”, “o descenso da natalidade e o envellecemento da poboación asegura a destrución a prazo fixo *da lingua e do universo moral e simbólico que ela vehícula [sic]*” (FPG [1992] 2013; *italicos* nosos).

En todos estes puntos que vimos ilustrando co auxilio do manifesto político, *Bretaña, Esmeraldina* está sorprendentemente próxima dos ideoloxemas colocados pol’*O Triángulo inscrito na Circunferencia* e, de feito, algúns dos tropos con que ambas os presentan son comúns. Por exemplo, e embora apareza nun lugar secundario, está tamén a crítica á separación partidista das esquerdas: “O teu avó [Amaury Sindicalista] era belo e mozo aínda cando, *amargurado polas disensións internas*, se tirou a vida e o pitiño de ouro choutou da súa faltriqueira” (77; *italicos* nosos)⁶⁵⁴. Con certeza, as teses piñeirianas do entrismo e o frentismo de Méndez Ferrín alicérganse en epistemoloxías e parámetros políticos absolutamente opostos, mais conforman un poderoso consenso que se estende entre boa parte dos sectores políticos: que o nacional non constitúe un elemento fundamental da política, e que por tanto non debe separar os movementos emancipatorios e as súas militancias. No caso do polo da resiliencia, a nación é un feito de natureza cultural e, por tanto, independente de seu da esfera política. No caso da postura ferriniana, é un subproduto territorializado da loita de clases, *contradición secundaria* que, así que a contradición principal sexa resolvida, estará destinada a desaparecer: pois na nación española xa non existirá un *interese obxectivo* en mantela no seu Estado.

Do mesmo modo, as posicións frentistas que o autor comezou a colocar con *Bretaña, Esmeraldina* apelan ao que denominamos, ao analizarmos a novela de Freixanes e a incidencia dos novos patriotismos españois de esquerda, “nostalxia republicana”. No artigo xa citado que o autor publicara para rememorar a *Posición Luís Soto* e a figura histórica que lle dera nome, apuntaba directamente para o vencello entre as posicións frentistas que inaugurara *Bretaña, Esmeraldina* e o recordo do Frente Popular da Segunda República Española:

movementos de liberación nacional de AAAL diron lugar á emerxencia de moitos estados. Lumumba e logo o Che dixérono moi claro: a estratexia anti-imperialista [...] consistía en irlle talando gaxos ao polvo, até deixarlle só a cabeza para destruíla. Logo, o inimigo aprendeu a lección e fomentou o nacionalismo, nalgún caso residual de fascismo de pre-guerra, nas principais repúblicas e nacionalidades non rusas da URSS como táctica conducente ao afeblecemento e extinción (como así foi) do socialismo real. Mesmo inventou (nalgún caso da nada) nacionalismos sobre as querelas relixiosas e tradicionalistas do conxunto serbo-croata oque lle serviu para esfarelar Yugoslavia. [...] Como di Balibar, o nacionalismo é plástico: Hitler era nacionalista, Ho-Chi-Minh tamén” (Méndez Ferrín 2000, 138)

⁶⁵⁴ Outro exemplo posíbel: “– Por que Lins Leabertkolm non quere contactos cos presos políticos, sexan dos nosos sexan revolucionarios de Terra Ancha? [...] – Coida[...] que non somos capaces de dirixir algo importante, dada a nosa falta de coordinación. O fillo de puta está no certo. Ademais, sabe que nós esixiríamos crítica e discusión de métodos que atentarían contra o absolutismo do seu liderato” (Méndez Ferrín 2007, 419).

Lois Soto era ousado na escisión e férreo na polémica. Pero sempre pensaba que, despois da separación, clarificadas as posicións, vén a unidade. Pediu unha e outra vez a unidade da esquerda e do nacionalismo. [...] A idea de Fronte Popular, de unidade de todas as forzas antifascistas, absolutamente de todas, era a fórmula que a súa xeración considerou válida para frear o avance dos fascismos. Na memoria de Soto estaba gravado a ferro quente un capítulo da historia de Europa. Aquel no que vemos que os socialistas alemáns non quixeron facer Fronte Popular contra o partido nazi e este, así, ocupou o poder. Tamén Lois Soto tiña sempre presente que os pobos de “España” se mantiveran firmes ante os avances do fascismo entre 1936 e 1939 porque a República estaba gobernada por unha Fronte Popular. (Méndez Ferrín 2012)

Tal e como *O Triángulo inscrito na Circunferencia, Breaña, Esmeraldina* contribuía a difundir modelos teóricos do nacional inexactos, inespecíficos e, sobre todo, altamente contraproducentes para o desenvolvemento dun proceso de *nation-building* alternativo ao oficial. Máis en concreto, dificultaba comprender o funcionamento dos novos nacionalismos españois de esquerda que ían asentando na década de 1980 e adoptaba os seus marcos como memoria política propia e programa de acción futura. O feito de estes parámetros seren comúns a polos ideolóxicos tan diferentes como os representados por Freixanes e Méndez Ferrín permitiu que tivesen circulación, a través de distintos canais, en sectores culturais distintos e con obxectos preferentes de consumo cultural distinto. Ese diagnóstico común de fondo permeaba así nichos onde os produtos culturais do competidor non poderían entrar ou, ao menos, non serían admitidos como elementos válidos para a construción identitaria. Convertíanse, logo, nunha forma de política absolutamente consensuada e, por iso mesmo, exteriorizada en gran medida do centro do debate político.

4.3.2.6 Conclusións

Ao longo deste capítulo fomos incidindo no carácter epilodal de *Breaña, Esmeraldina*, pedra de toque que mostra a periclise dos modelos literarios máis valorizados nos 80, a interiorización da autoimaxe ancestral por parte de todos os grupos políticos e a evolución do nacionalismo independentista para novas formas de estratexia revolucionaria.

A novela que vimos analizando funciona como unha instantánea precisa do momento en que o que chamamos RMG torna imposible de identificar. É certo que esa corrente nunca chegara a ser codificada sob un carimbo unívoco, e que apenas podía ser rastrexada como unha continuidade de repertorios entre distintos autores unificados pola influencia de García Márquez e Torrente Ballester. Mais mesmo ese elo fraco rompeu en *Breaña, Esmeraldina*, que tentaba devolver o fantástico galego a un ideal de autoctonía que xa non era posíbel —a pesar de que acabaría dando lugar a importantes reelaboradores emparentados tamén co RM, como Darío Xohán Cabana.

A novela funciona como sinal de clausura ou esgotamento do RMG, mais tamén baliza o apagamento da *gran novela galega*. Anteriormente vemos a renuncia á historicidade presente na obra como un sinal de continuidade coa vella identidade epistemicamente marcada —non-racional, fantástica, rural, premoderna, etc. Mais tamén poderíamos entender este desinterese como froito das limitacións do período autonómico, cadora máis evidentes. A historia galega, incompartecente nos currículos escolares, desatendida nos medios de comunicación públicos e limitada a espiritualización esteticista por parte da administración política, revelábase inviábel como proxecto fundante dunha nova identidade. Existía, ao cabo, un historicismo nacional moito máis forte que fora —e estaba a ser— sucedidamente incorporado en toda a poboación galega.

Tal e como foi notado polos estudos máis relevantes da literatura da década de 80 (de González Millán 1994b e 1996 a Vilavedra 1995 e 2000b), a produción narrativa deste período

mostraba compromisos cunha visión espiritualista do nacional e antropoloxizante da cultura que logo pasarían a competir con outros máis modernos e epistemicamente neutros. Sería arriscado concluír, porén, que esta laicización —aliás, decorrida apenas na produción restrita do xénero narrativo— respondese a unha verdadeira mudanza nos parámetros que codificaban a nación. Ao contrario, o mantemento dun diferencialismo de base popular, fomentado desde a institución literaria española durante todo o franquismo e modernizado grazas ao RM a partir da canonización de Cunqueiro, debeu influír no bo suceso da rexionalización identitaria acontecida no mesmo período. Polo seu carácter duplamente excéntrico —experimental, independentista— *Bretaña, Esmeraldina* sérvenos para confirmar até que punto eses modelos discursivos permearon toda a produción cultural galega: non ficaron restritos ás obras encargadas de transmitir os ideais dos sectores hexemónicos senón que, de feito, chegaron até as propias marxes políticas. Impregnaron, por tanto, todas as formas de identidade galega —políticas e culturais, rexionais e nacionais, independentistas e autonomistas. A novela de Méndez Ferrín é un mapa preciso dos límites do que era politicamente pensábel cara o final da década de 80.

Mais o valor da obra para a nosa tese non é apenas testemuñal. Tanto como *La saga/fuga de J. B.* ou *O Triángulo inscrito na Circunferencia*, esta novela constitúe unha importante entrada na historia das ideas políticas galegas e na difusión e consolidación do que foi e é a galegitude autonómica. É, por tanto, unha peza chave na historia da nacionalización narrativa galega, en particular da poboación máis comprometida co nacionalismo político. Fóra iso, a coincidencia nos parámetros profundos de obras escritas desde polos político-culturais moi diversos debeu coadxuvar á limitación discursiva do nacionalismo galego. Se tomamos en conta o empeñamento político do autor e o seu enorme capital simbólico, mesmo cabería concluír que a aparición en *Bretaña, Esmeraldina* de ferramentas e tropos anexos tamén ao rexionalismo galego en proceso de hexemonización serviu para fortalecer os seus parámetros basais. *Bretaña, Esmeraldina* sérvenos hoxe para conferir as limitacións da discursividade política nos anos 80, con certeza; mais, na altura, serviu para construír eses mesmos límites.

Non hai lugar mellor para detectarmos os consensos culturais operantes que no tratamento concedido pola novela á estratexia de alianzas e, en suma, ao futuro desexábel do independentismo galego. A aposta táctica pola unidade entre esquerdas de distinto signo nacional —fóra da súa maior ou menor operatividade táctica ou da súa idoneidade ética— é un sinal incontestábel do enfraquecemento do pensamento nacional galego. Ou, ao envés, é un sinal da infiltración do nacionalismo banal español en todos os sectores políticos galegos e dunha incapacidade global para comprender o novo proceso de nacionalización española que surxiu coa chegada do novo réxime. As ferramentas tiradas do marxismo e das teorías da dependencia e da colonialidade interna serviron, sen dúbida, para actualizar un inventario político-discursivo avellentado e para introduciren unha dimensión claramente emancipatoria nun movemento nacional non sempre ideoloxicamente definido. Mais, ao mesmo tempo, crearon un panorama conceptual incapaz de defrontar as transformacións políticas en decurso, comprender o funcionamento real do conflito nacional e, en fin, establecer un cadro operativo para fundamentar os dereitos políticos demandados.

As ideas máis lúcidas e produtivas de entre as surxidas nun movemento nacional, por demais, non sempre consistente no teórico, esvaecíanse. Desaparecía a argumentación clara e autosuficiente que tamén estivera no xerme do novo nacionalismo: “Nós non pretendemos que Galicia seña unha nación. Galicia xa é unha nación. [...] queremos que Galicia exerza o dereito que lle corresponde a toda nación e en boa democracia: o dereito á autodeterminación dos pobos” (UPG 1964, 3). Progresivamente subordinada a outros fins, convertida en instrumento, restrita por un sistema de condicións priorizadas e, finalmente, esperada como resultado lóxico

da revolución socialista en España, o independencia ficaba gravemente limitada por unha tradición nacionalista cuxo fulcro teórico romántico foi capaz de sobrevivir a todas as mudanzas sociopolíticas do século XX.

5 CONCLUSIONS

At the beginning of this PhD thesis we established a series of hypotheses and objectives and proposed an argumentative plan to prove the former and achieve the latter. After having presented the results of our investigation, we proceed to elaborate a synthesis of the conclusions we have extracted. With this last section we intend to compound a global view of the reasonings developed in previous chapters and verify to what extent we have confirmed our initial hypotheses.

Our argumentative starting point was to state that magical realism served—at least in its original State contexts—as a nationalization tool. Magical realism built an abstract and reified image of all the ethnic communities in Latin America that were different from the dominant ones. From the beginning of this literary trend with Alejo Carpentier's "Prólogo" of *El reino de este mundo*, Latin American magical realism included a theoretical discourse which aimed to link the indigenous peoples of the continent to an ancestral past. Furthermore, it aimed at precluding their acceptance as equals in the modern present present, and limiting their cultural identity to the ritual repetition of the features originally described by ethnographers. We proposed to call this an *ancestry reservoir*. The ontological-fictional structure of magical-realist texts was made to match the anthropological description of Latin American subaltern peoples: two worldviews—modern and ancestral—linked to two fictional worlds—natural and supernatural. Both dichotomies are remarkably asymmetric: the modern view is able to expel its Others, and the natural world is able to *deauthenticate* (Doležel 1999) those fictional events that do not match with its rules. Because of its international success, magical realism managed to legitimise and spread its *topoi* in Latin American contexts. In doing so, it contributed to naturalising and concealing forms of symbolic violence and cultural expropriation; namely, it kept the debate about self-determination rights out of sight.

Through our historical review of the academic reception of magical realism and its international success, we discovered that the *ancestry reservoir* had played a fundamental role in the constitution of the critical and popular views of the aforementioned style at least until the 2000s. We concluded that the exotic view of indigenous people created by Carpentier was at the basis of most of the principal studies dedicated to analysing this literary trend. The high degree of epistemological credulity that characterised the North American and European reception of the phenomenon had allowed the combination of magical realism with a progressive frame taken from postcolonial theory. The previously mentioned internal reification of the Other was taken as a positive hybridization capable of challenging the monological modern worldview. Since this moment, magical realism was considered not only as anti-colonialist, but as purposefully anti-nationalist.

Our point of view is, in fact, the opposite. We first tried to demonstrate our hypothesis by showing the adjustment of the poetics to the kind of nationalist fiction studied by Anderson (2006), Jameson (1986b) and Moretti (2003a). And second, we also tried to display the influence of ethnocultural nationalism and cultural revivalism in the first theoretical and narrative incarnations of magical realism. This is particularly clear regarding the use of fantasy, which is, in fact, the romantic-nationalist literary mode *par excellence*. Based on these results, we modified the postcolonial hypothesis to explain the emergence of magical realism models in a literary system: the determining factor is not (exclusively) the existence of a colonial past,

but an ethnotyping frame which presents one community as rural and premodern. As a consequence derived from the restriction established in Carpentier's original theory—that the use of supernatural repertoires would only be valid when it proceeds from an archaic *Weltanschauung*—, solely literary systems viewed as archaic were legitimised to import magical-realist literary models.

In order to understand the early application of magical realism and the *ancestral reservoir* to the Galizan context we ought to trace back the origins of supernatural themes in the Galizan cultural and literary systems as well as the connections with the Galizan nation-building process. Based on this, we conclude, at the end of chapter 3, that the classic Galizan literature/fantasy literature equation appeared, in fact, quite late. Instead, that equation was the final result of a long conceptual reformulation performed by different literary elites.

From the beginning of the *prefiguration* (Sela-Sheffy 2002) of a Galizan national literature—even before the recovery of the Galizan language as a literary medium—, fantasy models exerted a great attraction on Galizan narrators. Among authors prior to the regionalist generation, literary modalities characterised by Galiza's epistemic subalternity was a common preference—namely through *Costumbrismo*, gothic fiction and ethnographic-based fantasy. This predilection for the aforementioned repertoires was subordinated to another identity discourse: the widespread assumption that Galizan people naturally—even racially—had a romantic outlook. On the one hand, this self-image introduced the Galizan nation into an identity, aesthetic and philosophical framework attached to non-rational, non-universal, non-modern, non-political dimensions. And on the other hand, it allowed literary elites to elude a different stereotype, this one being much more threatening to their political projects: the idea of Galiza as a rural and peasant nation. Indeed, despite the efforts of these intelligentsias, this representation was what ultimately prevailed, and the first fantasy narrative work published in the Galizan language—*A Campaña de Caprecórneca*—was based on the supposed peasant roots of all Galizan-born writers.

The conversion of supernatural themes into the main *repertoire rule* (Torres Feijó 2004) of the Galizan literary system took more than half a century to be completed. Contrary to what is usually believed, it was not the “Círculo Nós” that canonised these models. Narrators who began to publish their works between 1916 and 1936 progressively showed more and more interest in fantasy literature, but we could not find any attempt to establish a tight and univocal connexion between Galizan literature and fantasy at this time, although it is true that the pre-war cultural system was a suitable field to initiate this type of strategy.

The pre-war Galizan national movement aimed to radicalise cultural difference using the ethnographic description of peasant peoples, who became its main imitation model in order to build a new national identity. The interest in fantasy themes derived from this identity frame—matching its popularist, anti-modernist, intuitionist preferences. One of the most striking consequences of this paradigm shift was the consideration of urban peoples as non-Galizan or only partially Galizan. This reframing had, in fact, a not so clear political motivation. The powerful penetration of Spanish banal nationalism in coastal urban areas, and even among the Galizan national movement leaders, caused national identity to be defined in terms that were complementary to a Spanish identity devoid of cultural content. The clear differentiation of one identity realm for each nationalism enabled a desirable form of conviviality, making their domains complementary and not oppositive. Galiza would then be the depositary of the cultural attributes—atemporal, spiritual, organically related between spirit and people—and Spain would remain the true political nation—undiscussed holder of sovereignty and state structures. These initial difficulties in understanding Spanish national projects and translating the Galizan cultural dimension into political, self-deterministic reivindications would remain in subsequent

iterations of the Galizan national movement, and would affect Galizan literature —namely the posterior uses of fantasy and historical narratives.

Even recognising the contemporary bias towards fantasy literature, we must stress two key conclusions that contradict the established view of the period: first, imaginative poetics was one among multiple possibilities prefigured —and not the central one; second, at the time there was still no steady correlation between the Galizan nation and supernatural literature. Our research suggests that it was Ramón Piñeiro who created the theory of Galizan fantasy. We then propose to read the aesthetical framework he developed between 1950 and 1960 as an “invention of tradition” (Hobsbawm and Ranger 2000). The Galizan literary field under Francoism was, at the very least, defective, but it had two promising resources: an author, Álvaro Cunqueiro, valuable enough to act as a nucleus for the imagined tradition, and a considerable number of fantasy works written in previous decades. Reinventing Galizan literature was the natural way to take advantage of the available assets. Piñeiro’s strategy of converting supernatural into the main repertoire rule was a huge success until the 90’s, and even nowadays serves as a hermeneutical key for understanding the literary past.

The theory we have called “lyrical idealism” [*idealismo lírico*], following a suggestion from Piñeiro himself, established a deep connection between the preference for fantasy themes and the Galizan *Volksgeist*, which was kept safe by progressively scarcer remnants of Galizan agrarian society. In a magical-realist fashion, Piñeiro proposed that true Galizan literature could not differentiate real from the unreal, due to the fact that the traditional *Weltanschauung* could not either. Given the proximity of this thesis to the anthropologically based claims made by Alejo Carpentier, it is not strange that Piñeiro’s theory was recycled as the foundation of a new magical realism from the 70’s onwards.

This was the point of departure for what we have called, following Wallerstein (1992) and Huggan (2001), an *exotic geoculture circuit*. By this expression we refer to a network of publication, consumption and canonization of narrative works from peripheralised literary systems in centralised literary systems. This network ended up imposing a very restrictive repertoire rule, selecting solely those models that fitted the exotic, colonial imaginary fostered by the metropolis —in our case, ethnic-based fantasy literature. When the auto-exotification as internationalization strategy reached the peak of its popularity with *Cien años de soledad* at the beginning of 70’s, agents situated in very different literary fields decided to use it as a way to achieve European recognition.

The Galizan case was part of this magical realism world wave, although it exhibits some salient differences. In contrast with the paradigmatic example of Salman Rushdie —for whom the use of this style warranted international success—, Galizan authors’ access to the circuit was mediated by another literary system. The ethnic and aesthetic tropes of magical realism were initially applied to Galizan literature by the institutions and the critique of the dominant system. The process took the following path. In the first place, the consideration of Álvaro Cunqueiro as a magical-realist was encouraged by the Spanish prize system and quickly spread in the Spanish cultural sphere around the year 1968. As a consequence, the vision of Galiza and Galizan people as an *ancestry reservoir* started to gain popularity. Secondly, *La saga/fuga de J. B.* was canonised as an explicit reply to *Cien años de soledad* (1972). Lastly, in a third moment (1980-1990), a wave of awards for Galizan authors with no historical precedents began, deeply conditioning the repertoires chosen within the Galizan literary system in the period.

Although the agencies and causalities operating throughout the duration of this process were identical, there were diverse emphases in each moment. Cunqueiro’s re-canonization initiated by the Grupo Destino and soon accepted by Spanish institutions was due to the need

to erect a barrier that could contain the popularity of the Latin American ‘boom’. Furthermore, it was a profitable opportunity to create a new market niche in the Spanish literary system: one aimed at readers with low cultural capital but cultural capitalization interests. It was the beginning of what we have called *high middlebrow*. The systematic application of the key-term *precursor* to Cunqueiro shows that Spanish institutions tried to recuperate the international literary prestige that had been lost in favour of Latin America. This fact was read at that moment as a national and imperial defeat. However, the dominance of realism and rationalist repertoires in the description of Spanish national identity —namely in its literary deviations—, in addition to the historical rejection of the peasantry, prevented the execution of an auto-exotification in the vein of Carpentier. Paradoxically, for Cunqueiro to be a Spanish magical-realist, he then must be non-Spanish, non-rational, non-modern; indeed, he must be Galizan. At this point, the aesthetical and anthropological frame developed by Ramón Piñeiro to understand Cunqueiro’s poetics was reused in Spanish public sphere and by Galizan cultural elites as true magical-realism.

The cultural tension created in Spain by the ‘boom’s’ reception rose before the arrival of *Cien años de soledad* and nourished colonial anxieties in a state still self-defined as an empire. This Latin American novel would be universally read in subsequent years as the central masterpiece of all Spanish-language literatures. *La saga/fuga de J. B.* was framed in the first years of its appearance as a Galizan/Spanish *Cien años de soledad* and, thus, an unequivocal proof of the capacity of Spanish literature to compete with its Latin American rivals on equal terms. Torrente Ballester’s book also had the guarantee of having been written by a Galizan author: it was not a copy or an imitation, but a novel that incorporated the Galizan primitive *Weltanschauung*, the last one remaining in the Spanish state.

During this historical process of exotification which began in the late 60’s, the importance of keeping Galizan identity out of the political realm played a significant role. This key factor would gain importance as the years passed. The Spanish State and its institutions had to face the reorganization of the Galizan national movement in 1963-1964. The UPG, although initially weak, was capable of spreading the idea that Galiza was a nation and had self-determination rights. The party was indeed moving other cultural elites, less prone to political agitation, to promote a nation-building process. In this context, encouraging a primitivist, folkloric view of Galiza was decisive in depoliticizing national identity. As had already happened before the Spanish Civil War, the connection of Galizan identity with differential settings —in the vast majority attached to marked and pejorative attributes— entailed its fusion with a new form of dual, hybrid Spanish nationalism —that we have called, following Núñez Seixas (2018), *plurality patriotism*.

The establishment of the aforementioned circuit connecting Galiza and Spain was one of the fundamental steps towards depoliticizing the new national movement. The quantity and value of the symbolic capital granted by the Spanish literary field to Galizan authors in the 80’s is unparalleled: more than a third of all Galizan narrators awarded with the Spanish National Literature Prize for Narrative are concentrated between 1980-1985 —five out of ninety-six years. The kind of novel to receive the prize was clearly inspired by Latin American magical realism. This exceptional Spanish canonization meant that, in a decade marked by the pursuing of new repertoires and niches in the Galizan literary system, a lot of the available social energies were mobilised to obey and replicate Spanish official aesthetic criteria —which, as we have concluded, aimed to exoticise Galizan identity. Nevertheless, the result exceeds mere imagological terms, since it also produced a profound diminution in *systemic sovereignty* (Torres Feijó 2000), and contributed to a process of co-optation by rival elites. We posited that the concession of a high capital to Galizan writers in Spain served to attract these intelligentsias

to unionist positions, ensuring their loyalty to the new political regime and their public defence and promotion of it in the following years. In general terms, the Spanish Ministry of Culture and Sport and other related cultural-planning agencies managed to create a simulacrum of national recognition reduced to the literary field that was pervasive enough to co-opt rival national intelligentsias.

In chapter 4.3 we have argued that the official, vertical ethnotyping process also conditioned the Galizan national movement. We read the choices made by different Galizan parties committed to ideas of self-determination—or even secession—as deeply influenced by those Galizan representations that were common in the Spanish public Sphere: a rural, pre-modern and superstitious land, different from Spain precisely through being attached to an immemorial past. From our point of view, although the depiction of Galiza as a colony made sense in the early 60's as a tool to achieve self-determination, maintaining that frame in the following decades was counter-productive for the national liberation movement. This is because, although unintentionally, it spread discourses attached to the *ancestry reservoir* and followed the old equation of Galiza = peasant society. At the same time, Spanish nationalism was capable of nationalising already modernised places like coastal cities, in which a large part of the total population was concentrated, in a very effective manner. In summary, *ancestry reservoir* discourses were effective in conditioning the most organised and engaged Galizan intelligentsias to stay attached to self-images that would no longer be useful for mobilising the Galizan population or explaining the contemporary national conflict.

The principal consequences of the arrival of magical realism in the Galizan literary system that are verifiable in the political sphere included, therefore, the assimilation of Galizan cultural elites and the weakening of self-deterministic discourses. Moreover, there were other types of outcomes, related to history and caused by the representations of the past executed in contemporary historical novels. Following the Latin American magical realism model, all three texts studied in this PhD thesis acted as *archival fictions* (González Echevarría 2011) or *historiographic metafiction* (Hutcheon 1995), that is, novels that present national histories in a parodical fashion and that show historiography as a political and creative act. This trend towards demystification could be progressive in national-State contexts, but in post-Francoist Galiza, it was mobilised to preclude the articulation and diffusion of an independent history.

La saga/fuga de J. B. was the first novel to apply these epistemological inquiries to the Galizan context, and was aimed at two different receptors, to whom different messages were sent. On the one hand, it worked as a national epic centered on the political independence of a small village against the backdrop of centralised Spanish power. On the other hand, it was a corrosive satire about sub-statal national movements, focusing on their attempts to forge a historical autonomous narration. Briefly, Torrente Ballester's novel displayed the enduring existence of a homogenising violence exerted by Spain and recognised certain rights for Galiza—those related to cultural difference. However, he denied any base for a separate historical existence, indeed conceiving Galiza as destined to belong to Spain.

In *O Triángulo inscrito na Circunferencia*, Víctor F. Freixanes employed the successful model developed by Torrente Ballester, highly valued in the Galizan cultural system, to satisfy the contemporary expectations for a *great Galizan novel*. Doing so implied erasing any track of political conflict between Galiza and Spain as well as creating a new metahistorical structure—alien to the traditional narratives developed since the 19th century, organised around the scheme of domination/liberation. Freixanes' novel connected with leftist proposals for a new Spanish political memory, centered on the Spanish Constitution of 1812 or the Second Republic; in his view, Galizan national aspirations would only be fulfilled when Spain became modernised—that is, ruled by progressive parties. Moreover, Freixanes ended up denying any

possibility of creating valid discourses about the past and considering all historiography as a form of political manipulation —making no differentiation between dominant and dominated histories.

Lastly, we used Xosé Luís Méndez Ferrín's *Bretaña, Esmeraldina* to study a possible version of the *great Galizan novel* elaborated by the *resistance pole*. Strikingly, the differences with the other two case studies are not so glaring. The de-historisation of Galizan identity and its substitution by myths or the defence of popular fantastic literature as a basis for the nation revealed that the central Galizan independentist novel was deeply attached to a culturalist vision of nationalism. Our analysis of the most prominent political features of *Bretaña, Esmeraldina* showed how the weakness of the national movement was causing a loss of expectations in Galizan self-determination capabilities. This novel acted as the starting point for a new strategical project: to join forces with Spanish leftists to achieve a Spanish Socialist Republic which would permit Galizan independence when class struggle disappears once for all. We stated that, although *Bretaña, Esmeraldina* is a deeply engaged text, it reveals the issues present in the national movement's theoretical inventories and its difficulties in fighting present-day Spanish hetero-images.

To sum up, we conclude that we have called Galiza magical realism, a fantasy-historical fiction developed in Galiza between 1972 and 1987, worked in a way that was opposite to how classical national allegories did. In a period like this, characterised by political indeterminacy, when new social agents were demanding discourses through which to read the present, Galizan magical realism played a key-role: it accepted and naturalised the *ancestry reservoir*, refused the creation of an independent historical discourse, upheld Galiza's integration within the Spanish State —although as a first step towards future independence, in Ferrín's case— and, in general, obfuscated the possibilities of a correct understanding of the current Spanish-Galizan national conflict.

BIBLIOGRAFÍA

- Adorno, Theodor W. e Max Horkheimer. 2007. *Dialéctica de la Ilustración*. Traducido por Joaquín Chamorro Mielke. Madrid, Akal.
- Ahmad, Aijaz. 1987. "Jameson's Rethoric of Otherness and the 'National Allegory'". *Social Text* 17: 3-25.
- 2000. *In Theory. Classes, Nations, Literatures*. Londres / Nova York: Verso.
- Ainsa, Fernando. 1991. "La reescritura de la historia en la nueva narrativa latinoamericana". *Cuadernos Americanos* 28: 13-31.
- Aldama, Frederick Luis. 2003. *Postethnic Narrative Criticism. Magicorealism in Oscar "Zeta" Acosta, Ana Castillo, Julie Dash, Hanif Kureishi and Salman Rushdie*. Austin: University of Texas Press.
- Aldea, Eva. 2011. *Magical Realism and Deleuze. The Indiscernibility of Difference in Postcolonial Literature*. Londres: Continuum.
- Alonso Nogueira, Álex. 2014. "Meditación de inverno. Para unha lectura política do Libro II de *Sempre en Galiza*". *Grial* 202: 40-51.
- Amell, Samuel. 1992. "Tradición y renovación, un difícil balance en la novela española actual". *Crítica hispánica* 14: 5-11.
- Anderson, Benedict. 2006. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londres / Nova York: Verso.
- Angueira, Anxo. 2007. "Prólogo" en Xosé Luís Méndez Ferrín, *Bretaña, Esmeraldina*, 7-15. Vigo: Xerais.
- 2009. *A espiral no espello. Bretaña, Esmeraldina e o sistema literario galego*. Vigo: Xerais.
- Andrade Cernadas, Xosé Miguel e Anselmo López Carreira (2020). *O Reino medieval de Galicia. Crónica dunha desmemoria*. Vigo: Xerais.
- APU [Assembleia do Povo Unido]. 2000. "Anteprojecto de Constitución Galega". En *Para unha Galiza independente. Ensaíos, testemuños, cronoloxía e documentación histórica do independentismo galego*, coordinado por Domingos Antón García Fernández, 398-410. Santiago de Compostela: Abrente Editora.
- Araújo Branco, Isabel. 2008. "A recepción do realismo mágico na literatura portuguesa contemporánea". Disertación de mestrado (Universidade Nova de Lisboa).
- Archilés, Ferrán. 2017. "¿Una nación *invertida* o diversa? La nación española en el largo siglo XIX". En *Procesos de nacionalización e identidades en la Península Ibérica*, editado por César Rina Simón, 75-93. Cáceres: Universidad de Extremadura.
- Arnaldo, Javier. 1994. "Introducción". En *Fragmentos para una teoría romántica del arte*, 9-41. Madrid: Tecnos.
- Arnds, Peter. 2009. "Günter Grass and Magical Realism". En *The Cambridge Companion to Günter Grass*, editado por Stuart Taberner, 52-66. Cambridge: Cambridge UP.
- Arrighi, Giovanni. 1999. *El largo siglo XX: dinero y poder en nuestra época*. Traducido por Carlos Prieto del Campo. Madrid: Akal.
- Arroyo Redondo, Susana. 2012. "Autorrepresentación en la obra de Torrente Ballester". *Revista de Literatura* 147 (74): 277-298.
- Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths e Helen Tiffin. 2002. *The Empire Writes Back. Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. Londres / Nova York: Routledge.
- eds. 2003. *The Post-Colonial Studies Reader*. Londres / Nova York: Routledge.
- Asturias, Miguel Ángel. 2018. *Hombres de maíz*. Madrid: Alianza.
- Auerbach, Erich. 1998. *Figura*. Traducido por Yolanda García Hernández y Julio A. Pardos. Madrid: Trotta.

- Balibar, Étienne. 1991. "La forma nación". En *Raza, nación y clase*, 135-167. Madrid: Iepala.
- Beiras Torrado, Xosé Manuel. 1972. *O atraso económico de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- Bhabha, Homi K. 2002. *El lugar de la cultura*. Traducido por César Aira. Bos Aires: Manantial.
- 2000. "Introduction: narrating the nation". En *Nation and Narration*, editado por Homi Bhabha, 1-7. Londres / Nova York: Routledge.
- Bajtín, Mijail M. (2019). "Hacia 'una novela de educación'". En *La novela como género literario*, traducido por Carlos Ginés Orta, editado por Luis Beltrán Almería, 131-245. España: Editorial Universidad Nacional, Real Sociedad Menéndez Pelayo, Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Barabás, Alicia M. 2000. "La construcción del indio como bárbaro: de la etnografía al indigenismo". *Alteridades* 10 (19): 9-20.
- Barthes, Roland. 1987. "El efecto de realidad". En *El Susurro del Lenguaje*, 210-219. Traducido por C. Fernández Medrano. Barcelona: Paidós.
- 2001. *S/Z*. Traducido por Nicolás Rosa. Madrid: Siglo XXI.
- Basanta, Ángel. 2001. "Gonzalo Torrente Ballester en su rama de abedul (Historia de un largo olvido)". En *Gonzalo Torrente Ballester*, editado por Carmen Becerra, 1-26. Madrid: Editorial Complutense.
- Bauer, Otto. 2000. *The Question of Nationalities and Social Democracy*. Traducido por Joseph O'Donnell. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Becerra, Carmen. 1990. *Guardo la voz, cedo la palabra: conversaciones con Gonzalo Torrente Ballester*. Barcelona: Anthropos.
- 2009. "Mitos y extrañas criaturas en la literatura de Gonzalo Torrente Ballester". En *Gonzalo Torrente Ballester y los escritores nacidos en Galicia*, editado por Magda Potok y Manuel Ángel Candelas Colodrón, 35-48. Vigo: Academia del Hispanismo.
- Becerra, Carmen, e Antonio J. Gil González. 2010a. "Introducción biográfica y crítica". En Gonzalo Torrente Ballester, *La saga/fuga de J. B.*, 7-43. Madrid: Castalia.
- 2010b. "Noticia bibliográfica". En Gonzalo Torrente Ballester, *La saga/fuga de J. B.*, 45-52. Madrid: Castalia.
- Beltrán Almería, Luis. 2019. "La querella del realismo". En *Teoría(s) de la novela moderna en España*, coordinado e editado por Bénédicte Vauthier, 67-83. Oviedo: Genuève.
- Benett, Tony. 1990. "Text in history: the determination of readings and their texts". En *Post-structuralism and the Question of History*, editado por Derek Attridge, Geoff Benington e Robert Young, 63-81. Cambridge: Cambridge UP.
- Benson, Ken. 2001. "Transformación del horizonte de expectativas en la narrativa posmoderna española: de *Señas de identidad* a *El jinete polaco*". En *Spanish Literature: A Collection of Essays*, 301-319. Londres: Garland.
- Beramendi, Justo. 2001. "Os usos ideolóxicos da etnicidade. Comparación dos nacionalismos galego e español". En *Etnicidade e nacionalismo. Actas do Simposio Internacional de Antropoloxía*, coordinado por Xosé Manuel González Reboledo, 285-311. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- 2002. "La competencia entre procesos nacionalizadores en Galicia, 1808-1936. Una primera aproximación". En *Seminario de Historia del Departamento de Historia Social y del Pensamiento Político y del Departamento de Historia del Pensamiento y de los Movimientos Sociales y Políticos de la UNED y la Fundación José Ortega y Gasset*, Documento de trabajo 2008/4. Madrid. Disponible en: <https://www.ucm.es/data/cont/docs/297-2013-07-29-4-08.pdf>. Acceso o 24/03/2019.
- 2007. *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Xerais.
- 2016. *Historia mínima de Galicia*. Madrid: Turner.

- Bermúdez Montes, Mª Teresa. 1996. “Gonzalo R. Mourullo na narrativa galega”. *Anuario de Estudios Literarios Galegos* (1995): 39-61.
- Billig, Michael. 1995. *Banal Nationalism*. Londres / California / Nova Dehli: Sage.
- Birkenmaier, Anke. 2006. *Alejo Carpentier y la cultura del surrealismo en América Latina*. Madrid: Iberoamericana.
- Blumenberg, Hans. 2008. *La legitimación de la Edad Moderna*. Traducido por Pedro Madrigal. Valencia: Pre-Textos.
- 2018a. *Paradigmas para una metaforología*. Traducido por Jorge Pérez de Tudela y Velasco. Madrid: Trotta.
- 2018b. “Terra incognita y universo inacabado”. En *Paradigmas para una metaforología*, traducido por Jorge Pérez de Tudela y Velasco, 93-103. Madrid: Trotta.
- Bould, Mark e Sherryl Vint. 2012. “Political readings”. En *Cambridge Companion to Fantasy Literature*, editado por Edward James e Farah Mendlesohn, 102-112. Cambridge: Cambridge UP.
- Bourdieu, Pierre. 1989. “La ilusión biográfica”. *Historia y fuente oral* 2: 27-33.
- 1998. *La distinción. Criterios y bases sociales del gusto*. Traducido por M^a. del Carmen Ruiz de Elvira. Madrid: Taurus.
- 2000. *Intelectuales, política y poder*. Traducido por Alicia Gutiérrez. Bos Aires: UBA – Eudeba.
- 2002. *Las reglas del arte. Génesis y estructura del campo literario*. Traducido por Thomas Kauf. Madrid: Anagrama.
- 2007. *El sentido práctico*. Traducido por Ariel Dilon. Bos Aires: Siglo XXI.
- Bowers, Maggie Ann. 2004. *Magic(al) Realism*. Londres / Nova York: Routledge.
- Breully, John. 1996. “Approaches to Nationalism”. En *Mapping the nation*, editado por Gopal Balakrishnan, 146-174. Londres / Nova York: Verso.
- Butler, Judith. 2004. *Lenguaje, poder e identidad*. Traducido por Javier Sáez e Beatriz Preciado. Madrid: Síntesis.
- Cabana, Ana. 2013. *La derrota de lo épico*. Valencia: Universitat de Valencia
- Cabrera Varela, Xulio. 1994. “Cambio cultural e identidade colectiva en Galicia”. *Grial* 130: 227-243.
- Cagiao y Conde, Jorge. 2018a. “Federalismo: el olvido de la nación y sus secuelas en la historiografía española”. En *Entre los márgenes. Culturas políticas de izquierda en la España contemporánea*, editado por Jorge Cagiao y Conde, 123-165. Granada: Comares.
- 2018b. *Micronacionalismos. ¿No seremos todos nacionalistas?* Madrid: Catarata.
- Cagiao y Conde, Jorge e Lucía Payero López. 2019. “Justicia lingüística en democracias plurales. Lo que nos enseña la teoría constructivista de la nación”. *Revista de Llengua i Dret* 71: 193-207.
- Calhoun, Craig. 2002. *Nationalism*. Buckingham: Open University Press.
- 2007. *Nations Matter. Culture, History and the Cosmopolitan Dream*. Londres / Nova York: Routledge.
- Calvo Varela, Carlos. 2009. “A ontología política de Ramón Piñeiro”. En *Portal Galego da Língua*, 15 de maio. <https://www.pglingua.org/especiais/dia-das-letras/804-a-ontologia-politica-de-ramon-pineiro>. Acceso o 12/07/2019.
- 2018. “Meirás pós-colonial. Um cenário para a construção do ‘galeguismo’ franquista”. En *Nós Diario*, 11 de setembro. <https://www.nosdiario.gal/opinion/carlos-c-varela/meiras-pos-colonial-um-cenario-construcom-do-galeguismo-franquista/20180801130643071098.html>. Acceso o 21/05/2019.

- Candelas Colodrón, Manuel Ángel. 2008. “Gonzalo Torrente, historiador de la literatura. Estética y poética torrentina a propósito de la crítica literaria en su *Teatro español contemporáneo*”. *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos* 6: 39-48.
- Caño, Xosé Manuel del. 2005. *Conversas con Méndez Ferrín. Historia, literatura, nación*. Vigo: Xerais.
- Capelán Rei, Antón. 1990. “Presencia da obra de Alejo Carpentier en *O triángulo inscrito na circunferencia*, de Víctor F. Freixanes”. *Boletín galego de literatura* 4: 43-57.
- Carbajo Vázquez, Judith. 2016. *El Partido Socialista Galego y el discurso de los derechos del franquismo a la Transición*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- Carvalho Calero, Ricardo. 1984. “Louvança do vinho do Ribeiro”. En *Letras galegas*, 127-131. A Coruña: Associação Galega da Língua. Dispoñíbel en: <https://adiante.gal/louvanca-do-vinho-do-ribeiro/>. Acceso o 14/08/2020.
- 1985. “Um romance histórico: *Amantia*”. *Agália* 4: 375-383.
- 1989. “Ensaio sobre narrativa galega de após-guerra”. *Agália* 20: 418-432. Edición dixitalizada dispoñíbel en: https://bvg.udc.es/indice_paxinas.jsp?id_obra=Ensonaga1&id_edicion=Ensonaga1001&abecera=%3Ca+href%3D%22ficha_obra.jsp%3Fid%3DEnsonaga1%26alias%3DRicardo%2BCarvalho%2BCalero%22+class%3D%22nombreObraPaxina%22%3EEnsaio+sobre+narrativa+galega+de+ap%F3s-guerra%3C%2Fa%3E&alias=Ricardo+Carvalho+Calero&formato=texto. Acceso o 06/08/2020.
- Carpentier, Alejo. 2020. “Prologo”. En *El reino de este mundo*, 5-12. Barcelona: Austral.
- Casanova, Pascale. 2002. *A República Mundial das Letras*. Traducido por Marina Appenzeller. São Paulo: Estação Liberdade.
- Casares, Carlos. 1981. *Vicente Risco*. Vigo: Galaxia.
- 1999. “Recuerdos de Gonzalo Torrente Ballester”. *El Ciervo* 576: 35-37.
- Casas Vales, Arturo. 1994. *Rafael Dieste e a súa obra literaria en galego*. Vigo: Galaxia.
- 2004b. “Catro modelos para a nova Historia literaria comparada. Unha aproximación epistemolóxica”. En *Bases metodolóxicas para unha historia comparada das literaturas da península Ibérica*, editado por Anxo Abuín González e Anxo Tarrío Varela, 45-71. Santiago de Compostela: Servizo de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela.
- 2008b. “Constituição de unha Historia literaria de base sistémica: o sistema cultural como obxecto de análise histórica no programa de investigación de Itamar Even-Zohar”. *Veredas. Revista da Associação Internacional de Lusitanistas* 10: 27-55. Dispoñíbel en: https://digitalis-dsp.uc.pt/bitstream/10316.2/34467/1/Veredas10_artigo4.pdf?ln=es. Acceso o 24/09/2019.
- 2009. “Entre Weimar e Albany. Programa e procesos de Torrente Ballester como historiador da literatura”. *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos*: 13-32.
- 2012. “Sistema/ campo literario e literatura nacional como conceptos historiográficos: Perspectiva sociolóxica perante o caso galego”. *Galia* 21 Issue D: 5-26. Dispoñíbel en: http://www.galicia21journal.org/D/pdf/Galicia21_2_Casas.pdf. Acceso o 01/09/2019.
- 2015. “O modelo homosocial da cultura nacional galega: unha historia crítica da historiografía literaria galega en perspectiva feminista e poscolonial”. *Abriu: estudos da textualidade do Brasil, Galicia e Portugal* 4: 151-157. Dispoñíbel en: <https://revistes.ub.edu/index.php/Abriu/article/view/14299/17555>. Acceso o 04/10/2020.
- 2019. “Iberismos, comparatismos y estudios ibéricos. ¿Por qué, desde dónde, cómo y para qué?”. En *Perspectivas críticas sobre os estudos ibéricos*, editado por Cristina Martínez

- Tejero e Santiago Pérez Isasi, 23-56. Venecia: Edizioni Ca'Foscari. Dispoñíbel en: http://webspersoais.usc.es/export9/sites/persoais/persoais/arturo.casas/DCG/Arturo-Casas_2019_Iberismos-comparatismos-y-estudios-ibericos_Edizioni-CaFoscari.pdf. Acceso o 05/11/2019.
- Casey, Jim. 2012. "Modernism and postmodernism". En *Cambridge Companion to Fantasy Literature*, editado por Edward James e Farah Mendlesohn, 113-123. Cambridge: Cambridge UP.
- Castelao, A. Daniel R. 2014. "Arte e galeguismo". En *Castelao na Academia. Manuscritos no arquivo da R.A.G.*, editado por Henrique Monteagudo, 15-115. A Coruña: Real Academia Galega. Dispoñíbel en: <http://publicacions.academia.gal/index.php/rag/catalog/view/269/270/879-1>. Acceso o 14/03/2019.
- 2017. *Sempre en Galiza*. Vigo: Galaxia.
- Castro Díez, Asunción. 2019. "Hacia la novela de la democracia. Relevo generacional y debate estético en *Ínsula* (1966-1985)". *Siglo XXI: literatura y cultura españolas* 17, 27-59.
- CEPAL (Comisión Económica para a América Latina e o Caribe). 2015. *Os Povos Indígenas na América Latina. Avanços na última década e desafios pendentes para a garantía de seus dereitos*. Nações Unidas: Santiago de Chile.
- CFPG (Consello de Forzas Políticas Galegas). 1976. *Medidas para un programa de goberno provisorio galego. Bases constitucionais*. Acceso o 19 de xuño de 2020, <https://upg.gal/arquivo/textos/>. Acceso o 19/09/2020.
- Chao, Ramón. 2015. "Torrente Ballester, fantástico realista". *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos* 13: 1-6.
- Chanady, Amaryll. 1995. "The Territorialization of the Imaginary in Latin America: Self-Affirmation and Resistance to Metropolitan Paradigms". En *Magical Realism: Theory, History, Community*, editado por Lois Parkinson Zamora e Wendy B. Faris, 125-44. Durham, NC: Duke UP.
- 2003. "Magic Realism Revisited. The Deconstruction of Antinomies". *Canadian Review of Comparative Literature / Revue Canadienne de Littérature Comparée* 30 (2): 429-444.
- Charchalis, Wojciech. 2005. *El realismo mágico en la perspectiva europea. El caso de Gonzalo Torrente Ballester*. Nova York: Peter Lang.
- Chatterjee, Partha. 2008. *La nación en tiempo heterogéneo y otros estudios subalternos*. Traducido por Rosa Vera e Manuel Hernández Asensio. Bos Aires: Siglo XXI.
- Chiampi, Irlemar. 1980. *O Realismo Maravilhoso. Forma e Ideologia no Romance Hispano-Americano*. São Paulo: Perspectiva.
- Clifford, James. 1998. "Sobre a autoridade etnográfica". En Clifford, James, *A experiência etnográfica: antropologia e literatura no século XX*, traducido por Patricia Farias, 17-62. Rio de Janeiro: Editora da Universidade Federal do Rio de Janeiro.
- Colmeiro, Jose F. 2004. "Historia y metaficción en *La muerte del Decano* de Torrente Ballester. Crónica postmoderna de una muerte anunciada". *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos* 2: 135-150.
- Conde, Alfredo. 1981. *Breixo*. Vigo: Xerais.
- 2003. "Gonzalo Torrente Ballester, escritor gallego". *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos* 1: 15-22.
- 2020. *Xa vai o Griffón no vento*. Allariz: Aira.
- Conde Muruais, Perfecto. 1981. "Torrente Ballester: 'La gente dice que mis entretenimientos intelectuales son demasiado complejos'". Entrevista en *El País*, 11 de xaneiro.

https://elpais.com/diario/1981/01/11/cultura/348015604_850215.html. Acceso o 25/12/2019.

- Cooper, Brenda. 1998. *Magical Realism in West African Fiction: Seeing with a Third Eye*. Londres / Nova York: Routledge.
- Cornejo Polar, Antonio. 1989. "Los sistemas literarios como categorías históricas. Elementos para una discusión latinoamericana". *Revista de Crítica Literaria Latinoamericana* 29: 19-24.
- Cortezón, Daniel. 1981. *A Vila Sulagada*. Sada: Ediciós do Castro.
- Criado Martínez, Ninfa. 2004. *Álvaro Cunqueiro: el juego de la ficción dramática*. Madrid: CSIC.
- Crouch, David. 2019. *The Chivalric Turn: Conduct and Hegemony in Europe before 1300*. Nova York / Oxford: Oxford UP.
- Cuba López, Soledad. 2016. *Mitos atlánticos en los mundos de Gonzalo Torrente Ballester*. Tese de doutoramento (Universidade de Vigo).
- Cunqueiro, Álvaro. 1963. "Imaxinación e creación. Notas para unha conferencia". *Grial* 2: 179-184.
- 1983. "Carta que o autor mandou ao Dr. Domingo García-Sabell cando ordeaba iste libro". En *Obra completa en galego* (III), 151-153. Vigo: Galaxia.
- 2019. "El Envés. Galegas Cousas". En *No obradoiro do fabulador. Artigos en lingua galega* (Faro de Vigo, 1972-1981). Editado por Iago Castro Buerguer e Xosé-Henrique Colstas, 324-326. Vigo: Xerais.
- Curiel Rivera, Adrián. 2006. *Novela española y boom hispanoamericano: la construcción de una deontología crítica*. México D. F.: Universidad Autónoma de México.
- Dasilva, Xosé Manuel. 2019. "Panorámica de la autotraducción en Galicia". *Cuadernos de traducción* 39 (3): 291-316.
- Deleuze, Gilles. 2016. *Lógica del sentido*. Traducido por Miguel Morey e Víctor Molina. Barcelona: Paidós.
- Delgado, Luisa Elena. 2014. *La nación singular: La cultura del consenso y la fantasía de normalidad democrática española (1996-2011)*. Madrid: Siglo XXI.
- D'haen, Theo. 1993. "Irish Regionalism, Magic Realism and Postmodernism". En *British Postmodern Fiction*, editado por Theo D'haen e Hans Bertens, 33-46. Ámsterdam: Rodopi.
- 1995. "Magical Realism and Postmodernism: Decentering Privileged Centers". En *Magical Realism: History, Theory, Community*, editado por Lois Parkinson Zamora e Wendy B. Faris, 191-208. Durham, NC: Duke UP.
- Díaz, Janet W. 2001. "Spain's Vernacular Literatures in the Post-Franco Era". En *Spanish Literature: A Collection of Essays*, editado por David William Foster e Daniel Altamiranda, 138-144. Londres: Garland.
- Diéguez Cequiel, Uxío-Bregoán. 2014. *Nacionalismo galego. Desarticulación, resistencia e rearticulación (1936-1975)*. Tese de doutoramento (Universitat de Barcelona).
- Dieste, Rafael. 2014. *Dos arquivos do trasno*. Vigo: Galaxia.
- Doležel, Lubomír. 1999. *Estudios de poética y de teoría de la ficción*. Traducido por Joaquín Martínez Lorente. Murcia: Universidad de Murcia.
- Dolgin, Stacy L. 1991. *La novela desmitificadora española (1961-1982)*. Barcelona: Anthropos.
- Domínguez, César. 2004. "Imaginario e historia literaria. El caso de la Península Ibérica como geografía literaria orientalizada en el marco europeo". En *La literatura en la literatura: actas del XIV simposio de la sociedad española de literatura general y comparada*,

- coordinado por Magdalena León Gómez, 525-532. Madrid: Centro de Estudios Cervantinos.
- 2018. “Transferencias literarias e culturais. *Realismo máximo galego*”. Guía didáctica para seminario universitario (Universidade de Santiago de Compostela).
- Dubert, Isidro ed. 2016a. “A produción das historias de Galicia”. En *Historia das historias de Galicia*, editado por Isidro Dubert, 11-35. Vigo: Xerais.
- 2016b. “Chegar e amolar. O desembarco dos cataláns nas historias de Galicia”. En *Historia das historias de Galicia*, editado por Isidro Dubert, 271-303. Vigo: Xerais.
- Durix, Jean-Pierre. 1998. *Mimesis, Genres and Post-Colonial Discourse: Deconstructing Magic Realism*. Londres: MacMillan.
- Elias, Anwen. 2009. “From Protest to Power: Mapping the Ideological Evolution of *Plaid Cymru* and the *Bloque Nacionalista Galego*”. En *Regional & Federal Studies* 19: 533-557.
- Elias, Norbert. 1989. *El proceso de civilización: investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas*. Traducido por Ramón García Cotarelo. México D. F.: Fondo de Cultura Económica.
- Encinar, Ángeles. 2019. “Entre los cincuenta y los sesenta: la novela y el cuento en dos décadas fundamentales”. *Teoría(s) de la novela moderna en España*, editado e coordinado por Bénédicte Vauthier, 219-232. Oviedo: Genuve.
- Epps, Bradley. 2003. “Questioning the text”. En López de Martínez, Adelaida e Harriet Turner. *The Cambridge Companion to Spanish Novel: From 1600 to the Present*, 193-211.
- Estévez Baliñas, Gonzalo. 2004. “La ‘trilogía fantástica’: una denominación problemática”. *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos*: 97-106.
- Even-Zohar, Itamar. 1990. “Polysystem Studies”. *Poetics Today* 11 (1): 7-94. Disponible en: https://m.tau.ac.il/~itamarez/works/books/Even-Zohar_1990--PolysystemStudies%20%5BPT11-1%5D.pdf. Acceso o 07/19/2021.
- 2002. “Literature as Tools, Literature as Goods”. *Neohelicon* XXIX (1): 75-83.
- 2010. *Papers in Culture Research*. Tel Aviv: Unit of Culture Research, Tel Aviv University.
- 2011. “O Papel da Literatura na Criação das Nações de Europa”. En *Escrever a nação: literatura e nacionalidade (uma antologia)*, editado por Carlos Manuel Ferreira da Cunha, 77-99. Ponte Guimarães: Opera Omnia.
- Faris, Wendy B. 2004. *Ordinary Enchantments. Magical Realism and the Remystification of Narrative*. Nashville: Vanderbilt UP.
- Federici, Silvia. 2004. *Calibán y la bruja. Mujeres, cuerpo y acumulación primitiva*. Traducido por Verónica Hendel e Leopoldo Sebastián Touza. Madrid: Traficantes de sueños.
- Feres Jr., João. 2009. “Reflexões sobre o projeto Iberconceptos”. En *Léxico da história dos conceitos políticos do Brasil*, coordinado por João Feres Jr., 11-24. Belo Horizonte: Editora UFMG.
- Fernández Bravo, Álvaro. 2000a. “Introducción”. En *La invención de la nación. Lecturas de la identidad de Herder a Homi Bhabha*, compilado por Álvaro Fernández Bravo, 11-23. Bos Aires: Manantial.
- Fernández, Carlos. 1998. “A xeración Galaxia: entre o romanticismo e a ilustración”. N’*O feito diferencial galego III. Antropoloxía* (I), coordinado por Marcial Gondar Portasany, 71-80. Santiago de Compostela: A Editorial da Historia.
- 2000. *O vento do espírito. De Vicente Risco a Ramón Piñeiro*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco. 1996. *A xeración Galaxia*. Vigo: Galaxia.
- Fernández de la Vega, Celestino. 2009. *O segredo do humor*. Vigo: Galaxia.
- Fernández Sebastián, Javier dir. 2009. *Diccionario político y social del mundo iberoamericano. La era de las revoluciones 1750-1850. [Iberconceptos I]*. Madrid: Fundación Carolina /

- Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales / Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- Figueroa, Antón. 1988. *Diglosia e Texto*. Vigo: Xerais.
- 2001. *Nación, literatura, identidade. Comunicación literaria e campos sociais en Galicia*. Vigo: Xerais.
- 2015. *Marxes e centros. Para unha socioloxía do campo cultural*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Flores, Ángel. 1995. “Magical Realism in Spanish American Fiction”. En *Magical Realism: Theory, History, Community*, editado por Lois Parkinson Zamora e Wendy B. Faris, 109-117. Durham, NC: Duke UP. 109-117.
- Forcadela, Manuel. 1998. “A narrativa galega contemporánea 1800-1975. Unha perspectiva”. En *Actas das I Xornadas da Literatura Galega en Lisboa*, editado por Xoán Carlos Domínguez Alberte, Begoña Eguizábal Gándara e Amelia Rodríguez Estevez, coordinado por Luís Alonso Girgado, 73-85. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- 2005. *Diálogos na néboa: Álvaro Cunqueiro e Ramón Piñeiro na xénese da literatura galega de posguerra*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Secretaría Xeral de Política Lingüística, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- 2009. *A mecánica da maxia. Ficción e ideoloxía en Álvaro Cunqueiro*. Vigo: Galaxia.
- 2017. “Literatura nacional, literatura mundial. Literatura universal, literatura globalizada”. En *Sobre letras e signos: estudos en homenaxe a Anxo Tarrío Varela*, editado por Armando Requeixo Cuba, 367-384. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Fore, Devin. 2012. *Realism after Modernism. The Rehumanization of Art and Literature*. Cambridge / Londres: The MIT Press.
- FPG [Frente Popular Galega]. [1992] 2013. *Posición Luís Soto*. <http://frentepopular.gl/?p=2004>. Acceso o 2/04/2021.
- Fraguas y Fraguas, Antonio. 1997. *La Galicia insólita. Tradiciones gallegas*. Sada: Edicións do Castro.
- Francia, Ignacio. 1999. “Muere Torrente Ballester, pan fabulador de misterios” En *El País*, 28 de xaneiro. https://elpais.com/diario/1999/01/28/cultura/917478001_850215.html. Acceso o 28/08/2020.
- Franco, Jean. 2002. *The Decline & Fall of the Lettered City. Latin America in the Cold War*. Massachusetts: Harvard UP.
- . 2013. *Cruel Modernity*. Durham, NC: Duke UP.
- Franco Grande, Xosé Luís. 2004. *Os anos escuros. A resistencia cultural dunha xeración*. Vigo: Galaxia.
- Fraser, Nancy et al. 2014. *Transnationalizing the public sphere*. Editado por Kate Nash. Cambridge / Oxford / Boston: Polity Press.
- Freixanes, Víctor F. 1988. *O enxoval da noiva*. Vigo: Galaxia.
- 1990. “A caza das cascudas”. N’*O relato breve. Escolma dunha década*, editado por Luís Alonso Girgado, 47-55. Vigo: Galaxia.
- 1992. “Teoría de la abuela (donde se quiere explicar —también— la novela)”, acceso o 15 de outubro de 2020, <http://www.culturaydeporte.gob.es/lectura/libroSearch.do?cache=init&params.anio=1991&layout=verinesResult&showBack=false&language=eu&TOTAL=23&POS=15&MAX=15&action=goToPage&PAGE=0>. Acceso o 02/01/2021.
- 1993. *A Cidade dos Césares*. Vigo: Xerais.

- 2002. “Un xardín”. En *La Voz de Galicia*, 18 de abril. https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/lemos/carballedo/2002/04/18/xardin/0003_105270_2.html. Acceso o 19/12 2021.
- 2003. “A cidade literaria (Notas para unha conferencia. 30 anos da edición de *La saga/fuga de J. B.*)”. *La tabla redonda: anuario de estudios torrentinos* 1: 23-34.
- 2010. Intervención sen título no ciclo de mesas redondas “Las culturas de España y su relación con Europa” organizado pola Universidade Nacional de Educación a Distancia en colaboración co Parlamento Europeo. <https://canal.uned.es/video/5a6f782fb1111f3c0c8b457a>. Acceso o 03/11/2020.
- 2018. *O Triángulo inscrito na Circunferencia*. Vigo: Galaxia.
- Freixeiro Mato, Ramón. 2013. *Estilística da Lingua Galega*. Vigo: Xerais.
- Frye, Northrop. 1997. *Anatomía de la crítica*. Traducido por Edison Simons. Caracas: Monte Ávila.
- Gabilondo, Joseba. 2017. “The Master Signifier of Galician Culture: Manuel Fraga on the Undemocratic, Affective Populism”. En *Rerouting Galician Studies. Multidisciplinary Interventions*, editado por Benita Sampedro Vizcaya e José A. Losada Montero, 165-178. Suíza: Palgrave Macmillan / Springer Nature.
- Gabriel, Narciso de. 1997. “Alfabetización y escolarización en España (1887-1950)”. *Revista de educación* 314: 217-243.
- 2013. “El proceso de alfabetización en Galicia. Un intento de explicación y comprensión”. *Historia de la educación* 32: 289-313.
- García, Ángeles. 1983. “Afirmación de la cultura gallega en la presentación de una novela de Freixanes”. *El País*, 22 de marzo. https://elpais.com/diario/1983/03/22/cultura/417135606_850215.html. Acceso o 03/10/2020.
- García, Carlos Javier. 2011. “Espacios de control y resistencia en *La saga/fuga de J. B.*”. *La Tabla Redonda: anuario de Estudios Torrentinos* 9: 99-116.
- García Canclini, Néstor. 2000a. *Culturas híbridas. Estratégias para entrar e saír da modernidade*. Traducido por Ana Regina Lessa e Heloísa Pezza Cintrão. São Paulo: Editora da Universidade de São Paulo.
- García Márquez, Gabriel. 1998. “Fantasía y creación artística en América Latina y el Caribe”. Inicialmente publicado en *Voces. Arte y literatura* 2, dispoñíbel en <https://ciudadseva.com/texto/fantasia-y-creacion-artistica-en-america-latina-y-el-caribe/>. Acceso o 13/05/2019.
- 2005. *Cien años de soledad*. Barcelona: Debolsillo.
- [1983] 2008. “Viendo llover en Galicia”. En Carlos G. Reigosa, *A Galicia máxica de García Márquez*: 13-15. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- García Martínez, Pablo. 2017. “Literatura heterónoma a la salida del franquismo: el caso del primer nacionalismo marxista gallego”. *Journal of Hispanic Studies* 18 (2): 153-167.
- García Lago, Lito. 2021. *Pasou o que pasou (doce estampas dos oitenta)*. Cangas: Morgante.
- García-Sabell, Domingo. 1963. “Dous comentos”. *Grial* 1: 80-84.
- 1983. “Gabo, en Compostela”. En *El País*, 22 de xuño. Dispoñíbel en: https://elpais.com/diario/1983/06/22/opinion/425080811_850215.html. Acceso o 13/09/2020.
- García Rey, José Manuel. 1984. “Gonzalo Torrente Ballester”. Entrevista en *Leviatán: revista de pensamiento socialista* 18 (2ª época): 57-70.
- García Sánchez, Franklin. 1991. “Sobre o realismo máxico pictórico”. *Grial* 135: 335-351.

- 2000. “El realismo mágico en *El año del francés* de Juan Pedro Aparicio”. En *Actas del XIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas* (vol. 2), editado por Florencio Sevilla e Carlos Alvar, 608-615. Madrid: Castalia / Asociación Internacional de Hispanistas / Fundación Duques de Soria.
- Garrosa Gude, Xosé Luís. 1998. “Narrativa gallega de hoy: un hexágono imprescindible”. *Espejo de paciencia* 4: 47-53.
- Gaspar, Silvia. 1991. “Paseo positivista e fugaz pola literatura fantástica galega”. *Grial* 135: 311-321.
- Geertz, Clifford. 1989. *A interpretação das culturas*. Rio de Janeiro: LTC.
- Gellner, Ernest. 1993. *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Gil González, Antonio J. 2003. “El tiempo de Bastida, el tiempo del mundo. Del presente apócrifo en *La saga/fuga de J. B.*”. *La Tabla Redonda: anuario de Estudios Torrentinos* 1: 147-162.
- Gil González, Antonio J. e Lluna Llecha Llop García. 2015. “‘Ese goce de leer’: conversaciones sobre Torrente Ballester”. *La Tabla Redonda: anuario de Estudios Torrentinos* 13: 55-63.
- Gómez Sánchez, Anxo e Mercedes Queixas Zas. 2001. *Historia Xeral da Literatura Galega*. Vigo: A Nosa Terra.
- Gómez-Pérez, Ana. 1998. “Torrente Ballester y el espectro del fascismo: el conflicto de Javier Mariño”. *Actas del XIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas* (2), coordinado por Florencio Sevilla Arroyo e Carlos Alvar Ezquerro, 631-636. Barcelona: Castalia.
- González Echevarría, Roberto. 2004. *Alejo Carpentier: el peregrino en su patria*. Madrid: Gredos.
- 2011. *Mito y archivo. Una teoría de la literatura latinoamericana*. México, D. F.: Fondo de Cultura Económica.
- González García, Francisco Javier. 2016. “Que foi dos nosos celtas?”. En *Historia das historias de Galicia*, editado por Isidro Dubert, 37-66. Vigo: Xerais.
- González-Millán, Xoán. 1991. “Unha etnopoética para unha literatura periférica”. En *Actas do Segundo Congreso de Estudos Galegos. Homenaxe a José Amor y Vázquez*, editado por Antonio Carreño, 339-347. Vigo: Galaxia.
- 1993. “As literaturas do ‘Terceiro Mundo’: os termos dunha polémica”. *A Trabe de Ouro* 13: 67-77.
- 1994. “Do nacionalismo literario a unha literatura nacional. Hipóteses de traballo para un estudio institucional da literatura galega”. *Anuario de Estudios Literarios Galegos* (1994): 67-81.
- 1994b. *Literatura e sociedade en Galicia (1975-1990)*. Vigo: Xerais.
- 1996. *A narrativa galega actual (1975-1984). Unha historia social*. Vigo: Xerais.
- 2000a. “Discursos sociais e literatura nacional. Unha proposta paradigmática (Galicia como referente)”. *A Trabe de ouro. Publicación galega de pensamento crítico* 42 (II): 163-177.
- 2000b. *Resistencia cultural e diferenza histórica*. Santiago de Compostela: Sotelo branco.
- 2003. “A constitución monumentalista do pasado”. *A Trabe de ouro. Publicación galega de pensamento crítico* 54 (II): 157-168.
- González Reboredo, Xosé Manuel. 1998. “A construción da identidade galega entre o século XIX e o XX. O papel do folklore e da etnografía”. N’*O feito diferencial galego III. Antropoloxía* (I), coordinado por Marcial Gondar Portasany, 51-69. Santiago de Compostela: A Editorial da Historia.
- Giddens, Anthony. 1990. *Consecuencias de la modernidad*. Traducido por Ana Lizón Ramón. Madrid: Alianza.

- Giménez Caballero, Ernesto. 2005a. “Arte y Estado” [Selección]. En *Casticismo, nacionalismo y vanguardia [Antología, 1927-1935]*, editado por Carlos Mainer, 187-242. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Disponible en <http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmc668r9>. Acceso o 03/12/2018.
- 2005b. “Eoántropo” [Selección]. En *Casticismo, nacionalismo y vanguardia. [Antología, 1927-1935]*, editado por Carlos Mainer, 83-117. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Disponible en: <http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmc668r9>. Acceso o 03/12/2018.
- Grützmacher, Lukasz. 2006. “Las trampas del concepto ‘la nueva novela histórica’ y de la retórica de la *historia postoficial*”. *Acta poética* 27 (1): 141-167. Disponible en: http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0185-30822006000100008. Acceso o 12/03/2020.
- Guenther, Irene. 1995. “Magical Realism, New Objectivity, and the Arts during the Weimar Republic”. Traducido por Wendy Faris, en *Magical Realism: Theory, History, Community*, editado por Lois Parkinson Zamora e Wendy B. Faris, 33-73. Durham, NC: Duke UP.
- Gullón, Germán. [1987] 2010. “El reencantamiento de la realidad: ‘La orilla oscura’, de José María Merino”. En *Nuevos y novísimos: Algunas perspectivas críticas sobre la narrativa española desde la década de los 60*, editado por Ricardo Landeira y Luis T. González del Valle, 59-70. Edición dixitalizada pola Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes disponible en: http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/el-reencantamiento-de-la-realidad--la-orilla-oscura-de-jos-mara-merino-0/html/01748ada-82b2-11df-acc7-002185ce6064_2.html#I_0. Acceso o 20/07/2020.
- Gutiérrez García, Santiago. 2013. “A cidade de Santiago de Compostela na literatura galega contemporánea”. En *Identidad europea e intercambios culturales en el camino de Santiago (Siglos XI-XV)*, coordinado por Gerardo Pérez Barcala, Santiago López Martínez-Morás e Marina Meléndez Cabo, 225-246. Santiago de Compostela: Servizo de publicacións e intercambio científico da Universidade de Santiago de Compostela.
- Guyard, Emilie. 2004. “Reflexiones sobre la recepción de ‘Fragmentos de Apocalipsis’ en Francia”. *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos* 2: 89-95.
- Gvozden, Vladimir. 2016. “Magical realism and the politics of narrative: historical postmodernism in the contemporary Serbian novel”. *World Literature Studies* 8 (2): 64-75.
- Habermas, Jürgen. 1989. *El discurso filosófico de la modernidad*. Traducido por Manuel Jiménez Redondo. Madrid: Taurus.
- Harman, Graham. 2014. “Objects and Orientalism”. *The Agon of Interpretations. Towards a Critical Intercultural Hermeneutics*, editado por Ming Xie, 123-139. Buffalo / Toronto / Londres: University of Toronto Press.
- Harrington, Thomas S. 2014. “Building Nation Through Appropriation: Vicente Risco’s *Teoría do nacionalismo galego*”. En Thomas S. Harrington, *Public Intellectuals and Nation Building in the Iberian Peninsula, 1900-1925. The Alchemy of Identity*, 139-195. Londres: Bucknell UP.
- Hegerfeldt, Anne C. 2005. *Lies that Tell the Truth: Magic Realism Seen through Contemporary Fiction from Britain*. Ámsterdam: Rodopi.
- Herf, Jeffrey. 1998a. *Reactionary modernism. Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge: Cambridge UP.
- 1998b. “Ernst Jünger’s magical realism”. En *Reactionary modernism. Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich*, 70-108. Cambridge: Cambridge UP.
- Hermida, Xosé. 1999. “Ferrol despide a Torrente con los sonos de la gaita de Carlos Núñez”. En *El País*, 30 de xaneiro.

https://elpais.com/diario/1999/01/30/cultura/917650803_850215.html. Acceso o 04/06/2020.

- Herrero Pérez, Nieves. 2015. "La antropología en la enseñanza secundaria en Galicia". *Quaderns-e* 20 (1): 20-36.
- Hobsbawm, E. J. 1992. *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge U. P.
- Hobsbawm, E. J. e Terence Ranger. 2000. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge U. P.
- Hohendahl, Peter Uwe. 1989. *Building a National Literature. The Case of Germany 1830–1870*. Traducido por Renate Baron Francisco. Ithaca e Londres: Cornell UP.
- Hroch, Miroslav. 1991. "From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe". En *Mapping the nation*, editado por Gopal Balakrishnan, 78-97. Londres / Nova York: Verso.
- 2015. *European Nations. Explaining Their Formation*. Traducido por Karolina Graham. Londres / Nova York: Verso.
- Huggan, Graham. 2001. *The Postcolonial Exotic: Marketing the Margins*. Londres / Nova York: Routledge.
- Hutcheon, Linda. 1995. *The Politics of the Postmodernism*. Londres / Nova York: Routledge.
- 2004. *The Poetics of the Postmodernism*. Londres / Nova York: Routledge.
- Hutchinson, John. 2004. *Nations as Zones of Conflict*. Londres / Thousand Oaks / Nova Dehli: Sage Publications.
- IVIE [Instituto Valenciano de Investigaciones Económicas]. 2012. *Desarrollo humano en España (1980-2011)*. Valencia: Instituto Valenciano de Investigaciones Económicas.
- Izquierdo, Oriol. 1996. "Nans i gegants: síndromes i mites a propòsit de la literatura catalana actual". En *Actes del Desè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (2), coordinado por Axel Schönberger e Tilbert Dídac Stegmann, 275-282. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Jackson, Emily. 2009. *Fantasy: the Literature of Subversion*. Londres e Nova York: Routledge.
- Jameson, Fredric. 1986a. "On Magic Realism in Film". *Critical Inquiry* 12 (2): 301-325.
- 1986b. "Third World Literature in the Era of Multinational Capitalism". *Social Text* 15: 65-87.
- 1990. "Cognitive Mapping". En *Marxism and the Interpretation of Culture*, editado por Cary Nelson e Lawrence Grossberg, 347-360. Illinois: University of Illinois Press.
- 1991. *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*. Durnham, NC: Duke UP.
- Jardón, Manuel. 2002. *La normalización lingüística, una anormalidad democrática. El caso gallego*. Madrid: Siglo XXI.
- Jauss, Hans Robert. 2013. *La historia de la literatura como provocación*. Traducido por José Luis Gil Aristu. Madrid: Gredos.
- Jiménez, José Luis. 2020. "Adiós a Carmelo Lisón, el antropólogo de la 'Galicia embrujada'". *ABC*, 6 de abril. https://www.abc.es/espana/galicia/abci-adios-carmelo-lison-antropologo-galicia-embrujada-202003281031_noticia.html. Acceso o 07/07/2020.
- Jiménez Heffernan, Julián. 2004. "Literatura en España (1939-2000)". En *Historia de la literatura. Volumen sexto. El mundo moderno: 1914 hasta nuestros días*, editada por Erika Wischer, 426-505. Madrid: Akal.
- Kedourie, Elie. 1961. *Nationalism*. Londres: Hutchinson & CO.
- Koselleck, Reinhart. 1988. *Critique and Crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*. Traducido por Maria Santos. Oxford: Berg.
- 2004. *historia/Historia*. Traducido por Antonio Gómez Ramos. Madrid: Trotta.

- 2012. *Historias de conceptos. Estudios sobre semántica y pragmática del lenguaje político y social*. Traducido por Luis Fernández Torres. Madrid: Trotta.
- LaCapra, Dominick. 2005. “Escribir la historia, escribir el trauma”. En *Escribir la historia, escribir el trauma*, 27-64. Traducido por Elena Marengo. Bos Aires: Nueva Visión.
- Lama López, María Xesús. 2001. “O celtismo e a materia de Bretaña na literatura galega: Cara á construción dun contradiscurso histórico ficcional na obra de Xosé Luís Méndez Ferrín”. Tese de doutoramento (Universitat de Barcelona).
- Latour, Bruno. 2007. *Nunca fuimos modernos. Ensayo de antropología asimétrica*. Traducido por Víctor Goldstein. Bos Aires: Siglo XXI.
- Lavaud-Fage, Éliane. 2014. “Don Juan o la génesis de lo fantástico en la obra de Torrente Ballester”. *La Tabla Redonda: anuario de Estudios Torrentinos* 12: 1-15.
- Lazarus, Neil. 2011. *The Postcolonial Unconscious*. Cambridge: Cambridge UP.
- Leal, Luis. 1995. “Magical Realism in Spanish American Literature”. Traducido por Wendy B. Faris, en *Magical Realism: Theory, History, Community*, editado por Lois Parkinson Zamora e Wendy B. Faris, 119-124. Durham, NC: Duke UP.
- Leerssen, Joep. 2016. “Imagology: On using ethnicity to make sense of the world”. *Iberic@l. Revue de études ibériques et ibéro-américaines* 10: 13-31.
- Leotopía. 2017. “José María Merino: ‘Cuando era joven lo que quería era publicar. Ahora quiero tener tiempo para escribir’” Entrevista en *Leotopía. Magazine de Cultura y Ocio en León*, 15 de setembro. <https://culturaleotopia.es/jose-maria-merino-cuando-era-joven-queria-publicar/>. Acceso o 24/09/2020.
- Le Goff, Jacques. 2017. *Lo maravilloso y lo cotidiano en el Occidente medieval*. Barcelona: Gedisa.
- Linheira, Jorge. 2018. *La cultura como reserva india. Treinta y seis años de políticas culturales en Galicia*. Madrid: Libros.com.
- Liñeira, María. 2017. “Reclaiming the Goods. Rendering Spanish-language Writing in Catalan and Galician”. En *Routledge Companion to Iberian Studies*, editado por Javier Muñoz-Basols, Laura Lonsdale e Manuel Delgado, 478-489. Londres / Nova York: Routledge
- Llamas Ubieto, Miriam. 2012. *Lecturas del contacto: manifestaciones estéticas de la interculturalidad y la transculturalidad*. Madrid: Arco/Libros.
- Lois, María. 2015. *Construír Galicia(s). Lugar, elecciones y política nacionalista*. Madrid: Trama.
- 2017. “La frontera como ficción una aproximación a las geografías literarias de Silvio Santiago”. En *Procesos de nacionalización e identidades en la Península Ibérica*, editado por César Rina Simón, 325-344. Cáceres: Universidad de Extremadura
- Lois, María e Heriberto Cairo Cairou. 2011. “Novela e nación: as transformacións no imaxinario espacial nacional. O caso galego”. *A Trabe de Ouro* 88: 55-77.
- London, Jack. 2007. *O viaxeiro astral*. Traducido por Xoán Abeleira. Vigo: Galaxia.
- López Sández, María. 2007. “Posmodernidade e metarrelato nacional: a creación ferriniá de Tago Ata”. *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos* 10: 77-84.
- Loureiro, Ángel G. 2001. “Torrente Ballester y las ficciones de la Historia”. En *Con Torrente en Ferrol... un poco después. Actas del I Congreso Internacional “A obra literaria de Torrente Ballester”*, coordinado por José Antonio Ponte Far y José Ángel Fernández Roca. A Coruña: Servizo de Publicacións da Universidade da Coruña.
- 2004. “Tiempo de apocalipsis, desvelos de la ironía”. *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos* 2: 47-61.
- Lourido, Isaac. 2012. “A planificación historiográfica em sistemas literários dependentes: consistência e alternativas no sistema literário galego”. *Galicia 21 Issue D*: 57-77.

- 2014. *Livros que nom lê ninguém. Poesia, movementos sociais e antagonismo político na Galiza*. Santiago de Compostela: Através.
- 2015. *História literária e conflito cultural. Bases para umha história sistémica da literatura na Galiza*. Santiago de Compostela: Laiovento
- Luhmann, Niklas. 2009. *¿Cómo es posible el orden social?*. México, D. F.: Herder.
- Lukács, Georg. 1966. *La novela histórica*. Traducido por Jasmin Reuter. México, D. F.: Era.
- Mainer, José Carlos ed. 1971. *Falange y literatura. Antología*. Barcelona: Labor.
- Maestre Brotons, Antoni. 2015. “Els residus de la Transició: abjecció, trauma i adaptació”. *Journal of Iberian and Latin American Studies* 21 (1): 39-54.
- Maestro, Jesús G. 2001. “Hacia una poética del teatro de G. Torrente Ballester. De la experimentación a la desmitificación”. *Gonzalo Torrente Ballester*, editado por José Paulino e Carmen Becerra, 163-187. Madrid: Editorial Complutense.
- Maiz, Ramón. 1996. “*Nación de Breogán*: oportunidades políticas y estrategias enmarcadoras en el movimiento nacionalista gallego (1986-1996)”. *Revista de estudios políticos* 92: 33-77.
- 1997a. *A idea de nación*. Vigo: Xerais.
- 1997b. “Raza e mito céltico nas orixes do nacionalismo galego: Manuel Murguía”. N’*A idea de nación*, 173-235. Vigo: Xerais.
- 2000. “‘España’ y ‘Estado español’ en el discurso político del nacionalismo gallego histórico (1886-1993)”. *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales* 4: 171-208.
- 2007. “Prefacio: la nación como horizonte de lectura”. En *Nación y literatura en América Latina*, editado por Ramón Maiz, 9-17. Bos Aires: Prometeo Libros.
- 2010. “Making and Unmaking Democratic Opportunities in Nationalist Mobilization: A Comparative Analysis of the MLNV (Basque Country) and BNG (Galicia) in Spain”. En *Nationalism and Democracy. Dichotomies, Complementaries, Oppositions*, editado por André Lecours e Luis Moreno, 103-128. Londres / Nova York: Routledge.
- Maiz, Ramón e Cristina Ares. 2018. “The Shifting Framing Strategies and Policy Positions of the Bloque Nacionalista Galego”. *Nationalism and Ethnic Policies* 24 (2): 181-200.
- Maiz, Ramón e Antón Losada. 2000. “Institutions, Policies and Nation Building: The Galician Case”. *Regional and Federal Studies* 10 (1): 62-91.
- Malvar, Anibal. 2018. “La huella gallega del realismo mágico de García Márquez”. En *Público*, 11 de agosto. <https://www.publico.es/culturas/huella-gallega-realismo-magico-garcia-marquez.html>. Acceso o 06/04/2020.
- 2019. “Nuestro objetivo era echar de Galicia a Manolo Escobar”. Entrevista a Xavier Alcalá en *Ctxt. Contexto y acción*, 11 de setembro. <https://ctxt.es/es/20190911/Politica/28155/Anibal-Malvar-Xavier-Alcala-escritor-ingeniero-A-Nosa-Cinza-franquismo-Ferrol.htm>. Acceso o 10/10/2010.
- Mandianes Castro, Manuel. 1991. “Folclore, etnografía y etnología en Galicia”. En *Historia de la antropología española*, coordinado por Ángel Aguirre Baztán, 57-72. Barcelona: Boixareu Universitaria.
- Mandolessi, Silvana. 2009. “Cultural Hierarchies, Secondary Nations: The Tension between Europe and ‘Minor’ Cultures in Witold Gombrowicz and Jorge Luis Borges”. En *Re-Thinking Europe. Literature and (Trans)National Identity*, editado por Nele Bemong, Mirjam Truwant e Pieter Vermeulen, 151-162. Ámsterdam: Rodopi.
- March, Kathleen. 2008. “The Galician Novel”. En *A Companion to the Twentieth Century Spanish Novel*, editado por Marta E. Altisent, 235-246. Suffolk / Nova York: Tamesis.
- Marcilhacy, David. 2014. “La hispanidad bajo el franquismo. El americanismo al servicio de un proyecto nacionalista”. En *Imaginarios y representaciones de España durante el*

- Franquismo*, editado por Stéphan Michonneau e Xosé Manuel Núñez Seixas, 73-102. Madrid: Casa de Velázquez.
- Martínez, Michael L. 2018. *Beyond Borders: Gonzalo Torrente Ballester, La saga/fuga de J. B. and the Construction of Literary Fields*. Tese de doutoramento (Texas Tech University).
- Martínez Oca, Xosé Manuel. 1983. *Beiramar*. Vigo: Xerais.
- Martínez Tejero, Cristina. 2012. “A construción da identidade galega polo galeguismo institucional(izado); do tardofranquismo para o século XXI”. *Novas achegas ao estudo da literatura galega II*, 253-266. A Coruña: Universidade da Coruña.
- 2014. “A trajetória ambivalente de Álvaro Cunqueiro. Tomadas de posición e actuacións no sistema cultural galego e espanhol (1950-1974)”. En *Mil e un Cunqueiros. Novas olladas para un centenario*, coordinado por Manuel Forcadela e Dolores Vilavedra, 295-314. Santiago de Compostela: Consello de Cultura Galega. Dispoñíbel en: http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/2011Cunqueiro_CristinaMartinezTejero.pdf. Acceso o 12/03/2021.
- Marquard, Odo. 2007. “Sobre la historia del concepto filosófico de ‘antropología’ desde finales del siglo XVIII”. En *Las dificultades con la filosofía de la historia. Ensayos*, 133-155. Valencia: Pre-Textos.
- Mato, Mar. 2011. “‘Me gustaría soñar que escribo uno de los poemas de Antonio gamoneda’”. Entrevista a Xosé Luís Méndez Ferrín en *Faro de Vigo*, 26 de xuño. <https://www.farodevigo.es/sociedad/2011/06/26/gustaria-sonar-escribo-poemas-antonio-17744508.html>. Acceso o 29/04/2021.
- Medeiros, António. 2006. *Dois lados de um rio: Nacionalismo e Etnografias na Galiza e em Portugal*. Lisboa: Imprensa de Ciências Sociais.
- Mena, Lucila Inés. 1975. “Hacia una formulación teórica del realismo mágico”. *Bulletin Hispanique* 77 (3-4): 395-407.
- Menéndez Pidal, Ramón. 1918. “Algunos caracteres primordiales de la literatura española”. *Bulletin Hispanique* 20 (4): 205-232. Edición facsímile dixitalizada dispoñíbel en https://www.persee.fr/doc/hispa_0007-4640_1918_num_20_4_1993. Acceso o 01/11/2018.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís. 1990. *De Pondal a Novoneyra*. Vigo: Xerais.
- 1991. *Arraianos*. Vigo: Xerais.
- 1997. *Arnoia, Arnoia*. Vigo: Xerais.
- 2000. “Descenso ao Pego Negro. Diálogo de Pánfilo e Hrosvita sobre letras e catástrofes”. *A Trabe de Ouro. Publicación galega de pensamento crítico* 42 (2): 267-274.
- 2003. “Espacios imaxinarios e realidade social na literatura”. *A Trabe de Ouro. Publicación galega de pensamento crítico* 54 (II): 221-230.
- 2007. *Bretaña, Esmeraldina*. Vigo: Xerais.
- 2008. “Intervención de Xosé Luís Méndez Ferrín” [Discurso con motivo do XX aniversario da FPG], acceso o 6 de abril de 2021, <http://frentepopular.gl/?p=380>.
- 2011. *Amor de Artur*. Vigo: Xerais.
- 2012. “Eu, Posición Soto”. Dispoñíbel en <http://frentepopular.gl/?p=1536>. Acceso o 02/05/2021.
- 2016. *O crepúsculo e as formigas*. Vigo: Xerais.
- Mignolo, Walter. 2003. *Historias locais/ diseños globales. Colonialidad, conocimientos subalternos y pensamiento fronterizo*. Madrid: Akal.
- Miguélez-Carballeira, Helena. 2014a. *Galiza, um povo sentimental? Género, política e cultura no imaginário nacional galego*. Traducido por Fernando Vasquez Corredoira. Santiago de Compostela: Através.

- 2016. “‘Ocho apellidos de regiones escasamente romanizadas’: Cultura da Transición e conflito colonial interno no Estado Español”. Conferencia pronunciada na XXXIII Semana Galega da Filosofía, <https://www.youtube.com/watch?v=aQUbKGxdMXk>. Acceso o 17/06/2020.
- Miller, Stephen. 2011. “Realidad, fantasía y sinceridad en Gonzalo Torrente Ballester: Más sobre la relación Torrente-Ortega”. En *Miradas sobre Gonzalo Torrente Ballester en su centenario (1910-2010)*, editado por Carmen Becerra, 141-148. Vigo: Academia del Hispanismo.
- Molina Aparicio, Fernando. 2013. “La nación desde abajo. Nacionalización, individuo e identidad nacional”. *Ayer* 90:52-53.
- 2017. “‘La reconstrucción de la nación’. Homogeneización cultural y nacionalización de masas en la España franquista (1936-1959)”. *Historia y Política* 38: 23-56.
- Monteagudo, Henrique. 1995. “Limiar”. En *Estudios de sociolingüística galega. Sobre a norma do galego culto*, editado por Henrique Monteagudo, 9-18. Vigo: Galaxia.
- 1999. *Historia social da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- 2016. “A invención dos ‘Séculos Escuros’”. En *Historia das historias de Galicia*, editado por Isidro Dubert, 149-179. Vigo: Xerais.
- Moral, Rafael de. 2004. “Realismo mágico”. En *Diccionario práctico del comentario de textos literarios*, 251-252. Madrid: Verbum.
- Moreira de Sá, Maria das Graças. 1992. *Estética da saudade em Teixeira de Pascoaes*. Lisboa: Instituto de Lingua e Cultura Portuguesa.
- Moreiras, Alberto. 2001. *The Exhaustion of Difference: The Politics of Latin American Cultural Studies*. Durham, NC: Duke UP.
- Moretti, Franco. 1996. *Modern Epic. The World System from Goethe to García Márquez*. Traducido por Quintin Hoare. Londres / Nova York: Verso.
- 2000. “Conjectures on World Literature”. *New Left Review* 1: 54-68.
- 2003a. *Atlas do romance europeu 1800-1900*. Traducido por Sandra Guardini Vasconcelos. São Paulo: Boitempo.
- 2003b. “More Conjectures on World Literature”. *New Left Review* 20: 73-81.
- Müller Berg, Klaus. 2006. “El prólogo a *El reino de este mundo*, de Alejo Carpentier (1904-1980). Apuntes para un centenario”. *Nueva Revista de Filología Hispánica* 54-2: 489-522.
- Murguía, Manuel. 2017. “Prólogo”. En Ramón del Valle-Inclán, *Sonatas. Primeras narraciones. Obras completas I*, 117-121. Barcelona: Debolsillo.
- Neverdeen Pieterse, Jan. 2008. “La hibridación ¿y qué? La reacción de la antihibridación y los enigmas del reconocimiento”. En *Interculturals/Transliteraturas*, editado por Amelia Sanz Cabrerizo, 67-106. Madrid: Arco/Libros.
- Nicolás, Ramón. 1994. *Entrevistas con Álvaro Cunqueiro*. Vigo: Nigra.
- Noguerol, Francisca. 2013. “Entrevista a José María Merino”. *Revista de la Academia Norteamericana de la Lengua Española (RANLE)* 2 (4): 402-446.
- Núñez Seixas, Xosé Manoel. 1990. “Eduardo Blanco Amor no nacionalismo galego (1919-1939). Liderato étnico e galeguismo”. *Grial* 108: 448-466.
- 1997. “Los oasis en el desierto. Historiografía sobre el nacionalismo español”. *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne* 26: 483-533.
- 2007. “Historiografía y nacionalismo en la España del siglo XXI”. *Anuario del Centro de Estudios Históricos “Prof. Carlos A. Segreti”* 7 (7): 329-346.
- 2014. “La región y lo local en el primer franquismo”. En *Imaginarios y representaciones de España durante el Franquismo*, editado por Stéphan Michonneau Xosé Manuel Núñez Seixas, 127-154. Madrid: Casa de Velázquez.

- 2018. *Suspiros de España. El nacionalismo español, 1808-2018*. Barcelona: Crítica.
- Núñez Seixas, Xosé Manoel e Maiken Umbach. 2008. “Hijacked Heimats: National Appropriations of Local and Regional Identities in Germany and Spain, 1930-1945”. *European Review of History / Revue européenne d’histoire* 15 (3): 295-316.
- Ortega y Gasset, José. 1959. *España invertebrada. Bosquejo de algunos pensamientos históricos*. Madrid: Revista de Occidente.
- Ortiz, Fernando. 1987. *Contrapunteo cubano del tabaco y el azúcar*. Venezuela: Ayacucho.
- Otero Pimentel, Luís. 1898. *A campaña de Caprecórneca: novela gallega hestóreca, fantástica e poética*. A Habana: El Comercio Tipográfico. Orixinal dixitalizado dispoñíbel en <http://biblioteca.galiciiana.gal/gl/consulta/registro.cmd?id=7670>. Acceso o 04/12/2018.
- Otero Pedrayo, Ramón. 1982. *Ensaio Histórico sobre a Cultura Galega*. Vigo: Galaxia.
- 1990. *Entre a vendima e a castañeira*. Vigo: Galaxia.
- Özkirimli, Umut e Fred Halliday. 2000. *Theories of nationalism. A Critical Introduction*. Nova York: Macmillan.
- Parkin, Frank. 1983. *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. Nova York: Columbia UP.
- Patterson, Craig. 2000. “Otero Pedrayo e a *Decadencia de Occidente*: morte, resurrección, manipulación”. *Anuario de Estudios Literarios Galegos (2000)*: 43-68.
- Payne, Stanley G. 1980. *Fascism. Comparison and Definition*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Pena, Xosé Ramón. 1997. “Algunhas reflexións arredor da conformación dunha literatura periférica”. *Anuario de Estudios Literarios Galegos (1997)*: 145-160.
- Pereiro, Xerardo (2001). “Reflexão sobre a antropologia na Galiza de hoje”. *Etnográfica* V (1): 175-183.
- Pérez Gutiérrez, Amparo (2005). “Estructura y tiempo en *La isla de los jacintos cortados*”. *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos*: 1-16.
- Pérez, Janet. 1986. “La función desmitificadora de los mitos en la obra literaria de Gonzalo Torrente Ballester”. En *Actas del VIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas* (Vol. II), coordinado por A. David Kosoff, Ruth H. Kosoff, Geoffrey Ribbans e José Amor y Vázquez, 437-446. Madrid: Istmo.
- 2010. “Gonzalo Torrente Ballester, precursor de la ‘nueva novela histórica’”. *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos* Extra 1: 175-187.
- Pesado, Pablo. 2020. “Entre o épico e o paródico. Procesos de liberación nacional en *La saga/fuga de J. B. de Torrente Ballester*”. *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos* 23 (número especial): 267-283.
- Pérez López, Alejandro e Pablo Pesado. 2019. “Una ontología realista de lo nacional? A propósito de la crítica de Graham Harman a Edward Said”. *Astrolabio. Revista Internacional de Filosofía* 23: 186-202.
- Pérez-Bustamante Mourier, Ana-Sofía. 1990. *Las siete vidas de Álvaro Cunqueiro (cosmovisión, codificación y significado en la novela)*. Cádiz: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz.
- Perret, Silvia. 2015. “In the name of the nation? The National Award in Narrative Literature, and the democratization of art in Spain (1977–2013)”. *Journal of Spanish Cultural Studies* 16 (1): 77-93.
- Pialorsi, Massimilla. 2014. “Raíces culturales del ‘Realismo Mágico’ de Álvaro Cunqueiro”. *Ogigia: Revista electrónica de estudios hispánicos* 15: 5-16.
- Piñeiro, Ramón. 1956. “Los cuentos de Ánxel Fole. Sorprendente paralelismo receptivo de minoría y pueblo”. *La noche*, 26 de maio de 1956, 5. Dispoñíbel en:

http://biblioteca.galiciiana.gal/pt/publicaciones/numeros_por_mes.do?idPublicacion=922&anyo=1956. Acceso o 03/06/2019.

- 2001a. “A filosofía e o home”. En *Filosofía da saudade*, 9-21. Madrid: La Voz de Galicia / Galaxia.
- 2001b. “Significado metafísico da saudade. Notas para unha filosofía galaico-portuguesa”. En *Filosofía da saudade*, 23-51. Madrid: La Voz de Galicia / Galaxia.
- 2001c. “Para unha filosofía da saudade”. En *Filosofía da saudade*, 53-92. Madrid: La Voz de Galicia / Galaxia.
- 2009a. *O despertar da conciencia galega. Galeguismo, cultura e identidade. Ensaos e artigos dispersos (1950-1990)*. Editado por Henrique Monteagudo. Vigo: Galaxia.
- 2009b. “A enerxía da paixón creadora: Carlos Maside”. N’*O despertar da conciencia galega. Galeguismo, cultura e identidade. Ensaos e artigos dispersos (1950-1990)*, editado por Henrique Monteagudo, 117-124. Vigo: Galaxia.
- 2009c. “Consideracións sobre a cultura galega”. N’*O despertar da conciencia galega. Galeguismo, cultura e identidade. Ensaos e artigos dispersos (1950-1990)*, editado por Henrique Monteagudo, 19-37. Vigo: Galaxia.
- 2009d. “Galaxia e o despertar da conciencia galega”. N’*O despertar da conciencia galega. Galeguismo, cultura e identidade. Ensaos e artigos dispersos (1950-1990)*, editado por Henrique Monteagudo, 87-90. Vigo: Galaxia.
- 2009e. “Luís Seoane e a realidade total de Galicia”. N’*O despertar da conciencia galega. Galeguismo, cultura e identidade. Ensaos e artigos dispersos (1950-1990)*, editado por Henrique Monteagudo, 145-151. Vigo: Galaxia.
- 2009f. “Nova orientación do galeguismo” (editado por Xosé Ramón Rodríguez-Polo). *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos* 12, 157-163. Dispoñíbel en: <https://revistas.ucm.es/index.php/MADR/article/view/MADR0909110157A/32927>. Acceso o 02/11/2019.
- [1961] 2016a. “As andanzas literarias de Méndez Ferrín”. En Xosé Luís Méndez Ferrín, *O crepúsculo e as formigas*, 9-17. Vigo: Xerais.
- [1956] 2016b. “Carta a Daniel Cortezón Álvarez”. En Daniel Cortezón Álvarez, *As covas do Rei Cintolo* (ed. facsímile), 11-16. Viveiro: Lar.
- Piñeiro, R. / Losada, B. 2009: *Do sentimento á conciencia de Galicia. Correspondencia (1961-1984)*. Vigo: Galaxia-Xunta de Galicia.
- Pita, Elena. 1997. “Entrevista a Torrente Ballester”. *La Revista*, 21 de setembro de 1997, edición dixitalizada dispoñíbel en <https://www.elmundo.es/magazine/num101/textos/torren.html>. Acceso o 04/02/2020.
- Poláková, Dora. 2016. “La herencia cervantina en *La saga/fuga de J. B. de Torrente Ballester*”. *Revista Letral* 17: 56-68.
- Ponte Far, José Antonio. 1994. *Galicia en la obra narrativa de Torrente Ballester*. A Coruña: Editorial Tambre.
- 2001. “Galicia y Torrente Ballester”. En *Con Torrente en Ferrol... un poco después. Actas del I Congreso Internacional “A obra literaria de Torrente Ballester”*, coordinado por José Antonio Ponte Far y José Ángel Fernández Roca, 256-270. A Coruña: Universidade da Coruña.
- 2019. “La saga/fuga de J. B., epopeya de Galicia”. En *La Voz de Galicia*, 27 de xaneiro. https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/cultura/2019/01/27/sagafuga-jb-epopeya-galicia/0003_201901G27P37991.htm. Acceso o 14/03/2020.
- Porcel, Baltasar. 1969. “Álvaro Cunqueiro: un hombre de nación gallega”. Entrevista a Álvaro Cunqueiro en *Destino* 1640: 24-25.

- Porrúa, Enrique J. 2007. *El discurso postmodernista en la trilogía gallega de Camilo José Cela*. Nova York: Edwin Mellen Press.
- Portas, Paula. 2011. *The Poetics of Politics. Narrative Production of National Identity in Galicia 1970-1989*. Tese de doutoramento (Cardiff University).
- Pulgarin, Amalia. 1995. *Metaficción historiográfica. La novela histórica en la narrativa hispánica posmodernista*. Madrid: Fundamentos.
- Quiroga, Carlos. 2000. “Da anormalidade do campo literario galego e da centralidade de Ferrín”. *Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero*, editado por José Luís Rodríguez, 771-816. Santiago de Compostela: Parlamento de Galicia / Servicio de Publicacións e intercambio científico da Universidade de Santiago de Compostela.
- Quiroga, Elena. 1984. *Presencia y ausencia de Álvaro Cunqueiro*. Madrid: Real Academia Española.
- Quiroga, Alejandro. 2013. “La nacionalización en España. Una propuesta teórica”. *Ayer* 90: 17-38.
- Rama, Ángel. 1991. *La narrativa de Gabriel García Márquez: Edificación de un arte nacional y popular*. [Bogotá?]: Colcultura.
- 1998. *La ciudad letrada*. Montevideo: Arca.
- Redondo Abal, Francisco Xavier. 2017. “Corenta anos despois da desaparición do Tribunal de Orde Pública (TOP): O caso de Méndez Ferrín”. *A Trabe de Ouro* 105: 63-75.
- Regueira, Mario. 2007. “O dobre como tótem: o dobre animal na narrativa de Herman Hesse, Julio Cortázar e Xosé Luís Méndez Ferrín”. *Boletín Galego de Literatura* 36-37: 227-238.
- 2020. *Narrativa e imaxinario nacional na reconstrucción do campo literario de posguerra (1936-1966)*. Vigo: Xerais.
- Reigosa, Carlos G. 2008. *A Galicia máxica de García Márquez*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- 2014. “El gallego García Márquez”. En *La Voz de Galicia*, 19 de abril. https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/cultura/2014/04/18/gallego-garcia-marquez/0003_201404G18P36994.htm. Acceso o 06/10/2020.
- Renales Cortés, Juan. 1984. “Algunas claves histórico-míticas para una novela gallega”. *Revista de Filología Románica* II: 261-267.
- 1995. “A narrativa de Víctor F. Freixanes (1988-1993): a meditación sobre o tempo”. *Grial* 127, 395-406.
- 1996. *Celtismo y literatura gallega. La obra de Benito Vicetto y su entorno literario*. 2 vols. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Renan, Ernest. 2000. “¿Qué es una nación?”. En *La invención de la nación. Lecturas de la identidad de Herder a Homi Bhabha*, compilado por Álvaro Fernández Bravo, 53-66. Bos Aires: Manantial.
- Rey Castelao, Ofelia. 2016. “As historias de Galicia na Idade Moderna”. En *Historia das historias de Galicia*, editado por Isidro Dubert, 241-270. Vigo: Xerais.
- Reynoso, Carlos. 2003. “Presentación”. En *El surgimiento de la antropología posmoderna*, editado por Carlos Reynoso, 11-60. Barcelona: Gedisa.
- 2017. *Crítica de la antropología perspectivista (Viveiros de Castro – Philippe Lescola – Bruno Latour)*. Edición dixital en aberto dispoñíbel en <http://carlosreynoso.com.ar/perspectivismo/>. Acceso o 01/06/2020.
- Ribeiro Curado Barata, María João. 2012. “Identidade, autodeterminação e relações internacionais: o caso do Saara Ocidental”. Tese de doutoramento (Universidade de Coimbra).

- Ricœur, Paul. 1997. *Tiempo y narración*. 3 vols. Traducción de Agustín Neira. México D.F.: Siglo XXI.
- Ridruejo, Dionisio. 1977. "Gonzalo Torrente Ballester busca y encuentra. Una lectura de *La saga-fuga de J. B.*". En *Sombras y bultos*, 190-200. Destino: Barcelona.
- Richardson, Nathan. 2012. *Constructing Spain. The Re-Imagination of Space and Film, 1953-2005*. Lewisburg: Bucknell UP.
- Ríos Bergantinhos, Noa. 2002. *A esquerda independentista galega (1977-1995)*. Santiago de Compostela: Abrente Editora.
- 2014. "Contemporary Galician Politics: The End of a Cycle?" En *A Companion to Galician Culture*, editado por Helena Miguélez Carballeira, 195-212. Londres: Tamesis Books.
- Ripoll Sintes, Blanca. 2016. "La fiesta de la novela: el Premio Nadal y su función como antecedente del sistema español de premios literarios". En *Barcelona, ciudad de novela*, editado por Marisa Sotelo Vázquez, 77-94. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona. Edición dixitalizada dispoñíbel en: http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/la-fiesta-de-la-novela-el-premio-nadal-y-su-funcion-como-antecedente-del-sistema-espanol-de-certamenes-literarios-931902/html/cf2ad83c-dc0a-433a-9475-d2208e2bde1f_2.html#I_0. Acceso o 11/05/2019.
- Risco, Vicente. 1922. "Cultura e natura". *A Águia* (3ª serie, I) 5: 149-151. Dispoñíbel en: <http://ric.slhi.pt/visualizador/?id=09613.028.005&pag=3>. Acceso o 20/05/2019..
- 1936. "Hipóteses e problemas do Folklore Galego-Portugués". *Anais da Faculdade de Ciências do Porto XX* [separata]. O Porto: Imprensa Portuguesa. Dispoñíbel en: <http://www.fundacionvicenterisco.com/>. Acceso o 22/05/2019.
- 1968. *Orden y caos. Exégesis de los mitos*. Madrid: Editorial Prensa Española. Dispoñíbel en: <http://www.fundacionvicenterisco.com/>. Acceso o 22/05/2019.
- 1970a. "Nós, os inadaptados". En *Leria*, 43-77. Vigo: Galaxia.
- 1970b. "O sentimento da Terra na raza galega". En *Leria*, 11-32. Vigo: Galaxia.
- 1970c. "Valle-Inclán e as supersticións de Galicia". En *Leria*, 177-181. Vigo: Galaxia.
- 1978. *Historia de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- 2000. *Teoría do nacionalismo galego*. Ourense: La Región. Dispoñíbel en: <http://www.fundacionvicenterisco.com/>. Acceso o 14/11/2018.
- 2004. "Preludio a toda estética futura". En *Obra gráfica*, editado por Carlos Lema, 158-169. Vigo: Xerais.
- 2011. "Mito y estética del lobo en Galicia". En *Libro de las horas*, 97-101. Allariz: Fundación Vicente Risco.
- Risco, Antón. 1991a. "Introducción". En *Antoloxía da literatura fantástica en lingua galega*, 9-58. Vigo: Galaxia.
- 1991b. "En torno ós conceptos de fantasmaticidade e literatura mestiza". *Grial* 135: 363-373.
- Risco, Antón e Ignacio Soldevila Durante. 1989. "Entrevista a Álvaro Cunqueiro". *Boletín Galego de Literatura* 2, 107-119. Edición dixitalizada na Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/entrevista-a-alvaro-cunqueiro/html/60492b18-ab8e-45f3-a502-4bfl153684be_2.html#I_0. Acceso o 11/05/2020.
- Rivero Iglesias, Carmen. 2013. "Los gozos y las sombras y la crítica de la civilización de José Ortega y Gasset". *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos* 12: 83-95.
- Roh, Franz. [1925] 1995. "Magic Realism: Post-Expressionism". Traducido por Wendy B. Faris, en *Magical Realism: Theory, History, Community*, editado por Lois Parkinson Zamora e Wendy B. Faris, 15-31. Durham, NC: Duke UP.

- Román Lago, Isidro. 2018. “Realidades alternativas? Identidade nacional e autonomía. O plebiscito de autonomía de 1936”. Texto provisorio de comunicación para o congreso *La nación omnipresente. Nuevos enfoques sobre los procesos de nacionalización en la España contemporánea*. Disponible en: <https://nacionomnipresente.wordpress.com/2017/12/12/mesa-2-clases-populares-vida-cotidiana-culturas-politicas/>. Acceso o 05/03/2019.
- Romero López, Dolores comp. 2006. *Naciones literarias*. Barcelona: Anthropos.
- Rosen, Barry W. 1985. “Metamärchen: Reevaluating and Defining the Romantic Kunstmärchen”. *Folklore Forum* 18 (1): 15-31.
- Rodríguez Monegal, Emir. 1980. “Apresentação”. En Irleamar Chiampi, *O Realismo Maravilhoso. Forma e Ideologia no Romance Hispano-Americano*, 9-14. São Paulo: Perspectiva.
- Rogers, Gayle. 2016. *Incomparable Empires. Modernism and the Translation of Spanish and American Literature*. Nova York, Columbia UP.
- Robledo Vega, Luis Miguel. 2016. “Galicia vista como paisaje fantástico y maravilloso en la narrativa de José María Merino a través de ‘Expiación’ y ‘El Peregrino’”. En *Nuevas perspectivas literarias y culturales (I CIJIELC)*, editado por Rocío Hernández Arias, Gabriela Rivera Rodríguez, Soledad Cuba López e David Pérez Álvarez, 275-284. Vigo: MACC-ELICIN.
- Rodríguez, David. 2018. *O canastro sen tornarratos. Resistencia popular na era do capitalismo sen democracia. Unha ollada galega*. Vigo: Xerais.
- Rodríguez, Francisco e Ramón López Suevos. 1978. *Problemática nacional e colonialismo. O caso galego*. Santiago de Compostela: Xistral.
- Rodríguez Puértolas, Julio. 2008. *Literatura fascista española*. 2 vols. Madrid: Akal.
- Said, Edward M. 1979. *Orientalism*. Nova York: Vintage Books.
- Safranski, Rüdiger. 2018. *Romanticismo. Una odisea del espíritu alemán*. Traducido por Raúl Gabás. Barcelona: Tusquets.
- Samartim, Roberto. 2010. *O processo de construçom do sistema literário galego entre o franquismo e a transiçom (1974-1978). Margens, Relaçons, estrutura e Estratégias de planificaçom cultural*. Tese de doutoramento (Universidade de Santiago de Compostela).
- Sánchez Dragó, Fernando. 2017. *Gárgoris y Habidis. Una historia mágica de España*. Barcelona: Planeta.
- Sánchez López, Pablo. 2009. “García Márquez y la vida cultural de la España del franquismo”. En *Gabriel García Márquez, la modernidad de un clásico*, editado por José Manuel Camacho Delgado e Fernando Díaz Ruíz, 112-134. Madrid: Verbum.
- 2018. “Perspectivas sobre el boom en España”. En *Literaturas en cruce: estudios sobre contactos literarios entre España y Latinoamérica*, 65-112. Madrid: Verbum.
- Sánchez Prado, Ignacio M., ed. 2006a. *América Latina en la “literatura mundial”*. Pittsburgh: IILI.
- 2006b. “Introducción”. En *América Latina en la “literatura mundial”*. Pittsburgh: IILI. 7-46.
- Santana, Mario. 2000. *Foreigners in the Homeland. The Spanish American New Novel in Spain, 1962-9174*. Lewisburg / Cranburry / Londres / Canadá: Bucknell University Press / Associated University Presses.
- 2017. “Literaturas nacionales y literaturas nacionalizadas. Consideraciones en torno a la recepción del boom hispanoamericano en España”. *Kamchatka. Revista de análisis cultural* 9: 103-120.

- Santiáñez-Tió, Nil. 2006. “La retórica fascista de *Javier Mariño*: mito, escritura autobiográfica y novela de aprendizaje”. *La Tabla Redonda: anuario de Estudios Torrentinos* 4: 91-117.
- Sanz Cabrerizo, Amelia. 2008. “Introducción”. En *Interculturas/Transliteraturas*, 11-64. Madrid: Arco/Libros.
- Sheffy, Rakefet. 1997. “Models and Habituses: Problems in the Idea of Cultural Repertoires”. *Canadian Review of Comparative Literature / Revue Canadienne de Littérature Comparée* 24 (1): 35-47.
- 1999. “Estrategias de canonización: la idea de novela y de campo literario en la cultura alemana del siglo XVIII”. Traducido por Amelia Sanz Cabrerizo, en *Teorías de los polisistemas*, editado por Monserrat Iglesias Santos, 125-46. Disponible en <http://www.tau.ac.il/~rakefet/papers/RS-Estrategias.pdf>. Acceso o 28/10/2018.
- [Sela-Sheffy, Rakefet]. 2002. “Canon Formation Revisited: Canon and Cultural Production”. *Neohelicon* 29 (2): 141-59. Disponible en: <http://www.tau.ac.il/~rakefet/papers/Canon-formation-revisited.pdf>. Acceso o 30/10/2018.
- Sevilla Vallejo, Santiago. 2011. “Progresión y repetición cíclica en la historia de Castroforte del Baralla”. *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos* 9: 39-52.
- Siskind, Mariano. 2014. *Cosmopolitan Desires. Global Modernity and World Literature in Latin America*. Evanston: Northwestern UP.
- Slemon, Stephen. 1995. “Magic Realism as a Postcolonial Discourse”. En *Magical Realism: Theory, History, Community*, editado por Lois Parkinson Zamora e Wendy B. Faris, 407-426. Durham, NC: Duke UP.
- Smith, Anthony D. 1998a. *Nationalism and Modernism*. Londres / Nova York: Routledge.
- Sobejano-Morán, Antonio. 2013. *Metaficción española en la posmodernidad*. Barcelona: Reichenberger.
- SNP [Sociedade Nazionalista Pondal]. [1934] 2000. “Manifesto dado pola Sociedade Nazionalista Pondal na data de Pardo de Cela, de Dezembro de 1934 publicado na Fouce nº 77”. En *Para unha Galiza independente. Ensaíos, testemuños, cronoloxía e documentación histórica do independentismo galego*, coordinado por Domingos Antón García Fernández, 331-333. Santiago de Compostela: Abrente Editora.
- Soldevila Durante, Ignacio. 1982. *Historia de la literatura española actual II. La novela desde 1936*. Madrid: Alhambra.
- 1997. “Fantasía e fantasticidade na novela de posguerra. Coa obra de Gonzalo Torrente Ballester en primeiro plano”. *Grial* 135: 399-407.
- Soler Serrano, Joaquín. 1976. “Entrevista a Gonzalo Torrente Ballester”. En *A Fondo*. Disponible en <https://www.youtube.com/watch?v=EZNWBLveVyk>. Acceso o 15/06/2020.
- 1978. “Entrevista a Álvaro Cunqueiro”. En *A Fondo*. Disponible en <https://www.youtube.com/watch?v=oJB4F6-Xh0M>. Acceso o 02/05/2020.
- Soria, Giuliano. 2015. *Alfredo Conde. I miti della terra “galega”*. Roma: Nuova Cultura.
- Suberviola, Daniel e Luis Felipe Torrente Sánchez-Guisande (2010). *GTBxGTB*. RTVE coa colaboración de Canal+, TVG e Antena3 Televisión. Disponible en: <https://www.youtube.com/watch?v=oCFKHJ5WaYY>. Acceso o 11/07/2020.
- Tarrío, Anxo. 2014. “Álvaro Cunqueiro: unha mirada holística”. En *Mil e un Cunqueiros. Novas olladas para un centenario*, coordinado por Manuel Forcadela e Dolores Vilavedra, 51-68. Santiago de Compostela: Consello de Cultura Galega. Disponible en: <http://consellodacultura.gal/publicacions->

- Tilly, Charles, ed. 1975. "Western State-Making and Theories of Political Transformation". En *The Formation of National States in Western Europe*, coordinado por Charles Tilly: 601-638. Nova Jersey: Princeton UP.
- Todorov, Tzvetan. 2005. *Introducción a la literatura fantástica*. Traducido por Silvia Delpy. México D. F.: Coyoacán.
- Thompson, John Patrick. 2005. "The Civil War in Galiza, the Uncovering of the Common Graves, and Civil War Novels as Counter-Discourses of Imposed Oblivion". *Iberoamericana* 18: 75-82.
- Torrente Ballester, Gonzalo. 1937. "Razón y ser de la dramática futura". *Jerarquía* 2: 59-80.
- 1974. "La saga/fuga de J. B." [Conferencia pronunciada no ciclo *La España profunda* dos Cursos Internacionales de Verano de la Universidad de Salamanca. Disponible en <https://www.youtube.com/watch?v=rTodhhoBTGU>. Acceso o 23/06/2020.
- 1981. "Currículum, en cierto modo". *Triunfo* 8 (Año XXXV): 39-47. Orixinal dixitalizado disponible en: <http://www.triunfodigital.com/mostradorn.php?a%F1o=XXXV&num=8&imagen=39&fecha=1981-06-01>. Acceso o 22/05/2020.
- 1982a. *Teatro I*. Barcelona: Destino.
- 1982b. *Los cuadernos de un vate vago*. Barcelona: Plaza & Janés.
- 1983. *La isla de los Jacintos Cortados*. Barcelona: Círculo de lectores.
- 1987. *Cuadernos de La Romana*. Barcelona: Destino.
- 1998a. *El cuento de Sirena*. Madrid: Difusion Directa Edera.
- 1998b. *Fragments de apocalipsis*. Madrid: Alianza.
- 2004. "Prólogo". En *Don Juan*, 9-14. Barcelona: Planeta / La Voz de Galicia.
- 2010. *La Saga/Fuga de J. B.* Edición de Carmen Becerra e Antonio J. Gil González. Madrid: Castalia.
- 2016. *El golpe de Estado de Guadalupe Limón*. Madrid: Salto de página.
- 2017. "Prólogo". En Fernando Sánchez Drago, *Gárgoris y Habidis. Una historia mágica de España*, 17-23. Barcelona: Planeta.
- Torres Feijó, Elias J. 1999. "Cultura portuguesa e legitimação do sistema galeguista: historiadores e filólogos (1880-1891)". *Ler História* 36: 273-318.
- 2000. "Norma lingüística e (inter-)sistema cultural. O caso galego". En *Actas del Congreso Internacional de Historia y Cultura en la Frontera. I Encuentro de Lusitanistas Españoles* (vol. II), editado por J. M. Carrasco González *et al.*, 967-996. Cáceres: Universidad de Extremadura.
- 2004. "Contributos sobre o obxecto de estudo e metodoloxía sistémica. Sistemas literarios e literaturas nacionais". En *Bases metodolóxicas para unha historia comparada das literaturas da península Ibérica*, editado por Anxo Abuín González e Anxo Tarrío Varela, 423-444. Santiago de Compostela: Servizo de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela.
- 2008. "A mais poderosa ponte identitaria: Portugal e a saudade no nacionalismo galego". En *III Colóquio Luso-Galaico sobre a Saudade em Homenagem a Dalila Pereira da Costa*, editado por Maria Celeste Natário, António Braz Teixeira, Afonso Rocha e Renato Epifânio, 149-166. Lisboa: Céfiro.
- 2012. "O problema da definición da cultura (nacional) galega, a legitimación dos seus componentes e o papel da lingua durante a ditadura franquista: un mínimo contributo". En

- Un canto e unha luz na noite: asociacionismo cultural en Galicia (1966-1975)*, editado por Ricardo Gurriarán, 97-103. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Trigo, Abril. 2006. “Algunas reflexiones acerca de la literatura mundial”. En *América Latina en la “literatura mundial”*, editado por Ignacio M. Sánchez Prado, 89-100. Pittsburgh: ILLI.
- Troncoso, Dolores. 2004. “Santiago de Rosalía de Castro”. *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos* 2: 113-122.
- “Unha exposición en Madrid de arte popular galego”. 1980. *Grial* 67: 252-253.
- UPG [Unión do Povo Galego]. 1964. *Os dez puntos da Unión do Pobo Galego*. Edicións Terra e Tempo. Dispoñíbel en <https://upg.gal/arquivo/textos/>. Acceso o 12/01/2021.
- 1965. “O galeguismo de Galicia”. En *Terra e tempo* 5 [3], 1. Dispoñíbel en <https://upg.gal/terra-e-tempo/1965-1970/>. Acceso o 13/01/2021.
- 1967. *Encol da eventual creación dun Partido Comunista de Galicia polo P.C.E.* Dispoñíbel en <https://upg.gal/arquivo/textos/>. Acceso o 22/01/2021.
- 1973. *Encol da autodeterminación*. Edicións Terra e Tempo. Dispoñíbel en <https://upg.gal/arquivo/textos/>. Acceso o 13/01/2021.
- UPG-LP [Unión do Pobo Galego-Liña Proletaria]. [1977] 2000. “Chamamento aos compañeiros de UPG e a tódolos comunistas de militancia nacional-popular galega”. En *Para umha Galiza independente. Ensaíos, testemuños, cronoloxía e documentación histórica do independentismo galego*, coordinado por Domingos Antóm García Fernández, 337-344. Santiago de Compostela: Abrente Editora.
- Urza, Carmelo. 1981. “Historia, mito y metáfora en *La saga/fuga de J. B.*” Tese de doutoramento (University of Iowa).
- 1991. “El contexto histórico-mítico de *La saga/fuga de J.B.*”. *Hispanófila* 102: 57-76.
- Hart, Stephen M. e Kenneth Reeds. 2005. “Guide to Further Reading”. En *A Companion to Magical Realism*, editado por Stephen M. Hart e Wen-chin Ouyang, 281-284. Londres: Tamesis.
- Hart, Stephen M. e Wen-chin Ouyang eds. 2005. *A Companion to Magical Realism*. Londres: Tamesis.
- Valcárcel, Eva. 1991. “Vicente Risco y la estética futura. Risco y sus relaciones con la vanguardia. Dos ejemplos de un homenaje a la estética futura”. En *Cuadernos de Estudios Gallegos* XXXIX (104): 393-404.
- Valle, Javier de Pablo del. 2021. “La dimensión social del colonialismo interno. El caso gallego”. *Anduli. Revista Andaluza de Ciencias Sociales* 20: 117-136.
- Valls, Fernando. 2012. “Antonio Pereira, fabulador del Noroeste”. En *El País*, 22 de setembro. https://elpais.com/cultura/2012/09/19/actualidad/1348053286_828927.html. Acceso o 12/08/2020.
- 2014. “Más allá del *Rubión de Cacabelos*. Álvaro Cunqueiro en castellano”. En *Mil e un Cunqueiros. Novas olladas para un centenario*, coordinado por Manuel Forcadela e Dolores Vilavedra, 113-137. Santiago de Compostela: Consello de Cultura Galega. Dispoñíbel en: <http://consellodacultura.gal/publicacions-dixitais/lecturaonline.php?libro=2616&capitulo=3&documento=2336>. Acceso o 19/04/2020.
- 2017. “Carlos Casares nos outros sistemas literarios españois”. *Boletín da Real Academia Galega* 378: 367-392.
- Van Bommel, Antón. 1993. “El Realismo mágico en la narrativa de Álvaro Cunqueiro, *Merlín e familia*”. En *Alvaro Cunqueiro: actas do Congreso celebrado en Mondoñedo entre os*

- días 9 e 13 de setembro de 1991*, editado por. 175-196. Santiago de Compostela: Dirección Xeral de Cultura.
- Vázquez Souza, Ernesto. 2019. *A Galiza como tarefa. Textos em A viagem dos Argonautas 2014-2019*. [Inédito].
- Venegas, José Luis. 2018. "Below and Above the Nation: Bourdieu, Hispanism and Literary History". En *Pierre Bourdieu in Hispanic Literature and Culture*, editado por Ignacio M. Sánchez Prado, 249-268. Suíza: Palgrave Macmillan.
- Vidal, Carme. 2012. "Manuel Rivas: 'Os personaxes conduciron a escrita d'As voces baixas'". Entrevista a Manuel Rivas en *Sermos Galiza*, 30 de decembro. 29/08/2017, <https://www.sermosgaliza.gal/articulo/cultura/manuel-rivas-os-personaxes-conduciron-a-escrita-d-as-voces-baixas/20121228143320009022.html>. Acceso o 20/07/2018.
- Vilavedra, Dolores. 1995. "La narrativa gallega de los 80. Una década de búsqueda". *Revista de lenguas y literaturas catalana, gallega y vasca* 4: 231-236.
- 1999a. "Algunhas calas no discurso metaliterario galego dos 80 e 90". *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero* (vol. 2), 1563-1575. Santiago de Compostela: Servizo de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela.
- 1999b. *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.
- coord. 2000a. *Diccionario da literatura galega III: Obras*. Vigo: Galaxia.
- 2000b. *Sobre narrativa galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Villanueva, Darío. 1996. *O realismo marabilloso de Álvaro Cunqueiro*. Santiago de Compostela: Fundación Alfredo Brañas.
- Villanueva Gesteira, María Dolores. 2015. *A editorial Galaxia: proxecto e traxectoria (1950-1963)*. Tese de doutoramento (Universidade de Santiago de Compostela).
- Villares, Ramón. 2016. *Historia de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- 2017. *Identidade e afectos patrios*. Vigo: Galaxia.
- 2018a. *Fuga e retorno de Adrián Solovio. Sobre a educación sentimental dun intelectual galeguista*. Vigo: Galaxia.
- 2018b. "O nacionalismo galego no contexto da Grande Guerra: "regaleguizar" e internacionalizar". *Ler Historia* 73: 217-240. Dispoñíbel en: <https://journals.openedition.org/lerhistoria/4382>. Acceso o 17/03/2020.
- Viqueira, Xohán Vicente. 1974. *Ensaio e poesías*. Vigo: Galaxia.
- Volkova, Ekaterina. 2018. "Lo que el viento trajo: el realismo mágico en Galicia". *Madrygal* 21: 273-287.
- Wacquant, Loïc. 2005. "Mapear o campo artístico". *Sociologia. Problemas e prácticas* 48: 117-123.
- Wallerstein, Immanuel. 1992. *Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World-System*. Cambridge: Cambridge UP.
- Warnes, Christopher. 2009. *Magical Realism and the Postcolonial Novel. Between Faith and Irreverence*. Londres: Palgrave Macmillan.
- Weber, Eugen. 1976. *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870-1914*. Stanford: Stanford UP.
- White, Hayden 1992. *Metahistoria. La imaginación histórica en la Europa del siglo XIX*. Traducido por Stella Mastrangelo. México, D. F., Fondo de Cultura Económica.
- Wilson, Jason. 2005. "Alejo Carpentier's Re-invention of America Latina as Real and Marvellous". En *A Companion to Magical Realism*, editado por Stephen M. Hart e Wen-chin Ouyang, 67-78. Londres: Tamesis.

- Winck, Otto Leopoldo. 2012. *Minha pátria é minha língua: construção da identidade e sistema literario na Galiza*. Tese de doutoramento (Universidade Federal do Paraná).
- Winter, Ulrich. 2004. “La ‘operación mágica’. Metaficción irónica y metafísica de la escritura en *Fragmentos de Apocalipsis*”. *La Tabla Redonda: anuario de estudios torrentinos* 5: 63-71.
- Zipes, Jack. 1977. “The Revolutionary Rise of the Romantic Fairy Tale in Germany”. *Studies in Romanticism* 16 (4): 409-450.
- 2001. *Romper el hechizo. Una visión política de los cuentos folclóricos y maravillosos*. Bos Aires / México D. F.: Lumen.